
પ્રકાશક

કિશોરલાલ ધ. મથરવાળા
મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ,
અમદાવાદ.

મુદ્રક

રામદાસ મોહનદાસ ગાંધી,
નવગ્રન મુદ્રણાલય
અમદાવાદ.

આર્યોના તહેવારોનો
પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ

લેખક
'ત્રગ્ગેદી'

ગુજરાત પુરાતત્વ મંદિર
અમદાવાદ

દિ. ૩૧. ૩-૮-૦

બે બેલ

મનુષ્યના સાંસારિક જીવનમાં તહેવારો એક મુખ્ય અંગ છે. તેમાં અનેક સામાજિક અને ધાર્મિક તત્ત્વો મૂર્ત થએલાં હોય છે; તેમના ઇતિહાસ વિના પ્રજાનો ઇતિહાસ અધૂરો કહેવાય. કોઈ પણ પ્રજાને બરાબર સમજવા માટે પણ તેના તહેવારોના ઉદય અને વિકાસ જાણવા જરૂરના છે. લોકોનું સામાજિક જીવન વધારે અર્થપૂર્ણ અને સંસ્કારી થાય તે માટે પણ દરેક તહેવારનું રહસ્ય જાણવું જરૂરનું છે. સમાજ મુદ્દારાની દૃષ્ટિએ પણ તેનું જ્ઞાન એટલું જ આવશ્યક છે. આવા અગત્યના વિષયનો અભ્યાસ આપણામાં નહિ જોવો છે. સ્વ. ડૉ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીતે આ બાબતમાં સ્થાન પાડ્યું છે તે બુદ્ધિપ્રકાશમાં હમણાં પ્રસિદ્ધ થએલા લેખોથી જાણાયું છે. હેરીટેજ ઓફ ઇન્ડિયા સીરીઝમાં 'ધી હિન્દુ રીલીજિઅસ ઇઅર' (હિન્દુ ધાર્મિક સંવત્સર) નામના ગ્રંથમાં પણ આ દૃષ્ટિએ માહિતી આપવાનો પ્રયાસ થયો છે. પણ આ વિષયમાં સંશોધન આગળ વધે તે માટે આધારરૂપ કોઈ એક સારા ગ્રંથની ગૂજરાતી ભાષામાં જરૂર હતી. આ હેતુ અને આ ખોટા રા. ઝગ્ગેદીના 'આર્યાચ્યા સર્ગાંચા પ્રાચીન વ બર્વાચીન ઇતિહાસ' થી પૂરી પડશે એમ ધારી તેમનો પોતાનો જ ગૂજરાતી અનુવાદ પ્રગટ કરવાનું પુરાતત્ત્વ મંદિરે ઉચિત ધાર્યું છે.

ગ્રંથના ગુણદોષની પરીક્ષા વાચકો પોતે જ કરશે. પણ અમને આશા છે કે આ ગ્રંથમાંથી દરેકને કંઈ ને કંઈ નવી લાગીકત મળશે અને આ વિષયમાં આપણા ઘણા કેળવણેલા માણસોનું શરમાવે એવું અજ્ઞાન દૂર થશે.

અધિક જોયે, વદ ૮
મુદ્રવાર, સંવત ૧૯૭૯

૨. ડૉ. પરીખ
મંત્રી. ગૃ. પ્ર. મંદિર. અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

એમ પ્રશ્નનો અવતાર કંઈક વિશિષ્ટ મહાન કાર્યની સિદ્ધિ અર્થે-જગતમાં દુષ્ટોનું દમન અને શિષ્ટોનું રક્ષણ કરવા માટે-થાય છે, તેવો જ પ્રકાર કેટલાક ગ્રંથો સંબંધી કોઈક કોઈક વખત બનેલો જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોઈક વિશિષ્ટ ઇશ્વરી યોજના અનુસાર સમાજમાનું એકાદ ફપણુ દૂર કરવા માટે આવા ગ્રંથો લખવાની રક્ષિતી સંપ્રદાના અંતરમાં કલ્પના થાય છે. મારા મિત્ર રા. 'ઋગ્વેદી'ના આર્યોના તહેવારોના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કૃતિહાસના સંબંધમાં પણ તેવું જ કંઈક બનેલું મારી અંતર્દષ્ટિને જણાય છે. ગ. 'ઋગ્વેદી' ને આ પુસ્તક લખવાની જે બુદ્ધિ કલ્પના થઈ, તે તત્ત્વ સમયોચિત રક્ષિતીને જ આભારી છે એમ મને લાગે છે; એટલું જ નહિ પણ દાલની પરિસ્થિતિમાં આવું પુસ્તક લખવાનું કામ મુલતવી રાખવું સત્વ થઈ પડ્યું હોત. આજ નિશાળોમાં બહુતાં આપણાં બાળકોની અથવા સમાજમાં ભળના પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યોની આપણે શી રીતિ જોઈએ છીએ? મે એક વખતે મરાઠી છઠ્ઠા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતી એક છોકરીને 'ગુડી પડવો ક્યારે આવે?' એ પ્રશ્ન-સદજ પૂછ્યો. એ પ્રશ્નનો તે તરત જવાબ આપી શકી નહિ. તેજ પ્રમાણે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણના એક વિદ્યાર્થીને 'દીવાળી પહેલી કે દશેરા પહેલી?' એ પ્રશ્ને બે ચાર મિનીટ સુધી ગુચવાડમાં નાખી દીધો! જે વ્યક્તિઓને આજ આપણે છોકરા અથવા છોકરીઓના નામથી બોલવાયે છીએ, તેજ વ્યક્તિઓ પાંચદશ વર્ષમાં સમાજમાં અગ્રેસર ગણાવા લાગશે. આજનાં પુખ્ત

કિમરનાં મનુષ્યો આજ રીતે કિમરમાં અને પ્રતિષ્ઠામાં વધેલાં છે અને આજ ક્રમ આગળ ઉપર પણ ચાલવાનો છે. પરંતુ જેથી આપણા સામાજિક રીત રિવાજો સંબંધી તેમનું ધોર અજાન દૂર ચાલ એવી કોઈ પણ વ્યવસ્થા આધુનિક શિક્ષણ-પદ્ધતિમાં કરવામાં આવી છે ? આ એક વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. આપણા દેશમાં પ્રાચીન શિક્ષણનો આરંભ થયો તે દિવસ એક દૃષ્ટિએ મહદ્ભાગ્યનો હતો, તેમ ખીલ દૃષ્ટિએ અત્યંત દુર્ભાગ્યનો પણ હતો એમ કહેવાનો પ્રસંગ આવેલો જોઈ મારું હૃદય અત્યંત દુઃખીત થાય છે. અગ્રેજી શિક્ષણે આપણા એક નેત્રને સતેજ કરી આપણું દૂર સુધીનું ભવિષ્ય જોવાનું તેને સામર્થ્ય આપ્યું પણ તેની સાથે આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ તરફ સપ્રેમ દૃષ્ટિએ જોનાર ખીજા નેત્રની શક્તિ અત્યંત નિષ્કુરપણે દરણ કરી ! તેથી આપણા સમાજની પૂર્વપરંપરા વિષે, આપણા રીતરિવાજો વિષે, તથા તેના પ્રાચીન આરંભ વિષેનું અજ્ઞાન મુશિક્ષિત સમાજમાં અપ્રતિહનપણે ફેલાતું જાય છે. અજ્ઞાન ફેલાય એ દુઃખદ છે, પરંતુ તેને સ્થાને વિપરીત જ્ઞાનનો સંચાર થતો જાય છે એ તેથી પણ વિશેષ દુઃખદ છે. આપણા પરા-પૂર્વના આર્ય રીતરિવાજો કયા, તેમાં પતન થવાનું કારણ શું, તેમાં પાશ્વળથી પરકીય રીતરિવાજોની ભેજસેજ કેવી રીતે થઈ, તથા આજ તે મૂળના રિવાજોનું કેવું વિકૃત સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે, વગેરે જાણતોનો વિચાર કંનારા સુદ્ધાં થોડા છે, તો તેમાંના થોડા અગર અગ્રાજ અંશેની આખતમાં ચર્ચા તથા વ્યાવહારિકપણે સ્વીકાર કરનારા તેથીયે થોડા દેખાય, તેમ જ આપણા રિવાજોનો અજ્ઞાનને લીધે નિષ્કારણ તિરસ્કાર તથા પરકીય રિવાજોનું નિષ્કારણ અનુકરણ કરવાની અજ્ઞાનમૂલક

પ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે તો તેમાં કંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ કોઈ પણ સમાજમાં આવી સ્થિતિ દેખાઈ આવે એ તેની અધોગતિના અનેક લક્ષણોમાંનું એક લક્ષણ છે એવી મારી ચોક્કસ માન્યતા છે. સમાજની સુધારણા એટલે બીલકુલ નવી ફોરી પાટી ઉપર અક્ષરો કાઢવો એમ નથી; અગરતો તે પાયા વગરની ઇમારત નથી. આવી ઇમારત બાંધતા ઠંવું એજ પહેલું શક્ય નથી, તો પછી તેના ગગનચુંબી શિખર તરફ જોઈ મનને સતોષ પમાડવાનું બાળ્ય પ્રાપ્ત થાય એ કલ્પના બહારની વાત છે. પરલોકવાસી ન્યામૂર્તિ રાનડે જોવાનો પણ એજ મન હતો. અને તે સર્વથા સત્યમૂલક છે એમ પ્રત્યેક વાચકને સંપૂર્ણ વિચાર કર્યા પછી દ્યુત્ત કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. આવી સ્થિતિમાં આપણી સામાજિક સુધારણાની ઇમારત સગાસ અને પદ્ધતિસર ઉભી કરવાની જો આપણી ખરેખરી અંતઃકરણની ઈચ્છા હોય તો આપણી સમાજની પૂર્વપરંપરાની બાબતમાં અજ્ઞાનમા રહે ચાલી શકવાનું નથી. આપણા સમાજના પ્રાચીન ઇતિહાસની બાબતમાં અજ્ઞાનપૂર્વક અભિમાન જોટલું ધિક્કારને પાત્ર છે તેટલો તે વિષેનો અજ્ઞાનમૂલક તિરસ્કાર પણ તિરસ્કારને પાત્ર તેમ જ દાનિદારક નથી શું ? આવા વિચારનો પ્રાદુર્ભાવ અંતઃકરણમાં થવાથી તે અજ્ઞાનના મૂલે કુઠારઃ મારવાની પ્રેરણા થાય, અને તે પ્રેરણાનું કંઈ પ્રસ્તુત પુસ્તક રૂપે દૃશ્યમાન થાય એ આપણા બાવિ ઉદ્યનું લક્ષણ છે એમ લાગનાં મારા અંતરમાં જે સતોષ થાય છે તે સંતોષના કિમ્બરમાં મેં પ્રસ્તુત પુસ્તકને સામાજિક સુધારણાનું અવતારકૃત્ય એવું જે ગૌરવયુક્ત નામ ઉપર આપ્યું છે તેમાં મિત્રપ્રેમને લઇને જે યોડીઘણી અતિશયોક્તિ

થઇ હોય તોપણ તેમાં સત્યનો અંશ વિશેષ છે એમ વિચારક વાચકવર્ગને જણાયા વિના રહેશે નહિ એમ હું માનું છું.

આ પુસ્તકમાં આર્યોના બારે મહીનામાં આવતા ભિન્ન-ભિન્ન તહેવારો વિષે સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. કેટલેક સ્થળે આ વિવેચન જરૂર કરતાં પણ વિશેષ થઇ ગયું છે એમ કેટલાકને લાગશે પણ અતિવિસ્તારનો આક્ષેપ પ્રસ્તુત પુસ્તક ઉપર કરનારાઓએ આપણા લોકોના અધ્ય-જ્ઞાનનો વિચાર પણ ખાસ કરીને કરવો જોઇએ. એ વિચારતા આટલો વિસ્તાર કરવાનો અંશકર્તાનો ઉદ્દેશ નિર્ધારક નથી એમ તેમને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. આપણા લોકોના સામાન્યજ્ઞાનની મર્યાદા તદ્દન સંકુચિત હોવાથી તથા પ્રસ્તુત પુસ્તક વિદ્વાનો કરતાં સામાન્ય લોકોને ખાસ ઉદ્દેશીને રચવું એવી લેખકની ઇચ્છા હોવાથી સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરી ગેરસમજીત વધાર્યા કરતાં અતિવિસ્તારનો દોષ સ્વીકારીને પણ વિષય-વિવેચન મુગમ કરવું એ લેખકને અધિક શ્રેયસ્કર લાગ્યું હશે, તથા એમાં તેમણે ભૂલ કરી હોય તો તે ભૂલ યોગ્ય માર્ગે જ થયેલી છે એમ માનીને હું તેમને દોષ આપવા બિલકુલ તૈયાર નથી.

આ પુસ્તકનું નામ આર્યોના તહેવારોનો પ્રાચીન તથા અર્વાચીન ઇતિહાસ એમ આપવામાં અંશકર્તાએ ઇતિહાસ દૃષ્ટિએ એક ભૂલ કરી છે એવો આક્ષેપ આવવાનો સંભવ છે, તે ભૂલ એકે આ પુસ્તકમાં જેનું વિવેચન કરેલું છે તે સઘળા તહેવારો ખરી રીતે આર્યોના છે કે તેમાં અનાર્યોના તહેવારો સેળમેળ કરેલા છે એની વિવેચક દૃષ્ટિએ તપાસ ન કરતાં સઘળા તહેવારોનો એકસરખી રીતે આર્યોના તહેવારોમાં સમાવેશ કરેલો છે એમ કેટલાકને લાગશે, પણ મારા

મતે આ આક્ષેપ સ્વીકારવો જોઈએ સરળ છે તેટલું જ તેમના કહેવા પ્રમાણે તપાસ કરવાનું કામ વિકટ છે. હાલના સમયમાં અસહી આર્પરક્ત કોના અંગમાં કેટલા પ્રમાણમાં વહે છે એ વિશે જ વિદ્વાનોમાં વાદવિવાદ છે, ત્યાં પછી કેવળ આર્યોના રીતરિવાજો અથવા તહેવારો કયા કયા હતા એ નક્કી કરવું કેટલું મુશ્કેલ છે ? તેમ વળી સ્વતઃ આપણે જ જ્યારે આર્ય નથી ત્યારે અસહી આર્યોના તહેવારોનું આપણે શું પ્રયોજન છે ? આપણું રક્ત જ્યારે મિશ્રિત જ છે અને તે આપણે શુદ્ધ કરી શકીએ એમ નથી તો આપણા તહેવારો પણ આર્યને અનાર્યના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો તમને આપણે આપણા જ માની દૂર કરી શકીએ નહિ. અર્થાત્ આ જેમ મિશ્રિત તહેવારોનું વિવેચન છે તેમ જ થવું જોઈએ આવો ઉત્તરપક્ષ કરી શકાય એમ છે બીજી વાત એ છે કે પ્રાચીન રોમન લોકોએ બિન્ન બિન્ન દેશોમાંથી તે તે લોકોના દેવતાઓ અને તહેવારોને પોતાના દેવોના પંચાયતનમાં તથા પંચાગમાં સ્થાન આપી લોકસંગ્રહના તત્વને માન આપ્યા માટે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર રોમન લોકોની શુદ્ધિમત્તાની પ્રશંસા કરે છે તો એવો જ પ્રકાર અનાર્ય-જાતિના સંબંધમાં આપણા આર્ય પૂર્વ-જોએ કર્યો હોય તો તે માટે તેમની દૂર દૃષ્ટિને માન આપવાનું છોડી તેમના તે ધોરણથી અત્યંત વિરુદ્ધ એવું બિનજાતીય ધોરણ તેમના વંશ જ થઈ આપણે શા માટે રાખવું જોઈએ ?

પ્રસ્તુત પુસ્તકના વિવેચનમાં ઇતિહાસકથન અને યુક્તિવાદ એવા બે બિન્ન અંગો છે, એમાંથી પહેલું એટલે કે ઐતિહાસિક માહિતીના સંબંધમાં અહીં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે માહિતી મેળવવાના કામમાં લેખકે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો છે.

એક જ તહેવારનાં બિન્ન બિન્ન પ્રાંતમાં બિન્ન બિન્ન સ્વરૂપો
 કેવી રીતે થયેલાં જણાય છે, તથા, તે કેવી રીતે યયાં વગેરે
 બાળતમા લેખકે આપેલી માહિતી મને તો કેટલેક સ્થળે બિલકુલ
 નવીન જ લાગી અને જ્ઞાનસંગ્રહની દૃષ્ટિએ પુસ્તકના વાચન
 પછી મને થોડો ઘણો લાભ થયો એમ મને લાગ્યા વિના રહ્યું
 નહિ. મારા જેવો જ અનુભવ બીજા વાચકોને પણ થોડાઘણા
 પ્રમાણમાં થશે તથા આ પુસ્તકે લોકોના જ્ઞાનમાં થોડુંઘણું
 પણ ઉમેરણું કર્યું એમ પ્રત્યેકને લાગશે એવી મારી માન્યતા
 છે. ગ્રંથકર્તાએ આપેલી સઘળી જ માહિતી સત્ય છે કિંવા
 તેમણે સ્થળે સ્થળે કરેલાં વિધાનો સમર્થન કરવા લાયક છે
 એમ માફ કહેવું નથી, દાખલા તરીકે પાન ૬૧ ઉપર “મૂર્તિ-
 પૂજનું ગાળીયું હિંદુઓના ગળામાં બુદ્ધના અનુયાયીઓએ જ
 ધાલી દીધું.” એવું વિધાન છે. આવા પ્રકારનાં કથનો
 આધાર વિના મોઢમ રીતે કરવાં તે બરાબર નથી એમ મને
 લાગે છે. કેટલેક સ્થળે વિષમ-વિવેચનમાં આવશ્યક ન હોવા
 છતાં એવા કથનો કરેલાં છે પણ આવાં સ્થળો બહુજ થોડાં
 છે અને બહુધા આવા જે સ્ખલનો યયાં જણાય છે તે નિર્દોષ
 હોવાને લીધે હમ્ય છે એમ પણ મને લાગે છે. વિગત પ્રતિ-
 પાદનનું બીજું અંગ એટલે કે પ્રત્યેક તહેવારે પાળવાની
 પ્રચલિત પદ્ધતિ સંબંધી મુચવેલા મુદ્દાઓ કિંવા સ્થળે
 સ્થળે બોધ લેવાલાયક મુચવેલી વાતો છે. મારા મતે આ બાગ
 અત્યંત મદત્તર તથા જરૂરનો છે. આર્યોના તહેવારોના
 સંબંધમાં ઐતિહાસિક માહિતી આપનારાં એક બે પુસ્તકો
 પૂર્વે મરાઠી બાષામાં લખાયા હતાં તેમાં અને આ પુસ્તકમાં
 જે અંતર છે તે આટલું જ છે. ગા. ઋગ્વેદીની પ્રત્યક્ષ સારાસાર

વિચારશક્તિની તથા પ્રાચીનમાનો ગ્રાહ્યઅંશ સ્વીકારી તેના પાયા ઉપર નવીન સુધારણાની ઇમારત ઉભી કરવાની ઇચ્છાનો પુગવો આપનારો તથા તેને કસોટીમાં લાવનારો ભાગ આજ છે. આ ભાગ તરફ સમાજનું, વિગેષતઃ ભગિનિવર્ગનું જોડાણ તત્કાલ અધિક લક્ષ જશે તેટલું સમાજ સુધારણાનું પગલું આગળ પડશે.

સારાશ એ કે જ્ઞાનસંગ્રહ તથા સમાજની પ્રગતિ આ બન્ને દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા મોટી છે તથા તેનો જન્મ પણ અત્યંત સમયોચિત થયો છે એમ મને લાગે છે. આ મારો મત આ પ્રસ્તાવના દ્વારા નમ્રપણે જણાવવાનો મુયોગ મને આપ્યા બદલ તથા આવા ઉપયુક્ત અને પરિશ્રમ પૂર્વક લખેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું માન આપ્યા બદલ રા. ઋગ્વેદીનો આભાર માની મુજ વાચકોના હાથમાં આ પુસ્તક મોટા આનંદથી અર્પણ કરું છું.

આનંદમદિગ
હોદ્દાર તા. ૨૮-૩-૧૬

} વાસુદેવ ગોવિન્દ આપટે

ગ્રંથકર્તાનું હૃદય

જૂના વિચારોના સદવાસમાં માફ બાલપણુ વીતેલું હોવાથી તેના સંસ્કારો મારા પર પડ્યા વિના રહ્યા નહિ. બાલ્યાવસ્થામાં જોયેલી અનેક પૌરાણિક ક્રીડાઓ તથા સાંબજેલાં હરિકૃત્તનોથી મારા અંતઃકરણમાં પ્રાચીન વિભૂતિ માટે કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું. અવકાશના વખતે કેટલાક પૌરાણિક ગ્રંથો મારી પાસે વંચાવી તેનો અર્થ બહિતપૂર્ણ ચિત્તે મારા વડીલ શ્રેતાગણને સંભળાવતા, તે સમયે મારી મનોવૃત્તિ તદ્દીન થઈ જતી. બાલપણના આ ધાર્મિક સંસ્કારોએ અનેક સાંસારિક આપત્તિમાં મને ધારણુ દીધી. નાની કુમરમાં મંસારની જવાબદારી માથા પર આવી પડતાં મેં એક ગ્રેમાળ અને કુસાહી મિત્રની સાહાય્યથી માધ્યમિક શિક્ષણ આપનારી એક ગંસ્થા સ્થાપન કરી મથામતિ બાર વર્ષ પર્યંત લગભગ એક હજાર વિદ્યાર્થીઓને નૈતિક, ધાર્મિક અને બૌદ્ધિક શિક્ષણ આપ્યું. છેક આધુનિક સમય સુધી બાળકોને ઘરમાં જ ધાર્મિક શિક્ષણ મળતું હતું; પરંતુ એ પદ્ધતિ દમણાં નષ્ટ થતી જાય છે તથા આપણા બાલ સમાજનાયકો ધર્મની બાળતમાં હદાસીન રહે, એમ અમને જણાવાથી મેં અને મારા મિત્રે બાળકવર્ગને ભેગે કરી નિયમિતપણે ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ ચાલુ રાખી. આ રીતે મને આ વિષયનો અભ્યાસ કરવાનો પ્રસંગ મહજ મળી ગયો. એવામાં હું એક ધનોત્પાદક વ્યવસાયમાં પડી આધિ-બૌતિક દૃષ્ટિએ હીન દશામાં આવી પડ્યો. એથી, સઘળા ઘટ વ્યવસાયનો ત્યાગ કરી મારે નિર્ગહ માટે આ વિશાળ મુંઝાપુરીનો આશ્રય લેવો પડ્યો. અનેક આધિવ્યાધિના પંજનમાં

સપડાવાથી થતી ચિંતાની વ્યથા અવસ્થામાં મનને શાન્ત કરી
ધીરજ આપનાર કેવળ ધર્મ જ છે એવી મૂળથી મારી માન્યતા
હોવાથી મેં તે સંબંધી કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથોનું
પરિશીલન ચાલુ કર્યું. દરમ્યાનમાં નવીન જ પ્રસિદ્ધ થયેલા
શ્રુતિખોદે મારૂ લક્ષ્ય વેદ કાલીન ઋષિમુનિઓ તરફ નિશેષ
આકર્ષ્યું. ગયા ચાર વર્ષમાં ટુંકટુંકાણે અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંથી મળી
આવેલી માહિતી તથા ભિન્ન ભિન્ન પ્રાતોમાં રહેનાર લોકો
પામેથી રૂઢિએ સંબંધી મળેલું અદ્ય જ્ઞાન મેં નોંધપોથીમાં
ટાંકી રાખ્યું. કેટલોક વખત એક સુશીલ પત્રકારના હાથ
તળે કામ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયાથી તેમના પ્રેરસાહન વડે
એ માહિતી સર્વને ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી પુસ્તક રૂપે
' આર્ય ધર્મ વિચારક મંડળી ' તરફથી મહારાષ્ટ્રભાગાભિનવ
બહુભગિનીઓના કરકમળમાં સાદર કરૂં છું.

આ પુસ્તક વિદ્વાનોને માટે લખવામાં આવ્યું નથી;
કારણ તેમના જ વિચારો તથા શોધના આધારે તે રચેલું
હોય, તેમાં તેમને કાંઈ પણ નવીન મળી શકશે એમ મને
લાગતું નથી. તેમના પરિચમનો વાગ મેં ઉઠાવ્યો છે એ
બદલ હું તેમનો ઋણી છું. આ ગ્રંથમાં મેં રજૂ કરેલા મતો
સર્વ લોકોને સરખી રીતે જ માન્ય થશે એમ નથી; કારણકે
' વ્યક્તિ તેટલી પ્રકૃતિ ' એ ન્યાયે પ્રત્યેક જણ પાતપોતાની
દૃષ્ટિથી જગતને નિહાળે છે. તથાપિ મહારાષ્ટ્રીય વિદ્વાન લેખકોએ
માન ગ્રંથનો સત્કાર કરેલો જોઈ હું મારી જાતને કૃતકૃત્ય
માતું છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિના વિચારમાં એતન્ન ઉત્પન્ન
થાય અને તે સ્વત્વ ભૂલ્યા વિના નવીન દ્રષ્ટિએ આપણા
રીતરિવાજો પરિશુદ્ધ કરે એ જ મારો ઉદ્દેશ છે. હું

કોઈ પણ પ્રાચીન અગર નવીન પંથનો પક્ષપાતી નથી; આ સર્વ બિન્ન પંથોમા જે સમાનતા રહેલી છે તેના પર જ મેં આધાર રાખેલો છે. (જુઓ પાન ૫૬૪) આ સમાનતા ઓળખી કાઢવામાં જ આપણો તરણોપાય રહેલો છે, અને તેનાથી જ આપણા પ્રાચીન દેશનો અભ્યુદય થશે એમ મને લાગે છે. આદ્ય ઋષિમુનિઓના સ્તોત્રોમાં પ્રમુખપણે દષ્ટિગોચર થતા, ઉપનિષદોના ગદ્યન વિચારોમાં દ્રશ્યમાન થતા, તથા પરસ્પર વિરોધી જણાતાં અન્યાન્ય પુરાણોમાં પ્રત્યક્ષ થતા પરમેશ્વર આ આર્યભૂમિનો ઉદ્ધાર કરે !

આ ગ્રંથના વિષયને અનુકૂળ હોય એવી, પરંતુ એમાં સમાવેશ નહિ થયેલી કોઈક અપૂર્વ બાબતો મારા પ્રિય વાચક બાહ્ય બહેનના જણવામાં હોય તો તેઓ આ પુસ્તકપ્રકાશક દ્વારા મને જણાવવા કૃપા કરશે. બીજી આવૃત્તિનો પ્રસંગ મળ્યે, હું તેનો ઉપયોગ કરવા સુકીશ નહિ.

અતે, જેના કૃપાકટાક્ષથી આ નાનકડો ગ્રંથ લખી કાઢવા માટે અનેક આપત્તિઓમાંથી હું બચી શક્યો છું તે જગન્નિયંતાના ચરણારવિંદમાં તથા જેના કૃપાપ્રસાદથી મારા મનમાં ધાર્મિક જૃદ્ધિનું બીજરોપણ થયું તે મારાં માત પિતાનાં ચરણકમલમાં આ અલ્પ ગ્રંથ સમર્પિત કરી હું મારાં પ્રિય બાંધુ ભગિનીઓને સ્વાધીન કરું છું.

સુડી ૫૬વો, શકે ૧૮૩૮.)
મુંબઈ તા. ૪ એપ્રિલ ૧૯૧૬.)

‘જગન્નેત્રી’

અનુક્રમણિકા

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિષયપ્રવેશ	૧	૧૭ નારળી પોર્ણિમા	૨૯૫
ચૈત્ર મહિનો	૨૬	૧૮ શ્રીકૃષ્ણ જન્મોત્સવ	૩૧૩
૧ સંવત્સર પ્રતિપદા	૩૩	૧૯ પિઠારી અમાવાસ્યા	૩૫૬
૨ શ્રી રામનવમી	૪૪	૨૦ પોળા અથવા	
૩ દોલોત્સવ	૯૩	વૃષભોત્સવ	૩૬૨
૪ ગૌરી ઉત્સવ	૧૦૯	ભાદરવો મહિનો	૩૬૫
૫ હનુમાન જયંતિ	૧૧૧	૨૧ હરિતાલિકા	૩૬૭
વૈશાખ મહિનો	૧૨૧	૨૨ મણેશ ચતુર્થી	૩૭૩
૬ અક્ષયતૃતીયા	૧૨૩	૨૩ ઋષિ પંચમી	૩૮૭
૭ પરશુરામ જયંતિ	૧૩૦	૨૪ જ્યેષ્ઠા ગૌરી	૩૯૮
૮ તૃતિહ જયંતિ	૧૪૨	૨૫ વામનદ્વાદશી	૪૦૨
જેઠ મહિનો	૧૬૧	૨૬ અનંત ચતુર્દશી	૪૧૦
૯ ગંગોત્સવ (દશદગ)	૧૬૩	૨૭ મહાસય પક્ષ	૪૧૫
૧૦ વટ સાવિત્રી	૧૮૬	આસો મહિનો	૪૨૧
અષાઢ મહિનો	૨૦૩	૨૮ નવરાત્ર મહોત્સવ	૪૨૩
૧૧ મહા એકાદશી	૨૦૫	૨૯ વિજયા દશમી અથવા	
૧૨ ચાતુર્માસ	૨૩૬	ફરોરા	૪૩૭
આવશુ મહિનો	૨૪૫	૩૦ દીવાળી	૪૫૦
૧૩ નાગપંચમી	૨૪૯	કારતક મહિનો	૪૬૫
૧૪ મંમલાગૌરી	૨૬૨	૩૧ બલિપ્રતિપદા	૪૬૭
૧૫ આવશુ	૨૭૨	૩૨ ચમદિતીયા અથવા	
૧૬ (રાખડી) પોવની		ભાદમીજ	૪૭૨
પોર્ણિમા	૨૯૦		

૩૩	તુલસી વિવાહ	૪૭૫
૩૪	ધાત્રી પૂજન	૪૮૧
૩૫	વૈકુંઠ ચતુર્દશી	૪૮૩
૩૬	ત્રિપુરી પૌર્ણિમા	૪૮૬
	ભાગશર મહિનો	૪૯૧
૩૭	ચંપાવૃદ્ધી	૪૯૪
૩૮	શ્રી દત્તજયંતિ	૪૯૯
	પાપ મહિનો	૫૦૭
૩૯	મકરસંક્રમણ	૫૦૯

	મહા મહિનો	૫૨૧
૪૦	વસંતપંચમી	૫૨૪
૪૧	રથસપ્તમી	૫૧૨
૪૨	મહાશિવરાત્ર	૫૪૪
	ફાગણ મહિનો	૫૬૭
૪૩	ફાગણનો ઉત્સવ અને હોળા	૫૬૯

વિષયપ્રવેશ

ૐ સદ્ નાવતુ । સદ્ નો ભુનક્તુ । સદ્ વીર્યં કરવાવહૈ ।
તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ મા વિદ્વિષાવહૈ ।

ૐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ ॥

—કઠોપનિષત્ ।

“અમે બધા એકત્ર રહીએ એકત્ર સેવા કરીએ, એકત્ર સામર્થ્ય સંપાદન કરીએ, અમારૂં અધ્યયન અમને તેજસ્વી બનાવે, અમે એકબીજાનો દ્વેષ ન કરીએ ”

ૐ મદ્ર કર્ણેભિઃ શૃણુશામ દેવા મદ્ર પદયમાક્ષમિર્યંજત્રા ।

સ્થિરૈરઘૈસ્તુષ્ટુર્વાસસ્તનૂભિર્વ્યંશમ દેવહિત યદાયુ ॥

—મુળકઠોપનિષત્ ।

“હે દેવતાઓ, અમારા કાન કલ્યાણપ્રદ વાતો શ્રવણ કરે તે યજ્ઞનીય વેદનાઓ, અમારા ચપ્પુ કલ્યાણમારક બનાવ

જુઓ, સ્થિર એવા અવયવ અને શરીરથી તમારું સ્તવન થાઓ.
ધૃત્વે જે આયુષ્ય આપેલું હશે તે અમને પ્રાપ્ત થાઓ.

કાલની અનાદ્યનન્તતા

કાલ અનાદિ છે, એવું જે પ્રમાણે હિન્દુઓએ જાણેલું છે, તેવું ખ્રીષ્ઠ કેમપણુ ધર્મના લોકોએ જાણ્યું નથી. ખ્રિસ્તી અને મહમદી ધર્મના મત પ્રમાણે જોતાં આ જગતનો પ્રારંભ થયે ૧૬૫૦ સાત હજાર વર્ષ થયેલાં છે. કાલની અનાદ્યનન્તતા આર્થઃ ઋષિઓનાં અંતઃકરણમાં ઠસેલી હોવાને લીધે આકાશ-માંના જુદા જુદા ખગોલનું વર્ણન કરતી વખતે તેમણે સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્ર, તારાઓ, મેઘ, - ઋતુ, માસ, દિવસ વગેરેના સ્તોત્ર ઠેકાણે ઠેકાણે ગાયેલાં છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં વિશ્વની અનન્તતા માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ મળી આવે છે:

લોકોસિ સ્વર્ગોસિ । અનન્તોસ્ય પારોસિ । અક્ષિતોસ્યક્ષયોસિ ।

“તું લોક છે, સ્વર્ગ છે; અનંત છે, અપાર છે; અક્ષિત અને અક્ષય છે.” એવા આ અદ્ભુત અને વિશાળ વિશ્વની અંદરનું આપણું નિવાસસ્થાન જે પૃથ્વી તે બહુ જ નાની હોવા બદલના ઉદ્ગાર તેમણે કાઢેલા છે.

ય ઋદ્ધીન્દ્ર દેવગોપાઃ સત્તાયસ્તે શિવતમા બસામ ।

ત્વાં સ્તોપામ ત્વયા સુવીરા દ્રાઘીય બાયુઃ પ્રતરં દધાનાઃ ॥

ઋં ૧-૨૩-૧૧

“ખરેખર, હે ઇન્દ્ર, પૃથ્વી જે દસગણી વધે અને મનુષ્યનું આયુષ્ય ચિરકાલ ટકનારૂં થાય, તો જ હે ઉદારદેવ, તારૂં વિખ્યાત સામર્થ્ય, શક્તિ અને પરાક્રમ છુલોકમાં સમાશે.”

આ સૂક્તમાં મનુષ્યપ્રાણી મર્ત્ય છે, એ જોવું બતાવેલું છે તેવું જ પૃથ્વી કરતાં દુસ્રોકે કેટલો બધો મોટો હોવાનું પણ દર્શાવેલું છે. જે કાલના પંચમાં સર્વ ચરાચર પદાર્થ સપડાયેલા છે, તેની અનાધનન્તતા સંબંધીની કૃપના નીચેના વિવેચન ઉપથી થઈ શકે તેમ છે. મૃત્યુ લોકમાંના મનુષ્ય પ્રાણીની કાલ ગણતરી પ્રમાણે બ્યારે ચાર અબજ અને બત્રીસ હજાર વર્ષ પુરાં થશે ત્યારે જગતના કર્તા તરીકે માનેલા બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ થશે. એવી રીતે બ્રહ્મદેવનાં સા વર્ષો પુરાં થશે, ત્યારે તેનો અને તેની સૃષ્ટિનો નાશ થશે. (અર્થાત્ કાલની સત્તા બ્રહ્મદેવ ઉપર પણ ચાલે છે, તો પછી ગિચારો મનુષ્યપ્રાણી તેના સપાટામાંથી કેવી રીતે બચી શકે? આ સપાટાને ચુકાવી અમર થવાનો માર્ગ શોધી કાઢવામા પ્રાચીન ઋષિઓ રોકાયા તેવું કારણ પણ એટલું જ કે આ કાલને પણ દાદ ન આપવી એવું તેમણે ધાર્યું.) જગતની ઉત્પત્તિ થયે હમણાં બ્રહ્મદેવનાં ૫૦ વર્ષ પુરાં થયા છે. આ ઉપરથી કેટલાં વર્ષો અગાઉ જગત ઉત્પન્ન થયું તેની ગણતરી કરી લેવી. બ્રહ્મદેવનો એક દિવસ પુરો થતાં સુધી ૧૪ મન્વંતર થાય છે. તે પૈકી સ્વયંભુ, સ્વારામિય, ઉત્તમ, તામસ, રૈવત અને ચાક્ષુષ, આ મન્વંતરોની વીતી જઈ હાલમાં વૈવસ્વત મન્વંતર ચાલે છે. આ પછી સાવર્ણિ, દક્ષ - સાવર્ણિ, બ્રહ્મ સાવર્ણિ, ધર્મ સાવર્ણિ, રુદ્ર સાવર્ણિ, વેદ સાવર્ણિ અને હિંદ્ર સાવર્ણિ એ મન્વંતરો આવવાના છે. દરેક મનુ ૭૧ મહાયુગનો હોય છે અને એક મહાયુગ ૪૩,૨૦,૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલે છે. આજ સુધી ૨૭ મહાયુગ થયા અને હાલમા ૨૮મો મહાયુગ ચાલે છે. આ ૨૮મા મહાયુગમાંના કૃતયુગ (૧૭,૨૮,૦૦૦વર્ષ)

ત્રેતાયુગ (૧૨,૯૬,૦૦૦ વર્ષ), દ્વાપર યુગ (૮,૧૪,૦૦૦ વર્ષ), આ ત્રણ નાના યુગ પુરા થઈ હમણાં ચોથો કલિયુગ ચાલે છે. આ કલિયુગ ૪,૩૨,૦૦૦ વર્ષ સુધી ચાલશે. તે પૈકી હમણાં ૫,૦૧૦ વર્ષ પુરાં થયા છે. આ હળારોની નહિ પરંતુ લાખોની ગણતરીના આકડા ઉપરથી જગતની અનાદ્યનન્તતાની દૃષ્ટના સાધારણ રીતે થવા જેવી છે.

વેદ કાલમાં ઋષિજનોએ સૂર્ય ચન્દ્રદિકની પ્રાર્થના કરી તેમના પ્રીત્યર્થે યજુષાગાદિક કાર્ય કરતી વખતે માસ, ઋતુ, નક્ષત્ર વગેરેના સંબંધમાં કેટલાએક સિદ્ધાન્તો ઠરાવેલા છે. તે ઉપરથી આર્ષાવર્તની અંદર

જ્યોતિષશાસ્ત્રનો ઉદ્દય

થયો. પૃથ્વીને અને સર્વ ભુવનોને સૂર્ય આધારભૂત છે એવું ઠરાવી તેની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરેલી છે. વેદમાં ‘વિષ્ણુ’ આ શબ્દ સૂર્યવાચક છે અને તેનાથી ધનધાન્ય તથા સર્વ પ્રાણી માત્રની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને પોપણ થાય છે એવું દર્શાવેલું છે.

સવિતારં યજતિ ચત્સવિતારં યજતિ તસ્માદુત્તરતઃ પશ્ચાદયં
મૂયિષ્ઠં પવમાનઃ પવતે સવિતૃપ્રસૂતો દ્યૌષ્ણ એતત્પવતે ॥

—પે. આ. ૨-૭

“હોતા સૂર્યનું યજન કરે છે, માટે ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફથી પવન વાય છે. કારણ કે તે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થઈને વાય છે.”

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ઉત્તર-પશ્ચિમ તરફથી પવન ફુંકાવાનું કારણ સૂર્ય છે, એવું પણ પ્રાચીન કાલમાં

જાણવામા આવેલું હતું. ઋગ્વેદમા સૂર્યને ‘સપ્ત રશ્મય’ ની ઉપમા આપેલી છે. આ ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણો સાત પ્રકારનાં છે એવો જે બોધ થાય છે તે સૂર્યનાં કિરણોમા સાત રંગ હોવા માટેના આધુનિક સિદ્ધાન્તને મળતો આવે છે એમ કહી શકાય. સૂર્યનો ઉદય અને તેનો અસ્ત એ બદલ પ્રાચીન લોકોએ જે મત દર્શાવ્યો છે તે પણ ઘણો મહત્વનો છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૧૪-૬) માં કહેલું છે કે-

સ વા एष न कदाचनास्तमेति नोदेति त यदस्तमेतीति मन्वतेन्ह एव तदतमित्वाधात्मानं विपर्यस्यते रात्रीमेवावस्तात् कुरुतेह परस्तादय यदेन प्रातर्बुदेतीति मन्वते रात्रेव तदतमित्वात्त्यात्मानं विपर्यस्यतेऽ हरेवावस्तान् कुरुते रात्रीं परस्तात् स वा एष न कदाचन निग्नोचति ॥

“આ સૂર્યનો કોઈ દિવસ પણ અસ્ત થતો નથી, કે ઉદય થતો નથી. અસ્ત એટલે સૂર્ય દિવસને છેડે જઈને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે; એક બાજુએ રાત અને બીજી બાજુએ દિવસ કરે છે. ઉદયનો અર્થ એટલો જ કે રાતનો અંત લાવીને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે, આ તરફ દિવસ અને પેથી તરફ રાત કરે છે. ખરી રીતે સૂર્ય કોઈપણ દિવસ અસ્ત પામતો નથી.” સૂર્યને અને ચન્દ્રને લીધે પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશ અને અધકાર એમનું નિયમન થઈને શીતોષ્ણતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોની સ્થિતિમા ફેરફાર થવા કરે છે. વેદકાલમાં જ વ્યોતિષશાસ્ત્રજોએ કાવમાનનું માપ ઠરાવી વર્ષ, ઋતુ, માસ, દિવસ એ પ્રમાણે તેના મુખ્ય ભાગ પાક્યા જે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીની એક પ્રવક્ષિણા પુરી થવાને જે વખત લાગે છે તેને સૌરવર્ષ કહે છે. ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક,

૪૮ મિનિટ અને ૪૭૧ સેકન્ડ જેટલો વખત નવ ત્યારે એક વર્ષ પૂર્ણ થાય છે. પરંતુ પૃથ્વીની આસપાસ ચન્દ્ર પણ ૧૨ છે; અને ૨૯ દિવસ, ૧૨ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૨૮ સેકન્ડ જેટલા વખતમાં એક, એ પ્રમાણે ૧૨ પ્રદક્ષિણા પુરી થાય ત્યારે ચાન્દ્રવર્ષ પૂર્ણ થાય છે. આને ૩૫૪ દિવસ, ૮ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૩૩.૫૫ સેકન્ડ જેટલો વખત લાગે છે. અર્થાત્ સૌરવર્ષ કરતાં ચાન્દ્રવર્ષ નાનું છે. આશરે ૩૬૦ દિવસમાં ચાન્દ્રવર્ષ પુરું થાય છે એવું વેદકાલના આર્યો જાણતા હતા એ નીચેના મંત્ર ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે :

द्वादशारं नहि तज्जराय बर्बर्ति चक्रं परि घामृतस्य ।

આ પુત્રા અમે મિથનાસો અત્ર સપ્ત શતાનિ વિંશતિથ તસ્યુઃ ॥

—ઋ. ૧-૨૬૪-૧૧.

“ સત્યજીત (આદિત્ય) નું ૧૨ પાંખડીવાળું ચક્ર ઘુલોકની આસપાસ સદૈવ ભ્રમણ કરે છે, પરંતુ તે નાશ પામતું નથી. હે અગ્નિ, આ ચક્ર ઉપર પુત્રોનાં ૭૨૦ જોડાં બેઠેલાં છે ” આ મૂકતમા જ આગળ કહેલું છે કે ‘ તે ચક્રને શંકુ પ્રમાણે ૩૬૦ પાંખડીઓ પાસેપાસે બેસાડેલી છે. ’ આનો અર્થ એવો થાય છે કે સંવત્સર એ ચક્ર છે અને તેના ૧૨ મહિના એ ૧૨ પાંખડીઓ છે. ૩૬૦ પાંખડીઓ એ દિવસ દર્શાવે છે; અને દિવસરાત એને જોડાં ગણીએ તો ૭૨૦ દિનભાગ થાય છે.

જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં જેમ જેમ વિશેષ પ્રગતિ થતી ગઈ તેમ તેમ સૌર અને ચાન્દ્ર વર્ષના દિવસ નક્કી ઠરાવવામાં આવ્યા અને માંચ સારવર્ષનો એક નાનો યુગ અને માંચ ચુરવર્ષનો

(અથવા બાહરિપત્ય વર્ષનો) એટલે ૬૦ સંવત્સરનો એક યુગ એમ ગણતરી થવા લાગી. પંચવાર્ષિક યુગનાં વર્ષોનાં નામ સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદાવત્સર, અનુવત્સર અને ઇહવત્સર, એમ હતાં. ૬૦ સૌરમાસ અથવા ૬૨ ચાન્દ્રમાસના આ યુગ હતા; અને સંવત્સરના ૩૫૫, પરિવત્સરના ૩૫૪, ઇદાવત્સરના ૩૮૪, અનુવત્સરના ૩૫૪ અને ઇહવત્સરના ૩૮૩, એ પ્રમાણે દિવસ ગણવામાં આવતા. એમના પ્રીત્યથ દરેક વર્ષે યજુમાં આહુતિ આપવામાં આવતી. હાલમાં આ યુગો પ્રચારમાં નથી. બૃહસ્પતિને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં આશરે બાર વર્ષ લાગે છે; અર્થાત્ બાહરિપત્ય અથવા ગુરુવર્ષ ૧૨ વર્ષનું થયું. એવાં ૫ ગુરુવર્ષમા ૬૦ સંવત્સરનો સમાવેશ થાય છે અને દરેકને નામ આપવામાં આવેલું છે. પ્રભવથી ક્ષય સુધીના ૬૦ સંવત્સર આજ સુધી પણ પ્રચારમાં છે.

સૂર્યનાં ફિરલોના યોગથી શીતાણ્ણુતાનું પ્રમાણ નિયમસર બદલાઈ જઈ પૃથ્વી ઉપરના ચરાચર પદાર્થ ઉપર જે પરિણામ થાય છે તેનું પણ મુક્ત રીતે નિરીક્ષણ કરી આ સ્થિતિમાં ફરફાર કરનાર ઠાળના વખતને ઋતુ એ નામ અપવામાં આવ્યું. અર્થાત્ સૂર્ય પોતે જ

ઋતુ હોવાનું કારણ

છે એ પ્રાચીન આર્યોની જાણમાં હતું. માટે જ તેમણે કહેલું છે કે
 પૂર્વામતુ પ્રદિશં પાર્થિવાનામૃતનૂ પ્રાજ્ઞાસદ્વિદધાવનુજ્ઞ ॥

—ઋગ્ ૧-૧૬-૩

“સૂર્ય ઋતુઓનું નિયમન કરીને પૃથ્વીની પૂર્વાદિ દિશાઓને એક પછી એક એમ નિર્માણ કરે છે.” દરેક બે મહિનાની

એક ઋતુ, એમ ગણીને તૈત્તિરીય સંહિતામાં વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર, એ પ્રમાણે ૭ ઋતુનાં નામ આપેલાં છે. કોઇક જ રૂઢાણે હેમંત અને શિશિર એ બેનું એકીકરણ કરીને ૫ ઋતુ માનેલી જોવામાં આવે છે. આ ૭ ઋતુમાંની

વસંતો ગ્રીષ્મો વર્ષાઃ । તે દેવા ઋતવઃ ષાષ્ઠેમંતઃ શિશિરસ્તે પિતરો x x
સ યજોદગાવર્તતે । દેવેષુ તર્દિ ભવતિ x x યત્ર દક્ષિણવર્તતે
વિતુષુ તર્દિ ભવતિ— —શત્ત્રાચ્ચ ૨-૧

વસંતાદિ પહેલી ત્રણ ઋતુઓ દેવતાઓની છે અને છેવટની ત્રણ પિતરોની છે. આ પ્રકારની કલ્પના સમાજમાં અત્યંત માનીતી થઇ હતી, માટે જ મહાભારતકાલમાં ઇચ્છા-મરણી બીજમપિતામહે પિતરોની ઋતુમાં પ્રાણત્યાગ કરવાનું બંધ કર્યું. વિષુવતું ગાન પ્રાચીન કાલમાં ધણું જ થયું હતું. તૈત્તિરીય સંહિતામાં

આદિત્યઃ પન્માસો દક્ષિણેનેતિ પડુત્તરેણ ।

એમ કહેલું છે. આ સર્વ ઋતુમાં ‘તસ્ય તે વસંતઃ શિરઃ’ એમ કહીને વસંતને અથમાન આપ્યું તે પણ થોડું છે. ચન્દ્રકલાનું નિરીક્ષણ કરીને નક્ષત્રમાર્ગની ચન્દ્રની ગતિ ઋગ્વેદના કાલમાં જાણવામાં આવી હતી. (જુ. મં. ૮-૩ અને મં. ૧૦-૮-૫) રામાયણ-મહાભારત કાલમાં આ સંબંધમાં વિશેષ શોધ કરવામાં આવી અને ચન્દ્રમાના માર્ગમાહિત ૨૭ નક્ષત્રોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરનારો અને તેના સંબંધની શોધ કરનારો એક જુદો વર્ગ આગળ આવ્યો. તેનું નક્ષત્રદર્શ અથવા ગણક એ નામ પડ્યું. (શુક્રવર્ણવંદ

૨૦-૧૦-૨૨) યજુષાગાદિક કરવા તે અમુક નામના પામે ત્યારે કરવા એવું બ્રાહ્મણકારોએ ઠગવ્યું. કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગશિર્ષ, કૃત્તિકા, હસ્તા, ચિન્તા એ નક્ષત્રના દર્શન થયા પછી ક્યા ક્યા યજુ કરવા એ વિશે શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે (૨-૧૨) સૂર્યનો પ્રકાશ ઋતુપરતે દિવસના અધિક ઓછા ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એ બારીકીથી ઠગવી તેને મળતા એવા યજુર્વિધિ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહેવા છે નક્ષત્રના માર્ગને અનુસરીત ચન્દ્રની ગતિ ઠરાવી તે પહેલા વર્ષના

બાર મહિનાનાં પ્રાચીન નામ

નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે હતા:—૧ મધુ, ૨ માધવ, ૩ મુક, ૪ શુચિ, ૫ નભસ, ૬ નમ્ય, ૭ ધૃષ્ટિ, ૮ ઉર્જા ૯ સહનુ ૧૦ સહમ્ય, ૧૧ તપસ્ અને ૧૨ તપસ્ય આ સિવાય સૌમ્ય પ્રમાણે ચાન્દ્રમાસની ગણતરી કાઢી ને એક માસનો ફેર પડતો હતો તેને યોગ્ય વખતે અધિક માસમાં ગણીને ‘સસર્પ’ એ નામથી સંબોધતા હતા ઋગ્વેદના પહેલા મંડલમાં (સૂક્ત ૨૫-૮) એમ કહેલું છે કે

વેદમામો ધૃતવ્રતો દ્વાદશ પ્રજાવત વેદા ય ઉપજાયત ।

“(વરુણ) પોતાની આગાઓ બધા પામે માન્ય કરે અને તેને દ્વાદશ મામનુ જ્ઞાન હોય છે.” તે પૈકી દેવેદમાં લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ એકસરખી થતી જાય છે ત્રિમાસ તેને લાગીને જે એક મહિનો કોઈ કોઈ વખત આવે છે તેની માત્રાની પણ તેને હોય છે આ ઉપરાંત જણાઈ આવશે કે અધિકમાસનું પૂર્ણ જ્ઞાન તે વખતે હતું અને સૌરમાસ ન ગણતા ચાન્દ્રમાસ જ ગણાતો હતો

અધિક્રમાસ

પૃથ્વીની આસપાસ ચન્દ્રની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થવાને જે વખત લાગે છે તેને ચાન્દ્રમાસ કહે છે. આ પ્રમાણે તેની ૧૨ પ્રદક્ષિણા થવાને લગભગ ૩૫૪ દિવસ લાગે છે. પૃથ્વીની સૂર્યની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા પુરી થઈ એટલે ૧ વર્ષ પૂરું થયું. એને ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૪૭૧ા સેકન્ડ જેટલો વખત લાગતો હોવાથી દર સાત ચાન્દ્રમાસ અને સૌરમાસ વર્ષમાં લગભગ ૧૧ દિવસનું અંતર પડે છે. આ અંતર વધવા નહિ દેતાં દરેક ત્રીજે વર્ષે એક મહિનો વધારી સૌરમાસ વર્ષ સાથે ચાન્દ્રમાસ વર્ષનો મેળ મેળવી લેવામાં આવે છે. આ વધારેલા મહિનાને જ અધિક્રમાસ કહે છે. દરેક મહિનામાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં ગયેા એમ લાગે છે. આ વાસમાસ સૂર્યની ગતિને સંક્રમણ કહે છે. એવાં સંક્રમણ અથવા સંક્રાંતિ ૧૨ છે. ચૈત્ર મહિનામાં મેષ, વૈશાખમાં વૃષભ, આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં મીન સુધી ૧૨ રાશિના સૂર્ય ઉપભોગ લે છે. અર્થાત્ ૧૨ સૂર્યસંક્રાંતિ થાય છે. (મધ્યસંક્રમણનો તહેવાર જુઓ) પરંતુ ચાન્દ્રમાસને લીધે કોઈ કોઈ વખત એવું બને છે કે એકાદ મહિનામાં સંક્રમણ જ બનતું નથી; એટલે બે સંક્રાંતિની વચમાં બે અમાસો આવે છે. આવા મહિનાને અધિક્રમાસ માને છે. ચૈત્ર મહિનાથી આસો મહિના સુધી માત્ર અધિક્રમાસ આવે છે. કારતક, માગશર, પોષ, મહા એ ચાર મહિનામાં કોઈ પણ વખત અધિક્રમાસ હોતે નથી; અને શ્રાવણમાં પણ કોઈક જ વખતે અધિક્રમાસ આવે છે.

આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે જે મહિનામાં સૂર્ય-સંક્રાંતિ હોતી નથી તે મહિનો અધિક્રમાસ હોય છે. કોઈ કોઈ

વખત એક જ ચાન્દ્રમાસમા બે સૂર્યસંક્રાંતિ આવે છે. તેને
 ક્ષયમાસ કહે છે. પાછળ ગયેલા અધિકમાસ પછી આગળ
 આવનારો અધિકમાસ ત્રીસમા મહિનાથી આડ કે નવ મહિ-
 નાની દગમીયાનમાં કોઇપણ એક હોય છે. એકમો એકતાવીસ
 વર્ષ પછી અથવા ઓગણીસ વર્ષ પછી ક્ષયમાસ થાય છે, તે
 ક્રાંતક, માગશર અને પોષ, એ મહિનામાનો કોઇપણ એક મહિનો
 હોય છે જે વર્ષે ક્ષયમાસ થાય છે તે વર્ષે ક્ષયમાસની પહેલા
 એક અને ક્ષય માસની પછી એક, એવા બે અધિકમાસ આવે
 છે. અધિક અને ક્ષયમાસની યોજના રૂઢા ચાન્દ્રમાન વર્ષનો
 મેળ સૂર્યમાન વર્ષની સાથે મેળવવા માટે જ કરી છે એ બે કે
 ખરૂ છે, તોપણ આ મહિનાને મવમાસ અથવા અશુદ્ધ મહિનો
 હગીરીને શાસ્ત્રકારોએ તે મહિનામા નિત્ય નિમિત્તિક ધર્મકૃત્ય
 ઉપગત લગ્ન, જનોઇ વગેરે શુભકૃત્ય કરવા નહિ એમ હગવેલું
 છે. અધિકમાસ-માહાત્મ્ય અને બીજા ત્રય રચીને આ
 મહિનામા અનેક વ્રત અને દાન કરવા માટે શાસ્ત્રકારોએ કહેલું
 છે. અધિકમાસને લીધે એક મહિનો વધીને તે સાતનો
 ખર્ચ પણ વધે છે એવી સમજથી ગરીબ સ્થિતિના લોક
 દિકરમા હોય છે. 'દુકાળમા અધિક માસ' એ કહેવન
 પ્રયાગમા આવવાનું કારણ પણ એ જ કે, એક મહિનાનો
 વચારે ખર્ચ ચલાવવાનો બોલને સાસારિક માણસો ઉપર અધિક-
 માસથી પડે છે. આ સમજ બૂલભરેલી છે. જે દેશમાના હિન્દુ
 પૂર્વજોએ સૂર્ય, ચન્દ્ર, નક્ષત્રાદિકનું સૂક્ષ્મ રીતે અવલોકન કરીને
 કાલમાનનું માપ યોગ્ય પ્રકારે દરાવી આપ્યું તેમના જ વંશજોમા
 અજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ થઇને ભગતી જ ધર્મકલ્પનાઓનું સમાજ
 ઉપર પગડું બેસે, એ કરતા વધારે ગોચનીય શું હોઇ શકે ?

ઉપર દહેલા મહિનાઓનાં નામ કાળે કરીને હુમ થઈને
 નવાં નામ પ્રચારમાં આવ્યાં. હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાંનાં ધણાખરાં
 ધર્મકૃત્યોનાં સંબંધ તિથિઓ સાથે અર્થાત્ ચાન્દ્રમાન સાથે છે.
 સંક્રાંતિ સંબંધીનાં કૃત્યો માત્ર સૌરમાનના માસ ઉપર આધાર
 રાખે છે. જંગાલ અને મગસ ઇલાકામાંના તામિલપ્રદેશ અને
 મલબારમાં સિવાય બીજાં ઠેકાણે ચાન્દ્રમાન પ્રમાણે ૧૮ વર્ષ ગણે
 છે. મહિનાનો પ્રારંભ માનવાની રીત પણ એક જ પ્રકારની નથી;
 તોપણ સાધારણ રીતે પડવો જે દિવસે સૂર્યોદય વખતે
 હોય તે દિવસે ચાન્દ્રમાસનો પ્રારંભ થયો એમ માને છે. સૂર્ય
 અને ચન્દ્ર એક ઠેકાણે આવે ત્યારે અમાવાસ્યાનો અંત આવીને
 માસ પૂર્ણ થાય છે. કોઇ ઠેકાણે ચાન્દ્રમાસ પૌર્ણિમાં
 અને કોઇ ઠેકાણે અમાવાસ્યાંત ઈંવા અમાંત હોય છે. સૂર્યની
 આસપાસ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી થવાને જે વખત લાગે છે
 તેનો ખારમો ભાગ તે સૌરમાસ. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે
 છે. તથાપિ સૂર્ય જ દરેક સૌરમાસમાં સ્થાન બદલે છે એવો
 ભાસ થાય છે. આ ખાર મહિનાનાં ખાર સ્થાનને આઠાશમાંની
 નક્ષત્રપુંજની નિશાનીઓ ઉપરથી નામ આપવામાં આવેલા
 છે. તેમને રાશિ કહે છે. મેષ, કર્કશ વગેરે ખાર રાશિઓ
 છે. ચન્દ્રની સાંવત્સરિક ગતિમાં જે ૨૭ નક્ષત્ર ક્રમવામાં
 આવ્યાં તે પૈકી કેટલાંએક નક્ષત્રો ઉદય દરેક દરેક મહિનાની
 પ્રભાતે થાય છે અને તે નક્ષત્ર ઉપરથી ચાન્દ્રમાસને નામ આપવામાં
 આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે ચિત્રાનક્ષત્રયુક્ત પૌર્ણિમાં ચૈત્રી એ
 નામથી જોળખાઇ જઈને ચૈત્રી જે મહિનામાં છે તે ચૈત્ર.
 આવી રીતે કૃત્તિકા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, મધ્યા, રશ્મિની, ચિત્રા,
 વિશાખા, અષ્વેદા, આર્દ્રા, શ્રવણ, ખાદ્રપદા અને અશ્વિની,

આ નક્ષત્રો અનુક્રમે કારતક, માગશર, પોષ, મહા, ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ, જ્યેષ્ઠ, અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો, આ મહિનાની પૂનમે હોય છે; પણ પૌર્ણિમાની આગળ પાછળ તેમનો ઉદય થાય છે એમ દેખાય છે. શ્રાવણ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર ન હોય તો કોઈ કોઈ વખતે શ્રાવણી (ઉપાકર્મ વિધિ) કરવાનું અન્ય તિથિ ઉપર ધક્કેલવામાં આવે છે, એવું આપણે જોઈએ છીએ. સંવત્સર, માસ વગેરેને નામ આપવામાં આવ્યાં, તે જ પ્રમાણે મહિનાના ચાર ભાગ પાડીને એક ભાગમાં

સાત દિવસ અથવા સાત વાર

પણ ફરાવવામાં આવ્યા. વારનાં સાત નામ વેદમાં કોઈ ટેકાણે નથી. વારને બદલે વાસર એ શબ્દ ઋગ્વેદમાં એ ટેકાણે મળે છે. અથર્વ જ્યોતિષમાં

આદિત્યઃ સોમો મૌમથ તથા બુધબૃહસ્પતી ।

માર્ગવ. શનૈશ્વરથૈવ એતે સપ્ત દિનાધિપા ॥

એમ કહેલું છે. અર્થાત્ કાવમા જે નામ વારના છે, તે અથર્વ જ્યોતિષના કાવમા પ્રચારમાં હતા એ દેખીતું છે. યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં

સૂર્યઃ સોમો મહીપુત્ર સોમપુત્રો બૃહસ્પતિઃ ।

શુક્રઃ શનૈશ્વરો રાહુઃ કેતુથૈતે પ્રહા સ્મૃતા ॥

એવા નવગ્રહના જે નામ આપેલાં છે તેમાના પહેલા સાત વાર સંબંધીના છે એમ ખુબ્બુ દેખાય છે. આ ઉપરથી મારુ-વલ્ક્ય સ્મૃતિ વખતે રવિવાર વગેરે દિવસોના નામ પ્રચારમાં હોવા જોઈએ. વારની ઉત્પત્તિ, જુદા જુદા દેશોમાનું વારપદ્ધતિનું

સામ્ય, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લઈ વારનાં નામ હિન્દુઓએ પારકી નામપદ્ધતિને અનુસરીને લીધા એવો બ્યોતિપશાસ્ત્ર-વિશારદોનો મત છે.

હાલમાં જે પંચાંગની પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે તેને માટે હવે વિચાર કરીએ. જેને પાંચ અંગ છે તે

પંચાંગ.

આ પાંચ અંગ એટલે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ. અમાસને દિવસે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એક ઠેકાણે આવે છે. પરંતુ ચન્દ્ર પૌર્ણિમા મુઘી પૃથ્વીની ખીણ બાજુએ જાય છે; અને ફરીથી સૂર્યની બાજુએ વળી અમાસને દિવસે તેની પાસેની રેખામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એક ચાન્દ્રમાસમાં તેની ૩૬૦ અંશ ગતિ હોય છે. આ ૩૬૦ અંશની ૩૦ તિથિ ગણાય છે. એટલે એક તિથિએ ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે ૧૨ અંશનું અંતર પડે છે; અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચ્ચે ૧૨-૧૨ અંશનું અંતર પડવાને જે કાળ લાગે છે તેને તિથિ કહે છે. ૬૩.૫ (આશરે ૬૪) દિવસમાં ૧ તિથિનો, એ પ્રમાણે ૧૨ ચાન્દ્રમાસમાં ૫-૬ તિથિનો લોપ થાય છે. સૂર્યોદય વખતે જે તિથિ હોય તે જ ગણાય છે. જે દિવસ સૂર્યોદય વખતે તિથિ હોય તો તિથિરુદ્ધિ અને સૂર્યોદય વખતે એકાદી તિથિ ન હોય તો તિથિશૂન્ય એમ કહે છે. તિથિથી આગું અંતર પડવાને જે કાલ લાગે છે તેને જ કરણ કહે છે. એક સૂર્યોદયથી બીજા દિવસના સૂર્યોદય મુઘીના કાલને વાર કહે છે. એક એક બાગ ૮૦૦ કળાનો, એવા નક્ષત્ર-મંડળના ૨૭ બાગ કરીએ તો તે ફરેક બાગને, અને તેના કમળમાં રાંધનો જે કાળ જાય છે તેને નક્ષત્ર કહે છે. ચન્દ્ર

સૂર્યના ભોગનો સરવાળો (યોગ) કરીને તેના ઉપરની ૮૦૦
 કળાનો સરવાળો થવાને જે કાલ લાગે છે તેને યોગ કહે છે.
 પંચાંગમાં યોગનાં અંગનો સમાવેશ કરવાની પદ્ધતિ વરાહ-
 મિહિર પછી પ્રચારમાં આવી એવું તજ્ઞોનું મત છે. જ્યોતિષ-
 શાસ્ત્રનો આ પ્રમાણે ઉત્તમ પ્રકારથી અભ્યાસ ચલાવી તેને
 ઉત્તમ અવસ્થામાં લાવી પહોંચાડવાનું ત્રેય આર્યભટ્ટ (જન્મ
 શક ૩૯૮) વરાહમિહિર (શક ૪૨૭) બ્રહ્મગુપ્ત (શક ૫૨૦)
 વગેરે પ્રાચીન પંડિતોને છે. તેમની પછી આ દેશમાં ધણા
 જ્યોતિષશાસ્ત્રજ્ઞ થઈ ગયા. તે બધાઓએ તત્કાલીન સાદા
 સાહિત્યની મદદથી ખગોળ મંજૂરી જે ગોધ કરી તેનો વિચાર
 કરીયે તો તે પ્રાચીન ગોધકોની બુદ્ધિમત્તા માટે મોટી નવાઈ
 લાગે છે. જયપુર, મથુરા, કાશી, ઉજ્જયિની, તક્ષશિલા વગેરે
 ઠેકાણે આકાશ માહેના ગ્રહો અને નક્ષત્રોના વેધ લેવાની
 પ્રાચીનકાલમાં જે વેધશાળાઓ હતી, તેમાં વિદ્યાદેવીના અનેક
 ભક્ત મોટા ગ્રેમથી દિવસરાત નોધ લેવા બેસતા હતા. એવા
 પ્રકારની શોધ કરવા માટે એ પ્રાચીન આર્યજ્યોતિષોને દ્રવ્ય-
 રૂપે મોટો મ્હોળદયો મળતો હતો એવું નથી; પરંતુ તેમાં
 તેમને આનંદ લાગતો હતો. એવી શોધકબુદ્ધિના નિરૂપદ
 વીર આ દેશમાં ઈરીથી અવતીર્ણ થયે ત્યારે જ આપણો
 ભાગ્યોદય થયે. જ્યોતિષશાસ્ત્રના અનેક ગ્રંથ ઉપવબ્ધ છે.
 એકંદર ૧૮ સિદ્ધાન્ત લખાયેલા હોવાનું કહેવાય છે. તે પૈકી
 પરાશરતંત્ર, ગર્ગસંહિતા, બ્રહ્મસિદ્ધાન્ત, સૂર્યસિદ્ધાન્ત, વમિષ્ઠ
 સિદ્ધાન્ત, રામકસિદ્ધાન્ત અને પુવિન્યસિદ્ધાન્ત એ પ્રસિદ્ધ છે.
 આ છતાંના પાંચ સિદ્ધાન્ત ઉપરથી વગરમિહિરે પંચસિદ્ધાન્તકા-
 નામનો જ્યોતિષગ્રંથ લખેલો છે.

કાળે કરીને ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પાછળ પડી
 રહ્યોતિય આમળ આનું. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તેમનાથી લાખો-
 ગણા મોટા નક્ષત્ર એ નામથી ઝોળખનારા સૂર્ય, અને આપણાથી
 લાખો કોશ દૂરના પદ્મા પર ફરનારા ગુરુ, શનિ વગેરે ગ્રહો
 અથવા પૃથ્વીઓ, એમની નજર આપણુ ક્ષુદ્ર માનવો ઉપર
 હોઇને તે આપણા ભક્ષાપ્રાપ્તિના કર્તા છે કે કેમ, પૂર્વકર્માનુસાર
 યજ્ઞોપવેશની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ હામ સમજનારા આપણે
 હિન્દુઓએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી ફરનારાં ફોનો વિચાર
 કરવામાં અર્થ છે કે નહિ, એ સ્વતંત્ર અને વાદ્યસ્ત પ્રશ્ન છે.
 પરંતુ એટલી વાત તો ખરી છે કે, મનુષ્યપ્રાણી પોતાનાં
 બિવિધલક્ષણીન સુખદુઃખનું જ્ઞાન મેળવવા માટે સદા ઉત્સુક હોય
 છે. માટે ફેલજ્યોતિષનું મદન્ય ઝોછાવધતા પ્રમાણમાં પૃથ્વીની
 ઉપરના સર્વ દેશોમાં છે. આ દેશમાં કદાચ તે વિશેષ પ્રમાણમાં
 મનાતું હશે એટલું જ. આ દેશના લોકોને ભાગે અનેક
 પ્રકારની રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રાંતિઓ થવાને
 લીધે સહેજે જ તેમની પ્રવૃત્તિ દૈવ ઉપર હવાલો નાખવાની થઇ,
 અને તેથી જલજ્યોતિષનું મદન્ય આ દેશમાં વધ્યું હશે. આ
 સંબંધમાં પશુ અહીંના લોકોએ ધણો પરિશ્રમ કરવાથી
 તત્સંબંધી વાઙ્મય આસ્તિત્વમાં આનું. મુહૂર્તમાર્તિ,
 રત્નકોશ, મુહૂર્તચિંતામણિ, મુહૂર્તસિંધુ, જ્યોતિર્વિદ્યાભરણ
 વગેરે કેટલા બધા ગ્રંથ આજ ઉપલબ્ધ છે. દરેક વર્ણની
 શરૂઆતમાં હોનારા ગ્રંથ ઉપરથી

સંવાસરકુંડલ

કુંડલાની જે પદ્ધતિ છે, તે સંબંધના કલ્પતતા, રાગવલ્લિ-
 નગ્નમોહન, નરેન્દ્રવંશી, સમયનિર્ધારન વગેરે ગ્રંથ છે. સ્વરોદય

અને સારોદ્ધાર એ એક પ્રાચીન જૈન લેખકના શકુન સંબંધીના
અર્થો છે. મુહૂર્ત, શકુન, યોગ, પુણ્યકાળ વગેરે જોઈને દાર્થનો
આરંભ કરનારાઓને તુકારામ ખુવાએ કરેલો ઉપદેશ ધ્યાનમાં
લેવા જોવો છે. તુકારામ ખુવા કહે છે કે

વિઢુલાચેં નામ ધ્યાવેં । પુઢેં પાઝલ ટાકાવેં ॥

અવધા મુહૂર્ત શકુન । હૃદયેં વિઢુલાચેં જ્ઞાન ॥

એસા પાહિજ હા યોગ । લામા ડળેં કાય મગ ॥

તુકા હાળે હરિચ્યા દાસા । શુભ કાઢ સર્વે દિશા ॥

“ ઇશ્વરનુ નામ લઈને પગલું આગળ ભરવું એ જ
ખરું મુહૂર્ત અને શકુન છે. હૃદયમાં ઇશ્વરનુ ધ્યાન ધરવાનો
યોગ હોય તો પછી કશોયે મળવામાં શી ખામી રહે ?
તુકારામ કહે છે કે હગ્નિના દાસને માટે સર્વ દિશા અને કાળ
શુભ જ છે.” એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે એમ કોણ કબુલ
નહિ કરે ?

ઉપવા વિવેચન ઉપરથી સમજાશે કે કાલની ગતિ
વગેરે સંબંધી પ્રાચીન કાળમાં ઘણી શોધ કરવામાં આવી હતી.
ગુરત્વાકર્ષણ જેવી મહત્વની બાબતનો પણ પ્રાચીન કાળમાં
વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મસિદ્ધાન્તના લેખક બ્રહ્મગુપ્તે
કહ્યું છે કે પદાર્થનું આકર્ષણ કરવું એ પૃથ્વીનો નૈસર્ગિક
ધર્મ છે સૃષ્ટિનિયમાનુસાર સર્વ પદાર્થ પૃથ્વી ઉપર પડે છે.
ભારકરાચાર્યે પણ એ સંબંધમાં કહેલું છે કે

આકૃષ્ટિશક્તિઃ મહી તયા યત્ -

સ્થ સ્થ ગુરુઃ સ્વામિમુખ સ્વશક્ત્યા

આકૃષ્યતે તત્પતતીવ માતિ ॥

ગોલાધ્યાય—ભુવનકોશ ।

“પૃથ્વીમાં આકર્ષણશક્તિ રહેલી છે. તે આકાશ-
માંના કોઈ જડ પદાર્થ સ્વશક્તિથી પોતાની તરફ ખેંચે છે,
એમ લાગે છે.” આ ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમાનુસાર સર્વ ગોળ
સૂર્યની આસપાસ ફરે છે. એ શોધ માત્ર આપણા દેશમાં થઈ
નથી. આનું કારણ ઉપર જણાવેલી ત્રાસદાયક ક્રાંતિઓ જ
હોવી જોઈએ. પૃથ્વી નિરાધાર છે, તે ગોળ છે, ગ્રહણનું ખરૂં
કારણ પૃથ્વીની અથવા ચંદ્રની છાયા છે, વગેરે અત્યંત મહત્વની
બાબતોનું જ્ઞાન આપણા દેશમાંના કેટલાએક સૈદ્ધાંતિક પહેલાંના
શોધકોને પણ હતું. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો આધુનિક
કાળમાં આપણે હાથે જ્યોતિષશાસ્ત્રની કંઈ જ સેવા થઈ નથી,
એને માટે માઠું લાગે છે. વર્ષ, માસ, વાર એમની માફક જ

કાલ અથવા શક

એનું જ્ઞાન હોયું પણ ઘટ્ટ છે. માટે તે સંબંધી
માહિતી નીચે આપીએ છીએ. ગત કાલ ગણવાને જગતના
આરંભનું વર્ષ લેવું શક્ય નથી. આ બાબતનો વિચાર કરીએ
તો આપણા દેશમાં રાજા કાલસ્ય કારણમ્। એ કહેવતની
ચંચાર્યતા જણાય છે. મહમ્મદી, ખ્રિસ્તી, પારસી, ચીની વગેરે
લોકોએ પોતપોતાના ધર્મપ્રવર્તકો ઉપરથી કાળ ગણવાનું શરૂ
કયું. આપણા દેશમાં ઘણે ભાગે ‘શક’ એ નામથી યોગબાનારી
પરદેશીઓની સ્વારીઓ હઠાવનારા પુરુષો ઉપરથી કાળ
ગણવાનો રિવાજ પડ્યો, એવી સાધારણ સમજણ છે.
આગળ આગળ તો શક એ જ શબ્દ “કાળ” ના અર્થમાં
વાપરવામાં આવ્યો. હાલમાં જે જુદા જુદા કાળ કે શક વામે છે
તેમાં સમર્પિ કાળ, વિક્રમ કાળ, શાલિવાહન કાળ, બંગાળી સન,

અમલી સન, રસલી સન, ચૂર સન, મગી સન, કોલમ અથવા પરશુરામ કાળ, નેવાર સન, લક્ષ્મણસેન કાળ, રાજ રાક, વિલાયતી સન અને ખ્રિસ્તી સન એ મુખ્ય છે. તેમાં પણ વિક્રમ કાળ, શાલિવાહન કાળ અને ખ્રિસ્તી સન એ અત્યંત મહત્વના છે.

દાશમીર અને આબુબાબુના પ્રાંતમાં સસર્પિ કાળ ગણવાની રીતી પ્રચારમાં છે. એને 'લૌકિક કાળ' સસર્પિ કાળ અથવા 'શાસ્ત્ર કાળ' પણ કહે છે. 'નુવ નક્ષત્રની આસપાસ સસર્પિ' ૧૦૦ વર્ષમાં એક નક્ષત્ર આક્રમણ કરે છે. એ પ્રમાણે ૨૭૦૦ વર્ષમાં એમની એક પ્રવક્ષિણા પૂર્ણ થાય છે. એ સમજીત ૭૫૨ આ કાળની ગણના છે. દરેક ૧૦૦ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી ૨૨ી પહેલુ વર્ષ ગણવામાં આવે છે. પૌર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ એ સસર્પિ કાળનો વર્ષારંભ છે.

બંગાળા સિવાય આખા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વિક્રમ કાળ અથવા વિક્રમ સવત ચાલુ છે. ખ્રિસ્તી વિક્રમ કાળ શકના ૫૬ વર્ષ પહેલાં આ કાળ ગણવાનો પ્રારંભ થયો, એવું માનવામાં આવે છે. તોપણ તે પછીના ૬૦૦ વર્ષ સુધી આ સંવતનો ઉદ્દેશ જુના લેખમાં મળતો નથી. તે અરસામાં જે પ્રસિદ્ધ વિક્રમાદિત્ય રાજા ઉજ્જયિનીમાં થઈ ગયો તેના જ નામથી આ શક ચાલુ થયો. સાધારણ સમજીત એવી છે કે, વિક્રમાદિત્યે પરાયા લોકોની સ્વારી પાંત્રી હડાવી તેથી આ કાળ ગણવાની રીત પડી. આને ઐતિહાસિક આધાર નથી. ખ્રિસ્તી શકથી ૫૬ વર્ષ પૂર્વે અસ્તિત્વમાં આવેલા આ કાળનો વિક્રમાદિત્યના નામ સાથે સંબંધ

નેડવામાં આવ્યો, એવું તજ્જોનું કહેવું છે. ગુપ્ત રાજના વખતના લેખો તપાસીને મિ. ૧૯૧૮ એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, મૂળમાં માલવ કુળના લોકમાં આ સંવત્કાલ ૩૬ હતો. વિક્રમાદિત્યની કારણીદ્વિમા માલવ કુળની ઉન્નતિ થઈ, માટે એના નામથી આ જુનો કાલ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. આ વર્ષની શરૂઆત જુદા જુદા ભાગોમાં જુદે જુદે વખતે થાય છે. ગુજરાતમાં ઘણેભાગે અમાન્ત માસના કાર્તિક શુદ્ધ ૧થી થાય છે, કાલીયાવાડમાં અપાક શુદ્ધ ૩થી થાય છે અને રજપુતાનામાં પૌર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુદ્ધ ૧થી થાય છે.

શાલિવાહન નામના એક કુંભારના છોકરાએ માટીનું શાલિવાહન શક સૈન્ય તૈયાર કરીને તેમાં જીવ બંધો અને તેની મદદથી તેણે શક લોકોનો પરાભવ કર્યો. આ જ્ય પ્રીત્યર્થ શાલિવાહન વૃષ શક ચાલુ થયો, એવી સામાન્યતઃ ધર્મમાન્યતા છે. આ જ શક જ્યોતિષત્રયમાં લીધો છે. આ શક મલખાર અને તિનેવલ્લી પ્રાંતો સિવાય દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં બીજે બધે ૩૬ છે. આનાં વર્ષ ચાન્ડ અને સૌર છે. હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર અને પૂર્વ તરફના કેટલાએક પ્રાંતોમાં સ્થાનિક કાળ સાથે શક કાળને પણ ગણવામાં આવે છે. નર્મદાના ઉત્તર ભાગમાં આના મહિના પૌર્ણિમા પછી શરૂ થાય છે અને દક્ષિણ ભાગમાં અમાસ પછી શરૂ થાય છે. આનો પ્રારંભ ખ્રિસ્તી શકના ૭૮મા વર્ષમાં છે. ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખ્રિસ્તી શકના પહેલા સૈકામાં શક રાજ કનિષ્ઠના નામથી આ શક શરૂ કરવામાં આવ્યો. અર્થાત્, બૌદ્ધધર્મી રાજના નામનો આ કાળ છે.

આ રાજ્યએ કાશ્મીર અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાન કબ્જે કરી પોતાની સત્તા સ્થાપ્યા બાદ આ શક પ્રચારમાં આવ્યો. તિબેટ, બ્રહ્મદેશ, બાવા, સિંહલદ્વીપ વગેરે ઠેકાણે આ શક ચાલુ હતો. તે દેશ માહેના પ્રાચીન લેખમાં વિક્રમાદિત્ય શકનો ઉલ્લેખ નથી. આશરે ૫૦૦-૬૦૦ વર્ષ પછી શાલિવાહન શક હિન્દુ-ઓએ ચાલુ કર્યો. પરંતુ પુરુષરાજનો શક એમ નહિ ગણતાં, શકનો પરાભવ હિન્દુરાજ્યએ કર્યો એ સમજ પરથી તેમણે તે શકનો સ્વીકાર કર્યો. પ્રાચીન લેખમાં આને ‘શકનૃપ કાલ’ ‘શકેન્દ્ર કાલ’ એમ કહ્યું છે. આ શકને શક નરપતે. અટીતાબ્દ એમ ખંગાળના પંચાંગો કહે છે. આ ઉપરથી પણ આ શક રાજનો કાળ છે એવો ઇતિહાસસંશોધકોએ નિર્ણય કર્યો છે.

કેટલાએક અર્વાચીન કાળવિવેચકોના મતથી શાલિવાહન શક એ શાલિવાહન રાજ્યએ શરૂ કરેલો નથી. શુભારે દસમા શતક પૂર્વેના લેખમાં આ શકનો ઉલ્લેખ નથી. એને શાલિવાહન શક એમ ન કહેતા એને ‘શકનૃપ કાલ’ વગેરે નામ આપેલા છે. આ પછીના લેખમાં માત્ર આ શકનો ઉલ્લેખ છે; અને એમ પણ સિદ્ધ થાય છે કે, ‘શકનૃપકાલ’ એ જ ‘શાલિવાહન શક’ ના નામથી સંબોધાયો. કેટલાક વળી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે શાલિવાહન અથવા સાતવાહન એ કોઈ વ્યક્તિ ન હોતાં આદ્ર-ભૂત્ય કુંદુખનું નામ છે. કેટલાકનો મત એવો છે કે શાલિવાહન એ વ્યક્તિ જ હતી અને એના સંબંધમાં આદ્રભૂત્યનો સમકાલીન જે શુણ્ણકય કવિ હતો તેણે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. શાલિવાહને પોતાના નામથી શક ચાલુ કર્યો કે નહિ, એ પ્રશ્નનો ઉત્તર અઘાપિ સ્પષ્ટ રીતે મળ્યો નથી.

આ મૂળ અરબસ્તાનનો શક છે. મુસલમાની
 ધર્મના સ્થાપક મહમ્મદ પયગમ્બરને ધર્મ-
 હિન્દરી સન મુધારણા સંબંધીનો પ્રયત્ન કરતી વખતે
 પોતાનાં જીવનું રક્ષણ કરવા માટે મકાથી
 મદીને નાસી જવું પડ્યું હતું. એ કાળ હિન્દરી અથવા
 પલાયનકાલ એ નામથી પ્રખ્યાત થયો. આનો પ્રારંભ ઈ. સ.
 ૬૨૨ના જુલાઈ મહિનાની ૧૫મી તારીખે (શક ૫૪૪ના આવણ
 સુદ ૧ને ગુરુવારની રાત્રે-અથવા મુસલમાની શુક્રવારની રાત્રે),
 થયો. આમાં બાર આન્દ્રમાસ મળીને ૩૫૪—૩૫૫ દિવસનું
 વર્ષ થાય છે. વારનો આરંભ સૂર્યાસ્ત વખતે થાય છે. આ સન
 હિન્દુસ્તાનમાં મુસલમાની અમલમાં ચાલુ થયો.

બંગાળી સન બંગાળમાં પ્રચારમાં છે અને તેનો આરંભ
 મેષ સંક્રાંતિમાં (ચૈત્ર-વૈશાખમાં) થાય છે.
 બંગાળી સન મેષ સંક્રાંતિમાં જે મહિનો શરૂ થાય છે
 તેને વૈશાખ કહે છે. એને જ તામિલ
 પ્રાંતમાં ચૈત્ર કહે છે. આ સન ખ્રિસ્તી સન ૫૬૩ વર્ષે
 શરૂ થયો.

ઝોઢીયા પ્રાંતના રાજા ઇંદ્રુમ્નની જન્મતિથિથી
 એટલે ભાદરવા સુદ ૧૨થી અમલી વર્ષ
 વિલાયતી અને શરૂ થાય છે. આ વર્ષ આન્દ્ર અને સૌર છે.
 અમલી સન વિલાયતી સન બંગાળના કેટલાએક ભાગમાં—
 મુખ્યતઃ ઝોરીસા પ્રાંતમાં—ચાલે છે. આનું
 વર્ષ સૌર અને મહિનાનાં નામ આન્દ્ર છે. વર્ષારંભ કન્યા
 રાશિના સંક્રમણમાં (ભાદરવામાં) થાય છે. આ બન્ને સન
 ખ્રિસ્તી સન ૫૬૩ વર્ષે શરૂ થયા.

આ સન અકબરે પ્રચારમાં મુક્યો. અકબર ઈ. સ.
 ૧૫૫૬માં ગાદી પર બેઠો. તે વખતથી
 ફસલી સન આ સન અમલમાં આવ્યો. પુર્ણિમાન્તમાનના
 આમો વદ ૧ના રોજ ફસલી વર્ષનો આરંભ
 થાય છે. ખ્રિસ્તી સન અને ફસલી સનમાં ૫૯૨-૫૯૪ વર્ષનું
 અંતર છે. બંગાળા માંહેના ફસલી, વિલાયતી અને અમલી
 સનનો અંક એક જ હોય છે. આ વર્ષ પાકના હંગામનું
 હોય છે.

આ સન ખ્રિસ્તી મન કરતાં ૫૯૯-૬૦૦ વર્ષ ઓછો
 છે. સૂર્ય મૃગ નક્ષત્રમાં જાય છે ત્યારે
 સૂર સન અથવા આનો આરંભ થાય છે. વર્ષ સૌર છે,
 શાહૂર સન મહિના મોહરમ વગેરે ચાન્દ્ર છે. મરાઠાઓની
 કારકીર્દીમાં સૂર સન ઘણો પ્રચારમાં હતો.

આ સન ચિતાગૅંગ પ્રાંતમાં ચાલુ છે. બંગાળ સન
 કરતાં આ ૪૫ વર્ષે કમી છે અને બીજી
 મગી સન બધી બાબતોમાં બન્ને એક જ છે. આ કાલ
 કેરવ દેશમાં એટલે મલખારમાં ચાલુ છે.

માગસોરથી કુમારી સુધી, અને તિન્નવેલી પ્રાંતમાં કોલ્હમ
 કાલ ગણાય છે. મહિનાનાં નામ મેષ, વૃષભ
 કોલ્હમ અથવા વગેરે રાશિ ઉપરથી પડેલાં છે. દાખલા
 પરશુરામ કાલ તરીકે, કન્ની, ચિંગમ, વગેરે નામો કન્યા,
 સિંહ, એમનાં અપભ્રંશ છે. મલખારના ઉત્તર
 ભાગમાં કન્યા રાશિમાં સૂર્ય આવતા જ (ભાદરવામાં) વર્ષારંભ
 થાય છે, અને બીજો બધે ઢેકાણું સિંહરાશીમાં સૂર્ય આવતાં

(શ્રાવણમાં) વર્ષ શરૂ થાય છે. ૧૦૦૦ વર્ષોનું એક ચક્ર એ પ્રમાણે ત્યાં ચોથું ચક્ર હાલમાં ચાલે છે, એમ ત્યાંના લોકો માને છે. પણ હજાર ઉપર જ ન ચોભતાં હાલમાં તેના ઉપરાંત કોઈકમ વર્ષ ચાલે છે. ઇ. સ. કરતાં ૮૨૪-૨૫ વર્ષ આ સન કમી છે. કેરલ પ્રદેશ સમુદ્ર પાસેથી પરશુરામે મુક્ત કર્યો ત્યારથી આ શક ચાલુ થયો એમ ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે.

આ શિવાજી મહારાજે જેકે શુદ્ધ ૧૩ આનંદ નામ સંવત્સર શકે ૧૫૯૬ની સાલમાં શરૂ કર્યો.

રાજ શક એનું વર્ષ તે જ તિથિએ બદલાય છે. બધી બાબતોમાં એની પદ્ધતિદ ક્ષિણમાંના ચાન્દ્રસૌર

અમાન્ત શક વર્ષ પ્રમાણે છે. હાલમાં આ શક ચાલુ નથી.

અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા આ દેશમાં સ્થાપન થઇ ત્યારથી આ સન આ દેશમાં પ્રચારમાં આવ્યો. સુપ્રસિદ્ધ

ખ્રિસ્તિ સન ધર્મસંસ્થાપક ઇશુ ખ્રિસ્તના જન્મદાહનો આ શક છે. આ સનનું વર્ષ સૌર છે.

પ્રારંભ જન્યુઆરીની પહેલી તારીખે થાય છે. દરેક મહિનાના દિવસ દરાવવામાં આવેલા છે અને દરેક ચાર વર્ષે એક દિવસ વધારાનો લાદને સૌરવર્ષની સાથે એનો મેળ મેળવી લેવામાં આવે છે. તોપણ એક સો વર્ષ પછી આ ગણતરી પ્રમાણે એક દિવસનો ફેર પડે છે. માટે દર ૧૦૦મે વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના ૨૮ દિવસ ગણે છે. ત્રીજા વર્ષોના વખતમાં વર્ષમાંથી એકદમ ૧૧ દિવસ કમી કરીને સૌરમાન સાથે વર્ષની મેળવાણી કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે ઠાલ સંબંધીની આ માહિતી છે, અને તહેવારોનો ઇતિહાસ આપતાં પહેલાં એ આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે

હિન્દુઓના સર્વ મહત્વના તહેવારો, નક્ષત્રો, માસ, ઋતુ વગેરે ઉપર આધાર રાખીને રહેલા છે. હાલમાં આ સંબંધીની માહિતી કેટલાએક સુશિક્ષિત ગણનારા લોકોને પણ હોતી નથી. તેથી રહેજે તેમનાં કુટુંબ માંહેનાં છોકરા છોકરીઓને અને સ્ત્રીઓને પણ હિન્દુ પદ્ધતિના માસનું, તિથિઓનું અને ખીજી બાજતોનું જ્ઞાન હોતું નથી. આગળ આપેલા જુદા જુદા તહેવારોનો ઇતિહાસ વાંચતાં પહેલાં ઉપલી માહિતી બરાબર ધ્યાનમાં લેવાની આવશ્યક પૂર્વક વિનંતિ છે. હિન્દુઓના જે જુદા જુદા તહેવારો છે તે માંહેના મુખ્ય તહેવારોનું વર્ગીકરણ નીચે આપ્યા પ્રમાણે કરી શકાય :

ઋતુ ઉપરથી પ્રચારમાં આવેલા તહેવારો : સંવત્સર પ્રતિપદા, અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ), ચાર્તુમાસ, શ્રાવણી, નારગીપૂનમ, વિજ્યાદશમી (દશેરા), દીપાવલી (દીવાળી), ધાત્રી પૂજન, મકરસંક્રાંતિ, વસંતપંચમી, હોળી (હુતાશની).

ઐતિહાસિક તહેવારો : શ્રી રામનવમી, પરશુરામ જયન્તિ દશહરા, કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, વામનદ્વાદશી (?).

શૈવ : (ધાર્મિક) ત્રિપુરીપૌર્ણિમા, મહાશિવરાત્રિ.

વૈષ્ણવ : નૃસિંહજયન્તિ, મહાએકાદશી (અગીયારસ), અનંતચતુર્દશી (ચૌદસ), વૈકુંઠચતુર્દશી (દોલોત્સવ).

કૌટુંબિક : વટસાવિત્રી, મંગલાગારી, દીવાસો, પિંડોરી, અમાવાસ્યા (અમાસ), હરિતાલિકા, ઋષિપંચમી (પાંચેમ).

શાકત : ગૌરુત્સવ, જ્યેષ્ઠાગૌરી, લલિતાપંચમી, સરસ્વતી પૂજન, દેવીનવરાત્ર (નારતાં), ચંપાઈ (?).

સૌર : રથસપ્તમી.

ગાણપત્ય : ગણેશ ચતુર્થી (ગણેશ ચોથ).

પૂર્વજ્ઞેના દૂરદર્શિપણને લીધે આપણા જે કેટલાએક
 તહેવારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે મૂળમાં સામાજિક સ્વરૂપના
 હતા, પણ વખત જતાં તેમને બધી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત
 થયું. આપણા દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોની ધર્મવૃત્તિને
 વિચાર કરીએ તો એમ જણાશે કે સાધારણ રીતે વિધ્યપર્વતની
 દક્ષિણ તરફના લોકો જેટલા ઈર્મક છે તેટલા ઉત્તર તરફના
 લોકો નથી. આપણા મહારાષ્ટ્રી ભાષાએ અને બહેનો
 ધર્મવિધિનું સાસ્ત્રોક્ત નિયમ પ્રમાણે જેવી રીતે પાલન કરે
 છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના લોકો કરતા નથી. તોપણ ધર્મ,
 પ્રેમ અને ભક્તિભાવ, જે ધર્મનાં મુખ્ય અંગો છે તે
 મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ તરફના ખીમ પ્રાંતો કરતા તેમનામાં
 તીવ્રતર દેખાય છે. તે દેશનાં નાનાંમોટાં બધાં ઉપર
 ભક્તિનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થયેલું છે. વાણીયા,
 કણ્ઠી વગેરેમાં વિવાહ જેવા મોટા સંસ્કારની વખતે પણ
 મુદ્દર્ત જેવાનો રિવાજ નથી. તે જ પ્રમાણે ખીમ ઘણા વિધિ
 સાત્ર પ્રમાણે પાળવામાં આવતા નથી. જ્યાં મુખ્ય સંસ્કારની જા
 હકીકત છે, ત્યાં જે ઓચ્છવે તહેવારોમાં મણાથેલા છે તેમાં
 સાસ્ત્રોક્તપદ્ધતિ નજરે ન પડે તેમાં શી નવાઈ? તોપણ એકંદર-
 રીતે ગુજરાતમાં ધર્મ તરફ લાગણી સારી છે. ચારે વર્ણના
 લોકો એટલા બધા આસ્થાવાળા છે કે તેમાંના કેટલાએક તો
 દેવનાં દર્શન વગર એક દિવસ પણ ફેકટ જવા દેતા
 નથી. આટલી આસ્થા હિન્દુસ્તાનના ખીમ કોઈ પણ ભાગમાં
 જેવામાં આવતી નથી. બધા તહેવારો અને મતોનું મૂળ સ્વરૂપ
 અને ઇતિહાસ સમજીને તે પાળવામાં આવે તો ધાર્મિક ઉપયોગ
 વિશેષ થાય, પરંતુ હાલમાં આગળની માશક ધર્મનું શિક્ષણ

કુટુંબોમા રહેલુ નથી. તેથી વ્રત, તહેવાર વગેરે પાળવા તરફ અધ્ય શ્રદ્ધા જ રહેલી છે આપણા સુશિક્ષિત બંધુઓ ઉદાસી તથા દઇ સમાજમા સદ્ધર્મની જગૃતિ કરે તો કેવું સારું !

ગુજરાતમા હિન્દુ લોકો વર્ષની ત્રણ ઋતુઓ માને છે : શીયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસુ. કાર્તિકથી મા' સુધી શીયાળો, ફાગણથી જેઠ સુધી ઉનાળો અને આમો સુધીના બાકીના ચાર મહિના ચોમાસાના હોય છે. ગુજરાતના તહેવારોના નીચે મુજબ વર્ગ પાડી કરી શકાય છે -

(૧) ઋતુમાનથી પ્રચારમા આવેલા તહેવારો (૨) ઐતહાસિક તહેવારો (૩) પૌરાણિક તહેવારો અને (૪) કુટુંબના કડયાણુ અને વૃદ્ધિમાટે પાળવામા આવતા તહેવારો.

મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ દેશ અથવા બંગાળા દેશમા જે તહેવારો અને વ્રતો છે તેમની સખ્યા ગુજરાતના તહેવારો કરતા વધારે છે. ગુજરાત માહેના મુખ્ય તહેવારો નીચે પ્રમાણે છે :

આમો વદ ૧૩-ધનતેરસ. આમો વદ ૧૪-કાળીચૌદશ. કારતક શુદ્ધ ૧-અન્નકુટોત્સવ અને ચોપડા પૂજન. વૈશાખ શુદ્ધ ૩-અખાત્રીજ. આપાઠ શુદ્ધ ૧૨-ગૌરી. આપાઠ વદ ૦)) -દીવામો. શ્રાવણ શુદ્ધ ૧૫-બજેવ. શ્રાવણ વદ ૫-નાગપાચમ. શ્રાવણ વદ ૬-રાધણુ છઠ્ઠ. શ્રાવણ વદ ૭-શીતળાસાતમ. ભાદરવા શુદ્ધ ૪-ગણેશ ચોથ, ભાદરવા શુદ્ધ ૫-ઋષિપંચમી. ભાદરવા શુદ્ધ ૧૪-અન્તચૌદશ આશ્વિન શુદ્ધ ૧થી ૯ નોરતા. આશ્વિન શુદ્ધ ૧૦-ફરોરા.

ચૈત્ર મહિનો

ચૈત્ર મહિનો અંગ્રેજ એપ્રિલ મહિનાના અરસામાં આવે છે. આ મહિનો વસંત ઋતુની શરૂઆતમાં ગણાયેલો હોવાને લીધે કેટલાએક ઝોઝ્યવ એ ઋતુને યોગ્ય થઈ પડે તેમજ રૂઢ થયા છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧, એ વર્ષારંભનો દિવસ માનવામાં આવે છે: અને તે દિવસે ધ્વજારોપણ, લીંબડાના પાનનું ભક્ષણ, સંવત્સર-ફળનું શ્રવણ, વગેરે વિધિ કરવામાં આવે છે. ચૈત્ર માસ અધિક માસ હોય તો નૂતન વર્ષનો આરંભ અધિક માસમાં જ થાય છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧થી ૯ સુધી દેવી નવરાત્રનો ઉત્સવ થાય છે. આ દેવી નવરાત્રનો પારણાદિક વિશેષ નિર્ણય શારદ નવરાત્ર પ્રમાણે સમજવો એવું ધર્મસિંધુમાં* કહેલું છે.

* ધર્મસિંધુ અંથ ઉપર આપણા વૈદિક વર્ગનો બધો આધાર છે.

તેમાં અનેક ધર્મકૃત્યની વિગત આપીને શુભાશુભ કૃત્યનો નિર્ણય કહેલો છે. ધર્મસિંધુ અંથ ઉછ ઉમલું જ—એટલે ઇ. સ. ૧૭૬૦ (શકે ૧૭૧૨) ની સાક્ષમાં રત્નાગિરી જીલ્લાના સંગમેશ્વર તાલુકામાં ગોળવલી નામના ગામડામાં રહેનાર કાશીનાથ અનન્તોપાધ્યાયે સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે.

ચૈત્ર માસથી ચાર મહિના સુધી પ્રાણીમાત્રને પાણીની પરખ
 રખાવી તે મારફતે જલદાન કરવું એને પ્રપાદાન કહે છે. ચાર
 મહિના સુધી પાણીની પરખ રાખવાની જેની ચર્ચા ન હોય તેણે
 દરરોજ બ્રાહ્મણને ઘેર ઉત્કુંભ આપવો. ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાએ
 મૂત્સ્ય જયન્તિ છે, એમ કેટલાએક માને છે. ચૈત્ર મહિનામા
 દહી, દૂધ, ઘી અને મધ એનો ત્યાગ કરીને દેવત્યપૂજનાત્મક
 એવું ગૌરીનું વ્રત કરવું. ચૈત્ર શુદ્ધ બીજને દિવસે પ્રદોષ સમયે
 બાલેન્દુનું પૂજન કરીને ચંદ્રવ્રત કરવું અને તેજ દિવસે શિવગૌરીની
 પૂજા કરવી. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજથી એક મહિના સુધી શિવગૌરીનું
 આદોલનનુંવ્રત કરવું. એ જ દિવસે રામચન્દ્રના દોલોત્સવનો
 આરંભ કરીને તે એક મહિના સુધી ચલાવવો. બીજા દેવતાઓનો
 પણ આદોલનોત્સવ કરવો. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજને દિવસે મત્સ્ય જયન્તિ
 અને નોખને દિવસે શ્રી રામજયન્તિ, એ પ્રમાણે જયન્તિ ઉત્સવ
 કરવા. ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૧ને દિવસે શ્રી કૃષ્ણનો આદોલનોત્સવ કરવો
 અને શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે દમનોત્સવ કરવો. તેરમને દિવસે
 અનંગપૂજનવ્રત કરવું અને ૧૪ને દિવસે વૃસિંહનો દોલોત્સવ
 કરવો. ચિત્રા નક્ષત્રવાળી એની ચૈત્રી પૂનેમને દિવસે ચિત્રવત્સનું
 દાન કરવું એ સૌભાગ્યદાયક છે; અને રવિ, બૃહસ્પતિ અને
 શનિવાર એ દિવસે જો ચૈત્રી પુનેમ આવે અને શ્રાદ્ધાદિક
 કરવામાં આવે તો અશ્વમેધનું પુન્ય થાય છે એવું ધર્મસિદ્ધનું
 મત છે. ચૈત્ર શુદ્ધ અગીયારસ, પૂનમ અથવા મેઘ સંક્રાંતિ એ
 માહેના કોઈપણ દિવસે વૈશાખસ્નાનનો આરંભ કરવો. દિવસ
 હુગતી વખતે જ ઠંડા પાણીનું સ્નાન એક મહિના સુધી
 કરવાથી પુન્યપ્રાપ્તિ થાય છે એવો ધર્મસિદ્ધનો મત છે અને
 કેટલીએક સ્ત્રીઓ (ધણે ખાગે વિધવા) વૈશાખ સ્નાનનું પુન્ય

મેળવવામાં કસર કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચૈત્ર માસનાં ધર્મકૃત્ય છે. ચૈત્ર મહિનામાં નીચે પ્રમાણેનાં ધર્મકૃત્ય કર એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે :

૧ સંવત્સરારંભ, ૨ દેવી નવરાત્રોત્સવ, ૩ રામજન્મોત્સવ, ૪ પ્રપાદાન, ૫ વિદ્યાવ્રત, ૬ ખાલેન્દુવ્રત, ૭ મત્સ્ય જયન્તિ, ૮ દમનકોત્સવ, ૯ આંદોલનોત્સવ, ૧૦ નાગપૂજા, ૧૧ હયવ્રત, ૧૨ અનંગવ્રત, ૧૩ હનુમાન જયન્તિ, ૧૪ વૈશાખ સ્નાનારંભ, ૧૫ મન્વાદિ, ૧૬ કલ્પાદિ.

ગુજરાતમાં રામનવમીનો જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે. દોલોત્સવ, ગૌરી ઉત્સવ (હળદર કંકુ) અને હનુમાન જયન્તિ ત્યાં પાળવામાં આવતાં નથી. મંદિર હોય તો પ્રસંગોપાત્ત હનુમાન જયન્તિ પાળવામાં આવે છે. ગુજરાત દેશમાં ચૈત્ર મહિનામાં ત્રિષિંડી કરવાનો રિવાજ છે. એ મહિનામાં દેવીનો વાર જોઈ તે દિવસે ત્રણ બ્રાહ્મણ, અગર ત્રણ સુવાસિનીને જમાડવામાં આવે છે. ભૂતપિશાચની પાધા હોય એવે ઠેકાણે આ રિવાજ પાળવામાં આવે છે.

સંવત્સરપ્રતિપદા

सर्वेऽन सुखिन सन्तु सर्वे सन्तु निरामया ।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखमाप्नुयात् ॥

“આ જગતમાં સર્વ લોકોને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ સર્વ લોક આરોગ્યનો ઉપભોગ લેા; સર્વની દૃષ્ટિએ કષ્ટાણુપ્રદ પ્રસંગ પડો; કાઇના ઉપર પણ દુઃખનો પ્રસંગ ન આવેો ”

દરેક ધર્મના લોક વર્ષારંભના દિવસને ધણા મહત્ત્વનો માને છે. મુળમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી વર્ષનો પહેલો દિવસ ઠરેલો હોય છે; તોપણ તેને ધાર્મિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. હિન્દુ લોક આ દિવસ પુણ્યકાલ છે એમ માને છે. બધા હિન્દુ લોક ચૈત્રારંભ એ જ વર્ષારંભ છે એમ માનતા નથી. કેટલાએક ચન્દ્રની, તો કેટલાએક સૂર્યની ગતિ ઉપરથી વર્ષારંભ ઠરાવે છે. કેટલાએક ચાન્દ્રમાસ અને સૌરવર્ષ પાળે છે. તામિલ પ્રદેશમાં સૌરમાસ વર્ષ ચાલુ છે. તેલુગુ અને કાનડી

પ્રાંત માંહેના લોકો આન્દ્રમાન પ્રમાણે મહિનો અને સૌરમાન પ્રમાણે વર્ષ ગણે છે. મધ્યાળી લોક તામિલ લોક માશકે જ વર્ષ ગણે છે. * પ્રાચીન કાળમાં મકરસંક્રાંતિ એ જ વર્ષારંભ હતો, એવું હાલમાં અવશિષ્ટ રહેલી ધર્મવિધિ ઉપરથી દેખાય છે. પરંતુ આ દિવસ શિશિર ઋતુની શરૂઆતનો હોવાને લીધે વસંત કાલ એ જ યોગ્ય ગણીને એ મહિના ઉપર વર્ષારંભનો દિવસ ઘણેલો હશે. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં કાશ્મીર પ્રાંતમાં ચૈત્ર મહિનો જ પ્રથમ માસ તરીકે ગણાતો, એવું આલ્બેર્ટનીના લેખ ઉપરથી જણાય છે. ચત્ર શુદ્ધ ૧ નો દિવસ ત્યાંના લોકો મોટા આનંદથી પાળતા અને રાત્રીએ પરશુરુને પાછો હઠાવ્યાનો આ દિવસ છે એમ ગણતા. આ તહેવારને અગદુસ (?) એમ નામ હોવાનું પણ આલ્બેર્ટનીએ લખેલું છે. કાનડી પ્રાંતમાં વર્ષારંભના દિવસને ' ધગાદિ ' કહે છે. અગદુસ, ધગાદિ અને યુગાદિ એ શબ્દનો એકબીજા સાથે સંબંધ છે કે કેમ એનો ઇતિહાસસંશોધકોએ વિચાર કરવા જેવું છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વેદાંગ, જ્યોતિષગ્રંથ અને ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરીએ અને વસંત ઋતુનો પ્રારંભ પણ ચૈત્ર મહિનામાં થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈએ તો ચૈત્ર એ જ પ્રથમનો મહિનો હશે છે, અને ચૈત્ર શુદ્ધ પડવો એ જ વર્ષારંભનો યોગ્ય દિવસ છે. ગુપ્ત રાજની સત્તા એક વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બધે ફેલાયેલી હતી, ત્યારે ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષારંભ થતો હતો, એવું પ્રાચીન લેખો ઉપરથી દેખાય છે. ચૈત્રની પછી જે મહિનાને અગ્રમાન મળ્યો તે કારતક માસ છે અને

* આ સંબંધીની ખુલાસાવાર હકીકત આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ' વિષય પ્રવેશ 'ના મથાળા નીચે જોવી.

માનવાનો સપ્રદાય ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં છે. વિક્રમ સંવતને માનનારા ધણેભાગે કારતક શુદ્ધ પડવાને વર્ષોરભ ગણે છે નક્ષત્ર માલિકામાં કૃત્તિકા નક્ષત્ર પહેલું હોય તેથી કારતક પહેલો મહિનો ગણાયો હશે પરંતુ મહાભારતમાં માર્ગશીર્ષ (માગશર) એ જ પહેલો મહિનો છે એમ કહેલું છે. આશ્વિનીના વખત સુધી પણ માગશર જ પહેલો મહિનો ગણવામાં આવતો હોય એવું દેખાય છે મૃગ નક્ષત્રને અગ્રહાયણી પણ કહે છે 'અગ્ર' એટલે મથાળું અને 'હાયન' એટલે વર્ષ. અર્થાત્ જ નક્ષત્રના રાત્રિના અગ્ર ભાગમાં વર્ષ છે તે નક્ષત્ર અગ્રહાયણી (કિવા મૃગશીર્ષ) છે પૂર્વ દશ્યુની એ સવત્સરની છેલ્લી રાત અને ઉત્તર દશ્યુની એ પહેલી રાત છે, એના વાચ્ય વેદાન્તમાં મળે છે. આ ઉપરથી મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય ત્યારે બીજો દિવસે વર્ષ શરૂ કરવાનું પ્રચારમાં હતું એમ દેખાય છે પચ્ચવિશત્ પ્રાક્ષણમાં દ્વાદશ્યુન મહિનાને 'મુચ્ચ વાણ્તસવત્સરસ્ય ચત્કાલ્ગુન' એટલે શબ્દ્યુન એ જ સવત્સરનું મુખ્ય છે એમ કહેલું છે આ ઉપરથી વર્ષોરભ માધ વદ ૧ અથવા દ્વાદશ્યુન શુદ્ધ ૧ નો હોવો જોઈએ હાલમાં શબ્દ્યુનથી કિચિત્ આગળ ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષોરભ માને છે. આ સિવાય બીજા મહિનામાં પણ જુદા જુદા પ્રાતમાં સૌરમાન પ્રમાણે સૂર્યના રાશિ સંક્રમણ ઉપરથી વર્ષોરભ મનાય છે, તોપણ સર્વમાં ચૈત્રને અધિક માન આપવામાં આવ્યું છે અને એ જ શરૂઆતનો મહિનો છે એમ સાધારણ રીતે હિન્દુ સમાજ માને છે. પોતાને હિન્દુ કહેવડાવનારો દરેક જાણુ શુભાશુભ કૃત્ય કરતી વખતે

સંકલ્પનો ઉચ્ચાર

કરે છે. એનો અર્થ ધ્યાનમાં લઇએ તો એમ જણાશે કે પોતે બ્રહ્માંડ માહેની એક વ્યક્તિ, એ સંબંધથી પોતાનો વિચાર કરે છે અને પોતાનું ધાર્મિક કૃત્ય કરવાને તૈયાર થાય છે. હાલમાં આ સંકલ્પમાં ઐહિક સુખ પ્રાપ્ત થાય વગેરે અર્થના શબ્દોનો જે સંભાવેશ કરવામાં આવેલો છે તે માત્ર હમણાંની વૈદિક વર્ગની કલ્પના પ્રમાણેનો છે. જે ધાર્મિક કૃત્યો કરવામાં આવે છે તેમની રચના ધર્મના પાયા ઉપર થયેલી છે, અને ધર્મ એટલે દેવત્વને અથવા બ્રહ્મત્વને પાછા જોડતે મળવાનો એક માર્ગ છે એવું હિન્દુઓ સમજે છે તથા સર્વ કૃત્ય તે બ્રહ્મને અર્પણ કરવામાં આવે છે. ધર્મ એ એકાદ વ્યક્તિનો ઉપદેશ નથી, પણ તે અનાદિ અને શાશ્વત છે એવી દરેક હિન્દુની સમજ છે. સત્ય અને નિષ્કામ કર્મ એ જ ધર્મનાં મુખ્ય અંગો છે એવું જુદે જુદે પ્રસંગે વિચારી આર્યોએ કહેલું છે. અને તેને સકળ રીતે ઉર્જાવલ રાખવાના પ્રયત્ન તેમણે પોતે જ કર્યા બદલનું જણાઈ આવે છે. ‘સત્ય સિવાય ધર્મ નથી’ ‘સત્યથી જ વિશ્વ ટકેલું છે’ એવા ઉદગાર તેમણે વખતોવખત કાઢેલા છે. સ્થિરચર કાષ્ઠ પાપાણાદિ એકંદર દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થોમાં પરમેશ્વરનો અંશ છે એવી જેમના મનની પૂર્ણપણે ભાવના જ થયેલી છે તેમણે દરેક વ્યવહારમાં ધર્મને અગ્રસ્થાન આપ્યું એમાં આશ્ચર્ય નથી. પ્રાચીનકાળમાં જુદા જુદા સ્વતંત્ર વિચારના ઋષિઓએ વિચારપૂર્વક ધર્મને અગ્રમાન આપ્યું. સત્યનો વિજય થયેલો બતાવવા માટે જુદા જુદા અવતારોની યોજના કરવામાં આવી. ધર્મના નામથી અનેક અનાવશ્યક કર્મોનો આડંબર

સમાજને માથે મારીને તેને કર્તૃત્વશન્ય કરી નાંખવામાં આવ્યો
 એવો સુશિક્ષિતોના મત થતો જાય છે, અને તેથી હિન્દુ ધર્મને
 ઉતરતી કળા લાગીને તે નામશેષ થશે કે કેમ એવી દહેશત
 કેટલાએક પુરાણમતવાદી લોક અંતઃકરણપૂર્વક પ્રગટ કરે છે.
 પરંતુ એ લોકોને એટલું જ કહેવાનું છે કે, વેદ અને ઉપનિષદના
 ઉપર અધિષ્ઠિત એવો હિન્દુધર્મ કદાપિ નાબુદ થશે નહિ. એનું
 સ્વરૂપ માત્ર વિશેષ ઉજ્જવલ બનીને તે સનાતન, સાર્વભૌમિક
 અને શાશ્વત એવો ધર્મ બનશે. તેને તેવો બનાવવા માટે સર્વ
 મતના લોકોએ માત્ર ખરા અંતઃકરણથી મહેનત કરવાને તૈયાર
 થવું જોઈએ.

કાળના જુદા જુદા ભાગ દિંવા યુગ, એમનો વિચાર
 કરતાં, દરેક યુગમાં વિવક્ષિત કાર્ય કરવા માટે સત્પુરૂષ ઉત્પન્ન
 થયાનું જણાઈ આવે છે. (આ સંબંધીનું વિવેચન નૃસિંહજયન્તિ,
 રામનવમી, મહાએકાદશી, એ મથાળા નીચે જોવું.) દ્વાપરયુગમાં
 કૃષ્ણ, બુદ્ધિર, બીષ્મ વગેરે સત્પુરૂષોએ અન્યાયનું દુષ્પરિણામ
 શું આવે છે તે બતાવ્યું. ત્રેતાયુગમાં રામ, વૈદેહી જનક વગેરે
 આર્યોએ સંસારનું રહસ્ય શું છે, સસારમાં રહીને પરમાર્થ
 કેવી રીતે સાધવો, નિષ્કામ કર્મ અને સ્વાર્થત્યાગ એની માતબરી
 કેટલી છે વગેરે પોતાના દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે.
 કૃતયુગમાં અનેક ઋષિઓએ મનુષ્યનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ
 તેનો ખુલાસો કર્યો. સનતકુમાર, નારદ, યાગવલ્ક્ય, વસિષ્ઠ,
 વિશ્વામિત્ર, અજીતશત્રુ, અનસૂયા, ગાર્ગ્યવાયકનવી વગેરે
 વિચારવંત શાની સત્પુરૂષોએ અને આર્ય મહિલાઓએ હિન્દુ
 ધર્મરૂપી પ્રાસાદના શિષ્યકાર બનીને તેને અત્યંત રમણીય સ્વરૂપ
 આપ્યું. કલિયુગમાં બુદ્ધ, ઇંદ્રાચાર્ય, વગેરે

મહત્તીય વિભૂતિઓએ શ્રેષ્ઠ અને વિશ્વવ્યપ્તવત્ની ધ્વજ આ પ્રાસાદશિખર ઉપર ચડાવી. એવા પરમ પૂજ્ય આર્યોના પ્રયત્ન કદિ પણ નિષ્ફળ નહોતો. તેમના આશીર્વાદ ને પ્રમાણે હિન્દુ ધર્મને આજ સુધી અનેક સંકટમાંથી જ્યાવવાને સમર્થ થયા તેજ પ્રમાણે તે હવે પછી પણ આ ધર્મપંથીઓના રક્ષણકર્તા થઈને રહેશે.

ધાર્મિક સમજૂત

જે કારણો ઉપરથી ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદા એ સંવત્સરના આરંભનો દિવસ ઠર્યો, તે કારણો પાછળ આપેલાં છે. પરંતુ આ સંબંધીની ધાર્મિક સમજૂત તદ્દન જુદી જ છે. શ્રી રામચન્દ્ર 'ચૌદ વર્ષ' અરણ્યમાં રહીને સીતા સાથે પોતાની નગરીમાં પાછા આવ્યા તે દિવસ ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાનો હતો, માટે આ દિવસ વર્ષનો પહેલો દિવસ ગણાયો; વસુ નામનો રાજા તપશ્ચર્યા કરીને મનુજેન્દ્ર થયો અને તેને સ્વર્ગ માહેના અમરેન્દ્રે તે દિવસે વસ્ત્રાલંકાર વગેરે આપીને તેને આવકાર આપ્યો; બ્રહ્મદેવે ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે સૃષ્ટિ નિર્માણ કરી; વગેરે કેટલાંએક કારણો ઉપરથી આ દિવસ સંવત્સરનો પ્રથમનો દિવસ ઠર્યો એવી ધાર્મિક સમજૂત છે. તે જ પ્રમાણે ૬૦ બાહ્યસ્થલ સંવત્સરને જે નામ આપવામાં આવ્યા તે નારદ ઋષિના ૬૦ પુત્રોના નામ છે, એવી એક કથા પુરાણોમાં મળી આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

વર્ષારંભનો દિવસ પ્રાત્ર થતા જ સર્વ કુટુંબવાળા લોકોએ પોતાના ઘર આગળ શુદ્ધી* ઉભી કરવી. કલશ અને પતાકાચુકત

*શુદ્ધી એ મરાઠી શબ્દ છે. વાંસને એક છેડે લાલ રંગનું અથવા લીલા, કેસરી વગેરે શુભસૂચક રંગનું રેરામી વસ્ત્ર [પીતાંબર અથવા અબો-

ગુદી એ આનંદોત્સવ નિર્દર્શક છે. આ ગુદીની ગંધપુષ્પ
 કુંકુમથી પૂજા કરવી, સ્ત્રીપુરુષ અને બાળકોએ ઉત્તમ કપડાં
 પહેરવાં. મંગલસ્નાનાદિ વિધિ પૂરા થયા બાદ નિંબબક્ષણ
 કરવું. મહાન ઋષિઓ નિંબબક્ષણ કરીને કેટલાએક વર્ષ સતેજ
 રહેતા હતા એવું પુરાણમાં કહેલું છે, માટે નિંબબક્ષણ-
 વિધિને યાત્રાનો આધાર મળ્યો. નિંબનાં (લીંમડાનાં) પ્રકુદ્ધ
 અંકુર લાવીને તીખાં, હીંગ, મીઠું, જીરું અને અજમા સાથે તેનું
 બક્ષણ કરવું. આરોગ્ય, બળ, બુદ્ધિ અને તેજ એની વૃદ્ધિ કર-
 વાને નિંબબક્ષણ કારણ થાય છે એવું આયર્વેદોનું મત છે.
 આ દિવસે સહકુટુંબ મહાપરિવાર દેવનું દર્શન કરવું. જોશી
 પામે પંચાંગ વંચાવી તે શ્રવણ કરીને તેને સિધું આપવું.
 જોશી આગલી સાલનું ભવિષ્ય વર્ણવે છે એવી બાવના સાધા-
 રણ રીતે લોકોમાં હોવાથી વરસ ૬, ધાન્યસમૃદ્ધિ, જમાખર્ચ
 વગેરે બાબતોનો વિચાર બાળક એક કરે છે. શાસ્ત્રોપન વિધિ
 પ્રમાણે સર્વ લોક જો કે ચાલના નથી, તોપણ બહુજનમમાજ
 ચાલે છે. વર્ષ પ્રતિપદાનો દિવસ વર્ષ માટેના સાડા-
 ત્રણ મુહૂર્ત પૈકી એક છે, અને તે દિવસે આરોગ્ય-
 પ્રતિષ્ઠાત (આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે), વિદ્યાતન (વિદ્યાનો
 લાભ થવા માટે) અને તિલકતન (ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિને માટે)
 કરવાં એમ ભવિષ્યોત્તર અને બીજાં પુરાણોમાં કહેલું છે. તોપણ
 આ વ્રતનો હાથમાં પ્રચાર નથી. નવા વર્ષની પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થતાંની
 ટીકું બાંધી તેના ઉપર એક લોટા (પિનજનો ચાંદીનો કે તાંબાનો)
 બાંધે છે. તે લોટા ઉપર કુંડના લીટા કરે છે અને સાકરનો દારોડા
 પહેરાવે છે અને તેને આગળના આંગણમાં ડબો કરે છે તેને ગુદી
 કહે છે. ગુજરાતમાં ગુદી કરવાનો રિવાજ પ્રચારમાં નથી.

સાથે કુટુંબનાં સર્વ માણસો મંગલસ્નાનાદિ આટોપી મિષ્ટાન્ન
 બોજન કરી દેવદર્શન કરે છે. કેટલેક ઠેકાણે તે દિવસે સ્ત્રીઓને
 અને છોકરાંઓને નવાં કપડાં આપવાનો રિવાજ છે. પંચાંગ-
 શ્રવણ પછી નિમંત્રિત મંડળીને અત્તર, ગુલાબ, પાનસોપારી
 આપવાનો રિવાજ છે. કોઇ વખત પૈસાદાર લોકોને ત્યાં
 ગાયનવાદનથી આ દિવસ બહુ જ ખુશાલીમાં ગુજરવામાં
 આવે છે. ગરીબ સગાવહાલાંઓને બોજનને માટે નિમંત્રણ
 કરવાનો ચાલ પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

મલબારમાં વર્ષારંભનો તહેવાર મોટા દમામમાં પાળવામાં
 આવે છે. સંવત્સરપ્રતિપદાને આગલે દિવસે ઘર માંહેના
 દરદાગીના, હોરા, પાચ વગેરે રત્ન, શ્વણનાદિ અને બીજી
 અનેક શોભાયમાન ચીજો દેવગૃહમાં વ્યવસ્થિતરીતે દેવના
 આસનની સામે ગોઠવવામાં આવે છે. પછી સંવત્સરપ્રતિપદાને
 દિવસે પરીઢીયામાં એટલે શુભારે એક પહોર રાત બાકી રહે ધરનો
 યજ્ઞમાન દેવગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે ચીજોની દીપારતી
 (આરતી) ઉતારે છે. ત્યાર પછી તેના કુટુંબ માંહેના નાનામોટા
 સર્વ માણસો (સ્ત્રીઓ અને પુરુષો) એક પછી એક આંખો
 બંધ કરી તે ઓરડીમાં જાય છે અને તે ચીજોની પાસે જતાં જ
 આંખો ઉઘાડી તેમના પર નજર નાંખે છે. પછી ધરનો યજ્ઞમાન
 દરેક જથ્થુને તેમાંથી એકેક દાગીનો, ફળ, ફુલ વગેરે આપે છે.
 તે પ્રાંતના હિન્દુ લોક વર્ષારંભને દિવસે સવારે ઉડીને ઉત્તમ અને
 શુભ માનેલા પદાર્થો ઉપર પોતાની નજર પડે તે માટે
 સાવચેતી રાખે છે. મધ્યાહ્ન સિવાય આ રિવાજ બીજે ઠેકાણે
 નથી. મકરસંક્રમણને દિવસે પણ ત્યાંના લોક મોટો ઉત્સવ કરે છે.
 આડું વર્ષુન તે તહેવાર સંબંધી કરેલા વિવેચનમાં આપેલું છે.

ચૈત્ર શુદ્ધ પડવો એ વર્ષારંભનો દિવસ છે એમ ગુજરાતમાં માનનામાં આવતું નથી. મહારાષ્ટ્રમાં ‘ચુદી’ ઉભી કરીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે તેની રીતે ત્યાં નથી. ચૈત્ર શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે વેપારી લોકો પચાગશ્રવણ કરે છે, અને વર્ષદ્વય સાંભળે છે. મદિરામાં લીમડો, તીખા અને હીંગ ભેગા કરીને તેનો નિવેદ બતાવે છે, અને પછી તે ખાવામાં આવે છે. ઘેર ઘેર લીમડો ખાવાનો રિવાજ નથી.

હોતું અને બોધ

ગમે તે કારણને યીધે આ વર્ષારંભ ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ને દિવસે કરેલો હશે પણ એ મહત્ત્વનો છે એમાં સંશય નથી. એકબીજાની પ્રેમથી મુલાકાત લઈ નવું વર્ષ સર્વને સુખમાં જામ તે માટે જગન્નિયતાની પ્રાર્થના કરવી અને અનેક આધિબ્યાધિમાથી અને સકટમાથી ગઈ સાલમાં આપણું રક્ષણ કરવા માટે અત્ કરણપૂર્વક તેનો આભાર માનવો. ગઈ સાલમાં આપણે જે સારાનરસા કામો કર્યા હોય તેનો આપણા મન સાથે તારીજો કાઢવો અને નવા વર્ષમાં આપણું વર્તન વિશેષ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને પ્રમળ કરવાનો નિશ્ચય કરવો. દરેક માણસ જે સારાનરસા કામ કરે છે તેની રોજનિશિ મરણ પછી જન્મરાજ સામે વાચી બતાવના માટે ચિત્રગુપ્ત રાખે છે એવું હિન્દુઓ માને છે. આપણે જ આપણા ચિત્રગુપ્ત થઈને એ કૃત્ય નોંધવાની જે પદ્ધતિ રાખીએ તો ઘણું કાયદો થશે તરુણ માણસને વ્યવહારમાં અનેક કામ કરવાના હોય છે યોગ્ય ઉંમર પ્રાપ્ત થતા જ સમાજના એક ઘટક તરીકે માથે આવી પડનારા કામ સારી રીતે પાર પાડવાની પાત્રતા મેળવવાને પોતે જ પોતાના ચિત્રગુપ્ત થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે સાધારણ રીતે

જગ માંહેનું સાઈનરસું સમજવાની અક્કલ આવી કે તરત જ એક નાની નોંધશ્રુક પોતાના હાથ સાટે સાચવી તેમાં આપણે કરેલાં સારાં અને ખરાબ કામની, અનુભવની, વિચારની અને આકાક્ષાઓની દરેક નોંધ કરવાની ટેવ પાડવી. આ પ્રમાણે કરવાથી આપણા પર આપણી પોતાની જ નજર રહેશે અને યોગ્ય વખત આવતાં જ આપણા અંતઃકરણની અંદર સત્કર્મ માટે ઉમેદ અને દુષ્કર્મ માટે પશ્ચાત્તાપ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયા સિવાય આપણું પગલું કોઈ પણ દિવસ આગળ પડનાર નથી. આપણે માણસ છીએ, તેમાં પણ આર્ય ઋષિઓએ સ્થાપન કરેલા સનાતન હિન્દુધર્મના અનુયાયીઓ છીએ, માટે આપણું વર્તન માણસપણાને અને આર્યત્વને શોભે એવું જ હોવું જોઈએ. દરરોજ સૂર્યાસ્ત થાય છે તેમ આપણું આયુષ્ય ફીણ થવું જાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. માટે આપણે આ ક્ષણ-ભંશુર અને નિયમિત રીતે નાશ થનારા આયુષ્યનો દુરપયોગ ન કરતાં તેનો ખની શકે તેટલો સદુપયોગ કરતાં શીખવું. નવીન વર્ષના ઉદય સાથે અંતઃકરણમાં નવાં આશાંકુર ઉત્પન્ન થઈને નવીન વર્ષ આનંદમાં જાઓ, એવી સદિચ્છા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. આંગણ સત્તા સ્થાપન થયા પછી અંગ્રેજી શિક્ષણનો અમલ જેમના ઉપર ખેડાં છે એવા લોક જન-પ્રચારની પહેલી તારીખે વર્ષારંભ માનીને નવા વરસના મુકારકખાદીના પત્ર દ્વારા પોતાના મિત્રમંડળની મુલાકાત લે છે. આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને ચૈત્ર શુદ્ધ ૧ને રોજ એવા હિન્દુ પદ્ધતિના પત્રો મોકલવાની રીત પાડવાનો કેટલાએક લોકો યત્ન કરતા જાય છે. પરંતુ આ ઔપચારિક સદિચ્છાદર્શક પત્રો કરતાં દરેક સંવત્સરે આપણા અનાથ બાંધવો તરફ આપણાં તન,

मन अने धन शक्ति अनुसार अर्पण करवानो आपणु निश्चय
 करीये तो वधारे साइ थरो. आयुष्यनी दोरी व्यारे तुटशे ते
 कही शक्य नहि, भाटे परमेश्वर तरशु तेकु आवता न आ
 मृत्युलोके भाहेनो कारबार ऐकदम पध करीने शात चित्ती
 निजधाम तरशु नवा भाटे आपणी तैयारी होवी जेध्ये
 गयेवी सपत्ति उदोगथी प्राप्त करी शकशे, नष्ट थयेलु आरोग्य
 पणु औनघोपचारथी करीथी भोगवी शकशे, लुप्त थयेलु ज्ञान
 अभ्यासना योगथी संपादन करी शकशे, परंतु व्यर्थ गयेलो
 काण गयो ते गयो न आ भाटे दरेक निमेषनो सदुपयोग
 करीने दरेक सवत्सर्गना आगलेने दिवसे पोतानु अभिनंदन
 करी लेवानी दरेक जणु तैयारी राखनी जेध्ये

आता तरी पुढें हाचि उपदेश । नरा कर नाश आयुष्याचा ॥
 सकळाच्या पाया माझे दडवत । आपुलालें चित्त शुद्ध करा ॥
 हित तें करावें देवाचें चिंतन । करनिया मन शुद्ध भावें ॥
 तुका क्षणे हित होय तो व्यापार । करा काय फार शिस्वावें ॥

રામનવમી

ગંગા અને ગંડકી એ નદીઓની વચ્ચેનાં એ પ્રદેશ છે તેમાં પ્રાચીન કાળમાં કૌસલ વંશના ક્ષત્રિય લોક રહેતા હતા. તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી કહેતા. દશરથ એ કૌસલ દેશનો રાજા હતો અને ઐષ્યોધિયા એ તેની રાજ્યધાની હતી. દશરથને કૌસલ્યા, કૈકેયી અને સુમિત્રા એ પ્રમાણે ત્રણ રાણીઓ હતી. કૌસલ્યાને પેટે રામચન્દ્ર, કૈકેયીને પેટે ભરત અને સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન, એ મુજબ તેને ચાર પુત્ર થયા. એ ચારે જણુ ધનુર્વિદ્યામાં નિપજ્ઞાત, સ્વભાવે પ્રેમળ, સત્યવચની અને નિર્ભળ વર્તનના નીકળ્યા, તેથી તેમની સર્વ ઠેકાણે વાહ વાત થવા લાગી. તેમાં પણુ રામચન્દ્ર પોતાના શીલને લીધે સર્વ-મુખે ધન્ય ધન્ય કહેવાયા. કાળે કરીને આર્યો તેમને વિષ્ણુને અવતાર માનવા લાગ્યા, અને તેમનો જન્મદિવસ ચૈત્ર શુદ્ધ ૯ એ ઉત્સવના દિવસમાં ગણાવા લાગ્યો. શ્રીરામનું હુંકું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

રામચન્દ્ર અને લક્ષ્મણ નાના હતા ત્યારે તેમને વિશ્વામિત્ર ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં યજ્ઞકાર્યની અંદર વિદ્ય લાવનારા રાક્ષસોનો નાશ કરવા માટે અયોધ્યાથી લઈ ગયા. વિશ્વામિત્રે તેમને ધનુર્વિદ્યા શીખવી. તે ઋષિના આશ્રમથી નજીક જ ગંડકીની સામી બાજુએ જનક રાજાનું રાજ્ય હતું. તેને વિદેહ દેશ કહેતા અને મિથિલા તે દેશની રાજ્યધાની હતી. જનકની કન્યા સીતા ઉમ્મર લાયક થવાથી તેણે સ્વયંવર આરંભ્યો અને દેશોદેશના રાજાઓને નિમંત્રણ કરીને, જે શિવધનુષ્યનો ભંગ કરે તે સીતાને વરે એવું પણ લીધું. અનેક રાજાઓનો પ્રયત્ન વર્થ ગયો. આખરે રામચન્દ્ર તે પણ જીત્યા એટલે સીતાએ તેના ગળામાં વરમાળા આરોપી. દશરથ વગેરે મંડળ આવ્યા બાદ લગ્નકાર્ય પૂર્ણ થયું અને રામચન્દ્રના બીજા ભાઈઓના વિવાહ પણ ત્યાં જ થયા અને તે સર્વ નવવધુ સાથે અયોધ્યામાં ગયા.

વૃદ્ધાવસ્થા સમીપ આવતાં જ દશરથે જ્યેષ્ઠ પુત્ર રામચન્દ્રને યુવરાજ નીમવાનું કરાવ્યું. પરંતુ તેની ત્રીજી સ્ત્રી કૈકેયીએ ભરતને ગાદી આપવા માટે હડ પકડી. દશરથે પહેલાં એક વખતે “ તું માગીશ તે આપીશ ” એવું વચન આપેલું હતું. આ વચનની યાદ દેવડાવીને પોતાનો હેતુ પુરો પાડવાની તેણે પતિને ફરજ પાડી. પિતાનું વચન પાળવા ખાતર રામચન્દ્રે કૈકેયીની ઇચ્છા પ્રમાણે ચૌદ વર્ષ વનવાસ સ્વીકાર્યો. સીતાએ પણ પતિની સાથે અરણ્યવાસ ધારણ કર્યો. લક્ષ્મણ પણ રામ સાથે જવા નીકળ્યા. આ પ્રમાણે રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ વનવાસમાં ગયા બાદ દુઃખાતિરેકથી

દશરથ રાજા હુંકે મુદતમાં જ મરણ પામ્યા. ભરત નંદીગ્રામમાં પોતાને મોસાળ હતો. તે પાછો આવ્યો કે તરત જ પોતાની માતાએ રામને અરણ્યમાં મોકલાવ્યાની હકીકતની ખબર તેને પડી. રાજ્યપદારૂઢ થવાને તે પોતે કબૂલ થયો નહિ. પછી તેણે રામની મુલાકાત લીધી અને ચૌદ વર્ષ પૂર્ણ થતાં જ શ્રીથી રાજ્યમાં આવવાનું અભિવચન તેની પાસેથી લઈને તે તેમની પાદુકા સાથે અયોધ્યામાં આવ્યો. પાદુકા સિંહાસન પર મુકી ભરત રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. વનવાસી રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે પ્રયાગ (અજ્ઞાહાખાદ)માં ભારહાજના આશ્રમે આવ્યા. ત્યાંથી ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર વાલ્મીકિના આશ્રમમાં જઈને રહ્યા. તે ઠેકાણે ભરત તરફથી તેમને પિતાના મરણની ખબર મળી. પિતાને આપેલ વચનનો ભંગ ન કરવા માટે વનવાસની મુદત પુરી થયા પહેલાં પાછો આવીશ નહિ એમ તેમણે ભરતને કહેવડાવ્યું. ચિત્રકૂટ (બુદેલખંડ માંહેની એક ટેકરી) થી ગોદાવરીની આસપાસ આવેલા દંડકારણ્યમાં રામ શરતા હતા ત્યારે શર્પણખા નામની રાક્ષસ જાતની સ્ત્રીનું લક્ષ્મણે (તેનું ખરાબ વર્તન જોઈને) નાક કાપ્યું. આ સ્ત્રી લંકાના રાજા રાવણની બેન થતી હતી. તેની સલાહથી રાવણે રામની પત્ની સીતાનું હરણ કરવાનું ઠરાવ્યું. રામ આશ્રમમાં નહોતા તે વખતે રાવણ તેને લઈ ગયો. રામને અત્યંત દુઃખ થયું અને તે તેને શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

સીતાને રાવણ લઈ ગયાની ખાતમી જટાયુ તરફથી મળતાં જ સુગ્રીવ નામના એક બલિષ્ઠ યોદ્ધાને રામે મદદમાં લીધો. તેના બધુ વાલિએ ઉન્મત્ત થઈને તેનું રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેની સ્ત્રીને પણ લઈ ગયો હતો. રામે સુગ્રીવને વાલિ

ઉપર વેર લેવામાં અને રાજ્ય તથા સ્ત્રી પાછાં મેળવવામાં મદદ કરી. વાલિ લડાઈમાં મરાયો. મુઘીવે પોતાના વાનરોનું સૈન્ય તૈયાર કર્યું અને હનુમાન, નલ, નીલ અને જાંબુવાનને સીતાની શોધ મિલે ચારે તરફ મોકલ્યા. સીતાને રાવણ લંકામાં લઈ ગયો છે અને તે અશોકવનમાં છે એવી ખાતમી હનુમાન લઈ આવ્યો. પછી પોતાના પ્રચંડ સૈન્ય સાથે મુઘીવ વગેરે રામના મિત્રો અને રામ લક્ષ્મણ લંકા તરફ જવા નીકળ્યા. લંકા એ એટ હોવાને લીધે ત્યાં જવાની અડચણ પડી, પરંતુ નલે સમુદ્ર ઉપર પૂલ પાંધીને તે અડચણ દૂર કરી, એટલે સર્વે લંકામાં ગયા. ત્યાં રાવણ સાથે ભયંકર યુદ્ધ થયું. રાવણનો બાઈ વિભીષણ રામના પક્ષમાં જઈને મળ્યો. લંકામાં ચાલેલા ધનધોર સંગ્રામમાં કુંભકર્ણ, ઈંદ્રજીત વગેરે પરાક્રમી વીરો માર્યા ગયા અને છેવટે રાવણ પણ ઠાર થયો.

ત્યાર પછી રામચન્દ્ર સીતા સાથે પાછા સ્વદેશ આવ્યા. તે વખતે વનવાસની મુદત પૂરી થવાથી ભરતની વિનંતિ અને વસિષ્ઠની આજ્ઞાથી રામે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધી. સીતા પરપુરુષના કબજામાં હતી એટલા ઉપરથી તેના વર્તન માટે પ્રજા માંહેના એક ઇસમે સંશય લીધો. તેથી રામે સીતાને વનમાં મોકલી દીધી. તે વખતે તે સગર્ભા હતી વાલ્મીકિના આશ્રમમાં પ્રસૂતી થઈને તેને લવ અને કુશ એવા બે પુત્રો થયા. તે રામના જેવા જ તેજસ્વી અને પરાક્રમી થયા. રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો તે વખતે વાલ્મીકિએ રચેલું રામાયણ ગાયું. તે સાંભળીને રામને આનંદ થયો અને આ છોકરાઓ એ પોતાના જ છોકરાઓ છે એમ માનુષ પડતાં જ તેમણે

તેમને છાતી સરસા ચાંપ્યા અને સીતાનો સ્વીકાર કરવા માટે તેને આશ્રમમાંથી બોલાવી લીધાં. પોતાનું આચરણ અતિ પવિત્ર હતું તેની ખાત્રી કરી આપવા માટે સીતાએ નીચેના શબ્દો ઉચાર્યા: “ મારા તરફથી કાયા, વાચા અને મનથી કોઈ પણ ખરાબ કૃત્ય બન્યું હોય તો આ પૃથ્વી મને પોતાના પેટમાં જગા આપે ” આમ કહેતાં જ પૃથ્વી ક્ષાટી અને સીતા તેની અંદર અલોપ થઈ ગયાં. રામનું મન આ બનાવથી અત્યંત અસ્વસ્થ થયું. એક દિવસે એક યોગી એકાંતમાં રામની સાથે વાત કરતા હતા ત્યારે લક્ષ્મણે વગર પરવાનગીએ દુર્વાસા ઋષિને અંદર જવા દીધા તેથી યોગી ત્યાંથી તત્કાળ ચાલતા થયા. લક્ષ્મણના આ કૃત્ય માટે રામને માહું લાગ્યું. આ અપરાધ માટે લક્ષ્મણે અગોધ્યા છોડી ચાલ્યા જવું એવી સલાહ વસિષ્ઠે આપતાં જ તે ચાલ્યા ગયા અને સરયુ નદીના તીર્થમાં તેમણે જલસમાધિ લીધી. રામે પોતાનું રાજ્ય લવ અને કુશને વહેંચી આપ્યું. શત્રુઘ્ને પોતાના બે પુત્રોને રાજ્ય આપ્યું અને પોતે પણ રામ સાથે નીકળ્યા. સુગ્રીવે પોતાના ભત્રીજા અંગદને કિષ્કિંધાની ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. રામચન્દ્ર, શત્રુઘ્ન, સુગ્રીવ અને બીજા કેટલાકોએ સરયુ નદીમાં પ્રવેશ કરીને દેહત્યાગ કર્યો. આ પ્રમાણે રામચરિત્ર છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને ચાલુ રૂઢિ

ચૈત્ર શુદ્ધ છત્તે દિવસે મધ્યાહ્ને વખતે રામજન્મોત્સવ કરવો. તે દિવસે રામની મૂર્તિની પૂજા કરવી અને ઉપવાસ કરવો. રાત્રિનો વખત રામજન્મમાં ગાળવો. બીજો દિવસે મિહાત્ર ભોજન કરવું. હોમ, પ્રતિમાદાન વગેરે વિધિ શાસ્ત્રમાં

કહેલા છે, પરંતુ તે ઝડી પ્રચલિત હોવાનું જણાવ્યું
 ઉત્સવ રામના અને બીજા વિષ્ણુના દેવાલયમાં ઉજવ
 છે કેટલાએક લોક પોતાના ધરમાં પણ રામજન્મે
 છે ઘણા યોગ તે દિવસે ઉપવાસ પણ કરે છે કેવ
 રામજન્મોત્સવ મધ્યાહ્ન સમયે ઉજવાયા પછી તરત જ મહાન-
 ભોજન કરે છે ગમમદિરમાં પડવાથી તે નવમી સુધી રામાયણનું
 વાચન, કીર્તન, ભજન વગેરે ચાલે છે નવમીને દિવસે
 પાલખીનો વરઘોડો નીકળે છે અયોધ્યા, તિરૂપતિ, રામેશ્વર
 વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ અત્યંત જોવાનાયક હોય છે, તેથી
 તે જોવા દૂર દેશના હજારો યાત્રાળુઓ તે ઠેકાણે ભેગા થાય છે.

ઐતિહાસિક માહિતી

પન્નનમાં અસવથી વસાહત કરેલા આર્યોનો વિસ્તાર
 વધતા જ સુદાસ નામના (દર્યુ વશના) અનાર્યના આગેવાન સાથે
 યુદ્ધ કરવામાં ગેકાયેલા ભરતના વશને પૂર્વ તરફના ભાગમાં
 વસવા લાગ્યા તેમણે ગંગા અને યમુના એ નદીઓની
 વચ્ચેનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો, હાલના દિલ્હી
 પાસેનું હસ્તીનાપુર નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું અને ચારે
 તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી તેઓ કુરુવશના હોવાને લીધે
 કૌરવ નામથી ઓળખાયા. તેમની માફક આર્યોની બીજી
 એક શાખાટોળી ગંગા નદીની પેલી તરફ હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ
 ભાગમાં પથરાઈ ગઈ એમણે નવું રાજ્ય સ્થાપન કરીને અયોધ્યા,
 કાશી અને મિદ્ધારની આસપાસમાં વસવાટ કર્યો આ
 વસવાટવાળા આર્યોમાં વિદેહી, કૌસલ અને કાશી એવા
 ત્રણ વંશના લોકો હતા તે પૈકી અયોધ્યા એ કૌસલની અને
 કાશી બિદારમાં મિથિના એ વિદેહીની રાજધાની હતી વિદેહી

વંશમાં જનક રાજ અત્યંત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. કોસલ કુળમાં
 રામચન્દ્રની કીર્તિ અજરામર થઈ ગઈ. રામના કાળમાં કોસલ અને
 વિદેહી એ બન્ને વંશ વિવાહસંબંધથી જોડાયા. જનકની કન્યા
 સીતા એ જ રામાયણની ચરિત્રનાયિકા છે. રામાયણકાળમાં
 આર્યોએ જે પ્રાંત કબજે કર્યો તે ણદ્રુપ હોવાથી, અને સ્વર્નદીના
 નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી ગંગા નદી આ પ્રાંતમાં ચક્રતે વહેતી
 હોવાથી તેને કિનારે અનેક તપોવન સ્થાપીને ત્યાં વિદ્વાન
 ઋષિઓ બ્રહ્મવિદ્યાના મહાન સત્યો વિચારવામાં પોતાનો કાળ
 ગાળતા હતા. આ પ્રદેશ માંહેના લોકોની સાંપત્તિક સ્થિતિ
 ઉત્તમ હતી; અને તેઓ તેજસ્વી અને બલવાન હતા એવું
 રામાયણ ઉપરથી જણાય છે. વાલ્મીકિએ જ્યારે નારદને પોતે
 કયા વીર સંબંધી કાવ્ય લખવું એવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે
 વાલ્મીકિને ઇશ્વાર કુળમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા રામનું ચરિત્ર
 લખવાને કહ્યું; તે વખતે રામના સ્વરૂપનું જે વર્ણન કર્યું છે
 તેમાં તેનું શરીર સંપૂર્ણ ખીલેલું હતું એમ દર્શાવેલું છે.
 સ્ત્રીઓની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ પણ ઉત્તમ
 પ્રકારની હતી. કૈકેયીએ પતિને યુદ્ધની વખતે મદદ કરી. દાનવ-
 નગરીમાં એકલી હતી તોપણ સીતા રાવણની દુષ્ટ ધમકીઓથી
 ગભરાઈ નહિ. આ ઉપરથી સ્ત્રીઓમાં ધીરોદાત્તતા પૂર્ણપણે
 ખીલેલી હતી અને તેઓ બલથી ડરતી નહોતી એમ દેખાય
 છે. શારીરિક બળના અભાવે સાહસનાં કામો કરવાનું
 શક્ય નથી. માત્ર રાજકુળમાં જ શારીરિક સંપત્તિ માણુમ પડતી
 હતી એમ નથી. કારણ કે જે વખતે રામચન્દ્ર વનવાસને
 માટે નીકળ્યા તે વખતે તેની પાછળ ચાલતો અને તેને નગરની
 સીમા સુધી પહોંચાડવાને માટે આવેલો સુદેદ એવો લોકોનો

સમુદાય જોઈને ગમને આનંદ થયો, એવું વા'મીકિએ લખેલું છે તે જ પ્રમાણે ગંભીરના રથને ગાયોના ટોળાને લીધે વારવાર હરકત થવા લાગી, એવું જે વર્ણન છે તે ઉપરથી તે કાગળા પુષ્કળ દૂધ આપવા જેટલી ગાયો નગરમા હતી અને ગોધન અને ધાન્યાદિ સપત્તિથી યુત એવા લોક સુખમા દિવસ ગાળતા હતા એવું દેખાય છે.

ક્ષત્રિયોના મુખ્ય ધર્મ

દુષ્ટ અને ધાતકી શત્રુનો નાશ કરનાનો હોનાથી તેઓ તદ્દન નાની ઉમરમા જ વેદવિદ્યા સાથે સુદક્ષિણા પશુ-પ્રાણીપતા હતા. શ્રમ ઉપરથી જ ખાણુ માગવા જેટલી કુશળતા ક્ષત્રિય લોકો સંપાદન કરતા હતા. શહેરમા જે પ્રમાણે તેઓ નિર્ભય રૂઝતા તે જ પ્રમાણે અરણ્યમા પણ નિર્ભયપણે શરીને પોતાના શર-મધાનના યોગથી વ્યાધાદિક દ્વિસ પશુનો અને ઉન્નત નરબલ્લક રાક્ષસાદિકોનો નાશ કરતા. ગમલક્ષ્મણે સીતાને કાષ્ટની નાવડીમા બેસાડી અને યમુના બીના ત્રિગાળ પટ ઉપરથી તેને સુગંધિતપણે સામે કાઢે બનને જણા તરતા તરતા લઈ ગયા આ ઉપરથી નદીપ્રવાહમાથી નિર્ભયપણે જનારી સીતાની જેટલી તારીર દરીને તેટલી જ ગમ અને લક્ષ્મણના કૌશલ્યની અને શક્તિની તારીર પણ કરના જેવી છે ક્ષત્રિય લોક જેટલા સશસ્ત્ર તેટલા જ ધીર-દાન હતા સુદ્ધમાથી પલાયન કરવું, શત્રુના ખાણથી નાસતી વખતે પીડમા ધા લાગવો, એના જેની ખીરત્યને ન રોબનારી આશ્રમેનો તેમને અત્યંત ધિક્કાર હતો અર્થાત્ શરીરસામર્થ્ય, શસ્ત્ર-કૌશલ્ય અને ધૈર્યશૌર્યાદિ ગુણોથી ગમાયલુગાવિત, ક્ષત્રિયો પૂર્ણ હતા એમા સંશય નથી.

— ૧૧૦ —

તે દાળના ક્ષત્રિયો ક્ષાત્રધર્મમાં પ્રવીણ હતા એટલું જ નહિ, પણ બ્રહ્મગ્ન અને અધ્યાત્મવિદ્યાના પણ તે પૂર્ણ-પણે જાણુદાર હતા. હિન્દુ ધર્મનો પાયો મંજુત કરવામાં પૂર્વદાળમાં ક્ષત્રિયોએ ઘણી જ મદદ કરી હતી એવું નીચેના વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે.

ક્ષત્રિયોની કામગીરી

વેદકાળમાં જે આર્યવસાહતવાળા લોકો આ દેશમાં આવીને રહ્યા તેમનામાં જાતિભેદ નહોતો. તેમનામાં જે મહાન બુદ્ધિશાળી થયા તે વખતે જતાં ઋષિના મહાન નામથી ઓળખાયા. તેમણે ધર્મકૃત્ય કરવાની અને ધાર્મિક પ્રાર્થના પર સૂત્ર રચવાની શરૂઆત કરી. તેમના પુત્રો પોતાના પિતાનો જ ધર્મો કરતા હતા એવું નહોતું. કેટલાએક યુદ્ધમાં, તે કેટલાએક વેપાર અને ખેતીના ધર્મમાં રોકાયેલા હતા. હાલની માફક ધર્મો ઉપરથી જાત ઓળખાતી હોત તેા ધર્મકૃત્યમાં રોકાયેલો ઋષિ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હતો, તે પ્રમાણે યુદ્ધમાં રોકાયેલા તેના જ પુત્ર ક્ષત્રિય અને ખીન્ન વૈશ્ય હતા એમ કહી શકાશે. ઋગ્વેદના ૯મા મંડળમાં ૧૧૨મા સૂક્તમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં એક ઋષિ કહે છે: “જુઓ, હું સૂકતો રચું છું, મારા પિતા વૈદ્ય છે, મારી મા દળવાનો ધર્મો કરે છે. આ પ્રમાણે અમે જુદા જુદા ધર્મમાં રોકાયેલા છીએ. જે પ્રમાણે ગાયરમાં ગાયો ચરવા માટે જુદે જુદે રસ્તે જાય છે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ હે સોમ, દ્રવ્ય માટે વારી પૂજ કરીએ છીએ.” ઋષિઓએ જે અનેક પ્રસંગે પ્રાર્થનાઓ કરી છે તેમાં દાઢ કોઢ

ઠેકાણે યુદ્ધમાં અન્યેય અને વેપારઉદ્યોગ જેવા ધનોત્પાદક ધંધામાં
 યશસ્વી એવા પુત્ર થવા માટે ઇન્દ્રાદિ દેવતાઓની પ્રાર્થના કરેલી
 જોવામાં આવે છે. પરંતુ વખત જતા શ્રમવિભાગના સુદા
 ઉપર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય એના ત્રણ ભેદ આર્યોમાં પ્રચલિત
 થયા. આ ઋષિઓ પૈકી વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર એ બે
 વૈદિકોના કુટુંબો પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનામાં શ્રેષ્ઠણા માટે ઘણી જ
 હરીશાઈ ચાલતી હતી, એ કંટલાએક સૂક્ત ઉપગ્રથી અષ્ટ ધાય છે
 કાળાતરે રામાયણકાળમાં વિશ્વામિત્રને તે વખતના લેખકોએ
 ક્ષત્રિય બનાવ્યા અને પ્રયત્નથી બ્રહ્મર્ષિ થઇને તેણે
 વસિષ્ઠની ખરોડરી કરી એવો ઉત્તેજ દરવામાં આવ્યો. આ
 ઉપગ્રથી એમ દેખાય છે કે આ બે કુટુંબમાં ચાલેલો દ્વેષ
 વેદકાળ પછી વધતો ગયો. તે વખતની પદ્ધતિ પ્રમાણે
 રામાયણકાળમાં વિશ્વામિત્રના કુટુંબે ક્ષાત્રધર્મ ગ્રહણ કર્યો હતો
 અને વસિષ્ઠનું કુટુંબ પૂર્વવત વૈદિક ધર્મ પાળી ગયું હતો
 વેદકાળમાં પણ જાતિભેદ હતો એવું કહેનારા કંટલાએક,
 તે વખતના ઋષિ વિશ્વામિત્ર એ ખરેખર ક્ષત્રિય હતા એવું
 કહે છે સર્વ બ્રાહ્મણવર્ગને પરમપૂજ્ય એવો ગાયત્રીમંત્ર આ
 વિશ્વામિત્રનો જ રચેલો છે તો પછી એમ કમુલ કમુંબોગ્ય છે કે
 ધર્મકૃત્યમાં અત્યંત પવિત્ર એવો મનોપદેશ બ્રાહ્મણવર્ગને
 ક્ષત્રિયો તરફથી મળ્યો. રામચન્દ્ર અને કૃષ્ણ ક્ષત્રિય હતા
 તેમને તો પ્રત્યક્ષ દેવની માફક આજ સુધી સર્વ હિન્દુઓ
 પૂજે છે સ્ત્રી જાતિમાં પરમપૂજ્ય ગણાનારી મીતા,
 ટ્રોપદી અને સાવિત્રી એ ક્ષત્રિય કન્યાઓ હતી. તેમના ચારિત્ર
 ઉપરથી હિન્દુ સ્ત્રીઓનું સામાજિક ચારિત્રગાન થયું છે છેનટ
 સુધી શીલ કેની રીતે ગણવું અને સર્વસ્વ ત્યાગ કરવાનો

પ્રસંગ આવે તોપણ વચનનો શા માટે ભંગ ન કરવો એ ક્ષત્રિય કુલના હરિશ્ચન્દ્ર રાજાએ આપણા સમાજને શીખવ્યું. રામચન્દ્રના સસરા જનક એ વિદેહી હતા એવું રામાયણમાં લખેલું છે. પોતાને અક્ષણુ દહેવદાયનારા યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા અનેક મુનિ જનક રાજાને શરણે ગયા અને તેની પાસેથી તેમણે અક્ષગ્ઝાન મેળવ્યું. હાદોગ્ય, કૌશીતકી અને બીજા ઉપનિષદમાં ગુદાગુદા ક્ષત્રિયો સામે બ્રાહ્મણો હાથ જોડીને કેવી રીતે ખેસતા અને તેમની પાસેથી પરમાત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવતા એ વર્ણન કરેલું છે. શ્વેનકેતુ, આરણ્યક અને ગૌતમ, એ બ્રાહ્મણોએ પ્રવાહણ અને જૈવાલી અને ચિત્રગંગામની નામના ક્ષત્રિયો પાસેથી, બીજા પાંચ બ્રાહ્મણોએ અશ્વપતીકેકેય પાસેથી, ગાર્ગ્ય બલાદ્રી મુનિએ કાશિવંશના અગ્નત-શત્રુ રાજા પાસેથી અક્ષવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી એવું ઉપનિષદો ઉપરથી જણાય છે. હાદોગ્ય ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે ઉદ્દેશ્ય છે. જ્યારે પ્રવાહણ અને જૈવાલી પાસે ગૌતમ મુનિ આવ્યા ત્યારે તેને પ્રવાહણે કહ્યું :

न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्नाच्छति
तस्माद्दु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूत् ।

“ હે ગૌતમ, અક્ષવિદ્યાનો સંસ્કાર તારા પહેલા બીજા કોઈ પણ બ્રાહ્મણને થયો નથી, અર્થાત્ કે તેઓ જાણતા નહોતા. માત્ર ક્ષત્રિયો જ તે જાણે છે. કારણકે તે તેમને ક્ષીધે જ અસ્તિત્વમા આવી. ” આવી જાતના ઉત્તારા સંખ્યાબંધ પણ આપી શકાય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાયછે કે ક્ષત્રિયો જે પ્રમાણે યુદ્ધકલામાં નિપુણ હતા તે જ પ્રમાણે અક્ષવિદ્યામાં

પણ પ્રીણ હોવાથી તેમને લીધે જ આ જ્ઞાન વધતું થયું. ધર્મ અને તેને આધારભૂત એવું બ્રહ્મજ્ઞાન આપનારા, પરમેશ્વર, શક્તિ અને સ્વરૂપની એળખાણ કરાની આપનારા અને તેના સબધીનો વિચાર સમાજમાં સ્થાપિત કરનારા ક્ષત્રિયો હતા, અને રામાયણકાળનો જનક રાજા એ આ જાગૃતમાં સર્વનો મુકુટમણિ હતા, એ નિર્વિનાદ છે અવતારોની જાગૃતમાં જોઈએ તો પરશુરામ તથા વામનના બ્રાહ્મણાવતાર રામ તથા કૃષ્ણના ક્ષત્રિય અવતાર આગળ જાયા પડી જાય છે એની ખરી ખૂબી એ જ છે કે તેમના હૃદયમાં ખરૂં બ્રહ્મજ્ઞાન ઠમી ગયું હતું યોગવાસિષ્ઠ માહેના રામના ત્રયાર અને ગીતા માહેના કૃષ્ણના તત્ત્વજ્ઞાન જાગૃતના વિવેચન ઉપરથી આ વાતની સત્યતા જણાઈ આવશે.

રામચન્દ્ર પિતૃવચન પાળવા માટે અરણ્યમાં જવાને બારે આનદથી તૈયાર થયા તેની ઓગ્મન માતાએ જ્યારે રાજ્યાભિષેકના ખગ વખતે રામને રાજ્ય આપવું નહિ, પણ તેને ૧૪ વર્ષ મુંડી વનરાસ મોકલવા એવી હક લીધી ત્યારે વૃદ્ધ દત્તારથને અન્યત્ર દુઃખ થયું પરંતુ વનરાસની વાતથી પિતૃભક્ત રામના મનને ચત્કિચિત પણ દુઃખનો સ્પર્ગ થયો નહિ ગમે શાન્તિથી ટેંપીને રહ્યું. “માતા, કેવળ વિષયનો લોભ ધરીને આ જગતમાં માટે રહેવું નથી કદાચ પ્રાણુત્યાગ કરવો પડે તો તે કરીને પણ હું મારા પિતાજીની ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ.” આટલી કોમળ વયમાં આવા વિચાર જે રાજપુત્રના મનમાં આવ્યા તેતું મન કેટલું ઉદાત્ત અને મુક્તરૂત થયું હશે એની ક’પના મહેજે કરી ગકાશે રાજ્યાભિષેકના આનંદોત્સવ પ્રસંગે ઉપસ્થિત થયેલું આ વિદ્વ જોઈને લક્ષ્મણને ખોટું લાગ્યું અને

દેશત્યાગ કરવાની પિતાની આજ્ઞા ન માનવા માટે તેણે રામને વિનંતિ કરી, એટલે તે જ વખતે તેમણે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, પિતાજી તો કેવળ સત્ય સ્વરૂપ છે, તેમનો રાષ્ટ્ર સત્ય છે, તેમનાં કૃત્ય પણ સત્યને અનુસરીને જ છે, પરજોડકની તેમને ખીક લાગે છે; તો તે સંબંધમાં તે ભણે નિર્ભય બનેા. સંપત્તિ જવાથી દુઃખી થઈ શકે નહિ. સામાન્ય અને અરણ્ય એ બન્ને મારે મન સરખાં જ છે. હું તો અરણ્યમાં પણ સુખેથી રહીશ.”

દશરથના મૃત્યુ પછી વૃદ્ધ મંત્રી જાળાલિ ઋષિએ રામને યોગધ્યામાં આવીને રાજ્યનું સૂત્ર હાથમાં લેવા માટે આગ્રહ કર્યો ત્યારે રામે જે હિતર આપ્યો તે ઉપરથી તેના અંતઃકરણમાં પિતાને જે વચન આપ્યું હતું તે વચન પૂર્ણ કરવા માટેની ઇચ્છા કેટલી જ્વલંત હતી તે જણાઈ આવે છે. જાળાલિએ કહ્યું: “રામ, બાપ કોણ અને પુત્ર કોણ? બાપની પ્રતિજ્ઞા પુત્રને શા માટે લાગુ પડે? પિતા, પુત્ર, પિત્રાઈઓ એ સર્વ દોંગ છે. જે આપણને ઉપભોગ માટે મળે તેનો સ્વીકાર કરવો.” આ બાપણુ સાંભળતા જ ક્રોધથી રામચન્દ્રે કહ્યું: “જાળાલિ ! સત્ય મને સર્વથી અધિક પ્રિય છે. રાજ્યની ઇમારત સત્યના પાયા ઉપર જ રચાયેલી છે. સત્ય સર્વ ધર્મનું મૂળ છે. લોભ, ક્રોધ અથવા મોહને વશ થઈને હું સત્ય દંદિ છોડનાર નથી. સત્ય અને દર્શનકર્મને અનુસરીને વર્તવું, સર્વ જૂતમાત્ર તરફ દયા રાવવી, દિન, દેવ અને અતિથિની પૂજા કરવી એ જ સન્માર્ગ છે, એવું મુનિજન કહેતા આવેલા છે; અને એ જ માર્ગે આપણે અનુસરવું જોઈએ.” બીજે એક વખતે તેમણે લક્ષ્મણને કહ્યું હતું: “લક્ષ્મણ, હું તને ખરેખર કહું છું કે, સુખ, સંપત્તિ, રાજ્યપદનો સ્વીકાર

હું માત્ર તમારા ખાતર કરું છું. આપણા બાહ્યોમા સંપ ગહે અને સવેનું કલ્યાણ થાય તે માટે જ હું રાજ્યપદનો સ્વીકાર કરું છું, એ તને ઇશ્વર સાન્નિધ્ય જાણી કરું છું. સર્વ જગત ઉપર રાજ્ય મેળવવું મને અસાધ્ય નથી, પરંતુ અધર્મથી મને ઇન્દ્રપદની પણ પ્રાપ્તિ થાય તો તે મારે જોઈએ નહિ. ” આ પ્રમાણે ગમાયજુ-કાળમા આજ્ઞાવત્સની

સામાજિક નીતિમત્તા

અતિ ઉંચી પાયરીએ પહોચવાનું કારણ શું હતું એનો વિચાર કરતા એમ જણાય છે કે, સમાજમા વખત જતા જોને અમર્યાદા પ્રાપ્ત થયું હતું એવા બ્રાહ્મણો પોતાના આચરણથી અતિ શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હતા. તેઓ ધણજ નિન્યૂતી હતા. અધ્યયન અને અધ્યાપન-અથવા પોતે શીખવું અને ખીજને શીખવવું-એ જ માનવજન્મનું મુખ્ય ધ્યેય છે એમ માનીને તે પ્રાપ્ત કરવામા તેઓ સદા મગ્ન અને તત્પર રહેતા. સંભારમુખમાં જુવનારા અને કેવળ સાસાજિક કાર્યમાં ચુંધાયાથી મોહમા પડીને ધર્મ જુવનાગ યોકોને ફગી-ફરીથી સદાચરણનો માર્ગ જતાવી આપનામા તે કોઈ દિવસ પણ ચુકતા નહોતા. તેમના પ્રતાપ સામે રાજ અને ગંદ સગખા જ નમતા. એવા એ ઋષિપદને પહોચેવા બ્રાહ્મણો, નગજનોના કામધંધાની ગરમડને લીધે પોતાના અધ્યયનાદિક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મને ખર્ચ ન પડોએ માટે નગરથી જરા દૂર રહેતા. તે કાળના જે અનેક બ્રાહ્મણત્રેટના નામ અમર થયા છે તેમા વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, બાગ્દાજ, વાલ્મીકિ, ઋષ્યનૃગ, અરિ વગેરે વૈદિકોના અગ્નિ ગમાયજુમા મળે છે.

વસિષ્ઠનો આશ્રમ અષોઢ્યા નગરીની બહાર હતો. વાલ્મીકિ
 તમસા અને ગંગા નદીના સંગમ પર રહેતા હતા. ગૌતમ
 જનક રામના ગોર હતા અને મિથિલાની પાસેના એક
 આનંદદાયક જંગલમાં રહેતા હતા. વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ
 ગંગાને સામે તીર હતો અને તે સિદ્ધાશ્રમના નામથી પ્રસિદ્ધ
 હતો. ભાર્ગવ પ્રયાગમાં રહેતા હતા. અત્રિ, મુચ્ચુ, અગસ્ત્ય
 અને બીજા અનેક ઋષિઓ દંડક નામના બચકર અરણ્યમાં
 પર્ણકુટિઓ બાંધી રહેતા હતા. તેમના હાથ નીચે અનેક
 વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે રહીને ગુરુની સેવા કરવામાં આનંદ
 માનતા. આવા પ્રદારની પવિત્ર જગ્યામાં અત્યંત ઉદાત્ત
 વિચારથી પ્રેરિત થયેલા ગુરુના ઉપદેશામૃતનું પાન કરી
 લધને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીઓ
 વખત જતાં સમાજના આગેવાન બન્યા પછી તેમના ચારિત્રનું
 અનુકરણ સમાજ કરવા લાગ્યો અને એમની જ સલાહ મુજબ
 વર્તવાને ગરીબ અને શ્રીમંત તત્પર રહેવા લાગ્યા. એવા પવિત્ર
 સમાજનાયક પૈકી જે દેવલાએક પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધિમાં
 આવ્યા, તે માટેના શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ તો પ્રત્યક્ષ અવતાર
 તરીકે મનાવા લાગ્યા. નિષ્કામકૃતિથી અક્ષર્ય ચક્રાવનારા
 આત્મજોનું રક્ષણ કરવું, તેમની નાનીમોટી જરૂરીયાતો પૂરી પાડવી,
 અને ખાસ પ્રસંગે તેમનો સન્કાર કરવો, એમાં જ યુદ્ધકૃત્ય
 ક્ષત્રિય રામ્યો અને ધનધાન્યાદિકની સમૃદ્ધિ મેળવ કરનારા
 વૈશ્યોને આનંદ અને અભિમાન થતા; માટે જ તેઓ ઋષિઓની
 સેવા કરવામાં એકપને નંવાર રહેતા. વિશેષાતઃ

રામાયણકાળમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ
 બદલવાનું. રાત્ર્યર્ચનવનપ્રસાદ ક્ષત્રિયો પશુ તેમને માન આપના.

આને લીધે આખી પ્રજા પણ તેમને અત્યંત પૂજ્ય માનતી.
 દશરથ અને તેના સર્વ પુત્રો વસિષ્ઠનો પડ્યો બોલ ઝીવતા.
 તે દાળનો અત્યંત વિદ્વાન ક્ષત્રિય રાજા જનક જે બ્રહ્મવિદ્યામાં
 બ્રાહ્મણો કરતાં પણ નિપ્ણાત હતો તે પણ બ્રાહ્મણોને બહુ માન
 આપતો. પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરવાનો ત્યારે ગમને
 પ્રમંગ આવ્યો, ત્યારે રામચન્દ્રે ક્રૂર બ્રાહ્મણ સમજીને જ તેની
 ક્ષમા માગી હતી. રામચન્દ્ર વનવાસમાં જ્યાં માટે નીકળ્યા ત્યારે
 તેમણે અને મીનાએ બ્રાહ્મણોને દ્રવ્ય વહેંચી આપ્યું. તે વખતે
 રામે કહ્યું: “લક્ષ્મણ, બ્રાહ્મણ અભ્યાસમાં મગ્ન હોવાને લીધે
 પોતાના ઓવનનિર્વાહની શીકર રાખતા નથી. માટે તેમને દાન
 આપવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.” ક્ષત્રિયજાત કરતાં બ્રહ્મતેજ-
 જાત જ તે કાળમાં શ્રેષ્ઠ ગણાતું. એટલા માટે જ વિશ્વામિત્રે એવા
 ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા કે ‘ધિગ્વલં ક્ષત્રિયવત્, વ્રહ્મજોવલ વલત્’
 એટલે ‘ક્ષત્રિય જાત વાર્ધ છે; બ્રહ્મતેજનું જાત એ જ અર્થ જાત
 છે.’ કુરુ-પાંચાયનો મહાભારત માહેનો ઇતિહાસ વાચીશું તો
 ક્ષત્રિયના ધર્મમાર્ગદર્શક ક્ષત્રિય જ હતા એવું જણાય છે.
 શ્રીકૃષ્ણ, બીષ્મ, ધર્મ, વગેરે ક્ષત્રિયોએ જ ધર્મતત્ત્વનું વિચરણ
 અને ધર્મોપદેશ કર્યાનું જણાય છે. બ્રહ્મતેજના જાત કરતાં
 ક્ષત્રિયતેજનું જાત તે કાળમાં અધિક ગણાતું હોવાથી બ્રાહ્મણો
 પણ સત્ત્વ ધારણ કરીને યુદ્ધમાં સામેલ થતા હતા. સાગંધ કે રામાયણ
 અને મહાભારતના દાળની સામાજિક સ્થિતિમાં દેખીતો યરક
 એટલો જ છે કે રામાયણકાળમાં બ્રહ્મતેજજાતને અને મહા-
 ભારતકાળમાં ક્ષત્રિયજાતને વિશેષ માન મળતું. દુર્યોધન, દુષ્ટ,
 બીષ્મ, અર્જુન, બીષ્મ એમના સરખા ચોદાઓ કુરુ-પાંચાય
 યુદ્ધને વખતે ધૈર્ય, શૌર્ય આદિ ગુણોથી પૂર્ણ હોવાનું જોમ

જણાઈ આવે છે, તેમ જ તેમનામાં બીજા અને કૃષ્ણ જેવા
ક્ષત્રિયો અધ્યાત્મવિદ્યામાં નિપુણ હોવાનું પણ સિદ્ધ છે. તેમને
સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ તરફથી પણ યોગ્ય માન મળતું. રામાયણના
સમયમાં સૌર્ય કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોની મહત્તા વિશેષ વધી. એ
માટે જ તે વખતના સમાજનું ચિત્ર આલેખતી વખતે વાલ્મીકિએ
સદાચાર, સત્વસ્થ વૃત્તિ, ભૂતદયા વગેરે ગુણોની મહત્તા ગાયેલી
છે અને રામાયણ માંહેનાં મુખ્ય પાત્રો ત્રેમાળ, સદ્ગત્ની, અને
કોમળ અંતઃકરણનાં હોવાનું કહેલું છે. શ્રીરામના સસરા

વિદેહી જનક રાજા

ની તો ડેકાણે ડેકાણે સ્મૃતિ કરેલી માલુમ પડે છે. જનકરાજા રાજર્ષિ
કહેવાતા હતા. બૃહદ્દારણ્યકોપનિષદમાં એમ કહેલું છે કે, જનક
પાસે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક વિદ્વાન લોક આવતા.
યાત્રવદ્ધ્ય ઋષિ સાથે થયેલો વાદવિવાદ ધ્યાનમાં લઈએ તો જનક
રાજાની યોગ્યતા ફેટલી હતી તે સમજાઈ આવશે. મહાભારતમાં
એમ લખેલું છે કે જ્યારે વ્યાસ પોતાના પુત્ર શુકને વેદાંત
સંબંધી બરાબર સમજાવવા પાડી શક્યા નહિ ત્યારે તેમણે તેને
જનક પાસે મોકલ્યો. જનક એ વિદેહી વંશનો હતો. તેની વૃત્તિઓ
પૂર્ણપણે નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ હોવાથી તેનું વિદેહી એ નામ યોગ્ય
હતું. જનક રાજા એમ કહેતો હતો કે મારી સંપત્તિ અપરંપાર
છે, કારણ ‘માઈ’ એવું કંઈ નથી. સર્વ મિથિલા નગરી કદાચ
અગ્નિમુખમાં પડે તોપણ માઈ કંઈ જ બળી જનાર નથી. એક
વખતે ઋષિપદે પહોંચેલાં એક વિદુષીએ જ્યારે જનક પાસે
સંન્યસ્તવૃત્તિની પ્રશંસા કરીને રાજમુત્ર ચલાવવામાં ખડું મુખ
નથી એમ મોનાનો મત પ્રદર્શિત કર્યો ત્યારે જનકે આપેલો

ઉત્તર વિચાર કરવા જેવો છે. તેણે કહ્યું: “રાજ્યકારભારમા જો કે હું ગુંથાયા જેવો દેખાઉં છું, તોપણ કોઈ પણ પ્રકારના મોહથી હું અલિપ્ત છું. જ્ઞાનના યોગથી મુક્તિ મેળવી શકાય એ જો કે ખરું છે, તોપણ રાજ્ય તરીકે મુક્તિ મેળવવાને હરકત નથી.” એક વખતે એક બ્રાહ્મણે જનકને “તમારી સત્તા કયા પ્રદેશ ઉપર ચાલે છે?” એવો પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે જનકે કહ્યું: “મારી સત્તા વિસ્તીર્ણુ પ્રદેશ ઉપર ચાલે છે; પરંતુ તે સર્વ પ્રદેશ શોધીયે તોપણ મારૂં ખરૂં રાજ્ય મને મળતું નથી. મારી મિથિલા નગરી, મારૂં ધરખાર અને ટૈયાછોકરા એ સર્વ ઉપર મારી સત્તા છે, વગેરે વિચારમા કેટલોએક કાળ ગયા બાદ મારા વિચારોનું પોલાણ મને જણાઈ આવ્યું, અને આખરે હું સમજ્યો કે મારું જુદું રાજ્ય નથી; અથવા જેના ઉપર પૂર્ણ સત્તા ચાલે છે એવો જુદો પદાર્થ નથી. જ્યં જ મારું છે. એકંદરે દસ્ય પદાર્થને અંત છે જ. આવા ક્ષય પામનારા પદાર્થ ઉપર મમત્વચુદ્ધિ સ્થાપવાથી શો ફાયદો? મારા મનનું સર્વ પદાર્થ ઉપર સ્વામિત્વ હોવાને લીધે હું તેમને સ્વાધીન ન થતા એ જ મારા કલ્પામા રહે છે; અને તેથી દેવ, પિતૃ, અતિથિ અને ભૂત માત્રની પ્રીત્યર્થે હું સર્વ કર્મ નિષ્કામ-પણે કરું છું.”

આવા પ્રકારના ઉદાત્ત વિચારોથી પ્રેરિત થયેલો જનક, શીલ ભાટે હેવટ સુધી સંકટ સહન કરવાને તૈયાર થયેલી તેની કન્યા વિદેહી જનકી, અને સત્યનિષ્ઠ સદાચારમંપન્ન શ્રીગમ, એમની મહત્તા જોટલી વર્ણવીયે તેટલી ઓછી છે. પોતાના અંગ માહેના વિકારને જીતીને તેમણે મન ઉપર અને ઇન્દ્રિયો ઉપર સ્વામિત્વ મેળવ્યું હતું. તે જ પ્રમ.ણે

સત્કર્મમાં વિદ્યે લાવનારા શત્રુઓ ઉપર પણ તેમણે । ૧૦૫ મેળવ્યો
 તો. ધર્મ અને નીતિને રસ્તે ચાલવાનું શ્રી રામે જે
 વ્રત લીધું હતું, તે જ વ્રત તેની પ્રજાએ પણ પાળ્યું. તે દેશમાં
 પિતૃભક્ત અને સત્યવચની તરીકે જેવી રામની સ્તુતિ થવા
 લાગી તે જ પ્રમાણે પ્રજાવત્સલ રાજા તરીકે પણ તેમની ખ્યાતિ છે.

રામરાજ્ય

આ શબ્દ જ આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થાનો દર્શક છે. ગુપ્ત
 અને સમૃદ્ધિના મીલનથી પ્રજાજન ઉદ્ભાસિત રહેતા. વડીલ,
 માતા, પિતા, ગુરુ તથા ખીજા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો
 માટે સમાજમાં પૂજ્યભાવ હતો. લોકો એકબીજા સાથે પ્રેમથી
 વર્તતા. કવિની આલંકારિક બાપામાં કહીયે તો તે વખતે સૃષ્ટિ-
 નિયમાનુસાર અંગમાં વસેલા જે દુર્ગુણ તે પણ ત્યજી દઈને વાદ્ય
 અને ગાય એક જ પાત્રમાં પાણી પીતા. નિયમાનુસાર મેઘવૃષ્ટિ
 થવાથી અને ઉદ્યમથી ચલાવેલા ધનોત્પાદક વ્યવસાયને લીધે
 દેશમાં ગુપ્તસમૃદ્ધિ હતાં અને લોકો તેનો આસ્વાદ દીર્ઘકાળ
 પર્યંત લેતા. એક વખત માત્ર એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળે મરણ
 પામ્યો ત્યારે તે બાળતની ફરીયાદ રામ પાસે ગઈ. રામે તરત જ
 તેની તપાસ કરી અને એ અનર્થનું કારણ શોધી નામના ગુરુની
 તપશ્ચર્યા હતી એમ માલમ પડતાં તેને દેહાન્ત પ્રાપ્તિ આપ્યું.
 આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મનું રક્ષણ રાજાગ્રાથી
 થતું હતું. બ્રાહ્મણાદિ ચતુર્વર્ણના ધાર્મિક કર્મ દેરાવેલાં હતાં
 અને તેમનું ઉદ્ભવન કરીને ખીજે રસ્તે જનારાઓને માટે શિક્ષા
 દેરાવેલી હતી તથા તેમની અમલજગતવર્ણી કરવી એ રાજાનું
 કર્તવ્ય હતું. રાજાના વર્તન ઉપર પ્રજાનું વર્તન અવલંબી
 રહે છે, એમ રામ સમજતા હતા, માટે જ તેમણે પ્રજા ઉપર

સારો દાખવો બેસાડવા માટે અત્યંત કટખેદ એના પ્રસંગ પોતાના
 ઉપર વડેરી લીધા. યુવગજપદાભિષેકને વખતે સિદ્ધાસનનો
 ત્યાગ કરીને તેમણે ગજપુશ્પીથી અરણ્યવાસ પસંદ કર્યો રાત્રે
 સીતાનું હૃદય ક્યાં પંખી જેની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે લક્ષ્મી
 ભયદ્ર ગાક્ષ્મી સાથે વાનર સૈન્ય લઇને લડવાની હિમત કરી
 તે જ મ્હિતાનો પ્રજાની એક ક્ષુદ્ર વ્યક્તિનું સમાધાન કરવા માટે
 તેમણે એકદમ ત્યાગ કર્યો. એ વખતે રામનો વશ સીતાના ઉદગ્રા
 હતો. આરી નાનુક રિયતિમા મીતાનો ત્યાગ કરવો એ
 વ્યવહારદૃષ્ટિથી નિષ્કુલ્પણાનું દૃત્ય હતું ખર, તથાપિ નીતિને
 માર્ગ ચાલવાનું જે અડગ અસિધારાવત રામે વીધું હતું
 સેના વિચાર કરીયે તો તેનું વર્તન યોગ્ય જ હતું એમ કહેવું
 બેધ્યે સત્યથી અને ધર્મથી વર્તવું અને પ્રજાનું રક્ષણ કરવું તથા
 તેને ખુશ રાખવી એ નીતિતત્ત્વને અનુસરીને રામ હમેશા વર્તતા
 હતા. ગવણ બ્યારે લડાઇમા મરી ગયો ત્યારે ગમે કહ્યું
 “વિભીષણ, રણુમા જય અથવા પરાજય ઠરેલો જ છે. પરંતુ આ
 તારો ગરો ભાઈ પગદમ કરીને ગ્ણુમા મર્યો છે. ક્ષત્રિય વીરને
 આવું જ મરણુ યોગ્ય છે. આવા મરણુને માટે શોક ન કરતા
 આનંદ માનવો. માટે શોક ન કરતા આગળના વિધિની તૈયારીએ
 લાગ અમારૂં વેર એના મગ્ણુ સાથે ગયું જે પ્રમાણે એ તારો
 ભાઈ છે તે જ પ્રમાણે મારો પણ છે.” આ ઉપગથી ગંભના મનનું
 મોઠાપણુ જણાઇ આવે છે મુવર્ણુમય લક્ષ્મી હાથ આપવા છતાં
 તેનો લોભ ન રાખતા તે એકદમ વિભીષણને હરાયે કરનારા
 શત્રુની નિર્લોભતા અર્ણુનીય જે છેવટે જે લક્ષ્મણનું જીવથી
 પણ વધારે જતન કરતા તેને એકદમ હૃદયાર કરીને રામે યતિને
 આપેલું વચન ખરૂં કર્યું આ બધા કાર્યોનો શાન્તપણે વિચાર

કરીયે તો જાણાઈ આવશે કે રામનું વર્તન જે ઉદાત્ત નીતિતત્ત્વ ઉપર અવલંબી રહ્યું હતું તે તત્ત્વને અત્યંત વિકટ પ્રસંગે પણ તેમણે છોડ્યું નહોતું.

રામાયણકાળની સ્ત્રીઓ

કેવા પ્રકારની હતી, એ સંબંધીના દાખલા સીતા, મદોદરી, તારા, કૌસલ્યા અને કૈકેયીના છે. રામાયણ માંહેની સ્ત્રીઓ સ્થિર બુદ્ધિની, ધર્મપરાયણ, ક્રોધ અંતઃકરણની અને સર્વના ઉપર પ્રેમ રાખનારી હતી. રામાયણકાળમાં રામરાજ્યની પશ્ચિમે કૌશલની વસાહત હતી. તેમના ઇતિહાસમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી મત નીચે મુજબ પ્રદર્શિત કરેલો માલુમ પડે છે. તે ઉપરથી તે વખતના સ્ત્રીસમાજની યોગ્યતા જાણાઈ આવશે.

(૧) પૂજ્યા લાલયિતવ્યાધ સ્ત્રિયો નિત્યં જનાધિપ ।

સ્ત્રિયો યત્ર ચ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ॥ અનુ૦ ૪૬-૫॥

(૨) અપૂજિતાથ યત્રેતા સર્વાસ્તત્રાફલાઃ ક્રિયાઃ ।

તદા ચૈતત્કલં નાસ્તિ યદા શોચન્તિ જામયઃ ॥ અનુ ૦ ૪૬-૬॥

(૩) અર્ધં માર્યા મનુષ્યસ્ય માર્યા મેષ્ટતમઃ સત્તા ।

માર્યા મૂલં ત્રિવર્ગસ્ય. માર્યા મૂલં તરિપ્યતઃ ॥ આદિ૦ ૭૪-૪૦॥

અર્થ—“(૧) જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓને માન મળે છે તે ઠેકાણે દેવતાઓ આનંદ પામે છે, માટે સ્ત્રીઓનું લાલનપાલન કરીને તેમનું માન રાખવું. (૨) જે ઠેકાણે સ્ત્રીઓને માન મળતું નથી તે ઠેકાણે સર્વ ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય છે. જે કુળમાં તેઓ દુઃખિત હોય તે વિનાશ પામે છે. (૩) માર્યા એ પતિની અર્ધાંગના છે. તે તેનો અત્યંત શ્રેષ્ઠ મિત્ર છે. તે ધર્મ, અર્થ,

કામ એ ત્રણ પુરુષાર્થોનાં મૂળ છે અને તેથી ભર રૂપી સાગરમાંથી તેને લીધે તરી જવાય છે. મહાભારત અને રામાયણનું અભિમાન ધરનાર આપણા હિન્દુ લોકોએ જે ઉપલા વાક્યનું સત્યત્વ જાણીને સ્ત્રીઓની યોગ્યતા સાચવવા ચત્ન કર્યો હોત તો આપણા સમાજની અત્યારે જે અવનતિ થઈ છે તે થઈ ન હોત, એવું જે આપણા વિદ્વાનો કહે છે તેનું મહત્ત્વ અને ખરાપણું ઉપલા વ્યાસના વચનથી જણાઈ આવશે. માતાનું પદ અત્યંત હંચા પ્રકારનું અને પૂજ્ય છે એવું અસલના આર્યો માનતા હતા. દાખલા તરીકે:—

દશચૈવ પિતૃન્ માતા સર્વા વા પૃથિવીમપિ ।

ગૌરવેનાભિભવતિ નાસ્તિ માતૃસમૌગુરુ ॥ અનુ. ૧૦૫-૧૬

નાસ્તિ માતૃસમા ચ્છાયા નાસ્તિ માતૃસમા ગતિઃ ।

નાસ્તિ માતૃસમં ત્રાણં નાસ્તિ માતૃસમ પ્રિયા ॥ શાંતિ. ૨૬૭-૩૧

અર્થ—(૧) માતાની યોગતા પિતાના કરતાં દશગણી કિંબદુના પૃથ્વી કરતાં અને આપ્પા જગત કરતાં પણ વધારે છે. માતા જેવો શુરુ નથી. (૨) માતાના જેવી (સાંત્વન આપનારી) હાયા નથી, માતા જેવી ગતિ નથી, માતા જેવી શક્તિ આપનારી (શરીરમાં સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરી આપનારી) ખીજ કોઈ નથી અને માતા જેની પ્રિય પણ ખીજ કોઈ વસ્તુ નથી. પ્રેમ, આનંદ, સ્વાર્થત્યાગ, સહિષ્ણુતા, નિરપેક્ષ ભક્તિ એ સર્વનું નિવાસસ્થાન માતા છે. અને દરેક દન્યાને ભવિષ્યમાં માતાનું પદ મળનાર હોવાથી તેને તે પદ (મિત્ર, શુરુ વગેરેનું) ભોગવવાની યોગ્ય કેળવણી આપવાની જવાબદારી કુટુંબના વડીલો ઉપર છે, એની કોણ ના

પાડી શકે એમ છે ? જો કે મનુષ્યે સ્ત્રીઓ સંબંધી ઉદાર મત પ્રદર્શિત નથી કર્યો, તથાપિ તેને પૂજ્ય માનવી એમ તો તેણે પણ જણાવ્યું છે. તેણે મહાભારતમાં જણાવેલા મત પ્રમાણે પોતાનો મત જણાવ્યો છે. તેથી તેનાં વાક્ય પણ મહાભારતમાના વાક્ય જેવા છે. (અ. ૩, શ્લો. ૫૫ થી ૫૭ જુઓ) ખરું જોતા દુર્યાયાસ અને કૌસલ વિદેહી વંશના આર્યોએ ગંગાનદીની આસપાસ વસાહત કરી. તે કાળમાં સમાજમાં સ્ત્રીઓ સંબંધી આદરભાવ પુષ્ટળ હતો અને સ્ત્રીઓ પણ પતિવ્રત, પ્રેમ, ધર્માનુસાર વર્તન વગેરેના સેવનથી યોગ્યતાને પામેલી હતી. જ્યારે રામચંદ્રજીને મહાયુદ્ધમાં વજ્રધરીએ માળા નાંખી ત્યારે તેમણે સીતાને સંદેશો મોકલ્યો કે તારા જેવી ધર્મપરાયણ સ્ત્રીના પૂણ્યથી જ મને આ લડાઈમાં મોટો જય મળેલો છે. દુઃખના દિવસોમાં પણ પતિ સાથે રહેવાને અને સુખનો ત્યાગ કરવાને સ્ત્રીઓ તૈયાર હતી એ સીતાદેવીના વર્તન ઉપરથી જણાઈ આવે છે. રામ વનવાસમાં નીકળ્યા ત્યારે સીતાએ જે શબ્દમાં રામને પોતાની સાથે લઈ જવા વિનંતિ કરી તે ઉપરથી તે કાળમાં

પતિપત્ની વચ્ચેનો પ્રેમ

કેટલો પવિત્ર, ઉદાત્ત અને નિઃસ્વાર્થ હશે તે જણાઈ આવે છે. સીતાજીએ કહ્યું, “ આર્ષપુત્ર, તમારી સાથે રહેવામાં અને તમારી સેવા કરવામાં મને જે સુખ મળશે તેની આગળ વનનાં દુઃખો કંઈ જ હિસાબમાં નથી. જ્યારે પિતાજીએ મને અગ્નિદેવ સમક્ષ તમને સોંપી ત્યારથી હું સદાને માટે તમારી દાસી રહું, માટે મને સાથે લઈ જાઓ. તમારા સહવાસમાં

જા માટે સ્વર્ગ અને તમારા વિયોગમાં જ મને દુઃખ છે.”
 વનવાસના કષ્ટો રામ અને સીતાને એકબીજાના સહવાસમાં
 ખીલકુલ જણાયાં નહિ. જ્યારે રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો
 ત્યારે રામને અતિશય દુઃખ થયું.

વનવાસમાંથી પાછા આવ્યા પછી જ્યારે રામે સીતાને
 ત્યાગ કર્યો, ત્યારે સીતાએ લક્ષ્મણ સાથે જે સંદેશો
 કહેવડાવ્યો છે, તે ઉપરથી સીતા કેટલી ઉચ્ચ કોટીના હતાં
 તે જણાઈ આવે છે. તેમણે કહ્યું,

“લક્ષ્મણ, મારા ભાગ્યમાં જે હશે તે કોઈથી મિથ્યા
 થવાનું નથી. મને જંગમમાં છોડી જવાની રાજ્યગતિ આજ્ઞા
 છે તે પાળીને તારો ધર્મ બળવ. સર્વે સામુદાયને મારા
 પ્રણામ કહેજો. અને તે પરમ પૂજ્ય ધર્મનિષ્ઠ આર્યપુત્રને
 એવો સંદેશો કહેજો કે ‘અગ્નિમાંથી પસાર કરીને સર્વસમક્ષ
 મહારાજે મારી પવિત્રતાની ખાતરી કરી છે. છતાં લોકાપવાદથી
 ઠરીને મહારાજે મારો ત્યાગ કર્યો તો તે પણ હું માથે ચઢાવું
 છું. કારણ કે મારા ગુરુ, મારા પરમેશ્વર જે કહે તે આપ જ
 છો. રાજ્ય તરીકે આપનો એ પરમ ધર્મ છે કે તમારી સત્કીર્તિને
 કલંક ન લાગવું જોઈએ. આપની કીર્તિને કલંક ન લાગે એ
 મારે વાસ્તે સુખના જ સમાચાર છે. એથી તમે મારો ત્યાગ કર્યો
 તેમાં હું તમને દોષ દેતી નથી, કારણ તમારા સુખમાં જ મારું
 સુખ રહેલું છે. આર્યપુત્રના વશ જે મારા ઉદરમાં છે, તેનો
 પ્રસવ થાય પછી જન્મેજન્મ આપ જ મારા પતિ થાઓ.
 વળી અત્યારના જેવો વિયોગ ન પામું એટલા વાસ્તે હું ઉગ્ર
 તપ કરનાર છું. મારા દેહની મને જરાયે દરકાર નથી. આપની

પત્ની તરીકે આપ મારા પર પ્રેમ ન બતાવી શકો, તોપણ આપના રાજ્યમાં વસતી એક તાપસી તરીકે આપ મારા ઉપર કૃપાદષ્ટિ રાખશો એવી આશા છે.” આ વિચારો વિદેહી જનકની પુત્રી શેષે એવા જ છે.

જ્યારે સીતાને રાવણે અશોક વાડીમાં કેદ કર્યા હતાં, ત્યારે તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાને મુકેલી રાક્ષસીઓએ રાવણને તામે થવા તેમને ખૂબ સમજાવ્યાં હતાં. તે વખતે તેમણે જણાવ્યું હતું કે “રામ જે કે રાજહીન છે તોપણ તે મારા ભર્તા (પતિ) છે અને મને તે પરમેશ્વર નેટલા જ વંધ છે.”

સર્વ સતીઓમાં સીતાને જે અગ્રસ્થાન આપવામાં આવે તો તે ઉચિત જ છે. આર્ય સ્ત્રીઓ પવિત્રતા, સહનશીલતા, પ્રેમ, સહવિચાર વગેરે ગુણોથી પ્રસિદ્ધિમાં આવી અને પૂજ્ય બની. તેમના ગુણાનુવાદ તે સમયના લેખકોએ અને ત્યાર પછીના પુરાણકારોએ ગાયા છે. આથી તેમનાં જીવનચરિત્ર ગાવાં, વાંચવાં, સાંભળવાં અને સંભળાવવાં એ પુણ્યનું કામ છે, એવી સમાજની માન્યતા થઈ. જોકે બીજી ઐદિક પ્રવૃત્તિમાં અને પ્રગતિમાં સ્ત્રીઓ અને તેથી દરીને સામાન્ય જનસમાજ જે કે પછાત રમો તોપણ ઉપર બતાવેલા સદ્-ગુણોનું સ્થાન આપણા સમાજમાં કાપમનું બન્યું. આટલા વાસ્તે આપણે અસહના સંતુરોના અને સતીઓના નેટલા ગુણાનુવાદ ગાઈએ તેટલા યોગ્ય છે. એમનાં ચરિત્રો આદર્શ માનવામાં આવે એમાં નવાઈ નથી. આ પ્રાચીન સમયની પવિત્ર અને મહાન વ્યક્તિઓ માટે પોતાની જાતને હિન્દુ દેવદાસનાર દરેક અભિમાન ધરવે છે. એ અભિમાનને લીધે કુદરતી રીતે જ એમના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવાનું મન

ચાય છે. આથી સમ્બંધિતતા, સહનશીલતા, સત્ય તરફ પ્રેમ, જીવદયા વગેરે ગુણો હિન્દુસ્તાનનાં લક્ષણ ગણાવા લાગ્યાં. મેગેસ્થિનિસ અને ખીઝ જે પરદેશી પ્રવાસીઓ આ દેશમાં પહેલા આવી ગયા, એ સર્વેએ આ બધા ગુણો માટે હિન્દુઓની તારીફ કરેલી છે. હાલમાં જીવનનિર્વાહની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણોનો કેટલેક દરજ્જે લોપ થતો આવ્યો છે. જે આ સમાજની કાયમની પ્રગતિ કરવી હોય તો ધૈર્ય, શૌર્ય, સાહસ વગેરે ગુણોની સાથે સત્યનિષ્ઠા, સહનશીલતા, ઇત્યાદિ ગુણોનું મીલન કરવું જોઈએ. અને આ મીલન, મીલાવટ થાય એટલા માટે રામસીતા વગેરેનાં જીવનચરિત્રો લોક આગળ હમેશાં મુકાવાં જોઈએ. રામાયણમાં વસિષ્ઠપત્ની અંશુમતીને લોકો પૂજ્ય ગણે છે. જે રામ તરફનો અભાવ જાદ કરીએ તો કેંકેયી પણ ખીજ બધી રીતે ઉત્તમ ગૃહિણી અને વીર પત્ની હતી એમ જણાય છે.

આર્યો કરતાં ઉતરતા દરજ્જાના લોકોની સ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં પણ નીતિતત્ત્વો સારી રીતે દાખલ થયાં હતાં. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયો સમજવા જેટલી તેમની શક્તિ અને પાત્રતા હતી. તારા, મદોદરી અને કૌસલ્યા વગેરેનાં રામાયણમાંના ચરિત્રો વાંચીએ તો તેમની જીવિતીમ હતી એમ ચોક્કસ જણાઈ આવશે. રામાયણકાળમાં સમાજમાંના આતુર્વર્ણનાં કર્તવ્યકર્મ દરાવેલાં હતાં અને વિચારોની ગતિ અત્યંત પવિત્ર હતી એ જો કે ખરું છે તોપણ

નવીન વિચારોનો ઉદય

તે સમાજમાં થતો હતો એમ માનવાને પણ કારણ છે. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠની બરોબરી કરીને રાજર્ષિ મંદીને બ્રહ્મર્ષિ થવાનો જે

પ્રયત્ન કર્યો તેનો વિચાર કરીયે તો જણાશે કે નીચેથી ઉચે જવા
 તે સમયના લોકો પ્રયત્ન કરતા હતા. અને આખરે વિશ્વામિત્રે
 તપ કરીને બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કર્યું. શુદ્રોને પણ બ્રાહ્મણના ઉચ્ચ પદ
 સુધી પહોંચવાનું મન થતું હતું તે શંકુકતા દ્રષ્ટાંત ઉપરથી આપણને
 માલમ પડી આવે છે. તે સમયમાં બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ વધારે હોવાને
 લીધે ક્ષત્રિય, શુદ્ર અને રાક્ષસો પણ તપોબળથી તેમની
 ખરોખરી કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એમ વિશ્વામિત્ર શંકુક
 અને રાવણના દાખલા ઉપરથી સાબીત થાય છે. વળી પર-
 લોકને મિથ્યા માની આ જગતને જ સાચ ગણનાર લોકો
 પણ તે સમયમાં હતા એમ આપણે જાગ્રતીએ રામચંદ્રને
 કહેલાં વચનો ઉપરથી સમજી શકીએ છીએ. જાગ્રતીએ
 રામચંદ્રને કહ્યું હતું કે “બાપ કોણ અને પુત્ર કોણ ?
 આ સૌ સંબંધ પુરતાં છે. બાપની પ્રતિજ્ઞા દીકરાને શા વારસે
 લાગુ પડે ? પૂજા પાઠ અને શ્રાદ્ધાદિક કર્યો દ્રવ્યસુબ્ધ-
 બિશુકોએ લાલચથી દાખલ કરી દીધાં છે. નહિ તો બાપ
 મરી જાય, તેનું શરીર બળાને પંચમહાભૂતમાં મળી જાય,
 પછી તેને પિંડ શી રીતે પહોંચે ? જો આ લોકમાં આપેલો
 પિંડ મરેલા બાપને સ્વર્ગ લોકમાં પહોંચતો હોય, તો આ
 ગામમાં આપેલો પિંડ બીજા ગામમાં જવતા બાપને કેમ નથી
 મળતો ? મનસુખ કે પિતા, પુત્ર ભાઈ વગેરે સર્વ ઢોંગ છે.
 મારે જો આપણને રહજો મળે છે અને ઉપભોગ કરી શકાય
 એમ છે તે તો બલશક લેવું. ભરત તને રાજપુત્રીથી રાજ
 આપે છે તો પિતાના વચનની પરવા ન કરતાં તું તે લે.”
 આમાં નવદંતી વાન તો એ છે કે આવાં નાસ્તિકને શોભે તેવાં
 વચનો બોલનાર એક જ વિ હતા.

અતિ દુ ખથી અને બારે સકટના દયાણુ નીચે સાગ
સારા માણસો પણ પાપપુણ્યના વિચારને કેની રીતે એક બાજુ
મુકી દે છે તેનો દાખલો લક્ષમણ છે તેણે રામને કહ્યું —

શુભે વત્સનિ તિષ્ઠન્ત ત્રામાયં વિજિતેન્દ્રિયમ્ ।

અનર્થેભ્યો ન શક્નોતિ ત્રાતુ વર્મો નિરર્થક ॥

મૂનાના સ્થાવરાણા ચ જગમાના ચ દર્શનમ્ ।

યથાસ્તિ ન તથા ધર્મસ્તેન ન સ્તીતિ મે મિત ॥

યુદ્ધવાક ૮૩, ૧૪-૧૬

“નામ, તમે ધર્મ ધર્મ કહી તેનું જીવનથી વધારે જતન કરો છો,
પણ તે ધર્મ તમારું તો રક્ષણ કરતો નથી મને લાગે છે કે
ધર્મ અને અધર્મ માત્ર મનથી ઉપજતી કાઢેલી વાતો છે
જો ખરેખર ધર્મ અધર્મ જેની કોઈ વસ્તુ હોય તો રાવણ
સીધો નર્મમા ગયો હોત અને તમને આ દુ ખ પડ્યું તે
પડ્યું ન હોત ધર્મ પરાયણ માણસો જ દુ ખ ભોગવે છે
અને અધર્મશીલ સમૃદ્ધિ ભોગવે છે, મારે ધર્માધર્મની વાતો
જ જુરી છે અથવા ધર્મ એ નપુમક છે, અને તે માત્ર
બળને આધારે જ ટકી રહે છે એમ દેખાય છે કારણકે
બળથી અને પરાક્રમથી જ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે તો પછી
તમે બળ અને પરાક્રમનો જ માર્ગ કેમ સ્વીકારતા નથી ?
મને લાગે છે કે પૈસો એ જ ધર્મનું મૂળ છે તમે રાજ્ય
છોડ્યું તે જ ક્ષણે તમારું બળ નાશ પામ્યું જેની પાસે પૈસો
છે તે જ બુદ્ધિમાન, તે જ પરાક્રમી, સર્વ કંઈ જે મહો તે તે જ
છે પૈસાથી જ આનંદ, વૈભવ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ સાધ્ય
થાય છે. જ્યારે તમે પિતાની આજ્ઞાથી આ વસ્તુઓ ધારણ
કર્યા ત્યારે જ તમે લક્ષ્મી જે સર્વ સાધનનું મૂળ છે તેને

છોડી દીધી, અને આથી જ રાવણ તમારી સ્ત્રીનું હરણ કરી શક્યો. ” સંકટના સમયમાં સારા સારા માણસોના મનમાં પણ પાપ પુણ્ય બાબત શંકા ઉઠે છે. આમાં માત્ર રામચંદ્રજી અપવાદ રૂપે છે.

રામાયણમાં રામનું અને તેણે કરેલાં પરાક્રમોનું વર્ણન કરતી વખતે, વાલ્મીકિએ ઘણી અતિશયોક્તિ કરેલી છે, તેમજ વાંદરા, રાક્ષસ વગેરેનું વર્ણન વાસ્તવિક નથી એમ ઠરાવીને

રામ એ કાલ્પનિક વ્યક્તિ

હોવી જોઈએ, એમ કેટલાક સાબીત કરે છે. આર્યોએ દક્ષિણમાં સિંહલદ્વીપ (લંકા) સુધી સવારી કરીને પોતાની સત્તા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સ્થાપન કરી, એ બતાવવા માટે તદ્દન કાલ્પનિક રીતે રામાયણની રચના થઈ એવી કેટલાઓંકની માન્યતા છે.

રામચંદ્રજીએ પગના સ્પર્શથી શલ્યાની અહલ્યા કરી. આ વાતનો અર્થ એ લોકો એમ કરે છે કે, પ્રથમ વિંધ્ય પર્વતની આસપાસનો મુલક ઉજ્જડ અને વેરાન હતો. ત્યાં આર્યોનો પ્રવેશ થવાથી ખેતીનો ધંધો વધ્યો, અને કેવળ પથ્થરથી બરેલી જમીન ઉત્તમ પદ્ધતિએ ખેતી કરવાથી, પુષ્કળ પાક આપવા લાગી. વળી કેટલાક કહે છે કે વેદાંતમાં જે દેવતાઓનાં વર્ણન છે તે ઉપરથી જ રામાયણનાં પાત્રોની રચના થઈ છે. સીતાજીની વેદાંતમાં કૃષિદેવતા તરીકે સ્તુતિ કરેલી માલમ પડે છે. (ઋ. ૪ સૂક્ત ૫૮) રામાયણમાં એમ જણાવેલું છે કે જમીન ખેડતી વખતે સીતા જડી આવી. આ ઉપરથી વેદના

સમયની સીતા રામાયણમાં રામપત્ની હોવાનું દર્શાવ્યું છે. તેજ પ્રમાણે રામ એ ઇંદ્ર, રાવણ એ વૃત્રાસુર અને હનુમાન એ મરુત. રાવણે-સીતાનું હરણ કર્યું, એનો અર્થ એ છે કે વૃત્રાસુરે અનાવૃષ્ટિ કરીને ખેતરમાં અનાજ ન પાકે એ પ્રમાણે કર્યું, અને રામ એટલે ઇંદ્રે અસુરને ઠાર કરીને વૃષ્ટિ કરી વર્ષાદનો માર્ગ ખુલ્લો કર્યો અને બધાને મુખી કર્યા.

અહસ્યાના ઉદ્ધાર સંબંધી કુમારિલ ભટ્ટે જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે ઇંદ્ર એટલે સૂર્ય અને અહસ્યા એટલે રાત. એટલે અહસ્યા રૂપી રાતની પાસે ઇંદ્ર રૂપી સૂર્ય જતાં જ તે નાશ પામી. થીઓમોશીના અનુયાયીઓએ રામાયણનો જુદો જ અર્થ કર્યો છે. રામચંદ્ર માટે પૂજ્યભાવ રાખનારા જે વેદાંતી તદ્દન અર્વાચીન સમયમાં થયા છે તેમણે રામ, સીતા વગેરેને અધ્યાત્મજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નામ આપેલાં છે. જેને દશ ઇન્દ્રિયો જોડાયેલી છે એવો જીવાત્માનો દેહ રૂપી રથ તે દશરથ, જીવાત્મા એ રામ, સદ્બુદ્ધિ એ સીતા, અવિદ્યા એ કૈકેયી, વૈરાગ્ય એ વન, વિરેક એ લક્ષ્મણ, પંચકોશી એ યોગની ધ્યાનસ્થિતિ, દેહાભિમાન એ રાવણ, સદ્ભાવ એ વિભીષણ, ભાવાર્થ એ જટાયુ, ભક્તિ એ તેની પાંખો, યોગશાસ્ત્રોક્ત મનશ્ચક્ર અટ્ટલ એ જ લાંકા, અંજન એ જ અંજનીપુત્ર હનુમાન, નિષ્કામ એ સુગ્રીવ, સકામ એ વાલી, કપિ એટલે સમાધિ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ, વગેરે અર્થ કરીને રામાયણના મધ્ય પ્રસંગો સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો મેળ બેસાડેલો છે. શ્રીસ દેશના ઇન્દ્રીયક નામના કાવ્ય ઉપરથી રામાયણ ગ્રંથમાં આવ્યું છે, એવો મત યોડા વખત ઉપર યુરોપના એક પંડિતે દર્શાવ્યો હતો. તે મતનો કૈ. દાક્ષીનાથ ત્ર્યંબકે

ઉચ્છેદ કરીને રામાયણ એ તદ્દન સ્વતંત્ર કાવ્ય છે એમ સાબીત કરેલું છે. પણ આ રીતે રામાયણને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપવથી રામનું અસ્તિત્વ જ નાકચુલ્લ કર્પા બરોબર થાય છે, અને અવતારમાં જતાવેલો રામાવતાર થયો નથી એમ સાબીત થાય છે, એ વાત ધર્માભિમાનીઓ ભૂલી જાય છે. સંસારમાં ઘણી વખતે અમુક વ્યક્તિમાં આપણે એક-ગુણ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકીએ છીએ. તે ઉપરથી જો આપણે આધ્યાત્મિક અર્થ લગાડીએ તો દરેક માણસ અમુક ગુણ અથવા દોષની ભૂર્તિ જ છે એમ કહેવું પડે. એવી રીતે સામાન્ય માણસને અનુસરવાને મુશ્કેલ થાય એવો અર્થ રામાયણનો ન કરતાં રામસીતાનું ચરિત્ર તેમની આગળ મુકવું જોઈએ. એથી તેમના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવાને સમાજ પ્રેરણે અને દિવસે દિવસે સમાજ ઉંચે ચઢતો જશે. આપણા તત્ત્વ-જ્ઞાનમાં વિશેષ ખુબી તો એ છે કે તેથી આપણને શબ્દોના આડંબરની ટેવ પડી ગઈ છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને સાધુ સંતો, એ વારે વારે એ આડંબરને દુર કરીને શુદ્ધ ધર્મ સમાજની આગળ મુકેલા છે.

રામાયણમાં આવેલો અલંકારીક ભાગ તેમજ અતિશયોકિત વાળો ભાગ બાદ કરીને જો આપણે માત્ર રામચરિત્રનો જ વિચાર કરીશું, તો આપણને માલમ પડશે કે

રામ ઐતિહાસિક પુરૂષ

છે. તે કાલ્પનિક નથી. ઠાસલ અને વિદેહી વંશના લોકો હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં વસ્યા પછી ધ્રુવાકુ કુળના રામ દશરથના કુટુંબમાં શોક્યોની અદેખાઈથી તેના પુત્ર રામને વનવાસ જવું પડ્યું.

તે સમયમાં એકપત્નીવ્રતની પ્રથા ચાલુ હતી એકી
 વખતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ કરવામાં આવતી
 હતી. પણ ખાસ કરીને ક્ષત્રિયોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ
 કરવાનો નિવાજ હશે એમ માલમ પડે છે, કારણકે દ્વિતીય
 રામના અંતઃપુરમાં ત્રણ પટરાણીઓ ઉપરાંત સાડીત્રણમો
 સ્ત્રીઓ હતી. મુખ્યત્વે કરીને ક્ષત્રિયોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો
 ચાલ હતો, છતાં તેમનામાં પણ એકપત્નીવ્રત મહત્ત્વનું
 ગણાતું એમ માલમ પડે છે. કારણકે રામના એકપત્નીવ્રત
 માટે તેની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અનેક સ્ત્રીઓ કૃગ્વાથી
 કુટુમ્બમાં ક્રોધ થતો એ આપણે રામાયણમાં કૈકેયીની વાત
 ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. કંકાસને લીધે રામને વનવાસ
 જવું પડ્યું તેનું ક્ષણ એ આવ્યું કે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં
 આર્યોનો પ્રવેશ થયો. યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી
 નદી સુધીના પ્રદેશમાં તે સમયમાં બચ્કર અરણ્ય પથરાયેલું
 હતું. તે અરણ્ય હંડકારણ્ય નામથી સુપ્રસિદ્ધ હતું. તે સમયે
 અરણ્યમાં વેદકાલીન ઋષિઓના વશજ રહેતા હતા. તેમના નામ
 પણ પહેલાના ઋષિઓ જેવાંજ હતા, તે ઉપરથી એમ માલમ
 પડે છે કે ઋષિઓના નામ અટક પ્રમાણે પડતા હતા. એમ ન
 હોય તો વેદકાળના ઋષિઓ રામાયણના સમય સુધી, એટલે
 લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવતા હોય એમ માની શકાતું
 નથી. આ ઋષિઓ હંડકારણ્યમાં ઠેરઠેર આશ્રમો બાંધીને વસેલા.
 તે સમયમાં પૌરાણિક કાળના દેવતાઓની પૂજા કરવાનો
 રિવાજ ન હતો, પણ ઈંદ્ર, ચંદ્ર વિંણ, મેઘ, બ્રહ્મા, સૂર્ય, બગ,
 કુબેર, વાયુ, ગાયત્રી વગેરે વેદમાં વર્ણવેલા દેવતાઓના મન્દિરો
 આશ્રમ પાસે બાંધીને તેમના પ્રીત્યર્થે ચત્ર કરવામાં આવતા.

ગોદાવરીના બીજ તીરથી લંકા * મુખી અનાર્ધ લોકો રહેતા હતા. આ અનાર્ધોનો રાવણુ નામે રાગ લંકામાં રહેતો હતો. રાવણુનું ખરૂં નામ દશાનન અથવા દશકંઠ હોયું જોઈએ. આ ઉપરથી જ તેનું વર્ણન કરતી વખતે તેને દશ મોઢાં હતાં એમ વર્ણવ્યું હશે. રાવણુ તરીકે તેને જે નામ આપવામાં આવ્યું હતું તે તો તેના બહુ માનદર્શક સાર્વભૌમ વૃષ્ટિનો અર્થ સુચવવાને અપાયેલું હોયું જોઈએ. રાવણુના દીકરા તેમજ સગાંવહાલાં સર્વને એક જ મોહાડાવાળાં વર્ણવામાં આવ્યાં છે. તેના બાધ વિભીષણને પણ એક જ સુખવાળો વર્ણવામાં આવ્યો છે. આ રાક્ષસો રંગે કાળા, શરીરે જખરા અને સ્વભાવે સ્વાર્થી અને તામસી વૃત્તિના હતા. તેઓ રૂઢું દેવતા તરીકે પૂજન કરતા અને વિઘ્ણનો દ્વેષ કરતા. આર્ધોના ધર્મ માટે તેમજ તેમના દેવતાઓ માટે તેમને તિરસ્કાર હતો. આર્ધોના યજ્ઞવાગાદિકમાં વિઘ્ન લાવવામાં તેઓ શુભાચેલા રહેતા. વળી તેઓ નરમાંસમક્ષક અને સ્ત્રીઓનું હરણુ કરનારા હતા એમ પણ જણાય છે. સ્ત્રીઓનું હરણુ કરવાની પ્રથા તેમનામાં ચાલતી હશે, માટે જ તેમની વિવાહ-પદ્ધતિને રાક્ષસવિવાહ એ નામ મનુએ આપ્યું હશે. આવા અનાર્ધોના નાશ કરવાને ક્ષત્રિયો હમેશાં તૈયાર રહેતા હતા. ઋષિઓએ પણ તેમના દીક ખખર લીધાનું જણાય છે. અગત્ય ઋષિએ પ્રથમ રાક્ષસોને સારી પેઠે હાથ ખતાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ રામાયણમાંથી મળી આવે છે. રામ અને

* હાલમાં જેને સિંધોન કહે છે તે જ લંકા છે એમ કેટલાએક સમજે છે. કેટલાકોનું એમ માનવું છે કે લંકા બેટ વિંધ્યાદ્રિની પાસે જ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં હતો અને હાલમાં તે હુત થયો છે.

લક્ષ્મણ ન્હાના હતા ત્યારે વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમમાં
 લઈ જઈને તેમને હાથે કેટલાક રાક્ષસોનું નિકંદન કરાડ્યું
 હતું. રામચંદ્ર વનવાસમાં ગયા થઈ તેમના અતુલ પગકબને
 લીધે કેટલાક સાહસિક અને નરમાસબક્ષક રાક્ષસો તેમના
 બોગ થઈ પડ્યા. આખરે જ્યારે તેમનો રાજ રાવણ પોતાના
 કુટુંબપરિવાર સાથે ધારાતીર્યમાં નાશ પામ્યો ત્યારે દક્ષિણ
 દેશમાં રાક્ષસોની સત્તા નાશ પામી અને વિભીષણ
 માંડલીક રાજ થઈ રહ્યો. આથી જાડી રહેલા યોડાધણ રાક્ષસો
 ઉપર સહેજે રામની સત્તા સ્થાપન થઈ અને તેમને વૈભાવ
 છોડી દઈ આર્યોની સેવા કબુલ કરવી પડી. રામે જે મોટા
 અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો તે જોવા માટે અનાર્યો પણ આવ્યા હતા.
 દક્ષિણ દેશના દુષ્ટ ધાતકી રાક્ષસોનો નાશ કરવો એ
 રામચંદ્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું, માટે એ તેના અવતારનું મુખ્ય
 કાર્ય છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. હવે

વાનર એ કોણ

એ પ્રશ્ન રહ્યો જેમને વાનર કહેવામાં આવ્યા છે તે
 ખરેખર વાદગ હતા એમ કહેવાય જ નહિ, કારણકે વાનર
 એનાએ બળવાન અને સાર્વભૌમ રાજ રાવણના જે કેળવાયેલા
 સૈન્ય સાથે જાથ ભીડી તે સેના યુદ્ધકુશળ હતી એમ સિદ્ધ
 થાય છે. હનુમાન, વાલી, સુગ્રીવ, નય, અંગદ એમણે
 વખતોવખત પ્રગટ કરેલા ઉદાત્ત વિચારો, એમના શુભ કાર્યો,
 સમરોચિત વર્તન, એ બધાનો વિચાર કરીએ છીએ તો
 વાનરો એ સાત્ત્વિક વૃત્તિના અને સન્માર્ગે ચાલનારા લોક
 હતા એમ સાબીત થાય છે. ધણું કરીને તે લોકો હિન્દુસ્તાનના

અસલના વતની હોવા જોઈએ. તેમનો પહેરવેશ, મોઢાં રંગવાની પદ્ધતિ, મસ્તીખોર અને છોકરવાદી સ્વભાવ, વગેરે દારણીથી તેમને વાનર નામ આપ્યું હશે. જે પ્રમાણે અમેરિકાના અસલના વતનીઓ(રેડ-ઇન્ડીયન્સ) પક્ષીઓનાં પીછાં ધારણ કરતા અને જીદાજીદા રંગથી પોતાનું શરીર રંગતા તે પ્રમાણે અસલના એ વતનીઓમાં વાનર, રીંછ અને પક્ષીઓ જેવો વેપ ધારણ કરવાની રીત હશે એમ લાગે છે. જટાયુ ઉપર ખતાવ્યા પ્રમાણે કોઈ અસલના વતની માંહેનો હશે, અને તેણે રિવાજ પ્રમાણે પોતાના શરીરને પાંખ અને પીછાં લગાડ્યાં હશે તેથી તેની ગણના પખીમાં કરી હશે. હનુમાન એટલું બધું શુદ્ધ બોલતો હતો અને તેની વામ્પરચના એટલી બધી ઉત્તમ હતી કે તેની વાણી સાંભળીને રામ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા.

હનુમાન, અંગદ અને તેમના જાતિબાહ્યોમાં ખાસ ગુણ એ હતો કે તેઓ સાહસિક, શરવીર અને રાજ્યનિષ્ઠ તેમજ સ્વામિનિષ્ઠ હતા. અંગદે રાવણની સખામાં જઈને જે વિદિ કરી તેને ધ્યાનમાં લઈએ તો તે વાનર હતો એમ કોણ દહેશે ? પોતાને જ મારી નાંખવાની દુશ્મને દરેલી યુક્તિથી તેની જ નગરીને બાળી મુકનાર હનુમાનને કોણ મર્ફટ દેહી શકે ? લંકાના ઘેરાને હતેદમદ કરનાર ગુપ્તીય તે સમયનો મહાન યુદ્ધકુશલ સેનાનાયક હોવો જોઈએ. એ સર્વ વાનર ન હતા પણ માણસો જ હતા એનો પુરાવો રામાયણમાં મળે છે. જ્યારે રામે લંકાને ઘેરા ધામ્યો ત્યારે તેણે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી હતી કે તેમણે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ ન કરનાં મર્ફટ રૂપે જ યુદ્ધ કરવું. પણ ત્યાર પછી તે દેવના અવતાર

હતા એમ સાબીત કરવાને વાસ્તે લોકોએ તેમના સંબંધમાં અદ્ભુત વાતો જોડી કાઢી, અને તેઓ મોટા મોટા ખડકો અને આખા ખર્વતો ઉચકી જતા હતા એમ લખ્યું. લાકડીઓ અને પથ્થરથી લકનાર આ વાનર જાતિ સાથે આર્યોના સમાગમ રામની દક્ષિણ તરફની સવારીને લીધે થયો. તેમની જંગલી રહેણીથી તેમને વાનર તરીકે વર્ણવ્યા તેથી પાછળથી પણ તેઓ વાનર તરીકે મનાયા. કાનથી આખું શરીર ઢંકાય એવા મોટા કાનવાળા માણસો છે એવી માન્યતા મેગેસ્થિનિસના સમયમાં હતી, તો તે સમય પહેલાં સેંકડો વર્ષ ઉપરના હનુમાનના જાતિબાધોને વાંદરા ગણવામાં આવે તેમાં નવાઈ શી ? આ લોકોને રાક્ષસો દુ.ખ આપતા હતા તેથી તેમના ઉપર તેમને વૈર હતું માટે રામ જેવો આગેવાન મળતાં જ તેઓ બહુ જ આનંદથી લંકા ઉપર સવારી કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રમાણે ઇતિહાસમાંથી આપણને સામાન્ય સાર મળી રહે છે.

રામાયણનો સમય

રામ ક્યારે જન્મ્યા, રામાયણ ક્યારે લખવામાં આવ્યું એ બાબતનો પ્રશ્ન સંશોધકો સામે ઉભો છે. હિન્દુઓની એવી માન્યતા છે કે રામચંદ્ર ત્રેતા યુગમાં થઈ ગયા; અને તેમના પહેલા જ વાલ્મીકિએ રામાયણ લખી મુકેલું હતું. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ દ્વાપર યુગમાં થયો. મતલબ કે મહાભારતની રચના રામાયણ પછી થઈ છે. રામનો અવતાર સાતમો છે અને કૃષ્ણનો અવતાર તેના પછી છે. યુગોની ગણતરી પ્રમ.એ રામચંદ્ર થયાને હજારો વર્ષ થઈ ગયાં છે. યુરોપીયન દેમ જ બીજા

પંડિતોએ રામાયણ માંહેનો જ્યોતિષ વગેરેનો કરેલો
 ઉદ્દેશ્ય ધ્યાનમાં લઈ રામાયણ ક્યા સમયમાં રચાયું તે નક્ક
 કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રામાયણ લખાયા પછી ઇ. સ.
 પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ અને પછીનાં ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સુધી તેની
 અંદર જુદા જુદા લેખકોએ વધારો કર્યો એમ સાબીત કરવામાં
 આવ્યું છે. રામાયણના ૭ કાંડ છે અને તેમાં ૨૪૦૦૦
 શ્લોક છે. આ શ્લોકોની રચના મોટે ભાગે અનુષ્ટુપ છંદમાં
 કરવામાં આવી છે. છેલ્લો સાતમો કાંડ ઉત્તરકાંડના નામથી
 પ્રસિદ્ધ છે અને તેની રચના વાલ્મીકિએ નથી કરી એમ
 પંડિતોનું માનવું છે, કારણ કે છઠ્ઠો કાંડ વાંચતાં આપણને
 રામાયણ સમાપ્ત થયેલું હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલાક
 પશ્ચિમના તેમજ પૂર્વના પંડિતોનું એવું માનવું છે કે રામાયણ
 મહાભારત પહેલાં રચાયું છે અને તેની અંદર ઇ. સ.
 પૂર્વે ૬૫૦૦ વર્ષના સમયની સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું
 છે, તથા મહાભારતનું યુદ્ધ એની પછી ૨૦૦ વર્ષે થયું.
 વળી કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે મહાભારતના સમય પછીની
 સામાજિક સ્થિતિ રામાયણમાં વર્ણવેલી છે. સતલજ નદીથી
 પૂર્વ તરફ યમુના અને ગંગાનદીના રણરૂપ પ્રદેશમાં ભરત
 (કુરુ) વંશના આર્યોએ જે મોટી વસાહત કરી દિલ્હી
 (હસ્તિનાપુર) નામે શહેર વસાવ્યું તેમના વંશમાં પાછળથી
 જે યુદ્ધ થયું તેનું વર્ણન મહાભારતમાં કરવામાં આવ્યું છે.
 મહાભારતમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ અગાઉની આર્ય જનતાની
 માહિતી મળે છે. તે વખતે તેમનામાં ધૈર્ય, શૌર્ય વગેરે
 ગુણોનો વિકાસ વિશેષ પ્રકારે થયો હતો એમ આપણને
 તેમના યુદ્ધના ઉત્સાહ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. વખત

જતા ધીમે ધીમે સમાજમા શાન્તિ પ્રસરવા લાગી અને યુદ્ધનો ઉત્સાહ કમી થયો. અને જે વખતે સમાજમા યુદ્ધને બદલે નૈતિક આચરણનું મહત્ત્વ વધારે મનાવા લાગ્યું—મતલબ કે એક-પત્નીત્વ, ખંધુપ્રેમ, સૈન્યસેવકભાવ, પતિવ્રતાધર્મ, સત્યવચન વગેરે નૈતિક ગુણોનું મહત્ત્વ સમાજમા વધવા લાગ્યું—તે સમયમા વાત્મીકિએ રામચરિત્ર લખીને અમગ્ઝીતિ મેળવી. ભૂગોળની દૃષ્ટિએ રામરાજ્યના વિસ્તારનો વિચાર કરીયે, અને સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના તત્ત્વ પ્રમાણે સામાજિક અને નૈતિક ઉન્નતિનો વિચાર કરીયે તો રામાયણ મહાભારત પછીનું હશે, એમ કેટલાક પ્રતિપાદન કરે છે

ગમે તેમ હોય તોપણ એટલી વાત તો નિશ્ચિત છે કે ૧૩૦૦-૧૪૦૦ વર્ષ ઉપરની આર્થ જનતાની સ્થિતિ મનજવામા રામાયણ ધણી જ મદદ કરે છે એમા કોઇથી ના પડાય એમ નથી. કાળે કરીને

રામ એ સાતમે અવતાર

છે, એમ સમજવામા આવ્યું. ધર્મમાર્ગે ચાલનારને દુષ્ટા તરફથી દુ.ખ આપવામા આવતું હોય તો તેનો નાશ કરવાને પરમેશ્વર અવતાર લે છે એવી તે વખતે સમાજમા માન્યતા હશે એમ જણાય છે કારણ કે

યદા ધર્મો ગ્લાતિ વશે સુરાણા તદા કૃણો જાયતે માનુષેષુ ॥
એવું અનુશાસન પર્વ (૧૫૯-૧૨)મા કહેલું છે. વળી ગીતામા તો આ સંબંધમા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સ્પષ્ટ રીતે કહેલું છે:—

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત ।

અભ્યુત્થાનમધર્મસ્ય તદાત્માન સૃજામ્યહમ્ ॥

રામાયણના ઉત્તરકાંડમાં નીચેના શ્લોક છે:—

નષ્ટધર્મવ્યવસ્થાનાં કાલે કાલે પ્રજાકર: ।

ઉત્પદ્યતે દસ્યુવધે શરણાગતવત્સલ: ॥

મતલબ કે ધર્મની સ્થાપના અને અધર્મનો નાશ કરવાને કારણે અવતાર લેવામાં આવે છે એવું જે અસલના વખતમાં લોકો માનતા હતા તેવું આજે પણ લોકો માને છે.

રામચંદ્ર પોતે પરમેશ્વરનો અવતાર હતા એ બાબતનો રામાયણમાં એક ઉલ્લેખ છે. અયોધ્યાકાંડમાં એમ કહેલું છે કે

स हि देवैरदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।

अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥

“રાવણનો વધ કરવાને વાસ્તે વિષ્ણુ મનુષ્ય લોકમાં જન્મ્યા છે.” યુદ્ધકાંડમાં બ્રહ્માએ નીચે પ્રમાણે રામની સ્તુતિ કરેલી છે:

“રામ, તું સાક્ષાત્ દેવ છે, સુદર્શનધારી નારાયણ છે, હવે પછી થનારા તારા શત્રુઓનો તું નાશ કરનારો વરાહ છે, નાશ નથી થતો એવો બ્રહ્મ તું જ છે; સીતા એ લક્ષ્મી છે.” ઉત્તરકાંડમાં બ્રહ્મદેવે આખરે રામને કહેલું છે કે “તું વિષ્ણુ જ્યોતિમાં મળી જ, કારણકે સર્વ વિશ્વનું તું નિવાસસ્થાન છે.” યુદ્ધકાંડમાં રાવણ મરાયો તે વખતે વિલાપ કરતાં મંદોદરીએ કહેલું કે “મહારાજ, તમારી સામે હોમો રહેવાને યમરાજ પણ ડરતો હતો, છતાં આજે તમને માનવીના હાથે મરણ શી રીતે આવ્યું? મને લાગે છે કે આ રામ નથી, પણ શ્રી વિષ્ણુ પ્રત્યક્ષ અવતાર લઈને આવેલા છે.” આવી રીતે રામ એ ધર્મશરનો અવતાર હતા એમ રામાયણમાં બતાવેલું છે. આખા રામાયણમાં કેટલોક ભાગ પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યો છે

એમ દેટલાકનું માનવું છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં નીચેના શ્લોક છે:-

હંસઃ કૂર્મશ્ચ મત્સ્યશ્ચ પ્રાદુર્ભાવાદ્વિજોત્તમ ॥

વરાહો નારસિંહશ્ચ વામનો રામ એવ ચ ॥

રામો દાશરથિશ્ચૈવ સાત્વતઃ કલ્કિરેવ ચ ॥

આ અવતારોમાં બુદ્ધનું નામ નથી; અને અત્યારે વિષ્ણુ ભગવાનના જે દશ અવતાર મનાય છે તેની અંદર હંસાવતારનું નામ મળતું નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં (૧૦૯-૩૪) બુદ્ધને ચોર અને નાસ્તિક કહેલા છે.

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिरुमत्र विद्धि ॥

પણ આ વાક્યને આગળપાછળ કશો સંબંધ નથી તેથી તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હશે એમ મનાય છે. ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં વાયુપુરાણ લખવામાં આવ્યું છે એમ મનાય છે. એ વાયુપુરાણમાં રામ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એમ લખેલું છે. બીજાં પુરાણોમાં પણ રામ એ પરમેશ્વરનો અવતાર હતા એમ લખેલું છે અને તેમને પરમેશ્વર જેવા પૂજ્ય માનેલા છે. ઇ. સ. ૧૦૧૪માં અમિતગતિ થઈ ગયો તેણે રામનાં પુષ્કળ વખાણ કરેલાં છે અને તેને સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક વગેરે વિશેષણો આપેલાં છે. આ ઉપરથી તે સમયમાં રામ તરફ ખુબ પૂજ્યબુદ્ધિ હશે એમ માલુમ પડે છે. ગ્રંથાત અમરકોશનો કર્તા અમરસિંહ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સદીમાં થઈ ગયો, તેણે દેવતાઓનાં નામ પોતાના કાશમાં આપેલાં છે. તેમાં રામનું નામ આપેલું નથી, પણ તેના જ સમયમાં વરાહમિહીર થઈ ગયો તેણે કૃષ્ણ, સૂર્ય, યમ

વગેરેની મૂર્તિ શ્વેત રીતે બનાવવી તે કહેલું છે. તેણે રામની
 મૂર્તિ પણ બનાવવાની રીત બતાવેલી છે. આ ઉપરથી
 આપણને એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તે સમયમાં રામને
 અવતાર તરીકે માનતા હતા, પણ અત્યારની પેઠે તેનાં પૂજન-
 પાઠ-ભજન વગેરે તે વખતમાં ચાલતાં ન હતાં. ધાર્મિક
 ક્રિયાઓમાં હિન્દુઓને વિષ્ણુના ૨૪ નામનો ઉચ્ચાર કરવો
 પડે છે. તેની અંદર વામન, નરસિંહ, કૃષ્ણ, વગેરેનાં નામો
 છે, પણ જે રામનામને અતિશય પવિત્ર માનવામાં આવે છે
 તે તેમાં દેખાતું નથી. આ ઉપરથી રામની ઉપાસનાનો
 સ્વાજ પ્રાચીન કાળમાં હોતો એમ માનવાને આપણને
 સખળ કારણ મળતું નથી. ઇ. સ. ના ૧૩મા સૈકામાં રામની
 ઉપાસના ચાલુ હતી. મધ્ય ઉર્દ્ધે આનંદતીર્થ રામના બહુ જ
 ભક્ત હતા. તેમણે દિગ્વિજયી રામની મૂર્તિ બદ્રિકાશ્રમમાંથી
 આણી અને જગન્નાથપુરીમાંથી રામસીતાની મૂર્તિ લાવવાને
 ૧૨૬૪ની સાલમાં નરહરતીર્થને મેદકર્યો. એ જ શતકમાં
 માદ્રિએ લખેલા પ્રતખંડ નામના પુરતકમાં રામનો જન્મઉત્સવ
 કેમ ઉજવવો એ લખેલું છે. વૃદ્ધહારિતની સ્મૃતિમાં પણ રામ
 એ અવતાર છે એમ જણાવીને તેની પૂજન કરવી એમ લખેલું
 છે અને તે તુલસીદાસના રામાયણને વેદ જોડેલું માન આપે
 છે. રામાનન્દની શિષ્ય શાખા રામાનન્દીના નામથી પ્રસિદ્ધ
 છે. તે રામાનન્દના ૧૨ શિષ્યો પૈકીના પ્રસિદ્ધ જે કપીર તેણે
 પણ રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. દક્ષિણ પ્રદેશમાં રામદાસ
 સ્વામીને લીધે રામની પૂજન કરવાનો ચાલ ૧૭મા સૈકાથી
 શરૂ થયો અને ઘણે ઠેકાણે રામ, સીતા અને હનુમાનનાં
 મંદિરો સ્થપાયાં. દાસીદાસનો રઘુવંશ, ભવજૂતિનું મહાવીર

ચરિત્ર અને ઉત્તર રામચરિત્ર, એકનાથનું ભાવાર્થ રામાયણ,
 શ્રીધરનો રામવિજય, મોરોપતના ૧૦૮ રામાયણ, અધ્યાત્મ
 રામાયણ, રામગીતા એ સર્વ ગ્રન્થને લીધે રામચદ્રનું મહત્ત્વ
 ફેલાયુ અને દરેકના મનમા રામચદ્ર વિષે પૂજ્યભાવ ઉદ્ભવ્યો.
 રામાયણના તરણુમા હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષામા તેમ જ
 યુરોપની ભાષામા પણ થયા. વાઁમીકિએ તો રામના શૈર્ષ,
 ધૈર્ષ, એકપત્નીવૃત વગેરે ગુણોનુ વર્ણન કરીને ખૂબ આદરભાવ
 ખતાવ્યો છે. રામને પણ ખીજા માણસોની પેઠે જ દુઃખ, હર્ષ,
 શોક વગેરે થતા હતા અને પોતાના કેદમાં ઉપર વિજય
 મેળવના તેને ખીજા માણસની મદદ લેવી પડી, એવું જો
 રામાયણમા બતાવ્યું છે એ બધાનો વિચાર કરીયે તો
 રામને પરમેશ્વરના અવતાર ગણવાનો વાઁમીકિનો વચાર હોય
 એમ લાગતું નથી. પણ વૃધસીદામે તો તેને સાક્ષાત્
 વિષ્ણુના અવતાર કહ્યા છે. અત્યારે રામનામનો મહિમા ઠેર
 ઠેર ગવાય છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે રામનામ એ જ
 મોક્ષનુ સાધન છે અને તેથી રામની કથા ઘણી જ પૂજ્યજીવિથી
 વાચવામા આવે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા લગભગ દરેક માણસને
 વૃક્ષમીદાસના દુહા આવડે છે અને તદ્દીન ખતીને લોકો તે
 ગાય છે. કેટલાકને તો દરરોજ રામાયણ વાચવું જ જોઈયે
 એવો નિયમ હોય છે ગળને જ્યારે સ્મશાનમા ખાળવા લઈ
 જાય છે ત્યારે રામનામ સત્ય હૈ, એમ બોલવાનો ઘણો
 ઠેકાણો રિવાજ હોય છે. નમસ્કાર કરતી તખતે પણ ગમરામ
 કહેવામા આવે છે. રામાયણમાથી નાટકો બનાવી તે
 બજાવવામા આવે છે જત્રાને દિવસે ગમથીવા જોનાને માટે
 હજારો લોકો એકઠા થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા આમો માસમા

ઠેકઠેકાણે રામલીલા ભજવાય છે અને તે વખતે શ્રીરામચંદ્રની જ્ય વગેરે ગર્જનાથી લોકો આકાશને ગળવી મુકે છે. આ સર્વ ખીનાથી રામની તરફ હિન્દુઓનો કેટલો પૂજ્યભાવ છે તે જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણનાં મંદિરો માણક રામનાં મંદિર ભવ્ય અને વિશાળ હોતાં નથી. વૃન્દાવન અને ખીખર સ્થળોનાં કૃષ્ણમંદિર ભવ્ય અને સુંદર બાંધેલા હોય છે અને તેમને શણુગારવામાં અઢળક ધન ખર્ચવામાં આવે છે; જ્યારે અયોધ્યા કે જ્યાં રામનો જન્મ થયો હતો તે ઠેકાણાનું રામજીમંદિર સાદું છે. જો રામજીમંદિર કોઈ પણ ઠેકાણે મુશોભિત રીતે બાંધવામાં આવ્યું હોય તો ફક્ત હતુમાન ગદી ઉપરનું મંદિર કંઈક અંશે સુંદર છે એમ કહી શકાય. પણ સ્વાર્થીપણાને લીધે અથવા નિસ્વાર્થીપણે હજારો લોકો પોતાના હૃદય રૂપી મંદિરમાં રામચંદ્રની મૂર્તિ પધરાવે છે.

રામચંદ્રના દૈવી ચમત્કાર

રામાયણમાં લખેલા છે એ ઉપરથી રામચંદ્ર ઇશ્વરના અવતાર હતા એમ ભાવિક શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે. નાની ઉમરમાં તેમણે શિવનું ધનુષ્ય ભાંગ્યું; ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવાની જોતે પ્રતિજ્ઞા હતી, અને જોમણે એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી કરી હતી એવા પરશુરામનો તેમણે નાની ઉમરમાં પરાજય કર્યો; રામની સાથે પ્રસંગ પાડતાં પહેલાં તેમના બળની પરીક્ષા માટે સુગ્રીવે જણાવ્યું ત્યારે રામચંદ્રજીએ એક જ બાણથી વિશાળ અને ઘાટા વનને છેદી નાંખી સુગ્રીવની ખાત્રી કરી આપી; ગૌતમ ઋષિના શાપથી તેમની પત્ની અહલ્યા સીલા થઈ જંગલમાં પડી હતી તેને પોતાના પાદસ્પર્શથી

જીવતી કરી અસલ સ્વરૂપ આપ્યું; વર્ણાશ્રમ ધર્મનો ભંગ
 કરવાના અપરાધ માટે શંખુકને મારી નાંખી તેમણે બ્રાહ્મણના મરેલા
 પુત્રને જીવોતો કર્યો; સમુદ્રને બાળી નાંખવાને ધનુષ્ય ઉપર
 બાણ ચઢાવતા જ મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરી સમુ તેમને
 શરણે આવ્યો; સમુદ્ર ઓળંગી પાર જવાને વાસ્તે પથ્થરને
 તંગતા કરી પાળ બાધી; અને દેવ લોકો પણ જેનાથી ત્રાસતા
 હતા એવા, કોઈનાથી ન જીતાય તે રાવણનો તેના આખા
 કુળ સાથે નાશ કરી રાક્ષસોનો પરાજય કર્યો. આ ૧
 કેટલાયે દૈવી ચમત્કારો રામચંદ્રજીએ કરેલા છે. જે જે મહા
 પુરુષો ઇશ્વરના અવતાર હોવાનું મનાય છે, તે ગમે તે દેશમાં
 જન્મ્યા હોય તોપણ તેમણે દૈવી ચમત્કારો કરેલા છે એમ તેમના
 જીવનચરિત્રોમાં લખેલું હોય છે. ઇશુખ્રિસ્ત, મહમ્મદ, ઝારોસ્ટર
 બુદ્ધ, રામ, કૃષ્ણ એ સર્વેએ કંઈ ને કંઈ દૈવી ચમત્કારો
 કરેલા છે એમ તેમના જીવનચરિત્રો જોતા માત્રમ પડી આવશે.
 જે કે દરેક ધર્મના માણસો પોતાના ધર્મના ચમત્કારોની વાત
 સાચી માને છે, તોપણ બીજા ધર્મના ચમત્કારો જોતા છે એમ
 છાતી ઠોકી જણાવે છે અને સામા માણસના ઉપર દોષો
 મુકે છે. આ સ્થિતિ શોચનીય છે. મનુષ્યના અજ્ઞાનની આ એક
 નિશાની છે. જે બરોબર વિચાર કરીશું તો જણાશે કે આ
 આખું વિશ્વ પણ એક અદ્ભુત ચમત્કાર છે. નિયમિતપણે
 ઉગતા અને આથમતા સૂર્ય અને ચંદ્ર, આકાશમાં કલાના
 ટેકા વગર અદ્ધર રહેલા કોટિ નક્ષત્રો, મહાન સમુદ્રો,
 જમીનના પેટામાં તેમજ ઉપર વસી રહેલાં લાખો પ્રાણીઓ,
 મનુષ્યશરીરની અદ્ભુત યોજના, એ સૌ ચમત્કાર જ છે.
 અને આ સૌ જે પરમ પૂજ્ય, સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ ઉત્પન્ન

કરેલું તે પ્રભુની શક્તિનો પાર પામવો અશક્ય છે. પણ
 ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલી આ સર્વ વસ્તુઓને વારતે નિયમો હોય
 છે અને તે નિયમને અનુસરીને જ તેમને વર્તવું પડે છે.
 તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સૌ ઇશ્વરી નિયમો પ્રમાણે
 થાય છે. જે કે આ નિયમોમાં કોઈથી ફેરફાર થાય એમ
 નથી, છતાં ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન છે એમ આસ્તિક અને
 શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે, અને તેથી ઇશ્વરને ‘કર્તૃ, અકર્તૃ
 અન્યથા કર્તૃ સમર્થ’ (સર્વ કંઈ કરી શકે એવો) માનીને તે
 સૃષ્ટિના નિયમોથી બહાર જઈ શકે છે એમ સાબીત કર્યું છે.
 જગતમાં જે જે ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાયા તે સર્વમાં
 ઇશ્વરી શક્તિ હતી, એટલે તેઓ ‘કર્તૃમકર્તૃમન્યથાકર્તૃ’ હતા
 એમ માનીને તેમને હાથે સૃષ્ટિના નિયમોથી વિરુદ્ધ એવા
 દૈવી ચમત્કારો બન્યા છે એમ શ્રદ્ધાળુ લોકોએ માનેલું છે.
 કોઈ માણસ એ ચમત્કારની વાતો માને કે ન માને એના
 ઉપર કંઈ અવતારનું મહત્ત્વ ટકી રહેતું નથી.. કદાચ એકાદ
 વ્યક્તિ એવા ચમત્કાર કરી શકે તેથી તે કંઈ પૂજ્ય કે
 સમાજને આદર્શ બની શકતી નથી. જે તેમ થતું હોત તો
 ફોતોઆર, સીનેમા, તાર વગરના સંદેશા, એક્સ ફિરિંગી
 વગેરેની શોધોથી જગતને આશ્ચર્ય પમાડનાર સર્વ માણસો
 ઇશ્વરના અવતાર મનાયા હોત. અવતારનું ખરું મહત્ત્વ તો તેના
 સદ્વર્તન, ચારિત્ર અને નીતિ ઉપર જ આધાર રાખે છે.
 અને આપણે આ જ દૃષ્ટિબિન્દુથી રામ, કૃષ્ણ અને ગુરુ
 તરફ જોવું જોઈએ. આ મહાન પુરોહિતાં ચારિત્ર અને તેમને
 હાથે થયેલાં સારાં અને મહાન કાર્યો જોઈને તેમના તરફ
 જેમને પૂજ્યગુણ અને પ્રેમ ઉપજ્યો તેમણે અનેક દૈવી ચમ-

તકારોનો તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં સમાવેશ કર્યો. વાત્સીકિ
રામાયણ ઉપરથી

દૈવી ચમત્કારોનો ખુલાસો

ચાલ છે. આ મહાકાવ્ય રચાયા પછીથી તેની અંદર
દૈવી ચમત્કારોની વાતો દાખલ કરવામાં આવી. આવી રીતે
ખુદ રામાયણમાં તેમજ ત્યાર પછીના રામચંદ્ર વિષે લખાયેલા
જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં કવિઓએ પોતાની કલ્પનાથી જે જે
દૈવી ચમત્કારો ઉપજાવી દાટ્યા તે સર્વ લોકો ખરા માનવા
લાગ્યા. દાખલા તરીકે વાત્સીકિ રામાયણમાં સોનાના મૃગની
વાત આવતી નથી. રામ અને લક્ષ્મણ શીકાર માટે ગયા
અને સીતાના રક્ષણ માટે જટાયુ પર્ણકુટિમાં હતો તે વખતે
રાવણ સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરીને બિશ્વા માંગવા આવ્યો,
ત્યારે સીતાજીએ તેને કહ્યું કે

આગમિષ્યતિ મે મર્તા વન્યમાદાય પુઞ્જલમ્ ।

ઋત્ન ગોવાન્ ધરાહાંઘ્ર દત્વાદાયામિષ મહુ ॥

“મારા પતિ જંગલમાંથી જશે, હરણ, વૃષભ, વરાહ વગેરેનું
માસ લઈને જલદી આવશે ત્યાં સુધી તમે વેળો.” જે કંસુદ્રીને
વાસ્તે સુવર્ણમૃગનું ચામડું લેવાને રામચંદ્ર ગયા હોત, અને
લક્ષ્મણને કપડો આપીને સીતાએ રામના બચાવ વાસ્તે
મોઢાયા હોત, તો ઉપર પ્રમાણે શાન્ત રીતે સીતાજી રાવણનો
સત્કાર કરત નહિ. તે ઉપરાંત જટાયુએ રામને એમ કહ્યું કે
“હું આપની ઇચ્છા પ્રમાણે અહીં સીતાનું રક્ષણ કરીશ. તમે
લક્ષ્મણ સાથે જાઓ.” મતલબ કે રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને જણ
સાથે જ શીકાર કરવાને ગયા હતા અને પાછાથી ગવળે

સીતાનું હરણ કયું એમ વાલ્મીકિએ લખ્યું છે. અહલ્યાની બાબતમાં વાલ્મીકિએ લખ્યું છે કે ગૌતમે ગુસ્સાથી પોતાની પત્નીને નીચે પ્રમાણે શાપ આપ્યો.

વાતમક્ષા નિરાહારા તપ્યન્તી મસ્મશાયિની ।

અદૃશ્યા સર્વભૂતાનામાશ્રમેડસ્મિન્વસિષ્વસિ ॥

મતલબ કે “ કશું પણ ખાધા વગર માત્ર વાયુનો ભક્ષ કરીને, કોઈની પણ નજરે ન પડતાં, પશ્ચાત્તાપ કરી આશ્રમની અંદર રાખમાં પડી રહે. ” પછી જ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તે અહલ્યા તેમની સામે આવી તે વખતે

રાખવૌ તુ તદા તસ્યાઃ પાદૌ જગ્રાહતુર્મુદા ॥

આ બંને ભાઈઓએ આનંદથી તેના ચરણમાં મસ્તક મુક્યું. પછી ગૌતમે અહલ્યાનો સ્વીકાર કર્યો. અહલ્યા શિલા થઈને અરણ્યમાં પડી હતી, રામનો પાદસ્પર્શ થતાં તે ઉઠી વગેરે વાતો પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે એમ ઉપજા ઉતારા પરથી જણાય છે. લંકામાં જવા માટે પથરો તરતો પુલ બાંધવામાં આવ્યો એવું રામાયણમાં લખ્યું જ નથી. વાનરોએ સમુદ્રનો ભાગ પથરથી ભરી કાઢી રસ્તો તૈયાર કર્યો એમ જ લખેલું છે.

આવા બીજા કેટલાક દાખલા પણ આપણને મળી શકે. દુકામાં એટલું જ કહેવાનું કે રામને માટે સમાજમાં જેમ જેમ પુન્યનાવ વધતો ગયો તેમ તેમ રામાયણની પુનરાવૃત્તિ કરનારાઓએ તેમાં અસહ્ય વાતો દાખલ કરી, એટલું જ નહિ પણ રામાયણની મૂળ કથા સાથે જેનો કશો સંબંધ નથી એવા તે તે વખતના સમાજની રિયતિ ઉપરથી મુઝેલા વિચારો

પણ તેમણે તેમા દોષન ક્યાં. આથી બુદ્ધ સજ્જી હકીકતનો
અને મહાભારતના કેટલાક પ્રકરણોનો પણ ગમદાવ્યમાં સમાવેશ
થઈ ગયો. મૂળ રામાયણ જેની અદર વાદમીકિએ રામનો ખરો
ઈતિહાસ લખ્યો હતો તેમા હિન્દુઓના દુર્દેવને લીધે ઘણું જ
રૂપાંતર કરવામા આવ્યું. અસ્તુ. તે ગમે તેમ હોય, પણ એટલું
તો ખરું જ છે કે રામાયણમાં વર્ણવેલા અમલ્કાર બન્યા છે એવું
અંત કરણપૂર્વક કહેનારા રામભક્ત અને તેની ઉપર વિશ્વાસ
રાખનારા રામના ઉપાસકોને સમજ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ
સત્યની દૃષ્ટિએ ઇષ્ટ છે એવું સાબીત કરવું તેના કગ્તા આવી
મહાન વ્યક્તિએ બતાવેલા જીવનનું મહત્ત્વ ધ્યાનમા લઇને
તેમણે બતાવેલે રસ્તે જવું એ જ વિશેષ લાભદાયક થશે.
આટલા વાસ્તે રામાયણમા લખેલા અમલ્કારો સાચા છે કે
ખોટા છે તેની બાજગડ ન કરતા

રામાયણમાંથી મળતો સાર

શ્રદ્ધા કરવો જોઈએ રામનુ ચરિત્ર સાત્ત્વિક, પ્રેમાળ
અને હૃદાર છે. માતાપિતા તરફની ભક્તિ, બાઈ તરફનો પ્રેમ,
સત્ય વચન, એકપત્નીવ્રત, આ બધા ગુણોથી તેની છીર્તિ જગતમા
ફેલાઈ. સીતાજીના વર્તન ઉપરથી પણ આપણને સ્ત્રી જાતિની
યોગ્યતા સમજાય છે. વળી લક્ષ્મણ, ભગત અને રાનુદ્ધનના જેવો
નિઃસ્વાર્થ જાંબુપ્રેમ બાળે જ આપણા જોવામા આવશે.

હનુમાનની સ્વામીભક્તિ અમૂલ્ય હતી અને સ્વામીના
કામને માટે તેણે સુખદુ ખની જરા પણ પરવા કરી નથી.
દશરથનો પુત્રપ્રેમ અને જનકનુ વિદેહીપણું અનુપમ છે.
અભિમાન અને અવિચારથી શું પરિણામ આવે છે તે
આપણને રાવણના અંતકાળ ઉપરથી માલમ પડી આવશે.

વાનરના જેવાં તદ્દન બેજવાળદાર અને છોદરવાદી
 માણસો પણ ઉત્તમ માર્ગદર્શક મળવાથી અથવા ઉત્તમ
 નાયક મળવાથી કેવા કાર્યકુશળ થઈ શકે છે અને મહાન
 કાર્યો સાધી શકે છે તે આપણને સુગ્રીવ, અંગદ અને આખી
 વાનરસેનાના દાખલા ઉપરથી સમજાય એમ છે. એકંદર
 રીતે રામાયણ અત્યંત પ્રેમાળ, બોધદાયક અને ઉદાર વાતોથી
 ભરપૂર છે. રામનવમીને દિવસે રામચંદ્રજીમાં જે જે સદ્ગુણો
 હતા તે પ્રમાણે વર્તવાનો જે પોતાની જાતને હિન્દુ
 કહેવંદાવે છે તેણે દરેકે નિશ્ચય કરવો જોઈએ અને તે પ્રમાણે વર્તવું
 જોઈએ; તો જ રામનવમી ક્યાંતું ફળ તેને મળી રહેશે.
 રામચંદ્રજીની માશક સુશીલ, સદાચારી અને સત્યવચની થવાની
 દરેકને જરૂર છે. હિન્દુઓ કે જેઓ રામના ઉપાસક અને
 ભક્ત છે તેમણે આ જાણવું જોઈએ.

દોલોત્સવ

દેવીપુરાણ અને નિર્ણયામૃત મંથમા દોલોત્સવ સંબંધી ૯ વિવેચન કરેલું છે તેમા ચૈત્ર સુદ ૩ થી વૈશાખ શુદ્ધ ૩ સુધી ગૌરી, વિષ્ણુ વિગેરે દેવોનું પૂજન કરવું એમ કહેલું છે આને દોલોત્સવ નામ આપવાનું કાગ્યુ એટલું કે તે ઉત્સવના દ્વિભોમા દેવની ભૂતિને શણગારીને હિડોળામા બેમાડીને ઝુનાનનામા આવે છે જુદા જુદા દેવના ઉત્સવો જુદે જુદે દિવસે કરાવેના હોય છે ત્રીજી શુદ્ધ ૧૪ સુધી શિવ પાર્વતીનો ઉત્સવ, ૧૪થી રસિહનો અને વ. ૧૧થી વિષ્ણુનદ્ભીનો ઉત્સવ કરવાનો હોય છે, તથા છત્રચામર આદિ રાત્રેપચાત્ર દેવને અર્પણ કરવા એમ પુરાણમા જણાવેલું છે બગાળ તરફ દુતારાની (હોળા)ના દિવસોમા દોલોત્સવ થાય છે તેનું વિવેચન આગળ લેખિત મહોત્સવમા કરેલું છે

શાસ્ત્રોક્તવિધિ

ગુદા ગુદા દેવતાઓને હિંડોળા ઉપર બેસાડી તેમની ઘોડઘોપચારથી પૂજા કરવી, રૂપાની સાંકળો બાંધેલા રત્નજડિત સોનાના પારણામાં વિષ્ણુ અને લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ બેસાડીને ઝુંલાવવી, હોમ કરીને તેમાં ઘીની ૧૦૮ આહુતી આપવી, દશે દિશામાં ભાતનો બળી આપવો, વાજતેગાજતે દેવની મૂર્તિ પારણામાં બેસાડીને ગીત ગાવાં, આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી ઉત્સવ કરવો.

ચાલુ રહી

પહેલાંની માસક હાલમાં ઘેર ઘેર કાઢ દોલોત્સવ કરતું નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આનો પ્રચાર નથી. શુભારે આડસે વર્ષ પહેલાં ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આ ઓચ્છવ ચાલતો હતો એવું આલ્મ્બેરનીના લેખ ઉપરથી દેખાય છે. તે વખતે ઘેર ઘેર દોલોત્સવ થતો હતો. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો ભારે આનન્દથી ચૈત્રના દિવસ શુભરતા હતા. આ માસનું હિન્દોલી ચૈત્ર એવું નામ હતું. હાલમાં મથુરા, વૃંદાવન, અયોધ્યા, કાશી, બારકા અને ડાકોરનાથ એ ઠેકાણે સાર્વજનિક મન્દિરોમાં આ ઓચ્છવ મોટા દમામમાં કરવામાં આવે છે. તે વખતનો દેખાવ જોવા માટે હજારો જનાણુઓ આ ક્ષેત્રમાં ભેગા થાય છે. વિશેષતઃ કૃષ્ણના દેવાલયમાં આ ઓચ્છવ પ્રેક્ષણીય હોય છે. આત્મારે જે અનેક ઓચ્છવ જોવા લાયક થાય છે તે ઉપરથી

ધર્મની ઉત્પત્તિ કે અવનતિ

યજ્ઞ એ નક્કી કરી શકાય એવું છે. પરમેશ્વર સંબંધીની વિશાળ દ્રશ્યનાઓ જતી રહી અને તે પશુ મનુષ્યો પ્રમાણે જ આહાર, નિદ્રા વગેરેથી સંતુષ્ટ થનારા છે એવી સમજ ઉત્પન્ન થઈ. મતલબ કે પરમેશ્વરની મહત્તાનું જ્ઞાન આપણા લોકોમાંથી

નષ્ટ થયું તે વખતે દોહોતસવ જેવા ઉતસવો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. સહસ્રશીર્ષ, સહસ્રપાદ, (અર્થાત્ જગનાં પ્રાણીઓનાં હજારો શિર અને તેમના હજારો પગ તે પરમેશ્વરનાં જ છે) એવી જે મૂળની ભાવના હતી તે જતી રહી અને અવતારને લીધે દેવની પણ મનુષ્યની મારફત કાન, આંખ, નાક વાળી એક મૂર્તિ બનાવવામાં આવી. અર્ધ, પાદ, સ્નાન, યજ્ઞોપવિત, નૈવેદ્ય, તામ્રહ, છત્ર, ચામર, વાદ્ય, ગીત, શયન વગેરે આપણી મારફત જ દેવને પસંદ છે એવી કલ્પનાથી તેને એ અર્પણ કરવાં એને લોકો ભક્તિનું ચિહ્ન માનવા લાગ્યા. તે જ પ્રમાણે દેવાલયોની સ્થળે સ્થળે સ્થાપના થયા પછી તેમાં જે દેવના પૂજારી થઈને રહ્યા તેમણે જુદા જુદા ઓચ્છવો કર્યા. પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વેદકાળમાં દેવાલય અથવા દેવની મૂર્તિ નહોતાં. પ્રાચીન આર્યો જે પંચમહાભૂતની પ્રાર્થના કરતા હતા તે મહાભૂતો મંદિરો અથવા દેવાલયમાં સમાઈ શકે તેવા ન હતાં. દરેક આર્યનું ઘર એ જ દેવાલય અને ઘરનો યજમાન એ જ ઉપાધ્યાય અને પૂજારી હતો. દેવપૂજા, હોમહવન એ સર્વ ઘેર ઘેર થતા. આ સર્વ ધર્મકૃત્યોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ભાગે પડતું કામ કરતાં. સોમવસ્ત્રી લાવીને ખાંડવી, રસ કાઢવો વગેરે કામ સ્ત્રીઓ કરતી અને હોમ સિદ્ધ થયા પછી હવિ અર્પણ કરતી વખતે પતિ સાથે જોડીને તેઓ યજ્ઞકાર્ય ચલાવતી. ઋગ્વેદમાં એ સંબંધીમાં સ્પષ્ટ લખાણ મળે છે તે પ્રમાણે:—

વિ ત્વા તતલે મિથુના જવસ્યવો જનસ્ય સાતા ગવ્યસ્ય નિસૃજ.
સક્ષન્ત ઇન્દ્ર નિસૃજ । યદ્રવ્યન્તા દ્વા જના સ્વશ્યન્તા સમૂહમિ
આવિષ્કરિકદ્રૂપણં સચામુવં વજ્રમિન્દ્ર સચામુવમ્ ॥ ૩ ॥

(મં. ૧ સૂ. ૧૩૧)

અર્થ—“હે ઇંદ્ર, તારા પ્રસાદની ઇચ્છાથી મનમાન અને તેની પત્ની એવાં અનેક દંપતિ ગોધન પ્રાપ્ત થવા માટે તને હવે અર્પણ કરે છે અને આહુતિ આપી, ખીજું કામ બાબુએ મુકીને તારૂં પૂજન શ્રદ્ધાથી કરે છે. દિવ્ય પ્રકાશ અને સ્વર્ગસ્થિતિ માટે ઉત્સુક થએલાં દંપતિને જ્યારે જ્યારે તું સ્વર્ગલોકમાં લઈ જાય છે ત્યારે ત્યારે, હે ઇંદ્ર, તારૂં અમોઘ વજ્ર સહજ અમારી દૃષ્ટિએ પડે છે. તે તારૂં જીવન અને પ્રાણ છે. તેનો અને તારો કોઈ દિવસ વિયોગ થતો નથી.” આવી જાતના ઘણા ઉતારા આપી શકાશે.

યજ્ઞકાર્ય કરવામાં જુદી અને બબકાબરેલી વ્યવસ્થા કરવી પડતી ન હતી. જે સુલા ઉપર રસોઈ થતી તે જ સુલામાં અગ્નિને આહુતિ આપતા. (હાલમાં ઘણે ભાગે આવી જ રીતે વૈશ્વદેવ કરવાનો જે ચાલ છે તે આ જુની પદ્ધતિનો બાકી રહેલો અંશ છે.) બૌદ્ધ ધર્મ નાસ્તિકવાદી હોવાને લીધે તે ધર્મને અને દેવપૂજા, મૂર્તિપૂજા અથવા દેવાલયને કશો સંબંધ હોય એમ સંભવતું નથી. પરંતુ હિન્દુઓને મૂર્તિપૂજાનો પહેલો પાઠ બુદ્ધના અનુયાયીઓએ જ શીખ્યો એમ પ્રાચીન ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. ખ્રિસ્તી શકના સાતમા સૈકામાં બુદ્ધનસંગ નામનો પ્રવાસી આ દેશમાં આવ્યો. તેણે બૌદ્ધ ધર્મની પડતીનું જે વર્ણન કરેલું છે તે ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે તે દેશમાં બૌદ્ધધર્મીઓ મૂર્તિપૂજા જન્યા હતા. પ્રથમ બિહુઓને રહેવાને માટે અને સભા ભરી ધર્મવિષયો ઉપર ચર્ચા કરવા સારૂં બન્ધ સુદાઓ અને સમામન્દિરો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. આ મન્દિરોમાં દશ હજાર સુધી બિહુઓ રહેતા હતા. આવા મન્દિરો આખા દેશમાં વખત જતાં બાંધાયેલાં હતાં. પરંતુ

કાળે કરીને તેમા અજસ્ર બુદ્ધની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામા આવી.
 પાલખીઓમા અને રથમા બુદ્ધની અને ખીજી મૂર્તિઓને બેસાડી
 મોટા દમામથી શહેરમા ફેરવનાનો રિવાજ શરૂ થયો. બુદ્ધના ધર્મો-
 પદેશ તરફ કોઈ વધારે આદરભાવ બતાવતા ન હતા. ગૌતમ
 જે ઠેકાણે જન્મા પામ્યો તે કપિલવસ્તુ નામ ગામ, ગૌતમ
 જ્યાં મગણુ પામ્યો તે કુશિનગર અને તે જ પ્રમાણે ખીજાં કેટલાંએક
 શહેરો જ્યાં બુદ્ધે અમૃતતૃપ્ત્ય ઉપદેશ કર્યો હતો તે સર્વ નષ્ટ
 થઈ ગયા તેમને માટે આદર અથવા પૂજ્યમુદ્દિ વસી હોત
 તો બુદ્ધના અનુયાયીઓએ તે શહેરોને તીર્થસ્થાન માન્યા હોત
 તે સમયે જે જે ઠેકાણે બૌદ્ધના સધારામ હતા તે તે ઠેકાણે
 હિન્દુઓના પણ અનેક દેવાલય સ્થાપન થઈને ઉત્સવ ચાલુ
 થયા હતા કાશીના પ્રમિદ્ધ તીર્થમા હજારો યાત્રાગુઓ શિવ-
 દર્શન માટે દૂર દૂરના પ્રાન્તોમાથી આવતા હતા. હુએનત્સંગના
 વખતના કાશીના દેવાલયમા સુમારે ૭૦ હાથ ઉચાઈની મૂર્તિ
 ટતી એમ તેના લેખ ઉપરથી જણાય છે. ખીજા અનેક ક્ષેત્રો
 નિર્માણ થયા અને તે ઠેકાણે અનેક દેવાલયો જુદા જુદા પૌગણિક
 સમયના દેવોને સાડ બાધવામા આવ્યા કૃષ્ણનું મહાત્મ્ય વધતા
 જન્દાનન, મથુરા વગેરે ઠેકાણે કૃષ્ણના દેવાલયો સ્થાપવામા
 આવ્યા. પછી દેશમા ત્રિપુણ, કૃષ્ણ, રામ વગેરે દેવતાઓના
 મંદિરો બાધવામાં આયા અને કેટલીએક જગાઓ તીર્થરૂપ
 બની. શિવ, ગણપતી, શક્તિના ઉપાસકોએ પેતાપેતાના
 દેવતાઓને સ્થાપી મંદિરમા તેમના અનેક ઉત્સવ ચાલુ કર્યા.
 આ પ્રકારે વેદકાળ પછી બૌદ્ધ ધર્મની વખતે પ્રથમ મૂર્તિપૂજનો
 રિવાજ પડ્યો અને પછી પુરાણો રચાયાં. તે કાળમા એટલે
 ખ્રિસ્તી શકના પ્રારંભથી સુમારે પાંચસો છસો વર્ષ દરમિયાન

જ્યાં ત્યાં દેવાલયો જ નજરે પડવા લાગ્યાં. જ્યારે બુદ્ધ ધર્મના ઉપાસકોનું અનુકરણ કરીને હિન્દુઓએ દેવાલય સ્થાપન કર્યા ત્યારે તેમણે સ્વાભાવિક રીતે વેદપ્રણીત યજ્ઞયાગાદિકનો ત્યાગ કર્યો અને દેવગ્રંથની અંદરનો વિધિ યોગ્ય પ્રકારે ચાલે તે માટે પૂજારીની યોજના કરી. સ્મૃતિકાર મનુને પૂજારી માટે આદર નહોતો એવું દેખાય છે. (મનુસ્મૃતિ અ. ૩-૧૫૨ જુઓ) પૂજારીને હવ્યકાવ્યાદિકમાં ન લેવા એ મતલબનાં વચન ઉપરથી એટલું દેખાય છે કે તેઓ ધર્મવિક્રય કરનારા હતા એમ ગણીને મનુએ તેમની યોગ્યતા થોડી માની હશે. છઠ્ઠા સૈકામાં એટલે પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં ત્યાર પછી

દેવતાઓની ભૂર્તિઓ

બનાવવાનો રિવાજ પડ્યો હતો એવું દેખાય છે. વરાહમિહિરે (ઇ. સ. ૫૦૫-૫૮૭) બૃહતસંહિતામાં રામ, બલી, વિષ્ણુ, બલદેવ, ભગવતી, સાંબ, બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, શિવ, પાર્વતી, સૂર્ય, લિંગ, યમ, વરુણ, કુબેર, ગણેશ વગેરે દેવતાઓની ભૂર્તિ કેવી હોવી જોઈએ એનું વિવેચન કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભાગવત ધર્મના લોકો વિષ્ણુની અને પછી સૂર્યની, ભરમ ધારણ કરનારા દિન લોકો શિવની અને બ્રાહ્મણ લોકો બ્રહ્માની પુજા કરે છે એવું પણ તેણે લખેલું છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિરના વખતમાં ઉપર જણાવેલા કેટલાંએક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલુ થઈ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. તે કાળમાં કાશી, હરિદ્વાર, પ્રયાગ, મથુરા, વૃંદાવન વગેરે કેટલાંએક ઠેકાણાંઓને યાત્રાનું ક્ષેત્ર માનતા હતા. આ સર્વ ક્ષેત્રોને લોકાશ્રય અને રાજ્યાશ્રય ભરપૂર મળતો હોવાથી ત્યાં ભવ્ય મંદિરો સ્થપાયાં હતાં. ધનવાન લોકોની હદારતાને લીધે વર્ષ આખામાં જુદા જુદા ઉત્સવ કરવાની સવડ થતી હતી.

ખાસ પ્રસંગે ભાવિક લોકો ત્યા જઈને પોતાના ઉપાસ્ય દેવને માટે
ત્રેમ વ્યક્ત કરવા લાગ્યા. મતલબ કે બૌદ્ધ ધર્મે વેદપ્રણિત યજ્ઞ-
યાગાદિકનું મહત્ત્વ કમી કર્યું; અને તેનું પુનરુજ્જીવન પુરાણકાળમાં
પણ થઈ શક્યું નહિ. હિન્દુ લોકો વેદ ઇશ્વરપ્રણિત છે
તેથી જ તે વંદનીય છે એમ માનવા લાગ્યા. વૈષ્ણવ ધર્મે
બૌદ્ધ ધર્મીઓની અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો અને જાતિભેદનું મહત્ત્વ
ઓછું માનીને સમતા તેમ જ નીતિના પાયા ઉપર વૈષ્ણવ મતની
સ્થાપના કરી. તેને લીધે બુદ્ધનાં ધર્મમાં ગયેલા લોકો તેનો
ત્યાગ કરીને ૨૨ીથી હિન્દુ ધર્મમાં દાખલ થયા. વૈષ્ણવ વખતના
પ્રચારકોએ નવવિધા ભક્તિનો મહિમા વધાર્યો.

શ્રવણ કીર્તન વિષ્ણો સ્મરણ વાદસેવનમ્ ॥

અર્ચન વદન દાસ્ય સહયમાત્મનિવેદનમ્ ॥

આ પ્રકારની નવવિધા ભક્તિ મુસાધ્ય અને શ્રેષ્ઠ
હોવાનું વિષ્ણુભક્તો કહેવા લાગ્યા અને આ ભક્તિનો સંપ્રદાય
લોકોના વિચારોને મળતો આવ્યો. ધરોધર અને દેવાલયમાં આજના
દિવસોમાં જે અનેકવિધ ઉત્સવો ઉજવાય છે તે આ નવવિધ
ભક્તિની શરૂઆતથી જ ઉત્પન્ન થયા. મૂળમાં વિષ્ણુ પ્રિત્યર્થ
પ્રચારમાં આવેલા ઉત્સવોનું ખીજ દેવતાઓના ઉપાસકોએ
અનુકરણ કર્યું અને તેને પોતપોતાના દરબનાચારુર્યથી અમલમાં
મુક્યા. દોષોત્સવ એ ખરી રીતે કૃષ્ણનો ઉત્સવ છે છતાં ખીજ
દેવ અને દેવીઓને વાગ્તે પણ તે કરવો એમ તેમના ઉપાસકોએ
કરાવ્યું.

વેદકાળના વૈદિક

વૈદિકોનો વર્ગ અથવા પૂજારી વર્ગ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં
આવ્યો એ કહેવું આ ઠેકાણે અપ્રાપ્તગિક નહિ ગણાય.

વેદકાળમાં ધરનો માલિક એ જ ગૃહયજ્ઞ કરનારો હતો. પણ વખત જતાં યજ્ઞયાગાદિકનું કામ ચલાવનારો એક જુદો જ વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. રાજાઓ યુદ્ધમાં જય મેળવવાને માટે અથવા જય મળ્યા પછી મોટો યજ્ઞ કરતા હતા. તે ચલાવવાનું કામ તે કાર્યમાં જાણીતા એવા વૈદિકોને હાથે કરાવવામાં આવતું અને તેને માટે તેમને યોગ્ય બદલો આપવામાં આવતો. યજ્ઞકાર્ય કરનારા જે વૈદિક હતા તેમના ચાર વર્ગ હતા. યજ્ઞસાહિત્યની તૈયારી કરનારાઓને અધ્વર્યુ કહેતા. તેઓ જમીન માપીને વેદી બાંધતા, યજ્ઞમાં જોડતાં પાત્ર, લાકડાં, પાણી પુરું પાડતા. યજ્ઞને વખતે સૂક્તો ગાવાનું કામ કરનારાઓને ઉદ્ગાતા કહેતા. હોતા એ સૂક્તો બોલતાં. યજ્ઞ ચાલતી વખતે મુખ્ય યાજ્ઞિકોનું કામ આહ્વણો કરના હતા. યજ્ઞકાર્યનું આહ્વણોનું ગાન પૂર્ણ હોવાને લીધે તેઓ અધ્વર્યુ, હોતા અને ઉદ્ગાતાને તેમનાં કામો બરાબર સમજાવતા. હોતા સૂક્ત મોટે બોલવાના કામમાં નિષ્ણાત હોય તો તેટલું તેમને માટે બસ હતું; પરંતુ અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતાને વધારે બાજુનું પડતું. ઋગ્વેદ ઉપરથી જણાય છે કે દેટલાએક વૈદિકોનાં કુટુંબો જે આ યજ્ઞકાર્યના કામમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં હતાં તેમને વિશેષ માન આપવામાં આવતું હતું. રાજાઓ તેમને ધન, ધાન્ય, દોરો અને રથ આપીને તેમનો સત્કાર કરતા હતા.

પુરાણકાળના વૈદિક

મહાભારતના સમયમાં પણ આહ્વણોનું મહત્ત્વ કમી ન થતા વધતું ગયું. સમય જતાં અવનારમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એવા શ્રી કૃષ્ણે વર્ણુબેદનું વિવેચન કરતી

-વખતે ગુણકર્મો ઉપરથી બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ માન્યા. રામાયણકાળમાં
 વૈદિકોનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું, દારણ્યકે સાક્ષાત્ રામચન્દ્ર વૈદિક
 બ્રાહ્મણોના પક્ષપાતી હતા અને તેમનો પડયો બોલ ઝીલતા. બુદ્ધે
 બ્રાહ્મણ ધર્મના યજ્ઞયાગ વિરૂદ્ધ પોતાનો ધર્મમત પ્રસિદ્ધ કર્યો એ
 જો કે ખરૂં છે, તોપણ તે બ્રાહ્મણોને શ્રમણ અને બિશ્નુ મારફત માન
 આપતા હતા. અર્થાત્ તેમનું મહત્ત્વ તે વખતે પણ સમાજમાં
 કાયમ રહ્યું. બુદ્ધની પછી આશરે એક હજાર વર્ષ સુધી
 પુરાણોક્ત હિન્દુધર્મ રૂઢ રહ્યો. તે સમયમાં અશોક, શિવાદિત્ય,
 કનિષ્ક અને તેમના જેવા બીજા ઉદાર મતવાદી અનેક રાજાઓ
 થયા. તેમણે બ્રાહ્મણોને યોગ્યતા પ્રમાણે દાન આપીને મંત્રણ
 કર્યા. બુદ્ધ ધર્મનો નાશ થયા પછી પુરાણોમાંનું અવતાર-
 માહાત્મ્ય લોકોના વિચારોને પસંદ પડ્યું અને જ્યારે ઠેકાણે
 ઠેકાણે દેવાવયો સ્થાપન થયા ત્યારે તેમની વ્યવસ્થા
 સાચવવામાં પૂજારીઓનો આ વર્ગ ઉપયોગી થઈ
 પડ્યો, તેથી તેનું મહત્ત્વ વધ્યું. પૂજારીઓએ પણ
 પોતાના કર્પનાયાતુર્યથી જુદા જુદા ઉત્સવો શરૂ કર્યા
 જાતે જ ઉત્તમ પસંદ કરનાર અને બુદ્ધ ધર્મ છોડીને શરીરથી
 હિન્દુ ધર્મમાં આવેલા હિન્દુઓ બહુ આનંદથી આ ઉત્તમોમાં
 સામેલ થયા અને તે નિભાવવા જોઈતા કબજાની મદદ પણ
 આપવા લાગ્યા બ્રાહ્મણોને ધન આપવાથી અને ધર્મ તેમજ
 દેવકાર્યમાં મદદ કરવાથી પુણ્ય મળે છે એવી ભાવના ધીમેધીમે
 સમાજમાં દૃઢ થતી ગઈ ધર્મકૃત્ય કરવાનો મોખડો એ જ
 પુણ્ય છે અને પુણ્ય એ જ પગલોકની યાત્રા માટેનું તેમજ
 -ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મેળવવાનું મહત્ત્વનું સાધન છે એવી
 લોકોની માન્યતા થતા જ અનેકાનેક વ્રત, દાનધર્મની

માન્યતાઓ અને ઉત્સવો અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન પૂર્વરીતો
ધંધો કરનારા લોકોએ કર્યો અને તેમાં તેઓ ફાળ્યા.

મૂર્તિપૂજના ફાયદા

વેદકાળમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ
તત્ત્વોનું મંડલ આવામાં લોકો તક્ષીન યતા હતા. તેમની પ્રીત્યર્થે
કરવાના યજ્ઞ સુમુહૂર્તમાં થાય તે માટે તેમને આકાશમાંના
નક્ષત્રો તથા સૂર્ય ચંદ્રની ગણિતું અવલોકન કરીને યોગ્ય સમય
ફરાવવો પડેતો. તેને લીધે જ્યોતિષશાસ્ત્રનો જન્મ થયો. તેથી
જ રીતે યજ્ઞ માટે વેદી તૈયાર કરવા સારૂ વેદમાં જે ખુલાસો
હતો તેના ઉપરથી રેખાગણિત (જેને હાલમાં આપણે સિદ્ધાન્ત
દ્વીપે કીધે તે) ઉત્પન્ન થયું. હંદસાસ્ત્રનો ઉદય વેદના
હંદોગદ ચક્રના ઉપરથી થયો છે. આ પ્રમાણે દેવગ પ્રાર્થના
વારને રચાયેલાં સૂત્રો જેવી રીતે ઉત્તમ શાસ્ત્ર (જ્યોતિષ,
ગણિત, હંદસ્) ઉત્પન્ન કરવાને દારબુદ્ધત યથાં તે જ પ્રમાણે
મૂર્તિપૂજના રિવાજથી પણ સમાજની દેટલીએક જાગતોમાં પ્રગતિ
થઈ. શિષ્યશાસ્ત્ર, ગાયનકળા, વાદ્ય, દાન્ય, પર્યટ અને
ધાતુઓમાંથી મૂર્તિઓ બનાવવાની કળા, વગેરેની કૃત્તિ અને વૃદ્ધિ
મૂર્તિપૂજને લીધે જ થઈ. પુરુષેશ્વર, કેતેશ્વર વગેરે દેવશાનોનાં
આંખકામ જોઈને હાલના વખતના ઉત્તમ શિષ્યશાસ્ત્રીઓ પ્રભુ
આશર્ચ્યચક્રિત થાય છે. સોમનાથ, બૈલુર, કાંચી (કાશિવરમ) મદુરા,
ધીરંગમ, તંજાવર, ગીરનાર, આગ્રા, ભુંદેલખંડ, જમનાથપુરી વગેરે
દેહલેક દેહલે જે ઉત્તમ દેવાવળો નજરે પડે છે તે સર્વ
મૂર્તિપૂજકોની શ્રદ્ધાને લીધે જ તૈયાર થયાં છે. પ્રત્યેક અવતારનું
મહત્ત્વ તેના હાસ્યક દરિઓએ પ્રેમાળ શબ્દોમાં બાની વખતે

તેની અંદર પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અનેક રીતે સમાવેશ કર્યો તેથી સામાન્ય મનુષ્યના વિચારોને પણ સાંત્વિક વલણ મળ્યું. ગાયન અને વાદનનો સંગ્રંથ ધર્મની સાથે જોડાવાથી આ બંને કળા ઉત્તમ રીતે વૃદ્ધિગત થઈ. કૃષ્ણલીલા અને બીજા દેવોની મહત્તા જેમાં વર્ણવેલી છે એવા કર્ણમધુર ગીતો ગાતી વખતે ભાવિક મનુષ્યોના નેત્રમાથી આજે પણ આનન્દનાં આંસુ પડે છે. તીર્થમાં નદીકિનારા પર ન્હાવા માટે અને બીજાં ધર્મકૃત્ય કરવા માટે બાંધવામાં આવેલા એવારા, તીર્થ માંહેનાં મોટાં મોટાં તળાવ અને તેનું આધુનિક સિંદપશાસ્ત્રીઓને ચકિત કરનારૂં બાધકામ, જત્રાણુ અને મુસાફરો માટે યાત્રાનાં સ્થળોમાં અને રસ્તાઓમાં બાધવામાં આવેલી અનેક ધર્મશાળાઓ, કામ ચાલનારા સદાવ્રત વગેરેની અને બીજાં લોકોપયોગી શુભ કામોની ઉત્પત્તિ પુરાણોક્ત હિન્દુધર્મ અને તેને ચલાવનાર પૂજારીને લીધે છે, એમ કથુબ કરવું જોઈએ. પ્રાચીન કાળમા ધરતો અને યજ્ઞનો પાક કર્યા પછી સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને બીજા અનાથ બાંધવોને અન્નદાન અને દ્રવ્યદાન દેવાનો ચાલ આ દેશમા હતા તે ચાલનું રૂપાંતર થઇને પૌરાણિક કાળ પછી દ્રવ્યનો ઉપયોગ ઉપર કહેલાં કાર્યોમાં થવા માંડ્યો; અને મૂળની આર્યોના અંતઃકરણની દાનધર્મ કરવાની ઇચ્છા બૌદ્ધ ધર્મને લીધે વિશેષ જોરાવર થઈ તથા નૂતન ધર્મવિચારોને લીધે દંડ થઈ એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ ઉપરાંત તીર્થમાં જઈને દેવતાં દર્શન કરવાં એ અત્યંત પુણ્યનું કામ છે એવું લોકોને લાગતું- તેથી તેઓ દૂરતો પ્રવાસ કરવાને તૈયાર થતા. હાલની માણક તે વખતે રસ્તાઓ, આગગાડીઓ વગેરે પ્રવાસનાં સાધનો નહોતાં; છતાં દર વર્ષે હજારો લોકો જત્રાના નિમિત્તથી દૂરતો

પ્રવાસ પગે ચાલીને કરના હતા. આ ઉપરથી તેમની શ્રદ્ધા કેટલી બળવાન હતી એ જણાશે. બાપામેદ, પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ દ્રવ્યનો ખર્ચ વગેરે બાબતોની પરવા તેઓ કરતા નહિ. તે વખતમાં પ્રવાસ સુરક્ષિતપણે કરી શકાતો નહોતો, તોપણ ધર્મશ્રદ્ધાને લીધે લોકો જીવની પણ પરવા કરતા નહિ. સારાશ કે લોકોની પ્રવાસ કરવાની ઇચ્છા અને તેને માટે જરૂરની હિંમત ઉત્પન્ન કરવાને પુરાણોક્ત મૂર્તિપૂજા દ્વારા રૂપ થઈ એમ કહેવું એ બહુ બૂઝ-બરેહું ગણાય નહિ. વેદ અને ઉપનિષદમાંનું બ્રહ્મજ્ઞાન અને નિર્ગુણોપાસના સામાન્ય લોકો સમજી શકે એમ ન હોવાથી મૂર્તિપૂજા પ્રચારમાં આવતાં સગુણોપાસના અને ભક્તિ-માર્ગની વૃદ્ધિ થવા લાગી અને સામાન્ય બુદ્ધિના લોકોને ઇશ્વરસેવાનો સહેલો રસ્તો મળવાથી તેમણે તેનો આનંદથી સ્વીકાર કર્યો.

અખિલ વિશ્વમાં વ્યાપી રહેલા પરમાત્મા મૂર્તિની અંદર છે એમ માનીને તેની સામાન્ય ધણીની માફક સેવા કરવી, (અને તે પણ આપણો સ્વાર્થ સાધવા માટે કરવી) એ બ્યાજળી નથી એવું લાગે છે. મૂર્તિપૂજનું ખંડન કરવા માટે જે ધર્મસ્થાપકોએ આજ સુધી યત્ન કર્યો તેમનાં વખાણ ચાલ છે એ વાત ખરી છે, પણ કેટલાક મૂર્તિપૂજક લોકો આ સગુણોપાસનાને લીધે જ સાધુપદે જઈ પહોંચ્યા છે. તેમના ચારિત્ર જોઈએ તો મૂર્તિપૂજને દોષ દા માટે આપંદો એ સમજી શકાતું નથી. વિડોબા રખુમાઈના દાસ તુકારામ, શ્રીકૃષ્ણના ભક્ત ચૈતન્ય, રામના ભક્ત રામદાસ અને કૃષ્ણ, દેવીના ભક્ત રામકૃષ્ણ પ.મદંસ વગેરે કેટલાએકની યોગ્યતા કેવળ નિરાકાર દેવની પૂજા કરનારાઓના કરતાં કેટલી બધી

વિશેષ છે ! મૂર્તિપૂજનને લીધે તેમની કોઈ પણ રીતે અવનતિ ન થતાં ઉગતિ જ થઈ, એ તેમનાં ચરિત્ર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલયો સ્થપાયા પંત્રી લોકોને ભેગા થવાનું ઠેકાણું મળ્યું અને ગામના લોકોમાં પરસ્પર પ્રેમ તથા સંપ વધ્યો. હિન્દુસ્તાનમાં શહેરો કરતા નાનાં ગામ અથવા ગામડાંઓ વધારે છે. દરેક ગામડામાં જે ગ્રામદેવતાનું મંદિર એ જ ગામનો ચોરો છે, તે ઠેકાણે પહેલા ગામડાંના સર્વ કુળવાઓનો નિવેડો પંચ મારફતે થતો. ગામના છોકરાંઓને શિક્ષણ આપનારા મહેતાશની નિશાળનું મકાન પણ એ જ હતું. રાજકીય, સામાજિક, સાર્વજનિક અને કૌટુંબિક હિતના પ્રશ્નોનો વિચાર અને મસક્ત કરવાનું સ્થાન પણ ગ્રામ દેવતાનું દેવાલય હતું; અને હાલમાં પણ ઘણે ઠેકાણે આ સ્થિતિ આજુ છે. અર્થાત દેવતાઓની મૂર્તિને લીધે દેવસ્થાનો ઉત્પન્ન થયાં અને તેને લીધે લોકોને ઘણો લાભ થયો અને હાલમાંયે થાય છે, એમ કહેવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી ભૂલ-ભરેલું નથી. જે કારણોને લીધે

મૂર્તિપૂજનના સંબંધ માંઆલોષો

ચુકવામાં આવે છે, તેનું થોડું વિવેચન અહીં આપીશું. મૂર્તિપૂજન પ્રચારમાં આવતા જ ઉપનિષદમાંની ઉચ્ચતમ કલ્પનાઓ વિસારે પડી. જે જ્ઞાનને લીધે આપણા દેશની વિચારશક્તિને મારે જગતના સર્વ લોક માન આપે છે તે જ્ઞાન કभी થવાથી પ્રાચીન કાળની મારફત હત્તમ મર્યો તૈયાર થતા અટક્યા. મનુના કાળ સુધી આજ્ઞાણ, દારિદ્ર્ય અને વૈશ્ય પોતપોતાને ઘેર જ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા અને પાક તૈયાર થયા

પછી ચુલામાંના અગ્નિને ઘરમાં જ આહુતિ આપતા. પરં મૂર્તિ-
 પૂજા પ્રચારમાં આવતાં જ ઘરમાંની સાદી ઉપાસના જતી રહી અને
 તેને ઠેકાણે દેવાલયમાંના ઉત્સવ શરૂ થયા. આ ઝોઝોવોની અને
 દેવાલયમાંના દેવતાઓની પૂજા કરવાની વ્યવસ્થા જેના હાથમાં
 હતી તેમણે અનેક પ્રકારની વ્રતવૈકલ્યશી બેડીઓ લોકોના
 પગમાં પહેરાવી. પૂજારી બતાવે તે જ ખરો ધર્મમાર્ગ એવું
 થયું. તેથી લોકોએ તેમની સલાહ પ્રમાણે અનેક ધર્મકૃત્ય
 કરવાનું અંધશ્રદ્ધાથી વહેરી લીધું. તેમણે પોતાનો સ્વાર્થ
 સાધવા માટે પુરાણમાં દેહલીએક પાપપુણ્યની દલ્પનાઓ કરી
 અને પુરુષ તેમજ સ્ત્રીઓ માટે અનેક વ્રતો નિર્માણ કર્યાં.
 વૈદિકવર્ગે પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ છોડી દીધો અને તેઓ
 પુરાણમાંની સર્વ વાતો માટે લોકોમાં પૂજ્યશ્રુદ્ધિ ઉત્પન્ન
 કરવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

દેવાલયોમાં વૃત્તગાયન કરનારો જે સ્ત્રીવર્ગ તૈયાર થયો
 તેમના સહવાસને લીધે દેહલીએક દેવમક્ત કહેવાયનારાઓ
 નીતિશ્રદ્ધ થવા લાગ્યા. દેવને મુરલીઓ અર્પણ કરવાનો આદ્ય
 ધીમે ધીમે પ્રચારમાં આવ્યો અને તેને લીધે નૈતિક દૃષ્ટિએ જોતાં
 બહુ જ હાનિ થઈ. લોકોને દાનધર્મ કરવાની ટેવ પડતાં જ
 અસંખ્ય આગસુ માણસો સાધુના નામથી લોકોને હેરાન કરવા
 લાગ્યા. આજે લગભગ અરધો કરોડ માણસો દેવના નામ પર
 અને લોકોની અંધશ્રદ્ધા ઉપર દેશમાં રખડતા ફરે
 છે. સદાવ્રતો અને ધર્મશાળાઓ શરૂઆતમાં જે પવિત્ર હેતુથી
 સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં હતાં તેમનો દુરુપયોગ થવા લાગ્યો.
 જાતિભેદ અને ધર્મવ્યવસ્થા નિસે દિવસે અનિષ્ટ થતું ગયું અને
 સમાજના વિભાગ પડતપડત ગયા. એનું કારણ ખરું આ પુર-હાકાળ

પછીનો વૈદિક વર્ગ છે, એવું કેટલાએકનું માનવું છે. મુસલ-
માનોની સ્વારીઓ થઈ તે વખતે મૂર્તિપૂજા દેશમાં સ્થપાઈ
હતી અને લોકો તરફથી મળેલા ઉદાર આશ્રયને લીધે દેવસ્થાનોના
સંપત્તિના બંડાર ભરેલા હતા એમ દેખાય છે. એકલા સોમનાથ
દેવાલયમાથી મૂર્તિ તોડનાર મહમ્મદ જે અપાર સંપત્તિ લઈ
ગયો તે ઉપરથી આ લખાણની સત્યતા જણાઈ આવશે.
સોમનાથ સામે ટાંગેલા ઘંટને ૨૦૦ મણની સોનાની સાકળ
હતી. દરવાજા સોને મટેલા હતા અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રૂપાનાં
પતરાં જડેલાં હતાં. બહુમૂલ્ય મોનાના અને જવાહિરના
દાગીના રોજ દેવને પહેરાવવામાં આવતા. હમેશા ગંગાના
પાણીથી લિંગને નહાવામાં આવતું અને કાશ્મીર દેશથી
આણેલાં સુંદર કુલો દેવની ઉપર ચડાવવામાં આવતાં. એવો
વૈભવ જે સોમનાથનો હતો તે સોમનાથનું લિંગ મહમ્મદે
તોડી નાંખ્યું. તેને હરાવવાની શક્તિ પણ આપણા લોકોમાં તે
વખતે રહી નહોતી એ જેમ સિદ્ધ થાય છે તેમ પૈસાદાર
લોકો દેવાલયોને ઉદારપણે દ્રવ્ય આપતા હતા એ પણ સ્પષ્ટ
થાય છે. આ દેશમાં મુસલમાનોની સત્તા સ્થાપન થયા બાદ
અસંખ્ય દેવસ્થાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. તોપણ મદિરા
કાયમ રહ્યાં. ખ્રિષ્ટિય સત્તા સ્થાપન થતા ધર્મની ખાખતમાં
લોકોને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્યનો તેમણે
કેવી રીતે દુરુપયોગ ક્યો એ હાલની

દેવસ્થાનોની શોચનીય સ્થિતિ

જેતાં જણાઈ આવે છે. જેમના મન ઉપર પાશ્વર્ય સંસ્કૃતિનો
અમલ ખેડો છે તેમના મનમાંથી પુરાણ દેવાલયો અને તેની

અંદરના દેવ ઉપરની શ્રદ્ધા દિવસે ૧૬૧સે ઝોડી થતી જાય .
 પૂજારીને માટે માન ન હોવાને લીધે અને આગળની મારક
 તેમને આશ્રય ન મળવાથી તેમની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ થતી
 જાય છે. આ સ્થિતિ કેમ સુધારવી એ પ્રશ્ન સમાજચિંતકોએ
 હાથમાં લઈને તે સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. વૈદિકવર્ગ
 સુશિક્ષિત થાય અને દેવસ્થાનને મળતી અપાર સંપત્તિનો
 ઉપયોગ સત્કાર્યમાં કરવાનો રિવાજ શરૂ થાય તો દેશનું અનેક
 પ્રદારે કલ્યાણ થશે. જે દિવસે સદાચારી, વિદ્વાન અને લોક-
 હિતમાં તત્પર એવો વૈદિકવર્ગ તૈયાર થઈને લોકોમાં ખરા
 ધર્મનો પ્રચાર કરી શુભ કાર્ય કરવા માટે આગળ આવશે
 તે જ દિવસ ઉદયનો છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઇશ્વર
 કરે અને એવો દિવસ જન્મદી આવે.

ગૌરી ઉત્સવ

ઋતુને લીધે જે કેટલાએક ઉત્સવો રાજ થયા તેમાંના એક ગૌરી ઉત્સવ છે. ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રીજી વૈશાખ શુદ્ધ ૩ સુધી આ ઉત્સવ ચાલે છે. આ દિવસોમાં સ્ત્રીઓ બહુ ઉત્સાહમાં હોય છે. આ દિવસોમાં હળદરકંકુ, ખોળા ભરવો વગેરે કામો થાય છે. આ ઉત્સવ શીતળાગૌરીના નામથી પણ ઓળખાય છે. ગૌરીને શણગાર પહેગવીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરે છે. પડોશમાં ગહેનારી સ્ત્રીઓને નિમત્રણ કરીને તેમને હળદરકંકુ આપે છે અને વસત ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતા મુખ્ય રૂબો અને પત્રાળેલા ચણા વગેરેથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના ખોળા ભરે છે. રાત્રે ગૌરી સમક્ષ ગીત ગાઇ રમન ગમન કરી આ તહેવાર આનંદમાં પસાર કરે છે. ગૌરી ઉત્સવ સર્વ દેકાણે ઉજવાતો નથી. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આ મહિનામાં (સ્ત્રીઓ ચૈત્રી પૂનમે) વસંતોત્સવ ઠગતી હતી એવું તે સમયના લેખો ઉપરથી જણાય

છે.તે દિવસે સ્ત્રીઓ અલંકાર ધારણ કરતી હતી અને તમના પતિ તેમને કોઇ વસ્તુ બેઠ તરીકે આપતા હતા. ચૈત્ર વદી ૬ને ચૈત્રાષ્ટમી કહેતા હતા, અને તે દિવસે ભગવતી પ્રીત્યર્થે મંગલસ્નાન કરીને દાનધર્મ કરવામાં આવતું. સમાપ્તિને દિવસે એટલે વૈશાખ શુદ્ધ ૩ને દિવસે સ્ત્રીઓ અપવાસ કરીને ગૌરીનાં પૂજાઅર્ચન કરતી હતી અને આજો દિવસ નાનાપ્રકારની રમતગમતમાં ગાળતી હતી. આ દિવસ ગૌરી તૃતિયાના નામથી પ્રસિદ્ધ હતો. બીજો દિવસ તહેવારની માફક પાળવામાં આવતો હતો. હાલમાં આ ઉત્તર ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બહુ જોવામાં આવતો નથી.

હનુમાનજયંતિ

પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં જે લોકો નરમાસ-
ભક્ષક હતા તેમના રાજા રાવણનો અને સમગ્ર રાક્ષસકુળનો
નાશ આર્યશિરોમણી શ્રીરામચન્દ્રે કર્યો. આ દાર્પમાં તેને દાયા,
વાચા અને મનથી જે વીરપુરુષે મદદ કરી તે હનુમાનની જયંતિ
દરેક વર્ષે ચૈત્ર શુદ્ધ પુનમે કરવામાં આવે છે. શંકરનું દેવાલય
જે પ્રમાણે નંદી સિવાય હોતું નથી તે જ પ્રમાણે શ્રીરામના
દેવાલયની પૂર્ણતા મારુતિની મૂર્તિ સિવાય થતી નથી. હનુમાનને
જન્મ વાનર નામના જંગલી લોકોના કુળમાં થયો. આ વાનર
લોકો આર્ય નહોતા; તોપણ તેમનામાં આર્યોની માફક જ
તપશ્ચર્યા કરવાનો ચાલ હતો અને તે રુદ્રના ભક્ત હતા એમ
દેખાય છે. પ્રાચીન કાળમાં નિપાધના અને ખીખાં અરણ્યોમાં
વાસ કરનારા લોકો રૂદ્રદેવતાની ઉપાસના કરતા હતા (મહાશિવ-
રાત્રિ વાળો ત્રિપદ જુઓ) અને પુરુષની માફક સ્ત્રીઓ પણ

મનકામના પૂર્ણ થવા તપશ્ચય કરતી હતી. કેસરી નામના
 વાનરની અંજની નામની પત્નીએ મહાદેવની આરાધના
 કેટલાંએક વર્ષો સુધી કરી ત્યારે તેની કૃપાથી તેને જે પુત્ર
 થયો તે હનુમંત અથવા મારુતિ છે. શંકરના વરથી આ પુત્ર
 પરમ પ્રતાપી, વજ્રદેહી અને ચિરંજીવ થયો. તેણે જન્મ્યો કે
 તરત જ ઉડી સૂર્યમંડળમાં હાથ ધાડ્યો. એવું લખેલું છે. તે
 ઉપરથી એવો તર્ક કરવામાં આવે છે કે તે દિવસે શસ્ત્રાસ્ત
 અંદ્રગ્રહણ હતું અને નભોમંડળમાં અંધકાર પ્રસરેલો હતો.
 સૂર્યગ્રહણ પુનમને દિવસે હોય એ શક્ય નથી. હનુમંત
 અત્યંત બલવાન, સાહસિક, વ્યવસ્થિત અને રાત્રવશીલ હતા
 એવું રામાયણમાં વર્ણવેલું છે. એના જેવો સ્વામીબક્ત અને
 રાજ્યમંત્ર પુરુષ બાગ્યે જ જન્મ્યો હશે. બ્રહ્મચર્યને લીધે તે
 વજ્રદેહી થયો હતો એવી તેની ખ્યાતિ છે. દાણે કરીને હનુમંતને
 રૂદ્રનો અવતાર માનવા આવ્યો હતો. વાયુ અથવા મરુતનો
 પુત્ર એમ માનીને તેનું નામ મારુતિ પડ્યું. હનુમંત ક્રોધાયમાન
 થતો ત્યારે રૂદ્ર પ્રભાણે તે પશુ અછત અને બધાનક
 હતો અને તેના પરાક્રમ સામે મહાન વીરોનું તેજ શીકું પડતું,
 એમ રામાયણમાં લખેલું છે; અને તેને લીધે તેને રૂદ્રના અવતાર
 તરીકે દાણે કરીને માનવામાં આવેલો હશે. આજ દિન સુધી
 ભારતિની પૂજા પ્રચલિત છે અને દરેક ચૈત્ર શુદ્ધ ૧૫ને
 દિવસ તેનો જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીત

ચૈત્ર મહિનાની પૂનમને દિવસે સૂર્યોદય પહેલાં ઉડીને પુરુષોએ
 દેવાલયમાં અથવા ઘરમાં ભારતિની મૂર્તિની વિધિપૂર્વક પૂજા
 કરવી એમ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે. શ્રીરામના મંદિરમાંની

મારતિની મૂર્તિની પૂજા આ દિવસે કરવામા આવે છે અને
 સનળા મારતિના દેવાલયોમા પણ જન્મોત્સવ પાળવામા આવે છે
 મારતિ એ અલ્પચારી છે માટે સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરતી નથી.
 મારતિના દેવાલયો કન્યાકુમારીથી હિમાનય સુધી પથરાયેલા
 છે તે સોભાયમાન ગાધણીના કવચિન જ માલમ પડે છે.
 દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા એક પણ ગામડુ એક નહિ મગે કે જ્યા
 મારતિનું દેવાનય નહિ હોય કોઈ ઈર્ષ ગામડામા મારતિના
 અનેક નાના દેવાનય નજરે પડે છે જગતમા પણ
 મારતિ તરીકે પૂજાયેલો એકાદો પથરો જોવામા આવે છે એ
 અથવા નામની સત્તા જે પ્રમાણે ભૂતપિશાચો ઉપર
 ચડે છે તે પ્રમાણે મારતિની પણ ચાલે છે એવી
 લોકોની સમજણ હોવાને લીધે ભૂતપિશાચ ન નડે તે
 માટે મારતિની માનના રાખવામા આવે છે મહાગદ્દમા
 ગમદાસ ચામીએ રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યા પછી સાથે સાથે
 મારતિની ભક્તિ પણ વધી અને ઠેકાણે ઠેકાણે મારતિના
 દેવાનયો સ્થાપન થયા યુદ્ધપ્રિય માનગાઓને (મનાગાઓને)
 હનુમાનનુ પગક્રમ બહુ જ પૂજ્ય લાગ્યું શિવાજી 'મહાગજે
 જે જે ઠેકાણે રાજ્યના બદોબસ્ત માટે કોટ, દુર્ગ અને ગઢ
 બાંધ્યા, ત્યાં ત્યાં તેમના મુખ્યદ્વાર આગળ બગભીમ મારતિને
 હાથમા ગદા આપીને ઉભો કરેલો નજરે પડે છે સદા વિજયી,
 સ્વામીમેવાતત્પર, રાજ્યનિષ્ઠ અને કર્તવ્યનિષ્ઠ એવો આ ગમદા
 યુદ્ધપ્રિય મરાઠા વીરોને બહુ વધ લાગે તેમા આશ્ચર્ય નથી.
 મારતિની ખાસ બનાવેલી મૂર્તિ સ્થાપન કરી જોઈએ એવું
 દર્શનથી એકાદો ખરમચડો પથરો મુકીને તેની ઉપર સિંદુર
 અને તેલ રેડવામા આવ્યું એટલે મારતિની મૂર્તિ તૈયાર થઈ

તેની બન્ને બાજુએ બે ઉંચા પથરા અને તેમના ઉપર એક આડી શિલા મુકી કે મંદિર તૈયાર થયું. એવા પ્રકારના દેવાલયો દરેક ગામડાની સીમ ઉપર હોય છે. હિન્દુઓ તો મારુતિના ભક્ત છે જ, પરંતુ મુંબઈ જેવા શહેરમાં ખ્રીસ્ત ધર્મના લોકો (પારસી વગેરે પણ) શનિવારે મારુતિને સિંદુર અને તેલ ચડાવતા જેવામાં આવે છે. મલ્લ લોકોની મારુતિ ઉપર પૂર્ણ ભક્તિ હોય છે. હનુમંત એ વાંદરો હતો તેથી ખ્રીસ્ત માંડકાને પણ પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. તીર્થમાં મંદિરની આસપાસ માણસો સાથે હજેલા હજારો વાંદરાઓ જત્રાણુઓ પાસેથી ભરપૂર મહેમાનગીરી લે છે. તેમને મેવા ને ફળ આપવાં એ પુણ્યનું કામ ગણાય છે. ઘરમાં જો વાંદરૂં પેસે તો અશુભ થયું એમ ગણીને શાન્તિ-હોમ કરવામાં આવે છે. અશુભ માનવાનું કારણુ એટલું જ કે વાનરોએ સુવર્ણમય એવી લંકા નગરી ઉજ્જડ કરી. વાનરોથી ત્રાસ થાય તોપણ તેમના ઉપર બંદુક છોડવાને અથવા 'ખીજી' રીતે તેમનો વધ કરવાને કોઈ હિન્દુ તૈયાર હોતો નથી. વાનરનો વધ કરવો, એ મોટું પાપ છે એમ માનવામાં આવે છે.

વાનર એ કોણુ

આ સંબંધી ત્રિવેચન પાછળ (શ્રી રામનવમી વાળા વિષયમાં) કરેલું છે. તે ઉપરથી જણાઈ આવશે કે રામના વખતમાં એ એક જંગલી જાત હતી. આર્યોની પ્રવેશ દક્ષિણ દેશમાં થયો તે પહેલાં તેઓ એ દેશમાં વસતા હતા. તેમનું રાજ્ય વ્યવસ્થિત હતું અને કિષ્કિંધા નગરી એ વાનર રાજ્યની રાજ્યધાની હતી. આ જાતિમાં મુત્સદ્દી લડવૈયા તેમજ મહાન સેનાનાયકો યદ્યપી છે. વાનર સેનાની મદદથી રામે

અર્થે રાવણનો લકામાં જઈને પરાજય કર્યો. માર્તિએ પોતાના અતુલ પરાક્રમથી કીર્તિ મેળવી ને તે ચિન્હવ થયો. માત્ર કોઈ પણ વખત ન હગનારો સેનાનાયક હતો અને તેનો શત્રુ સર્વ મેના શિંગસાવંધ માનતી હતી. રાક્ષસ નગરીમાં જઈને દૂતનું કામ કરવામાં તેણે બહાદુરીની પગમ અવધિ કરી. રાવણના સામર્થ્યની અટકળ બાધીને તેને કેરી રીતે જીત કર્યો એ વિષેની તેણે જ ગમને સલાહ આપી હતી. રાવણ સદાયરણ્યથી ચાલ્યો હોત તો તેને રાજ્યઘટ્ટ કરવાનું કઈ કાળજી નહોતું અને તેણે સ્વનંતતા અને ગજ્યના ઉપભોગનો આસ્વાદ લાભો સમય લીધો હોત એવી મનવળના ઉદ્દગાર એક વખત માર્તિએ કાઢ્યા હતા. આ ઉપરથી તે રાજ્યનીતિનું પણ હતો એમ પણ જણાય છે. હનુમતના અતુલ પરાક્રમને વિષે રામાયણમાં જે વર્ણનો મળે છે તેમાં અતિશયોક્તિ હોય તોપણ એકંદર રીતે માર્તિ તે વખતનો એક વીર યુદ્ધ હોતો એ વાત અપડ છે. માનતિની અને બીજા પ્રાણીઓની તેમજ ઝાડોની હિન્દુ લોકો પૂજા કરે છે, તે કારણ તેમનામાં ખરા ધર્મજ્ઞાનનો અભાવ છે એમ

અન્ય ધર્મના લોકો

પ્રતિપાદન કરે છે. વાદગ, મર્ષ, બજદ, ગાય વગેરે પશુની અને પીપજો, વડ, તુળગરી વગેરે ઝાડોની પૂજા કરનારા હિન્દુઓ મહામૂર્ખ છે એવો મન જાહેર રીતે કહેનારા અનેક ધર્મોપદેશકો આપણા તેમજ પારકાઓમાં છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાણીઓની અને વનસ્પતિની પૂજા કર્યા દારણેને લીધે પ્રચારમાં આવી તેનો તે વિચાર કરતા નથી નર્વ પદ્યોમાં ઉદ્યમે

અંશ છે અને ઇશ્વરને ઠેકાણે વાસ કરનારા સત્ત્વ, રજ, તપ
 એ ગુણ ને પદાર્થમાં છે તે વધતાઓછા પ્રમાણમાં પૂજ્ય છે,
 એવી ભાવના પુરાણકાળમાં હિન્દુઓના અંબકરણમાં દૃઢ થવાને
 લીધે ઉપસા પ્રકારના રિવાજો અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ દેશના
 અવતાર માહા મ્મને લીધે વિભૂતિપૂર્ણનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું. જે
 કોઇનામાં સત્ય, ન્યાય, પ્રેમ, કર્તવ્યનિષ્ઠા વગેરે ગુણો મુખ્ય હોય,
 તેમની જાત, કુળ અથવા ધર્મ વગેરેનો કેદાલેદ ધ્યાનમાં ન
 લેતાં તેમને ઇશ્વરનો અવતાર માનવા એવું જે લોકોનાં પુરાણો
 અને ખીજા ધર્મગ્રંથ કહે છે તેમણે મારૂતિને વિભૂતિ તરીકે માનીને
 દેવાસભ્યમાં બેસાડ્યો હોય એમાં આશ્ચર્ય નથી. મારૂતિ વાનર
 હતો તેથી તેની પૂજા કરવામાં નથી આવતી, પરંતુ
 વાનર હોવા છતાં તેનામાં દિવ્ય શક્તિ હતી, અને તેથી તે વંધ
 છે. આ ભાવનાથી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે એ ધ્યાનમાં
 રાખવું જોઈએ. આવા પ્રાચીન વીર મોટેનો આદરભાવ સદા
 જનમૃતં રહે એ હેતુથી હતુમાનનો જન્મોત્સવ કરવાનો આજ
 આ દેશમાં પડ્યો. હતુમંતના

ચરિત્ર ઉપરથી બોધ

શો ક્ષેત્રે એ હિન્દુધર્મના દરેક અભિમાનીએ જોવું જોઈએ. રાજનિષ્ઠા
 અને સ્વામીનિષ્ઠાનો મારૂતિ કેવળ અવતાર છે. સ્વાર્થત્યાગ,
 અખંડ પ્રેમ, અખૂટ ધૈર્ય અને સામર્થ્ય મહત્ત્વને જેઓ માને
 છે તેમણે આ વીર પુરાણનું જીવનચરિત્ર હમેશાં પોતાની
 નજર સામે રાખવું જોઈએ. આ સર્વ સદ્ગુણોનો અને
 સામર્થ્યનો ઉદય તેના અસ્તયર્થને લીધે થયો એવું પ્રાચીન ગ્રંથો
 કહે છે. અસ્તયર્થનું મહત્ત્વ જાણીને તે ઉવટ મુઠ્ઠી પાળવાનો
 અને તેનાથી પોતાના અંગમાં દિવ્ય સામર્થ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો

માગ્નીએ સતત પ્રયત્ન કર્યો હતો. શરીરસામર્થ્યનો નાશ
 થાય તો મનુષ્યને હાથે કોઈ પણ સાસારિક અથવા પારમાર્થિક
 કૃત્ય સાર થતું નથી એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે. અહ્મચર્યથી
 શરીરસામર્થ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એવું પ્રાચીન કાળમાં હિન્દુ લોકો
 જાણતા હોવાથી પૂર્વકાળના અનુસાસનકારોએ એવો નિયમ
 કર્યો છે કે દરેક મનુષ્યે પોતાના આયુષ્યના ત્રણ ભાગ
 અહ્મચર્યાવસ્થામાં કાઢવા એક જ ભાગ ગૃહસ્થાશ્રમમાં મયમપૂર્વક
 વ્યવસાયોને ઉપભોગ લેવામાં ગાળવો આયુષ્યના પહેલા પચીસ
 વર્ષ અહ્મચર્ય પાળ્યા પછી પચીસ વર્ષ ગૃહસ્થ તરીકે
 પત્નીના સહનાસમાં સાસારિક સુખો ભોગવવામાં અને ફરીથી
 તેટલા જ વર્ષ વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્થ અવસ્થામાં ગાળવા
 રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં આ ચાર આશ્રમો પ્રમાણે
 બધા જ વર્ગના હતા એમ કહી શકાય નહિ, તોપણ ધણા
 વખત સુધી પુરુષો સખ્ન અહ્મચર્ય પાળતા હતા એવું દેખાય
 છે ઉપનિષદકાળમાં પણ અહ્મચર્યને માટે લોકોમાં અત્યંત
 આદરભાવ હતો. (આ સમયની વિશેષ માહિતી ‘બ્રજવંશ
 નિવેચનમાં લેવી) યજ્ઞ, ઇષ્ટા (પૂજા), સત્નાયણ (મુનિ અને
 દીનદુઃખીઓને અન્નદાન), મૌન, અનાગકાયન (ઉપોષણ) અને
 અરણ્યાયન (અરણ્યવાસ) વગેરે કરના અહ્મચર્યનો દરજ્જો
 ઉચ્ચ છે, એવું છાંદોગ્યમાં કહેવાય છે (ડા ઉપ અ. ૮—૫)
 ઉપનિષદના સમય પછી બૌદ્ધધર્મની સ્થાપના થતા ધર્મોપદેશ
 કરતા ફરનારા બિશ્વકોનો વર્ગ જુદાનુસાસન પ્રમાણે તૈયાર થયો.
 ધર્મધાર્યને માટે જીવગી મુધી કુવાગ રહેનાર હજારો બિશ્વ
 અને બિશ્વણીઓ તે સમયે દેશમાં મહા બાધી ઠેકાણે ઠેકાણે
 રહેતા હતા અને ધર્મોપદેશનું કામ કરતા હતા. બૌદ્ધધર્મની

રીતભાતોનું અનુકરણ હિન્દુધર્મીઓએ અનેક રીતે કર્યું. આને લીધે જ જીંદગી સુધી કુંવારા રહીને સંન્યાસ ધારણ કરવાની રૂઢી પડી હશે. પરંતુ તે કાળના સર્વનો પરિત્યાગ કરીને ધર્મ સંબંધી વિચાર કરવામાં ખોતાનું આયુષ્ય ગુન્નરનારા સંન્યાસીઓ મહાન યોગ્યતાવાળા અને સમાજને પૂજ્ય હતા. એવું પણ હોવાનો સંભવ છે કે શ્રી. શંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મનું ખંડન કરીને વૈદિક ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કર્યું ત્યારે અનેક બૌદ્ધ-ધર્મના બિમુક તથા સાંસારિક લોક શ્રીશ્રી હિન્દુ બન્યા હોય તે કારણથી જ આ દેશમાં સંન્યાસીઓની સંખ્યા વધતાં વધતાં આજ દીન સુધીમાં પચાસ લાખ ઉપર ગયેલી છે. ચોખ્ખા પાણીના તળાવને જે પ્રમાણે લીંઝ જગાડી નાખે છે, તે પ્રમાણે આ સંન્યાસીઓએ ધર્મ, નીતિ અને જ્ઞાન જગાડી નાંખેલાં છે; છતાં તેમનામાં કમનુકુળ પ્રમાણે શોભા આપનારા કેટલાએક સંન્યાસીઓ મળી આવે છે એ સતોપની વાત છે. ખરું જોતાં જે કારણોથી બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યાસનું મહત્ત્વ પ્રાચીન કાળમાં વધ્યું તેનો વિચાર કરવાનું હિન્દુસમાજે છોડી દીધું તેથી જ તેની ઉતરતી કળા આવી એમાં સંશય નથી.

બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ

ખતાવનારા અનેક દાખલાઓ પુરાણો અને ઇતિહાસોમાંથી મળી આવે છે. ઇંદ્રજીતનો પરાભવ જે વીર પુરુષે કર્યો તેણે બાર વર્ષ કાયા, વાયા અને મનથી સખત બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હતું એમ રામાયણમાં લખેલું છે; અને એ સૌર્યભરેલું કામ કરવાની તાકાત લક્ષ્મણમાં બ્રહ્મચર્યને લીધે જ આવી હતી એમ ક્ષાંતેલું છે. બીજા પિતામહે બ્રહ્મચર્યના જોરથી કાળને ઘસેલ-

અને મોતને તે પોતાની મરજી પ્રમાણે અટકાવી શક્યા. વનિતા-
 વિવાસના ઝપાટામાં સપડાતાં જ મનુષ્ય કેવો નિઃસત્ત બને
 છે એનો દાખલો કુરુક્ષેત્રમાં પતન પામેલા અભિમન્યુનો છે. જે
 સમરાંગણમાં હિન્દુઓની સ્વતંત્રતાની પ્રથમ આહુતિ આપવામાં
 આવી ત્યાં જવાને જ્યારે પૃથ્વીરાજ નીકળ્યો, ત્યારે
 તેની કમરની આસપાસ વિંટાળેલું શેલું તેની પત્નીએ પકડી
 રાખ્યું એવી આખ્યાયિકા છે. અર્થાત વિયયવાસના શૌર્યનો
 નાશ કરે છે તેનો આ એક દાખલો છે. જે માણસ વિયય-
 વાસનાઓને છતીને માનવજાતિના ઉદ્ધાર માટે શ્રમ કરે છે
 તે નરનો જન્મ સરળ છે. કાગે ઠરીને તે મૃત્યુ પામે
 ત્યારે ' તે મરી ગયો ' એવું વ્યાવહારિક ભાષામાં આપણે કહીએ
 છીએ તોપણ તે કીર્તિકથે ચિરંજીવ જ છે. આને માટે
 હનુમંતનું ચરિત્ર સાક્ષી આપે છે. બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તવૃત્તિનો
 સદુપયોગ કરવામાં આવે તો, સમાજનો યોગ્ય રસ્તો દોરના
 માટે એકાદી અસ્પાયુષી વ્યક્તિ પણ કેરી સમર્થ થાય છે તે
 યુદ્ધ અને શંકગચાર્યનાં ચરિત્ર વ્નેહ્યે તો સમજાઈ આવશે.
 કકન ૩૨ વર્ષના આયુષ્યમાં બૌદ્ધ ધર્મને જમીનદોસ્ત કરનાર
 અને અનેક વિદ્વાન્મરેલા મય રચનાર શ્રી. શકરાચાર્યને ખરેખર
 ધન્યવાદ ધટે છે. પરંતુ આજકાલ હનુમાનજયંતિ પાળવા માટે
 આગળ આવનાર આપણે જ આપણા કર્તવ્યથી વિમુખ થયા
 છીએ. કેટલાએક કાળ સુધી તો બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું એક
 બાબુએ જ રહ્યું અને હિન્દુ બાળવિવાહાદિક રીતીના સાણસામાં
 સપડાઈને સમાજની હાનિ થવા લાગેલી, એને માટે આપણને
 હનુમંતભક્તોને કંઈ જ લાગતું નથી. બાળમાતા, બાળપિતા,
 બાળવિધવા તથા બાળવિધુર, અશક્ત બાળકો અને નિઃસાહી

પ્રજાને બદલે દેશમાં શારીરિક, નૈતિક અને ધૌદ્ધિક
 તેજનો ઉદય થાય, આખો સમાજ કર્તવ્યનિષ્ઠ અને સન્માર્ગે
 ચાલનારો બને, એવી જોમના અંતઃકરણમાં લાગણી હોય
 તેમણે સદા અભિમાનપૂર્વક પોતાનાં ભાષ જાહેન, હનુમંત
 જેવાં પરમ પ્રતાપી, તેજસ્વી અને કીર્તિરૂપે ચિરંજીવ થાય
 એ માટે સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. હગતી પ્રજાને શુદ્ધ
 બ્રહ્મચર્યવ્રતનું મહત્ત્વ સમજાવનારા ગુરુ જે દિવસે આગળ
 આવશે તેજ દિવસથી આપણી ચકતી થશે. દર સાલ આવી
 હનુમાનજયંતિને લીધે અને સર્વત્ર નજરે પડનારા હનુમાનના
 દેવાગ્રયોને લીધે આપણામાં કર્તવ્યનિષ્ઠા અને બ્રહ્મચર્ય
 માટે પ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ અને આ ઉત્સવોને પ્રચારમાં
 લાવનારા આપણા પૂર્વજોનો શ્રમ હનુમાનજીની કૃપાથી સફળ
 થાઓ.

વૈશાખ મહિનો

વૈશાખ મહિના અંગ્રેજી મે મહિનાના અરસામાં આવે છે. વસંત ઋતુમાં આનો સમાવેશ કરેલો છે, તોપણ ગ્રીષ્મ ઋતુનો સખલ તાપ આ મહિનામાં જણાતો હોવાથી હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ જે વ્રતવૈકલ્ય આ મહિનામાં કરવાનાં કહેલાં છે તે સર્વની રચના આ મહિનાને યોગ્ય રચવામાં આવેલી છે. પ્રાતઃસ્નાન, ધર્મકુંભનું સ્નાન, ગંધપુષ્પમાલા, કેળાં વગેરેથી વસંતપૂજા, પાણીની પરચ માંડવી વગેરેની જે યોજના રચવામાં આવી છે તે આ હિન્દુઓના દિવસને યોગ્ય છે. આ મહિનામાં પિતૃતર્પણ, પીપળાની પ્રદક્ષિણા, એકભુક્ત (એક વખત જમવું), નંત (નકોડો) અને અન્નચક્ર વ્રતોનું મહત્ત્વ પણ બહુ વર્ણવેલું છે. દેવતાઓની ભૂર્તિઓ પાણીમાં મુકી રાખવી, તેમના ઉપર અભિષેક કરવો, પાણી, પંખો, છત્રી, જોડા, ચંદન વગેરેનું દાન કરવું, એમ પણ કહેલું છે. વસંતપૂજાનો ઉત્સવ અનેક દેવાસયોમ થાય છે. તેમાં પણ નીચેના ત્રણ ઉત્સવોનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એ ત્રણ ઉત્સવો તે અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ), પરશુરામ જયન્તિ અને નરસિંહ જયન્તિ છે.

અક્ષય તૃતીયા

વૈશાખ શુદ્ધ ૩ને અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ) કહેવામા આવે છે. આ દિવસે જપ, હોમ, પિતૃતર્પણ, દાન ઇત્યાદિ જે કોઈ કરવામા આવે તે અક્ષય થાય છે એની માન્યતા છે. અખાત્રીજ રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત ખુધવાગ્ને દિવસે આવે તો મહાપુણ્યકારક મનાય છે. અક્ષય તૃતીયાનો દિવસ કૃતયુગનો પ્રથમ દિવસ છે. વાસ્તવિક જોના આ દિવસ ઉત્સવ તરીકે ગણાય કે કેમ એ એક સનાય છે, કારણકે ૨૬ સ્ત્રીઓ જ આ દિવસને મહત્ત્વ આપીને બ્રાહ્મણને ઉદ્દકુંભ વગેરેનું દાન આપે છે. પુરોહિતો તે દિવસે યુગાદિ શ્રાદ્ધ અપિંડક ઇચ્છું. છેવટે મૃત પિતૃઓ માટે તક્તનું તર્પણ પણ કરવું એવું લખેલું છે, પરંતુ તેમ કોઈ કરતું હોય એમ જણાતું નથી. વર્ષમા સાડાત્રણ મુહૂર્ત મુખ્ય દૃષ્ટા છે અને તે પૈકી અક્ષય તૃતીયા એ અર્ધ મુહૂર્ત છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે, પરંતુ તે સર્વ ટેકાએ પાળવામા આવતું નથી.

ધાર્મિક વિધિ

આ તહેવાર વિષ્ણુ પ્રીત્યર્થે છે. પિતૃસ્વરૂપી જનાર્દનને આહ્વાણ દ્વારા ઉદ્દકકુંભનું દાન આપવું. વસંતમાધવની પૂજા કરીને વસંતદેવતા પ્રીત્યર્થે તૃણ મટાડવાને ઉદ્દકકુંભનું દાન આપવું. ગતભર્તૃદા સ્ત્રીઓએ નવા માટીના ઘડામાં નિર્મળ અને કંઈ પાણી આહ્વાણને અર્પણ કરવું. આ તિથિ પૂર્વાષ્ટહ્યાપિની લેવી. બન્ને દિવસે પૂર્વાષ્ટહ્યાપિની હોય તો બીજી લેવી. આ દિવસ શ્રાદ્ધસ્વરૂપ હોવાને લીધે આ દાન અને શ્રાદ્ધ સાથે શ્રવતા પિતૃકોનો, છોકરોઓનો અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓનો સંબંધ નથી. પિતરોની પ્રીત્યર્થે રાત્રે જાગણ કરવું અને શિવની પૂજા કરવી.

ચાલુ રહી

આ દિવસ બીજા મહારવના તહેવારોની માફક વિશેષ આનંદથી કોઈ પાળવું નથી, તોપણ અક્ષય તૃતીયાની તિથિ બીજી તૃતીયાઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. ભાદરવા શુદ્ધ રત્ન હરિતાસિકા મત આના કરતાં વિશેષ પ્રચારમાં છે. કેટલાએક જણ અક્ષય તૃતીયાને અખાત્રીજ કહે છે. આ દિવસના શુભ મુહૂર્ત ઉપર કોઈકુમાં કણબી લોકો વાવેતર કરે છે. ચૈત્ર મહિનો એ વસંતકાલનો આરંભ છે અને ચૈત્ર શુદ્ધ ત્રી અક્ષય તૃતીયા સુધી વસંતગૌરીનો ઉત્સવ સર્વ દેવીના દેવાલયોમાં ઉજવાય છે. આ ઉત્સવનું ચૈત્રાગૌરી અથવા દોલોત્સવ એવું નામ છે. આ ઉત્સવમાં વસંતકાલને યોગ્ય મહત્તિથી નૃત્યગાયનાદિક વિધિ અને વસંતપૂજા કરવામાં આવે છે અને સ્ત્રીપુરુષોનો સમુદાય દેવાલયમાં એકત્ર

થાય છે. આ ઉત્સવની પરિસ્થિતિ અક્ષયતૃતીયાને દિવસે થાય છે. ખીપરમા આવેલી ગૌરી તે દિવસે પોતાને સામરે જવાની છે એવું માનીને પોતપોતાના ગળ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ પોતાની સૌભાગ્યવતી તેમજ કુમારિકા સખીઓની સાથે હાથદરકંડુનો મમારંભ મોટા આનંદથી પસાર કરે છે. શ્રી કૃષ્ણનાં દેવાવયોગા પણ વસંતોત્સવ પાળવામાં આવે છે અને મથુરા, જંદાવન, અયોધ્યા, કાશી, કારકા, કાકોરનાથ વગેરે જગ્યાએ તેમજ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં અનેક દેવીના દેવાવયોગા વસંતોત્સવ બહુ જ જોવાલાયક હોય છે.

ગુજરાતમાં અક્ષય તૃતીયાને અખાત્રીજ કહે છે. તે દિવસથી દરીયો તોફાની થાય છે અને જળમાર્ગે મુસાફરી કરી એ જોખમભરેલું છે એવું ત્યાંના લોકો માને છે. ખીજને દિવસે ગામડાંના લોકો ગામની બહાર જુદી જુદી જાતનું અનાજ ગોડવી મુકે છે અને તેને શહેરનો દેખાવ આપે છે. ત્યાં તાંજાનાણું મુકવામાં આવે છે તેને રાજા કહે છે અને મોપારી મુકવામાં આવે છે તેને દારબારી કહે છે. અનાજ ઉપગત રૂ, સાકર વગેરે જાણ્યો પણ ત્યાં મુકવામાં આવે છે. ત્રીજે દિવસે પોતાના ગામની હાવન કેરી છે તે જોવા મટે ગામવાળાઓ ઉપડી જગ્યાએ જાય છે. ત્યાં મુકેલા અનાજમાં જોને છીડીઓ લાગે અથવા દવામાં ઉડી જાય તે અનાજ ખીજે વરગે મોધું થશે એવું તેઓ માને છે, અથવા તે અનાજનો પાક સારો નહિ આવે એવું પણ તેઓ માને છે. જે ઝિગમ થી કપાસ, ઉડી ગયો હશે તે દિયાના દોકો કપાસ વાદે નિકામ કરશે એવું તેઓ સમજે છે. પૈપો અથવા મોપારીને જે પ્રમાણમાં છીડીઓ ચડેલી હશે તે પ્રમાણમાં રાજા અને દારબારીઓને

પીડા થશે એવું પણ માનવામાં આવે છે. આ રીવાજ ગુજરાત કરતાં મારવાડમાં વધારે છે. અખાત્રીજને દિવસે કણખી, વાણીયા વગેરે વર્ણના લોકો પાણીથી ભરેલા એક માટીના ઘડા ઉપર તરખુચ અથવા ખીજું એકાદું ફળ મુકીને તે ઘડો બ્રાહ્મણને દાન કરે છે. શ્રાદ્ધ વગેરે કરવાનો રીવાજ નથી.

હેતુ અને બોધ

પ્રાચીન શાસ્ત્રકરોએ જે અનેક તહેવારો પ્રચારમાં આણ્યા તે સામાજિક હતા, તેમણે તેમને ધાર્મિક સ્વરૂપ મળવાથી તેમને કોઈ વિશેષ માનતું નથી. સામાજિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ તેમનું મહત્ત્વ કેટલું છે એ જો લોક સમગ્ર લેશે તો ધણો ફાયદો થશે. આ તહેવારો પ્રચારમાં આવ્યા ત્યારે તેમની વશાદારી કરીને તે લોકમાન્ય થાય એવો તે કરનારાઓના અંતઃકરણનો હેતુ લોકો ભુલી ગયા અને જો પેનાનો થોડોધણો સ્વાર્થ સાધવા માટે બ્રાહ્મણોએ તેમનું અસ્તિત્વ કાયમ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો ન હોત તો તેમાંના કેટલાયે તહેવારો નામના જ રહ્યા હોત. હાલના વખતમાં આવા ધર્મ સંબંધી કૃત્યનું મહત્ત્વ લોકોને સમજાતું ન હોવાથી તેમને થોડા વલણ આપીને સમાજની પ્રગતિ માટે આવા તહેવારો આવશ્યક છે એવું જો બતાવવામાં નહિ આવે તો થોડા વખતમાં જ આ તહેવારો નાશ પામ્યા વગર રહેશે નહિ. પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીસ, ઍબિસોનીયા ઇગ્લેન્ડ વગેરે દેશોમાં વસંતદેવી પ્રીત્યર્થે હૃત્સવ કરવામાં આવતો. હાલમાં ખ્રિસ્તી લોક ઇસ્ટરનામનો તહેવાર જે આ વખતમાં મોટા ઉત્સાહથી પાળે છે તે મૂળમાં વસંતોત્સવ હતો

એવું કેટલાએકનું માનવું છે. વસંતઋતુ એ સર્વ ઋતુમાં
 અત્યંત આનંદદાયક છે અને તે વખતે સર્વ સૃષ્ટિમાં નવું
 તેજ આપણી નજરે પડે છે. આ વખતે સૃષ્ટિ પૂર્ણ યૌવના-
 વસ્થાએ પહોંચેલી હોય છે તેથી તેના કવિમક્તોને કાવ્ય
 બનાવવાની અને ગાવાની શ્રુતિ થાય છે. ખીણેરમાં રહેલી
 વસંતગૌરીને યૌવનવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ તે અક્ષય તૃતીયાના
 સુદર્ત સાસરે જાય છે એવું કહેવાનો અર્થ એટલો જ
 છે કે આ અરસામાં સૃષ્ટિમાંના વૃક્ષાદિક વૈવાહિક સ્થિતિનો
 ઉપભોગ લઈને ફળદ્રુપ થાય છે. ત્યજ મહિનાની શરૂઆતમાં
 આશાદિક વૃક્ષોને કુમળા દીક્ષીઓ ટુટીને સુંદર ફુલો આવવા
 લાગે છે. વૈશાખ મહિનાની શરૂઆતમાં તેમને ફુલો આવે છે
 અને ઘણાં પક્ષી અને પતંગો તેમની ઉપર નિર્વાહ કરીને
 મોટા આનંદથી દિવસ ગુજારે છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિદેવતાને
 યૌવન અને માતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને શ્વગુરુગૃહે જવાને
 તે યોગ્ય હોય છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે આ
 સાત્ત્વિક, પ્રજ્વરેત્પાદક અને આનંદદાયક કાળને દેવ તરીકે
 માનવામાં આવેલો છે. સ્ત્રીઓએ તે વખતે હાજરકંકુનો
 સમારંભ કરવો, સૌભાગ્યલંકાર પહેરી તેમણે એક-
 બીજાને પ્રેમથી સૌભાગ્યદ્રવ્ય આપવાં. દુર્દેવે જ
 સ્ત્રીઓ પતિના સુખથી વિમુખ હોય તેમણે તૃપ્તિને પન્દુ
 વગેરે આપીને સતોષ કરવામાં આનંદ માનવો એવું પ્રાચીન
 આર્યોએ ઠરાવ્યું. આની જાનના કિસ્સા એ પરસ્પર.

*કરીને પાણીમાં બાફી નાંખી તેની અંદર ગોળ વગેરે ચાણ
 ખાવાને વાસ્તે બનાવાનો પ્રવાહી પદાર્થ; જેને ગુજરાતીમાં “પાનું”,
 કહેવામાં આવે છે.

સામાજિક સંબંધ અને પ્રેમ વધારવાનો સહેલો ધ્વાજ છે. ગરીબ અને તવંગરોની પરસ્પર મુત્તાકાત થઇ સહાનુભૂતિ અને પ્રેમ વધારવામાં હળદરકંડુ જેવા સમારંભથી મદદ મળે છે. વળી નાની ઉમરની છોકરીઓને વયોવૃદ્ધ અને અનુભવી સ્ત્રીઓ પાસેથી રીતરિવાજ શિખવાને માટે અ.વા પ્રસંગો, ઘણે અંશે સાધનરૂપ થઇ પડે છે.

દેવાલયોમાં અને બીજા ઠેકાણે આવા ઉત્સવો કરવાને લીધે જુદી જુદી જાતોમાં જનગૃતિ થાય છે. આવા પ્રસંગે હાજર રહેવા માટે બ્રાહ્મણોની માફક ઢેડને પણ અધિકાર હોવાથી દેવાલયમાં અને બહાર પોતપોતાના દરજ્જા પ્રમાણે સર્વ વર્ણના લોકોને બાગ મળતો જોઈને મનમાં ધણો આનંદ થાય છે. દરેક ગામડામાં હાલમાં ચાલતા સામાજિક નિયમો ધ્યાનમાં લઈએ તો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને ચમાર, ઢેડ વગેરે જુદી જુદી જાતોને ધાર્મિક, સામાજિક અને રાજકીય બાબતોમાં જુદાં જુદાં કામ કરવાં પડે છે. આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જુના વખતમાં ઉત્પન્ન થયેલી કેટલીક રૂઢિઓનું કારણ સામાજિક વ્યવસ્થા રાખવા માટેની શીકર હોય એમ જણાય છે. ચાલુ જમાનામાં અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ આવા તહેવાર આવે ત્યારે પોતાની ખોટાશમાં રહેનારી ગરીબ અને અજ્ઞાન જહેનોને નિમંત્રણ આપીને તેમની સાથે પ્રેમ વધારી તેમને શી અડચણો છે તે જણી લઈને દૂર કરવા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે તો કેટલો શાયદો થાય ?

વૈશાખ માસની શરૂઆતમાં ઉન્હાળાની ગરમીમાં તરસ્યાને પાણી પાવું એ પુણ્યનું કામ છે એમ જાણી ઉદ્ધકુંબ (ઉદ્ધકુંબ)

આપવાના રિવાજનો શાસ્ત્રકારોએ ધર્મકૃત્યમાં સમાવેશ
 કર્યો. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીની
 પરખ મંડાવી ઠંડું પાણી પાવાની સગવડ કરાવવામાં આવતી
 એ હરિશ્ચંદ્રરાજની કથા ઉપરથી માલુમ પડે છે. રાજ તરફથી
 વ્યાકુળ થયેા હતા તેપણ પોતાના સત્યને હાનિ પહોંચશે,
 એ ખીકથી તેણે પરખનું પાણી પીધું નહિ એવી હકીકત
 છે. પરખ રાખવાનો આજ હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે છે.
 ખાસ કરીને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં રાહદારીના રસ્તા ઉપર
 એ દિવસોમાં મુસાફરોને પાણી પાવામાં આવે છે. ઉન્હાણાના
 દહાડામાં જલની છંયા તથા એકાદ ગરીબ બ્રાહ્મણને થોડો-
 ઘણો પગાર આપીને બેસાડવામાં આવે છે. તે તરફમાં
 માણુમેને ગોળ અને પાણી આપે છે. આ ખર્ચ પૈસાદાર લોકો
 કરે છે. ઢોરને પાણી પાવાની સગવડ પણ ઘણે ઠેકાણે કરવામાં
 આવે છે. મુસાફરોની તૃપ્તિ શાંત કરવી, તરફમાં, મુંગાં
 જતાવરોને પાણી પાવું વગેરે કામો ગરીબ હાલતનાં માણુમે
 પણ રહેજે કરી શકે એવાં હોય છે. માથાપે પોતાનાં
 નાનાં છોકરાછોકરીઓને પરોપકારનું કામ શીખવવા માટે
 અશ્વ તૃતીયાનું મુહૂર્ત ઉત્તમ છે.

પરશુરામ જયન્તિ

અધર્મથી વર્તીને લોકોને હેરાન કરનારા દુર્જનોનો સંહાર કરવા માટે અને આક્રમકતાથી સાધુજનોને ઉગારવા માટે વખતોવખત જે દિવ્ય પુરુષો ઉત્પન્ન થયા, તેમની પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે ગણના કરીને તેમના જન્મદિવસોનો ઉત્સવ કરવાનો ચાલ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ પાડ્યો છે. રજ, સત્ત્વ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી પરમેશ્વરી શક્તિમાંની વિશ્વતંત્ર પાલનપોષણ કરનારી સાત્ત્વિક શક્તિના યોજક જે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન, તેના જ એ અવતારો હતા એમ પુરાણકારોએ કહેલું છે, અને એવા નવ અવતાર આજ સુધીમાં થઈ ગયા છે. દશમોક્તકાંડોનો અવતાર અધર્મનો નાશ કરીને ધર્મસંસ્થાપન કરવા માટે થશે. તેના સંબંધમાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથમાં અનેક રીતે ભવિષ્ય ભાખ્યાનું જણાઈ આવે છે. આ દર્શ અવતારમાંનો પરશુરામનો અવતાર છઠ્ઠો છે.

પરશુરામનો જન્મ વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજા પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં રાત્રિના પ્રથમ પહોરમાં થયો. પરશુરામનું અવતારકાર્ય કહીએ તો ક્ષત્રિયકુળનો નાશ કરવા માટે હતું. ભાગવતાદિ ગ્રંથો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરુરવાના વંશમાં ઋષિક નામક બ્રાહ્મણનો ગાધિ નામની ક્ષત્રિય કન્યા સાથે વિવાહ થયો. તેને પેટે જમદગ્નિ ઋષિ જન્મ્યા. એ મહા બ્રહ્મજ્ઞાની હતા; પરંતુ તે બહુ રીસાળ સ્વભાવના હતા. એક ક્ષત્રિય કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ થઇને તેને છ પુત્ર થયા, તેમાંનો છેવટનો પુત્ર જે રામ તે પાંડવથી પરશુરામના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એણે મર્વ યુદ્ધોમાં ૪૨૨૧નો ઉપયોગ કરીને શત્રુનો સંહાર કર્યો માટે, અને દશરથપુત્ર રામથી એ જુદા છે એવું બતાવવાની ખાતર તેનું નામ પરશુરામ પડ્યું. પ્રાચીન કાળમાં શોદ્ધાઓએ બિન્નબિન્ન શસ્ત્રાત્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ દેખાય છે. શ્રી કૃષ્ણનું મુદ્ધર્શનચક્ર, બીમની મદ્રા, અગ્રરામનું હથ, શ્રી રામનું બાણ, જમદગ્નિપુત્ર રામની પગ્ગુ એ શસ્ત્રો પ્રસિદ્ધ છે.

જે વખતે પરશુરામ જન્મ્યા તે વખતે આર્યાવર્તમાં ક્ષત્રિયો બહુ ઉન્મત્ત થયા હતા. ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોમાં જોડે ગરીરસંબંધ થતો હતો, તોપણ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણો બ્રહ્મજ્ઞાનવેત્તા હોવાથી પોતાને મોટા સમજતા હતા તે પ્રમાણે ક્ષત્રિયો પોતે રાજવંશી અને અધિકારસંપન્ન હોવા બદલ અભિમાન ધરાવતા હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને પક્ષમાં વારંવાર ક્રોધા થવા લાગ્યા. સદસ્રાર્જુન કાર્તવીર્ય નામનો મહિષ્મતી નગરીનો ક્ષત્રિય રાજા બ્રાહ્મણોનો ઢેર કરતો હતો. (મહિષ્મતી એ દાયનું નર્મદાના કાંઠા ઉપરનું

ઐશ્વર્યેશ્વર હોવાનું કહેવાય છે.) તેના ઉદ્દગારે ઉપરથી આ ઉભય વર્ણમાં કેટલું વૈમનસ્ય હતું એ સમજાઈ આવશેઃ કાર્તવીર્ય કહેતો કે:

ब्राह्मणाः संश्रिताः क्षत्रं न क्षत्र ब्रह्मणाश्रितम् ।

श्रिता ब्रह्मोपधा विप्रा खादन्ति क्षत्रियान् भुवि ॥

क्षत्रियेष्वाश्रितो धर्मः प्रजानां परिपालनम् ।

क्षत्राद्वृत्तिर्ब्राह्मणानां तैઃ કથં બ્રાહ્મણો વરઃ ॥

—૧૬૩-૧૭/૧૮

અર્થઃ “બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયોના આશ્રિત છે, પણ ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણો ઉપર આધાર રાખીને રહેલા નથી. ક્ષત્રિયોના આધારે બ્રાહ્મણો નિર્વાહ કરે છે. અર્થાત્ ક્ષત્રિયો જ શ્રેષ્ઠ છે. ધર્મનું પરિપાલન અને પ્રજાનું રક્ષણ ક્ષત્રિયોને લીધે જ થાય છે. એટલું છતાં બ્રાહ્મણો કેવી રીતે શ્રેષ્ઠ હોય ?” આવા વિચારથી ઉન્મત્ત થયેલા સહસ્રાર્જુને ઋષિવ્રજોને અનેક રીતે હેરાન કર્યા. તેણે એક વખત જમદગ્નિના આશ્રમમાં જઈ તેની કામધેનુનું હરણ કર્યું. આ ઉન્મત્તપણાનું પરિણામ પરશુરામથી સહન ન થયું અને તે સહસ્રાર્જુન અને તેના પરિવારને હાર કરી કામધેનુ પાછી લઈ આવ્યા. આ ખબર સાંભળીને જમદગ્નિને માહું લાગ્યું. તે બ્રહ્મવેતા ઋષિવર્ય છોકરાને બોલાવીને કહ્યું: ‘બાળક, તું મહાન પરાક્રમી છે ખરો, પરંતુ દેવતાઓના અંશવાળા રાજાનો તે વધ કર્યો એ યોગ્ય નથી- (રાજા પ્રત્યક્ષ વિષ્ણુ છે એવી માન્યતા આ દેશમાં બહુ પ્રાચીન કાળથી છે.) બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા તેમનામાં વસેલા દયા, ક્ષમા, સત્ય, શાન્તિ વગેરે ગુણો ઉપર અવલંબી રહેલી છે. ક્ષમા એ બ્રાહ્મણોનું મુખ્ય ભૂણ છે. તારા હાથે

રાજવધનું જે મહાપાપ થયું તેના પ્રાયશ્ચિત્ત માટે તારે તીર્થયાત્રા કરવી જોઈએ.” આ ઉપદેશ શિરસાવંધ માનીને પરશુરામ તીર્થયાત્રાએ ગયા અને તીર્થાટણ પૂર્ણ કરી એક વર્ષ બાદ પાછા આવ્યા. પરશુરામ પિતાનું વચન પરિપાલન કરનારા હતા અને તેથી પિતાની આજ્ઞા ચતાં તેમણે પોતાની માતા રેણુકાને શિરચ્છેદ કર્યો. પોતાની પત્નીથી પાતિવ્રતને કલંક લાગે એવું કર્મ બન્યું છે એમ જમદગ્નિને લાગતાં જ તેણે પરશુરામને તેનો શિરચ્છેદ કરવાને કહ્યું. શિરચ્છેદ પછી પરશુરામની વિનંતિ ઉપરથી જમદગ્નિએ રેણુકાને સજીવન કરી.

કેટલાએક કાળ પછી મહાસાગુર્જનના હોકરાઓએ પોતાના પિતાનું વેર લેવાની મતલબથી જમદગ્નિ ધ્યાનમાં હતા ત્યારે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે વખતે રેણુકાએ એકવીસ વખત છાતી કુટી આક્રંદ કર્યું હતું, માટે તેટલી જ વખત ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય દરીશ, એવી પરશુરામે પ્રતિજ્ઞા લીધી. આથી અસંખ્ય ક્ષત્રિયો તેના પરશુના ભોગ થઈ પડ્યા. ક્ષત્રિયો ગમરાધ ગયા. પછી રામચંદ્રે નાની ઉંમરમાં સીતાના સ્વયંવર વખતે પરશુરામના શિવધનુષ્ઠનો ભંગ દર્શ્યો. એ સમાચાર મળતાં જ તે ક્રોધાવમાન થઈને રામની સાથે લડવા માટે આવ્યા. પરંતુ રામચંદ્ર સાથે લડતાં પોતાનો પરાભવ થવાથી પોતાના અવતારની પૂર્ણાવૃત્તિ થઈ એમ સમજી તે મહેંદ્ર પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવા માટે આશ્વા ગયા.

ધાર્મિક વિધિ અને ચાલુ રૂઢિ

રામ અને કૃષ્ણના જન્મોત્સવ કરવાનું જે પ્રમાણે લખેલું છે તે જ પ્રમાણે પરશુરામ જન્મન્તિ પશુ દરવી એવું ધર્મશાસ્ત્રમાં

કહેલું છે. રાત્રિના પ્રથમ પ્રહરે શરૂ થતી તૃતીયા લેવી અને પ્રદોષ વખતે પરશુરામની પૂજા કરીને અર્ધ આપવા. આ ઉત્સવ આ દેશમાં મોટા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવતો નથી. એવી કથા છે કે પરશુરામે પોતાના બાણથી કોંકણપટ્ટીમાં આવેલા સમુદ્રને પાછો હઠાવી ત્યાં જમીન તૈયાર કરી અને તે જમીન બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપી. આ કોંકણપટ્ટીને પરશુરામક્ષેત્ર કહે છે. આ ક્ષેત્રમાં દુષ્કાળની પીડા કોઇ પણ વખતે ન થાય એવો પરશુરામે આશીર્વાદ આપ્યો છે, એવી આ પટ્ટીના લોકોની સમજણ છે. ઘણા દક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણો પરશુરામના ભક્ત છે. રત્નાગિરિ જીજ્ઞાના ત્રિપલ્લવ ગામમાં તેનું દેવાલય છે અને ત્યાં આ ઉત્સવ મોટા હાથથી પાળવામાં આવે છે.

પરશુરામ અને રામચંદ્ર

એમના વખતની સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ જણાય છે કે તે કાળમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે જાતોની વ્યવસ્થા હાલના કરતાં જુદી હતી. વેદકાળમાં આર્ય અને અનાર્ય એમ બે જ ભેદ અસ્તિત્વમાં હતા. જાતિભેદ સંબંધીનું વિવેચન ઋગ્વેદના પુરુષ સૂક્તમાં (ઋગ્વેદ ૧૦મું મંડળ) છે. આનો સમાવેશ પાછળથી કરવામાં આવ્યો છે એવો આધુનિક પંડિતોનો મન કમુલ ન કરીએ તોપણ તેના ઉપરથી એટલું તો દેખાય છે કે બ્રહ્માના મુખમાંથી થયેલા બ્રાહ્મણ, ગાદુમાંથી થયેલા ક્ષત્રિય, જંઘમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૈશ્ય અને પગમાંથી જન્મેલા શૂદ્ર એ સર્વ એક જ પરમેશ્વરના પુત્ર છે. તેમના ગુણો જોકે ભિન્ન પ્રકારના છે તોપણ

તેમને એક ખીજની મદદ સિવાય ચાલે એમ નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં ઘણે ભાગે આ જ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. બેદ માત્ર એટલો જ છે કે ક્ષત્રિય એ 'વક્ત્રઃસ્થલમાંથી ઉત્પન્ન' થયા એમ કહેલું છે. 'મૂ મુવસ્વ.' આ ત્રણ શબ્દોમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની ઉત્પત્તિ થઈ એવું શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. અને તેમાં જેને આત્મજ્ઞાનના યોગથી 'અહં વ્રહ્માસ્મિ'ના મર્મ સમજાયો તે જ બ્રાહ્મણ છે એવા વિચારો પ્રદર્શિત કરેલા છે. એકંદર રીતે બ્રાહ્મણો સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાતા હતા એટલી જ બાબત દેખાય છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનાં કુટુંબોમાં વેદકાળથી હરિશાષ્ટ ચાલતી હતી તેનો દાખલો

વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર

છે. હજારો વર્ષ સુધી એ એ વર્ણના બન્ને પ્રતિનિધિઓ દરેક કાર્યમાં પ્રતિસ્પર્ધા હોવાનું લખાયેલું છે. અને તેમણે તેમની પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા માટે અનેક પ્રયત્ન કર્યાનું પણ લખાયેલું છે. હજારો વર્ષ સુધી એક જ વ્યક્તિ હવતી હોય એ સંભવિત નથી, માટે એ જ ઉપનામથી ચાલતા આવેલા કુટુંબના કેટલાએક પુરોમાં આ દેવ દીર્ઘ કાળ સુધી ચાલ્યો હશે એમ કહેવું સંયુક્તિક છે. પછી આખરે વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કરીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બંને જ એક એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું. પ્રાચીન લેખોમાં અર્વાચીન શબ્દ 'જાતિ' ન હોતાં 'વર્ણ' શબ્દ છે. આર્ય અને અનાર્ય એમનામાં વર્ણનો બેદ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતો હતો. પછી મહાભારતકાળમાં

વર્ણને મારે જુદો જ મત પ્રચલિત થયો. શાન્તિપર્વમાં એમ કહેલું છે કે:

બ્રાહ્મણાનાં સિતો વર્ણઃ ક્ષત્રિયાનાં તુ લોહિતઃ ।

વૈશ્યાનાં પીતકો વર્ણઃ શૂદ્રાણામસિતસ્તયા ।

બ્રાહ્મણનો શુભ્ર, ક્ષત્રિયોનો લાલ, વૈશ્યોનો પીળો અને શૂદ્રનો વર્ણ કાળો હોય છે. જે આપણે આ દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આજની નીતિવ્યવસ્થા આ કસોટીએ ઉતરશે નહિ, અને તે પહેલાં પણ ઉતરી હોય એમ દેખાતું નથી. આવા પ્રકારની વર્ણવ્યવસ્થા મારે પ્રાચીન કાળમાં જુદાં જુદાં મત પ્રદર્શિત કરવામાં આયા હતા; તોપણ બ્રાહ્મણ અને બીજા વર્ણની યોગ્યતા ગુણો ઉપરથી ઠરાવવી એવો મત પરશુરામના કાળથી પાંડવ કૌરવના કાળ સુધી પ્રચલિત હતો એમાં સંશય નથી. કેવળ જન્મથી પ્રાપ્ત થયેલી ઉચ્ચ કે નીચ નીતિનું મહત્ત્વ ન માનતાં શ્રેષ્ઠત્વ અથવા કનિષ્ઠપણું મનુષ્યના ચારિત્ર ઉપર અવલંબીને રહેલું છે એવું ભારતમાં અનેક ઠેકાણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. એના દાખલા તરીકે મોક્ષ, ધર્મ, વનપર્વ, શાન્તિપર્વ વગેરે પ્રકરણોમાંથી આ સંબંધીના ઉદ્ગારો મળે છે. જે મનુષ્યમાં સત્ય, દાન, ક્ષમા, શીલ, તપશ્ચર્યા, દયા વગેરે ગુણો હોય તે બ્રાહ્મણ છે. કુળ, વેદાધ્યયન કે વિદ્વતાથી ઢિંજત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી; તે તો ઉત્તમ આચરણથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપર દર્શાવેલા ગુણો જે શૂદ્રમાં હોય તો તેને બ્રાહ્મણ સમજવો; અને પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવનારમાં જે તે ન હોય તો તે બ્રાહ્મણ નથી. શ્રીકૃષ્ણે તો ગુણકર્મ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણની ઉત્પત્તિ છે એમ ગીતાપરિવર્ણમાં કહેલું છે. સમાજના શ્રેષ્ઠ જનોને આ પ્રકારનો મત પસંદ

પડ્યો હતો. માટે જ વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિપદ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીને તેમાં જય મેળવ્યો. વસિષ્ઠના શાપને લીધે ચાંડાળ બનેલા ત્રિશંકુની અને કલ્મષપાદની બાણુ લાઇને વિશ્વામિત્રે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. ક્ષાત્રય વિશ્વામિત્રે ત્રિશંકુનું પુરોહિતપણું કબ્જા કરીને તેનો યજ્ઞ ચલાવ્યો, તે વખતે બ્રાહ્મણોએ મ્હેજ પ્રશ્ન કર્યો કે આવા ચાંડાળના ક્ષત્રિય ઉપાધ્યાયના હાથનો હવિર્ભાવ દેવ ગ્રહણ કરશે ? આ પ્રશ્નની પરવા ન કરતા વિશ્વામિત્રે યજ્ઞકાર્ય શાતપણે ચલાવ્યું.

તે કાળમાં વણુવ્યવસ્થાને હાલનું જાતિવ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું નહોતું, પણ કાળે કરીને જુદા જુદા ઉદ્યોગધંધાથી અને એવો ધંધો કરનારા લોકોમાં થયેલા રોટી બેટીના વ્યવહારને લીધે જે સામાજિક વિભાગ થયા, તે કાયમના ચક્રને મહાભાગતકાળમાં તેના અનેક પેટાભેદ ઉત્પન્ન થયા હતા. તોપણ તે સંબંધમાં તે વખતે હાલની માફક સખ્ત નિયમો ન હોવાથી તે કાળમાં એક વર્ણુ બીજા વર્ણુની સાથે રોટી બેટીનો વ્યવહાર કરી શકતો હતો. કોઈ પણ ઉચ્ચ વર્ણુનો પુરુષ પોતાનાથી હલકા વર્ણુની કન્યા સાથે લગ્ન કરી શકતો; પરંતુ નીચલા વર્ણુનો પુરુષ પોતાનાથી ઉચ્ચ વર્ણુની કન્યા સાથે શરીરસંબંધ કરી શકતો નહિ શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાનીએ યયાતિ રાજા સાથે પરણવાનો નિશ્ચય કરીને પોતાના પિતાની આજ્ઞા માગી, ત્યારે તેણે કૃષ્ણ કે બ્રાહ્મણ કન્યાનો ક્ષત્રિય સાથે વિવાહ થઈ શકે નહિ. તોપણ આખરે એ વિવાહ થયો જ.

વર્ણુભેદનું મહકમપણું

તે કાળમાં કેટલું હતું તે બતાવવા માટે અનેક દાખલાઓ

આપી શકાય. તે પૈકી કેટલાએક અહીં આપીએ છીએ.
 વિદર્ભ દેશના રાજની કન્યા અગત્ય ઋષિને આપી હતી.
 લોમપાદ રાજની કન્યા શાન્તા ઋષ્યશૃંગ ઋષિને,
 તૃણબિંદુની ગૌનામની કન્યા પુલત્યને, ભગીરથની કન્યા
 હંસી કૌતસ ઋષિને, શર્પાતિકન્યા સુકન્યા સ્વપન ઋષિને,
 એ પ્રમાણે ક્ષત્રિયોની કન્યાઓ બ્રાહ્મણોને આપવામાં આવી અને
 તેમની સંતતિ બ્રાહ્મણમાં ગણાઈ. બ્રાહ્મણો પણ પોતાની કન્યા
 ક્ષત્રિયોને આપતા હતા. શુક્રાચાર્યની કન્યા દેવયાનીનું
 યયાતિ રાજાએ અને કૃષ્ણદૈવાયનના પુત્ર શુક મુનિની કન્યા કૃત્તીનું
 આણંદ રાજાએ પાણિયદણ કર્યું હતું. ક્ષત્રિયોને તપશ્ચર્યાના યોગથી
 બ્રહ્મત્વ મળી શકતું. પુરુકુશોત્પન્ન પ્રિયમેધ અને ગર્ગ, દુષ્યંત-
 વંશીય શિનિ, ત્ર્યંબારુણિ એ સર્વે તપને લીધે બ્રાહ્મણ થયા.
 પુરુકુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મુદ્રલ બ્રહ્મર્ષિપદે ચડ્યા પછી- તેના
 વંશજ મૌદ્રલ્ય સંગ્રહ બ્રાહ્મણ થયા. તેમનામાં ગૃત્સમદનો
 દાખલો બહુ મહત્ત્વનો છે. અનુશાસનપર્વમાં કહેલું છે કે
 વીતહવ્ય નામનો ક્ષત્રિય રાજા પોતાના શત્રુના હાથમાંથી
 છટકી જવા સારૂ ભૃગુના આશ્રમમાં સંતાર્ધ રહ્યો. પછી જ્યારે
 તેની પાછળ પડેલા શત્રુએ આશ્રમમાં આવીને સવાસ કર્યો કે
 “અહીં કોણ ક્ષત્રિય છે?” ત્યારે ભૃગુએ કહ્યું કે અહીં સર્વ
 બ્રાહ્મણો જ છે. એ જ વીતહવ્ય રાજા ભૃગુના વચનથી
 બ્રાહ્મણત્વ પામ્યો અને ગૃત્સમદ કહેવાયો. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયનાં
 સામાજિક કર્તવ્યો ઘણે ભાગે ઠરેલાં હતાં, તોપણ જે પ્રમાણે
 ક્ષત્રિય બ્રાહ્મણત્વ મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરતા, તે જ પ્રમાણે
 બ્રાહ્મણો પણ ક્ષત્રિયની માજક યુદ્ધકલામાં પડત્વ મેળવવા માટે
 યત્ન કરતા હતા. અગત્ય મુનિ, દ્રોણાચાર્ય, અશ્વત્થામા,

કૃપાચાર્ય એ સર્વ બ્રાહ્મણ હતા, પણ ધનુર્વિદ્યામા કુશળ હતા. બ્રાહ્મણ પોતાના તેજના જોર પર ક્ષત્રિયોને શાપ આપીને જોર કરતા, એના દાખલા જોવા હોય તો નાડુશ, વેન, સહસ્ત્રાશ્વિન, કદમ્બપાદ અને ત્રિશંકુનો ઇતિહાસ જોવો.

न बलं क्षत्रियस्याद्ब्रह्मणा बलवतरा ।

ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षात्राच्च बलवत्तरम्

—બાલકાંડ ૫૪-૧૪

અર્થાત્ બ્રાહ્મણોના બળ આગળ ક્ષત્રિયોનું બળ તદ્દન શીકું પડે છે, એવી તે કાળમાં માન્યતા હતી. બ્રાહ્મણોના નમસ્કારને લીધે સૂર્ય પ્રકાશે છે એમ વનપર્વમાં કહેલું છે; અને તે ક્રોધાયમાન થાય તો સર્વ જગત ભસ્મ કરી નાખે એવું અનુશાસનપર્વમાં કહેલું છે. તથાપિ દુર્વાસા ઋષિ અને અંબરીષ રાજાનો દાખલો જોતા અંબરીષને ગરણુ જઈને પોતાની પાછળ પડેલું સુદર્શનચક્ર દુર્વાસાએ રાખ્યું. આ ઉપગ્રી ક્ષત્રિયો પણ પોતાના તેજથી બ્રાહ્મણોને નિર્માલ્ય કરતા હતા એમ દેખાય છે. એકંદર રીતે જોતા વસિષ્ઠના વંશજ સનાતનધર્મવાદી પુરાણપક્ષના હતા. તેમનામાં પારાશર, કૃષ્ણદ્વૈપાયન, વૈશમ્પાયન, યાતુવંક્ય, શુક્રમુનિ, જૈમિની વગેરે સુપ્રસિદ્ધ બ્રાહ્મણધર્મના પુરસ્કર્તા જે પ્રમાણે થઈ ગયા, તે જ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના વંશજોનો સંબંધ પારાશર, બૃહુ, જમદગ્નિ વગેરેની સાથે બંધાવાથી તેમનામાં પણ અનેક ઉદારમતવાદી બ્રાહ્મણો થયા છે. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો તે સમયની સમાજવ્યવસ્થા કેટલી બધી મદ્દમ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. પરશુરામનો અવતાર ક્ષત્રિયોનો

ગવ હરણુ કરવા માટે થયો; પરંતુ તેના હાથે ક્ષત્રિય કુળોનો નાશ જ થયો અથવા બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ તેનાં કૃત્યોને લીધે જ સાબીત થયું એમ કહેવાય નહિ. કારણ કે પરશુરામ પછી રામચંદ્ર અને તેનો ક્ષત્રિય વંશ દીર્ઘકાળ સુધી અસ્તિત્વમાં હતો. તે જ પ્રમાણે પાંડવકૌરવ એ ક્ષત્રિય હતા, અને તેમના વંશજોએ ઘણા વખતસુધી સત્તા ચલાવી હતી. પછી ક્ષત્રિયોના વંશમાંથી રજપુતો ઉત્પન્ન થયા. તે જ પ્રમાણે મરાઠા અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાંના વડિયર એ સર્વ ક્ષત્રિયો છે. બ્રાહ્મણોનું મહત્ત્વ રામાયણકાળમાં વિશેષ હતું અને ત્યાર પછી પણ તેમને અગ્રસ્થાન મળ્યું. પરંતુ તે પરશુરામને લીધે નથી મળ્યું; પણ તેનાં કારણ તેમના ગુણ અને તેમની વિદ્યા એ હતાં.

સારાંશ કે પરશુરામના અવતારનો વિચાર કરીએ તો એટલું જ જણાઇ આવશે કે તે કાળમાં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોની વચ્ચે ઝગડો ચાલતો હતો. ઉભય પક્ષને પોતાની યોગ્યતા વધારે છે એમ લાગતું. છતાં તેમનામાં શેડી બેટીને બ્યવહાર ચાલુ હતો અને વર્ણવ્યવસ્થા મક્કમ હતી. બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયત્વ મેળવવા માટે અને ક્ષત્રિયો બ્રાહ્મણત્વ સંપાદન કરવા માટે પ્રયત્ન કરતા હતા; પરંતુ હિન્દુસ્તાનમાં ક્ષાત્રતેજ કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોનું વિશેષ માન હોવાને લીધે પરશુરામ કરતાં રામચંદ્રને જ તેના સૌજન્યને લીધે વિશેષ માન મળ્યું. ક્ષત્રિયોના ગર્વનું હરણુ કરવા માટે અવતરેલા બ્રાહ્મણ પરશુરામનો પ્રયત્ન અને પોતે જ બ્રહ્મજ્ઞાનવેત્તા હોવા બદલનું બ્રાહ્મણોનું દુરાભિમાન કમી કરવા માટે ક્ષત્રિય વિશ્વામિત્રનો પ્રયત્ન એ બન્ને દેશહિતની દૃષ્ટિએ જોતાં

સરખા મહત્વના છે. ગુણક્રમ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા હોવાનું
શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું તેનું રહસ્ય પણ એજ છે કે ઉચ્ચનીચપણું એ
જન્મસિદ્ધ હક નથી, પણ દરેક માણસ પોતપોતાના કર્મ
પ્રમાણે ચડતી કે ઉતરતી પાયરીએ જાય છે.

નૃસિંહ જયન્તિ

અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં સ્વયંભુવ મન્વંતરમાં કશ્યપ નામના એક ઋષિ થઈ ગયા. તેમને હિરણ્યાક્ષ નામનો એક પુત્ર હતો. તે મહા બલવાન હતો. તેણે ભૂલોકને દબાવી દીધું હતું. અર્થાત્ પોતાના પરાક્રમથી સર્વ દેશ છતી લીધા હતા અને પાદાઠાંત કરેલા લોકોને ઉંચું માથું કરવા દેતો નહિ. ત્યારે વરાહે તેનો નાશ કરીને લોકોને દુઃખમુક્ત કર્યા. આ વરાહને વિષ્ણુનો ત્રીજો અવતાર માનેલો છે. (કેટલાએક અંશેમાં વરાહને બ્રહ્માનો અવતાર માનેલો છે) આ હિરણ્યાક્ષના વંશમાં વૈવસ્વત મન્વંતરમાં બીજા એક કશ્યપ ઋષિ થઈ ગયા. તેમને અનેક પુત્રો થયા. તેમાં હિરણ્યકશ્યપુ (હિરણ્યકશિપુ) નામનો એક પુત્ર હતો. તેણે લોકોને બહુ જ ત્રાસ આપ્યો. પોતાના પ્રસિદ્ધ પૂર્વજ હિરણ્યાક્ષનો નાશ વિષ્ણુએ કર્યો માટે તેની સાથે વેર બાંધી તેના બંધોને તે અનેક

રીતે હેરાન કરવા લાગ્યો. હિરણ્યકશ્યપુ એ હિરણ્યાક્રાન્તો
 બાધ હતો એમ જાગવતાદિ થયેલાં કહેલું છે પરંતુ, મહા-
 બારતમાં હિરણ્યાક્રાન્તે એક એવ દિતે: પુત્ર: એમ વર્ણવેલો છે. આ
 કુપરથી તેને ખીજે કોઈ સહોદર નહોતો એ સ્પષ્ટ થાય છે.
 હિરણ્યકશ્યપુએ પોતાની સત્તા સર્વ દેહકાણે સ્થાપન કરીને
 ઋષિ, દેવ અને રાજાઓને હેરાન કર્યા. તે તેમના યજ્ઞયાગની
 સિદ્ધિ યથાદેતો નહોતો. હિરણ્યકશ્યપુએ વિષયોપભોગમાં લુપ્ત
 થઈને પોતે અજ્ઞેય અને અમર થવાના હેતુથી પોતાની
 દેહરક્ષા માટે અનેક ઉપાયો કર્યા. રાત્રે અથવા દિવસે,
 મનુષ્ય અથવા હિંસ પશુથી ઇન્દ્ર ન થાય તે માટે તેણે સારા
 બંદોબસ્ત કર્યો. પછી પોતાને કોઈના તરફથી પણ વાસ
 પહોંચાડવો શક્ય નથી એમ તેના મનની ખાતરી થતાં
 તે મનમાની કરતા કરવા લાગ્યો. આથી માનવિક વૃત્તિના
 લોકોને તે દુષ્ટતા હાથે પોતાનો છુટકારો દેવી રીતે કરી લેવો
 તેનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. આખરે તેને જ પુત્ર તેના
 નાશનું કારણ થયો. તે હરીશ્ચન્દ્ર નીચે પ્રમાણે છે: હિરણ્યકશ્યપુને
 જંબાસુરની દન્યા દયાપુત્રી પ્રહ્લાદ, અનુહ્લાદ, ત્રિહ્લાદ, દ્વિહ્લાદ,
 ગિમિ અને બાષ્કલ એવા છ પુત્રો થયા. તે પૈકી પ્રહ્લાદને
 પોતાના સંમંથીઓનો તામસી સ્વભાવ ગમતો નહોતો તેથી
 તે તેમની સાથે હળીમળીને રતી ન શકતો. પોતાનાં વિષય-
 ચંપટ સંગોવદાનાંઓ મોટી બ્રહ્મ ખાણ છે એવું જોઈને
 તેમને સુધારવાને તેણે પ્રયત્ન કર્યો. જે કામ પ્રહ્લાદ જાણ્યો
 તેને અસુર અથવા દૈત્ય કુળે દેવતા હતા અને અસુરોના
 પ્રતિસ્પર્ધીઓને સુર અથવા દેવ માનતા હતા. એ
 દેવાત્મવાદી હતા. સુર, બ્રાહ્મણ પદમાત્મા જે વિપ્લવ જેવો

કરતા હતા. સુરનો પક્ષ એ જ સત્ય પક્ષ છે એવી પ્રહ્લાદની ખાત્રી થતાં જ તેણે વિષ્ણુભક્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતાનો પુત્ર શત્રુપક્ષ પ્રમાણે વર્તે છે એમ ધ્યાનમાં આવતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ યોગ્ય ગુરુના હાથ નીચે શિક્ષણ માટે રાખી તેને ઠેકાણે લાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે તો ઉલટો ગુરુને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે મહારાજ મિથ્યા અભિમાનને લીધે અમે અસુરો દેહાત્મવાદી થઈને પરમાત્માને ભૂલી ગયા છીએ. મનુષ્ય અહંતા અને મમતાથી બદ્ધ થયો કે સત્ય અને અસત્ય, ન્યાય અને અન્યાય એની પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં રહેતું નથી. જ્યાં સુધી આ પ્રભાવ કાયમ છે ત્યાં સુધી પરમાર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે ખરા પરમેશ્વરને ઓળખવાની શક્તિ સંપાદન કરીને તેનામાં લય પામવાની ઇચ્છા દરેક માણસે રાખવી જોઈએ.

ગુરુને અને પ્રહ્લાદને બનતું નથી એમ હિરણ્યકશ્યપુએ જાણ્યું કે તરત તેણે પુત્રને બોલાવી ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને માટે સખ્ત આજ્ઞા કરી; ત્યારે પ્રહ્લાદે નમ્રતાથી કહ્યું, પિતાજી, જે વિદ્યાર્થી શાશ્વત સુખ અને શાન્તિ મળતાં નથી તે વિદ્યા શા કામની? પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ એ જ વિદ્યાનું અંતિમ ધ્યેય છે, માટે મને એમ લાગે છે કે તે ધ્યેય સાધ્ય કરવા માટે મેં જે માર્ગ સ્વીકારેલો છે તે યોગ્ય છે. વિષયવાસનાઓનો ઉચ્છેદ કરીને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી લેવી એવું શિષ્યવનારા મહાતુભાવ સાધુ પુરુષ એ જ ખરા ગુરુ છે. એવા ગુરુ મળે તો નેત્ર ઉપરનાં અજ્ઞાનતાનાં પડળ દૂર થાય અને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુગમ થાય. અર્થાત્ આ નશ્વર દેહ સાર્થક કરવો હોય તો સંતસમાગમમાં રહીને આ

ભવસાગર તરી જવાનો પ્રયત્ન કરવો, જોઈએ. આવી મતલબના
 પોતાના પુત્રના વિચારો અહંકારથી ઘેરાયેલા હિરણ્યકશ્યપુને
 ગમ્યા નહિ. તેણે પોતાના નોકરોને આજ્ઞા કરી કે કોઈ પણ
 પ્રયત્નથી જો છોકરો ઠેકાણે ન આવે તો તેને સખ્ત શિક્ષા
 કરવી. પેટનો વંત જોઈલો ખાડો ભરવાના હેતુથી તે ઉન્મત્ત
 દૈત્યાધિપાતની ગુલામી કરવાને નીચ નોકરોએ તે બાળક
 સાધુને અનેક રીતે દુઃખ આપ્યું; પણ તે જગાયે ડગ્યો નહિ.
 પોતાનું આચરણ નિર્ભળ રાખીને વિષ્ણુને તેણે તન, મન, ધન
 અર્પણ કર્યા હતાં. આવી રીતે પ્રત્યક્ષ પોતાનો પુત્ર ચતુના
 પક્ષમાં મળ્યો એ જોતાં જ હિરણ્યકશ્યપુ ક્રોધાવમાન થયો.
 અને પુત્રપ્રેમ જૂઠી જમને તે જ્ઞાની બાળકને દેહાંતદંડ
 આપવાનો તેણે વિચાર કર્યો. હિરણ્યકશ્યપુએ કહ્યું: “પ્રહ્લાદ,
 જ્યારે તું મારી ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તતો નથી ત્યારે તારે
 જીવતા રહેવું પણ છદ્દ નથી; માટે હું તારો પ્રાણ લઈશ. જે
 વિષ્ણુના નામની તું રાતદિવસ જૂસ પાડે છે તે
 તારો વિષ્ણુ તને આવે પ્રસંગે ઠેવી રીતે બચાવશે તે મારે
 જોવું છે.” એ શબ્દ કાને પડતાં જ પ્રહ્લાદે ઉત્તર આપ્યો:
 “પિતાજી, વિષ્ણુ જ માફ રક્ષણ કરે છે. મારા દેહનો એ જ
 ધણી છે અને તેના સિવાય અન્ય કોઈ પણ મારો પ્રાણ
 લઈ શકશે નહિ. તે સર્વ ઠેકાણે છે. જેવી રીતે તે મારામાં છે
 તેવી જ રીતે તે તમારામાં પણ છે. તે જ માફ રક્ષણ કરશે. આપણે
 શોધ, ધૈર્ય અને પ્રેમથી યુક્ત એવા વિષ્ણુને ક્ષીધે જીવીએ છીએ.
 એવા દેવના પણ દેવ વિષ્ણુ સાથે વિરોધ કરવામાં શું હાપણ
 છે ? સર્વસમાન પ્રેમ રાખીને જો આ વિષ્ણુના ચિંતનમાં
 મગ્ન રહે છે, વિષ્ણુ તેમનું રક્ષણ કરે છે. એમાં જરાયે

સંદેહ નથી.” પુત્રના આ ઉદ્દગાર હિરણ્યકશ્યપુને અત્યંત
 કર્ણકટુ લાગ્યા. એકદમ ધાંટા કાઢીને તેણે કહ્યું: “તારો
 વિષણુ આ વિશ્વમાં છે એમ તું કહે છે તો આ સામેના
 થાંભલામાં તે કેમ દેખાતો નથી?” પ્રશ્નકર્તા શાંતપણે પણ
 હસીને જવાબ આપ્યો કે પિતાજી તે આ થાંભલામાં પણ
 છે. આવું સાંભળતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ મોટા ક્રોધાવેશથી
 થાંભલા ઉપર લત્તાપ્રહાર કર્યો ત્યારે તેમાંથી ભયંકર ગર્જના
 થઈ અને સિંહના આકારની ઉગ્ર અને ભયાનક વ્યક્તિ
 બહાર નીકળી. એ જ નૃસિંહ હતો. તેણે એ દુષ્ટ
 દૈત્ય ઉપર એકદમ તરાપ મારી અને પોતાની જાંઘ ઉપર
 તેને આડો નાંખી નખથી તેનું પેટ ચીરી નાંખ્યું. આ
 દિવસ વૈશાખ શુદ્ધ ૧૪નો હતો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

તેરશને દિવસે એક જ વખત જમીને ચોદશને
 દિવસે મધ્યાહ્ન વખતે તેલ અને આમળા વાટીને ડીસે લગાડી
 સ્નાન કરવું. સાયંકાળને વખતે ધાન્યના દગલા ઉપર ઉદક-
 ચુક્ત દલશ મુકીને તેના ઉપરના પાત્રમાં નૃસિંહની મુવર્ણ-
 પ્રતિમાની પૂજા કરવી. રાત્રે જાગરણ, હરિષ્ટીર્તન વગેરે
 કરીને નૃસિંહની સેવા કરવી અને પ્રાતઃકાળમાં ડ્રીથી તેની
 પૂજા કર્યા પછી ગોદાન સહિત પ્રતિમા ઉપાધ્યાયને આપવી.
 આપણા વંશમાં થઈ ગયેલા અને હવે પછી થનારા વંશજોને
 ઉદ્ધાર કરવા માટે નૃસિંહની પ્રાર્થના કરવી. પછી
 બ્રાહ્મણ સાથે તિથિને અંતે બોજન કરવું. ત્રણ પ્રહર કરતાં
 ચતુર્દશી અધિક હોય તો પ્રભાતમાં જ પારણું કરવું.

તૈયાર કરેલા અન્ન અને ઉદકકુંભનું દાન પૂતમને દિવસે કરવું. વાઝરડા સહિત ગાય, પાહુકા, જોડા, છત્રી, પંખો, ઉદકકુંભ, શય્યા ઇત્યાદિનું દાન આપવાથી પુણ્ય થાય છે એવું ધર્મસિંધુમાં કહેલું છે. નૃસિંહજન્મોત્સવ ઘેરઘેર અથવા સર્વ વિધ્વંસનોને ત્યાં પાળવામાં આવે જ છે, એવું નથી. બંગાળ અને ઉત્તર તરફના ખીજા દેશોમાં આ પાળવામાં આવે છે. આ દેવ રામચંદ્રની માફક લોકપ્રિય ન હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે નૃસિંહ હિંદુ છે અને તેની સેવા કરવામાં કાંઈ ચૂક થાય તો તેના તરફથી ત્રાસ પહોંચે છે એવી માન્યતા છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ મતના પ્રચારને લીધે વિધ્વંસનાં દેવાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવ્યા; તેમાં કેટલાએક નૃસિંહનાં પણ છે, અને ત્યાં મોટા ભપકાથી ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. દીપોત્સવ, પાલખીનો વરધોડો વગેરે ઉત્સવો તે ઠેકાણે બહુ જોવાલાયક હોય છે. મદ્રાસ પ્રદેશમાં ઘંટસા અને હાંપીમાં નૃસિંહનાં મોટા મંદિરો છે. માનતા કરવાને અથવા માનતા ગપ્પા ઘણા અગ્રાહણ જાત્રાળુઓ દર સાલ ત્યાં જાય છે. કેટલાએક પ્રાહ્મણો અને અપ્રાહ્મણો નૃસિંહને કુળદેવતા તરીકે માને છે.

હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ સંબંધી માહિતિ આપતી વખતે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ લખેલું છે કે તેમનો જન્મ થયો તે વખતે પૃથ્વી ઉપર તોફાનો થયા હતાં. હાલની માન્યતા પ્રમાણે પૃથ્વી અત્યારની પ્રચંડ ભૂગોળ નહોતી, પણ જે ભાગમાં હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ એકત્રીયા

૫ સાથે રહેતા હતા તે ભાગ તે વખતની કલ્પના પ્રમાણે
 ૧ ગણતો હતો. ઉત્તર ધ્રુવ તરફના પોતાના નિવાસસ્થાનનો
 ૧ કરીને આર્યોની જે શાખા પશ્ચિમ અને દક્ષિણ દિશા
 ૬ ગણ તે પૈકી એક શાખા દક્ષીણ સમુદ્રની દક્ષિણ
 ૭ ગણે જ્યાં ઇરાન અને અફઘાનિસ્તાન દેશ છે ત્યાં ગણ.

વિશેની માહિતી દંતકથા (mythology)ને સ્વરૂપે
 ૧ ગણમાંથી મળે છે. પરંતુ હજારો વર્ષથી આ દંતકથા
 ૨ કવિકલ્પનાનાં અને અતિશયોક્તિનાં આવરણો ચડ્યાં છે
 ૧ ખરો ઇતિહાસ છુપાઈ ગયો છે. જે જૂના લેખ હાલમાં
 ૧ એમ છે તેમનું ખારીકાથી નિરીક્ષણ કરીએ તો,
 ૧ જણાય છે કે દક્ષિણ તરફ આવેલી આર્યોની આ
 ખાના બે વર્ગો હતા. તે

દેવ અને દૈત્ય

૧ નામથી પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે.
 ૧ મને વિષે એવો ઇતિહાસ છે કે વૈવસ્વત મન્વંતર માંહેના
 ૧ હિપુત્ર મરીચિ ઋષિને પ્રચિતસ દક્ષે પોતાની તેર કન્યાઓ પર-
 ૧ ધવી. તેમનાં નામ અદિતિ, દિતિ, દનુ, દનાયુ, સિંહિકા
 ૧ ગેરે હતાં. તે દરેકની સંતતિ તેમનાં નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી.
 ૧ ખલા તરીકે અદિતિના પુત્ર અદિતેય અથવા આદિત્ય,
 ૧ દિતિના પુત્ર દૈત્ય, દનુના પુત્ર દાનવ વગેરે. કલ્પના કુળમાં
 ૧ હેરણ્યકલ્પપુત્ર પુત્ર પ્રહ્લાદ એ મહાન વિષ્ણુમક્ત અને
 ૧ પ્રહ્લાદનો પુત્ર બલી એ ઉદાર થયા. કલ્પ પોતે મંત્રદષ્ટા
 ૧ ઋષિ હતા. તેના બે પુત્ર અવત્સાર અને અસિત એ ઋષિઓમાં
 ૧ ગણાય છે. અવત્સારને નિધુવ અને રેબ એવા બે પુત્ર હતા,
 ૧ અને અસિતને શાંડિલ્ય નામનો એક જ પુત્ર હતો. નિધુવની

સંતતિનાં નૈશ્વર્ય, રેખની સંતતિનાં રૈશ્ય અને શાંડિલ્યની સંતતિનાં શાંડિલ્ય એવા નામ પડ્યાં. નિત્ય ઋષિ અને દેવલ એ શાંડિલ્યના પ્રખ્યાત વંશજ છે. તેઓ પણ મંત્રદષ્ટ હતા એવું મત્સ્યપુરાણમાં લખેલું છે. દશ્યપ એ મરિચિ ઋષિના પુત્ર હોવાથી તેને મારિચિ એવું નામ મળ્યું. પ્રાચીન કાળમાં દશ્યપની ખ્યાતિ બહુ હશે એમ લાગે છે માટે જ તેનું નામ નક્ષત્રપુંજ માહેના એક નક્ષત્રને આપવામાં આવ્યું છે. (માગશર મહિનામાં સૂર્યની પાછળ આ નક્ષત્ર હોય છે.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દશ્યપના વંશજો કેટલાક ઋષિ જન્મ્યા તેમ કેટલાક દુષ્ટ અને નીચ મનોવૃત્તિના પુરુષ પણ થયા. વિષ્ણુ અને ઇંદ્ર પણ અદિતિના પુત્ર હતા એવું ગમાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં કહેલું છે. અને તેમના વંશજો આદિતેય નામથી એળખાયા. કાળે કરીને તેમને દેવ માનવામાં આવ્યા. ઇંદ્ર, વિષ્ણુ અને તેમના વંશજોને ‘અદિતનંદના’ પણ કહેવા છે. દશ્યપની બાર્યાને પેટે અત્યંત દુષ્ટ મનોવૃત્તિના અનેક પુરુષો જન્મ્યા. તે પૈકી દિતીનો પુત્ર (દૈત્ય) હિણ્યદશ્યપુ, દનુનો પુત્ર (દાનવ) કેતુ, દનાયુનો પુત્ર જત્ર, સિહિકાનો પુત્ર રાહુ એ પ્રસિદ્ધ છે. કાળે કરીને દૈત્ય અને દાનવ એ શબ્દનો એક જ અર્થ થવા માડ્યો, અને નીચ તથા કૂર માણુઓને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો.

દેવ અને દૈત્યનો સ્વભાવ એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેમને એકબીજા સાથે બનવું નહોતું, તેથી આ બન્નેમાં દીર્ઘકાળ સુધી કળયો ચાલ્યો. દૈત્ય સ્વભાવે તામસી, ઉન્મત્ત અને વિપવત્પટ હતા. દેહને જ તેઓ આત્મા માનતા. તેમના વિચાર અને આચરણ પ્રવૃત્તિપર હતા. યજ્ઞ-

યાગની વિરૂદ્ધ હોવાને લીધે તેઓ યત્ન કરનારા પોતાના
 બાળ્યો (આદિતેય)ને હેરાન કરતા હતા. સામા પક્ષમાં દેવ
 એ સાસ્ત્રિક, નમ્ર અને સંયમી હતા. વ્યાપક પરમાત્મા વિષ્ણુની
 તેઓ પૂજા અને આરાધના કરતા. વિદ્વાન અને જ્ઞાન-
 નિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવવાનો યત્ન કરતા. દેવ
 અને દૈત્ય બન્નેએ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાનો યત્ન કર્યો,
 પરંતુ દેવને તે સાધ્ય થયો અને દૈત્યોએ તેનો ભજનો જ અર્થ
 લઈને પોતાનું સમાધાન કેવી રીતે કરી લીધું એનું એક સુંદર
 દષ્ટાંત ઉપનિષદમાં મળે છે. હાંદાગ્યમાં કહેલું છે કે એક વખત
 દેવમાંથી ઇંદ્ર અને દાનવમાંથી વિરોચન (પ્રહ્લાદનો પુત્ર)
 હાથમાં સમિધા લઈને એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા નીકળ્યા.
 તે પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા. કેટલોક કાળ બ્રહ્મચારી રહ્યા
 પછી પ્રજાપતિ સામે જઈને તેમણે કહ્યું: “ભગવન્, પાપરહિત,
 જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્રુધારહિત, પિપાસારહિત,
 સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ એવા આત્માની શોધ કરવી જોઈએ. તેને
 જાણી લેવો જોઈએ. એ આત્માની શોધ કરીને જે તેને જાણે છે,
 તેને સર્વ લોક પ્રાપ્ત થાય કે, તેની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય
 છે, એવું આપનું વચન છે, એવું જાતા કહે છે. તે આત્માને
 પામવા અમે અહીં આવેલા છીએ.” ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું:
 “આ જે પુરુષ આંખોની અંદર દેખાય છે તે આત્મા છે. તે
 મૃત્યુરહિત અને ભયરહિત છે. એ જ બ્રહ્મ છે.” ઇંદ્ર અને વિરોચને
 કહ્યું, “હૈ ભગવન્, પાણીમાં તેમજ અરિસામાં જે દેખાય છે તે
 કોણ?” પ્રજાપતિએ કહ્યું: “એ જ આ સર્વમાં દેખાય છે. એ જ
 આત્મા છે.” આથી સમાધાન પામી તેઓએ ચાલવા માંડ્યું.
 એમને જતા જોઈને પ્રજાપતિએ કહ્યું: “આત્માની પ્રાપ્તિ અને

જ્ઞાન થયું નથી, ને તમે બંને જણા તો જાઓ છો. દેવ અથવા દાનવ
 ગમે તે આટલું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે પરાભવ પામશે.”
 વિરોચન તો પોતાના બાધઓ પાસે ગયો અને તેણે
 તેમને એવું કહ્યું કે આ લોકમા આત્માની એટલે પોતાની જ.
 પૂજા કરવી; પોતાની જ પૂજા અને સેવા કરનારને આ લોક
 અને પરલોક એમ બંને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ઈંદ્રનું સમાધાન
 ન થતાં તે શરીથી પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો અને બ્રહ્મજ્ઞાન
 મંપાદન થતાં સુધી પ્રજાપતિની પાસે રહ્યો. (અધ્યાય ૮મો
 ખંડ ૭ થી ૧૫)

દેવ યજ્ઞયાગાદિ કરીને સોમસુરાથી પોતાના ઇષ્ટ દેવતાઓને
 તૃપ્ત કરતા હતા અને તેઓ પોતે પણ સુગપાન કરતા હતા.
 વાસિષ્ઠિ અથવા સુરા ત્યાજ્ય નથી એવો તેમનો મત હતો.
 પરંતુ દૈત્ય અને દાનવોને યજ્ઞયાગાદિને માટે કંટાળો હતો
 અને તેઓ સુગઅદણુ કરતા નહોતા. દેવોએ સમુદ્રમંથન
 કરીને અનેક ગતિો પેદા કર્યાં. અર્થાત્ આ ઉભય પક્ષના લોકોએ
 જ્ઞાનસમુદ્રનું મંથન કરીને નાના પ્રકારના મૂલ્યવાન પદાર્થ
 પ્રાપ્ત કરી લીધા. તેમાં સુરા પણ હતી. દેવોએ તેનું
 મંથન કર્યું. દૈત્યોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આ ઉપરથી સુરા
 અદણુ કરનારા દેવ અથવા અદિતિના વંશજ ‘સુર’ એ નામથી
 પ્રસિદ્ધ થયા. સુગ અદણુ ન કરનારા દૈત્ય ‘અસુર’ના
 નામથી સંજોધાયા. એ સંબંધી રામાયણમાં નીચેના શ્લોક
 મળી આવે છે.

સુરા પ્રતિમદાદેવા સુરા इत्यभिविश्रुतः ।
 અપ્રતિમદાનાત્તસ્યા દૈતેવાથા સુરાત્તયા ।

અર્થાત્ સુગનો સ્ત્રીકાર કરવાથી દેવોનું નામ સુર પડ્યું અને ન કરવાથી દૈત્યોનું નામ અસુર (Tectotaller) પડ્યું. ઇદ્રને ‘સુરાધિપઃ’ એમ કહે છે. ઇદ્ર અને વિષ્ણુ એ સુરોના મૂળ પુરુષ હોવા જોઈએ. કાળે કરીને તેમને દેવતાઓની માફક પૂજ્ય માનવાનો રિવાજ પડ્યો અને તેમનાં પરાક્રમ વિષે અનેક અફલુન વાતો ચાલુ થઈ. (પૂર્વજોને દેવને ઠેકાણે માની, ખીજા દેવની માફક તેમની પૂજાઅર્થાં કરવાનો અને તેમની માનતા કરવાનો ચાલ કેટલાએક આર્યોના વંશજોમાં છે.) અદિતીપુત્ર ઇદ્રે અસુરો ઉપર જ્ય મેળવ્યો ત્યારે ઇદ્રપુરી અથવા અમરાપુરી તેની રાજધાની થઈ. કાળે કરીને ઇદ્ર એ નામ સાર્વભૌમત્વ ખતાવનારૂં થવાને લીધે સેંકડો વર્ષ સુધી જુદા જુદા સુરાધિપતિઓએ પોતાને ઇદ્ર એ જ નામથી ઝાળખાવ્યા હશે. ઇદ્ર અને વિષ્ણુ દેવ તરીકે મનાયા પછી તેમનાં પરાક્રમનું વર્ણન કરતી વખતે તેમને હાથે અનેક પરાક્રમો થયાં એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તેમની સ્તુતિમાં લખાયેલા શબ્દોનો વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે ઇદ્ર, વિષ્ણુ એ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા અને તેમનાં પરાક્રમને લીધે સત્ય પક્ષના અભિમાની જે દેવ તેમનાં પગલાં આ દેશમાં થયાં.

*જગ્વેદના અત્યંત પ્રાચીન ભાગમાં અસુર શબ્દ દેવના અર્થમાં ચોંટ્યો છે અને ઇદ્ર, અગ્નિ, વરુણ વગેરે દેવતાઓને અસુર કહેલા છે. સુર અને અસુર એ નામ મળવાનું કારણ સુરાનો પ્રતિગ્રહ અને અપ્રતિગ્રહ એમ થાય છે. તોપણ કાળે કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાનની પાછળ લાગેલા દેવોએ યજ્ઞયાગાદિકની માફક તેનો પણ ત્યાગ કર્યો. સુરાને બદલે યજ્ઞમાં તેઓ મધનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા અને અસુરોને સુરાપાનની દેવ પડી.

ઇંદ્ર અને વિષ્ણુ

એમના કૃત્યોનો વિચાર કરીએ તો તે કાલ્પનિક પુરુષ નહોતા પણ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા એમ દેખાય છે. ઇંદ્રને પૂર્વ દિશાનો અધિપતિ માનવામાં આવેલો છે, તેનું કારણ એટલું જ કે જ્યારે દેવ અને દૈત્યની વચ્ચે તકરાર ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે એક ઠેકાણે રહેવાનું તેમને માટે શક્ય નહોતું. ઇંદ્રે આગેવાની કરી સ્વપરાક્રમથી પોતાને માટે નવો ક્ષેત્રોપદેશ જીતી લીધો, તેથી તેઓ પૂર્વ તરફ વળ્યા અને પશ્ચિમના સમૃદ્ધિપૂર્ણ પ્રદેશમાં પોતાનું યાત્રું નાખ્યું. ઇંદ્રની આગેવાની તળે સુરોએ અનેક ગુફાઓ અને ટેકરીઓમાંથી રસ્તો તૈયાર કર્યો માટે તેને (ઇંદ્રને) 'ગોત્રબિહ્' એ નામાભિધાન મળ્યું. ઇંદ્રે અનેક સહેરો જીત્યા માટે તેને 'પુરંદર' એવું પણ નામ આપવામાં આવ્યું છે વળી, (ગદા અથવા હથોડી) અને શક્તિ (બરછી) એ ઇંદ્રના હથીયારો હતા. શિવ ત્રિશુળ વાપરતા હતા. વરુણનો પાશ શત્રુનું ગળું દાબી ખાણ લેવાના કામમાં આવતો. પગલુ એ સર્વ હથીયારોનો ઉપયોગ શત્રુ સાથેની હાથોહાથની લડાઈના કામમાં આવતો. શત્રુને દૂરથી ઠાર કરવાનું સાધન ધનુષ્યમાણ છે. એનો ઉપયોગ પ્રથમ વિષ્ણુએ કર્યો, ત્યારે તેની ખ્યાતિ ઇંદ્ર કરતા પણ વધી વિષ્ણુના નાયકત્વની નીચે આર્યોએ ધનુષ્ય-ખાણની મદદથી પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં પોતાની સ્વારીઓ ચલાવી, અને બરોબર ખાણ તાકવાનું કૌશલ્ય તેમણે અત્યંત શ્રમથી યોડા વખતમાં પ્રાપ્ત કરી શત્રુનો નાશ કરીને ગંગાના મૂળ સુધીનો મુલક કબજે કર્યો. વિષ્ણુના ચરણ પાસેથી ગંગાનો જન્મ થયો એવું કહેવાનો જૂના કાળમાં જે

રિવાજ પડ્યો તે આ ઉપરથી જ હશે. દરરોજના પુત્ર રામને
 અને દેવદાસપુત્ર કૃષ્ણને દાગે કરીને અવતાર માનતા માનતાં
 જોયે અત્યારે તેમને પ્રત્યક્ષ દેવ માનવાનો રિવાજ પડ્યો છે,
 તે જ પ્રમાણે અદિતીના પુત્ર વિષ્ણુ અને ચંદ્રને દેવતાઓ
 તરીકે માની વેદકાળમાં તેમને સમર્થ દેવ તરીકે માનવામાં
 આવ્યા. (વિષ્ણુ સંબંધી વિસ્તૃત વિવેચન મહાએકાદશીના
 મથાળા નીચે આપ્યું છે.) સારાંશ એટલો જ કે દેવ અને
 દૈત્ય એ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા, પરંતુ તેમના વિચાર ભિન્ન
 હોવાને લીધે એકબીજાને બનતું નહોતું. જે જે સુરોએ
 અસુરોનો નાશ કર્યો તેમને દેવતાના અંશ માનવામાં આવ્યા.
 હિરણ્યકશ્પનો વધ નૃસિંહે, બળીનો પરાજય વામન રૂપી વિષ્ણુએ,
 નરકાસુર, ઘેનકાસુર વગેરેનો વધ શ્રી કૃષ્ણે, મલ્લિકાસુરનો વધ
 શિવપત્ની પાર્વતીએ, બસ્માસુરનો સંહાર સ્ત્રીવેપધારી વિષ્ણુએ
 કરીને સુરોનો ત્રાસ કમી કર્યો. એવું જણાય છે કે વેદકાળથી
 મહાભારત સુધી સુર અને અસુરો વચ્ચે ઉપરાઉપરી લડાઈઓ
 થતી હતી, પરંતુ અસુરોનો દેશ છોડી દઈને સુરોએ પૂર્વ
 તરફ મોરચો ફેરવ્યો તેથી તેમની ઝપાઝપી કમી થઈને એક-
 બીજા વચ્ચેનો સંબંધ તદ્દન ઝોટો થઈ ગયો. કેટલાએક
 અસુરો દારણપરત્વે સુરની પાછળ આ દેશમાં આવ્યા, તેઓ
 સુર સાથે એકરૂપ થઈ ગયા. અહીં એક મહત્વની બાબત
 કહેવાની જરૂર છે કે

દૈત્ય એ રાક્ષસ નહોતા.

રાક્ષસો નૈઋત્ય તરફ અને યમુના નદીને દક્ષિણે લંકા સુધી
 રહેતા હતા. તે નૈઋત્ય તરફ હતા માટે તેમને ‘નૈઋતી’ પણ

કહેના. રાક્ષસો આકળા, વિકરાળ, મોટા દાત, ભયંકર આંખો અને વગર પ્રમાણના અવયવોવાળા હતા એવી સોંઠાની સમજ છે તે ભૂલભરેલી છે. તેઓ આર્યોની માફક મનુષ્યદેહધારી હતા. માત્ર રંગે કાળા અને શરીરે મજબૂત હતા અને નરમાંસ-ભક્ષણ કરવાનો કૂર ચાલ તેમનામાં હતો. આર્યોની માફક તેમનામાં કેટલાએક રૂપવાન હતા અને પ્રત્યક્ષ રાવણનગરી-માહેના કેટલાએક સ્ત્રી પુરુષો મુંદર હતાં એવું વર્ણન રામાયણમાં મળી આવે છે. રાવણનો ભાઈ કુંભકર્ણ એ પર્વત જેવા શરીરનો રાક્ષસ હતો એવું અર્વાચીન લેખકોએ વર્ણવેલું છે તેને મોટે રામાયણમાં એટલું જ કહ્યું છે કે,

यस्य प्रमाणाद्विपुल प्रमाण न ह विद्यते

એટલે તેના કરતા હંમેશા અથવા મજબૂત બાંધાનો બીજો કોઈ નહોતો. દક્ષિણમાં યક્ષ નામની બીજી એક જાતિ હતી. યક્ષો પણ રાક્ષસોના ભાઈઓ હતા. કુબેર યક્ષ હતો. તેણે રાવણને લકા આપી એવી કથા પુરાણમાં છે. યક્ષો રાક્ષસો માફક કૂર નહોતા. કાળે કરીને રાક્ષસો અને યક્ષોની વચ્ચે લડાઈ ચાલી, અને રાક્ષસોએ યક્ષોને દક્ષિણ દેશમાંથી કાઢી મુક્યા એમ જણાય છે. દૈત્ય અથવા અસુર એ રાક્ષસ ન હોતાં હિન્દુમાનમાં આવેલા આર્યોના પિતરાઈ હતા. ધાર્મિક અને બીજી બાજુનો તેમનામાં તકરાર પડવાથી તેઓ જુદા થયા, તોપણ ગમાયણ અને મહાભારતના કાળ સુધી તેમનામાં લક્ષ્યવ્યવહાર ચાલુ હતો એવું દેખાય છે. અસુરોએ પણ કાળે કરીને અધ્યાત્મજ્ઞાન ન પાદન કર્યું હશે. કેકેય દેશનો રાજા અશ્વપતિ બ્રહ્મણી હતો એમ ઉપનિષદમાં કહેલું છે. એ જ દશરથપત્ની કેકેયીનો પિતા હતો. તેના સૌદર્ભથી મોહિત થઈને દશરથે અશ્વપતિને

આસુરી વિવાહપદ્ધતિ પ્રમાણે વધુની કિંમત આપીને લભ કર્યું હતું. કિંમત દ.ખલ દશરથે અશ્વપતિને થોડું રાજ્ય આપ્યું હતું એવું રામાયણમાં કહ્યું છે. કેકયાધિપતિનું અશ્વપતિ એ નામ પડવાનું કારણ એ છે કે હિન્દુસ્તાન બહારનો તેનો પ્રદેશ (એટલે ઈરાન) થોડાઓ માટે અસહ્ય પ્રસિદ્ધ છે. કેકયાને લીધે રામને વનવાસ મળ્યો તે વખતે ભરત મોસાળમાં હતો ત્યાંથી તેને બોલાવવામાં આવ્યો. આ પ્રવાસ દૂરનો હતો. તે જે માગે આવ્યો તે વિષેનાં વાસ્તીકિનાલખાણ ઉપરથી ભરત અફઘાનિસ્તાનની પેલી તરફથી આવ્યો હતો એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે અશ્વપતિએ ચોતાના દોહિત્રને ઘેર પાછા ફરતી વખતે જે ચીજો આપી હતી એ ઉપરથી પણ તે હિન્દુસ્તાન બહારનો રાજા હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. રામાયણમાં જણાવેલું છે કે અશ્વપતિએ ભરતને જિનની ઉત્તમોત્તમ શાસ્ત્રો, કામળાઓ, હરણનાં કમાવેલાં ચામડાં, અંતઃપુર માટે સુંદર અને મજબૂત કુતરાઓ અને શીખવીને તૈયાર કરેલાં ગધેદાંઓ આપ્યાં હતાં. આ સર્વ ચીજો ઈરાનમાં ઉત્પન્ન થઈ હશે. બીજા આસુરી વિવાહ માત્રી અને પાંડુનો થયેલો છે. તે વખતે માત્રીના પતિને બીજા કન્યાની કિંમત આપી હતી.

સુર અને અસુરો વચ્ચે બીજા કારણોને લીધે પણ ખટપટ ચાલતી હતી. અસુર શિલ્પકળામાં હુશીયાર હતા એમ દેખાય છે. પાંડવોની ઇંદ્રપ્રસ્થ નગરીમાં મયાસુરે અત્યંત શોભાયમાન અને ભવ્ય સમાગૃહ બાંધી આપ્યું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. હાલમાં સર દોરાબ તાતાના ઔદાર્યને લીધે પાટલીપુત્ર (પટણા)માં પ્રાચીન વસ્તુઓના સંશોધનનું

કામ ચાલે છે. ત્યાં આગળ પ્રાચીન કાળમાં બંધાયેલા સમામંડપો અને રાજમહેલો જમીનમાંથી મળી આવ્યા છે. તેમનું કામ જોઈએ છીએ ત્યારે મહાભારતનું વર્ણન યથાર્થ છે એમ સાબીત થાય છે, અને આમુરી માયા તરીકે ગણાતાં કૌશલ્યતાં કામો ધરાનમાંના આપણા પ્રાચીન આર્યબંધુઓને હાથે બનેલાં હતાં એમ નક્કી થાય છે. આ સંશોધનને લીધે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પડશે એમાં સંદેહ નથી. સુરોથી વિભક્ત થઈને ધરાનમાં કાયમનું થાણું કરીને રહેલા

ધરાની એ જ અમુરોના વંશજ

ટે એમ કહેવામાં હરકત નથી. તે અમુરો (અહુર) તેમના પૂર્વજ હતા એમ ધરાનીઓ માને છે, ને તેને દેવફત તરીકે ગણે છે. પરંતુ દેવની ગણતરી તેઓ પિશાચમાં કરે છે. દેવોના દેવ જે ઇશ્વર તેને તેઓ પાપિંદુ સમજે છે અને જે મુરનો દેવ કરે છે તેને તેઓ પૂજ્ય માને છે. અમુરોની માફક તેઓ પણ સૂર્યની પૂજા કરતા હતા. મિત્રાની (મિહિરની) આ ઉપાસના તેમણે પુરાણકાળથી ચાતુ દરી દરો એમ દેહલાએક લેખે ઉપરથી જાણાય છે (આ સંબંધીની માહિતી રચસમગીના મથાળા નીચે લુઓ) અમુરોને સુરોના દેહકર્ષનો પ્રકાર ગમતો નહોતો, માટે તેમણે ઉપાસાદિમનોને તદ્દન બાંદુએ મુખ્યાં. હાલમાં ધરાની (પારસી) લોકોમાં જે તદેવારો છે તેમને ઉપવાસ સાથે સંબંધ નથી. દેહાત્મવાદી મથેલા પોતાના બાહ્યોને પરાપકાર અને પવિત્રતાનું મહત્ત્વ જનાવીને સન્માર્ગે લાવવા માટે ઓરોસ્ટર નામનો

ધર્માત્મા આગળ આવ્યો. એ જ ઓરોસ્ટર ભવિષ્યેતર પુરાણમાં કહેલા શાકઢીપમાંના મિહિરગોત્રી મુનિબ્રહ્મ બ્રહ્મણુનો દોહિત્ર (નિશ્કુમા નામની દીકરીનો દીકરો) જરશબ્દ અથવા જરશસ્ત હશે.

ઉપલા વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે સુર, અસુર, પ્રહલાદ, વિષ્ણુ, ઇન્દ્ર એ વ્યક્તિઓ કાલ્પનિક નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક છે. તેવી જ રીતે વિષ્ણુ તરીકે ગણાયેલ નૃસિંહ કે જેણે હિરણ્યકશ્યપુનો વધ કરી અસુરોનો પરાજય કર્યો તે સિંહના જેવો બલવાન તે વખતનો એક અદિતેય (અદિતીના વંશનો) હશે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં નૃસિંહ જન્મતિ એ એક ઐતિહાસિક ઉત્સવ છે એમ માનવાને હરકત નથી. અસુરો ઉપર મેળવેલા વિજયના સ્મરણ તરીકે નૃસિંહને ભગવાન ગણીને તેનો જન્મોત્સવ પાળવાનો રિવાજ સાધુવૃત્તિના આર્યોએ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં પાડેલો હશે. પરંતુ હાલમાં તેવું ઐતિહાસિક તત્ત્વ તદ્દન નાશ પામીને કેવળ ધાર્મિક તહેવાર તરીકે ગણવામાં આવતો હોવાથી અનુક્રમણિકામાં તેનો સમાવેશ ધાર્મિક તહેવારોમાં જ કરેલો છે. ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તોપણ આ તહેવાર ઉપરથી

અત્યંત મહત્ત્વનો બોધ

લેવાય છે. નૃસિંહાવતારથી પરમેશ્વરનું સર્વવ્યાપકપણું સાબીત થાય છે અને પરમેશ્વર સર્વમાં રહેલો છે તેનો દાખલો મળે છે. ધરના મુખ્ય ચાંબલાની નીચે વિષ્ણુ-પ્રીત્યર્થ બાસ્તુદેવતાની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. ધરનો આધારભૂત ચાંબલો છે અને તેમાં પરમેશ્વરનું અધિકાન છે

એવું ન માનનારાઓનું ધર અને યોજના કેવી રીતે બાગી
 પડે છે એનું દૃષ્ટાંત ઉન્મત્ત હિંદુયક્રમણના દાખવા ઉપરથી
 મળી શકશે. માત્ર આ લોકના જ વિચારવાળા લોકોને હાથે
 ન થવા યોગ્ય કૃત્યો થાય છે. પોતાના પગક્રમ માટે તેમને
 વિશેષ ગર્વ હોય છે, પરંતુ પાપનો ધડો પૂર્ણ ભગતાં જ
 તેમનો નાશ કેવી અકસ્મિત રીતે થાય છે તે તૃસિદ્ધાવતાર
 સિદ્ધ કરે છે. માતાપિતાના સંસ્કારોને લીધે દુષ્ટોનાં છોકરાંઓ
 દુષ્ટ નીકળે છે એ જો કે કદાચ અશે ખરું દેખાય છે, છતાં
 તેમને પોટે પણ પ્રત્ષાદ જેવા રત્નો જન્મીને કુળનો ઉદ્ધાર કરે
 છે અંતરના અવાજને શ્રેષ્ઠ માનીને તેની આગ્રા પ્રમાણે
 દુનીયાના સુખદુઃખની પગલા ન કરતા જેમણે સત્યનો માગ
 સ્વીકાર્યો છે તેમને અગેક કદ સદન કરવા પડ્યા છે, છતાં
 ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાથી મનને દુખનો સ્પર્શ ન થતા
 આખરે તેમને વિજય મળ્યો છે. આત્મા અનેક ભક્તોના
 ચરિત્રથી હિન્દુઓના ધર્મશ્રયો ભરપૂર છે સત્યને શ્રેષ્ઠ
 માનીને પિતાની આગ્રાનો અનાદર કરનાર પ્રત્ષાદ, માતાની
 અવગ્રા કરનાર ભગત, બધુનો પક્ષ છોડી જનાર વિભીષણ,
 ગુરુ સાથે યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયેલ ભીષ્મ અને મામાનો વધ
 કરનાર શીકૃષ્ણ એ સર્વને શ્રેષ્ઠ માનવામા આવે છે તેનું કારણ
 એ જ કે સત્યને અનુસરવાનો ગુણ આર્યોમાં અસંવધી છે.
 તેના પાલન માટે તેમણે શારીરિક અને માનસિક દુઃખ સહન
 કરવાની તૈયારી અનેક વખત બતાવી છે. આ દેશમા ભક્તિનું
 બીજ રાખનારો વિધ્યુભક્ત પ્રત્ષાદ દૈત્ય કુળનો હતો, તોપણ
 તે સુરોને વધ હતો. આપણે ગમે તેટલા શક્તિમાન
 હોવા છતાં પણ જો સન્માર્ગ ન ચાલીએ અને અનીતિથી

વર્તાને દીનદુખગાંને હેરાન કરીએ તો સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર
આપણને શિક્ષા કર્યા વગર રહેશે નહિ એટલું આપણે જો
નૃસિંહાવતારની કથા ઉપરથી શીખીએ તો આપણું
કલ્યાણ થશે.

જેઠ મહિનો

ગંગોત્સવ અથવા દશહરા

જ્યેષ્ઠ શુક્લ પ્રતિપદાથી દશમી સુધી પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં જે ઉત્સવો થાય છે તે ગંગોત્સવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને ‘દશહરા’ તરીકે પણ ઓળખાય છે. ગંગા નદીને સર્વ નદીઓમાં પવિત્ર માનેલી છે. ગંગા નદીની કથા રામાયણમાં ગંગાખ્યાનમાં આપેલી છે. તે ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ઇક્ષ્વાકુ કુળનો પ્રસિદ્ધ રાજા ભગીરથ ગંગા નદીને આ દેશમાં લઇ આવ્યો. ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં સગર નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો. તેણે એક વખત અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને અશ્વને (એવો રિવાજ છે કે જે કોઈ રાજાને યજ્ઞ કરનાર રાજાનું મોટાપણું ન સ્વીકારવું હોય તે યજ્ઞના અશ્વને બાંધે અને યજ્ઞ કરનાર રાજાનામાં જો બળ હોય તો અશ્વને તે છોડાવી જાય) મેના સાથે પોતાનું ચક્રવર્તીપણું કમુવ દરાવરા માટે મોકલી આપ્યો કેટલોક સમય ગઈ જોઈ પણ સૈનિકો કે અશ્વ કોઈ પણ

આવ્યું નહિ. આથી રાજના સાઠ હજાર પુત્રો અશ્વની શોધમાં
 નીકળ્યા; પણ તે પણ પાછા આવ્યા નહિ. આથી સગર રાજનો
 પૌત્ર અંશુમાન અશ્વની શોધ કરવા નીકળ્યો. ફરતાં ફરતાં
 કપિલ ઋષિના આશ્રમ આગળ તેણે યજ્ઞના અશ્વને ચરતો
 દોડો. કપિલે તેને કહ્યું: “ તારા કાકાએ મારા રોપથી અહીં
 ભરમ થઇને પડ્યા છે. તેમના ઉદ્ધારનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો
 છે, અને તે એ કે ગંગાપ્રવાહ તેમની રાખોડી ઉપરથી જાય
 એવું કરવું જોઈએ.” પછી અંશુમાન અશ્વને લઇને ઘેર આવ્યો
 અને યજ્ઞ પૂર્ણ કર્યા પછી કાકાએના ઉદ્ધાર માટે તે નીકળ્યો.
 ગંગાને પ્રસન્ન કરવા માટે તેણે તપ કર્યું, પરંતુ તે ગંગાને
 પ્રસન્ન કરી શક્યો નહિ. અંશુમાન પછી તેના પુત્ર દિલીપે
 અને દિલીપના પુત્ર ભાગીરથે બહુ જ પ્રયત્ન કર્યો. આખરે
 ભાગીરથને સફળતા મળી અને ગંગા નદી પ્રસન્ન થઇ. અસંખ્ય
 અડચણો અને વિઘ્નોને લીધે પોતાના કાર્યનો ત્યાગ કરવાનો
 પ્રસંગ ભાગીરથ ઉપર ઘણી વખત આવ્યો હતો; તોપણ તેણે
 હિંમતથી પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો અને તેમાં વિન્ય મેળવ્યો.
 એટલા માટે ‘ભાગીરથ પ્રયત્ન’ એ શબ્દ ‘પરમાવધિનો પ્રયત્ન’
 એ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે. ગંગાએ ઉતરતાં પહેલાં ભાગીરથને
 પ્રશ્ન કર્યો: “ હું ભૂમિ ઉપર ઉતરીશ તો લોકો મારી
 અંદર પોતાનાં પાપ ધોઇને મને અપવિત્ર કરશે તે માટે શો
 ઉપાય કર્યો છે ?” ભાગીરથે ઉત્તર આપ્યો: “તું સાધુસંતના
 સમાગમથી નિર્મળ રહીશ.” આ પ્રમાણે કહેવાથી ગંગા સ્વર્ગ-
 માંથી સિંધુના ચરણ પાસેથી નીકળીને શંકરના મસ્તક ઉપર
 ચર્મનીએ પુશ્પીતલ ઉપર વહેતી વહેતી હરિહાર, પ્રયાગ,
 વારાણસી, ધોરગઢી, ઢાણે થઇ પૂર્વ સમુદ્રને જઇને મળી. સગરન

પુત્રોનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો. જ્યાં આગળ સગરના પુત્રો
- ભરમ થઈને પડ્યા હતા તે સમુદ્રને સાગર એ નામ મળ્યું.
જેઠ શુદ્ધ ૧૦ ને મગળવારે હસ્ત નક્ષત્ર વખતે ભાગીરથી (ગંગા)
બૂથોકમા આની માટે આ દિવસ ગંગોત્સવનો ક્યો. ગંગાસ્નાનથી
દશ જાતના પાપોનો નાશ થાય છે એમ લખેલું હોવાથી ગંગાને
દશહરા પણ કહે છે. દશ પાપમા કઠોર ભાષણ, અસત્ય ભાષણ,
ચાલી, વૃથા બોલવું, ચોરી, હિંસા, અનીતિકારક વિષય-
ભોગ, પરાપહાર, અનિષ્ટચિંતન અને દુરામલની ગણતરી
કરી છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને ચાલુ રીતી

જેઠ શુદ્ધ ૧ થી ૧૦ સુધી ગંગા અથવા બીજી નદીમા
સ્નાન કરવું. ગંગાની પ્રતિમા દેવીની માફક તૈયાર કરી તેની
પૂજા કરવી. તે જ પ્રકારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, સૂર્ય,
હિમાલય અને ભગીરથની પૂજા કરીને દગ શેર તલ, દશ શેર
જવ અને દશ ગાયો બ્રાહ્મણોને આપવી એમ કરવાથી દગ
જન્મના દશ પાતક નષ્ટ થાય છે, એવું સ્કંદપુરાણમા લખેલું
છે નદીમા રહેનારા માણસા, દેડકા, મગર અને બીજા
જલચરોની તેમજ હંસ, કૌચ વગેરે પક્ષીઓની પ્રતિમા કરીને
નદીમા પધરાવવી તેની જ રીતે તલ, ઘૂત અને સકંતુના
અર્ધ નદીને આપવાં અને દશ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું.
જે દિવસે ધણો સારો યોગ હોય છે તે જ દિવસની આ જેઠ
શુદ્ધ ૧૦ લેવામા આવે છે, કારણકે તેથી અધિક પુણ્ય મળે છે.
આ ઉત્સવની ચાલુ રીતી જોતાં જણાય છે કે, કૃષ્ણા, વેણી,
ગાદાવરી, નર્મદા, ગંગા ઇત્યાદિ પ્રસિદ્ધ નદીઓને કાઢે આવેલા
ગામોમા ગંગોત્સવ થાય છે. નાશિક, વાઈ, કાશી, હરિદ્વાર

ત્રિવેણીસંગમ એ ઠેકાણે આ ઉત્સવ મોટા પાયા ઉપર થાય છે. નદી પ્રીત્યર્થે એક દેવીની મૂર્તિની સ્થાપના કરીને તેને તે નદીનું નામ આપવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગોદાવ્યાધ, કૃષ્ણાવ્યાધ વગેરે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગંગાને ગંગાજળ, ગંગામાતા એવા નામથી સંબોધે છે. ગંગોત્સવને દિવસે દાન, કથાકીર્તન, બ્રાહ્મણમોજન વગેરે થાય છે. હિન્દુધર્મમાં સ્નાનમાહાત્મ્ય વિશેષ છે, અને સ્નાન કરવાથી દશ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તથા પુણ્યના યોગથી ઉત્તમ યોનિમાં જન્મ મળે છે, એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. એટલા માટે અમુક અમુક પ્રસંગે આ દેશમાં પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં

સ્નાનયાત્રા

જરાય છે. મહરસંક્રાંતીને દિવસે હુમલી અને ગંગા નદીના સંગમ પાસે એવી એક મોટી જગ્યા જરાય છે. આ સંગમને ગંગાસાગર કહે છે. આ મેળો જોવાથી હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં તીર્થસ્નાન માટે કેટલોખંધો પૂરેજવાવ છે તે દેખાઈ આવશે. જંગાળ, ઓરિસ્સા, દક્ષિણ દેશ, નેપાળ, પંજાબ, ઉત્તર હિન્દુસ્તાન વગેરે ભાગમાંથી ઓછામાં ઓછા એક લાખ જગત્પુત્રો ત્યાં મેળા થાય છે. તે વખતે આસપાસના નાના વેપારીઓ પણ ત્યાં આવે છે. આ મેળો ત્રણ દિવસ ચાલે છે. અસંખ્ય જગત્પુત્રો આ વખતે રજા, રત્ન વગેરે નદીને અર્પણ કરે છે. પેટે સંતાન ન હોય તો સંતાનપ્રાપ્તિને માટે ગંગાને માનતા કરવાનો અને સંતાન થાય ત્યારે પહેલું બાળક ગંગાસાગરને અર્પણ કરવાનો રિવાજ અસંખ્યના વખતમાં હતો એમ કહેવાય છે; પણ હાલ એવો પ્રકાર મુશ્કેલ નજરે ચડે નથી. સ્નાનયાત્રાને વખતે

ક્ષૌરવિધિ કરીને પિતૃનો પિંડ આપવાનો રિવાજ છે. ગંગાસાગર ઉપર કપિલનું દેવાલય છે. ત્યાંની વ્યવસ્થા કારતક મહિનાના મેળાને વખતે વૈષ્ણવ મહંત તરફથી અને માઝ મેળાને વખતે શૈવ મહંત તરફથી થાય છે. માઝમેળાનું ઉત્પન્ન સમાનંદના પાંચ મહત્તે મળે છે. દેવાલયની સામે રામ, હનુમાન અને કપિલની શુભારે ચાર હાથ ઉંચાઈની મૂર્તિ છે. દેવાલયની પાછળ સીતાકુંડ નામનું મીઠા પાણીનું એક નાનું તલાવ છે. તેની અંદર પાણી બાર માસ સુધી બરેડું રહે છે. તેના પાણીનું સર્વ જાત્રાળુઓ આચમન કરે છે અને તેને માટે દેનાલયના મહન્તને થોડી દક્ષિણા આપવી પડે છે.

ચૈત્ર વદ ૧૩ને દિવસે 'વારુણિ' નામનો સ્નાનનો ઉત્સવ ઉત્તર દેશમાં ચાલે છે. જે શતભિયા અને શુભયુગ્ નક્ષત્રોનો યોગ તે દિવસે હોય તો એ ઉત્સવને મહાવારુણિ કહે છે. મહાવારુણિના યોગને વખતે ગંગામા સ્નાન કરવાથી દશ લાખ સૂર્યગ્રહણોને વખતે સ્નાન કરવા જેટલું પુણ્ય મળે છે, અને મહામહાવારુણિને વખતે સ્નાન કરવાથી ત્રીસ લાખ પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર થાય છે, એવી ત્યાંના હિન્દુઓની માન્યતા છે. જંગાળા અને ઓરિસ્સા પ્રાંત માહેના હજારો જાત્રાળુઓ તે વખતે ચિનસુરાથી બે ગાઉ ઉપર આવેલા ત્રિવેણી સંગમ પર સ્નાનને માટે ભેગા થાય છે. આ ગામનું 'છોટી પ્રયાગ' એવું નામ પડ્યું છે. દયહરાના દિવસમાં પણ ત્યાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. હસ્ત નક્ષત્રનો યોગ હોય તો તે વખતે જાત્રાળુઓની બીડ વિશેષ હોય છે. ભાવિક લોક નદીના એક કિનારાથી બીજા કિનારા સુધી કૂસની માળાઓ બાધીને તીર્થનાં સ્થાનો માટેની પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે.

જેઠ મહિનાની પૂનમે ઓરિસ્સા પ્રાંત
 આગળ પ્રયાગ સ્નાનયાત્રા ભરાય છે. તે
 રથોત્સવ થાય છે. આ રથોત્સવ જોવા માટે
 માણસ દૂરદૂરના મુલકમાંથી આવે છે. સ
 મોઢામાંથી નીકળતા 'જય જય જગન્નાથ'
 આકાશ ગાજી રહે છે. આ ઉત્સવને વખતે
 કરવા માટે ગીતામાં કહેલા અત્યંત પવિત્ર
 જ્ઞાનીથી માંડીને તે પતિત માનેલા ચાંડાળ
 દુષ્ટ હોવાથી જગન્નાથપુરીમાં ઘણાં માણસે
 આ વખતે વૈષ્ણવ ધર્મનું અત્યંત ઉ
 સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ પડે છે. ઉત્સવની શરૂઆત
 મુગધી તેલથી નવરાવે છે અને ઉત્તમ પો
 ઉપર ખેસારે છે. આ સ્નાનવિધિ ઉપરથી
 નામ સ્નાનયાત્રા પડ્યું છે. જે હજારો
 આવેલા હોય છે તે આજ વખતે સ્નાન
 કુંભમેળો માધ માસમાં ભરાય છે.

અંગાળમાં અપાટ વદ અને રોજ
 યાત્રા ભરાય છે. તે વખતે ગંગામાં સ્નાન કર
 ગાયો દાનમાં આપ્યાનું પુણ્ય થાય છે અને તે
 ઉપર જેટલા વાળ હોય છે તેટલાં વર્ષ સુધી તે
 સ્વર્ગમાં રહેવાનું મળે છે એમ હિન્દુઓ માને છે

સમર્પિયોગ, કપિલાગણિયોગ, સિંહસ્તપવ
 યોગને વખતે તીર્થક્ષેત્રસ્નાન કરવાને નિમિત્તે
 યાત્રાળુઓ દૂરદૂરના પ્રદેશમાંથી આવે છે.
 સુરસરિતા અથવા

દેવોની નદી

ઐવુ' નામ છે. તેની ત્રણ શાખાઓ છે એમ ક'પીને ત્રિપથ-
ગામિની ઐવુ નામ પણ પ્રાચીન આર્યોએ તેને આપ્યું છે. તેની
એક શાખા સ્વર્ગમા, બીજી મૃત્યુલોકમા અને ત્રીજી પાતાળમા
એ પ્રમાણે વહે છે, એવી પૂર્વ કાળની માન્યતા છે કાલિદાસે
તેને માટે ત્રૈલોક્યસમ્ વદિ એમ કહેલું છે. ગંગાનું પાણી શુદ્ધ અને
રોગનાશક છે એમ શાસ્ત્રીય શોધમા સાબીત થયું છે. ઉત્તર
હિન્દુસ્તાનમા ગંગાને 'ગા' (માતા) કહે છે ઉત્તરના પ્રાતોના
આર્યોમા ગંગાના કસમ આવતી રીત છે હગ્નિદાર, પ્રયાગ અને
કાશીને ગંગાને લીવે જ મહત્ત્વ મળ્યું છે. બદ્રિનાથ, કેદાર અને
ગંગોત્રી સુધી મુસાફરીની અડચણો સહન કરીને જે અસખ્ય
જનાઓ ત્યાં જાય છે તેમના મુખ્ય ઉદ્દેશ ગંગાનું દર્શન
કરવાનો જ હોય છે ગંગાના કાઠાનો પ્રદેશ દ્વણ્ડુપ અને સુદર છે.
બદ્રિનાથ અને લક્ષમણ ઝુલ' તરફનો ગંગાનો કાઠો, તેના પ્રવાહ
અને આજુબાજુની કુદરતી રચના જોતા જ તે જગાને પ્રાચીન
અલ્લવેતા ઋષિજનોએ અને સાધુઓએ શા માટે પસંદ કરી અને
તે ઠેકાણે શાથી જ્ઞાનતપ ચલાવ્યું તે સમજાઈ આવશે તે
જગા એટલી બધી શાંત અને પવિત્ર છે કે ગમે તેવો ચિતાગ્રસ્ત
મનુષ્ય ત્યાં ગયો હોય તો તેનું પણ ચિત્ત પ્રસન્ન થાય
છે અને તે ધર્મરચિતનમા મગ્ન થાય છે. ગંગાની મહત્તા
અનેક સાધુઓએ ગાયેલી છે. ઋષિઓએ તેના સંબંધમા પ્રેમાળ
કાવ્યો રચેલા છે પ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્ય કહે છે, "હે દેવી, તારા
જલનું પાન કરીને સર્વ વિષયોથી અલિપ્ત થઈ હું ભગવંતનું
પૂજન કરૂં એની મારી ઇચ્છા છે તું ત્રિવિધ તાપનું નિવારણ
કરનારી છે અને સ્વર્ગમા જવા માટે નીસરણી જેની છે" વાલ્મીકિ
કવિએ કહેલું છે, " માતા', પુષ્પમાળા પ્રમાણે પૃથ્વીને શોભા

સરસ્વતી નદીની પ્રાર્થના કરતી વખતે એવા ઉદ્દગાર કાઢેલા છે કે “ હે શ્રેષ્ઠ માતા, હે શ્રેષ્ઠ નદી, હે શ્રેષ્ઠ દેવતા સરસ્વતી અમે અંધકારમાં પડેલા જેવા છીએ; માટે હે માતા, તું અમને પ્રજ્ઞાત કર”.

પુરાણકાળમાં નદીઓની મહત્તા

ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વધતી ગઈ. નદીઓમાં મુખ્ય દેવતાઓનો અંશ છે એમ પુરાણોમાંની એક કથામાં લખેલું છે. એક વખત બ્રહ્માદિક સર્વ દેવતાઓએ એક શુભ કાર્યના આરંભ વખતે સાવિત્રીનું અપમાન કર્યું. તે વખતે ગુસ્સામાં સર્વ દેવતાઓને તેણે શાપ આપ્યો કે તમે નદીઓ થશો. તે પ્રમાણે વિષ્ણુની કૃષ્ણા નદી, મહાદેવની મહા નદી અને બ્રહ્મદેવની બ્રહ્મપુત્રા નદી બની. બીજા દેવદેવતાઓની પણ નદીઓ થઈ. આ ઉપરથી જણાય છે કે પુરાણકાળમાં સર્વ નદીઓને પવિત્ર માનવામાં આવતી હતી. તીર્થ સમજીને તેમનામાં સ્નાન કરવાથી પાપનો નાશ થાય છે એવી હિન્દુઓની ડઢ બાવના હતી. ‘ સાગરે સર્વ તીર્થાણિ ’ અર્થાત્ બધી નદીઓ સમુદ્રને જઈને મળે છે માટે તે સર્વ તીર્થોનું સ્થાન છે અને તેથી પરમ પવિત્ર છે એમ હિન્દુઓ માનવા લાગ્યા. જેમજેમ મૂર્તિપૂજનનું મહત્ત્વ વધતું ગયું તેમ તેમ ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલયોની સ્થાપના થઈ. મુખ્યત્વે કરીને નદીકાંડાના નૈસર્ગિક સુંદર સ્થળો ઉપર બાવિક લોકોએ મોટાં મોટાં દેવાલયોં બંધાવ્યાં અને ત્યાં પૂજારીને લીધે અનેક ઉત્સવો જન્મ પામ્યા તથા એ સ્થાનો તીર્થક્ષેત્ર બન્યાં. કાશીવિશ્વેશ્વરનું દર્શન કરીને ગંગાજળથી બરેલો લોકો હિન્દુસ્તાનને દક્ષિણ છેડે આવેલા રામેશ્વર મુખી લઈ જઈને તેના ઉપર ભક્તિપુરઃસર

રહેલો, અને ત્યાંથી સેતુ પાસેની રેતી લઈ ફરીથી ૧૫૦૦ માઇલ દૂર આવેલી ગંગાનાં પાંત્રમાં નાંખવી અને તેનું આયમન લીધા બદલનો મોખ્ખલો આપવો વગેરે પ્રકાર હજી સુધી ચાલુ છે. આવી જાતના જત્રાણુઓને મૂર્ખ કહી તેમના તરફ હસવું એના કરતાં જે ભક્તિના જોરપર આ સર્વ કાર્ય આવીકે લોક અતિ આનંદથી કરે છે તે ભક્તિના મૂળમાં રહેલા વિશ્વાસની, શ્રદ્ધાની અને તે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરનાર પુરાણકારોની તારીફ કરવી એ જ યોગ્ય છે. હિન્દુસ્તાનમાં જત્રાણુઓની ધણી જ ગર્વ હોય છે. જત્રા એટલે જ તીર્થયાત્રા એવું માનવામાં આવે છે. ગંગાનદીનું દર્શન પુણ્યદાયી છે અને તેને સંતુષ્ટ કરવા માટે સાકરની ગુણો અને અનાજના કોથળા તેમાં નાંખવા એને સત્કૃત્ય મનવામાં આવે છે; તેથી આજકાલ કેટલાએક શ્રીમતો ગંગાને અનાજ, સાકર વગેરે અર્પણ કરીને પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે. કેટલાએક ગંગા, યમુના વગેરે નદીઓની પ્રદક્ષિણા કરવાનો સંકલ્પ કરે છે અને પોતાનું આખું આયુષ્ય પ્રદક્ષિણા પગે કરવામાં ગાળે છે. યમુનાને કિનારે સર્વ સુખોનો ત્યાગ કરીને માત્ર પુણ્ય-પ્રાપ્તિના હેતુથી સંન્યાસીની મારફત રાતદહાડો પ્રવાસનું દુઃખ સહન કરીને મુસાફરી કરનારા તીર્થજનોની શ્રદ્ધા વખાણવા-લાયક છે. જે ભાગીરથી નદીને રામચંદ્રે પવિત્ર માની તે નદીને આજે પણ સર્વ હિન્દુઓ પૂજ્ય માને અને તેની ભક્તિપૂર્વક પૂજા કરે તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. મરણ વખતે ગંગાજળનો છોટો મુખમાં નાંખી શકાય માટે સર્વ ઉંચા વર્ગના હિન્દુઓ પોતાને ઘેર ગંગાજળ લાવી મુકે છે. મરનારનાં અસ્થિ ગંગામાં નાંખવાં એ અત્યંત ધાર્મિક કૃત્ય ગણાય છે. ‘મને ગંગાસંનોન

કરવાનું મળ્યું ? એ શબ્દ ઉચ્ચારતી વખતે દરેક ભાવિક હિન્દુને પરમાનંદ થાય છે. ગંગા નદીના જેટલું મહત્ત્વ જો કે ખીજી નદીઓનું નથી, તોપણ તેમને અને તેમની શાખાઓને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે હિન્દુસ્તાનમાંની ધણીખરી નદીઓ, અનેક તળાવો, કેટલાએક સ્વયંસિદ્ધ કુંડ, સરોવર, દેશની ત્રણે બાજુએ પથરાયેલો સમુદ્ર, એ સર્વની ગણતરી તીર્થોમાં થાય છે અને લાખો માણસો તેમાં સ્નાન કરે છે. દર સાલ લાખો જાત્રાળુઓ જુદે જુદે પ્રસંગે કાશી, પ્રયાગ, ગંગોત્રી વગેરે ઠેકાણે જઈ ગંગાનું દર્શન કરી આવે છે. તેમાં પિતૃ પ્રીત્યર્થ પિંડ અર્પણ કરીને અથવા તેમનાં અસ્થિ નાંખીને પોતે તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ કેટલાએક ભાવિક લોક માને છે. ચાલુ કલિયુગને માથે અનેક પાપો લાદવામાં આવેલાં છે, અને તેથી કલિના પાંચ હજાર વર્ષો પુરાં થતાં જ

ભાગીરથીના લોપ

યશે એવું સનત્કુમાર-સંહિતામાં કહેલું છે. કલિયુગને અંતે તે જતી રહેશે એમ વિષ્ણુપુરાણમાં પણ લખેલું છે. સરસ્વતી નદી એક વખતે આ દેશમાં વહેતી હતી. કાળે કરીને જે પ્રમાણે તેનો લોપ થયો તે જ પ્રમાણે ગંગાનો પણ યશે એવું ભવિષ્ય વિષ્ણુપુરાણકારોએ કહેલું હશે, પણ જો કલિયુગના ૫૦૦૦વર્ષ થતાં જ આ નદી મૃત્યુલોક છોડીને જશે એ ભવિષ્ય ખરું હોત તો આજે તેનો લોપ થવો જોઈતો હતો; પરંતુ તે તો વહે છે. સનત્કુમાર-સંહિતામાં એમ પણ કહેલું છે કે ૨૫૦૦ વર્ષ પછી આમદેવતાનો લોપ થશે, પણ પ્રાચીન ઇતિહાસ જોતાં એમ જણાય છે કે આ દેવતાની ઉત્પત્તિ જ

આશરે એક કે દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં થયેલી છે કલિયુગ કાળ
ધ્યાનમાં લાધ્યે તો આ દેવતાઓનો લોપ થયા આજે અઢી હજાર
વર્ષો થવા જોઈતા હતા આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આવા
વચનો ઉપર બરોસો રાખવામાં વિશેષ અર્થ નથી ગંગા નદી
સંબંધીતો ઉદ્દેશ્ય નગ્વેદ ને અત્યંત પ્રાચીન છે તેમાં મળી
આવે છે એવું ઉપર દેહલું છે એક ઠેકાણે એવી નસ્યા છે કે

અધિ વૃણુ પળીના વર્વિષ્ઠે મૂર્ધનસ્યાત્ ।

उरु कक्षो न गाढ्य ॥ (म द, सू० ४५-३१)

અર્થ.-ગંગાના કિનારા ઉપર ને પ્રમાણે મોટું વિસ્તીર્ણ
વૃક્ષ ઉગ્યુ હોય તે પ્રમાણે પછીના કુળમાં આ બ્રહ્મ ઉચ્ચ
પુરુષનું સ્થાન ભોગવે છે. હાલની ગંગાની શાખા યમુનાનો
ઉદ્દેશ્ય પણ વેદમાં (પ્રમા મંડળમાં સૂ. ૫-૧૭) છે અને તેના
ઠાઠા ઉપરના ગોધન અને ઘોડાઓના પથકોનું તેમાં રિવેચન
કરેલું છે આ ઉપરથી સાગર અને ભગીરથ જન્મ્યા પહેલાં
ઘણા વર્ષ અગાઉ ગંગા નદી આ સ્થળે હતી એમ સિદ્ધ
થાય છે તો પછી ભગીરથ તેને આ લોહમાં લઇ આવ્યો તેનો
શો અર્થ ? એવો પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય છે. વિચારને અતે
એમ જણાય છે કે આ કથામાં પ્રાચીન ઇશ્વાકુ વંશના
સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ઇતિહાસ લખાયેલો છે. કપિલ *

*એ ખ્રિષ્ટ પૂર્વે સુમારે ૧૦૦-૧૫૦ વર્ષ અગાઉ થઈ ગયેલો
સાખ્ય સૂત્રકાર કપિલમૂનિ નહોતો, કારણ કે ભગીરથ પછી
કેટલાએક શતકો થઈ ગયા બાદ એ જન્મ્યો હતો કપિલની આજ્ઞાથી
કપિલવસ્તુ શહેર ઇશ્વાકુ વંશના રાજાઓએ વસાવ્યું એવું
પાલી બાષામાં પાલીદતવંશમાં લખેલું છે. આ કથા કપિલ તે
જન્મજંતુ નથી.

ગંગાના મુખ સુધી પહોંચ્યો હતો. ત્યાં સુધી એટલે કપિલના આશ્રમ સુધી સાગરના સાઠ હજાર પુત્રે અર્થાત્ પુત્રવત્ પાળેલા પ્રજાજને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ કબ્જે કરવા માટે સ્વારી કરી. તેમાં તે સર્વ મરાયા. તેમણે હાથમાં લીધેલું મહાકાપી તેમની પછીની ત્રણ પેઢીઓએ ચલાવ્યું. બગીરથે આર્યોની વિજયમતાકા ગંગા કાઢે આવેલા પ્રદેશો ઉપર શરકાવી. સગરનું સ્મરણ રાખવાને માટે તે સમુદ્રને સાગરનું નામ આપ્યું અને જે બગીરથે અનેક અડચણો અને સંકટો સહન કરીને ગંગા નદીના કાંઠા ઉપરનો સર્વ પ્રદેશ કબ્જે કર્યો તેનું નામ રાખવા તે પ્રદેશમાંથી વહેનારી નદીને બાગીરથી એ નામ આપવામાં આવ્યું. આ ઐતિહાસિક કથા છે. તેની ઉપર દંતકથા, અતિશયોક્તિ વગેરેનાં આવરણો ચડીને મૂળની ઐતિહાસિક ઘટના જતી રહી છે.

આર્યોની અસહનની વસાહત

પંજાબમાં હતી. પરંતુ તેમનામાં વસ્તી વધતી જતી હોવાથી તેમને માટે સાંકડા પ્રદેશમાં રહેવું અશક્ય થયું. વેદકાળમાં દેહલાએક સાહસિક આર્યો પંજાબ છોડીને ગંગા અને યમુના નદીની બન્ને બાજુએ વસાહત કરવા લાગ્યા. ફાળે કરીને તેમનામાં પાંચ કુળ થયાં. આ કુળોએ જે જુદા જુદા પાંચ પ્રદેશ કબ્જે કર્યા તે પંચક્ષિત્રિના નામથી ઓળખાયા. તે પૈકી કુરુ એ એક કુળ હતું. ઐતરેય બ્રાહ્મણ ઉપરથી જણાય છે કે ઉત્તર કુરુ અને ઉત્તર મદ્ર જેઓ હિમાલયની પેશી બાજુએ રહેતા હતા તેઓ જ પૂર્વ તરફ વળ્યા અને પછી 'હસ્તિનાપુર' સુધી સત્તા સ્થાપી. તે જ પ્રમાણે ત્રિવેદી અને ઇન્દ્રાકુ વંશની સત્તા અયોધ્યા તરફના

પ્રદેશમાં સ્થપાઈ. સગરની કારકીર્દીમાં જે મહત્કાર્યનો પ્રારંભ થયો તેને ભગીરથના પ્રયત્નને કીધે મૂર્તિ સ્વરૂપ મળ્યું અને શીરાએ તેને પૂરું કર્યું. સાહસી, ઉત્સાહી અને શૂરા એવા સગરપુત્રાનું નામ ઇતિહાસમાં સસ્મરણીય અને ચિરસ્થાયી થયું છે. તેના ઋણુમાથી મુક્ત થવાને માટે તેમના વંશજોએ કરેલો પ્રયત્ન કૃણાબૂત થયો માટે જ તેમનો ઉદ્ધાર થયો ને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા એવું પ્રાચીન લેખમાં છે. એ દૃષ્ટિએ જોતા ગંગોત્સવ કેવળ ધાર્મિક ઉત્સવ નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક ઉત્સવ છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આવી રીતે રૂપક દ્વારા ઇતિહાસ કહેવાની પ્રાચીન લેખકોની પદ્ધતિ હતી. તેના અનેક દાખલાઓ આપી શકાશે. તે પૈકી એક બે દાખલા અહીં આપીએ છીએ.

ઇક્ષ્વાકુ અને વિદેહી

વંશના લોકોએ પૂર્વ તરફ જે વસાહત કરી હતી તેના સંબંધમાં શનપથ બ્રાહ્મણમાં લખેલું છે કે વિદેહ માધવે અગ્નિવૈશ્વાનરને પોતાના મુખમાં સમાવી દીધો. તેના પુરોહિત ગૌતમ રાહુગણ ઋષિ પણ તેની માથે હતા. ત્યાર પછી અગ્નિ એકાએક બહાર નીકળી જઈ જમીન ઉપર પડ્યો. માધવ તેને કાપુમાં લઈ શક્યો નહિ. તે વખતે માધવ સરસ્વતી નદી પાસે હતો. અગ્નિ, ત્યાંથી સળગતો સળગતો આગળ પૂર્વ તરફ ચાલ્યો. માધવ અને ગૌતમ પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. અગ્નિએ રસ્તામાં આવેલી સર્વ નદીઓ સહવી નાખી. ઉત્તર તરફથી આવનારી, મુડનિરા, (ગંડકી) માત્ર અગ્નિએ શોષી નહિ, અગ્નિએ તેના ઉપર અનુમતિ કર્યો ન હોવાથી બ્રાહ્મણોએ

પૂર્વકાળમાં તે ઝોળંગી નહોતી. અગ્નિએ તે જમીન બાળેલી ન
 હોવાથી તે તદ્દન બેજવાળી અને ખેતીના કામ માટે નકામી
 થઈ હતી, પરંતુ બ્રાહ્મણોએ યજ્ઞયાગાદિક કરીને તે જમીનનો
 અગ્નિ પાસે સ્પર્શ કરાવ્યો તેથી તે વસાહત માટે યોગ્ય થઈ.
 વિદેહ માધવે અગ્નિને સવાલ કર્યો કે હું કયા રહું ? ત્યારે
 અગ્નિએ જવાબ આપ્યો કે આ નદીની પૂર્વ તરફ તું રહે. અઘાપિ
 પર્વત એ નદી કેસલ અને વિદેહ વંશના પ્રદેશની સીમા છે.
 એ માધવના વંશજ હતા. સરસ્વતીની પૂર્વ તરફ ગંડકી નદી
 સુધી આર્યોની વસાહત કેવી રીતે થતી ગઈ અને આર્યો
 સ્થાનાન્તર કરીને નવો દેશ કબજે કરતી વખતે પોતાના પુરોહિતને
 અને ઇષ્ટદેવતાઓને કેવી રીતે સાથે લઈ જતા, જમીન બાળીને
 ખેતી માટે કેવી રીતે યોગ્ય કરતા હતા વગેરે હકીકત એ ચત-
 પથમાંના (જેતાં જ વિચિત્ર જણાતા) હતારા ઉપરથી જણાઈ
 અ.વશે. ખાંજો દાખલો રામાયણમાંના અગસ્ત્ય મુનિનો છે.
 ગંગાને દક્ષિણ કાંઠે વિશ્વામિત્રનો સિદ્ધાશ્રમ હતો અને વામદેવ
 ઋષિ પણ ત્યાં જ રહેતા હતા. આર્યોએ અગ્નિ ખૂણા તરફથી
 (ઓરિસ્સા પ્રાંતમાંથી) દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.
 પરંતુ આ રસ્તો બહુ લાંબો હોવાથી વિંધ્ય પર્વત ઝોળંગી તે
 પ્રદેશમાં જવું રહેલું પડે તેમ હતું. આ કાર્ય અગસ્ત્યે કર્યું. વિંધ્ય
 પર્વતની મધ્યમાંથી તેણે રસ્તો કાઢ્યો અને જનસ્થાન (મહારાષ્ટ્ર)માં
 પરિવાર સહિત વસાહત કરી આર્યોનો વિરોધ કરનારા રાક્ષસોનો
 ધનુષ્યબાણથી તેણે નાશ કર્યો. પછી રામ ત્યાં આવ્યા ત્યારે
 શત્રુસંહારનું કામ રામને સોંપી તેને એક ધનુષ્ય, એક તલવાર
 અને કેટલાંએક બાણ આપ્યાં એમ રામાયણમાં લખેલું છે.
 અગસ્ત્યના પરાક્રમને લીધે તેની ખ્યાતિ થઈ અને તેના સ્મરણાર્થે

દક્ષિણ તરફના એક તેજઃપુંજ નક્ષત્રને તેનું નામ આપવામાં આવ્યું. વેદકાલિન સુપ્રસિદ્ધ ઋષિઓનાં નામ આર્યોનાં અંતઃકરણમાં કાયમ રહે તે માટે ઉત્તર ધ્રુવ ઉપર ચળકનારાં સાત નક્ષત્રોને તેમનાં નામ આપવામાં આવ્યાં.

નિમૂલ્ય તરસા મૃત્યુઃ-શ્લોકાનાં હિતકામ્યયા ।

દક્ષિણા દિક્ કૃતા મેવ શરણા પુણ્યકર્મણા ॥

અર્થાત્ લોકકલ્યાણના હેતુથી અગસ્ત્યે દક્ષિણ દિશા હસ્તગત કરી એવું વાલ્મીકિએ કહેલું છે. આ ઉપરથી દક્ષિણ તરફની આર્ય વસાહતની પહેલાંનો ઇતિહાસ ધ્યાનમાં આવડે. કાળે કરીને અગસ્ત્યના પરાક્રમની વિચિત્ર કથાઓ લોકોમાં ચાલુ થઈ. વિદ્ય પર્વત એટલો બધો વધતો ગયો કે તે સૂર્યમંડળને બેદી નાખશે એવી બીક ઋષિઓને લાગી, તેથી તેઓ અગસ્ત્યને શરણે ગયા. અગસ્ત્યે વિદ્ય પર્વતને આડા પડવાની આજ્ઞા કરી એટલે પર્વતે ઋષિના ચરણ ઉપર મસ્તક મૂક્યું. ઋષિ દક્ષિણ તરફ ચાલ્યા ગયા અને આજ્ઞા કરતા ગયા કે હું આવું ત્યાં સુધી તારે એવી જ રીતે પડી રહેવું. એ આજ્ઞા શિરસા વંધ માની તે પર્વત હજી સુધી અગસ્ત્યની રાહ જુએ છે એવી કથા છે. આ ઉપરથી અગસ્ત્યના પરાક્રમનું કેરી જુદી જ રીતે વર્ણન કરવામાં આવ્યું એ જણાઈ આવે છે. રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં આર્યોના પરાક્રમનો ઇતિહાસ આવાં રૂપકોમાં લખાયેલો હોવાથી તેનો અર્થ સમજતો નથી અને તેથી આપણને બહુ તુકસાન થાય છે. આપણે તે ગ્રામીન આર્યધિરોમણિના વંશજો હોઈ તે સર્વ પુરાણોનું સંશોધન કરી તેમણી ઇતિહાસ એકત્ર કરવાની વ્યવસ્થા કરવી

જોઈએ. આ દેશના લોકોએ મોટું શંક કરી આ કાર્ય માટે વિદ્વાન શોધકોની યોજના કરવી જોઈએ. ઇતિહાસસંશોધક મંડળે, સનાતનધર્મમંડળે અને બીજા ધર્મવિચારક સંસ્થાઓએ આ કાર્ય તરફ નજર પહોંચાડી અઢાર પુરાણો અને અઢાર ઉપપુરાણોમાંથી ઇતિહાસ શોધી કાઢવો જોઈએ. રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ આ કોઈ અત્યંત મહત્વનું છે. આ સંબંધીની જાગૃતિ લોકોમાં કરવામાં આવે તો સર્વ પૈસાદાર અને ગુરીજી લોક આ પ્રાચીન ઇતિહાસસંશોધનના સંકાર્યમાં શક્તિ મુજબ મદદ કર્યા વગર રહેશે નહિ.

ગંગોત્સવ ઉપરથી બોધ

શ્રી લેખો તે વિષે વિચાર કરતાં જણાશે કે અનેક કારણોને લીધે આ ઉત્સવ મહત્વનો છે. જે બગીરથને લીધે ગંગાના કાંઠાનો પૂર્વ તરફનો સર્વ પ્રદેશ આર્યોએ હસ્તગત કર્યો; તેને માટે દરેક આર્ય કહેવડાવનારને અભિમાન હોતું જોઈએ. આ દૃષ્ટિએ ગંગાનું દર્શન કરવું એ દરેક આર્યનું પવિત્ર કર્તવ્ય છે. પરંતુ આ મહાન પ્રયત્ન કરનારા બાગીરથના વંશજ કહેવડાવનારા આપણે આજકાલ કેવી રીતે વર્તીએ છીએ તેનો વિચાર કરીએ. કાર્ય નાનું હોય અથવા મોટું હોય, તે સંબંધી પ્રયત્ન કરીને તે પૂર્ણ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા આપણામાંથી દિવસે દિવસે નષ્ટ થતી જાય છે અને આપણે નિરાશાવાદી અને દૈવવાદી બન્યા છીએ. નસીબમાં હશે તે જ થશે, અહાંદેવે લલાટે લખ્યું હશે તે જ પ્રમાણે યશાપયશની પ્રાપ્તિ થશે, પૂર્વકર્માનુસાર આપણું નસીબ નિર્માયું છે, વગેરે કલ્પના દૃઢતર થવાને લીધે આપણી કર્તૃત્વશક્તિ જતી રહી છે. જ્યારથી હિન્દુઓનાં મગજમાં આ દૈવવાદનું ભૂત પેહું

સ્વાસ્થી તેમની પ્રગતિનો માર્ગ બંધ થયો, અને 'તેઓ પાછા
 પડવા લાગ્યા એમ કહેવું જોઈએ. વડ્ મિર્યત્નો મનુષ્યાણાં સપ્ત-
 મ દૈવચિંતનમ્' એવું કહેનારો ઉદ્યોગવાદી લોકો પ્રયત્નથી
 પરમેશ્વર પણ મળે છે એવું બતાવવાને આગળ આંખો, ઘરંતુ
 અનુભવ અને ઉપદેશનો લાભ હિન્દુ સમાજે લીધો નહિ. પોતાનું
 ઉચ્ચતમ ધ્યેય આગળ રાખીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવાથી નરના
 નારાયણ થઈ શકે છે એવું કેટલાએક સંતપુરુષોના ચરિત્ર ઉપરથી
 જણાઈ આવે છે. અવતારમાહાત્મ્ય ઉપરથી પણ આપણને
 જણાશે કે મનુષ્ય જ નહિ પરંતુ મત્સ્ય, કૂર્મ જેવા ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ
 અને વરાહ જેવાં પશુઓ પણ દેવત્વ મેળવી શકે છે તો પછી
 પશુ, પક્ષી અને ખીખાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો મનુષ્ય
 શું નહિ કરી શકે ? મુરદેલીઓને લીધે કદાચિત તે ગભરાયો હોય,
 અનેક જાતની દુર્જનતાને લીધે તે નિરાશ બન્યો હોય, તોપણ
 તેનું ધ્યેય એ હોવું જ જોઈએ. દિવસના ૨૪ કલાક સાંસારિક
 વિચારમાં અથવા શીકરમાં ગુમાવનારો અને પોતાની દુર્જનતાને
 લીધે ક્ષીણ થતો જનારો મનુષ્ય 'હું આર્યોનો વંશજ છું' એમ
 કહે તો તે યોગ્ય નથી. હું અમુક ઋષિના કુળમાં જન્મ્યો, હું અમુક
 જાતનો છું, એવી લવરી કરવામાં શો અર્થ છે ? દરેક જણે
 પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નાનું અથવા મોટું ધ્યેય પોતાની સામે
 રાખી તે સાધ્ય કરવાનો ભગીચ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને
 માટે કેવી રીતે શ્રમ કરવો એ શીખવું હોય તો ભગીરથના
 પ્રયત્નનો દાખલો લેવો. ગંગોત્સવ જેવા ઉત્સવ ઉપરથી આ
 બોધ આપણા બધાઓ લેશે તો સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષોની
 દુર્જનતા નષ્ટ થઈને આપણે હિન્દુ સમાજ અદ્ય કાળમાં સૌથી
 ઉચી પાયરીએ ચડશે એમાં સંશય નથી.

જન્મતાં જ પુત્ર તરીકે પિતૃને માટે કંઈક કર્તવ્ય કરવાની જવાબદારી આપણે આપણા ઉપર લદ્યે છીએ. પુત્ર એ પિતાના ઉદ્ધાર માટે છે એવું હિન્દુ સમાજની પેઠે પૃથ્વી ઉપરનો ખીજો કોઈ પણ સમાજ માનતો નથી. સગર પછી કેટલીક પેઢીઓ થઈ ગયા બાદ તેના પુત્રોનો ઉદ્ધાર થયો અને તે પણ તેના વંશમાં જન્મેલા અને જવાબદારી જાણનારા તેના વંશજો તરફથી જ થયો. અર્થાત્ તે કાળમાં આપણા પૂર્વજો પોતાના કર્તવ્યની અને પિતૃજાણની જવાબદારી જાણતા હતા. ત્યારે આ કાળમાં પિતાએ કરેલું કરજ આપવાનો પ્રસંગ પોતાના ઉપર આવતાં કરજ કરનાર પિતા અનાયારી, કુમાર્ગી અને બેજવાબદાર હતો એવું ન્યાયાસનની સામે કહેનારા કેટલાક પુત્રો આપણે જોઈએ છીએ. આ ઉપરથી સમાજની સ્થિતિ કેટલીબધી શોચનીય છે તે ધ્યાનમાં આવશે. આવી સ્થિતિમાં સગરના વંશજોની યાદગીરી આપનારા ગંગોત્સવ સમાજને યોગ્ય રસ્તો બતાવવાને સમર્થ છે એવું કહીએ તો એરબ્યાજી-ગણુશે-નહિ; પરંતુ દિલ્હીર થવા જેવું એટલું જ છે કે ધાર્મિક દૃષ્ટિથી પાપપુણ્યની વિચિત્ર કલ્પનાઓની જગમાં સપડાયેલા લોકોને આ ઉત્સવથી પોતાના ખરા કર્તવ્યની યાદ થતી નથી; તેથી કળ ન મળતાં શક્તિનો, પૈસાનો અને આયુષ્યનો દુરપયોગ થાય છે.

ગંગા નદીમાં અથવા ખીજી નદીમાં કુબડી મારવાથી પાપનો નાશ થાય છે એવી સમજણ અર્થવગરની છે, પરંતુ આવા પ્રકારની ભાવનાનું પરિણામ શું આવ્યું તેનો દરેકે વિચાર કરવો ઘટે. રનાનના જેવા કૃત્રિમ ઉપાયોથી પાપનો નાશ થાય એ વાત અસંજવિત છે. કડવી

દુધી ગંગામાં બોળા લાવીએ તોપણ તે કડવી જ રહેશે. તે જ પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ કડવું છે, જેના શરીરમાં લોહીના ધરવા સાથે અન્યાય અને અનાયારની કલ્પનાઓ પણ ફરે છે અને જેના હાથે ખરાબ કૃત્યો થયેલાં છે, એવા માણસને એક વખત નહિ પણ સો વખત મહા પવિત્ર માનેલા જળમાં બોળાને બહાર કાઢીએ તોપણ તે જેવો ને તેવો જ રહેશે. કેટલાક મનુષ્ય જન્મતાની સાથે જ પોતે પાપી છે એવું સમજે છે. આ કલ્પના સારી છે કે ખરાબ એ સ્વતંત્ર વાદ્યસ્ત્ર પ્રશ્ન છે. ઇશ્વરની આમૃતો બંગ કરવા માટે મૂળ પુરુષ આદ્યમના પુત્રો (સર્વ મનુષ્યપ્રાણી) જન્મથી જ પાપી હોય છે અને ઇશ્વરનો જન્મ બકતોનાં પાપનો નાશ કરવા માટે પૃથ્વી ઉપર થયો, એવું ખ્રિસ્તી લોક માને છે. હિન્દુઓ તો પાપોહમ્ પાપકર્મહમ્ પાપાત્મા પાપસંભવઃ । (હું પાપી, પાપાચરણી, પાપપુર્ણ અને પાપને લીધે જ જન્મ પામેલો છું) એવું માને છે. આ કલ્પના કરતા 'હું પુણ્યને લીધે મનુષ્યજન્મ પામ્યો અને પુણ્યસંચયના યોગથી જન્મનું સાર્થક કરીશ' એવું જે દરેક મનુષ્ય કહેતો હોય અને માનતો હોય તો કેટલું સાફ થાય ! જે પ્રમાણે ખ્રિસ્તે પોતાના અનુયાયીઓને એક મર્મથી અને પૂર્ણ વિશ્વાસથી પોતાને આવી મળવાનો હિપદેશ કર્યો, તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહેલું છે કે:-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकम् शरणं व्रज ।

अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

“અનેક પ્રકારની ધર્મ સંબંધીની કલ્પના છોડી દઇને મારે જ શરણે આવીને રહે, સધળા પાપથી તને હું છોડાવીશ, છુ શ્રીકર ન કર.” આ ઉપદેશ કયાં અને ગંગાસ્નાનથી પાપ

શ્રોવાઈ જાય છે એ કલ્પના ક્યાં ? પરમેશ્વર ઉપરં પૂર્ણ વિશ્વાસ,
 પવિત્રતા માટે સતત પ્રયત્ન, જાણતાં કે અજાણતાં કુશલતાય તો
 તે બદલ અંતઃકરણપૂર્વક પશ્ચાત્તાપ, એ પાપમુક્ત થવાનાં
 ખરો ઉપાય છે. અસહના વખતના આર્યો આવી જાતના
 ઉપાયો કરતા હતા એવું દેખાય છે. ઋગ્વેદ માંહેના દેવતાઓમાં
 વરુણ બધા કરતાં નીતિમાન અને સદ્ગુણી ગણાતો.
 તેના ભક્તોએ કરેલી પ્રાર્થના કેટલી બધી અંતઃકરણ-
 પૂર્વકની છે, એ ઋગ્વેદના કેટલાક સૂક્તો ઉપરથી દેખાઈ
 આવશે. (મં. ૫-૬, મં. ૧-૨૪, મં. ૭-૮૬ અને ૮૯.) આ
 પ્રમાણે પશ્ચાત્તાપપૂર્ણ અંતઃકરણથી ધૈર્યને શરણે જવાનો ખરો
 માર્ગ છોડીને બીજે જ રસ્તે આપણે જવા લાગીએ તો તેનાથી
 ક્ષયદો નં ચતાં ઉલટા પાછળ પડવાનું થશે એમાં શંકા નથી.
 ૐ નમઃ શિવાય નારાયણે દશહરાયે ગંગાયે નમો નમઃ. એ મંત્ર પાંચ
 હજાર વખત જપવાથી અથવા દશહરાના દિવસમાં નદીમાં
 સ્નાન કરવાથી શરીર ઉપરના મેલની માફક અંતઃકરણનો
 મેલ પણ ધોઈ શકાતો હોત તો સર્વ લુપ્ત અને નિંદ્ય
 વર્તનનો લોકોને પરમેશ્વરપ્રાપ્તિનો સુલભ માર્ગ મળી જાત, અને
 સર્વ ઠેકાણે અનર્થ કાયમ રહેત. બીજી એક અત્યંત મહત્ત્વની
 બાબતનો વિચાર આપણે કોઈ દિવસ કરતા નથી. તે એ કે
 ભગીરથે ગંગાને કહ્યું કે 'સાધુનો સમાગમ થવાથી તું શરીરથી
 પુનિત થઈશ.' એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રત્યક્ષ ગંગાને પણ
 પાણી મુક્ત કરવાની શક્તિ સાધુજનોમાં છે; તોપણ સાધુ-
 સમાગમ ગંગાસ્નાન કરતાં અધિક શ્રેષ્ઠ અને અધિક ફલપ્રદ
 છે. 'સાધુવી સંગિ' હાલિ. સ્વર્ગવાસ' એ વૃકારામ પુવાના કહેવા
 પ્રમાણે સાધુજનોનો સમાગમ આપણે કરી લેવો. તેઓ ખરા

કર્તવ્યની ઝોળખાણ કરાવીને આપણે હાથે યોગ્ય કાર્યો કરાવશે
 અને આપણી જીવનયાત્રા સુખાવહ બનાવશે. જેમણે આ
 કાળ રૂપી રણભાષોતાના સત્કૃત્ય રૂપી પગલા પાડી સન્માર્ગગામી
 લોકોને મોટે નિશાનીઓ કરી મુકી છે, એવા સાધુઓનો
 શોધ કરીને જો તે જ રસ્તે આપણે જઈએ તો ગંગાસ્નાનનું
 મહત્ત્વ આપણને મળ્યા વગર રહેશે નહિ.

વટસાવિત્રી

હર સાલ હિન્દુ સ્ત્રીઓ જેકે મહિનાની પૂનમને દિવસે પ્રાચીન સાધ્વીશિરોમણી સાવિત્રી પ્રીત્યર્થે જે વ્રત કરે છે તે વટસાવિત્રીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્રત વિષેની હકીકત એવી છે કે પૂર્વ કાળમાં મદ્ર દેશમાં અશ્વપતિ નામનો એક ક્ષમાશીલ અને સત્યપ્રતિગ્ધ રાજા થઈ ગયો. તેને સંતાન નહોતું તેથી તેણે સવિતૃનું (સૂર્યનું) પુરસ્કરણ કર્યું. આ વ્રતના યોગથી તેને જે કન્યા થઈ તે સાવિત્રીના નામથી ઓળખાઈ. એ કન્યા સ્વરૂપવાન, નીરાગી અને શુદ્ધિમાન હતી. તે પરણવાલાયક થઈ ત્યારે તેને માટે કોઈના તરફથી પણ માગણી થતી નથી એવું જોઈને રાજાએ તેને પોતાનો પતિ શોધી કાઢવા કહ્યું, અને અનેક દેશમાં ફરવા માટે યોગ્ય તૈયારી કરી આપી. પોતાના બાપના એક વૃદ્ધ મંત્રીને સાથે લઈને તે પતિની શોધ માટે અનેક દેશમાં ફરી, પરંતુ મનપસંદ પતિ તેને મળ્યો નહિ. આખરે શાસ્ત્ર દેશનો રાજ્યબ્રહ્મ થયેલો રાજા દુઃખસેન જે

અરણ્યમા રહેતો હતો ત્યાં તે ગઈ. ધુમત્સેનના આશ્રમમા તેનો
 પુત્ર સત્યવાન પણ હતો. તેનું શુદ્ધ વર્તન, મીઠી વાણી, સુંદર
 પ્રકૃતિ અને અત્યંત ગ્રેમાળ સ્વભાવ જોઈને સાવિત્રીએ
 તેને વરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સત્યવાનની સ્થિતિ ગરીબ હતી,
 પણ આવા સદ્ગુણી પતિના સહવાસમા અરણ્યવાસ પણ
 આનંદદાયક થશે એવું તે રાજકન્યાને લાગ્યું. પાછા
 આવીને સત્યવાનને પોતે વરી યુગ્મ છે એવું તેણે પોતાના
 બાપને કહ્યું, અને તેની સાથે પોતાને પરણાવવા માટે વિનંતિ
 કરી. અશ્વપતિ રાજાએ પણ સાવિત્રીનું કહેવું કબૂલ રાખી લગ્નની
 તૈયારી કરવા માડી, પરંતુ એટલામા ત્યાં નારદ ઋષિ આવ્યા અને
 વિવાહ પગી એક વર્ષે સત્યવાન નક્કી મરણ પામશે એવું
 તેમણે ભવિષ્ય બાખ્યું. અશ્વપતિ બિચારો ગમરાયો, પરંતુ
 સાવિત્રીએ નિશ્ચયપૂર્વક કહ્યું “જો સત્યવાનને હું મનથી અને
 વાચાથી વરી છું તે અત્પાયુષી હોય અથવા દીર્ઘાયુષી હોય,
 તોપણ હું તેને જ પરણીશ” તેથી થોડા સમયે તેનો સત્યવાન
 સાથે વિવાહ થયો અને તે તેની સાથે આશ્રમમા રહેવા લાગી.
 રાજવૈભવના અલકાર કાઢી નાખી તેણે પોતાની સાસુની
 માફક સાદા વસ્ત્રો પરિધાન કર્યા. શરમાળ સ્વભાવ, સાત્ત્વિક
 વર્તણૂક વગેરે ગુણોથી તે પોતાના સાસુ, તસરા અને પતિને
 અત્યંત પ્રિય થઈ પડી નારદે કહેવા તેના પતિના મૃત્યુનો
 વખત નજીક આવ્યો. આખરે એક વર્ષ પૂરું થવાને કદત
 ચાંદ્ર દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે તે એકાદ્ય ચિત્તથી હૃદય ઉપર
 શ્રદ્ધા રાખી તેની ભક્તિ કરવા લાગી. અગત્યનો તેણે ત્યાગ
 કર્યો. એણે એટલે છેલ્લે દિવસે તો તેણે પતિની સાથે જ રહેવાનો
 નિશ્ચય કર્યો અને તેની સાથે કંદમૂળ લાવવા માટે અરણ્યમા

ગાંધે. કુળોંભેગાં કૃપાં પછી. સત્યવાન હોમને માટે લાકડાં
 ચોરવા લાગ્યો. ચોંડીક વારે તેનાં મસ્તકમાં અને હૃદયમાં
 વેદના ઉત્પત્તિ થઇ અને તે એકદમ જમીન પર પડ્યો.
 સાવિત્રીએ તેનું મસ્તક પોતાના ખોળામાં લીધું. અત્યંત
 ચિંતાતુર થઈ તેને પંચન નાખી સાવધ કરવાનો તે પ્રયત્ન કરવા
 લાગી. પણ એટલામાં સત્યવાનનો પ્રાણ હરણ કરવા માટે
 યમદેવ ત્યાં આવ્યા, અને તેનો પ્રાણ લઇને તે યમપુરી
 તરફ જવા લાગ્યા કે તરત જ સાવિત્રી પણ તેની પાછળ
 પાછળ ચાલવા લાગી. પોતાની પાછળ આવવાનું કારણ યમે
 તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો: “ન્યાં પતિ ત્યાં જ હું;
 આ ન્યાય પ્રમાણે હું તેમની પાછળ આવીશ.” પછી યમનું અને તેનું
 ઘણું વખત સુધી સંબાષણ થયું. તેનું સામુસસરાના રાજપાટ
 ફરીથી પ્રાપ્ત કરી આપવાનું યમરાજાએ તેને વરદાન આપ્યું,
 અને તેના પિતાને પણ પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એવું વરદાન પણ આપ્યું;
 તોપણ સાવિત્રી પાછી ફરી નહિ. આખરે તે પુત્રવતી થાય
 એવો વર તેણે યમ પાસે માગ્યો. સાવિત્રીના પતિપ્રેમની
 પરમાવધિ જોઇને પોતે શું દહે છે તેનો વિચાર ન કરતાં
 યમદેવે ‘તથાસ્તુ’ કહ્યું. વૈધવ્યદશામાં પુત્રપ્રાપ્તિ થાય એ શક્ય
 નથી, અર્થાત્ પતિને જીવિતદાન આપવું એ એક જ માર્ગ યમ
 રાજાને માટે ખુલ્લો રહ્યો. તેથી તેણે સાવિત્રીની પતિમક્ષિતી
 તારીફ કરીને સત્યવાનને સજીવન દર્શાવે. તેને લીધે જન્મે
 કુળોનું દલ્યાણ થયું. આ ઉપરથી સાવિત્રીવ્રત પ્રચારમાં આવ્યું.
 શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

પતિ અણુપ્યમાન યામં તેટલાં માટે સાવિત્રીનું વ્રત જોઈ
 શુદ્ધ ૧૩થી પૂનમ સુધી આચરવું. તેણે રાત્રી સુધી અર્પવાસન થઈ

શકે તો તેરશને દિવસે નોકોડો અપવાસ કરીને ચૌદશને દિવસે અયાચિન અને પૂનમને દિવસે અપવાસી રહેવું. સાવિત્રીની સુવર્ણપ્રતિમા કરીને અથવા વટવૃક્ષ નીચે સાવિત્રી, સત્યવાન અને યમનાં ચિત્રો કઢીને તેમની પોડપોપચારે પૂજા કરવી. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ એકખીછીઓને વાચન આપવા. પૂનમને બીજો દિવસે દંપતિભોજન કરાવી સાજને વખતે સાવિત્રીની કથા વાચવી અથવા પુરોહિતને મુખે શ્રવણ કરવી. આ વ્રત કરવા સારૂ ત્રણ દિવસ પાળવાના છે. તે પૂનમના નિર્ણયાનુસાર તેરશથી લેવા. પૂનમ સ્વર્ણસ્ત પહેલાં ૭ ઘડી કમી હોય તો બીજો દિવસે એ વ્રત આચરવું.

ચાલુ રૂઢી

મહારાષ્ટ્રનો જ વિચાર કરીયે તો દક્ષિણ દેશનું સ્માર્ત સંપ્રદાયી બ્રાહ્મણોમા આ વ્રતનો વિશેષ પ્રચાર હોવાનું જણાઈ આવે છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ અપવાસ કરીને વટવૃક્ષની પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણવર્ગ સિવાય બીજા વર્ગની સ્ત્રીઓએ પણ આ વ્રત પાળવાનો હાથમા આરંભ કરેલો છે. મુખ્યત્વે કરીને મુંગઢ જેવા શહેરમાં માધ્યમિક અને બીજા જાગતોની સગવડો સર્વ વર્ણમાં ધણે ભાગે સરખી જ હોય છે તેથી ઉપલા વર્ગના લોકોએ આચરેલી કેટલીએક ધર્મની બાબતો સાધારણ રીતે વિદ્યા અથવા જ્ઞાનમા પગલ રહેવા લોકોએ કેવળ અનુકરણની ખાતર પોતાના સમાજમા દાખલ કરવાની શરૂઆત કરી છે. બંગાળામાં વટસાવિત્રીવ્રત પાળવાની રીત જરા જુદી છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ પોતાના પતિની પૂજા કરે છે. તેમ રીરે સુગંધી તેલ લગાડે છે અને ચંદનનો લેપ

કરે છે. દુલ્હોનો હાર તેમના ગળામાં ધાકવો, હાથમાં દુલ્હોનો તોરણ આપવો, વગેરે પૂજનાત્મક વિધિ પુરો થયા પછી નરીન વસ્ત્ર પતિને અર્પણ કરવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે યમરાજની પૂજા કરીને પુષ્પ, શણ અને વટાક્ષની નાની ડાંખળી તેને સમર્પણ કરવામાં આવે છે. આ વ્રત 'સાવિત્રીવ્રત'ના નામથી ત્યાં પ્રખ્યાત છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આ વ્રત પ્રચારમાં નથી. સાવિત્રીની વાત હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઉપલા વર્ગની હિન્દુ સ્ત્રીઓ બણે છે અને તેને માટે બહુ આદર અતાવે છે.

સાવિત્રીવ્રત એ કૌટુંબિક ઉત્સવોમાંનું એક છે. પતિના આયુષ્યની ટોરી દેવપતે છુટી ન જાય માટે મૃત્યુદેવની પૂજા કરવી, સાવિત્રીની કથા વાંચવી અથવા શ્રવણ કરવી, રંગબ્રમિ ઉપર સાવિત્રી નાટકનો પ્રયોગ કરવો વગેરે પ્રકારથી આ તહેવાર સ્ત્રીઓ આનંદમાં ગુજારે છે. વડના પાનના પડીયા બનાવી તેમાં ફળો અને સૌભાગ્યદ્રવ્યો મુકીને તે વાયન પડોઇની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને આપવામાં આવે છે. ગોરગ્રની તે દિવસની ધાંધલનું શું વર્ણન કરવું ! ખાસ કરીને શહેરમાં સ્ત્રીઓ પોતપોતાને ઘેર વડની નાની ડાંખળી લાવીને તેની પૂજા કરે છે. આથી પુરોહિતને 'પોતાના યજ્ઞમાનનું' દાન વખતસર આટોપી દ્રવ્ય મેળવવા વાસ્તે ધણી મહેનત કરવી પડે છે. ગામડાંની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ એક વડના જાડ નીચે બેગી ચઢીને ત્યાં પૂજા કરે છે. વિધવા સ્ત્રીઓ યજ્ઞ ઉપર બેસી કરે છે. સાવિત્રીના ચરિત્ર ઉપરથી એક મહત્વની બાબત એ જણાવવા આવશે કે

પ્રાચીનકાળમાં વિવાહ

હાલની માફક નાની ઉંમરમાં ચતા નહોતા. દરેક છોકરીનો વિવાહ થવો જ જોઈએ એવું પણ ન હતું. છોકરીઓ અવિવાહિત રહેતી અને તેમને યુવતી માફક ઢેલોટ ભાગ મિલકત તરીકે પણ મળતો હતો. તે વખતે સમાજમાં વિવાહના જુદા જુદા પ્રકાર ચાલુ હતા. એ સર્વનું વર્ગીકરણ કરીને સ્મૃતિકારોએ વિવાહના મુખ્ય આઠ પ્રકાર ઠરાવ્યા. તેમના નામ નીચે પ્રમાણે હતા. ૧ બ્રાહ્મ, ૨ દૈવ, ૩ આર્ષ, ૪ પ્રાજ્ઞપત્ય ૫ આસુર, ૬ ગાન્ધર્વ, ૭ રાક્ષસ અને ૮ પૈશાચ. તેમાના પહેલા ચાર પ્રકાર બ્રાહ્મણોમાં ચાલુ હતા, તોપણ બ્રાહ્મ વિવાહ-પદ્ધતિ * સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાતી. ક્ષત્રિયોમાં ગાન્ધર્વ અને રાક્ષસ

* બ્રાહ્મ વિવાહમાં વરનું કુળ, શીલ, વિદ્વતા, આચરણ, આરોગ્ય વગેરે જોઈને પોતાની કન્યા માટે તે સર્વ રીતે યોગ્ય પતિ છે એવું જણાઈ આવે તો, તેને સુમુહૂર્તપર કન્યા અર્પણ કરવામાં આવતી. દૈવ વિવાહમાં યજ્ઞને વખતે યજ્ઞમાન પોતાની કન્યા પુરોહિતને આપતો. આર્ષ વિવાહમાં વર પાસેથી બે ગાયો લઈને કન્યા આપવામાં આવતી. આ એક પ્રકારનો કન્યાવિક્રય હોવાને લીધે આ પદ્ધતિને દોષિત ઠરાવેલી છે. પ્રાજ્ઞપત્ય વિધિમાં વર પાસેથી કાંઈ ન લેતાં કન્યા યોગ્ય વરને આપવામાં આવતી. આસુરી વિવાહમાં કન્યાના માળાપને શુદ્ધ અથવા કન્યાનું મૂલ્ય આપવું પડતું. કૈકેયીનો દરારથ સાથે અને માદ્રીનો પાંડુ સાથે આ પદ્ધતિથી વિવાહ થયો હતો. ગાન્ધર્વ વિવાહમાં ઉપવર કન્યા પોતાના વડીલોને ન જણાવતા પોતાને પસંદ એવા પુરુષ સાથે લગ્ન કરતી હતી. રાકુતલા અને દુષ્યન્તાનું લગ્ન ગાધર્વ પદ્ધતિથી થયું હતું. રાક્ષસ વિવાહપદ્ધતિ અહીં બયંકર હતી. કન્યાનું હરણ જળજેરીથી કરવામાં આવતું. કન્યાના બાઈઓની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ તેને જળાત્કારથી લઈ જતા. કૃષ્ણ

વિવાહપદ્ધતિ ચાલુ હતી, ઉપરાંત : આદિ પદ્ધતિથી તેમનામાં
 લગ્નવિધિ કરતાં ગાન્ધારી અને દ્રુતરાષ્ટ્રનો વિવાહ આદિ પદ્ધતિથી,
 થયો હતો. સાવિત્રીનો વિવાહ પણ એવી જ રીતે થયો હતો.
 તે વખતે સ્વયંવરની પદ્ધતિ પ્રચારમાં હતી. કન્યા પરણવાયે
 ચલી ત્યારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેનાં
 માતાપિતા કરતાં અથવા કન્યાને પણ યોગ્ય પતિ પસંદ કરવા
 માટે કહેવામાં આવતું; પરંતુ આવી રીતે કન્યાએ પસંદ કરેલા
 પતિને પરણતાં મહેલાં તે બાળકમાં પોતાના પિતાની સંમતિ
 તેને લેવી પડતી. જ્યારે સાવિત્રીએ પોતાનો પતિ પસંદ કર્યો
 અને તે ઘેર પાછી આવી ત્યારે તેના બાપે કહ્યું : -

પ્રાર્થિતઃ પુરુષો યથ સ નિવેદ્યસ્વયા મમ ।

વિમૃદ્યાહ પ્રદાસ્યામિ વરય ત્વં યથેસ્તિતમ્ ॥

—ચંન૦ ૨૧૩-૩૩

અર્થ :—તે જેને પસંદ કર્યો તે કાણ છે તે મને કહે. હું તેને
 માટે વિચાર કરીને પછી તને તેની સાથે પરણાવીશ. પ્રાચીન
 કાળમાં છોકરીઓને પોતાનો પાત પસંદ કરવાની છૂટ હોવાને
 લીધે કાંઈ કાંઈ વખત જુવાન છોકરીઓની પસંદગી બૂલ-
 ભરેલી નીવડતી. ઋગ્વેદના ૧૦ મા મંડળમાં (સુક્ત ૨૭, ઋ.
 ૧૨) કહેલું છે કે વિવાદને માટે છોકરીઓ પોતાનું મન
 છત્તનારની સંપત્તિથી લોભાઈને તેને પરણવા કબૂલ થાય છે;
 પરંતુ જે છોકરી સુચીત્ર અને સુરવશ્પ હોય છે તે.

શકિમળીનું દરણુ આવી જ રીતે કહ્યું હતું. વિચિત્રવીર્યને માટે લાંબો
 પંજી અંખિકા અને અંબાસિકાનું દરણુ રાક્ષસ વિવાહપદ્ધતિથી જ
 કહ્યું હતું. પૈશાચ વિવાદમાં કન્યા નિદ્રામાં અથવા મૂર્છિત હોય ત્યારે
 તેને કબૂલ જવામાં આવતી.

પોતાને જે પ્રિય હોય છે તેને જ વરે છે. વર નિશ્ચિત થયા પછી વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે-યોગ્ય એવી વિવાહપદ્ધતિથી કન્યાને શયુગારીને વરને આપવામાં આવતી. વધુ અને વર મંમારની જવાબદારી માથે લેવાને સમર્થ હતાં; તેમજ વિવાહને વખતે જે પ્રતિજ્ઞા લેતાં તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઉમરમા અને જુદિમા તેઓ પ્રૌઢ હતાં. ઋગ્વેદમાં (મં. ૧૦-૮૫) વિવાહ સંબંધીની પ્રાર્થના છે તે પરથી તે કાળમાં આદ્યજ્ઞો કેવી રીતે લગ્નકાર્ય કરતા તે જણાઈ આવે છે. ચાલુ જમાનામાં વરવધુ ઉભયપક્ષ તરફની પ્રતિજ્ઞા બંનેને બદલે પુરોહિત લે છે; પરંતુ તેનો અર્થ પુરોહિત સિવાય બીજા કોઈને વાજંત્રના અવાજમાં સમજતો નથી. આ રિયતિ શોચનીય છે. નમુના તરીકે કેટલીએક ઋચાઓનો અર્થ નીચે આપીએ છીએ—

૨૨. હે વિશ્વાવસુ, અહીંથી ઉઠે. અમે નમ્રપણે તને પ્રણામ કરીએ છીએ. પૂર્ણ ઉમરે પહોંચેલી આ કન્યા પામે જઈને તેને પતિ સાથે સંલગ્ન કર.

૨૩. વિવાહયોગ્ય કન્યાની શોધ માટે જે માર્ગથી અમારા મિત્રો જાય છે તે માર્ગ સુવબ અને નિષ્કંટક થાઓ. હે દેવ, પતિ અને પત્નીનું પૂર્ણ ઐક્ય થાઓ.

૨૪. હે કન્યા, તને દૈદીપ્યમાન સૂર્યે (કૌમારાવસ્થાના) પાશ વડે બદ્ધ કરી હતી. તે પાશ હવે ખુલા કરીએ છીએ તને પતિના સમાગમમા રાખીને જે ગૃહ સત્ય અને સત્કૃત્યનું નિવાસસ્થાન છે એવા ગૃહમાં તને રાખીએ છીએ.

૨૫. આ પિતૃગૃહમાંથી કાઢીને પતિના ગૃહમાં તને ઉત્તમ પ્રકારે સ્થાપિત કરીએ છીએ. હે ઇન્દ્ર, તે ભાગ્યશાળી અને સુપુત્રોની માતા થાઓ.

૨૬. તારા પતિને ઘેર જી અને ત્યાંની ગૃહસ્વામિની થા. સર્વનો પ્રેમ જીતીને તેમની ઉપર તારો અમલ ચલાવ.

૨૭. તને પુત્રપ્રાપ્તિ થાઓ; તને સુખ મળો; તારૂં ગૃહકાર્ય તું લક્ષ્યપૂર્વક કર; વૃદ્ધાવસ્થા સુધી તું તારા ઘરમાં અધિકાર ચલાવ.

૪૨. અહો વધુવર તમે અહીં એકત્ર રહો. કોઇપણ દિવસ એકબીજાને છોડશો નહિ. અનેક પ્રકારના સુખાસોનું સેવન કરો. સ્વગૃહમાં વાસ કરીને પુત્રપૌત્રોના સહવાસમાં સુખથી કાળ ગાળો.

૪૩. (વધુવર કહે છે) હે પ્રભુપતિ, અમને સંતતિ આપો. વૃદ્ધાવસ્થા સુધી અમને બન્નેને આર્યમત એક ઠેકાણે રાખો. (વધુને) હે વધુ, તારા પતિના ગૃહમાં સુલક્ષણી યદ્ય પ્રવેશ કર; અમારાં દાસદાસી અને દોરોને સારી રીતે રાખ.

૪૪. તારા નેત્રમાં ક્રોધ ન રહે. તારા પતિના સુખ માટે શ્રીકર રાખ. અમારા ગોધનની બરદાસ કર. તારૂં ચિત્ત ઉદ્વેગસિત રહે અને તારૂં સૌન્દર્ય ઉજ્જ્વલ રહે. વીર પુત્રોની તું માતા થા અને દેવનાઓની તું બક્ત થા. અમારાં દાસદાસી અને દોરોને સારી રીતે રાખ.

૪૫. હે ઈશ્વર, આ સ્ત્રી બાગ્યશાળી અને સુપુત્રોની માતા થાય એમ કર. તેને દસ પુત્ર થાય. પછી પતિ સાથે આ ઘરમાં અગીયાર પુરુષો થશે.

૪૬. (વધુને) તારા સસરા અને સાસુ પાસે તારા શબ્દનું માન રહે. દીયર અને નણ્ણદો ઉપર તારો અધિકાર રાણી માણક માલે.

૪૭. (વધુવર કહે છે) સર્વ દેવ અમારા હૃદયનું એકીકરણ કરો. (અર્થાત્ અમે સર્વ કાર્યમાં એકદિલથી વતીયે એવું કરો.) આજકાલ આપણામાં .

દીંગલાદીંગલીના વિવાહ

કેવી મિનજવાજદાર રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરીયે તો આપણે આપણી ફરજ ખરાબર બાજવતા નથી અને પૂર્વજ્ઞેની આજ્ઞાનો ભંગ કરીયે છીયે એ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે. રાત્રીપદ ભોગવવાનું તો એક બાબત રહ્યું, ઉલટું કેટલાક મૂર્ખાંબરેલા રિવાજોને લીધે આપણી કોમલ ભગિનીઓના જે હાથ થાય છે તે માટે સર્વ દેવ આપણા સમાજ ઉપર શાપનો વર્ષાવ કરતા હશે. આર્યોનો લગ્નવિધિ કેવળ વિષયોપભોગની ઇચ્છાથી થતો નથી. તે ધાર્મિક અને પવિત્ર સંસ્કાર છે; તેમાં દેવી તેજ છે. તે બે વ્યક્તિઓનો કરાર નથી; પણ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધ્ય કરવાના સદ્દેશુથી પંચમહાભૂત અને સમાજને સાક્ષી રાખીને એકબીજા સાથે પ્રેમથી બંધાયેલી બે જવાજદાર વ્યક્તિનો (પુરુષ અને પ્રકૃતિનો) શુદ્ધ સંકલ્પ બતાવનારો મંગલવિધ છે. તે સર્વ રીતે મંગલદાયક થાય એ જોવાની જવાજદારી સમાજના જ આગેવાનો ઉપર છે. હાલમાં જે સામાજિક અવનતિ આપણે ભોગવીયે છીયે તે વિવાહની બાબતમાં ઇશ્વરની આજ્ઞાઓ તોડવાની શિક્ષા તરીકે છે એવું કહીયે તો તે ભૂતબરેલું નથી. આપણા સમાજનું નિરીક્ષણ કરીને

શ્રી સ્વામી રામતીર્થ

હિન્દુસ્તાનમાં એક વ્યાખ્યાન વખતે એવું કહેલું કે લગ્નસંબંધ એ અત્યંત પવિત્ર સંબંધ છે; પરંતુ આપણે તેને

અપવિત્ર અને કલુષિત ક્યો છે તેથી તેને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી સર્વ પ્રજા કંગાલ સ્થિતિમાં છે. આ અત્યંત મહત્વના અને પવિત્ર વિધિ તરફ અતિશય એકદારી અને નિર્લજ્જપણું બતાવવામાં આવે છે. પત્રિકા જોઈ મુહૂર્ત કાઢે, મંગલદ્રાકો બોલવામાં આવે, સ્તોત્રો ગાવામાં આવે અને અનેક ધાર્મિક સંસ્કાર કરવામાં આવે તોપણ હિન્દુ સમાજનાં લગ્નો કુમુહૂર્ત ઉપર, અમંગલ અને અપવિત્ર જ થાય છે. પોતાને અનુકૂળ સ્થાનના જોર ઉપર વિચારિત થનારાં કોમળ અને અપરિસ્વ જોડાંઓ જોઈને આકાશમાંનો કોઈપણ બ્રહ્મ પોતાના મંગલ સ્થાનમાં રહેવાની હિંમત કરતો નથી. આ અમાનુષ પ્રસંગ જોઈને જ તે ગ્રહો કંપાયમાન થાય છે અને પોતાના સ્થાનમાંથી બ્રહ્મ થાય છે. એવાં જોડાંઓનાં બ્રહ્મ લગ્નને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપીને તેને પવિત્ર કરવાની શક્તિ વૈદિક મંત્રમાં નથી, એટલું જ નહિ પણ એવાં લગ્ન અર્થહીન અને નકામાં હોય છે. અથોગ્ય, કર્તૃત્વહીન અને નિરૂપયોગી લગ્નો આગળ ક્યો દેશ શક્તિશાલી શકે ?

જો સમાજની ઉન્નતિ કરવી હોય તો આ દુષ્ટ રિવાજ એકદમ બંધ કરવો જોઈએ. છોકરાછોકરીઓનો વિક્રય કરવાનો આસુરી રિવાજ નાશ થઈને ખરો બ્રાહ્મ વિવાહ સર્વ ઠેકાણે ચાલુ થાય એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આપણે આપણાં બાળકો અને આપણા દેશની ઉન્નતિ ખાતર આ આંધળા રિવાજો બંધ કરવા જોઈએ એમ આપણને સાવિત્રીનું મત નથી સૂચવતું ? આ કથામાં જે

યમ સંબંધીના કથાભાગ

છે તેનો ખુલાસો કરવો આવશ્યક છે. જે પ્રમાણે હિન્દુઓની કષ્ટના છે તે જ પ્રમાણે બીજા ધર્મના લોકો પણ એવું

સમજે છે કે તે મૃત્યુ લાવનારો દેવ છે અને મનુષ્ય માત્રનું આયુષ્ય પૂરૂ થતા જ તેને તે આ લોકમાથી લઈ જાય છે ચાનું જમાનામાં ગાસ્ત્રોએ જન્મમરણ સંભવના પ્રયોગો ચનાવીને યમરાજને મૃત્યુલોકમાથી હથપાર કર્યો જે તેનો કાણુ આપણા જીવિન ઉપર નથી, અને પોતાને હાથે મૃત્યુ પામવું જે પ્રમાણે શક્ય છે તે જ પ્રમાણે પ્રયત્નથી તેને દૂર કરવું એ પણ શક્ય છે, એવું તેઓ સપ્રમાણુ સિદ્ધ કરે છે આ પ્રમાણે હોય તો યમે પોતાના પાશથી સત્યવાનનું બાધ્યો વગેરે વાતો કેરી ગીતે માની નકાય ? તે જ પ્રમાણે મગમગ એક વર્ષ પછી સત્યવાનને મૃત્યુ પ્રાપ્ત થશે એવું ભરિધ્ય ભાખવું એ શક્ય છે કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે માટે આ વિશે જુદાજુદા તર્ક કરના કરતા આ કથાનો શો સાર છે એટલું જ જોવું વિશેષ યોગ્ય થશે હજારો વર્ષથી સમાજમાં દત્તકથાતે રૂપે રૂઢ થયેલી વાતોમાં ફેરફાર થતો ગયો અને જે વખતે તે લખવામાં આવી તે વખતે તેમાં અનોદ્દિક ભાગ દાખલ કરવામાં આવ્યો તેથી ખરાખોટાની ચુટણી કરી વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી આ કથાનો અર્થ બેસાડવાનું કામ અઘરૂ થયું છે અમારા મતથી સાવિત્રી અને યમનું સંબાંધુ તો એક રૂપમા જ છે એવી જ જાતનું એક ખીજું પણ રૂપક જડી આવે છે

કઠોપનિષદમાં એવી કથા છે કે વાજશ્રવસે નચિકેતસ નામના પોતાના પુત્રને યમને ત્યાં મોકલ્યો યમની મુલાકાત થતા સુધી તે ત્રણ દિનમ યમને આગણે રાહ જોતો બેઠો રહ્યો તે માટે યમને દુઃખ થયું અને તેણે તેને ત્રણ વર આપવાનું કહ્યું નચિકેતમે પહેલો વર માગ્યો કે હ

મૃત્યો, મારા પિતા ગૌતમ મારા પર શાંતચિત્ત, પ્રસન્નહૃદયો અને અદોષી રહે. યમે તથાસ્તુ કહ્યું, એટલે તેણે બીજો વર માગ્યો કે જે યજ્ઞમાનને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે તે અગ્નિ દ્વારા દેવત્વ પામે છે તે અગ્નિનું જ્ઞાન મને આપે. એ જ્ઞાન યમ પામેથી મળ્યા બાદ તેણે ત્રીજો વર માગ્યો કે:—

યંય પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યેઽસ્તીત્યેકે નાયમસ્તીતિ ચૈકે ।
મનુષ્ય મરણ પામ્યા છતાં આત્મા અસ્તિત્વમાં હોય છે એવું 'કેટલાએક કહે છે, અને કેટલાએક કહે છે કે આત્મા જ નથી. એમાં ખરું શું છે? યમદેવે આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં વાત ઉડાવી અને કહ્યું કે તારે જે જોઈએ તે સુખ માગી લે, તે આપીને તને સંતુષ્ટ કરીશ. પરંતુ નયિકેતસે યમને કહ્યું કે ધન, કનક, કાન્તા વગેરે નશ્વર વસ્તુ મારે જોઈતી નથી. યમે નયિકેતસને અનેક રીતે સંતુષ્ટ કરવાને કહ્યું; પરંતુ જ્યારે તેણે તે કમુલ્લ કર્તું નહિ ત્યારે તેણે કહ્યું:—

તં દુર્દશં ગૂઢમનુપવિષ્ટં ગુહાદિતં ગદ્ધરેષ્ઠં પુરાણમ્ ।

અધ્યાત્મયોગોધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥૧૨॥

एतत् श्रुत्वा संपरिगृह्य मर्त्यः प्रवृण्व धर्म्यमणुमेतमाप्य ।

સ મોદતે મોદનીયંહિ લઙ્ઘ્વા વિવૃતં સઘ્ન નચિકેતસં મન્યે ॥ ૧૩॥

દેખાવમાં કહ્યું, ગદ્ધન, ઢંકાયેલો, ખુદ્ધિ (ગુહા) ને ઢંકણે સ્થિત, અનેક સંકટો સહન કર્યા પછી પ્રાપ્ત થનારો, પ્રાચીન, એવા આત્મામાં ચિત્તનો લય કરવાથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન થયા પછી ખુદ્ધિમાન મનુષ્ય હર્ષ અને શોક એ બન્નેનો ત્યાગ કરે છે, અવણ કરીને તેનું મનન કરે છે અને ધર્મરૂપ એવું પૃથક્કરણ કરીને (એટલે આત્મા એ શરીરથી ભિન્ન છે એવું સમજીને) સદ્મરૂપ આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી મનુષ્ય તે:

આનંદદાયક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી આનંદ માને છે. માટે હે નચિકેતસ, મને લાગે છે કે તારે માટે બ્રહ્મજ્ઞાનના દ્વાર ખુલ્લા થયેલા છે.

આ તરણ પુરુષને જેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જ અંતિમ ધ્યેય છે એમ લાગતું હતું, તેવી જ રીતે સ્ત્રીએ પતિ તે જ આદ્ય દેવતા એમ લાગતું હતું. તેના સમાગમમા જ પોતાનું સર્વ આધુન્ય જાય એટલા માટે મૃત્યુ સાથે લડવાને પણ તેઓ તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. નચિકેતસે બ્રહ્મજ્ઞાનને આ લોકના સર્વ સુખોપભોગ કરતા શ્રેષ્ઠ માન્યું. સાવિત્રીએ પતિ વગરનું જીવન નકામું સમજીને પોતાના પતિનો બચાવ કરવા માટે આખરનો પ્રયાસ કર્યો અને આખરે પોતાના જીવનની દરકાર ન કરતા પતિની સાથે જવાને યમ પાછળ ગયો.

અશબ્દમસ્પર્શમરૂપમવ્યય તથાડરસ નિત્યમગન્ધવચ્ચ ચત્ ।
અનાદ્યનત મહત્ત પર ધ્રુવ નિચાય્ય તન્મૃત્યુમુક્તાત્પ્રમુચ્યતે ॥૧-૧૫॥

ગન્ધ, સ્પર્શ, રૂપ, ક્ષય, રસ, ગંધ અને આદિ અત નહિત, નિત્ય, શ્રેષ્ઠ અને શાશ્વત એવું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી જન્મ-મૃત્યુમાર્થી છુટકારો થાય છે, એવું યમે નચિકેતસને કહ્યું. આ ઉપરથી યમ એ કેવળ પ્રાણુદરણુ કરનારો અને પુરાણુકારોએ વર્ણવેલો એવો ભયાનક ઠાળ પુરુષ નથી, પણ મહાજ્ઞાની અને માનવીનું કલ્યાણ ધગ્ગનાર દેવ છે, એવું ઉપનિષદ્ધાર માનતા હતા એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે જ તેણે સાવિત્રીને તેનો પતિ પાછો આપીને તેની ધગ્ગ પૂર્ણ કરી. (આ સંબંધીની માહિતી ભઠિખીજના મયાળા નીચે જોવી.) સ્વયંવરની રૂઢી અમલમા આવી તે પહેલા, એટલે કે ગમણી

અને મહાભારતના કાળ પહેલાં સાવિત્રીની કથા શ્રોત્રીની જાણમાં હોવી જોઈએ. જગતમાં મનુષ્ય ઉપર અકલ્પિત દુઃખના પ્રસંગ આવે છે; પરંતુ તે વખતે ન ગમરાતાં સંદેહોની સામે જ નહિ, પરંતુ મૃત્યુ સામે પણ જાય જીવવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ એમ ધૃતરાષ્ટ્રને બતાવવા માટે. મહાભારતમાં અશ્વપતિ રાજા અને તેની કન્યા સાવિત્રીની કથા કહેવામાં આવી છે. પુરાતન કાળની આર્ય સ્ત્રીઓ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાના જોરે મૃત્યુથી પણ ન ડરતાં તેઓ પોતાનું ક્ષેત્ર સંપાદન કરવામાં કેટલી દક્ષ હતી એ સ્પષ્ટ છે. હાલના વખતમાં આ કથા ઉપરથી

શ્રી ઓધ લઘ શકાય

તે જોઈએ. હાલના વિચારયુગના સિદ્ધાન્તને અનુસરીને આપણે જોઈએ તો આટલી વાત કમ્બુલ કરવાને હરકત નથી કે સાવિત્રીના સમયમાં છોકરીઓને પોતાનો પતિ પસંદ કરવાની છૂટ હતી. જેવી રીતે લગ્ન થતાં જ સાવિત્રીએ પોતાના પીયરનો હાંકમાઠ છોડી દીધો અને અરણ્યમાં પર્ણકુટિમાં પતિ સાથે રહેવાને તૈયાર થઈ, તેવી જ રીતે ખીજ સ્ત્રીઓ પણ તૈયાર હતી, તેમ જ તે વિવાહને વખતે પ્રૌઢ વયની હોવાને લીધે પોતાની સાંસારિક જવાબદારી સમજતી હતી, અને પતિ એ જ આપણું સર્વસ્વ છે એમ માનીને તેના સુખદુઃખમાં ભાગ લેવા અને તેના કાર્યમાં મદદ કરવાને તૈયાર રહેતી. દીકરાની વડુ માટે સાસુસસરાનો અપ્રતિમ પ્રેમ, તેનાથી પોતાના કુળની વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થાય એવી સદિશ્ચા, તે જ પ્રમાણે સાસુસસરાને માતાપિતાને ઠેકાણે ગણવાની વડુઓની વૃત્તિ, એ સર્વ જાગતોનો વિચાર કરીએ

તો પ્રાચીન કાળમાં આપણો સમાજ ધણી દુનનાવસ્થાએ
 પહોંચ્યો હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. જે સદ્ગુણોનો નાશ
 થવાને લીધે આપણી અવનતિ થઈ છે તે સદ્ગુણો સમાજમાં
 વધારવા એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે, એવું આપણા
 લોકો સમજશે તો જ આપણું હિત થશે, અને હાલ જે
 અધોગતિ સમાજમાં નજરે પડે છે તે દૂર થશે. જેઠું શુદ્ધ
 પૂનમને દિવસે વટવૃક્ષની પૂજા કરવા સારૂ એકત્ર થનારી
 સ્ત્રીઓએ પૂનમને માટે નીકળનાં પહેલાં ગંધ સાંપમા પતિના
 મુખ માટે આપણે કેટલી સંભાળ લીધી, તેની આગાઓ માનીને
 તેના દુઃખમાં ભાગ લેવા આપણે કેટલો પ્રયત્ન કર્યો, એનો
 પૂર્ણ વિચાર કરવો અને એ બાબતોમાં આપણું વર્તન બરોબર
 ન જણાય તો, સતી સાવિત્રીની પદ્માત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગી,
 નવા વરસમા સદ્ગુણી થવાનો નિશ્ચય કરવો. દરરોજ પતિ
 સાથે અતડું વર્તન રાખીને, તે દિવસે માત્ર વટવૃક્ષની નીચે
 બેસીને પતિનું આયુષ્ય અને તંદુરસ્તી વધે તે માટે સાવિત્રીની
 પૂજા કરવી એનો કંઈ જ અર્થ નથી. સંકંપ પ્રમાણે
 આચરણ રાખવાથી જ મનની પૂર્ણતા થાય છે. ગંધ, પુષ્પ, ફળ
 વગેરે તો બહારની વિધિ છે. તેમા મચી રહીને અદરનું
 ખરું કર્તવ્ય ચૂકવામાં સાર નથી. તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીઓ
 પોતાનું કર્તવ્ય બગાડે બગાડતી નથી તે ગાહણીપદને માટે
 લાયક નથી. અશ્વપતિનું પ્રેમાળપણું અને સત્યવાનના ગુણો
 પોતાનામાં આવે એ માટે પુરુષોએ કાળજી રાખવી જોઈએ અને
 પોતાનું ઘર સદા આનંદથી પરિપૂર્ણ રહે એમ કંઈ જોઈએ.
 ગરીબાઈમાં તેમજ શીર્ષતાઈમાં સત્ય માર્ગે ચાલીને પોતાના
 કુટુંબના માણસો સાથે માયાળુપણે ચાલવું એ કુટુંબના મુખ્ય

માણસોની ફરજ છે. બાળક જન્મ્યા પછી અથવા લગ્ન
 કર્યા પછી ને કંઈ દુઃખ આવે તો તે બાળકના અથવા
 વહુના ખરાબ પગલાંને લીધે આવ્યું એમ માનવું તદ્દન
 મૂર્ખાઈ બરું છે વગેરે બાબતો ને આપણે સાવિત્રીની કથા
 ઉપરથી શીખીયું તો એ કથા જાણી સાર્થક થશે.

અષાઢ મહિનો

મહાએકાદશી

ગુજરાતમાં મહાએકાદશી કરવાનો રિવાજ છે. ગુજરાત અને કાઠીયાવાડમાં કુમારિકાઓ લગ્નની પહેલા ચાર વરસ સુધી અને લગ્ન પછી એક વરસ સુધી 'મોળાકત' નામનું વ્રત પાળે છે, આ વ્રત અષાઢ શુદ્ધ ૧૨થી વદ પ્રતિપદા સુધી ચાલે છે પહેલા ચાર દિવસ સુધી કાઠીયામાં અથવા વાડકીઓમાં અનાજ વાની જીવારાની પૂજા કરે છે એ પૂજા પ્રકૃતિ અને પુરુષની અથવા શંકરપાર્વતીની છે એવું માનવામાં આવે છે. તે દિવસોમાં ઘઉં અથવા ચોખા ખાવામાં આવે છે ચોથે દિવસે રાત્રે જાગરણ કરવામાં આવે છે અને પાંચમે દિવસે જીનારાને નદીમાં અથવા તળાવમાં પધરાવવામાં આવે છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે બાણાસુરની ઠંપા ઉપાએ યોગ્ય વર મળવા માટે આ વ્રત આચર્યું હતું. લગ્ન પછી પહેલે વર્ષે ઠંપા જ્યારે આ વ્રત આચરે છે ત્યારે વગ તરફથી

કરાળ અને એક રૂપીયો કન્યાને મોકલવાનો રિવાજ છે. તે વખતે કન્યાનો આપ કન્યાને જો અથવા તેથી વધારે રૂપીયા આપે છે. કલુષીઓમાં પણ આ પ્રત પાળવામાં આવે છે.

અપાડ વદ અમાસને ગુજરાતમાં દીવાસો કહે છે; પરંતુ તે દિવસે દીવાની પૂજા કરવામાં આવતી નથી. ઘરમાં તે દિવસે ખીરરોટ્કી કરવાનો રિવાજ છે. અપાડ વદ ૨ થી આવણ વદ ૨ સુધી ઠંડોરજીને હીંડોળા ઉપર બેસાડવામાં આવે છે.

કૃષ્ણ અને શુકલ પક્ષની અગીયારમી તિથિ એકાદશીના નામથી ઓળખાય છે. વૈષ્ણવ અને શૈવ સંપ્રદાયના લોકો એકાદશી નામની દેવીની પ્રીત્યર્થે તે દિવસે અપવાસ કરે છે. તેમાં અપાડ શુદ્ધ ૧૧ને મહાએકાદશી કહેવામાં આવે છે અને તે દિવસે વિષ્ણુ શયન કરે છે એમ માનવામાં આવે છે. ચાતુર્માસનો આરંભ એ દિવસથી થાય છે. વિષ્ણુ કાર્તિક શુદ્ધ ૧૧ને દિવસે જાગે છે, માટે તે દિવસને જોધિની એકાદશીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ એકાદશીનું માહાત્મ્ય પુરાણમાં અને મહાભારતમાં વિશેષ વર્ણવેલું છે. પ્રાચીન કાળમાં પાંડવો, રુક્માંગદ રાજા, અંબરીષ રાજા વગેરેએ એકાદશી પ્રત પાળ્યાનું પુરાણમાં કહેલું છે. તેમના ઉપર આવેલાં બચકર સંક્રોતોના નાશ વિષ્ણુએ કર્યો એની કથા બાવિક લોક તે દિવસે જાહુજ પ્રેમથી વાચે છે. એકાદશીની ઉત્પત્તિ વિષે એવી કથા છે કે પુરાતન કાળમાં દેવ અને દાનવોની વચ્ચે વિરોધ ચાલતો હતો. તે વખતે કુંભ નામના દૈત્યના પુત્ર મૃદુમાન્યે પોતે અમર થાય એવો વર શંકર પાસેથી મેળવ્યો. તેનું પરિણામ એ આવ્યું તે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ વગેરે દેવોથી અછત થયો અને તેનાથી

ગભગઘને દેવોને સતાઇ જવાની જરૂર પડી સર્વ દેવો ત્રિકૂટ પર્વત ઉપર ધાત્રી ઝાડની નીચે એક ગુફામાં સંતાઇ બેઠા. ત્યાં તેમને ખાવાનું ન મળવાથી ઉપવાસ થયા; પણ તેમના એકત્ર થયેલા શ્વાસથી એક શક્તિ ઉત્પન્ન થઈ. તેણે દેવોની પિનતિ ઉપરથી ગુફાના ઢાર પામે લપાઈ બેઠેલા મૃદુમાન્ય દૈત્યનો નાશ કર્યો તે શક્તિ એકાદશીના નામથી પ્રસિદ્ધિ પામી. તેનામાં સર્વ દેવોનું તેજ એકત્ર થયું હતું માટે એકાદશી નત શિવ તેમજ વિષ્ણુ બન્નેના બ્રહ્મતોમાં ચાલુ થયું

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

અગીયારશને દિવસે શ્રી વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિને લક્ષ્મી સાથે આસન ઉપર બેસાડી તેમની પૂજા કરવી દશમને દિવસે એક વખત જમીને એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો રાત્રે જાગરણ કરીને હરિમંજનમાં વખત ગાળવો. બારશને દિવસે પરાઢીયામાં ભોજન કરવું. એકાદશીને દિવસે સમુદ્રસ્નાન કરવું. વિષ્ણુને તુલસીમાળા અર્પણ કરીને તે ગળામાં ધાગણુ કરવી દશમી, એકાદશી અને દ્વાદશી એ ત્રણે દિવસે હૃદયિતનમાં ગાળાને વિષયોપભોગનો ત્યાગ કરવો આપાદી અને કાર્તિકી એકાદશીને દિવસે વૈષ્ણવોએ તપ્તમુદ્રા* ધાગણુ કરવી. અપાડ શુદ્ધ ૧૨ ને દિવસે વામનની પૂજા કરવાથી નરમેધ થયું ૫૭ મળે છે

ચાલુ રીતિ

એકાદશીની બાબતમાં સ્માત અને ભાગનન એવા બે સપ્રદાય છે. એ પ્રત સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ લોક જોટલા આદરથી

* આ સંબંધમાં મતભેદ છે કેટલાએક ગ્રંથમાં પ્રતિકૂળ મત છે અને કેટલાએકમાં સાતકૂળ મત છે.

પાળે છે તેટલા જ આદરથી સર્વ વર્ણના લોકો પણ તે પાળે છે. વિશેષે કરીને નીચલા વર્ણના લોકોમાં એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવાનો રિવાજ વધારે છે. કેટલાક એક જ વખત જમીને આ વ્રત પાળે છે. દેશપરતે તે દિવસે કેટલાએક પદાર્થ વર્જ્ય કરવાનો ચાલ છે. તે દિવસે કેટલેક ઠેકાણે ધઉ અને કેટલેક ઠેકાણે ચોખ્ખા ખાવામાં આવતા નથી. ઉપવાસને દિવસે રોજના ભોજનને બદલે શ્લાહાર કરીને રહેનારા અપવાસી લોકોની સંખ્યા મોટી છે. દશમ અથવા બારંથને દિવસે લોક એક વખત જમે છે. વિષ્ણુનાં પ્રસિદ્ધ દેવાલયો જો ઠેકાણે છે ત્યાં જાત્રા ભરાય છે. ઘણાંખંડા લોક તે દિવસે ઉપવાસ કરીને હરિભજનમાં ફાગ ગાળે છે. વિષ્ણુનાં નાનાંમોટાં સર્વ દેવાલયોમાં તે દિવસે ઉત્સવ ચાલે છે. હિન્દુ લોક અનેક દેવોના પૂજક છે એવું જો કે પ્રથમ લાગે છે, તો પંચ એ સર્વ દેવો વિષ્ણુ અને શિવ એ બે મુખ્ય દેવતાઓનાં રૂપાંતર છે.

શ્રી વિષ્ણુ

ની જાગતમાં પ્રાચીન ગ્રંથો ઉપરથી જો માહિતી મળે છે તે જોવાથી આ દેવને હિન્દુઓના અંતઃકરણમાં અગ્રસ્થાન કેમ મળ્યું એ સમજાઇ આવે છે. વિષ્ણુ સંબંધના વિચારો વેદ-કાળમાં હાલના કરતાં જુદા હતા એ નીચેના વિવેચન ઉપરથી જણાશે. વેદમાં સૂર્યને વિષ્ણુનું નામ આપેલું છે. તેને ઉદ્ર, વરણ, સવિત્ર, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ કરતાં ઓછા પરાક્રમવાળા ગણવામાં આવેલા છે. ચતુર્થ આંશજીમાં ઉદ્રે વિષ્ણુનો ચિરંજીવ ક્યાંનો ઉલ્લેખ છે. તથાપિ સર્વ જગતનું પાલનપોષણ જો દેવતાના પ્રદાશને લીધે ચાલે છે. તે દેવતા

વિષ્ણુ છે અને તેને સૂર્ય તરીકે માનવામાં આવે છે. આ સૂર્યેષી વિષ્ણુની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરેલી જણાય છે. તેમાંથી કેટલાએક ઉતારા અહીં આપીએ છીએ.

“આ વિશ્વનો અધિપતિ ભક્તરક્ષક, કૃપાળુ અને ઉદાર છે, તોપણ તેણે ત્રણ જ પગલાં વડે ભૂલોકનું આક્રમણ કર્યું; આનો ઉદ્દેશ મનુષ્ય ઉન્નતિ અને દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત કરે તેવો હતો. આ પરાક્રમની અમે વિશેષ સ્તુતિ કરીએ છીએ. (ઋ. મ. ૧-૧૫૫) આકાશમાં વસેલા અને સર્વને જોવાવાળા વિષ્ણુનાં આ ૧૬૮ જ પગલાં જોઈને જ માણસ આશ્ચર્યથી દંગ ચાલ જાય છે; તેના ત્રીજા પગલા તરફ જોવાની તો કોઈનામાં તાકાત નથી. પંડિતોની મહા સમર્થ બુદ્ધિ અને કવિઓની ભવ્ય કલ્પના પણ ત્યાં પહોંચી શકતી નથી. ચાર પ્રકારનાં નામથી ૯૦ વિલક્ષણ સ્થિત્યંતરો તે એકાદ ગોળ પૈડાની માફક ચક્ર ચક્ર ફેરવે છે. એ ગરીરે એટલો બધો અનંત છતાં ભક્તિથી રહેજે માપી શકાય છે. તરણ પરંતુ બાળકરૂપ નથી એવો આ વિષ્ણુ હાક મારતાં આવીને ઉભો રહે છે.”

ઉપલા ઉતારામાં જે વિચારો જણાવેલા છે તેના જ આધારથી પુરાણમાં અનેક કથાઓ રચવામાં આવી છે તેમાં સંદેહ નથી. વિષ્ણુનાં ત્રણ પગલાં એટલે સૂર્યનો ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત. એ ઉપરથી વામન અવતારની કથા અસ્તિત્વમાં આવી, એમ કેટલાએક પ્રતિપાદન કરે છે. વિષ્ણુનું ત્રીજું પગલું કે જેની પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થતી નથી તે પરમપદની પ્રાપ્તિ એ જ આર્યોનું ધ્યેય ગણાય છે. વેદમાં નીચે પ્રમાણે

વિષ્ણુલોકનું વર્ણન

કરેલું મળે છે. “જ્યાં ધધરના ભક્ત આનંદમાં તદ્દલીન હોય

છે તે વિષ્ણુનો પ્રિય લોક મને પણ પ્રાપ્ત થશે. અમૃતનો અક્ષય ઝરો વિષ્ણુલોકમાં છે. એવો હૃત્તમ લોક તમને પ્રાપ્ત થાય એવી જ અમારા અંતઃકરણની અભિલાષા છે. અતિશય ચપલ અને શૃંગયુક્ત એવી અનેક દિવ્ય ધેનુઓ ત્ય હોય છે. જુઓ, તે સર્વવ્યાપક વીરના આ અત્યંત શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાંથી આપણા ઉપર ભરપૂર પ્રદાશ પડે છે.” (ઋગ્વેદ મં. ૧-સૂ. ૧૫૪થી ૧૫૬) વિષ્ણુનો પ્રિય લોક એ જ પુરાણકાળમાં વૈકુંઠના નામથી ઓળખાયો. જે પ્રમાણે વૈકુંઠનો પરમાનંદ અવર્ણનીય હોવાનું સાધુસંતોએ વર્ણવેલું છે તે જ પ્રમાણે વેદકાલિન ઋષિઓ પણ તે અવર્ણનીય હોવાનું લખે છે. ભક્તને માટે નાના થનારા અને ઉચ્ચનીચપણું ન માનનારા વિષ્ણુ સર્વને પ્રિય હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને જીમ વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ જે શબ્દોમાં કરી છે તે જ શબ્દોમાં વેદકાળમાં પણ કરવામાં આવી હતી એ નીચેના ઉત્તારા ઉપરથી જણાઈ આવશે.

“ તે પુરાણપુરુષ તો છે જ, પરંતુ નવો કહીયે તોપણ ચાલે. તે સૃષ્ટિનિયામક અને સ્વયંભુ છે. માટે જે આ પરમ શ્રેષ્ઠ વિષ્ણુતા અવતારની સ્તુતિ કરે છે તેને દિવ્ય ઐશ્વર્ય ભોગવવાનો વળત જરૂર આવે છે જ. હે લોકો, સકલ ધર્મબ્યવસ્થાનું આદિકારણ સ્વાભાવિક રીતે વિષ્ણુ જ છે. માટે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેના અવતારનું સ્તવન કરી તેને પ્રસન્ન કરો. તેનાં જે જે ચરિત્રોની વર્ણન કરો. હે વિષ્ણુ, તારા તમને માહિતી હોય તેનું જેવા પરમશ્રેષ્ઠની કૃપાનો અનુભવ અમે હરચડી લખ્યે છીએ.” (ઋગ્વેદ મં. ૧-૧૫૬)

વેદકાળમાં આર્યોનાં અંતઃકરણમાં વિષ્ણુને માટે અત્યંત પૂજ્યવૃદ્ધિ હતી. સ્થાવર જંગમ સૃષ્ટિનું પ્રેમથી પોષણ કરનાર દેવ તે એક શ્રીવિષ્ણુ છે એવી ભાવના તેમના મનમાં દૃઢ થઇ હતી. આ ભાવનાનો વિકાસ થતાં થતાં આખરે વિષ્ણુ-ભક્તિનું માહાત્મ્ય એટલું બધું વધ્યું કે વિષ્ણુ કરતાં શ્રેષ્ઠ કોઈ દેવ નથી એવું લોકો માનવા લાગ્યા.

एकः समस्तं यदिहास्ति किंचित्
तदच्युतो नास्ति परम् ततोऽन्यत् ।
सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतत्
आत्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥

“જે સર્વ કંઈ અહીં છે તે વિષ્ણુ છે, બીજું કોઈ નથી. તે હું છું, તે તું છે તે આ સર્વ છે, તે આત્મા છે. બેદાબેદનો મોહ છોડી દે.” આવા પ્રકારનો સમાજનો મત બંધાતો ગયો અને વિષ્ણુ માટે પ્રેમ અને ભક્તિની વૃદ્ધિ થતી ગઇ. વિષ્ણુના ત્રણ પદ એટલે સૂર્યનો ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત એવું જિજ્ઞાસુઓએ ઠરાવ્યું. તોપણ જેમની વૃત્તિ ધર્મ તરફ હતી તેમણે એ પદોનો સૂત્ર, સૂક્ષ્મ અને કારણબોધ એવો અર્થ કર્યો. અને જેને વેદગાયકોએ ‘પરમમ્ પદમ્’ અને પુરાણકારોએ ‘વૈકુંઠ’ એવું નામ આપ્યું તેને વેદાંતીઓએ ‘નિર્ગુણ બ્રહ્મપદ’ નામ આપ્યું. પુરાણ, રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં વિષ્ણુ અધર્મનો નાશ કરવા માટે ફરી ફરીને મૃત્યુલોકમાં અવતરે છે એવી માન્યતા દૃઢ થઇ. એવા

વિષ્ણુના અવતારોનું વર્ણન

સર્વ પુરાણોમાં એક જ પ્રકારનું મળતું નથી. વાયુપુરાણમાં એ ઠેકાણે અવતારોનું વર્ણન છે. પહેલા વર્ણનમાંના પાંચ અવતાર

વિષ્ણુના નથી. બીજા દસ અવતાર વિષ્ણુના છે અને તેમાંના નવનાં નામ વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, દત્તાત્રેય, વેદવ્યાસ અને કલ્કી એમ આપેલાં છે. દત્તાત્રેયે અલર્ક અને પ્રહ્લાદને આન્વક્ષિકી (ધ્યાનયોગ) શીખવ્યો. તેમજ યદુ અને હૈહયને યોગ શીખવ્યો એમ કહેવાય છે. આ પ્રહ્લાદ વિષ્ણુભક્ત હતા અને તેણે પોતાના પિતા હિરણ્યકશ્યપુની ઈચ્છા વિરૂદ્ધ વિષ્ણુભક્તિનો પંથ વધાર્યો. કેટલાંએક પુરાણોમાં હંસ, કૂર્મ, મત્સ્ય, હયગ્રીવ વગેરે અવતારો મળે છે. સાંખ્યશાસ્ત્રના ઉત્પાદક કપિલ, આયોર્વિદ્યો વિદ્યાના ઉત્પાદક ધન્વંતરી, બદ્રિકા-શ્રમમાં તપશ્રયાના યોગથી બ્રહ્મત્વને પહોંચેલા નર અને નારાયણ, જેના ઉપરથી આ ભૂગોળનું નામ પૃથ્વી પડ્યું તે પૃથુરાજ, એ સર્વેને વધતાઓછા પ્રમાણમાં વિષ્ણુના અવતાર માનવામાં આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે કહ્યા પ્રમાણે આ વિષ્ણુત વિભૂતિને અવતાર તરીકે ગણવામાં આવી એમાં સંદેહ નથી. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે:—

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।

तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तर्जोऽस्तસંभवम् ॥

ગીતા. અ-૧૦-૪૧.

અર્થ:—જે જે વિભૂતિ ઐશ્વર્યયુક્ત, શોભાયુક્ત અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રભાવવાળી હોય તે મારા તેજના અંશમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ અર્થ પ્રમાણે અનેક વિભૂતિ થઈ, તથાપિ તે પૈકી મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે દસ અવતારને જ મહત્ત્વના માનવામાં આવ્યા; અને તેમાં શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ એ તો સર્વમાન્ય થયા તથા તેમની પૂજા સર્વ હિન્દુ લોકોએ કરવા માંડી. કેટલેક ઠેકાણે દત્તાત્રેયની પણ ભક્તિ

કરવામાં આવે છે. ખાસ કરીને મહારાષ્ટ્રમાં તે વિશેષ થાય છે. કોઈ ઠેકાણે વિષ્ણુનું દેવાલય હોતું નથી. પણ તેને બદલે તેના એકાદ અવતારની સ્થાપના કરેલી હોય છે. નૃસિંહ, રામ, કૃષ્ણ, નારાયણ એ અવતાર પ્રીત્યર્થ વિષ્ણુના દેવાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન થએલા છે. ઉપર કહેલા

અવતારોનું રહસ્ય

હિત્કાંતિના તત્ત્વને અનુસરીને છે એવું કેટલાએક કહે છે. મત્સ્ય* એ હાથ પગ વગરનો પહેલો અવતાર છે. બીજો કૂર્માવતાર એ મત્સ્ય કરતાં ઉપરી કોટિનો અવતાર માલમ પડે છે. આગળની પાયરી જે ચતુષ્પાદ પશુ તેનો દાખલો વરાહાવતાર છે. એ પછી નૃસિંહ એ નર અને પશુનું એકીકરણ છે, અને પૂર્ણાવસ્થાએ પહોંચેલો મનુષ્ય જન્મ પામે તે પહેલાનો આ અવતાર છે. આ પછી ચાચક રૂપે અવતીર્ણ થયેલો હીંગલો વામન, એ અપૂર્ણ દશાએ પહોંચેલી માનવી પ્રકૃતિનો અવતાર છે. ત્યાર પછીનો પશુરામ અવતાર એ તામસી વૃત્તિથી ભરેલ અને બળવાન દેહવાળો પૂર્ણરીતે વધેલો મનુષ્ય છે. આ પછીના રામ જેમનામાં તામસી વૃત્તિનો લોપ થઈને સાત્ત્વિક વૃત્તિ વધ્યાનું બતાવેલું છે. રામની પછી કૃષ્ણ જેમનામાં સત્ત્વ, રજ, તપ, રાગદ્વેષ નથી એવો, કેવળ સત્યના જોર પર ઝૂઝનારો, પરંતુ બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરીને નિષ્કામ કર્મ કરનારો મુક્તિદી છે, અર્થાત્ રામ કરતાં પણ

*મહાપ્રલયની કથા સાથે મત્સ્યાવતારનો સંબંધ છે અને એવો પ્રવચ એક કાળે થયો હતો એવું ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મ પણ કહે છે પ્રવચ સંબંધમાં બીજા દેશના લોકોમાં કેવી રીતે કલ્પના આવી તે માટે અનેક તર્ક કરવામાં આવ્યા છે.

‘ઉપલે’ પંગથીયે ચઢેલો, જગતમાંનાં સુખદુઃખ તરફ સમભાવે જોનારો એ જીવનમુક્ત પુરુષ છે. પોતાની જાતે જીવનમુક્ત થવામાં કાંઈ વિશેષ નથી, પરંતુ આત્મજગથી આખા માનવસમાજને પૂર્ણવસ્થાએ પહોંચાડવો જોઈએ એવું પ્રતિપાદન કરનારો પૂર્ણપ્રજા બુદ્ધ તે પછી થયો. અર્થાત્ મત્સ્ય પછી ક્રમે ક્રમે વરાહ નૃસિંહ થયા; શરૂઆતમાં પૂર્ણદશાએ નહિ પહોંચેલો મનુષ્ય તે જ વામન; ત્યાર પછી રાગદ્વેષથી ભરેલો મનુષ્ય તે પરશુરામ; તેનાથી સાત્ત્વિક તે રામ. રામ કરતાં ઉચ્ચ સામાજિક પ્રગતિ જતાવનાર શ્રીકૃષ્ણ; અને સર્વ જગતનો ઉદ્ધાર કરવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા કરનારો મનુષ્ય તે બુદ્ધ; એવી રીતે આ અવતારોની સંકલ્પના છે એવું ઉત્કાંતિવાદી હિન્દુઓ કહે છે.

વિષ્ણુભક્તિનો સંપ્રદાય

એક જ રીતે ચાલતો આવેલો છે જોમ નથી. બીજા પિતામહ બાણસખ્યા પર હતા ત્યારે યુધિષ્ઠિરે તેમને અનેક પ્રશ્ન પૂછેલા, તે વખતે ‘સર્વમાં શ્રેષ્ઠ દેવ કોણ ?’ એ પ્રશ્નનો બીજો ઉત્તર આપેલો કે વિષ્ણુ એ જ પરમશ્રેષ્ઠ દેવ છે. તેને આદિ અથવા અંત નથી, તે વિકારરહિત છે; અને જો શ્રદ્ધાથી તેની ભક્તિ કરવામાં આવે તો તેથી પરમપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરીને તેનું રક્ષણ કરનાર તે વિષ્ણુ મહાસમર્થ છે. શાન્તિપર્વમાં ‘નરનારાયણનું’ આખ્યાન છે તેમાં કહેલું છે કે રાાયણુવ નારાયણથી નર, નારાયણ, હરિ અને કૃષ્ણ એ ચાર ભૂતિ ધર્મને પેટે ઉત્પન્ન થઈ. તે પૈકી નર અને નારાયણ એ બે બાહ્યોએ દેહરૂપી રથમાં બેસીને ઉંચ તપશ્ચર્યા કરી. આ ઋષિઓની ખ્યાતિ સર્વત્ર ફેલાવાને લીધે

અનેક માણુઓ તેમનાં દર્શન કરવા માટે જતાં હતા. એક
 વખત નારદ મુનિ તેમને મળવા ગયા અને સ્વાયંભુવ દેવાધિ-
 દેવ નરનારાયણ (વિષ્ણુ) ની મુલાકાત પોતાને કેવી રીતે
 થશે એવો સવાલ કર્યો ત્યારે તેમણે નારદને નારાયણનું
 નિવાસસ્થાન જે શ્વેતઢીપ, ત્યાં જવાને માટે કહ્યું. તે પ્રમાણે
 નારદ ત્યાં ગયા અને નારાયણનાં દર્શનનો લાભ તેમને મળ્યો.
 આ દેવતાનું દર્શન યજ્ઞયાગ અને તપશ્ચર્યા કરવાથી
 થતું નથી. વળી આખ્યાનમાં એમ પણ કહેલું છે કે એક
 વાર એકત, દ્વિત અને ત્રિત નામના ત્રણ ઋષિ શ્વેત-
 ઢીપમાંથી પાછા આવ્યા અને એવું જણાવ્યું કે જેના
 અંતઃકરણમાં નારાયણને માટે અનન્ય ભક્તિ છે તેને જ
 નારાયણના દર્શન મળે છે. નારદ એ પોતાનો પરમભક્ત છે
 એવું જાણીને જ નારાયણે તેને માંચ રાત્રિ સુધી સિદ્ધાન્ત
 નામનો ભક્તિમાર્ગ કહ્યો હતો. ભગવાન નારાયણે કહ્યું કે
 ‘ હિસા કરીને યજ્ઞયાગાદિક કરનારાઓને મારી પ્રાપ્તિ થતી
 નથી. મારા ચાર રૂપ થયાં. તે વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન
 અને અનિરૂદ્ધ, અથવા પરમાત્મા, છવાત્મા, મન અને
 અહંકાર એવાં છે. વાસુદેવને ઠેકાણે પૂર્ણ ભક્તિ રાખવી. જે
 એકનિષ્ઠાથી વાસુદેવની પૂજા કરે છે તે ભક્ત સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે.
 પંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત એ સર્વ વેદનો સાર છે અને તેની રચના
 ચિત્રશિખાંડી નામથી વિખ્યાત થયેલા સપ્તર્ષિએ કરી છે. એ
 પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ એ જન્મે માર્ગોનો પોષક છે. તે સિદ્ધાન્ત
 પૃથ્વી પર નારદે પ્રચલિત કર્યો એવું શાન્તિપર્વમાં લખેલું છે.
 પંચરાત્ર સિદ્ધાન્ત એ જ પરમાત્મપ્રાપ્તિનો મહેયો ઉપાય છે.
 વળી તેને

વાસુદેવ ધર્મ

એવું નામ પણ આપી શકાય. આ વાસુદેવ ધર્મ એક વખતે આપણા દેશમાં ચાલતો હતો. જે વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એમની પૂજા રૂઢ થઈ નહોતી તે વખતે સર્વ લોકો વાસુદેવને પરમપૂજ્ય દેવ માનીને તેની જ ભક્તિ કરતા હતા. જે વખતે મહાભારત યુદ્ધમાં યજ્ઞયાગ અને હિંસા માટે અનુકૂળ મત નહોતો તે વખતે ભક્તિપ્રધાન એકેશ્વરી વાસુદેવ ધર્મ ફેલાતો ગયો. પતંજલી, પાણિની વગેરે પ્રાચીન લેખકોના વખતમાં વાસુદેવને પરમ શ્રેષ્ઠ દેવ તરીકે લોકો માનતા હતા, એવું તેમના લેખોમાંનાં દેટલાએક વાંચ્યો ઉપરથી જણાય છે. નિવૃત્તિ અને નિષ્કામ ભક્તિ વાસુદેવધર્મનાં મુખ્ય અંગ છે, તોપણ પ્રવૃત્તિમાર્ગમાં રહીને નિવૃત્તિ પર મન રાખવું એ જ યોગ્ય છે એમ તેમાં દહેલું છે. શ્રીકૃષ્ણે પણ ગીતામાં વાસુદેવભક્તિની મહત્તા વર્ણવેલી છે અને સર્વ રીતે વાસુદેવને શરણુ જઈને તેની તન, મન અને ધનથી સેવા કરનારો જ ભક્ત શ્રેષ્ઠ છે એમ દહેલું છે.

बहूनां जन्मनामंते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।

वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥

અર્થ:—પણ જન્મ પછી વાસુદેવ એ જ સત્ય છે એવી ભાવનાથી જ્ઞાની મનુષ્ય મને બળે છે; પરંતુ એવો મહાત્મા દુર્લભ છે. આ જ વાસુદેવ ભગવાનના નામથી પણ સંબોધાતા અને વાસુદેવ ધર્મના અનુયાયીઓ ભાગવતના નામથી ઓળખાતા.

‘ૐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય’ એ અત્યંત પવિત્ર મનાયેલા તારક મંત્રનો ભાગવત સંપ્રદાયી લોક આજે પણ જપ કરે છે. વિષ્ણુ પ્રીત્યર્થે શાન્તિમામની પૂજા કરવાનો વૈષ્ણવોમાં ગિવાજ છે.

વાસુદેવ પૂજ્ય દેવ હોવાને લીધે જ ગૃહવિધિમાં તેનો નામો-
 ચ્યાર કરવાનો રિવાજ પડ્યો અને શ્રાદ્ધની પુર્ણતા પિતૃસ્વરૂપી
 જનાર્દનો વાસુદેવઃ પ્રીયતામ્ પ્રીતો ભવતુ એ શબ્દથી ચવા
 લાગી એ ખુલ્લું છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતાપદેશ કર્યો તે વખતે વાસુદેવ,
 નારાયણ અને વિષ્ણુ એ એક જ છે એવી માન્યતા નહોતી
 એમ દેખાય છે; કારણ કે કૃષ્ણે અર્જુનને વિશ્વરૂપ દર્શન આપ્યું
 તે વખતે આદિત્યાનામદ્દમ્ વિષ્ણુઃ એટલે આદિત્યોમાંનો હું
 વિષ્ણુ * છું એમ કહ્યું. અર્થાત્ તે વખતે સૂર્યને ઠેકાણે વિષ્ણુને
 માનવામાં આવતી હતા.

કાળે કરીને કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધવાથી કૃષ્ણ એ જ
 ભગવાન, એ જ વાસુદેવ અને એ જ વિષ્ણુ છે એમ માનવામાં
 આવ્યું. વિષ્ણુ સર્વની પહેલા અંત્યમાં જન્મ પહોંચ્યા માટે જ
 તે શ્રેષ્ઠ છે એવું તૈત્તરીય આરણ્યકમાં કહેલું છે. શતપથ
 બ્રાહ્મણમાંના વામનાવતારની કથા ઉપરથી એ વિશ્વવ્યાપી હોવાનું
 સિદ્ધ થાય છે. આત્મા માર્ગક્રમણ કરતા આખરે વિષ્ણુનું
 પરમપદ પામે છે એમ કહેલું છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અન્નને
 વિષ્ણુ તરીકે ગણેલ છે, અને જગનની તે પોષણ કરનારી
 વસ્તુ હોવાથી તેની સ્તુતિ કરેલી છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુનું
 મહત્ત્વ ધીમેધીમે વધતું ગયું. ગૃહસંસ્કારોમાં પણ વિષ્ણુને
 મહત્ત્વ મળ્યું. આપસ્તંબ, હિરણ્યાક્ષિન વગેરે સુત્રકારોએ
 ગૃહવિધિમાં તેમને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે. વધુવરને ઉદ્દેશીને
 ‘સપ્તપદ્મીની વિધિ’માં વિષ્ણુ તમને માર્ગ બતાવે અને તમારી

*વર્ષના બાર મહિનાને બાર આદિત્ય અથવા સૂર્ય હોવાનું
 ગ્રાચીન કાળમાં માનવામાં આવતું, અને મધુમાસનો જ આદિત્ય
 તે જ શ્રેષ્ઠ સમજીને તેને વિષ્ણુ કહેતા.

સાથે રહે, એવું કહેલું છે. આ ઉપરથી વિધ્યુને કેટલા પૂજ્ય માનવામાં આવતા તે જણાઈ આવશે. મહાભારતમાં વિધ્યુની સ્તુતિ અનેક રીતે કરી છે.

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।

श्रीलोकान्व्याप्य भूतात्मा भुक्ते विश्वमुगम्ययः ॥

-અનુ૦ ૧૪૯-૧૪૦

अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽगम्यः ।

विघाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥

-ચન૦-૧૮૯-૪

અર્થાત્ વિધ્યુ જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર, રક્ષણ કરનાર અને સંહાર કરનાર છે. તે ત્રણ લોકમાં રહેલ છે. તે આવનાશી, અબ્યય અને પ્રાણીમાત્રનો અન્તરાત્મા છે, એવું અમે સેંકડો વર્ષથી માનીએ છીએ. વાસુદેવ ધર્મ એ જ વિધ્યુવ ધર્મ અને એને જ

ભાગવત ધર્મ

નું નામ મળેલું છે. પ્રાચીન કાળમાં તેનો પ્રચાર થયો હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી આ ધર્મને પ્રાચીન કાવવા માટે કંઈક આધાર મળે છે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં બસોથી ચારસો વર્ષ મુખીના જે લેખ મળે છે તેમાં ભાગવત ધર્મનો ઉલ્લેખ છે. ત્રેવીસસો વર્ષ પહેલાં ચંદ્રગુપ્તની પાસે મેગેસ્થનિસ નામનો ગ્રીસ દેશનો ગૃહસ્થ આવ્યોતો. તેણે તે કાળમાં વાસુદેવ કૃષ્ણની પૂજા લોકોમાં ચાલુ હતી એવું લખેલું છે. ખ્રિસ્તી શકના ચોથા સદકામાં ગુપ્ત વંશના રાગ્નસો રાગ્ય કરતા દતા. તેમનાં નામ પર પરમ ભાગવતઃ એવા અક્ષરો છે. ભાગવત ધર્મ એટલો સરસ

હતો કે ગ્રીક જેવાં પરદેશીઓએ પણ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એની સાક્ષી ઇતિહાસ આપે છે. ભાગવત ધર્મના જેવો ભક્તિ-પ્રાધાન્ય સાર્વજનિક અથવા વિશ્વધર્મ પરદેશીઓને પસંદ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઇશ્વરમા નિઃસીમ પ્રેમ, તેનું નામ-કીર્તન, તેના ગુણનું મનન, ચિંતન અને નિદિધ્યાસન તથા તેની નિષ્કામ મેવા, એના જેવા સહેવા અને આનંદદાયક સંસાર-તાપને ભુવાવનારા ભક્તિના પ્રકાર સર્વમાન્ય થયા તેમા નવાઈ નથી. ભાગવત ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં જાત, ધર્મ, લિંગ અથવા ખીજો કોઈ પણ ભેદભાવ આડે આવતો નથી અને તેના પ્રવર્તક જેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને દિગ્ગજ ચક્ર ગયા તે જ પ્રમાણે સામાજિક વર્ણવ્યવસ્થામા નીચ મનાયેલા શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર, દેડ, ચમાર અને એવો પણ થાય છે.

આમ આ ભાગવતધર્મ વિદ્વાન અને અવિદ્વાન, શ્રીમત અને ગરીબ, હ્રસ્વ અને નીચ, પ્રાગતિક અને પુરાણમતવાદી એ સર્વને માન્ય થયો અને તેથી તેની ધ્વજ આજ સુધી આખા દેશમા ફરકી રહી છે; તથા તે દીર્ઘકાળ સુધી ફરકતી રહેશે એમા પણ સંશય નથી. હાલના વખતમાં વૈષ્ણવ, શૈવ, સૌર, ગાણપત્ય, સમાજિસ્ટ, થીઓમોશિસ્ટ અને ખીજા અનેક ધર્મપંથના અનુયાયીઓ વધના ઓછા પ્રમાણમા ભાગવત ધર્મના અનુયાયી છે એમ કહેવું જોઈએ. આ ભાગવત ધર્મનું પૌરાણિક કાળમાં

વૈષ્ણવ ધર્મ

નામ પડ્યું અને તેના અનેક પ્રવર્તક થયા. તેમણે પોતાના સંહર્તનના અને ભક્તિના જોરથી આ ધર્મનું મહત્ત્વ વધાર્યું.

બૌદ્ધ ધર્મના પ્રતિસ્પર્ધી અને વેદપ્રણીત ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરનારા સુપ્રસિદ્ધ શંકરાચાર્યે ભાગવત ધર્મજ્ઞોના પંચરાત્ર સિદ્ધાન્તનું ખંડન પોતાના ભાષ્યમાં કરેલું છે. (વેદાન્તસૂત્રભાષ્ય અધ્યાય ૨-૨-૪૨-૪૫) તેમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે દરેક મનુષ્ય પરમેશ્વરનો અંશ છે અને જ્ઞાનના બળથી બ્રહ્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જગત મિથ્યા છે અને આપણે જે દેખીએ છીએ તે સર્વ હશ્વરી માયાના આવરણથી આપણને સત્યસ્વરૂપે દેખાતું નથી. નેત્ર ઉપરનાં અમાન પ્રકાશ દૂર થયા સિવાય આપણે સત્યને જોઈ શકીશું નહિ. કર્મથી જીવને બંધન પ્રાપ્ત થાય છે.

જ્ઞાનાદેવ મોક્ષઃ ન તુ કર્મસમુચ્ચયાત્ ।

માટે જ્ઞાનને જ એક માનવું. પરમેશ્વર અને મનુષ્ય એમનામાં એવ્યસેવકનો સંબંધ છે અને જીવ તથા શિવ જુદા છે, એ ભાગવત ધર્મનો મુખ્ય મુદ્દો છે. તેને શંકરાચાર્યના સિદ્ધાન્તથી ધક્કો લાગ્યો ત્યારે ભાગવત ધર્મના અનુયાયીઓ શંકરાચાર્યના મતને ઉખેડી નાંખવા માટે આગળ આવ્યા. પ્રથમ વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના સંસ્થાપક રામાનુજાચાર્યે શ્રુતિ, ઉપનિષદ, બ્રહ્મસૂત્રો અને પુરાણોને આધારે બ્રહ્મ એ નિર્ગુણ નથી પણ અનેક ગુણોથી ભરિત છે, એમ પ્રતિપાદન કર્યું. જે કે જ્ઞાન અને કર્મના સમુચ્ચય મોક્ષ સાધવાને માટે આવશ્યક છે, પણ જ્ઞાન કરતાં બકિતથી જ મોક્ષપ્રાપ્તિ થાય છે એવો રામાનુજનો મત છે. તેમણે નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓનો વિચાર કરેલો છે. ૧. વિષ્ણુ એ જ પરમાત્મા છે. ૨. જીવાત્મા એ અણુ પરિમાણ છે તથા પરબ્રહ્મમૂર્તિનો અંશ છે; અને દરેક જીવાત્મા સ્વતંત્ર છે. ૩. સર્વ દૃશ્ય પદાર્થો તે આત્મા નથી. આત્મા અમર

છે અને અત્યંત સૂક્ષ્મ છે, તથા તેનામાં વાસ કરનારો ધશ્વર એ જ અંતર્ય આત્માનો 'શાસ્તા છે; પરંતુ મનુષ્યનો આત્મા અને પરમાત્મા એ ભિન્ન છે. પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ કરી લેવાને માર્ગ ગીતામાં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન અને ભક્તિપૂર્વક કરેલું નિષ્કામ કર્મ છે. રામાનુજના પ્રતિપાદનનો સાર પણ એ જ છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના તામીલ પ્રાન્તમાં રામાનુજ સંપ્રદાયના લોક છે. આ સંપ્રદાયને શ્રીસંપ્રદાય કહે છે. સેંકડે ૧૫ ટકા આ સંપ્રદાયના છે અને ૭૫ ટકા શંકરાચાર્યના મત પ્રમાણે ચાલનારા છે તથા બાકીના મધ્ય અને વડ્ડભપથી હોવાનું વસ્તીગણતરીના આંકડા ઉપરથી જણાય છે. રામાનુજની પત્ની પ્રિસ્તી શકના ૧૩મા સૈકામાં

મધ્વાચાર્ય ઉર્દે આનંદતીર્થ

યજ્ઞગયા. એમણે દૈત મતનું પ્રતિપાદન કર્યું વિષ્ણુ એ એક જ અનાદિ અને અનન્ત પરમાત્મા છે. મનુષ્ય અને તેનામાં એવક અને ધણુનો મંમંધ છે. ખીજી વસ્તુઓની માફક બ્રહ્મા અને શિવનો પણ યોગ્ય વખતે નાશ થવાનો છે. શક્ત વિષ્ણુ એ જ અવિનાશી છે. ભક્તિથી વિષ્ણુને આગધવા, તેના આયુષી શરીર ઉપર ધારણ કરવાં, કીર્તન કરી તેના ગુણ ગાવા વગેરે ભક્તિના પ્રકાર તેમણે કહ્યા છે. તમ્મમુદ્રા અને ગોપીચંદનની મુદ્રા ધારણ કરવાની રીત તેમના ઉપદેશથી વૈષ્ણવોમાં ચાલુ થઈ. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મદ્રાસ ઈલાકાના ધણાખરા ભાગમાં અને મુખ્ય ઇલાકામાં દક્ષિણ ભાગમાં મધ્ય મન ચાલુ છે. એ મતને માધ્વ સંપ્રદાય કહે છે. ઉત્તર દેશમાં નિંબાર્ક વિષ્ણુભક્તિ વધારી. તેનો સંપ્રદાય 'સનક સંપ્રદાય'ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વિષ્ણુને બદલે રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરવાનો રિવાજ નિંબાર્ક પાંચો.

તરફ વાળ્યા. ચૈતન્ય કૃષ્ણના અવતાર છે એમ માનવામા આવે છે. કૃષ્ણ નામનો હુઆર કરીને અત્યંત ભક્તિથી તેને શરણુ જવાનો અધિકાર સર્વ વર્ણના લોકોને સરખો છે, એવો ચૈતન્ય સપ્રદાયી લોકોનો મત છે. ચૈતન્યનાં 'શિક્ષાશતક' નામનાં પદો પ્રાસાદિક છે. રામાનંદ, કૃષ્ણીર, ચૈતન્ય એમના સિવાય મીરાબાઈએ પણ કૃષ્ણભક્તિ વધારી. એણે રચેલા પદ હજારો ભક્તો આનંદથી ગાય છે. રંગપુતાનામા દાદુ નામના પીળગએ કૃષ્ણભક્તિનો સપ્રદાય વધાર્યો તેના અનુયાયીઓને દાદુપથી કહેવામા આવે છે. અકબરની દારૂગીર્દીમા મંજવાસી સુદાસ પ્રસાદિમા આ યો. તે આધારો હતો. તેના પદો ભક્તિરસથી ભરપૂર છે અને મહારાષ્ટ્રમા જે પ્રમાણે તુકારામના અભંગ અત્યંત પ્રેમથી ગવાય છે તે જ પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા સુદાસના પદો હજારો લોકો આનંદથી ગાય છે. તેની પછી મેવાડ પ્રાન્તમા સુદરદાસ વિષ્ણુભક્તિથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. દોઆબ (સયુક્ત પ્રાન્ત)મા અદારમા સૈદામાં ગિરિધારી નામના કવિએ પણ વૈષ્ણવ ભક્તિ વધારવામા પોતાના પ્રાસાદિક પદોથી મદદ કરી. જે પ્રમાણે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા અનેક સાધુસતે જન્મીને વૈષ્ણવમનનો પ્રચાર કર્યો તે જ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્રમાં ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર

કરનારા અનેક સાધુસંત જન્મ્યા. સરકૃત બાળાનો જ્ઞાનમંડાર સામાન્ય જનોને અગમ્ય થવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ ન હોય તેને બ્રહ્મજ્ઞાનનો અધિકાર નથી એમ સાધારણ રીતે ઠરવાથી તેમને મટે પ્રતાદિકનો એક જ રસ્તો ખુલ્લો છે એમ થયું. બકારની ટાપટીપતું મહત્વ વધવાથી ખરો ધર્મ જતો રહ્યો. એવે વખતે સન્માર્ગનો બોધ કરનારા જે અનેક સાધુઓ જન્મ્યા

તેમણે મહારાષ્ટ્ર ઉપર અનંત ઉપકાર કર્યા છે. તેમણે સંસ્કૃત
 ભાષામાંના જ્ઞાનભંડાર ખુલ્લો મુકીને પ્રાકૃત જનોને તે છટે હાથે
 લૂંટવાની સગવડ કરી આપી. ઇશ્વર અને મનુષ્યપ્રાણીની
 વચ્ચે સેવ્ય અને સેવકનો સંબંધ છે માટે ભક્તિથી ઇશ્વરને
 પોતાનો કરી લેવો જોઈએ. ઇશ્વરસેવા કરવાનો અધિકાર સ્ત્રી-
 પુરુષને સરખો છે અને જાતિનો ઉચ્ચનીચ ભેદ ઇશ્વરને ઘેર
 હોય એ સંભવિત નથી એવું સંતોએ પ્રતિપાદન કર્યું. તેમનું
 વર્તન પવિત્ર, ભાવિક અને પ્રેમાળ હતું તેમજ તેમનું
 અંતઃકરણ રાગદ્વેષથી અલિપ્ત, પરમ શુદ્ધ અને ક્રામણ હતું.
 વળી તેમણે જાતાવેલો ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુલભ અને
 સુખદાયક હતો. તેથી તેમના ઉપદેશની છાપ લોકો ઉપર પડે
 અને ધર્મ સંકળ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? આ સંતજનોના
 ઉપદેશનું પરિણામ ઉત્તમ આવ્યું. મહારાષ્ટ્રમાં શુમારે પાંચસો
 વર્ષથી ભાગવત ધર્મ સંબંધી જે હીલચાલ ચાલતી હતી તેનું
 મર્યાદા વર્ણન કે. ના. માધવરાવ રાનડેએ મરાઠાઓના
 ઇતિહાસમાં નીચે પ્રમાણે કર્યું છે: “આ પાંચસો વર્ષમાં આશરે
 પચાસ સાધુસંત આ દેશમાં જન્મ્યા. તેમાં કેટલીએક સ્ત્રીઓ,
 થોડાંકણા હિન્દુધર્મ સ્વીકારેલા મુસલમાનો, અરધે ભાગે
 બ્રાહ્મણ અને બાકી રહેલા તેમો સોની, મરાઠા, કણ્વળી, દરજી,
 માળી, કુંભાર અને ઢેડ હતા. કેટલીએક વેશ્યાઓ અને દાસીઓ
 પણ હતી. આ ધર્મજનગૃતિની વિશેષ ખૂબી એ હતી કે ધર્મનાં
 ઉત્તર તત્ત્વોની છાપ એક જ વર્ગ પર ન બેસતાં સમાજના
 સર્વ વર્ગના અંતઃકરણ પર બેસી હતી. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો,
 ઉચ્ચ અને નીચ, સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત; હિન્દુ અને
 મુસલમાન એ સર્વ લોકો ઉપર આ ધર્મવિચારોના સંસ્કાર પડ્યા.

જ્યાં સાર્વજનિક જાગૃતિ છે એવાં ઠેકાણાં બાદ કરતાં બીજી કોઇ જગ્યાએ આ પ્રકારનું ચમત્કામિક, ધાર્મિક પરિણામ જગતમાં બીજા કોઇ દેશમાં બન્યું હોય એમ ઇતિહાસ ઉપરથી દેખાતું નથી. પંજાબમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોનું ધાર્મિક ઐક્ય કરવાનો નાનકે મહાપ્રયત્ન કર્યો. પૂર્વમાં બંગાળમાં શક્તિ અને દાલીની ઉપાસનામાંથી લોકોને ભાગવતધર્મમાં ખેંચવાનો પ્રયત્ન ચૈતન્યે કર્યો. રામાનંદ અને કબીર, ગુલસીદાસ અને સુરદાસ, જયદેવ અને રાધદાસ એ સર્વેએ ધર્મોન્નતિના કાર્યમાં પોતાનાથી બનતી મદદ કરી. એનું પરિણામ ઇષ્ટ અને કાયમનું આવ્યું. પરંતુ મહારાષ્ટ્રના સતીએ તેના કરતાં પણ વિશેષ મહત્ત્વનું કાર્ય કર્યું. ચાગદેવ અને જ્ઞાનદેવ, નિવૃત્તિ અને સોપાન, મુક્તાબાઇ અને જની, આકાબાઇ અને વેણુબાઇ, નામદેવ અને એકનાથ, રામદાસ અને તુકારામ, શેખ મહમ્મદ અને શાંતિ બહામણી, દામાજી અને ઉદ્ધવ, ભાનુદાસ અને દૂર્મદાસ, બોદલે જુવા અને સતીબા પવાર, કેશવ સ્વામી અને જયરામ સ્વામી, નરસિંહ સ્વામી અને રંગનાથ સ્વામી, ચોખામેળા અને દોઘે કુંભાર, નરહરિ મોની અને સાવતો માળી, બહિરામ ભટ્ટ અને ગણેશનાથ, જનાર્દનપંત અને મુઘોપંત એમના અને બીજા કેટલાએકનાં ચારિત્ર્યો ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં આ ધર્મજાગૃતિની હીલચાલ કેટલી મહત્ત્વની હતી એ જણાઇ આવશે. એ સર્વમાં જ્ઞાનેશ્વર, નામદેવ, એકનાથ અને

. શ્રી સાધુ તુકારામ

એમણે કીર્તનનું માહત્ત્વ બહુ વધાર્યું. તુકારામને તો સતીના મુકુટમણિ તરીકે માનવામાં આવે છે. ભાગવતધર્મી સતીનું

અને તેમના શિષ્યોનું ભૂમિ ઉપરનું વૈકુંઠ પંઢરપુર હતું. વિઠાળા એ
 વૈકુંઠનો અધિપતિ હતો અને આપાઢી અગીયારસ એ મહોત્સવનો
 દિવસ હતો. ભાગવત સંપ્રદાયના લોકોનો તે દિવસનો આનંદ
 ગગનમાં પણ સમાતો ન હતો. પંઢરપુર અને વિઠાળાની
 માહિતી ગુરુવર્ષ ડૉ. ભાંડારકરે નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ કરી છે
 અસલના સંસ્કૃત શબ્દ વિષ્ણુમાંથી વિઠાળા એ પ્રાકૃત શબ્દ
 નીકળેલો છે. વિષ્ણુનું કાનડીમાં વિકૃ એ રૂપ થયું. 'ળા'
 અને 'લ' એ કોમળના દર્શક પ્રત્યય છે. વિકૃળા, વિકૃલ
 એનાં જ વિઠાળા, વિકૃ, વિકૃલ એ રૂપાંતરો થયાં છે.
 વિકૃળાનું દેવાલય ક્યારે બાંધવામાં આવ્યું એ જાણવાને સાધન
 નથી. એક તામ્રપટ ઉપરથી એમ જાણાય છે કે દેવગિરિમાં
 જ્યારે ચાદવ વંશનો કૃષ્ણ રાજા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે
 તેના સેનાપતિ મલ્લીસેટ્ટીએ શકે ૧૧૭૧ (ઇ. સ. ૧૨૪૯)
 માં બેલગામ જિલ્લામાં બીમરથી નદીને કાંઠે આવેલા પૌંડરિક
 ક્ષેત્રમાંનું એક ગામડું ઇનામ તરીકે આપ્યું. એ ગામડું વિષ્ણુ-
 દેવની નજીક જ છે એવો ઉલ્લેખ તામ્રપટમાં છે. પૌંડરિક ક્ષેત્ર
 પંઢરી અથવા પંઢરપુર હોવું જોઈએ અને તામ્રપટમાં જે વિષ્ણુદેવનો
 ઉલ્લેખ છે તે જ હાલના પ્રસિદ્ધ વિઠાળા હશે. બીજા એક
 શિલાલેખ ઉપરથી જાણાય છે કે, શકે ૧૧૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૭૦)
 માં કેશવના પુત્ર બાનુએ પાંડુરંગપુરમાં યજ્ઞ કર્યો હતો. તે વખતે
 અસંખ્ય લોકોને તેમ જ વિકૃલ અને બીજા દેવતાઓને પણ
 બહુ આનંદ થયો હતો. આ ઉપરથી પંઢરપુરનું પાંડુરંગપુર પણ
 નામ હતું એમ દેખાય છે. હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે પંડરંગ
 અથવા પંડુરંગ એ સ્વંતુ અથવા શિવનું નામ છે, અને
 પંડુરંગ પરથી તે ગામનું નામ પાંડુરંગપુર પડ્યું હશે. હાલ

પણ પંઢરપુરમાં શિવનું દેવાલય છે, અને વિઠોબાનાં દર્શન કરતાં પહેલાં તેનાં દર્શન કરવામાં આવે છે. પરંતુ હાલ તો વિઠોબાને જ પાંડુરંગ કહે છે. મૂળમાં એ શિવનું નામ હતું, પરંતુ વિષ્ણુનું (વિકૃલનું) મહત્ત્વ વધ્યું ત્યારે વિકૃલનું પણ તે જ નામ પડ્યું હશે. એવી કથા છે કે એક વખતે પુંડલિક નામનો સાધુ પોતાના માઆપની સેવામાં રોકાયેલો હતો. તે વખતે શ્રીકૃષ્ણ તેની મુલાકાતે આવ્યા. તેની આગતાસ્વાગતા ન કરતાં તેણે તેમને એક (વીટ) ઇંટ આપી અને પોતાનું સેવાનું કામ પૂરું થાય ત્યાં મુઘી તે ઇંટ ઉપર ઉભા રહેવાનું કહ્યું. ઇંટ (વીટ ઉપર ઉભા રહેવા શ્રીકૃષ્ણનું વિઠોબા એવું નામ પડ્યું. રુક્મિણી પણ ત્યાં આવીને ઉભાં રહ્યાં. આ કથાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો એમ જણાય છે કે મહારાષ્ટ્રમાં વિષ્ણુ (કૃષ્ણ) અને રઘુમાર્ધ (રુક્મિણી) ની ભક્તિનો માર્ગ સ્થાપન કરનાર પુંડલિક સાધુ હતો. તે તરફનો ભાગવત ધર્મનો મૂળ પ્રવર્તક પુંડલિક હોવાથી એના નામ ઉપરથી પંઢરપુરનું પૌંડરિક ક્ષેત્ર નામ પડ્યું હશે. એ નામ તાત્રપટમાં છે. બીજું એ કે ઉત્તર દેશમાં કૃષ્ણની પૂજા (પરવધુ) રાધા સાથે કરવાનો રિવાજ નિંખાઈ, વલ્લભ અને ચૈતન્યે પાડ્યો. આથી ‘રાધાકૃષ્ણ’ની ભક્તિ ત્યાં વધી. કૃષ્ણની ધર્મપત્ની જ રુક્મિણી તે જ રઘુમાર્ધ અથવા રઘુમાર્જના નામથી મહારાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધિ પામી. અર્થાત્ પંઢરપુરનાં વિકૃ અને રઘુમાર્ધને કૃષ્ણ અને રુક્મિણી તરીકે સમજવામાં દરકત નથી. મહારાષ્ટ્રના ધર્મગ્રંથમાં કૃષ્ણને રાધાવલ્લભ ન કહેનાં રુક્મિણીપતિ અથવા રુક્મિણી-વર કહેલા છે. આ ઉપરથી મહારાષ્ટ્રમાં કૃષ્ણભક્તિનો સંપ્રદાય વશેષ શુદ્ધ સ્વરૂપનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. રાધિકા

ઉપરથી રાહી એ અપભ્રંશ થયો, પણ રાહીને કોઇ વિશેષ માનતું નથી. જોકુળમાં થતા કૃષ્ણના ખેલ (ગોપાળકાલા વગેરે) વિઠોળના ઉત્સવ વખતે કરવામાં આવે છે. પરંતુ મથુરા, જંદાવનના ઉત્સવની માફક આ કાલાનો ઉત્સવ મહત્વનો નથી. જે પ્રમાણે રામાનંદે વૈષ્ણવમતનો અથવા ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર નીચ ગણાયેલી જાતોમાં કર્યો, તે જ પ્રમાણે તુકારામ, નામદેવ વગેરે ચતુર્થ વર્ણોના સાધુઓને લીધે નીચ માનેલા લોકોનાં અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની છાપ પડી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના વખતથી એટલે ઇ. સ. ૧૨૯૦ની પહેલાંથી આપાઢી અગીયારસને દિવસે પંઢરપુરમાં શ્રી વિઠોળા રખુમાઢના દર્શને જવાનો સંપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એ

વારકરી સંપ્રદાય

ના નામથી મહારાષ્ટ્રમાં શુમારે ૭૦૦ વર્ષથી ચાલુ છે. ધ્વજ નિશાન હાથમાં લઈને ભક્તિથી રસળસ થયેલાં અંતઃકરણથી દેહમાન બૂલી જઈને નાચતા નાચતા જનારા વૈષ્ણવ વીરો સર્વત્ર અને સર્વ જાતોની આંદર જોવામાં આવે છે. શુમારે ૮૦ વર્ષથી હૈબતરાવે જ્ઞાનોળાની પાલખી પંઢરપુરમાં લઈ જવાનો રિવાજ પાડ્યો. હૈબતરાવ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો પરમ ભંકત હતો. તે સતારા પાસે આરણ ગામમાં રહેતો હતો. વિરકત થયા પછી તે આળંદી જઈને રહ્યો. જ્ઞાનોળાની પાદુકાઓ પાલખીમાં સુકીને પંઢરપુરમાં ધામધુમથી લઈ જવાનો જે રિવાજ તેના વખતથી પડ્યો તે હજી સુધી ચાલુ છે. હાલ પંઢરપુરમાં દરસાલ સુખ્ય આઠ પાલખીઓ જાય છે. ૧ આળંદીથી શ્રી જ્ઞાનેશ્વરની ૨ દેહથી તુકારામ યુવાની ૩ પૈંડણથી એકનાથ મહારાજની, ૪ અંબકજીથી નિવૃત્તિનાથની, ૫

એદલાખાદથી મુક્તાખાઈની, ૬ મચ્છેંદ્રગદ્ધી મચ્છેંદ્રનાથની,
 ૭ સાસવડથી સોપાનદેવની અને ૮ આરણ્યગામથી સાંવતા
 માળીની. આ પાલખીઓ નીકળી, રસ્તામાં મુકામ કરતી કરતી
 આસરે પંદર વીસ દિવસે દશમની રાતે પંદરપુરમા જઈ
 પહોંચે છે. આ પાલખીઓના નીકળવાના અને મુકામના દિવસ
 ઠરેલા છે. બધું કામ વારકરી પધીઓ તરફથી બિનચૂક અને
 વ્યવસ્થિતપણે થાય છે. રસ્તામા વારકરી લોકો પાલખીઓ
 સાથે આવી મળે છે અને બજતોતો અવાજ ગગનમાં ગાજી
 રહે છે. આ પ્રમાણે વારકરીઓનો જમાવ વધના વધતાં તેમની
 સંખ્યા શુભારે દોઢથી બે લાખ સુધી થાય છે. આસપાસના
 ગામડાના લોકો વારકરીઓને ગાડાંનાં ગાડાઓ ભરીને રોટલા
 લાવી આપે છે. તે જ પ્રમાણે જનત્રાણુઓના ભોજનની સગવડ પણ
 ગામવાળાઓ તરફથી થાય છે આજંદીની પાલખી જેડ મહિનાની
 નોમને દિવસે નીકળીને પુણા, સાસવડ, ઠાપુગવળ, શિરવળ,
 લોણુંદ, તગટગામ, ફલટણ, ખરડ, નાતેપોતે, માળશિરમ,
 વેળાપુર, શેગામ અને વાખરીને રસ્તેથી પંદરપુર જાય છે. બીજી
 પાલખીઓ આ પાલખીને રસ્તામા આવી મળે છે. પંદરપુરમા
 જનત્રાણુઓની ગરદી હોય છે; તેમા વારકરી સપ્રદાયના ભક્તો
 આવીને મળતા તે ક્ષેત્ર પ્રચંડ ભક્તસમુદાયને લીધે ભગઈ જાય
 છે. વિઠ્ઠલના નામની ગર્જના, તાલ, મૃદગના અવાજ,
 પુડકિકના નામનો જયઘોષ, કીર્તન, ભજન, પુરાણ વગેરેથી
 પંદરપુર દેવનગરી બની જાય છે અને ભાવિક લોકો દેહબાન
 ભૂતી જાય છે. પગલે પગલે તુકાગમના અભંગ કાનપર પડીને
 મનને શાંતિમા તરબોળ કરે છે. સંમારતું ગાડું ખેંચતાં ખેંચતાં
 અત્યંત થાકેલા સંસારી માણસને ભક્તિઃસતું ઔપધ આપીને

ભવરોગ સારો કરવાને સમર્થ થયેલા આ સાધુસંતોને ધન્ય છે. જ્યાં સુધી તેમના શબ્દોને શિરસાવંધ માનીને હિન્દુ લોકો સન્માર્ગે ચાલશે ત્યાં સુધી ભાવિરિથિતિ માટે નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તુકારામ જીવાના કહેવા પ્રમાણે આ સંતોનો અવતાર નવીન ધર્મ સ્થાપવા માટે નથી, પરંતુ મૃત ધર્મનું પુનરુજ્જીવન કરવા માટે હોય છે.

તુકારામ વગેરે સંતોએ નિવેદન કરેલા ભાગવત ધર્મમાં પ્રેમ, આનંદ અને ઇશ્વરી સાક્ષાત્કાર પૂર્ણપણે ભરેલા છે. આ સંતજનોની પૂર્ણ ખાતરી હતી કે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે અને તેનો સ્વીકાર કરવો એ જ આ લોક અને પર લોકના સુખ માટે જરૂરનું છે. આ સંતજનો માનતા હતા કે પોતે અંગીકાર કરેલો ભક્તિમાર્ગ ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો ખરો ઇલાજ છે. બ્રહ્મજ્ઞાન, સ્વર્ગવાસ, ભોગ, તપશ્ચર્યા, યજ્ઞ, દાન એ સર્વ કરતાં ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ હોવાનું તેઓ સમજતા.

એકંદરે ઉપલા વિવેચન ઉપરથી વિષ્ણુભક્તિનો સપ્રદાય વેદકાળથી ક્ષપાંતર થતો થતો આજ સુધીમાં કંઈ રિથિતિએ પહોંચ્યો છે તે જણાઈ આવશે. જે સર્વ જગત ઉપર સરખો પ્રેમ રાખે છે, અને જેને લીધે જગતનું પોપણુ અને રક્ષણ ચાલુ છે એવા વિષ્ણુને ધણું જ મહત્ત્વ મળ્યું; અને વાસુદેવ અથવા ભાગવત ધર્મ એ જ વૈષ્ણવ ધર્મના નામથી પ્રચાર પામ્યો. તે સહેલો, આનંદદાયક અને કર્મના આડંબરથી મુક્ત હોવાને લીધે સર્વ વર્ગના લોકો તેને સ્વીકારી શકે એમ હોવાથી જનસમાજે પોતાની જુદી જુદી બુદ્ધિથી તેનો સ્વીકાર કર્યો. અસલનાં પુરાણો શિવ વિષે લખાયેલાં હતાં. પણ વિષ્ણુનું

મહત્ત્વ વધતાં જ તેને વૈષ્ણવી વલણ મળવા લાગ્યું. ભાગવત અને વિષ્ણુપુરાણને લીધે વિષ્ણુભક્તિનું મહત્ત્વ વધ્યું. સર્વ પર દયા રાખવી, ત્યાગવૃત્તિથી ધૃશ્વરને ચરણે કાયા, વાયા અને મન અનન્ય અર્પણ કરવાં એ જ વૈષ્ણવ ધર્મનો સાર છે અને તે સાર્વલૌકિક ધર્મનું લક્ષણ છે એમ કોઇ પણ ક્યુલ કરશે. અવતાર માહાત્મ્યને લીધે સન્નનોની મહત્તા લોકોને સમજવા લાગી અને એવા સત્પુરોના હસ્તે લોકોનું કલ્યાણ કરવાને પરમેશ્વર સદા તૈયાર હોય છે એવી ભાવના હિન્દુઓના અંતઃકરણમાં દૃઢ થઇ. અધર્મની અવધિ થતાં જ પરમેશ્વર મૃત્યુલોકમાં અવતાર લઇને તેનો નાશ કરે છે એ આગાજનક ભાવના હિન્દુઓના સર્વ વ્યવહારમાં ચૈતન્ય પૂરે છે. દુષ્ટોનો સંહાર કરવા અને નિરપરાધી જનોનું રક્ષણ કરવા માટે વિષ્ણુએ અનેક અવતાર લીધા છે એવું હિન્દુધર્મ માને છે. જ્યારે જ્યારે કોઇ પણ સ્ત્રીએ કે પુરુષે અધર્મ સામે ઝૂઝીને ધર્મનું રક્ષણ કર્યું છે ત્યારે ત્યારે દુનીયાએ તેને ધૃશ્વરી અવતાર તરીકે માનેલ છે; અને જ્યાં સુધી મનુષ્યના અંતઃકરણમાં સાધુત્વ અને ચારિત્ર્યને માટે આદર કાયમ રહેશે ત્યાં સુધી સમાજના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરનાર સત્પુરોને તે દેવની માફક જ વંદ્ય માનશે. એકાદશી દેવીની કથા પણ એ જ બતાવે છે. ઉન્મત્ત દૈત્યોનો સંહાર કરવા માટે એકાદશી દેવીએ જન્મ લીધો એવું પુરાણમાં લખેલું છે. પરંતુ આવી પૌરાણિક કથાઓ ઉપર હાલના ચિકિત્સક બુદ્ધિના લોકોના વિશ્વાસ એસવાને સંભવ નથી. અર્થાત એકાદશી દેવીના અસ્તિત્વને માટે જ સંશય આગ્યા પછી તેને માટે આદર અથવા ભક્તિ કઇ રીતે રહેશે ? મહાભારતનો ચોડો ભાગ અને પુરાણો લખાયાં તે

વખતે આર્યોનાં અંતઃકરણમાં એકાદશી માટે અત્યંત પૂજ્યભાવ વસતો હશે. કાળે કરીને તે દિવસને વૈષ્ણવવ્રતનું ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું તોપણ મૂળમાં આ દિવસ ઐતિહાસિક મહત્ત્વનો હતો એવું અનુમાન કરીએ તો તે બૂલબૂલું નહિ ગણાય. દેવ અને દૈત્યનો ઇતિહાસ નૃસિંહાવતારના મંથનમાં કરેલા વિવેચનમાં આવ્યો છે. એકાદશીની કથા પણ તે

ઇતિહાસમાંનો એક અધ્યાય

છે. હિરણ્યકશ્યપુની પછી દેવોનો દ્વેષ કરનારા અનેક દૈત્યો અને દાનવો ઉત્પન્ન થયા. તે પૈકી પ્રહ્લાદનો પુત્ર બલિ અને પૌત્ર મૃદુમાન્ય બહુ પરાક્રમી હતા. તેમના ઉપર વિષ્ણુએ જય મેળવ્યો અને દેવોને તેમના બુલમમાંથી મુક્ત કર્યા. પ્રહ્લાદના પુત્ર કુંભ અને તેના પુત્ર મૃદુમાન્યનો બ્રહ્મા, શિવ અને વિષ્ણુએ એકાદશીને દિવસે નાશ કર્યો. તે અસુર હતો. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવના શ્વાસથી જે શક્તિ ઉત્પન્ન થઇ તેનું પુરાણકારોએ એકાદશી દેવી તરીકે આલંકારિક ભાષામાં વર્ણન કર્યું છે. તેનો સરળ અર્થ એ છે કે મૃદુમાન્ય રાક્ષસ જ્યારે સર્વને હેરાન કરવા લાગ્યો ત્યારે આ ત્રણે દેવોએ મળીને અસુરોનો નાશ કર્યો. કેટલાએક અસુરો તપશ્ચર્યા કરી આ દેવો પાસેથી વરદાન મેળવતા એવી કથા અનેક પુરાણોમાં મળે છે. એક દેવે આપેલા વરદાનને લીધે બળવાન થયેલા રાક્ષસનો નાશ કરવા માટે બીજા દેવોને ઘણી યુક્તિપ્રયુક્તઓ કરવી પડતી. આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ દૈત્યો સામ, દામ, દંડ, બેદ વગેરે બાબતોમાં કુશળ હતા અને તપશ્ચર્યા કરી, વરદાન મેળવી પોતાનું બળ વધે એવી યુક્તિ કરતા હતા તથા મુખ્ય બળવાન દેવને પોતાના પક્ષમાં ખેંચતા. "દૈત્યો દેવોના ભાઇઓ હોવાથી દેવ

તેમને માટે લાગણી ધરાવતા, પરંતુ તેનું પરિણામ ખોટું આવવાનું છે એમ જાણતાં જ ખીજ દેવ આગળ આવતા અને પોતાના સાધ્યોની ભવમનસાધથી ઉત્પન્ન થયેલું સંકટ દૂર કરતા. મુખ્ય દેવ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ. એમાં શિવ બોળા હોવાથી તેમને પ્રસન્ન કરવાનું કામ ધણું સહેલું હતું. શિવ ઘણી વખત દૈત્યને વન્દાન આપતા તેથી (અર્થાત્ તેમની ઉપર શસ્ત્ર ન ડીપાડવાના સોગંદ લેતા તેથી) વિષ્ણુને ઘણી વખતે અવતાર ધારણ કરવો પડતો. મૃદુમાન્યના પરાક્રમથી દેવોના આ ત્રણ નાયકોને સંતાપ બેસવાનો પ્રસંગ આવ્યો. પરંતુ આખરે તેમને એકાદશીને દિવસે જય મળ્યો તેથી તે વિજય પ્રીત્યર્થે આ દિવસને અત્યંત મહત્વનો માનીને તેને તહેવાર તરીકે પાળવાની રીત પડી. દિવસે ત્રિવિસે દૈત્ય અને દેવોના સંબંધનો સાચો ઇતિહાસ લોકોના સ્મરણમાંથી નષ્ટ થતો ગયો. દેવ અને દાનવ માટે જે દંતકથાઓ અસ્તિત્વમાં હતી તેના ઉપરથી પુરાણકારોએ આ ઇતિહાસને ધાર્મિક વક્ષણ આપ્યું. આ રીતે એકાદશી તદ્દન ધાર્મિક તહેવાર થઈ ગયો છે, છતાં પણ નવી દૃષ્ટિથી

એકાદશીનું મહત્ત્વ

વધારે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. તે દિવસે કરોડો હિન્દુઓ પ્રેમથી ઇશ્વરસ્મરણ કરીને આર્યાવર્તના વાતાવરણમાં જે દૈવી તેજ ઉત્પન્ન કરે છે તે તેજ આગળ અમારે નમ્ર ન થવું જોઈએ શું? આવીન દેવદેવતા અને તેમના બકતો માટે અભિમાન ઉત્પન્ન કરવામાં સાધનબૂત થનારો આ દિવસ. સાધુસતીએ તે દિવસને માટે બનાવેલો પ્રેમ, તે દિવસના સમુદ્ગર્ભ ઉપર ઊભી કરેલી ભાગવત સપ્રદાયની વિજયપતાકા,

તેના આશ્રય નીચે જ્ઞાનયુક્ત ભક્તિપ્રણુત નિષ્કામ કર્મ
 કરવા સંબંધીનું સાધુસંતોએ આપેલું અતુલ્ય પ્રોત્સાહન, આ
 સર્વનો વિચાર કરીએ તો આપણે હિન્દુ કહેવડાવનારાઓએ આ
 દિવસ શું ન પાળવો જોઈએ ? આ એકાદશી જેવા દિવસો તો
 રાષ્ટ્રીય મહોત્સવના દિવસો છે, આવા ઉત્સવોમાં સમાન
 ધાર્મિક વૃત્તિને લીધે સર્વ વર્ગના અને સર્વ વર્ણના લોકોને
 ભેગા થવાનો પ્રસંગ મળે છે. આવા પ્રસંગોને લીધે
 એકબીજાની અંદરનો મતભેદ નાશ પામે છે. શિવરાત્રી જેવો
 પ્રસંગ આવે ત્યારે શ્રીક્ષેત્ર કાશી અથવા ગોકર્ણ જેવા
 સુપ્રસિદ્ધ ઠેકાણે રાષ્ટ્રીય હેમતોત્સવ કરવો જોઈએ; મહાએકા-
 દશીને દિવસે પંદરપુર ક્ષેત્રમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રીષ્મોત્સવ કરવો જોઈએ;
 શ્રીકૃષ્ણાષ્ટમીને દિવસે વૃંદાવન મથુરામાં વર્ષાઋતુનું રાષ્ટ્રીય
 સંમેલન ભરવું જોઈએ; વસંતોત્સવનો સમારંભ શ્રીરામનવમીને
 દિવસે અયોધ્યા નગરીમાં અને વાર્ષિક રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ નવ-
 રાત્રમાં ખંગ દેશમાં કલકત્તામાં ભરાવો જોઈએ. આની અંદર
 સર્વ વર્ગોના, સર્વ વર્ણોના, સર્વ મતના અને સર્વ વિચારના
 લોકોએ ભાગ લેવો જોઈએ. આ રીતે સર્વ એકડા મળીને કામ
 કરવાથી આપણામાં પ્રેમ, સહભાવ, અને ધર્મનિષ્ઠા વગેરે
 સદ્ગુણો ઉત્પન્ન થશે. આવા પ્રસંગ વખતે રાષ્ટ્રમાંના સર્વ
 જનોએ, સ્ત્રીઓ તેમજ પુરુષોએ ઉત્સાહપૂર્વક પોતપોતાને ભાગે
 આવેલું કર્તવ્ય કરવું જોઈએ. તે દિવસે નગરકીર્તનો કરાવવાં
 જોઈએ તથા ભજન, ગાયન અને નામની સાથે ગામડાં
 તેમજ શહેરોમાં વરઘોડા કાઢવા જોઈએ. ભાગવત સંપ્રદાયને
 ધે ઉત્પન્ન થયેલી હરિકીર્તનની સંસ્થા શુદ્ધ સ્વરૂપની થાય અને
 કર્તવ્યનિષ્ઠ, સહવર્તની, નિરપ્રહી તથા સ્પષ્ટવક્તા હરિદાસો

લોકોમાં વારંવાર સત્યનિષ્ઠા ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. લોકોમાં નિષ્કામ કર્મ કરવાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવો દરેક જણે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આવા ઉત્સવો પ્રસંગે કળાકૌશલ્ય અને ઉદ્યોગધંધાનું પ્રદર્શન, સાધુ-સંતોને માટે આદર ઉત્પન્ન થાય એવા દેખાવો, (ચાલતાં ચિત્રો-સીનેમેટોગ્રાફ) પદાર્થસંગ્રહાલયો, ગ્રંથસંગ્રહાલયો, ક્રીડાભુવનો, પ્રયોગશાળાઓ, વ્યાખ્યાનો, જુદી જુદી બાજતનો વિચાર કરનારી રાષ્ટ્રીય પરિષદો, નાટકો, મર્દાની ખેલો, ક્રિકેટ અને કુટખેલની રમતો વગેરે ગોઠવી તેમાં જુદાજુદા પ્રાન્તના લોકોએ એકત્ર થઈને આપણે સર્વ એક જ હિન્દુમાતાનાં બાળકો છીએ, એક જ ધર્મના અનુયાયી છીએ, એવી ભાવના પોતામાં દઢ કરવી જોઈએ,—પ્રેમ, ન્યાય અને સમતાની ધ્વજ ઉભી કરવી જોઈએ. હિન્દુધર્મ એ જ હિન્દુસ્તાનના ઉદ્ધારનો ખરો માર્ગ છે; ભાગવત સંપ્રદાય એ તેનું મહત્ત્વનું અંગ છે. જે સંપ્રદાયનો આશરો પકડવાથી પ્રાચીન કાળમાં ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, અંબરીષ, રુકમાંગદ, નારદ, સનક, સનતકુમાર વગેરેને પ્રભુની પ્રાપ્તિ થઈ અને જેનાથી ચૈતન્ય, તુકારામ, નામદેવ, જ્ઞાનોબા^૧ વગેરે અનેક સાધુસંતોનો ઉદ્ધાર થયો તે સંપ્રદાયના તમે પણ અનુયાયી થાઓ એવું એકાદથી સ્પષ્ટ રીતે દહે છે.

ચાતુર્માસ

અષાઢ શુદ્ધ ૧૧ થી ચાર મહિના સુધી આ વ્રત કરવું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. આ ચાતુર્માસમાં ક્યાં ક્યાં વ્રતો આચરવાં એ ધર્મસિંધુ, ભવિષ્યોત્તર અને બીજાં પુરાણોમાં લખેલું છે. ભાવિક હિન્દુઓ આ દિવસોમાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત વગેરે ગ્રંથો શ્રવણ કરે છે અથવા વાંચે છે. 'સંન્યાસીઓ એકાદુ' એકાંત સ્થળ બેઠીને ત્યાં યોમાસાના ચાર મહિના મુકામ કરે છે, અને ઠેકલાએક પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો લાભ નળદીક રહેનારાં ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને આપે છે. આ દિવસોમાં ઘણાં વ્રતો આવે છે. ચાતુર્માસમાં ખાસ કરીને આહારવિહાર સંબંધી વિશેષ બંધન છે. છીપડીઓ અને હાડકાંનો સુનો, ડોશ અથવા ખખાલનું પાણી, મોઠાં લીપુ, માતુલિંગ, મસુર, માંસ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. વૈશ્વદેવ ક્યારા વગર અથવા વિષ્ણુને નૈવેદ્ય અર્પણ ક્યારા વગર અન્ન ગ્રહણ કરવું નહિ. વાદ, વાદોળ, ચોખ્ખા, અથાણું, રીંગણાં, તરખુચ, કેળાં, મુળા, કેળું,

શેરડી, ખોર, આમળા, આમલી, મધ, પડોળા, અડદ, કળથી, મોગરી વગેરે ખાવા નહિ એવી શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે. વળી, વિષયભોગ કરવો નહિ, ટાટું અને બળા ગયેલું અનાજ, જમીનમાનું મીઠું વગેરેનું પણ સેવન કરવું નહિ એવું શાસ્ત્રમા લખેલું છે. પરંતુ તે પાળવાનું ધણેભાગે અસંકય હોવાથી અત્યંત કમઈ હિન્દુઓ સિવાય બીજા લોકો એ પ્રમાણે વર્તતા નથી.

આહારવિહારમા નિયમિતપણું રાખવું એ આરોગ્યદષ્ટિથી લાભદાયક છે એવી પ્રાચીન કાળમા માન્યતા હતી એમ પુરાણોમાની કેટલીએક કથાઓ ઉપરથી દેખાય છે કેટલાએક પુરાણમતવાદી લોકો એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે ચાલુ જમાનામા પ્રજા ક્ષીણ અને હતવીર્ય હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે લોકોએ આહારવિહારનું નિયમિતપણું તદ્દન છોડ્યું છે. તે ની આ માન્યતા ખોટી છે એમ કહેવાય નહિ શહેરવાસી લોકોની આ બાબતમા બહુ જ બેકાળજી દેખાય છે. ગલીકુચીઓમા, શહેરોની અંદર, હોટલોમા, ટાકા, ઉઠા, સ્વચ્છ, અસ્વચ્છ પદાર્થો વગેરે ખાધને યુવકોને પોતાના પૈસા અને શરીરને બરબાદ કરતા જોઈએ છીએ ત્યારે ખરેખર હું ખ થાય છે. ઘણા જ ગરમ, (ચા-કૉફી) ઘણા જ ઠંડા (આઈસ્ક્રીમ, ઠંડા સોડા) વગેરે પદાર્થો અનિયમિતપણે ખાવાથી શરીરને નુકસાન પહોંચે છે ભુખ વગર માત્ર શોખને જ ખાતર બજાયા વગેરે ખાવાથી, ચા, કૉફી પીવાથી તદુરસ્તી બગડે છે. આવી સ્થિતિ શોચનીય છે અને તેને અટકાવવી એ કુટુંબના મુખ્ય માણસનું કર્તવ્ય છે. વૈદકશાસ્ત્રની દાષ્ટથી વિચાર કરીને આહાર સજ્જી કેવા પ્રકારના નિયમો કરાવવામા આવ્યા છે તેની સક્ષિપ્ત માહિતી નીચે આપીએ છીએ. તદુરસ્તીને ખાતર

ચાતુર્માસ

અપાઠ શુદ્ધ ૧૧થી ચાર મહિના સુધી આ વ્રત કરવું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. આ ચાતુર્માસમાં કયાં કયાં વ્રતો આચરવાં એ ધર્મસિંધુ, ભવિષ્યોત્તર અને બીજાં પુરાણોમાં લખેલું છે. ભાવિક હિન્દુઓ આ દિવસોમાં મહાભારત, રામાયણ, ભાગવત વગેરે ગ્રંથો શ્રવણ કરે છે અથવા વાંચે છે. 'સંન્યાસીઓ એકાદુ' એકાંત સ્થળ જોઈને ત્યાં ચોમાસાના ચાર મહિના મુકામ કરે છે, અને કેટલાએક પોતાના આધ્યાત્મિક જ્ઞાનનો લાભ નજદીક રહેનારાં ભાવિક સ્ત્રીપુરુષોને આપે છે. આ દિવસોમાં ઘણાં વ્રતો આવે છે. ચાતુર્માસમાં ખાસ કરીને આહારવિહાર સંબંધી વિશેષ બંધન છે. છીપણીઓ અને હાડકાંને ચુનો, ટોશ અથવા પખાલનું પાણી, મોટાં લીંબુ, માતુલિંગ, મસુર, માંસ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. વૈશ્વદેવ કયાં વગર અથવા વિંછુને નૈવેદ્ય અર્પણ કયાં વગર અન્ન ગ્રહણ કરવું નહિ. વાલ, વાદોળ, ચોખ્ખા, અથાણું, રીંગણાં, તરબુચ, કેળાં, મુળા, કોળું,

કરવું નહિ. મૂળમાં વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી કરાવવામાં આવેલા આ નિયમોનો ધર્મની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને તેમાં પાપપુણ્યની કલ્પના દાખલ કરવામાં આવી ઉત્તરના દેશમાં આહારનું બધારણુ આ નિયમ પ્રમાણે કરેલું છે, ત્યાં ઋતુ પરત્વે અનેક ધાન્ય, શાક અને પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એને લીધે દક્ષિણના અનિયમિતપણે ચાલનારા લોકો કરતા તેમના શરીરના બાધા વધારે તદુરસ્ત હોય છે. ચાતુર્માસમાં કેટલાએક પદાર્થોનો ત્યાગ કરનાના નિયમો ખરી રીતે વૈદકશાસ્ત્રના પાયાપર રચેલા હતા, પણ ધનવૈકલ્યોનું તૂટ વધતા જ તે નિયમોનું બધારણુ તૂટી ગયું અને તેમને માટેનો આદરમાન જતો રહ્યો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી જૂના અને નવા રિવાજો બરાબર તપાસી તેમાંથી વાજબી લાગે તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ આહારવિહાર વિષે અત્યંત ઉપયોગી નિયમો ગ્રામીણ ગ્રંથોમાંથી મળ્યા આવે છે ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો ભવતિ દુ લ્લહા ॥ ૬—૧૭ ॥

અર્થ.—જે નિયમસર ખાય છે અને ભોગ ભોગવવામાં

તથા કામકાજ કરવામાં પણ જે નિયમથી ચાલે છે, ઉંઘવું અને જાગવું એ પણ જેનું નિયમસર છે, તેને માટે દુ ખનો નાશ કરવા-વાળો યોગ છે. સારાવલી નામક જ્યોતિષગ્રંથમાં કહ્યું છે કે:

પથ્યાશિના શીલવતા નરાણા । સદ્વૃત્તભાજા વિજિતેન્દ્રિયાણામ્ ।

✓ એવંચેદનામિદમાયુરેવ । સત્યં ભવેત્ વૃદ્ધમુનિપ્રણીતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—અહીં ગ્રહમાન ગ્રંથો કરેલું આયુષ્ય જે કેઈ શીલવાન, સદ્વૃત્તની, પથ્યબોધ અને જીતેન્દ્રિય હશે તેને જ મળશે.

ઋતુપરત્વે આહાર

કરવો જોઈએ એમ લાગવાથી તેમણે શિશિર, વસંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં અમુક જાતનો ખોરાક લેવો અને વર્ષા, શરદ તથા હેમંત ઋતુમાં તેનો ત્યાગ કરવો એમ ધર્મશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ગ્રહણ કરવું અને ત્યાગ કરવો એ અર્થના આદાન અને વિસર્ગ શબ્દો અનુક્રમે યોજાતા માલમ પડે છે. ઉત્તરાયન અને દક્ષિણાયનમાં સૂર્યની ગરમી સરખા પ્રમાણમાં મળતી નથી; તેથી હવામાં શરદ થાય છે અને તેની મનુષ્યના શરીર પર પણ અસર થાય છે. આથી ઋતુ પ્રમાણે તેની પ્રકૃતિ સશક્ત અથવા અશક્ત બને છે એમ માનેલું છે. ગ્રીષ્મ અને વર્ષા ઋતુમાં શરીરપ્રકૃતિ ક્ષીણ થાય છે, શરદ અને વસંતમાં તે મધ્યમ હોય છે અને હેમંત તથા શિશિરમાં તે ઉત્તમ હોય છે; માટે પાચન કરી શકાય એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું. છેલ્લી બન્ને ઋતુઓમાં માંસ, દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક પદાર્થોનું સેવન કરવામાં આવે તો તે પચીને શરીરસામર્થ્ય વધે છે. તેલમર્દન, અભ્યંગસ્નાન અને ગરમ કપડાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત રાખવાને માટે આ કાળ યોગ્ય છે. શિશિર ઋતુમાં તીખા અને ખાટા પદાર્થોનું નિયમસર સેવન કરવું એ સાઈ છે. વસંતમાં રેચક પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવો, ઠંડા અને સ્વાસિક પાણીથી સ્નાન કરવું, જડ અન્નનું સેવન કરવું નહિ. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં આહારવિહારની બહુ સંભાળ લેવી, શારીરિક અને માનસિક શ્રમ બહુ કરવો નહિ; વળી અતિ શીત, અતિ ઉષ્ણ અને માદક પદાર્થોનું સેવન કરવું હાનિકારક છે. વર્ષા ઋતુમાં ખાટા અને પચે એવા પદાર્થ ગ્રહણ કરવા અને વાવડા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો. શરદ ઋતુમાં ૧૫તથ્રેકોપ કરનારા પદાર્થ સેવન કરવા નહિ અને સખત કામ

કરવું નહિ. મૂળમાં વૈદકશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ઠરાવવામાં આવેલા આ નિયમોનો ધર્મની અંદર સમાવેશ કરવામાં આવ્યો અને તેમાં પાપપુણ્યની કલ્પના દાખલ કરવામાં આવી. ઉત્તરના દેશમાં આહારનું બધારણ આ નિયમ પ્રમાણે કરેલું છે. ત્યાં ઋતુ પરત્વે અનેક ધાન્ય, શાક અને પદાર્થોનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે. એને લીધે દક્ષિણના અનિયમિતપણે ચાલનારા લોકો કરતા તેમનાં શરીરના બાધા વધારે તંદુરસ્ત હોય છે. આતુર્ભાસમાં કેટલાએક પદાર્થોનો ત્યાગ કરવાના નિયમો ખરી રીતે વૈદકશાસ્ત્રના પાયાપર રચેલા હતા, પણ પ્રત્યેકલ્યોનું તૂટ વધતા જ તે નિયમોનું બધારણ તૂટી ગયું અને તેમને માટેનો આદરભાવ જતો રહ્યો તેમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી. જૂના અને નવા રિવાજો બરાબર તપાસી તેમાંથી વાજબી લાગે તેનો આદરપૂર્વક સ્વીકાર કરવો જોઈએ. આહારવિહાર વિષે અત્યંત ઉપયોગી નિયમો ગ્રામીણ ઇથોમાંથી મળી આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ઉપદેશ કર્યો છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

યુક્તાહારવિહારસ્ય યુક્તચેષ્ટસ્ય કર્મસુ ।

યુક્તસ્વપ્નાવબોધસ્ય યોગો મવતિ દુઃખદા ॥ ૬—૧૭ ॥

અર્થ:—જે નિયમસર ખાય છે અને ભોગ ભોગવવામાં તથા કામકાજ કરવામાં પણ જે નિયમથી ચાલે છે, ઉંઘવું અને જાગવું એ પણ જેનું નિયમસર છે, તેને માટે દુઃખનો નાશ કરવાવાળો યોગ છે. સારાવલી નામક જ્યોતિષગ્રંથમાં કહ્યું છે કે: પથ્યાશિનાં શીલવતાં નરાણાં । સદ્વૃત્તમાજાં વિજિતેન્દ્રિયાણામ્ । એવંચેધાનામિદમાયુરેવ । સત્યં મવેત્ વૃદ્ધમુનિપ્રણીતમ્ ॥

ભાવાર્થ:—અહીં શ્રદ્ધામાન પ્રમાણે કરેલું આયુષ્ય જે કેઈ શીલવાન, સદ્વર્તની, પથ્યબોધ અને જિતેન્દ્રિય હશે તેને જ મળશે.

તાત્પર્ય એ છે કે નિયમિતપણું અને સદાચરણુ ને રાખવામાં ન આવે તો આયુષ્યની દોરી અકાળે તૂટી પડે છે. આય વૈદકના સુપ્રસિદ્ધ પંડિત વાઝમટે કહેલું છે કે:

નિત્યં દિતાહારવિહારસેવી । સમીક્ષ્યકારી વિષયેષ્વસક્તઃ ॥

દાતા શમઃ સત્યપરઃ ક્ષમાવાન્ । આત્મોપસેવો ચ ભવેત્યરોગઃ ॥

અર્થ:—જે માણસ રોજ દિતકારક આહારવિહારનું સેવન કરે છે, કાર્યમાં વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્ત થાય છે, વિષયલંપટ ન થતા દાનશીલ, સમદષ્ટિ, સત્યવક્તા, ક્ષમાવાન અને સન્માર્ગી હોય છે તે નીરોગી રહે છે. આ રીતે નીરોગી રહીને શરીર અને મનની સ્વસ્થતા ન બગડવા દેવાનું પ્રત્યેક માણસમાં જ નહિ, પરંતુ આખી જાતની સુધી પાળવું જોઈએ.

આત્મસનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ દેખાય છે કે 'પ્રાચીન કાળમાં આત્મસનો રિવાજ અત્યારના જેવો ન હતો. દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી માણસે ૧૯ ગૃહ્યસંસ્કાર, ૭ પાઠ્યજ્ઞ, ૭ હવિર્ચજ્ઞ અને ૭ સોમયજ્ઞ કરવાનો રિવાજ હતો. પ્રસિદ્ધ સૂત્રકાર બોધાયને જે સૂત્રો લખેલાં છે તેના શ્રૌતસૂત્ર, કર્મભૂતસૂત્ર, દ્વિધસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર અને શુલ્બસૂત્ર એવા ૭ ભાગ કરેલા છે અને તેમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધ્ય કરવા માટે ગૃહસ્થે કેવી રીતે વર્તવું તે પણ કહેલું છે. તેમાં હવિર્ચજ્ઞ અને સોમયજ્ઞની માદિતી શ્રૌતસૂત્રમાં આપેલી છે. જે સાત હવિર્ચજ્ઞ કહેલા છે તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે આપેલાં છે: ૧ અંગ્યધનં, ૨ અગ્નિહોત્ર, ૩ દર્શપૂર્ણમાસ, ૪ આશ્રયણ, ૫ આત્મસ, ૬ નિરુધપશુબંધ અને ૭ સૌત્રમણિ: તે પૈકી

આહાર-સાંજ અગ્નિહોત્ર પ્રગટ કરતા હતા અને દરેક અમાસે અને પૂનમે ઇષ્ટી હવિર્યજ કરવાનો રિવાજ હતો.

દરેક ચાર મહિને ઋતુના ફેરફાર વખતે જે હવિર્યજ કરવામાં આવતો તેને ચાતુર્માસ્ય કહેતા. વસંત અને શ્રીષ્ઠ ઋતુની આખરે એક, વર્ષાઋતુ અને શરદઋતુની આખરે એક તથા હેમંત અને શિશિરઋતુની આખરે એક, એ પ્રમાણે ત્રણ હવિર્યજ થતા. હાલમાં ચતુર્ની કલ્પના તદ્દન જતી રહી છે અને ચાતુર્માસ એ એક જુદી જ ખાખત થઈ પડી છે. આ ચાતુર્માસના નિમિત્તથી અનેક મનો નિર્માણ થયાં અને પુરુષ પ્રાપ્તિના સહેલો ઇલાજ લોકોના જાણવામાં આવ્યો તેથી સ્ત્રીઓ ક્રાંતિલાવત, શાકાવત, દધિવત, પિંડોરીવન, નકત-મોમવારવન, સંકટીવત, હુગ્ધવત, હસ્તાગૌરીવન વગેરે અનેક મતો કરે છે. સૂત્રકારોએ જેમનો નિર્દેશ કર્યો છે એવા પાક-ચણ, હવિર્યજ અને બીજા ગૃહ્યવિધિના મનુના કાળમાં લોકોએ થોડોધણો ત્યાગ કર્યો હતો એવું તેના લખવા ઉપરથી જણાય છે. દિવસે દિવસે સમાજની પરિસ્થિતિ બદલાતી ગઈ અને તે મુજબ આચારવિચારમાં ફેરફાર થતો ગયો, અને આજે તો પ્રાચીન પદ્ધતિથી તદ્દન જુદો જ વિધિ જોવામાં આવે છે. ચાલુ જમાનાનું ચાતુર્માસ પ્રકરણ એ તેનો એક દાખલો છે.

આપણે વ્રતાદિક પાળતા હોઈએ અને ચારિત્ર્ય ન હોય તો તેનો કશો જ અર્થ નથી. પુનર્જન્મના અર્થાત્ જન્મ-મરણના ફેરામાંથી છુટા થવું એ જ આર્યોનું અંતિમ ધ્યેય છે. તે ધ્યેય સાધવા માટે વ્રતવૈકલ્ય મદદ ન કરતાં ઉલટાં તેમાં વધારે ફસાવે છે. ગીતામાં પણ એમ જ કહેલું છે. મનુ કહે છે.—

કામાત્મતા ન પ્રદાસ્તા ન ચૈવેહાસ્ત્યકામતા ।

કામ્યો હિ વેદાધિગમઃ કર્મયોગથ વૈદિકઃ ॥૨-૨॥

સંકલ્પમૂલઃ કામો વૈ યજ્ઞાઃ સંકલ્પસંભવાઃ ।

વ્રજાનિ ચમધર્માથ સર્વે સંકલ્પજાઃ સ્મૃતાઃ ॥૨-૩॥

સકામ ભક્તિથી કોઈ પણ કર્મ કરવું તે યોગ્ય નથી
ખરો શાશ્વત અને સનાતન ધર્મ ક્યો છે એ સમ
લઈને તેને જ અનુસરવાનો દરેક જણે નિશ્ચય કરવો જોઈ
આધિભૌતિક અવનતિ થવાનાં જે કારણો છે તે શોધી કા
ઢતોનો નાશ કરી આપણો ઉત્કર્ષ જે ઉપાયોથી થાય તે ઉપા
આપણે લેવાં જોઈએ.

ચાલુ જમાનો

ઉન્નતિના કાર્યને માટે અનુકૂળ છે. હિન્દુ માતાના પુત્ર અથ
પુત્રી તરીકે આપણે બાળે આવેલું કાર્ય અત્યંત મહત્વનું, પરં
મંગલ અને સ્ફૂર્તિદાયક છે. લાંબી ઉંઘ લીધા પછી તા
થઈને ઉઠ્યા બાદ આ જન્યુતિના વખતમાં જો પાછા પડી
આપણે જગાસા ખાતા ખેસીએ તો પ્રાચીન ઋષિઓના વંશ
કહેવડાવવાની યોગ્યતા આપણામાં રહેશે નહિ. દુરાભિમાન
ત્યાગ કરીને, આપણે બધા એક જ હિન્દુ માતાનાં બાળકો છી
એવો ભાવ મનમાં ધારણ કરી સત્કાર્યને માટે દેહ અર્પણ કરવાને
નિશ્ચય કરીશું તો જ આપણે હાથે શુભ કાર્યો થશે. આત્મોદાર્ઢ
સાધનારાએ કેવળ ચાતુર્માસમાં જ નહિ, પરંતુ આજન્મ વ્રતર
રહેવું જોઈએ. વ્રત એ એક દિવ્ય યજ્ઞ છે અને તે કરવાય
મહાયજ્ઞ કર્યાનું કૃણ મળે છે. અનેક પંથ, અનેક મત, અને
તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક કલ્પનાના વમળમાં પડવાથી આપણે ખં

આદર્શમાથી સુક્રીએ છીએ. જે કર્મના યોગથી મનને શાંતિ મળતી નથી, જેના યોગથી સન્નિધાનંદ સ્વરૂપની ઓળખાણ થતી નથી એવાં કર્મો કરવાથી શો ફાયદો છે ? અનેક વ્રતવૈકલ્ય કરવાથી પણ જીવ અને શિવની સુલાકાન થતી નથી તો પછી તે કરવામા શી મતલબ ? માટે દરેક સ્ત્રીપુરુષે વ્રતસ્થ રહીને સદાયરણુ, આત્મસંયમ અને સ્વાર્થત્યાગથી પરમ ન્યાયી પરમેશ્વરની કૃપા સંપાદન કરવી. બીજા કોઈ પણ ઉપાયોથી આપણી ધાર્મિક અથવા નૈતિક ઉન્નતિ થશે નહિ. માણસ તરીકે આપણા ઉપર જે જવાબદારી છે તે સમજીને તે પાર પાડતી વખતે આપણું મુખ્ય ધ્યેય બૂલી જવું ન જોઈએ. જેનું ચિંતન આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો ખરો ઉપાય શો છે તે બગવદ સમજ લઈ તેને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરવો. એને જ વ્રતસ્થપણું કહે છે. આ વ્રત ચાતુર્માસ પૂરતું જ નહિ, પરંતુ કાયમનું પાળવું જોઈએ. શક્ત મગ અને મસુર છોડવાથી અથવા ચાર મહિના દહીંદૂધ પીને રહેવાથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તુકારામ, ગમકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરે જે સાધુઓ થઈ ગયા તેમણે મગ, મસુર પર રોચણા ધર્મની કિમત ગણી નથી. શ્રી સ્વામી ગમતીરે કહ્યા પ્રમાણે ' હે, ધાર્મિક હિન્દુઓ આપણે જીવતા જોળખીને મોહ અને દુર્બળતાનો ત્યાગ કરો, તેમને વશ કરો અથવા શ્રદ્ધા ગળનારાએને ગતિ નથી, માટે ઉદ્ધાસશક્તિથી સત્યસાગરમાં પ્રવેશ કરો. '

શ્રાવણ મહિનો

શ્રાવણ મહિનો અત્યંત પવિત્ર ગણાય છે. મહારાષ્ટ્ર
 પૂરતો જ વિચાર કરીએ તો આ મહિનામાં ઘણાખરા દિવસોએ
 કાંઈ ને કાંઈ ધર્મકૃત્ય કરવામાં આવે છે. શંકર પ્રીત્યર્થ
 દરેક સોમવારે એકટાલું અથવા નકોડો અપવાસ કરવામાં
 આવે છે. મંગળવારે સ્ત્રીઓ મંગળાગૌરીનો ઉત્સવ કરે છે.
 ગુરુવારે દત્તાત્રેયનું બજનપૂજન ચાલે છે અને ગુરુચરિત્રનું પઠન
 થાય છે. શુક્રવારે સ્ત્રીઓ લક્ષ્મીની પૂજા કરે છે. શનિવાર
 શનિ પ્રીત્યર્થ અથવા મારુતિ પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે, અને
 રવિવારે સૂર્યની પૂજા કરીને તેને ઘરો (દુર્વા) ચડાવવાનો
 ચાલ કેટલીએક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓમાં જોવામાં આવે છે.
 ચાતુર્માસમાં શ્રાવણ મહિનાને શ્રેષ્ઠ મંત્રવામાં આવે છે
 અને તેથી અમાસથી પડવા સુધી ઘણા પૈસાદાર લોકો
 દ્રવ્ય ખરચીને હજારો ગરીબગુરુમાં અને બ્રાહ્મણોને ભોજન
 જમાડે છે. કથા, પુરાણ, મંત્ર, જાગરણ વગેરેને લીધે દેવસ્થાનોમાં
 વિશેષ ઉત્સાહથી ઉત્સવો ચાલે છે. ઉત્તર દેશમાં શ્રાવણ
 મહિનામાં ખાસ પાળવામાં આવનારા તહેવારો ઝુલનમત્રા,

રક્ષાબંધન, જન્માષ્ટમી અને નંદોત્સવ છે. તેમાંથી બ્રહ્મ-
જન્મ અને નંદોત્સવ દક્ષિણુ દેશમાં પ્રચલિત નથી. બ્રહ્મજન્મ
એ એક પ્રકારનો દોત્તોત્સવ છે. પૂનમને દિવસે કૃષ્ણ અને
રાધાને હીડોળાપર બેસાડી હીંચકા નાખવામાં આવે છે અને
સ્ત્રીઓ તેમને ગીત ગાય છે. આ ઉત્સવ અગીયારશથી પૂનમ
સુધી ચાલે છે. કેટલાએક લોકો તેરશથી ત્રણ દિવસ સુધી આ
ઉત્સવ પાળે છે. ગીત, વાદ્ય વગેરેથી આ તહેવાર ઘેરઘેર ઉજવ-
વામાં આવે છે. રાધાકૃષ્ણની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણ અને સૌભાગ્ય-
વતી સ્ત્રીઓને ભોજન કરાવવામાં આવે છે. પૈસાદાર લોકોને ત્યાં
કૃષ્ણચરિત્રમાનો કેટલોએક ભાગ નાટકરૂપે બજાવવામાં આવે છે;
તે વખતે તે જોવા માટે આસપાસના લોકો આવે છે. કૃષ્ણ-
જન્મને બીજો દિવસે નંદોત્સવ ઉજવાય છે. નંદને ત્યાં પુત્ર-
જન્મ થયો એથી આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે અને
ગાયન, નાચ, નાટક વગેરેના જલસા થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં
તે દિવસે એકબીજા ઉપર રંગ છાંટવાનો રિવાજ છે. દક્ષિણુ
હિન્દમાં મુખ્યત્વે કરીને જે તહેવારો આવળુ મહિનામાં પાળવામાં
આવે છે તેમાં નીચેના તહેવારો મહત્વના છે, ૧ નાગપંચમી,
૨ મંગળાગૌરી, ૩ આવળી (બજેવ), ૪ પોર્વતી પૂનમ, ૫
નારીયેળી પૂનમ, ૬ શ્રીકૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, ૭ પિંડોરી અમાવાસ્યે,
અને ૮ પોળા.

ગુજરાતમાં આવળુ શુદ્ધ ૬ને રાધણીકંડ કહે છે. તે
દિવસે સાઈ સાઈ ખાવાનું તૈયાર કરી મુકવામાં આવે છે. બીજા
દિવસને ટાઢી અથવા શીતળા સાતમ કહે છે. મહિરોમાં
પવિત્રા એકાદશી પાળવાનો રિવાજ છે. તે દિવસે દેવના
ગળામાં રેશમના હાર પહેરાવવામાં આવે છે. પૂનમને દિવસે

રાખડી બાંધવામાં આવે છે. પિઠોરી અમાવાસ્યાનો રિવાજ ગુજરાતમાં નથી. પોળો ધનતેરશને દિવસે જ પાળવાનો રિવાજ છે. શ્રાવણ વદ દશમને દિવસે કદલિકા નામનું વ્રત આચરવામાં આવે છે. તે દિવસે વિવાહિત સ્ત્રીઓ અપવાસ દરીને મહાદેવની પૂજા કરે છે અને તેના ઉપર એક હળ્લર ટુલો, અથવા ચોખાના એક હળ્લર દાણા ચડાવે છે. વતરાજ નામના ગ્રંથમાં આ વ્રતની હકીકત આપવામાં આવેલી છે.

નાગપંચમી

આવણુ શુદ્ધ પાંચમને દિવસે નાગની પૂજા કરવામાં આવે છે તે ઉપરથી આ તહેવારને નાગપંચમી કહે છે. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તેની કથા પુરાણમાં જીજ્ઞે કોઈ ઠેકાણે મળતી નથી. પરંતુ આ તહેવાર હિન્દુસ્તાનમાં ઘણા ભાગમાં પ્રચલિત છે. આ ઉપરથી આ તહેવારને ધાર્મિક દૃષ્ટિથી મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હશે એમ સાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણે કાલીનાગનો પરાજય કર્યો તે દિવસ આવણુ શુદ્ધ પનો હતો; તે ઉપરથી નાગની પૂજા પ્રચારમાં આવી એમ કેટલાએકનો મત છે. કૃષ્ણના વખતમાં નાગ જાતના લોક હતા અને તેમનો આગેવાન કાલીયા હતો; તેનો પરાજય કૃષ્ણે તદ્દન નાની ઉંમરમાં કર્યો હતો, એવો કેટલાએકનો તર્ક છે. ગમે તેમ હોય, પણ જે નાગનો પરાજય કર્યો તે નાગની પૂજાઅર્થા

કરીને તેની પ્રીત્યર્થ તહેવાર પાળવની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી એ વાત સંભવિત નથી. તે દિવસે જો કદાચ કૃષ્ણની પૂજા કરવાની ફઠિ દાખલ થઇ હોત તો તે વાત કદાચ સંભવિત લેખાત.

બીજી એક વાત એવી છે કે માણુપુરમાં (જંગાળામાં) અસલના વખતમાં એક ગામડીયો રહેતો હતો. તેણે પાંચમને દિવસે પોતાની જમીન ખેડી. તે વખતે એક નાગણનાં બચ્ચાંઓને ઇચ્છા પહોંચી અને તેમણે પામ્યાં. તેથી નાગણને બહુ જ રીસ થઈ અને તે ગામડીયાને તેમજ તેના કુટુંબનાં સર્વ માણસોને કરડી. પછી તે નાગણ તે ગામડીયાની પુત્રીને કરડવા માટે તેના પતિને ઘેર ગઇ. પરંતુ તે છોકરી તે વખતે નાગની પૂજા કરતી હતી. તેણે તેની આગળ દૂધ વગેરે ધર્યું. આથી નાગણને સંતોષ થયો અને તે છોકરીને ન કરડતાં તેના બાપે કરેલા કામની હકીકત કહી અને પોતે કેવી રીતે વેર લીધું હતું તે પણ જણાવ્યું. તે છોકરીએ પોતાનાં બધાં સગાંઓને જીવતાં કરવા માટે નાગણની પ્રાર્થના કરી, તેથી નાગણે તેને અમૃત આપ્યું. તેનું સિંચન કરવાથી બધાં માણસો જીવતાં રહ્યાં. ત્યારથી લોકો એ વ્રત કરવા લાગ્યા.

--- મણિપુર ગામ તો જંગાળામાં છે, અને આ કથા અહીં કેવી રીતે ચાલુ થઇ તે સમજાતું નથી. સર્પથી પોતાનું રક્ષણ થાય તે માટે જંગાળામાં હિન્દુ લોકો મનસા નામની દેવીની પૂજા કરે છે. એ અનાર્યની દેવી છે છતાં આર્યો પણ તેને પૂજે છે. ત્યાં જે દંતકથા ચાલે છે તે ઉપરથી જણાય છે કે મનસા એ શેયનાગની બેન અને જરતકાર ઋષીની પત્ની હતી. તે હેમવર્ણની મુદર સ્ત્રી છે અને કમળપર બેઠેલી છે. તેનું આખું શરીર સર્પથી જાપેલું છે. સાપના ઝેરની બીજકુલ અસર

ન થવા દેવાની તેનામા શક્તિ છે, એની માન્યતા હોવાથી
 તેનું નામ 'વિપદરા' પડ્યું છે. મનમા દેરીનો મોટો
 ઉત્તમ થાય છે, તે વખતે એક જે દિવસ અગાઉથી દૂધની
 ખીર ખનાવીને એકાદા ઝાડ નીચે વાસણુમા મુકવાનો
 નિવાજ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી સર્પ દુઝડતો નથી એવી
 બાળા તરફની માન્યતા છે તેની જાત્રાને વખતે મદારી
 લોકોને જાત્રાળુઓ તરફથી ધણો પૈસો મળે છે. મદારી
 (ગાર્ડી) મત્રસામર્થ્યથી સર્પને તેના દરમાથી બહાર બોલાવે
 ૨ નાગે ગમે તેવું કાતિલ વિષ હોય તોપણ દેરીની કૃપાથી
 ને છે આ તહેવાર

આવતો નથી, પણ તે દિવસે અપવાસ કરીને નાગનું ચિત્ર
ભીંત ઉપર દાઢી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે, અને બાજરીના
લોટમાં ગોળ ભેળવી તે (કુસેર)નું નૈવેદ્ય ધરાવે છે.

ચાલુ રૂઢિ

આ તહેવારની ચાલુ રૂઢિ દેશપરતે બિન્ન બિન્ન હોય
છે. મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન, ગુજરાત, સંયુક્તપ્રાંત અને
બંગાળ પ્રાંતમાં આ તહેવાર પ્રચલિત છે. તે દિવસે માટીની,
પથ્થરની અથવા તો લોટની બનાવેલી નાગની પ્રતિમાની પૂજા
કરવામાં આવે છે. કેટલાંએક દેવાલયો નાગપ્રીત્યર્થે સ્થાપન
કરવામાં આવેલાં છે. તે દિવસે એ દેવાલયોમાં મોટો ઉત્સવ
થાય છે. પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓ સર્વને આ તહેવારનું મહત્ત્વ
વધારે હોય છે. ઘણે ઠેકાણે તે દિવસે નિશાળો અને કચેરીઓમાં
રજા હોય છે. તે દિવસે પંડોળાંનું શાક પણ (સર્પના જીવે
તેનો આકાર હોવાથી) સ્ત્રીઓ સમારતી નથી; ખેડુતો કે
બીજા કોઈ પણ લોકો જમીન ખોદતા નથી; સુન્ના ઉપર
કોઈ પણ ચીજ તળવામાં આવતી નથી. મહારાષ્ટ્રમાં તે
દિવસે સ્ત્રીઓ લગ્નદરકંડુનો સમારંભ કરે છે. હીંચકા પર
હીંચકા ખાઈને તથા રમત ગમતમાં તે દિવસ ઘણા આનંદથી
ગાળવામાં આવે છે. ઘરમાં નાનાંમોટાં સર્વ જાણુ તે દિવસે
જીવતા નાગને અથવા નાગની પ્રતિમાને દૂધ, ધાણી અને ધરો
અર્પણ કરે છે. નાગને લઈને તે દિવસે ગારડી લોકો ઘેરઘેર
ફરે છે, તેથી બાવિંક લોકો તરસ્યા તેમને દૂધ, ધાણી અને
પૈસા મળે છે. પહેલવાન લોકો નાગપાંચમને દિવસે ઘાટ ઉપર
કુસ્ત્રીઓ, આટાપાટા અને બીજા અનેક મદાંની ખેસો કરે છે.
નાગપંચમીનો દિવસ વિચારંગ કરવા માટે શુભ દિવસ

ગણુતો હોનાથી તે દિવને છોડરાઓ પામે ગણુશપૂજા કરાવી બ્રાહ્મણ પાસે તેમના અભ્યાસનો અગ્રણ કરાવવામા આવે છે દેવીના દેવાલયોમા પણ આ તહેવાર પાળવામા આવે છે, અને તે દિવસે એ દેવીના ઉપાસકો તેમ ખીજા લોકો પણ યજ્ઞોપવિતધાગ્નિધિ કરે છે

નાગનો અધિપતિ નાગેશ્વર (અથવા શિવ) છે એવું માનીને પાંચમને દિવસે હુમરાગ પ્રદેશમાના કેટલાએક લોકો તેની પૂજા કરે છે નાગપચ્ચમીને રાણુપચ્ચમીનું નામ પણ ત્યાં આપેલું છે તે દિવસે ઘરના બાગણુ પામે કંઈક વનસ્પતિ લાનીને નાખવાથી કોઈ દિવસ એરી જનાર ઘરમા આવતું નથી એવી ઉદેપુરના લોકોની માન્યતા છે નેપાળમા આ દિવસ ભાગે ઉત્સવનો ગણાય છે, કાગણુકે તે દિવસે નાગ અને ગરૂડની વચ્ચે મોટું યુદ્ધ થયું હતું એની કથા ત્યાં પ્રચલિત છે નાગના દરમા દૂધમાત મૂકીને ‘ સર્પ સર્પ ’ ના શબ્દોથી એને આમત્રણુ ઝગાવો રિવાજ અયોધ્યા અને સયુક્ત પ્રાન્તોમા છે કાઝા (પન્નજ)મા દિવાળી પછી નાગને માટે ઉદ્ધતો તહેવાર પાળવામા આવે છે તે વખતે ‘છાણુનો નાગ જનારી તેની પૂજા કરવામા આવે છે તે પછી જો સર્પ શરે પડે તો તેને દાગ મારવામા આવે છે કાલેક ઠંઠાણુ તે દિવસે બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને સિંધુ આપવાનો રિવાજ છે સુતાર અને ખીજા કારીગર લોકો તે દિવસે પોનાના હથીયારોની પૂજા કરે છે આ રિવાજ શક્ત સયુક્ત પ્રાન્તમા જ છે મિહારમા હલમ વર્ણુની સ્ત્રીઓ જે ત્રણુ દિવસ સુધી પોતે જ નાગની પત્નીઓ છે એવું સમજીને રસ્તામા નાગના ગીત ગાતી ગાતી શરે છે તે વખતે તેમને જે પૈસા મળે છે તેમાથી અરધા

પૈસા બ્રાહ્મણોને આપીને બાકીના પૈસામાંથી તેઓ મીઠું અને મિઠાઇ ખરીદે છે. પછી ગામડામાંના સર્વ લોક તે ખાય છે. ગરુડવાલ પ્રાન્તમાં છાણુ અથવા માટીથી જમીન લીપીને તે ઉપર સુખડ અથવા હળદરની લુટીથી સર્પની પ.ચ, સાત અથવા નવ આકૃતિઓ કાઢે છે, ચણામમરા શેકીને તેને ધરે છે અને ધૂપદીપથી તેની આરતિ કરે છે. આમ દિવસમાં બે વખત પૂજા કરવામાં આવે છે અને રાત્રે નાગની કથા કહેવામાં આવે છે. નાગપૂજા ક્યારે અને શા કારણથી પ્રચારમાં આવી એ કહેવાય એમ નથી, તોપણ પુરાતન કાળમાં આર્ય લોકોમાં નાગપૂજા ચાલુ હતી તે બાબતનો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આસરે બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં

નાગની પ્રીત્યર્થ પાક્યજ્ઞ

કરવામાં આવતો હતો. ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને જે ધાર્મિક ગૃહ-કૃત્યો કરવાં પડતાં તેનું ગૃહવિધિ એવું નામ હતું. આ વિધિનો ઉલ્લેખ ગૌતમ નામના સૂત્રકારે 'ગૃહ્યસૂત્ર'માં કરેલો છે. ઓગણીસ ગૃહવિધિ, સાત પાક્યજ્ઞ, સાત હવિર્ચજ્ઞ અને સાત સોમયજ્ઞ, એ પ્રમાણે ગૃહવિધિ દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવા પડતા હતા. તે પૈકી આવણી નામનો પાક્યજ્ઞ આવણુ મહિનાની રૂનેને દિવસે નાગની પ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતો હતો. સર્પથી કુટુંબનાં માણસોને હાનિ પહોંચે નહિ એટલો જ આ યજ્ઞનો કેવો હતો. તે વખતે મંત્ર બોલવામાં આવતા. હાલમાં આવણુ મહિનામાં નાગ પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કરવામાં આવતો નથી અને આવણી બે ઉપકર્મવિધિ ચલુ ગયો છે. પૂનમને દિવસે કરવામાં આવતો પાક્યજ્ઞ જતો રહી તેને બદલે પાંચમને દિવસે નાગને દૂધ અને ધાણી અર્પણ કરવાની રૂઢિ પ્રચારમાં આવી છે. શુભ

૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આશ્વેરની નામનો પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો હતો. તેણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખ્યું છે કે આવળું મહિનાની પૂનમને દિવસે દરેક ઘરમાં બાહ્યભોજન કરાવવામાં આવતું હતું. તેમાં નાગપૂજનો અથવા ઉપાકર્મ-વધિનો ઉલ્લેખ નથી. તે ઉપરથી તે વખતે એ અને ધર્મ-કૃત્યો રૂઢ નહોતાં થયા એમ લાગે છે. તે વખતના કેટલાએક તહેવારો આજે ચાલુ નથી, તેમજ તે વખતે ચાલુ નહોતાં એવા અનેક તહેવારો કાળે કરીને આજે રૂઢ થયા છે. ઉત્તર તરફના દેશમાં આવળી પૂનમને રાખી પૂનમ કહે છે અને તે દિવસે સર્પથી રક્ષણ થાય તે માટે જ્યેન રાખી નામનો દોરો બાંધને હાથે બાંધે છે. (રાખુ એ સર્પનું નામ છે એ ઉપર જણાવેલું છે.) આવળી એ પાક્યવતું રૂપાતર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધર્મદૃષ્ટિથી

મનુષ્ય અને સર્પ

ની વચ્ચેનો સંબંધ ધ્યાનમાં લઈએ તો જણાશે કે સર્પને બહુ જ મહત્વ મળ્યું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સર્પને શયતાનની ઉપમા આપવામાં આવી છે. મૂળ પુરુષ આદમને પરમેશ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા લલચાવનાર તે જ હતો એમ કહેલું છે. પરમેશ્વરે આદમ અને ઇવનું જોડું પેદા કર્યું અને તેમને જ્ઞાનવૃક્ષના /૧ સિવાય બીજાં ફળો ખાવાની પરવાનગી આપી; પરંતુ જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ એ જ શ્રેષ્ઠ છે એમ તેમને સમજાવીને સર્પે તેમની પામે શ્વરની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરાવ્યું. તેથી આદમ અને ઇવિથી ઉત્પન્ન થયેલી આખી મનુષ્યજાત શ્વરના કોપને પાત્ર થઈ. આખી મનુષ્યજાતિ પાપી છે એમ ખ્રિસ્તી ધર્મ માને છે. કુરાનમાં પણ એ જ મનવજની હકીકત છે. જ્ઞાનવૃક્ષના ફળો

ખાઈને ઇશ્વરની માફક અમર થવાની શયતાને આદમને સલાહ આપી. આ શયતાન અને બાઈબલમાં વર્ણવેલો સર્પ બન્ને એક જ છે. આથી સર્પ માણસને અમરત્વ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિનો માર્ગ બતાવનાર અને દેવનો શત્રુ છે એમ બતાવેલું છે.

હિન્દુધર્મમાં સર્પનું મહત્ત્વ

ભુદી જ રીતે વર્ણવેલું છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં (સ્કંધ ૪, અ. ૨૫) નીચે મુજબની કથા છે. તે સંસારી અને પરમાર્થ દાટથી મહત્ત્વની હોવાથી અહીં આપીએ છીએ. પુરંજન (શરીરો ઉત્પન્ન કરનારો જીવ) નામનો એક મોટો અને કીર્તિમાન રાજા હતો. તેનો અવિજ્ઞાત (જ્ઞેતું નામ કોઈને ખબર નથી એવો-પરમેશ્વર) નામનો એક પરમમિત્ર હતો. તેની કૃતિની કોઈને ખબર પડતી નહોતી. પછી તે પુરંજન રાજા પોતાને આશ્રય (શરીર) મળે એટલા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. પૃથ્વી ઉપરનાં સર્વ શહેરો (શરીરો) તેણે જોયાં, પરંતુ તેમાંથી એક પણ તેને પસંદ પડ્યું નહિ. આગળ જતાં હિમાલયની દક્ષિણે તેમણે નવ દરવાજાવાળું શહેર (શરીર) જોયું. તે શહેરની બહાર પોતાને આશ્રય (શરીર) મળે એટલા માટે પૃથ્વી ઉપર ફરવા લાગ્યો. આગળ જતાં હિમાલયની દક્ષિણે પૃથ્વી ઉપર સર્વ ઉત્તમ વૃક્ષોથી ભરેલું એક ઉપવન (વિપયસમૃદ્ધ) હતું. તે ઉપવનમાં એક મુંદર સ્ત્રી (ભુદિ) રહેઠાથી આવેલી તેણે જોયું. તે સ્ત્રીને દશ સેવક (દશ ઇન્દ્રિયો) હતા અને દરેક સેવકના હાથ નીચે બીજા સેંકડો અનુચર (ચિત્તવ્રત્તિ) હતા. એક પાંચ ફેણવાળો સર્પ (પંચપ્રાણ) તે સ્ત્રીનું હંમેશાં રક્ષણ કરે છે, એમ તેણે જોયું. રાજાએ તેને પૂછ્યું, 'તું કોણ છે ?' ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, 'મને ખબર

નથી મને એટલી જ માહિતી છે કે સુસાયાં મયિ જાગર્તિ
 નાગોડયં પાલયન્ પુરોમ્ । (મારા સૂક્ષ્મ ગયા પછી પણ આ
 નાગ જાગંતો રહીને શહેરનું રક્ષણ કરે છે.) આટલી વાતચીત
 પછી તે બન્નેના એકબીજા સાથે પરણવાનો નિશ્ચય થયો.
 લગ્ન થયા પછી તે લોકો સો વર્ષ સુધી સાથે રહ્યાં; પરંતુ
 ગંધર્વરાજ ચંડવેગના ૩૬૦ ગંધર્વો અને ૩૬૦ ગંધર્વ-
 પત્નીઓ, (દિવસ અને રાત મળીને ૭૨૦) અનુચરોએ પુરં-
 જનનું શહેર લૂંટીને ૧૦૦ વર્ષ સુધી લાગલાગાટ તેની સાથે
 યુદ્ધ કર્યું તેથી તે બિચારો થાણી ગયો. તાપ, બપ, જરા અને
 મૃત્યુના હલ્લાથી તે હેરાન થયો. સર્પ પગકાપા કરી, પરંતુ
 તેનું કાંઈ જ ચાશ્યું નહિ ત્યારે આખરે તે ક્ષીણ સર્પ
 બહુ જ દુઃખી થઈને ચાલ્યો ગયો અને પુરંજન શત્રુના હાથમાં
 સપડાયો. પછી પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થયા બાદ તેની અને તેના
 મિત્રની (દેવની) મુલાકાત થઈ અને તે સુખી થયો. ”

આ કથામાં સર્પ હમેશાં રક્ષણ કરે છે એવું દર્શાવેલું
 છે. વોગસાસ્ત્રમાં સર્પાસનનું મહત્ત્વ બહુ વર્ણવેલું છે અને
 પ્રાણાયામ કરીને તેને અનુકૂળ કરવાથી જીવને જ્ઞાન મળે છે
 અને તે અમર થાય છે એમ લખેલું છે. યજુર્વેદમાં એ જ પાત્ર
 ફેણવાળો નાગ છે એમ ભાગવતની કથા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય
 છે. સ્થૂત દૃષ્ટિથી જોઈએ તો સર્પ જો ધરતો, ધ્રુવનો અને
 ગામનો અધિપતિ છે અને તે જ તેનું રક્ષણ કરે છે એવી જ
 જૂના વખતમાં સમજ હતી તે ઉપલી કથા ઉપરથી સિદ્ધ થાય
 છે. એ જ સ્થિતિ આજે પણ છે. દરેક મનુષ્યનું અને ઉપવનનું
 ગક્ષણ સર્પ કરે છે એ જૂની કલ્પનાને મૂર્તસ્વરૂપ આપીને સર્પને
 પૂજ્ય માનવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એવું કહીએ તો તે
 બૂબલરેલું ગણાશે નહિ. હાલમાં ઉપરની કલ્પના ઉપરથી ૩૬

થયેલું નાગપંચમીનું વ્રત નાગની પ્રીત્યર્થે આપણે આચરીયે છીએ તેમાં ખોટું શું છે ? પંચપ્રાણની કલ્પના સાથે મળતો આવનારો પાંચ ફેણવાળો નાગ અને તેની પ્રીત્યર્થે પાળવામાં આવતી પાંચમની તિથિનો એકબીજા સાથે સંબંધ છે એમ બેકહીયે તો તે ભૂલભલું નાહ ગણાય. પ્રાણની ઉપાસના તો અસલની છે; પણ કયામાંનું રૂપક ન સમજવાથી પ્રાણને બદલે નાગ-સર્પની ઉપાસના શરૂ થઈ અને નાગનાં મંદિરે પણ સ્થપાયાં. સર્વ પુરાણોમાં અત મહત્ત્વનું જે

વિષ્ણુપુરાણ

તેમાં સર્પ સંબંધી ઉલ્લેખ ઘણે ઠેકાણે કરેલો છે. પૃથુરામજી જ્યારે પૃથ્વીનો કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો ત્યારે શેપને સર્વ નાગનો અધિપતિ નીમ્યો એમ કહેલું છે. શેપનું નિવાસસ્થાન પાતાળ છે. તે વિષ્ણુના તમોચ્છૃથી ઉત્પન્ન થયો છે અને તેણે પૃથ્વીને પોતાના મસ્તક ઉપર ધારણ કરી રાખી છે. તેને હજાર મસ્તક છે અને દરેક મસ્તક ઉપર અકેક પ્રકાશિત હીરો છે. મહાસાગરમાં શેપનાગની ઉપર દરેક કલ્પની આખરે વિષ્ણુ શયન કરે છે. દ્વાપરયુગમાં વિષ્ણુએ જ્યારે કૃષ્ણાવતાર લીધો ત્યારે શેપનાગે બળરામ તરીકે અવતાર લીધો હતો. જ્યારે લાખો ગંધર્વોએ નાગદેવતા ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે તેઓ વિષ્ણુને શરણ ગયા હતા. નર્મદાએ પુરકુત્સને ગદદ કરીને ગંધર્વોના ત્રાસમાંથી નાગદેવતાનું રક્ષણ કર્યું હતું તે ઉપરથી નાગોએ એવો આશીર્વાદ આપ્યો હતો કે સર્પના વિપત્તી રક્ષણ થવા માટે જે કોઈ નર્મદાની પ્રાર્થના કરશે તેને સર્પની ખીંક રહેશે નાહ, એવું વિષ્ણુપુરાણમાં લખેલું છે. લક્ષ્મણજી પણ શેપનો જ અવતાર હતા એવું માનવામાં

આવે છે; શિવજીને પણ નાગન જ ધરેણાં હોવાનું પુરાણોમાં
 લખેલું છે; ગણપતિની કમરે પણ નાગ વિંટળાયેલો જોવામાં
 આવે છે. સર્પપ્રીત્યર્થે યજ્ઞ સમયે ગાવાની ઋચા યજુર્વેદમાં છે
 તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રાચીન કાળમાં નાગ માટે પૂજ્યભાવ
 હતો. વળી ઉત્તર તરફના આર્યોની મારફત જ દક્ષિણ તરફના
 દ્રાવિડો પણ નાગની પૂજા કરતા હતા. જે પ્રમાણે આર્યો અગ્નિ,
 વાયુ, જલ વગેરે પંચમહાભૂતોની (તે પરમેશ્વરના સ્વરૂપ છે
 એમ માનીને) પૂજા અને પ્રાર્થના કરતા તે જ પ્રમાણે
 દ્રાવિડો પણ મનુષ્યને ઇજા કરનારા સર્પોદિક પ્રાણીઓની, પિંગાચોની
 અને દેવનાઓના નિવાસસ્થાન તરીકે મનાયેલા કેટલાએક
 વૃક્ષોની પૂજા કરતા. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે નાગનાં
 દેવસ્થાનો છે. કેટલાએક રાષ્ટ્રોએને પણ નાગના દેવાલયો
 તરીકે માનવામાં આવે છે. ગામના સીમાડા ઉપર નાગની
 પથ્થરની પ્રતિમા મુકેલી હોય છે. મુસાફરો તેમને નમન કર્યા
 સિવાય આગળ જતા નથી. સુદૃઢપણ, અનંતશયન વગેરે
 નાગના દેવાલયો છે અને હજારો ભાવિક લોક તેના દર્શનનો
 લાભ લે છે. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે નાગબળિ અને સર્પ-
 સંસ્કારનો વિધિ ત્યાં કરવામાં આવે છે. સંતાનપ્રાપ્તિ માટે
 નાગની બાધા ગંભીર તેને નાના પારણા અર્પણ કરવાનો ચાલ
 દક્ષિણ દેશમાં છે. સર્પથી માણસોના જીવની બહુ હાનિ થાય
 છે તેથી તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એમ કેટલાક
 નું માનવું છે. બંગાળમાં અને બીજાં ઠેકાણે દર સાત હજારો
 લોકો સર્પદશથી મરી જતા હોવાથી સર્પને પૂજથી
 સંતુષ્ટ કરવાનો રિવાજ પડ્યો હશે એમ પણ કેટલાકનું
 માનવું છે; પરંતુ આ તર્ક બ્યાજબી હોય એમ દેખાતું નથી,

દારણુંકે સર્પને શુદ્ધ અને પ્રવિત્ર માનવામાં આવે છે. સપ
એ આહ્વાણ છે અને તેને મારવાથી બ્રહ્મહત્યાનું મોટું પાપ
લાગે છે એમ કેટલાક માને છે.

સર્પને હેરાન કરવામાં આવે તો તે હેરાન કરનારના
ઉપર વેર લીધા સિવાય રહેતો નથી, જેના હાથે સર્પહત્યા
થાય છે તેના કુળનો નાશ થાય છે વગેરે માન્યતાનો વિચાર
કરીએ તો માત્ર બીકથી જ નાગપૂજનની ઉત્પત્તિ થઈ હશે
એવું જણાતું નથી. જે દિવસે (તહેવાર) નાગપંચમી આવે છે તે
જ દિવસે ગણેશચતુર્થી અને હોળીના તહેવારો પણ આવે છે.
આથી કોંકણમાં 'નાગા, ગણુ, શાગા' એમ કહેવાનો રિવાજ છે.

હિંતુ અને બોધ

દરેક દૃશ્ય અને અદૃશ્ય પદાર્થ પરમેશ્વરે જ પેદા કરેલો છે
અને તેમની ઇચ્છાથી સર્વ જગત ચાલે છે એવી આસ્તિ-
લોકોની માન્યતા છે. માણસ જ્ઞાનમાં ગમે તેટલો આગળ
વધશે તોપણ 'કેટલીક વસ્તુઓ તેને અગમ્ય જ રહેવાની
એનો પાર એ કદી પામવાનો નહિ અને તર્કવિનર્કથી તેન
મનનું સમાધાન કરવામાં તેને સંતોષ થશે એ વાત પણ
નિર્વિવાદ છે. આવી બાજતોમાં કાંઈ કદી શકાય એમ
નથી. પરિસ્થિતિને અનુકૂળ તર્ક કરીને તે પ્રમાણે સમાજ
ચાલતો આવેલો છે. આ જગતમાં અતર્ક્ય એવી બાજતે
ધણી છે. તેથી જ પરમેશ્વરની અગાધ લીલા માટે અંતઃકરણ
પૂજ્યમુદ્ધિ જન્ય થાય છે અને ઇશ્વરની સેવા કરવાને મા-
નુંધ્ય સદા તત્પર રહે છે. મનુષ્યના હૃદયની સંસ્કૃતિના
પ્રમાણમાં એ બાવના ઔઞાવધના પ્રમાણમાં હદાત હોય છે.
પ્રથમ ઇશ્વરની અનર્ક્ય શક્તિને માટે મનુંધ્યને જે વર્ષ

અચળો લાગે, અને તેની સેવા કરવી એટલે તેણે નિર્માણ કરેલા સર્વ પ્રાણી, પદાર્થ વગેરેની સેવા કરવી એમ તેને લાગ્યું, તે જ વખતે નાગપૂજા જેવા રિવાજ ચાલુ થયા હશે. એ પ્રાણીને પણ ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલ છે માટે તે ગમે તેવું ઝેરી હોય તોપણ તેનો પ્રાણ લેનાનો અધિકાર આપણને નથી, એવું લાગવાથી તેનો નાશ કરવો એ બહુ જ અગ્રીર કૃત્ય છે એવું આગેનાનોએ ઠરાવ્યું. સર્વ પદાર્થોમાં ઈશ્વર છે એવું સમજનારા હિન્દુ લોકોએ સાગ અને નગરા સર્વને સેવા કરીને સતુષ્ટ કરવા એની યોજના કરી. જે દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ હોય તો પૃથ્વીએ પહોંચ્યું, જે દેશના શ્રેષ્ઠ ઋષિઓએ અનેક યુગ સુધી વિચાર કરીને સન્નિવાનન્દ સ્વરૂપની શોધ કરી અને શાશ્વત મુખ કયું એ જ્ઞાનપત્રના યોગથી નિશ્ચિત રીતે ઠેરવ્યું તે જ દેશના—તે જ ઋષિઓના વગર પથરા, લાકડા, પગ, પક્ષી, ઝાડ, સર્પ વગેરે પદાર્થોની પૂજા કરે એ અનુચિત છે એમ કેટલાએક ઉપરઉપરવી જોનારા યોગી કહે છે. પરંતુ કયા કારણથી આની પૂજા પ્રચારમાં આવી તેનો તેમણે જ્યાં સુધી વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેમને આ રિવજનું વૈષમ્ય જણાશે. તોપણ એટલી વાત તો ખરી છે કે મનુષ્યપ્રાણીનું ધર્મ સત્ય, જ્ઞાન અને પ્રગતિ એ હોતું જોઈએ, શ્રદ્ધિનું પ્રાપ્ત્ય ગમે તેટલું બળવાન હોય તોપણ તેની રાખના ધીમે ધીમે તોડી નાખીને ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ જાળવવાનો અને સન્નિવાનન્દનું શરણુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ જેમના મન સુસરૂત થયા છે તેમણે આના પસંદ ન પડનારા પૂજાદિક ઉપચારોથી અલિપ્ત રહીને સમાજનો ત્યાગ કરવાથી પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ ન સમજના ધર્મજોગી લોકોમાં મળીને તેમને ખરા શ્રેષ્ઠ, શાશ્વત અને સાર્વલોકિક ધર્મ તરફ દોરવા જોઈએ.

મંગળાગૌરી

મહારાષ્ટ્રમાં દરેક વરસે શ્રાવણ મહિનામાં મંગળવારે મંગળાગૌરીનો ઉત્સવ કરવાનો રિવાજ ટેટલાએક બ્રાહ્મણોમાં છે. છોકરીનાં લગ્ન થયા પછી પાંચ વર્ષ સુધી મંગળાગૌરીની પૂજા કરાવે છે અને તે વ્રતના પાલનથી પતિનું આયુષ્ય લાંબુ થાય છે એવું નીચેની કથા ઉપરથી દેખાય છે. પ્રાચીન કાળમાં કુંડિન નગરીમાં ધર્મપાલક નામે એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેને પુત્ર-સંતતિ નહોતી તેથી તે અને તેની પત્ની હમેશાં દિવગીર રહેતાં હતાં. જેને પુત્રસંતાન ન હોય તેના હાથની ભિક્ષા લેવી અનુચિત છે એવું શાસ્ત્રનું વચન હોવાથી તેના ઘર આગળથી એક યોગી હમેશાં ભિક્ષા લીધા વગર જતો હતો. એથી તેમનાં મનને વધારે દુઃખ થતું હતું. પરંતુ એક દિવસે યુક્તિથી તેમણે તેની ઝાળામાં ભિક્ષા નખી. આથી યોગીને અત્યંત ગુસ્સો આવ્યો અને કપડાંથી શાસ્ત્રની આમ્ત્રાનો ભંગ કર્યો

માટે તે દંપતીને પુત્ર ન થાય એવો તેણે શાપ આપ્યો. પરંતુ તેમણે યોગી મહારાજના ચરણ પકડી અનેક પ્રકારે તેમની વિનંત કરી ત્યારે પ્રસન્ન થયેલા યોગીએ કહ્યું કે નીલવસ્ત્ર પરિધાન કરો અને કાળા રંગના ઘોડા ઉપર બેસીને તમે ઘોર અરણ્યમાં જાઓ. જતાં જતાં જે ઠેકાણે ઘોડાએને ઠાકર વાગે ત્યાં જમીન ખોદજો એટલે એક દેવીનું મંદિર નીકળશે. તે દેવી તમને ધ્વજિત વર આપશે. પુત્રસંતાનની પ્રાપ્તિ માટે અધીરાં થયેલાં તે પતિપત્નીએ યોગીની આજ્ઞા પ્રમાણે જંગલનો માર્ગ લીધો અને જતા જતાં જ્યાં ઘોડાએને ઠાકર વાગી ત્યાં આગળ જમીન ખોદી, તો તેમણી એક દેવીનું દેવાલય મળી આવ્યું. તે દેવાલયમાની દેવીની તેમણે આરાધના કરવાથી તેણે પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું, જે તમારે દીર્ઘાયુષી પુત્ર જોઈતો હશે તો હું તમને અંધ પુત્ર આપીશ; જે શુભવાન અને મુસ્વરૂપ પુત્ર જોઈતો હશે તો તે અધ્યાયુષી મળશે; માટે તમારે કેવો પુત્ર જોઈએ છે તે કહો. તે બન્ને દેવી-બકતોએ વિચાર કરીને અધ્યાયુષી પણ શુભવાન પુત્ર મળે એવી દેવીની પ્રાર્થના કરી. દેવીએ 'તયારતું' કહ્યું અને પછી અંતર્ધાન પામી. વરદાન પ્રમાણે તે સ્ત્રીને પેટે પુત્ર જન્મ્યો. તેમણે તેનું નામ શિવ રાખ્યું. યોગ્ય ઉંમર પ્રાપ્ત થતાં જ તેના કૃપનચન મંરકાર કરવામાં આવ્યો. પછી તે વિવાહ કરવા લાયક થતા જ કાશીની યાત્રા કરવા માટે તે માતાપિતા પોતાના પુત્ર સાથે નીકળ્યા. ત્યાં પહોંચ્યા પછી એક દિવસે તેમણે એક વિલક્ષણ વાત સાંભળી. ફેટલીએક છોકરીઓ તળાવ પામે ગમતી હતી, તે વખતે તેમનામાં કાંઈ કારણસર તકરાર થઈ. તકરારમાંથી મોટો કંઈયે થયો અને એકબીજાએને

ગાળો દેવા લાગી. (હાલ પણ સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક વગેરે વાદવિવાદનું પરિણામ એવું જ આવે છે; તે અટકાવવાને એકાદું ‘મૌન’ વ્રત ઉપરિચિત કરવામાં આવે તો સારું.) પોતાને માટે અપરાધ વપરાયેલા સાંભળીને સુશીલા નામની એક છોકરી બોલી: ‘આ તમારી ગાળોથી માફ કરજો. તુકસાન થવાનું નથી; કારણકે મારી માતા મંગળાગૌરીનું વ્રત આચરે છે તેથી માફ કરજો. ન થતાં મને અખંડ સૌભાગ્ય જ પ્રાપ્ત થશે.’ ધર્મપાલકને લાગ્યું કે સુશીલા જેવી છોકરી આપણા છોકરાની વડું થાય અને તેને હાથે મંગળાગૌરીનું વ્રત કરાવવામાં આવે તો છોકરાનો આવરણ બધે. આથી તેણે તે છોકરીના માઆપની અનુમતિ મેળવીને તેનો વિવાહ પોતાના દોકરા સાથે કર્યો. એક દિવસે પરાદીવામાં મંગળાગૌરીએ સુશીલાને સ્વપ્નમાં દર્શન આપ્યાં અને કહ્યું: ‘તારા પતિને દંશ કરવા માટે એક મોટો સર્પ આવે છે. એમાંથી તેને ઉગારવા માટે એક ઘડામાં દૂધ ભરીને રાખી મુક. તે પીવા માટે સર્પ અંદર દાખલ થાય કે તરત જ ઘડાનું મોં તારી ચોળાપડે બંધ પડી દેશે અને બીજે દિવસ સવારમાં તારી માતાને તે બેટ તરીકે મોકલાવશે.’ સુશીલા બગી હસી અને જોયું તો તેણે સર્પને આવતો દીડો. તેણે દૂધનો ઘડો તેના મુખ આગળ મુક્યો અને સર્પ અંદર દાખલ થતાં જ તેનું મોઢું બંધ થયું. પત્ની દેવીના કહેવા પ્રમાણે બીજે દિવસે પોતાની માતાને તેનું વાપન મોકલાવ્યું. તેની માતાએ ઘડાનું મોઢું ઉઘાડ્યું તો અંદર સર્પને બદલે મોતીનો હાર જોયો. કેટલાએક દિવસો વીંચ્યા બાદ સુશીલાનો પતિ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે તે માટે મંગળાગૌરી ચમરાવના દૂતો સાથે પડી

અને યમની પાસેથી શિવનો પ્રાણ પાછો લાવી આપ્યો; આથી શિવ જીવતો થયો.-આ પ્રમાણે સુશીલા મંગળાગારીના કૃપાપ્રસાદથી અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ. અર્થાત્ મંગળાગૌરી સૌભાગ્યદાયિની દેવી વ તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

લગ્ન થયા પછી સૌભાગ્યવતી હોકરીએ આવણુ મહિનાના દરેક મંગળવારે મંગળાગૌરીની પૂજા કરવી. ઉમામહેશ્વરની પૂજા પહેલે વર્ષે પીયરમાં અને ત્યાર પછીના ચાર વર્ષો સુધી પતિને ઘેર કરવી. પૂજા પૂરી થયા બાદ હાથ જોડીને

પુનઃદેહિ ધનં દેહિ સૌભાગ્યં દેહિ મંગલે ।

અન્યાંશ્વ સર્વકામાંશ્વ દેહિ દેવિ નમોઽનુત્તમે ॥

પુત્ર આપ, ધન આપ, સૌભાગ્ય આપ અને મારા બીજા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કર, એ પ્રમાણે તેની પ્રાર્થના કરવી. પછી એક પાત્રમાં હળદરકંડુ અને કાજળ, કસકી, તાંબુલ દક્ષિણા, ફૂલોની વેણી, નારીયેળ વગેરે સુધીને પોતાની સૌભાગ્યવતી માતા અથવા માતૃપક્ષની બીજી કોઇ સૌભાગ્યવતી-ને તે વાચન આપવું. ગોરને દક્ષિણા અને વાચન આપ્યા બાદ તે દિવસે ૧૬ સુવાસિની સાથે મૌનપણે બોજન કરવું. રાત્રે દેવીને ૧૬ દિવેટની આરતી કરવી. (આ વ્રતમા ૧૬નું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. અઘાડો, ઘંતુરો, શેવતી, ધરો વગેરે ૧૬ પ્રકારના ફૂલો અને પાદડા ૧૬-૧૬ એ પ્રમાણે દેવીને અર્પણ કરવા એવો વિધિ કહેલો છે.) સુવાસિનીઓનો ખેળો ભરવો. રાત્રે જમવું નાહ. ગાયન, નૃત્ય વગેરે

રમતગમતથી દેવીને સંતુષ્ટ કરવી. રાતનો વખત આનંદમાં ગાળ્યા બાદ બીજે દિવસે સવારે ગૌરીને સૌભાગ્યદ્રવ્ય અર્પણ કરીને તેનું વિસર્જન કરવું. ગૌરીની પ્રતિમા હોય તો તે ભટજીને દાનમાં આપવી. આ પ્રમાણે પાંચ વર્ષ સુધી આ વ્રત પાળવું એમ ભવિષ્યપુરાણમાં કહેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રત સંબંધી

ચાલુ રૂઠિ

એવી છે કે રૂઠત કેટલાક દક્ષિણાત્મ રમાર્ત સપ્રદાયી બ્રાહ્મણમાં આ વ્રત પળાય છે. મુંબઈ, પૂના અને બીજાં કેટલાંક શહેરોમાં બ્રાહ્મણ સિવાયની બીજી સ્ત્રીઓ પણ આ વ્રત પાળે છે. મંગળાગૌરીનું વ્રત ઉત્તર અથવા દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ પાળતું નથી. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સોળ સુવાસિનીઓને ભોજન અથવા મોટાં કિંમતી વાયનો આપવાં જ જોઈએ એવું નથી. દેવી આગળ રમકડાં ગોઠવવાં, રાત્રે ગાયન ગાવાં, પદ્મજેત્રા ચણાથી કુમારિકા અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના જોળા ભરવા વગેરે અનેક પ્રકાર ચાલુ છે. કોઈક ઠેકાણે પુરોહિતને બોલાવી તેની પાસે મંગળાગૌરીની કથા કહેવડાવવામાં આવે છે. દહાડે દહાડે આ વ્રતનું ધાર્મિક મહત્ત્વ કમી થતું ગયું છે અને તે નવવધુનું કેવળ આનંદનું અને રમતગમતનું એક સાધન જ થઈ પડ્યું છે. આ વ્રત બાલવયમાં કરવામાં આવતું હોવાથી ધર્મદૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ કોઈ વધારે માનતું નથી. ગુજરાતમાં મંગળાગૌરીની પૂજા કરવાનો રિવાજ નથી. કેટલાક ગુજરાતી બ્રાહ્મણોમાં પરંજેલી છોદરીઓ મહાદેવ, પાર્વતી અને ગણપતિનું પૂજન કરીને રાત્રે જાગરણ કરે છે.

આ પ્રત સંબંધી વિચાર

કરીયે તો એમ જણાય છે કે ધર્મની સમજણ ઉપર આ પ્રતની ઉત્પત્તિ થઈ છે. જે પ્રમાણે આ અને બીજાં કેટલાંયે પ્રતો મહારાષ્ટ્રમાં રૂઢ છે પણ બંગાળામાં અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં રૂઢ નથી, તે જ પ્રમાણે ત્યાંનાં કેટલાંક પ્રતો આ ભાગમાં રૂઢ નથી. દાખલા તરીકે માધ શુદ્ધ અને રેજા બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણાંતર્ગત પ્રકૃત ખંડમાં કહેલું શીતલાપદ્મીનું પ્રત બંગાળામાં સ્ત્રીઓ પાળે છે. બાળકોનું આયુષ્ય અને આરોગ્ય વધે અને તેમને દેવીનો ઉપદ્રવ ન થાય તે માટે એ પ્રત પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે રાંધવામાં આવતું નથી. આગલે દિવસે જ રસોઈ કરી મુકે છે અને બીજો દિવસે તે જમી છે. એકાદ વડના ઝાડ નીચે માણસના માથા જેટલો એક પથરો મુકી દેવી તરીકે તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. ચૈત્રદાદશીની તિથિ પછીના નામથી ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે. એ દેવી બાળકોનું રક્ષણ કરનારી છે એવું ત્યાંની સ્ત્રીઓ માને છે. આપણા દેશમાં છોકરું જન્મ્યા પછી છઠ્ઠે દિવસે તેના રક્ષણ માટે પદ્મીદેવીની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે. આ દેવીને પ્રાકૃતમાં છઠ્ઠ કહે છે. જેઠ શુદ્ધ પૂનમને દિવસે પદ્મીની પૂજા એ જ હેતુથી કરવામાં આવે છે. આ પૂજા અરણ્યમાં કરવી એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી તેને અરણ્યપદ્મી કહેવામાં આવે છે. તે દિવસે પ્રકૃત કંદમૂળપર

*મુળદ્ધ દિવાકમાં પહેલે ઠેકાણે આ દેવીના દેવાવચો છે. જ્યારે છોકરાંઓને માતા નીકળે ત્યારે તેમનું રક્ષણ કરવા માટે તેની માનતા રાખવામાં આવે છે. મુંબાદેવી પાસે શીતલા દેવીનું એક દેવળ છે. મુંબઈના હિન્દુ લોકો તે દેવીને બળે છે.

નિર્વાહ કરવો એવું પણ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. ઉત્તર દેશનાં આ વ્રતો અહીં કોઈ પાળતું નથી; પરંતુ આ સર્વ વ્રત શા કારણથી ઉત્પન્ન થયાં તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. મંગળાગૌરી અથવા ખીજાં કોઈપણ વ્રતો અસ્તિત્વમાં આવવાનું મુખ્ય એક જ કારણ છે, અને તે અપત્યપ્રીતિ છે. પુત્ર માટે એક દંપતીનાં અંતઃકરણમાં ઉકેટ ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, તેથી એક યોગીના આદેશ પ્રમાણે દેવીને પ્રસન્ન કરવાનો તેમણે ચત્ન કર્યો. ભવિષ્યોત્તરપુરાણ જ્યારે અસ્તિત્વમાં આવ્યું ત્યારે સમાજની એવી માન્યતા હતી કે દરેક દંપતીને પુત્રપ્રાપ્તિ અવશ્ય જરૂરી છે; અને તેવી સમજ આજે પણ છે. પુત્રપ્રાપ્તિની આવશ્યકતા સાંસારિક દૃષ્ટિથી પણ છે એવું કેટલાક સૈકાથી હિન્દુ લોકો માનતા આવેલા છે.

પુનાન્નો નરકાઘસ્માત્પ્રાયતે પિતરં સુતઃ ।

તસ્માત્પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયંભુવા ॥ મનુ ૯-૧૩૮

પું નામના નન્કમાંથી પિતૃઓને પુત્ર તારે છે માટે તેને પુત્ર કહે છે.

પુત્રેણ લોકાઙ્ગયતિ પૌત્રેણાનન્ત્યમશ્રુતે ।

અથ પુત્રસ્ય પૌત્રેણ વ્રતસ્યાપ્રોતિ વિષ્ટપમ ॥ મનુ ૯-૧૩૭

પુત્ર થવાથી પિતરોને સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે; પૌત્રને લીધે ચિરકાળ સ્વર્ગસ્થાન મળે છે; અને પુત્રના પૌત્રને લીધે આદિત્ય લોક પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રમાણે પુત્રપાત્રાદિકના યોગથી પિતૃઓને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય છે. આ માન્યતા મનુના કાળમાં હિન્દુ લોકોનાં અંતઃકરણમાં દૃઢ થઈ હતી. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં પણ પુત્રજન્મને આર્ય લોકો મહત્ત્વ આપતા હતા. જે પોતાને પુત્ર ન હોય અને તેને પ્રસન્ન પારકાના છોકરાને

દત્તક લેવો પડતો તો તેમને માહું લાગતું. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં નીચેના અર્થના સૂતો છે.

‘હે અગ્નિ, બીજનો પુત્ર અમારે ન જોઈયે. અજ્ઞાની લોકોના આ માર્ગનું અવલંબન કરીશ નહિ. બીજનો પુત્ર અમને સુખ આપી શકશે, પરંતુ તે કદી પણ અમારે થશે નહિ. જે અમને અન્ન લાવી આપે અને અમારા શત્રુનો નાશ કરે એવો પુત્ર અમને આપ.’

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનાર સ્ત્રીપુરુષ એવા પુત્રની અપેક્ષા કરતાં હતા કે જે તેમને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડે અને શત્રુનો નાશ કરે. મરણ પછી પુત્રની જ તિલાંજલિથી સ્વર્ગલોકમાં જવાની યોગ્યતા આવે છે એવી કલ્પના તે વખતે ન હતી, પરંતુ કાળે કરીને એ માન્યતા સમાજમાં ફેલાઈ હશે; માટે જ મહાભારતમાં ‘અપુત્રમ્ય ગતિર્નાસ્તિ’ (જેને પુત્ર નથી તેને સદ્ગતિ મળતી નથી) એમ કહેલું છે. દશરથના મરણના સમાચાર સાંભળતા જ રામે પણ તેમને જવના પિંડ આપ્યા હતા એવું ગમાયણમાં લખેલું છે. ભારતીય યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુને જે ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેણે કહ્યું કે ‘કુળક્ષય થવાથી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો કુળધર્મ નષ્ટ થાય છે. ધર્મનો નાશ થાય તો આખા કુળમાં અધર્મનું બળ વધે છે. અધર્મના પ્રાબલ્યથી સ્ત્રીઓ પતિત થાય છે અને તેથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે.’

संस्तौ नरकायैव कुलघ्नानां बुद्धयश्च ।

પતતિ પિતરો હોવાં લુપ્તબિદોદકક્રિયા ॥ —ગીતા ૧-૪૨.

‘પ્રજા વર્ણસંકર થાય એટલે કુળક્ષય કરનારને અને કુળને પણ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણકે પિંડદાન અને

તર્ફણની ક્રિયા લુપ્ત થાય તો પિતૃઓ અધોગતિ પામે 'છે.'

અર્જુનના આ વિચાર એ તે સમયના હિન્દુ સમાજના જ વિચાર હતા એમ કહીએ તો ચાલે. આ વિચારનું પોષણપણું જણીને શ્રીકૃષ્ણે જે ખરો માર્ગ કહ્યો તે અત્યંત શ્રેષ્ઠ છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે:

ચામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદંત્યવિપશ્ચિતઃ ।

વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥

—ગીતા ૨-૪૨-૪૪

હે અર્જુન, વેદ વિષે નકામી બડબડ કરવામાં રોકાયેલા, ખીજું કંઈ જ નથી એવો વાદ કરનારા, સકામ કર્મ કરનારા, સ્વર્ગ-મુખને જ સવસ્થ માનનારા જે મૂઢ લોકો છે તે ઐશ્વર્ય-ભોગ તરફ જ ધ્યાન રાખે છે. અને જે કર્મથી શરીશરીને પુનર્જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે એવાં કર્મ કરવા માટે મુંદર બાપણુ કરે છે; તેમનું આ બાપણુ ભોગ અને ઐશ્વર્યને માટે અશક્ત થયેલા લોકોનું ચિત્ત હરણુ કરે છે. આથી અંતઃકરણની એકાગ્રતા કરવાની દૃઢ શ્રદ્ધિ તેમને થતી નથી.

હિન્દુસ્તાનની સાંપ્રત સ્થિતિ

ધ્યાનમાં લઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના વિચારોને અનુસરવાથી જ આ દેશની ઉન્નતિ થવી સંભવિ છે. સકામ કર્મો કરવાની દુર્બુદ્ધિને આપણે તંદન છોડી દેવી જોઈએ. ઈશ્વર પાસે દરેક વખતે 'મને આ આપ, અને મને તે આપ' એવું કહેવાની આપણી ટેવ અત્યંત ખરાબ છે. આવી રીતે વર્તવાથી આપણે દેવોને તેમનું દેવત્વ છોડી દેવાની શરજ પાડીએ છીએ. આ સ્વાર્થી સેવક-દેવની સ્થિતિ અત્યંત શોચનીય છે. પહેલાંની અને હાલની

સ્થિતિમાં બહુ ફેર છે તે અપણે જાણવું જોઈએ. હાલ વસ્તી
 વધી છે અને રાષ્ટ્રદષ્ટિએ જોઈએ તો જીવનકલહને લીધે આપણે
 કેટલા બધા પગાત છીએ તે તરત જણાઈ આવશે. જીવનકલહમાં
 સારી રીતે રહી શકાય એવું કરવા આ દેશના લોકોનું ધ્યાન
 ખેંચાય એ ઇચ્છા છે. મરણ પછી થનારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિના આધાર
 પુત્રજન્મ ઉપર છે એવી કલ્પનાથી મૂર્ખ મનુષ્યો સંસારની બેડીઓ
 પગમાં પહેરી લે છે; પણ કુટુંબનો નિર્વાહ બરાબર ચલાવવાની
 તાકાત ન હોવાથી મરણ પહેલાં જ પોતાનું ધર નરકલોક
 જેવું કષ્ટમય કરી મુકે છે. દરેક સ્ત્રી અને પુરુષના વિવાહ
 થવા જ જોઈએ એવી ધાતકી કલ્પના આપણા મગજમાંથી
 નીકળી ગયા સિવાય આપણી સ્થિતિ સુધરવાની નથી. આશરે
 ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આશ્વમેદનીએ હિન્દુ સમાજનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ
 કરીને સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની માનસિક અને શારીરિક નબળાઈનો
 જે ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનો વિચાર કરીએ, તો આજે કેટલા
 બધા સૈકાથી આપણી શારીરિક સ્થિતિ ખરાબ છે તે સમજાઈ
 આવશે. આપણે હાલ જે સામાજિક અવનતિ ભોગવીએ
 છીએ તેનું મુખ્ય કારણ જોઈએ તો વિવાહના હાનિ-
 કારક રિવાજો જ છે. પરમેશ્વરે રચેલા કાયદાઓનો અંગ
 કરવાથી આપણે શિક્ષા ભોગવીએ છીએ. હાલનો અદ્વરદર્શીપણાનો
 રિવાજ બંધ પડવો જોઈએ. બાળવિવાહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં
 નર્જન અને અસ્થ વયનાં બાળકો, બાળવિધવાઓ, રોગગ્રસ્ત
 માખાપો વગેરેની સંખ્યા કમી કરવાનો એક જ ઉપાય છે
 અને તે એ જ કે આપણાં જે પ્રતો પ્રચારમાં આવેલાં છે
 તેનો હેતુ શો છે તે સમજીને સમાજમાં તેનો ખરો હેતુ નક્કી
 થાય એવો પ્રયત્ન કરવો.

શ્રાવણી

દરેક શ્રાવણ માસની પૂનમને દિવસે શ્રવણ નક્ષત્ર હોય તો શ્રાવણી નામનો યજ્ઞોપવિત પહેરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ લોકો કરે છે. તે ૪ પ્રમાણે ણીન્દ દિવસે પણ તે દિવસ પાળે છે. ઋગ્વેદી, યજુર્વેદી અને સામવેદીઓને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવા માટે જુદો જુદો વખત કહેલો છે. શ્રવણ નક્ષત્ર, પંચમી અને હસ્તનક્ષત્ર એ ત્રણ ઠાળ ઋગ્વેદીઓને માટે કહેલા છે અને તેમાં શ્રવણ નક્ષત્ર એ મુખ્ય ઠાળ છે. શ્રવણ ન મળે તો પંચમી અથવા હસ્તનક્ષત્રનો સમય લેવો. યજુર્વેદના અનુયાયીઓએ શ્રાવણી પૌર્ણિમાને ૪ મુખ્ય ઠાળ માનવો. તેમનામાં જે જુદી જુદી શાખાઓ છે તેમણે શ્રાવણી માટે ૬૪ પૌર્ણિમા લેવી તે સંબંધીનો નિર્ણય શાસ્ત્રકાગેએ કરેલો છે; અને કેટલીક શાખાઓના દિવસેએ અપાડની તો કેટલાકાએ બાદરવાની પૌર્ણિમાનો વખત લેવો એવું દરાવવામાં આવેલું

છે. સામવેદીઓ માટે ભાદરવા મહિનામાં શુક્લપક્ષનું હસ્ત નક્ષત્ર એ ઉપાકર્મનો મુખ્ય સમય છે; તથાપિ કોઈ પ્રસંગે આ સમય બદલવો પડે છે એવું નિર્ણયસિંધુમાં કહેલું છે. નૂતન મોહનપ્રધન યથેલાઓએ શ્રાવણી કયા નક્ષત્રમાં કરવી તે માટે પણ વિચાર કરવામાં આવેલો છે. એ પ્રમાણે દરેક વર્ષે શ્રાવણીનો વિાધ આટોપવામાં આવે છે. તે દિવસનો શાઓક્ત વિધિ એવો છે કે ઉપનયન યથેલા બ્રહ્મચારી છોદરાઓએ અને ગૃહસ્થાઓ પુરુષોએ ગામના પ્રસિદ્ધ દેવાલયોમાં એકત્ર થઈને ઉપાધ્યાયની સૂચના મુજબ શાઓક્ત મંત્રોચ્ચારપૂર્વક શ્રાવણીનો વિધિ કરવો. પ્રારંભમાં શરીર-શુદ્ધચર્ચા પંચગવ્ય * પ્રાશન કરવું. હોમસિદ્ધિ કરીને ઘરમાં તૈયાર કરેલા ચરની આહુતિ આપવી. આને ઉપાકર્મવિધિ કહે છે. ત્યાર પછી સ્નાન કરીને સપ્તર્ષિ અને અર્ધધતીની પૂજા કરવી અને હોમ સંગ્રહાવીને દધિસકળની આહુતિ આપવી. આને ઋત્મર્જનવિધિ કહે છે. તે પછી ગુરુ અને વડિલોને નગસ્કાર કરીને તેમને યજ્ઞોપવિત આપવું. ત્યાર પછી દશ ગાયત્રીમંત્રોથી મંત્રેલું યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું અને જૂની જાનેઝ કાઢી નાખવી. શ્રાવણીનો એ ત્રીજો અને છેવટનો વિધિ છે. આ વિધિને યજ્ઞોપવિતધારણવિધિ કહે છે. પછી મૃત પિતૃકોને તિલતપંચ આપવું. જેમણે તપંચ દર્શું હોય તેમણે એક ટંક જામવું. શ્રાવણી સંબંધી

આહુ રૂઢિ

એવી છે કે પુરાણમતવાદિ લોક આ વિધિ ભક્તિપૂર્વક પાળે છે.

*ગાયત્રી હત્પત્ર યથેલા પાંચ પદાર્થ: દધિ, ધી, દહી, ઘાણ અને મૂત્ર.

ગામડાંઝોમા દેવાલયમાં શ્રાવણી થાય છે. શહેરોમાં ધણેભાગે ઝેકાદ સાર્વજનિક જગાએ અથવા પ્રતિષ્ઠિત લોકોને ઘેર શ્રાવણી થાય છે અને તે વખતે આસપાસના લોકો ત્યાં ભેગા મળે છે. નવીન મતના લોકો વિધિને બહુ મહત્ત્વ આપતા નથી, એટલું જ નહિ પણ તે આવશ્યક ધર્મવિધિ છે એવું કોઈ કહે તો કેવળ અગ્રજનોએ બટણના તંત્ર પ્રમાણે કરવાની ક્વાયન છે એમ કહીને તેની મરકરી કરે છે. આર્યસમાજપંથના અનુયાયીઓએ શ્રાવણીનો વિધિ તેમના મત પ્રમાણે જુદો જ બેસાડેલો છે. ચર અને દધિસક્તને બદલે ઉત્તમ શીરો બનાવી આ પંથના લોક તેની આહુતિ અગ્નિને આપે છે, અને હોમમા ચંદનનાં લાકડાં અને ધી નાંખી અગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે; પછી કેટલીએક વેદમ્ત્રયા બોલીને યજ્ઞોપવિત ધારણ કરે છે. ગુજરાતમાં શ્રાવણી ધણેભાગે નદી ઉપર અથવા તળાવ ઉપર કે ધર્મશાળામાં કરવાનો રિવાજ છે. પ્રાર્થનાસમાજની મંડળામા નવીન પ્રકારનો ઉપનયન-સંસ્કાર ચાલુ છે, છતાં તેમણે શ્રાવણીને રજા આપી છે. હાલમાં શ્રાવણી માટે બ્રાહ્મણ અને બીજા દિગ્ગેની જે સમજુત થઈ છે તે વિચક્ષણ છે.

શ્રાવણી એટલે શું

એનું તેમને જ્ઞાન જ નથી એવું તેમના એકંદર વર્તન ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્રાવણીનો અર્થ યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવાનો વિધિ એવો નથી. યજ્ઞોપવિત ધારણ એ શ્રાવણીનું અત્યંત ગૌણ અંગ છે, પરંતુ અત્યારે તો તેને જ માત્ર મહત્ત્વ આપેલું છે. કોઈ પણ ધર્મકૃત્ય કરતા પહેલાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. તે જ પ્રમાણે શ્રાવણીને

વખતે બ્રહ્મચર્ય પહેલાં યજ્ઞોપવિત ધારણ કરવું પડે છે એટલું જ. શ્રાવણીનાં મુખ્ય અંગ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્ગન—અર્થાત્ અધ્યયનનો આરંભ અને અધ્યયનની સમાપ્તિ—છે. દાલમાં ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્ગન એ બન્ને કાર્યો એક જ બેઠકમાં આટોપવામાં આવે છે. અધ્યયનનો આરંભ કરવાની તૈયારી કરવી અને તૈયારીની સાથે જ તેની સમાપ્તિ કરવી એ વિલક્ષણ છે. ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્ગનવિધિની વચ્ચે કેટલાએક મહિના જવા બેઠાયે એટલું તો ઉપરચોટીયું બેનારા પણ દમ્બલ કરશે. પ્રાચીન કાળમાં ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્ગનવિધિ શા માટે કરવામાં આવતા તે કહેતાં પહેલાં,

ઉપનયન સંસ્કાર

આ વિધિના મુળમાં હોવાથી તેના સંબંધીની કુંઠ કહીકત નીચે આપીયે છીયે. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં—એટલે વેદ-કાળમાં—ઉપનયનની વિધિ રૂઢ હતી કે કેમ એ કહેવું શક્ય નથી. વેદમાના યજુષાગાદિકનું વર્ગીકરણ કરીને તે કેવી રીતે કરવા એનું વિવેચન ‘શ્રાદ્ધણુ’ નામના ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી સૂરકારોએ કૌટુમ્બિકેએ કરવાના શુભારે ૪૦ મુખ્ય ગૃહ્યવિધિ ઠગવ્યા તે સમાજને માન્ય થયા. સ્મૃતિકારોએ આ વિધિને અથવા સંસ્કારોને દાયદાનું સ્વરૂપ આપીને ઠરાવ્યું કે તે દ્વિગત્વનાં હોતકે છે અને દ્વિગત્વ દાયમ રાખવાને માટે આવશ્યક છે. ગૃહ્યસૂત્ર સ્વયંમાં આવ્યાં તે વખતે ઉપનયનની વિધિ અત્યંત સાદી રીતની હતી. યોગ્ય ઉમર પ્રાપ્ત થતાં જ વિદ્યાર્થી કોઈ નજીક રહેનારા વિદ્વાન, સદાચારી અને જ્ઞાનનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈને પોતાને વિદ્યાદાન આપવા માટે વિનંતિ કરેનો. થોડી વિધિ થયા જ્યાં સિધ્ધને

(બ્રહ્મયજ્ઞ કરવા માટે) ઉપવિત પહેરાવવામાં આવતું. તે જ વખતે વેદાધ્યયનના આરંભ તરીકે ગાયત્રીમંત્રનો ઉપદેશ કરવામાં આવતો. આ પ્રમાણે વિધિ પૂરો થયા પછી તે વિદ્યાર્થીને દ્વિજત્વ * પ્રાપ્ત થતું. અધ્યયન કરવાને માટે ગુરુ પાસે સદ્ જવો તેને જ ઉપનયન કહે છે. આ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરવાના હેતુથી અનેક વિદ્યાર્થીઓ ગુરુ પાસે જતા. બારદાજનો પુત્ર સુકેશ, શિખિનો પુત્ર સત્યકામ, ગાર્ગી ગોત્રોત્પન્ન સૌર્યાપણિ અશ્વલનો પુત્ર કૌસલ્ય, વિદર્ભ દેશનો બાર્ગવ અને કાત્યાનો પુત્ર કળ્યાની એ સર્વ પરશ્વસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે પિષ્પલાદ મુનિ પાસે ગયા એવું પ્રશ્નોપનિષદમાં કહેલું છે. આરણીનો પુત્ર શ્વેતકેતુ બાર વર્ષની ઉંમરે પિતાની આંત્રાથી પોતાના કુળગુરુના આશ્રમમાં બાર વર્ષ મુકી રહ્યો. (છાંદોગ્ય) આ પ્રકારનાં ઘણાં દ્રષ્ટાન્તો આપી શકાશે. તે વખતના ગુરુઓને હાલના ખાનગી નિશાળના માલિકોની માફક નિશાળીયાઓ પોતાને ત્યાં આવે એવી ઇચ્છા થતી. તૈત્તિરીયોપનિષદમાં નીચેની પ્રાર્થના છે :

“મારે ત્યાં બ્રહ્મચારીઓ (શિષ્યો) આવે. તે શિષ્યો શમદમથી યુક્ત એવા થાય. લોકોમાં હું યશસ્વી થાઉં, હું શ્રેયસ્કર થાઉં, હું દ્રવ્યવાન થાઉં.”

* દ્વિજ એટલે જે વખત જન્મ પામેલો. માતા અને પિતાથી પહેલો જન્મ અને ગાયત્રીરૂપી માતા તથા આચાર્યરૂપી પિતા એમનાથી બીજો જન્મ; એવી રીતે દરેક દ્વિજને જે જન્મ હોવાનું માનેલું છે.

અધ્યયન પૂરૂ થયા પછી ગુરુઓને સ્તુતિ અનુસાર દક્ષિણા આપીને તેમનો આશીર્વાદ લેવામાં આવતો હતો અને તે વખતે શિષ્યોનું સમાવર્તન કરવામાં આવતું અભ્યાસ પૂરો થયા સિવાય સમાવર્તન કરતા નહોતા. કમલપુત્ર ઉપકોસન સત્યકામ જાળાનીને ઘેર અધ્યયનને માટે બ્રહ્મચર્યપૂર્વક રહ્યો હતો. સત્યકામે ધીજી સર્વ શિષ્યોનું (બાર વર્ષ પછી) સમાવર્તન કર્યું, પરંતુ ઉપકોસલનું સમાવર્તન કર્યું નહિ. શિષ્ય પામેથી લેવાની ગુરુદક્ષિણા તેને પૂર્ણ જ્ઞાન વ્યાસિવાય તે લેતા નહોતા. યાજ્ઞવલ્ક્યે વિદેહી જનકરાજાએ એક હજાર ગાયો આપવાની કમુન કરી ત્યારે યાજ્ઞવલ્ક્યે કહ્યું, 'પિતા મેડમન્યત નાનુશિષ્ય હરેતતિ (શિષ્યને પૂર્ણ જ્ઞાન આપ્યા પહેલાં તેની પાસેથી કાંઈ લેવું નહિ એવો મારા પિતાનો અભિપ્રાય હતો) આચાર્યો પામેથી જેમ વિદ્ય પ્રાપ્ત થતા તે જ પ્રમાણે

પિતા પામેથી જ્ઞાન અપાદન

કરવાનો જ્ઞાન પણ જૂતા વખતમાં હતો તે માટે અને પ્રાચીન ઋષો સાક્ષી પૂરે છે. માતા તરફથી પણ છોકરાઓને શિષ્ય પણ મળતું અને કેટલાંએક ગામોમાં પણ આચાર્યો પામે જતા તેવી જ રીતે નિદાન રાજા પામે પણ અને જ્ઞાસુ વિદ્યાર્થીઓ હાથમાં સમિધા લઈને જતા પીઓ ગુરુના આશ્રમમાં રહીને અધ્યયન કરતી કે કેમ તે સમગ્રતું નથી, તોપણ તેઓ ધરમાં અધ્યયન કરીને બ્રહ્મવાદિનીનું નામ મેળવતી એમ તો દેખાય છે. વચકનૂતી કન્યા ગાર્ગી બ્રહ્મજ્ઞાની હતી. યાજ્ઞવલ્ક્ય પામેથી તેની પત્ની મૈત્રેયીએ બ્રહ્મજ્ઞાન

સંપાદન કર્યું હતું. આ પ્રમાણે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બ્રહ્મજ્ઞાની હોવાથી માતા, પિતા અથવા આચાર્યો પાસેથી છોકરાઓને ઉપદેશ મળતો. સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ આપવો એવું દેવસનું મત છે. જે પ્રમાણે પુરુષોને ઉપનયનવિધિ કરવામાં આવતો તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓનો વ્રતવધ પણ જૂના વખતમાં થતો હતો. એક ઠેકાણે યમનું વચન મળી આવે છે કે:—

પુરાકલ્પે તુ નારીણાં મૌંજીવંનમિષ્યતે ।

અધ્યાપન ન વેદાનાં સાવિત્રીવચનં તથા ॥ —નિર્ણયસિન્ધુ ।

દ્વાદશ વર્ષાણિ વેદ બ્રહ્મચર્યં ઉપનયનાદૂર્ધ્વં ॥ —સૂત્ર ।

આ ઉપરથી સ્ત્રીઓનું મૌંજીવંન કરીને બ્રહ્મચર્ય પગાવવામાં આવતું એ સિદ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે સ્ત્રીઓને મૌંજીવંન, વેદાધ્યયન મહામંત્રોપદેશ વગેરેનો અધિકાર તે વખતે હતો, માટે જ ઉપનયનને વખતે તેમને ગુરુ થવાનો અધિકાર હતો. કેટલીએક સ્ત્રીઓ જે શ્રવતા સુધી અધ્યયન અને અધ્યાપનમાં વખત ગાળતી તે સમાજમાં પૂજ્ય મનાતી. ગાગી વાચકનવી, વડવા, પ્રાતિયેથી, સુત્રભા, મૈત્રેયી વગેરેને તેમના જ્ઞાનને લીધે બ્રહ્મચારીનીનું નામ મળ્યું હતું. તેમના નામથી તર્પણ આપવું એવું આશ્વકાયનાએ કહેલું છે. ગુરુને ઘેર હોય ત્યારે અને ઉપનયનને વખતે મહામંત્રોપદેશ થયા પછી ગુરુ પાસેથી

બ્રહ્મચારીને ઉપદેશ

મળતો તે અત્યંત મહત્ત્વનો હતો. આ ઉપદેશનો દાખલો તૈત્તિરીયોપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે આપેલો છે. તેનું વિદ્યાર્થીદશામાંના સ્ત્રીપુરુષોએ મનન કરીને તે પ્રમાણે આચરણ કરવા જેવું છે

સત્યં વદ । ધર્મં ચર । સ્વાધ્યાયાન્મા પ્રમદ । સત્યાન્ન
 પ્રમદિતવ્યમ્ । ધર્માન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ । કુશલાન્ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 મત્યૈ ન પ્રમદિતવ્યમ્ । સ્વાધ્યાયપ્રવચનાભ્યાં ન પ્રમદિતવ્યમ્ ।
 દેવપિતૃઋષ્યાભ્યા ન પ્રમદિતવ્યમ્ । માતૃદેવો ભવ । પિતૃદેવો
 ભવ । આચાર્યદેવો ભવ । ઇતિથિદેવો ભવ । યાન્યનવદ્યાનિ
 કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ; નો ઇતરાણિ । યાન્યસ્માકસ્યુચરિતાનિ
 તાનિ ત્વયોપાસ્યાનિ; નો ઇતરાણિ । યે કે ચાસ્મચ્છેયાશ્સો વ્રાહ્મણા,
 તેષાં ત્વયાડ્ડયનેન પ્રશ્નસિતવ્યમ્ । ધદ્વયા દેયમ્ । અધદ્વયાડ્ડેયમ્ ।
 ત્રિયા દેયમ્ । દ્વિયા દેયમ્ । મિયા દેયમ્ । સંવિદા દેયમ્ ।
 આચાર્યાય પ્રિય ધનમાહુત્ય પ્રજાતન્તુ મા વ્યવચ્છેત્સી ॥

અર્થ:—મત્ય બાપણુ કર ધર્મ પ્રમાણે વર્તન રાખ.
 અધ્યયનમા પ્રમાદ કરીશ નહિ. ધર્મ સબધી વિધયોમાં
 પ્રમાદ કરીશ નહિ આપણુ કુશળ થાય તે કર્મ કરવામાં
 પ્રમાદ કરીશ નહિ. બૂનમાત્ર માટે કર્મ કરવામા પ્રમાદ
 કરીશ નહિ. સ્વાધ્યાય અને પ્રત્યન માટે પ્રમાદ કરીશ નહિ.
 દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમા પ્રમાદ કરીશ નહિ માતાને
 દેવની માફક માન. પિતાને દેવની માફક સમજ. આચાર્યને
 દેવની માફક માન આપ. અનિથિને દેવની માફક સમજ.
 જે કર્મ નિધ નથી તેનું જ આચરણુ કર; જીજ્ઞં કર્મનું
 આચરણુ કરીશ નહિ. અમારા (શુરના) જે સતકર્મ હોય
 તેનું જ આચરણુ કર; જીજ્ઞં કર્મનું આચરણુ કરીશ નહિ.
 જે અમારાથી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણુ હોય તેમને આસન આપીને
 તેમના શ્રમનો પરિહાર કર. જે કાંઈ આપવાનું હોય તે
 શ્રદ્ધાથી આપ; અશ્રદ્ધાથી આપીશ નહિ. મર્યાદાયુક્ત આપવું;
 બીતિયુક્ત આપવું; ઝોળખાણુ કરીને આપવું. (અધ્યયન પૂરું

યયા પછી) આચાર્યને પ્રિય એવું ધન આપીને ગૃહસ્થાશ્રમને
ઉપભોગ લે.

આ ઉપરાંત કોઈ પણ વિકટ પ્રસંગને વખતે વર્તન
કેવું રાખવું તે બદલ શંકા આવે તો વિદ્વાન, નિરુપદ, સચ્છીલ,
સદાચારસંપન્ન એવા મહાજનોની સલાહ લઈને તે પ્રમાણે
આચરવું એમ પણ કહેવું છે. આ ઉપદેશ અમૃતતુલ્ય છે
એવું કોણ નહિ કહે ? અધ્યયનને માટે વિદ્યાર્થી આચાર્યને
ઘેર ઘણો વખત ગાળતા. તે મુદતમાં જ્ઞાનસંપાદન માટે તેમને
દેશપર્યટન પણ કરવું પડતું એમ દેખાય છે. ગૃહદારણ્યક ઉપ-
નિષદમાં લલાતો પુત્ર ભુજ્યુ અધ્યયનમત આચરતો હતો તે
વખતે એ મદ્રદેશમાં પર્યટન માટે ગયો હતો એવો ઉલ્લેખ છે.
તે વખતે અધ્યયનનો અર્થ ગોખણપટ્ટી થતો નહોતો. દરેક
વિષય બરાબર સમજ્યા સિવાય આગળ અભ્યાસ કરવાની
પરવાનગી નહોતી. વેદાધ્યયન એ અભ્યાસનું મહત્ત્વનું અંગ
હતું અને તે અર્થ સમજીને કરવું પડતું. હાલની પોપટપંચીની
અને અર્થજ્ઞાન સિવાયની પાઠ કરવાની વૈદિકમાં જે રીત છે
તે અત્યંત અશ્લાઘ્ય માનવામાં આવતી. આ સંબંધી
નીચેની ઋચા ઋગ્વેદમાં મળે છે.

ઋષો બહારે પરમે વ્રોમન્યસ્મિન્દેવા અવિવિશ્વે નિષેદુઃ ।

યસ્તન્ન વેદ કિમૃચા કરિણ્યતિ ય ઇતદ્વિદુત ઇમે સમાસતે ॥

અર્થ:—જેને ઠેકાણે સર્વ દેવ છે એવા પરબ્રહ્મ માટે
સર્વ મંત્ર છે. જે પરબ્રહ્મને જાણતો નથી તેને ઋચાઓ શા
ઉપયોગની થશે ? જે તે પરબ્રહ્મને જાણે છે તે જ માત્ર તત્સ્વરૂપ
તરફ જાય છે.

उत त्व पश्यन्न ददर्श वाचमुत त्वः शृण्वन्न शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्मै तन्वं ? विसत्त्वे—

અર્થ:—જે પુરુષ માત્ર વેદપાઠ જ કરે છે અને તેનો અર્થ સમજતો નથી તે વેદવાણી જુઓ છે છતાં જ્ઞેતો નથી. જ્ઞેને અર્થજ્ઞાન નથી તે વેદ સાંભળતાં છતાં સાંભળતો નથી. જ્ઞેને અર્થજ્ઞાન છે તેને જ શ્રુતિ પોતાનું તન અર્થાત્ રહસ્ય પ્રકાશિત કરે છે. જ્ઞાન સિવાય કરેલા પાઠાતરોની મદદથી મોક્ષનો અને ધર્મનો માર્ગ જાણવાનારા વૈદિક અને તેમના પર બરોસો રાખીને કર્માડંબરમાં વીંટળાઈ ગયેલા જનન અને જન્મેની સ્થિતિ સરખી જ શોચનીય છે. ઉપનિષદકાળમાં ઉપનયનની જે પદ્ધતિ હતી તે બદલાઈને સ્મૃતિ અને પુગણકાળમાં ઉપનયન તથા અધ્યયનના પ્રકાર પણ બદલાયા. દરેક વર્ણના દરજ્જા અને અધિકાર સંબંધીના નિયમો સ્મૃતિકારોએ ઠરાવ્યા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ જે મુખ્ય ચાર ભેદ છે તે પૈકી પહેલા ત્રણ વર્ણને ઉપનયનનો સંસ્કાર આવશ્ય થવો જોઈએ એવું ઠગવવામાં આવ્યું. શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓને જનોઈ પહેરવાનો અધિકાર નથી એમ ઠરાવ્યું, કારણકે સ્ત્રીઓને શ્રદ્ધવત્ માનવી એવો મત સ્મૃતિકારોએ આપ્યો હતો. આચાર્યને ઘેર બ્રહ્મચર્યથી રહીને અધ્યયન કરવાનો ચાલ સ્મૃતિકાળમાં હતો એવું દેખાય છે, કારણકે સ્મૃતિમાંની અનુગ્રા ઉપરથી તે વિષેનો તર્ક થઈ શકે છે. પરંતુ આ પ્રાચીન પદ્ધતિનો ધીમે ધીમે લોપ થતો ગયો અને યોગ જ ઉપનયન કરીને બાપ અથવા ખીજા કોઈ નજીકના સગાને મત્રોપદેશ પુરતા શરુ કરવાનો ચાલ પડ્યો. પણ હાલમાં તો પુરુષની બાબતમાં બ્રહ્મચર્ય, શરુને ઘેર વાસ, વેદાધ્યયન વગેરે સર્વ લુપ્ત થયાં

છે અને છોકરાની જનોઈ થતાં જ તેના વિવાહ કરવાની તૈયારી થતી અનેક કુટુંબોમા જોવામા આવે છે. આજે ઉપનયન, આવતી કાલે સમાવર્તન, કાશીયાત્રાએ જવાનો નાટકી ઘાટ, કાશીયાત્રાએ જવાનો ડોળ કરીને નીકળેલા આઠદસ વર્ષની ઉમરના બહુકને દીકરી આપીને ગૃહસ્થાશ્રમી બનાવવાની વાત કરીને તેને પાછા ફેરવવાનો તમાશો, ભિક્ષાવળીનો કર, બ્રહ્મચર્યની દીક્ષા આપવા માટે તૈયાર કરેલા મંડપમાં પ્રદક્ષિ કરેલા અગ્નિનાગયણુ સામે નૃત્યાગનાઓનો નાચ, ઠાંકમાઠથી થતો ભોજનસમારંભ વગેરે જોઈએ છીએ ત્યારે આપણે ઉપનયનનું ખરૂં મહત્ત્વ જૂઠી ગયા છીએ એમ સિદ્ધ થાય છે. ઋષિઓના વંશજો, દિગ્ગે બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો ! આવા પ્રકાર તમે કેટલા વખત સુધી ચાલુ રાખશો ? સદભિમાનપૂર્વક દાસની સ્થિતિ સુધારવી એ તમારું કર્તવ્ય નથી શું ?

ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન

ઉપસા વિવેચન ઉપરથી જણાઈ આવશે કે પ્રાચીન કાળમાં ઉપનયનનો સંસ્કાર એ જ વિદ્યાભ્યાસનો આરંભ હતો; પરંતુ લાગલાગટ વર્ષ સુધી અધ્યયન ચાલતું નહોતું. દરેક મહિનામાં અનધ્યાયની (રજની) કેટલીએક તિથિઓ હતી. ખરા અધ્યયનનો વખત ચોમાસું ગણીને તેની શરૂઆતમા આવણુ શુદ્ધ પંચમી અથવા પૂનમને દિવસે વેદાધ્યયનનો પ્રારંભ કરવામા આવતો. પ્રારંભ પૂર્વે જે હોમવિધિ કરવામાં આવતો તેને જ ઉપાકર્મવિધિ કહેતા. આવણુ માસની શરૂઆતથી ચોમાસું પૂરું થઈને ઇંડીના દિવસ આવે ત્યાં સુધી અધ્યયન ચાલતું, અને માધ મહિનામાં તે સાલતું અધ્યયન પૂરું થયું સમજીને હોમ સળગાવીને જે વિધિ કરવામાં આવતો

તેને જ ઉત્સર્જન કહેતા. આ પ્રમાણે વર્ષમા ફક્ત છ સાત
 મહિના સુધી જ અધ્યયન ચાલતું બાળીના ચારપાય મહિના
 સુધી વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરેના વિષયોનું મનન કરવામા
 અને બીજા સામાન્ય વિષયોનું જ્ઞાન કરી લેવામા
 ગાળતા તે વખતે ચોંદ્ર વિદ્યા અને ચોસક કળાનું જ્ઞાન દરેક
 જણને હોવું જોઈએ એમ લોકો માનતા હતા. મૃત્યુકટિક
 નાટકના ઉપોદ્ધાનમા શૂદ્ર રાજા માટે લગ્નવામા આવેલું છે
 કે તે મગ્ગવેદ, મામવેદ, ગણિત, ચોસક કળા અને હસ્તિશિલ્પ
 વિદ્યામા કુશળ હોવો આ ગણ વિશે મ્હદ્દયુગણ્યમા પણ એક
 વાત કહેવામા આવેલી છે શ્રીકૃષ્ણ અને શ્રીગમ વેદવિદ્યામા
 અને તત્ત્વજ્ઞાનમા જોગલા પાગ્ગત હતા તેના જ તેઓ યુક્ત-
 કળામા અને ગન્ધર્ભમા પણ પાગ્ગત હતા તેમનું શિક્ષણ
 આચાર્યોના આશ્રમમા જ પૂર થયું હતું એ આશ્રમ હાનના
 સુધરેલા રાટ્ટની 'બોર્ડિંગ સ્કૂલ' જેવા હતા અને કપિ એ
 'પ્રોફેસર' હતા. આ વિદ્યાનગમ વી બહાર પડનારા વિદ્યાર્થીઓ
 તેજ પુજ, સ્વાનનબી, સદાયરણી, ધીરોદાસ અને
 પ્રેમજી હતા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો માટે તેમજ તેમના
 પરમપૂજ્ય ગુરુ માટે તેમના અત કળ્યમા પૂજ્યશુદ્ધિ
 હતી હાનમા આર્યમગાંઓ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે
 ગુરુકુલ નામની સસ્થા સ્થાપન કરીને ઉત્તમ નાગરિકો
 તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે કનિય ડો ગ્રીન્દનાથ ટાગોરના
 શાતિનિકેતનમા પણ અનેક આર્યપુત્રો જ્ઞાન સંપાદન કરે છે
 એ શુભ ચિન્ન છે. જે પ્રમાણે ખરી રીતે શ્રાવણી એ ઉપાકર્મ
 અને ઉત્સર્જનનો ધાર્મિક નિધિ છે અને આજમાન તેને
 માટે યજ્ઞોપવિતધારણનિધિની જે સાર્વત્રિક સમજણ છે

તે બૂલ બરેલી છે, તે જ પ્રમાણે ઉપનયનની પછી સમાવર્તન થતાં સુધી આચાર્યોના આશ્રમમાં નિયમિત રીતે અધ્યયન માલતું હોઈને તથા ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન વિધિ અધ્યયન સંબંધી જ હોવાથી સમાવર્તન થયું. હોય એવા વિદ્યાર્થીઓએ અને વિવાહ થઈને ગૃહસ્થાશ્રમમાં દાખલ થયા હોય એવા વિદ્યાર્થીઓએ આ વિધિ દર સાત કરવો કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન છે. કારણકે જેમનું વેદાધ્યયન જ બંધ પડેલું છે અથવા જે વેદાધ્યયન કરતા નથી એવા લોકોએ આ ઉપાકર્મ-ઉત્સર્જન વિધિ દર સાત કરવો એ સંયુક્તિક દેખાતું નથી. હે દિગ્મે ! તમે ઉપનયન અને સમાવર્તન સંબંધીનું અધ્યયન, બ્રહ્મયજ્ઞ, શુરુગૃહમાં વાસ વગેરે બાબતો તમારા ઉપનિષદકાલીન પૂર્વજોની માફક કરો છો કે ? હાલ શ્રાવણીને દિવસે જ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન એક જ બેડકે કરો છો તે ચોખ્ખું છે શું ? તમારા વૈદિકો તે દિવસે જે ઋતિસ્મૃતિશાસ્ત્રપુરાણોક્ત વિધિ તમારે હાથે કરાવે છે તેનો મર્મ અને તેમજ પોથીમાંથી વાંચી બનાવેલા વાક્યોનો અર્થ મને અથવા તમને સમજાય છે શું ? શ્રાવણીનું મુખ્ય અંગ એટલે યજ્ઞોપવિતધારણ એમ જે તમે સમજો છો તે બૂલભરેલું છે એમ તમને લાગતું નથી શું ? વાશ, યજ્ઞોપવિતને ધાજે એવું તમારું વર્તન છે ?

યજ્ઞોપવિત પહેરવાની રીત

આચાર્યોના ઉચ્ચ વર્ણોમાં છે. આ રીત પહેલવહેલી યજ્ઞયાગાદિકનો વિધિ કરવામાં આવ્યો તે વખતે—એટલે કે બ્રાહ્મણો અને ઉપનિષદો એ યજ્ઞો અસ્તિત્વમાં આવ્યા ત્યારે જ—પ્રચારમાં આવી. રાતપથ બ્રાહ્મણમાં દહેલું છે કે બ્યારે સર્વ મનુષ્યો પ્રભાવતિ પાસે આવ્યા ત્યારે દેવ અને પિતરોએ

યજોપવિત પહેર્યું હતું. કૌશિતકી ત્રિકાલ સૂર્યની પ્રાર્થના કરતો હતો અને પ્રભાતસમયે ઉપાસનાને વખતે યજોપવિત ધારણ કરતો હતો એવું કૌશિતકીઉપનિષદમાં કહેલું છે. અર્થાત્ સૂર્યોપાસનાને તે યજ્ઞ જેવી માનતો હતો. હાલમાં ગાયત્રીનો જ્ઞપ કરતી વખતે યજોપવિત હાથમાં ધારણ કરવાની જે પદ્ધતિ છે તે કૌશિતકીની સૂર્યોપાસનાની પદ્ધતિને મળતી આવે છે.

હાલની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇએ તો યજોપવિત સંબંધીનાં ધર્મકૃત્યો વિસરાયાં છે, છતાં તેમનું મહત્ત્વ બધાને જણાવા લાગ્યું છે; અને જેમને યજોપવિત પહેરવાનો અધિકાર નથી

• ગાયત્રીમંત્રને અત્યંત પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ માનવામા આવે છે. છાંદોગ્યોપનિષદમાં કહેલું છે કે:—

ગાયત્રી યા इदं सर्वं भूतं यदिदं किं च वाग्ने
गायत्री वाग्ना इदं सर्वं भूतं गायति च प्रायते च

‘ગાયત્રી એ જ સર્વ પ્રાણીનત અથવા સ્થાવરજંગમાદિ નત છે. ગાયત્રીનો અર્થ વાણી છે. આ સર્વ પ્રાણીનત પાસે વાણી જ રાખે કરાવે છે અને સર્વનું રક્ષણ કરે છે.’ વળી આગળ એક ઠેકાણે કહેલું છે કે ‘પુરુષ એ જ યજ્ઞ છે. તેનાં જે ચોવીસ વર્ષો તે જ પ્રાતઃસ્તવન ગાયત્રીના ચોવીસ અક્ષરો છે અને પ્રાતઃસ્તવન ગાયત્રીમંત્રથી કરવામાં આવે છે.’ જુદાદારણ્યકોપનિષદમાં નીચેની દ્રષ્ટિકત છે: ‘ગાયત્રી અપ્યાત્મરૂપી પ્રાણને ઠેકાણે સ્થિત છે. પ્રાણ એ ગાય. તેણે છદ્રિયોત્ત્વ રક્ષણ કર્યું માટે તે ગાયત્રી. આચાર્ય જે વખતે સવિતૃ દેવાત્મક ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરે છે ત્યારે તે તેના પ્રાણુત્ત્વ રક્ષણ કરે છે. અગ્નિ એ જ ગાયત્રીનું મુખ છે. જે પ્રમાણે અગ્નિમાં ગમે તે હોમવાથી તે સર્વનો નાશ થાય છે તે જ પ્રમાણે ગાયત્રીવિઘ્નાથી પાતકોનો નાશ થકેને (મનુષ્ય) પુનીત, જરારહિત અને મૃત્યુરહિત થાય છે.’

એવું શાસ્ત્રકારોએ ઠરાવ્યું હતું, અથવા જેઓ દિન હોવા
 છતાં રૂઢિને લીધે અથવા એદરકારીથી યજ્ઞોપવિત ધારણ
 કરતા ન હતા તે બધા મૌન્યધનાદિ સંસ્કાર પોતાની જાતમાં
 દાખલ કરવા માટે ઉદ્યુક્ત થયા છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની
 સ્થાપના થઈ ત્યારથી ધર્મસ્વાતંત્ર્ય અને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો
 વાવટો આ દેશમાં રોપાયો છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે
 દરેક જાતિ પોતાની રિચિતિનો વિચાર કરવા લાગી અને
 પોતાની યોગ્યતા અનેક ઉપાયોથી વધારવાનો યત્ન કરવા લાગી.
 ધર્મની બાબતમાં બ્રાહ્મણોનો દાખલો લઈને તેમના રિવાજોનો
 પોતાનામાં પ્રચાર કરવાનો ધણા યત્ન કરે છે. દરેક વર્ષે કન્યાકુમારીથી
 દિમાલય સુધી જે હજારો જાતિપરિવ્રોજ બરાબ છે તેમણે
 પસાર કરેલા કરાવો તરફ જોઈએ તો તેમનું અંતિમ
 ધ્યેય પોતાની ઉન્નતિ કરવી એ જ છે એમ દેખાય છે. નીચલી
 વર્ણના લોક પોતાનો સમાવેશ ઉપલી વર્ણમાં (જાતમાં) કરી
 લેવાનો યત્ન કરે છે. કેટલાએક પોતાને બ્રાહ્મણ તો કેટલાએક
 ક્ષત્રિય અને કેટલાએક પોતાને વૈશ્ય કહેવડાવવામાં માન સમજે
 છે અને ઉચ્ચ વર્ણના પુરાણમતવાદી લોકો એમ સમજે છે
 કે નીચલા વર્ણનો આવો પ્રયત્ન કલિયુગને શોભે તેવો
 છે અને તેથી જગપ્રલય જલદી જ થશે એવું તેઓ અંતઃ-
 કરણપૂર્વક માને છે. જિનગર (દક્ષિણ ગા વાઘરીના જેવી એક
 હલકી જાત છે) જેવા અસ્પૃશ્ય માનેલા લોકોએ પણ જનોનાં પહેરી
 બ્રાહ્મણોની બરોગરી કરવાનો યત્ન ચલાવ્યો છે; તે જ પ્રમાણે
 ખીજ કેટલીએક થઈ જાતો ઉઘાડેઝોગે જનોનાં પહેરવા લાગી
 છે. ખીજ બાણુએ બ્રાહ્મણ વર્ણના શિશુ મેળવેલા લોકો
 જાતિમેદને મહત્ત્વ ન આપનાં ધણાક તો તેને તોડી પાડવાનો પ્રયત્ન.

કરે છે વળી ચમાર અને બીજા આસરે પાત્ર કરેડ અસ્પૃશ્ય
 માનાયેલા લોકોને ડેળવણી આપીને તેમને સમાજમાં સરખા
 હક અને અધિકાર મળે એના પ્રયત્ન ફેટલાન કરવા લાગ્યા છે.
 કુદમા કહેવાતું કે નીચલા વર્ણના સુશિક્ષિત લોકો ઉચ્ચ વર્ણમાં
 દાખલ થવાનો અને શ્રેષ્ઠ વર્ણના સુશિક્ષિત લોકો સર્વ
 વર્ણોને એક જ પાયરી પર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે દુ ખની
 વાત એટલી જ છે કે જે હલખી મનાયેલી જાતો ઉચ્ચ જાતોમાં
 પોતાની ગણતરી થાય તેટલા માટે યત્ન કરે છે તે તેમનાથી
 હલકી-નીચ મનાયેલી જાતોને પોતામાં સામેલ કરી લેવાને
 અથવા પોતાની બરોબરીની ગણવાને તૈયાર હોતી નથી

હેતુ અને બોધ

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ
 સાવરા માટે પ્રાચીન કાળમાં સમાજે તે અખતની પરિસ્થિતિને
 અનુસરીને આચાર સબધી નિયમો દર્શાવેલા હતા ત્રિપલાગાધત
 એના નિયમ દરમ્યાન શક્ય નથી જે પ્રમાણે મનુષ્યના અનુભવમાં
 ઉમેરો થાય તે પ્રમાણે સમાજના નિયમ બદલાય છે, અને
 નવીન પરિસ્થિતિને યોગ્ય એવા સામાજિક નિયમો દર્શાવવામાં
 આવે છે આની રીતે સમય પ્રમાણે વર્તનક્રમમાં યોગ્ય
 ફેરફાર કરેલો એ સમાજના જીવંતપણાનું અને પ્રગતિનું
 લક્ષણ છે આપણા દેશમાં વેદકાળથી આજસુધી કેટલા બધા
 ફેરફાર થયા છે! રાજકીય અને બીજા પ્રમાણે ફેરફાર થવાથી
 પણ લોકોના આચારવિચારમાં ફેરફાર થાય છે. તથાપિ
 પુરાણપ્રિયતાનો ચુલ્લ આપણા હિન્દુઓમાં વિશેષ બલવત્તર
 હોવાથી આપણે કેટલાએક અત્યંત પ્રાચીન રીતગિવાજોને
 વળગી રહીએ પરંપરાગત શક્તિમાં શુ રહસ્ય છે, તેમાં

ગ્રાજી ભાગ કેટલો છે વગેરે જોઈને છીપ નાખી દઈ મોતી
 લેવાનો પ્રયત્ન આરંભ્યા વગર આપણી ઉન્નતિ થશે નહિ.
 શ્રાવણીનો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં જ આપણા ઉપનયનસંસ્કારની,
 જૂના ઋષિઓની અને પ્રાચીન આત્રમોની યાદ રહેજે
 આવે છે. આવે વખતે આપણું પગલું યોગ્ય માર્ગમાં છે કે
 કેમ તેનો વિચાર કરીને આપણે પોતાને માટે અને ભાવિ પ્રજા
 માટે સદ્ભિમાનપૂર્વક ખરો માર્ગ આપીને તૈયાર કરવો
 જોઈએ. ચાલુ પરિસ્થિતિમાં માત્ર વેદાધ્યયન ઉપર
 અવલંબી રહેવું શક્ય નથી. માટે વેદ એટલે જ્ઞાન;
 અને એ અર્થથી સમયાનુસાર જે જ્ઞાન આપણે સંપાદન
 કરીએ છીએ તે જ જ્ઞાન બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી ઉત્સાહથી સંપાદન
 કરવામાં શી હરકત છે? તે જ પ્રમાણે માઆપોએ, શાળા અને
 મહાવિદ્યાલયોના ગુરુજનોએ ઉપનિષદનો અમૂલ્ય ઉપદેશ
 ભાવિ પ્રજાના હૃદયપર ઠસાવવા માટે યત્ન કેમ ન કરવો
 જોઈએ? કોઈ પણ પ્રકારની સ્થિતિમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરવાનો
 ઉમંગ ભાવિ પ્રજાના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન કરી આપવો એના
 જેવું ખીન્નું કોઈ પુણ્યકર્મ નથી. વડિલ માણસો, ગુરુ
 અને સમાજના આગેવાન લોકોએ આ કાર્યનું મરહવ
 જાણીને તેને શક્તિ અનુસાર મદદ કરવી જોઈએ. અમે તો
 એમ જ સમજીએ છીએ કે શ્રાવણી એ અધ્યયન માટેનું
 જ્ઞાનનિષ્ઠ લોકોનું એક સંમેલન છે. સર્વ વિદ્વાનોએ અને
 જ્ઞાનાર્જનની ઇચ્છા રાખનારા તરુણોએ તે દિવસે ભેગા થઈને
 જ્ઞાનાર્જન માટેની પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવી, નાનાઓએ
 મોટાઓ માટે આદર વ્યક્ત કરવો અને જ્ઞાનતપ કરનારાઓએ
 ચિહ્ન (Badge) તરીકે યજ્ઞોપવિત ધારણ કરીને તેને શ્રે.ભે

એવું વર્તન રાખવાનો નિશ્ચય કરવો. યજ્ઞોપવિત પહેરનારનું
 ઝોઝે વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન અને ધર્મની બાબતમાં શ્રેષ્ઠતા
 સંપાદન કરીને પોતાનાથી નીચેની પાયરીના કોકોને ઉપથી
 પંક્તિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નિરક્ષર અને
 અજ્ઞાની લોકોએ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મ થયો માટે પોતાને
 બ્રાહ્મણતા પ્રાપ્ત થયું એમ માનવું કદાપિ યોગ્ય થશે નહિ.
 માટે પોતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય તોપણ પોતાની
 યોગ્યતા વધારીને ઉપવિત ધારણ કરવાનો પોતાનો અધિકાર
 છે એમ તેણે માનિત કરવું જોઈએ; એટલે પછી ઉપવિતના
 અધિકાર બદલ તકગર રહેશે નહિ.

(રાખડી) પોવતી પૌર્ણિમા

દરેક શ્રાવણી મૌર્ણિમાને દિવસે પોવતી ધારણુ ઠરવાનેા આલ દિન્દુસ્તાનના ધણા ભાગોમાં જોવામાં આવે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં આ વિધિને પવિત્રારોપણુ નામ આપેલું છે. તે પોવતીઓની લંબાઇ કેટલી રાખવી અને કેટલી ગાઠો મારવી તે પણ ઠરેલું છે, અને તે તૈયાર કરનારો જે જ્યોતિષી અને ગોરજનો વર્ગ તેને તે દિવસે કંઈક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. પોવતીઓમાં ઉત્તમ, મધ્યમ અને દનિષ્ટ એવા ત્રણ વર્ગ છે. તેમને વિષે ધર્મગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થયેલી માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. કપાસના મુતરની નવમુતી, એકસો આઠ આંટાવાળી, મૂર્તિના ધુરંણુ સુધી પહોંચે એટલી લાંબી અને ચોવીસ ગાડોવાળી પોવતીને ઉત્તમ સમજવી. ૫૪ ફેરાવાળી, બેગસુધી પહોંચે તેટલી અને બાર ગાડોવાળી પોવતીને મધ્યમ સમજવી. નાભિ સુધી લાંબી અને આઠ ગાડોવાળી પોવતીને દનિષ્ટ સમજવી. આ પ્રમાણે પોવતી

તૈયાર કર્યા પછી સુતરની નવસુતીને ૧૨૦ અથવા ૭૦ આંટા મારીને તેની પગ સુધી લાંબી એવી ૧૦૮ અથવા ૨૪ અંધીની વનમાલા કરવી. પછી નવસુતીનું ૧૨ આંટાનું અથવા ૧૨ અંધીનું ગંધપવિત્ર બનાવવું. નવસુતીના ૨૭ ફેરાનું ગુરુપવિત્ર બનાવી ત્રણસુતીની અંગદેવતાની પોવતી કરવી. શિવલિંગના આકારની માદક શિવની પોવતી કરવી. ત્યાર પછી પંચમવ્યથી પ્રોક્ષણ કરીને તેને શુદ્ધ કર્યા બાદ ૧૦૮ વખત અભિમંત્રણ કરવું. પોવતીઓની ગાઠીને કંકુ લગાડયા પછી તેને પાત્રમાં સુટી દેવની સામે ધરવી અને સર્વ પ્રકારના વિઘ્નેનો નાશ તેમ જ ક્રિયાયોગ થવા માટે હામા કર એવી રીતે દેવની પ્રાર્થના કરવી. તે પછી તે પોવતીઓને ડોકાણે ઝૂકાર, મોમ, વડ્ડનિ, નાગેશ, મુર્ધ, શિવ, વિશ્વદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે અનેક દેવતાઓનું આવાહન કરીને તે દેવને અર્પણ કરવી. ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્યાદિક ઉપચારોથી દેવની અને પોવતીઓની પૂજા કર્યા પછી ગુરુની પૂજા કરવી અને તેને પોવતી આપવી. કુટુંબમાના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોવતી હાથે બાંધવી. બ્રાહ્મણ સાથે મિષ્ટાન્ન ભોજન કરવું. ગ્રાવણ શુદ્ધ આડમ અને ચૌદશ એ પોવતી ધારણ કરવાની તિથિઓ છે, તેમણે શાસ્ત્રોક્ત રીતે તે વિધિ કરવામાં આવતો ન હોવાથી પૌર્ણિમાને દિવસે તે આટોપી લેવામાં આવે છે. પવિત્રાગેષણ હમેશાં કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, પરંતુ હાલમાં તે પ્રમાણે કેમ કરવું નથી.

ઉત્તર તરફ આ વિધિને રક્ષાબંધન કહેવામાં આવે છે, માટે જ આ પૌર્ણિમાને ત્યાના લોકો રાખીપૂનમ કહે છે. રજપૂત લોકોમાં આ રક્ષાબંધનનો ચાલ છે. જુના વખતમાં તે દિવસે ગ્રાવણી નામનો પાદ્મન નાગ પ્રીત્યર્થે કરવામાં

આવતો હતો. નાગથી ઇજા ન પહોંચે તેટલા માટે આ યજ્ઞ કરવામાં આવતો. તેનું જ રૂપાંતર થઈને રક્ષાબંધનનો વિધિ પ્રચારમાં આવ્યો હશે; કારણકે મુખ્યત્વે કરીને નાગ જેવા ઝેરી પ્રાણીના દંશથી અપમૃત્યુ પ્રાપ્ત ન થાય માટે રક્ષાબંધન કરે છે, અને ધણુંકરીને જેન ભાઈને હાથે રક્ષા બાંધે છે. શત્રુના સ્થાનમાં વગર હરે જઈને તે દિવસે રજપૂત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે યુદ્ધ કરનારા દુશ્મનને હાથે પણ રક્ષા બાંધતી હતી; તેથી દ્વેષભાવ મટી જઈને હલય પક્ષમાં સલાહ થતી એમ કહેવાય છે. જે પ્રમાણે પરસ્પર પ્રેમ અને મૈત્રી વધારવા માટે ‘તિલગુળ’ (સંક્રાંતિને દિવસે સાકરના પાકમાં ઘોળીને તૈયાર કરેલા તલ) આપવાનો સંપ્રદાય આજુ છે તે જ પ્રમાણે આ રક્ષાબંધનનો વિધિ સમાજમાં એક્ય અને પ્રેમભાવ વધારવા માટે યુદ્ધકુશળ એવા રજપૂત લોકોમાં રૂઢ થયો હશે.

હેતુ અને બોધ

ગ્રાહ અથવા ખીજાં ધાર્મિક કૃત્ય કરતી વખતે ગોરજ પોતાની કરાંચલી પાસેની આંગળીમાં દર્બનું વેટન ચડાવે છે. તેને પવિત્ર એવું નામ આપેલું છે. પવિત્રારોપણ કર્યા વગર શુભાશુભ કૃત્યનો આરંભ થઈ શકતો નથી. તેનો અર્થ શો ? દેવ અથવા પિતરના સાન્નિધ્યમાં હોવાની જ્યારે આપણે કલ્પના કરીએ છીએ ત્યારે શરીર ઉપર પાવિત્ર્યનું અધિષ્ઠાન કરવું એ આવશ્યક છે, અર્થાત્ દેવ અને દેવની માણક પૂજ્ય એવા પિતરો સાથે સંબંધ રાખવાની પાત્રતા આપણામાં પાવિત્ર્યને લીધે જ આવે છે. દર્બનું વેટન અથવા સુતરનો ધાગો એ પાવિત્ર્યની નિશાનીઓ માનેલી છે. જે પ્રમાણે તે ‘પવિત્ર’

થઈ શકતી નથી તે જ પ્રમાણે તેમને લીધે શરીરમાં પાવિત્ર્યનો
 પ્રાદુર્ભાવ થવો શક્ય નથી. મૂર્તિ કાંઈ દેવ નથી, પરંતુ
 ઈશ્વરનું સાન્નિધ્ય મૂર્તિરૂપે નેત્રમાં સ્થાપિત કરવાને મૂર્તિની
 સાધન રૂપે જરૂર છે. તેવી જ રીતે પોત્તી જેવું શરીરમાં
 પાવિત્ર્ય લાવનારૂં માદળીયું પામે ન હોય તો પણ પાવિત્ર્ય
 રાખવા માટેનું મહત્ત્વ આપણા મનમાં હંમેશાં છે અને તે હંમેશાં
 જોઈએ. પરંતુ માત્ર શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે જ એ 'પવિત્ર'
 ધારણ કરવાનું છે એમ નથી, પણ તે દરરોજ ધારણ કરવું
 જોઈએ. પછી આપણે દોષનાથી પણ કરવાનું કારણ રહેશે
 નહિ. કાયા, વાયા અને મનને સંદોષિત પાવિત્ર્યની સંતા
 નીચે રાખવા જોઈએ. અપવિત્ર આચરણને લીધે પરમેશ્વરે
 આપેલી કાયાનૌકાનો નાશ થાય છે. આપણા દેશ
 માટે, આપણા ધર્મ માટે, આપણા દેહ માટે અને આપણા
 મન માટે, ઇલ્લોહ માટે અને પરલોક માટે આપણે પૂર્ણ પવિત્ર
 રહેવું જોઈએ. પાવિત્ર્ય વગર શૌર્ય નથી, પાવિત્ર્ય વગર
 ઔદય નથી અને પાવિત્ર્ય વગર શાન્તિ નથી. આપણે હિન્દુ લોકો
 સમજીએ છીએ કે આપણી ઉત્પત્તિ પરશ્વહથી થયેલી છે. પત્ની
 તે મુખમાંથી થઈ હોય કે પગમાંથી થઈ હોય. પરમેશ્વરનું મુખ
 જેટલું પવિત્ર છે તેટલા જ તેના પગ પણ પાવત્ર છે. આપણે
 બધાને ઇશ્વરભૂત છીએ, તેના જ વિરાટ દેહના અંશ છીએ તો
 પછી તેની જ માફક પવિત્ર રહેવું એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી ?
 અતીતિના માર્ગે જવાથી હુખી રચિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે
 મુધારવા માટે દેવની સ્તુતિ કરવામાં અથવા 'હે દેવ તું
 અમુક કર' એવા રોજીયા રાવામાં કંઈ જ અર્થ નથી. તેના
 ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને સત્કર્ય મા નિષ્કામ શુદ્ધિથી સંદોષિત

તદ્દલીન રહેવું એ એક જ માર્ગ આપણે આર્યોને માટે
 ઉચિત છે. ક્ષણભંગુર સુખને માટે અથવા જીવિતને માટે
 વ્યવહારમાં અપવિત્રતા રૂપી તપશ્ચર્યનું મિત્રત્વ સંપાદન કરવું
 એના જેવું ખીજું ધાતકી કૃત્ય કોઈ નથી. તેના યોગથી હૃદય
 વિદીર્ણ કરનારી વેદનાઓ, અસ્વાસ્થ્ય અને અધોગતિ પ્રાપ્ત
 થઈને આપણે આર્યત્વથી પતન પામ્યા વગર રહેશું નહિ.
 પ્રેમના નામથી કામવાસનાને પોષવી, અનેક વિષયોની લાલસાથી
 આપણા સુખમાં ઉમેરો થશે એવું માનવું એના જેવું પાપ એક
 નથી, અને એવા પાપથી આપણે સદા મુક્ત રહીએ તેને માટે
 જે ઈશ્વરે આપણને ઉત્પન્ન કર્યા છે તેની પ્રાર્થના કરીને આપણા
 અંતરને સદા પવિત્ર રાખવું જોઈએ. કૃત્રિમ ઉપાયોથી પાવિત્ર્ય
 આવવું શક્ય નથી. આ પાવિત્ર્યની અભેદ ઢાલ જેની પાસે
 હશે તે જીવનકલહમાં અનિર્મ્ય થશે એ નિઃસંદેહ છે.

નારળી પૌર્ણિમા

દરેક શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે વરુણ દેવતા પ્રીત્યે સમુદ્રની પૂજા કરીને તેને નાળાયેર અર્પણ કરવું એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તે ઉપરથી તે દિવસને નાળા પૌર્ણિમા કહેવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપગના હિન્દુ લોકો—મુખ્યત્વે કરીને વેપારીઓ—આ તહેવારનું વિશેષ મહત્ત્વ માને છે. મુખ્ય શહેરની માર્ગ વેપારની બાબતમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પાયરીયે પહોંચેલા શહેરી હિન્દુ પ્રમાણે બીજા ધર્મના વેપારી લોકો પણ આ દિવસને મહત્ત્વનો માનીને મોટા સમારંભથી સમુદ્રના દર્શને જાય છે અને તેને નાળાયેર અર્પણ કરે છે. આ વિધિ કરવાથી સમુદ્ર ઉપર સત્તા ચલાવનારો વરુણ દેવ (Utanar) તૃપ્ત થઈને માલ લઈ આવનારાં અને લઈ જનારાં વહાણોને નુકસાની પહોંચાડતો નથી એવી સાર્વજનિક માન્યતા છે. ચોમાસાનું જોર જોઈ અને

અપાડ મહિનામાં વિશેષ હોય છે. તે વખતે વહાણો સફર કરતાં નથી. આવણી પૌર્ણિમાથી જળમાર્ગે વેપારની શરૂઆત થાય છે. તે અરસામાં વાદળાંની દહેશત કમી થવાથી વેપારી લોકો પેતાના આયાત નિર્ગત વેપારનું ધોરણ નક્કી કરે છે. આડતીયાનો ધંધો કરનારા વેપારીઓ અપાડ વદ અમાસને દિવસે પોતાનું વેપારી વરસ પૂરું કરીને ગાંધ સાલના હિસાબનો ઉતારો પોતાના વેપારીઓ તરફ મોકલે છે. આ તહેવાર ઉપરથી હિન્દુઓના વેપારવિષયક ઉદ્યોગધંધાની યાદ આવે છે.

જળમાર્ગની મુસાફરી અને વેપાર

કરવાની રૂઠી અસલના વખતથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચલિત છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. અત્યંત પ્રાચીન ઠાણમાં જો વખતે આયો અનાર્યો સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા હતા તે વખતે પણ તેઓ જળમાર્ગે પ્રવાસ કરતા હતા એવા ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં મળી આવે છે. સમુદ્ર ઉપર સત્તા ચલાવનારા દેવને ‘મગો વરુણો મિત્ર’ એટલે ‘ભાગ્યદાતા લોકમિત્ર વરણ’ એમ કહેલું છે. ‘સંપત્તિ મેળવવાની લાલચ રાખનારા વેપારીઓ ઉપર નિઃશ્વાસ નાંખનારાં વહાણો પર આરુઢ થઈને સફર કરવા માટે સમુદ્રનો માર્ગ ખુલ્લો કરે છે’ એવો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદના ઓથા મંડળના ૫૬માં સૂક્તમાં છે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે તે વખતે પણ જળમાર્ગે વેપાર ચાલતો હતો અને સંપત્તિ મેળવવાની ઇચ્છા પરદેશ સાથે વેપાર કરવાથી જ પૂર્ણ થાય છે એવું લોકો માનતા હતા. અશ્વિન દેવતાએ બુદ્ધિપુર્ણ રક્ષણ કર્યું તે માટે અશ્વિનની સ્તુતિ કરતી વખતે એક ઋષિ કહે છે:

‘ હે અશ્વિન, જેવી રીતે એકાદો મૃત મનુષ્ય વૈભવનો ત્યાગ કરીને જાય છે તેવી રીતે ખરેખર તુએ ભુજ્યુને પાણીના પ્રવાહમાં નાખી દીધો હતો; અન્તરિક્ષમાં ઉડપન કરનારી અને પાણીના સ્પર્શથી અલિપ્ત રહેનારી નૌકામાં એસાડીને તમે તેને સુરક્ષિત રીતે લઇ ગયા. ’ હે સત્યસ્વરૂપ દેવતાઓ, ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાતના કરતા વધારે વખતમાં તમે તેને પાણીથી ભરેલા સમુદ્રની પેથે પાર સુધી જમીન ઉપર લઈ ગયા. ’ (ઋગ. ૧-૧૧૬-૩) આ ઉપરથી જણાય છે કે અત્યંત વેગથી જનારી નૌકાઓ તે વખતે તૈયાર થતી હતી; તેમજ વાયુવેગે રાતદહાડે આવનારી નૌકાએ ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી અદાટ અને તોફાની સમુદ્રમાં ભુજ્યુને લઇને મુસાફરી કરી એ પણ ધ્યાનમાં રાખના જેવું છે. ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત સુધી જે જલપ્રવાસ કરે છે તે પતિત થાય છે એવો કાયદો સ્મૃતિકારોએ યાજ્ઞથી ખમાર કર્યો. જે આ કાયદો ઋગ્વેદના કાળમાં હોતો તો ભુજ્યુના ગ્ધણ માટે અશ્વિનના સ્તુતિસ્તોત્રો ગાવામાં ઋષિજન ગર્હ ન થયા હોત, પણ ભુજ્યુને પુનિત કરવા પ્રાયશ્ચિત્તને માટે યજ્ઞના અગ્નિની સ્તુતિ તેમણે કરી હોત. વરુણ દેવની સત્તા સમુદ્ર ઉપર છે એવું માનીને તેને વેદ નામ સમુદ્રિય એટલે સમુદ્રનિવાસી હોવાને લીધે વહાણનો રસ્તો તેને ખબર છે એમ કહેલું છે તે વખતે સમુદ્રમાં વહાણ ધક્કેનવાનો પણ કાષ્ટક વિધિ કરવામાં આવતો હતો એવું નીચેની ઋચા ઉપરથી જણાય છે.

उवासोया उच्छाद्य नु देवी जीरा स्थानम् ।

ये अस्या आचरणेषु दक्षिरे समुद्रे न श्रवस्यन्

અર્થ:-‘પ્રાતઃકાળ થતાં જ માર્ગક્રમણ કરવા સાર તૈયાર કરી રાખેલા રથ ચલાવવાની પ્રેરણા કરનારી ઉપદેવી પ્રથમ પ્રભાતકાળ કરતી હતી અને હજી પણ કરે છે. તે જ પ્રમાણે પૈસા મેળવવાની ઇચ્છા રાખનાર વાણીયાઓ સમુદ્રમાં જવા માટે તૈયાર કરી રાખેલી નૌકાઓ ચલાવવાની પ્રેરણા કરે છે.’ એ ગ્રામીન વિધિ ઉપરથી હાલની નારણી પૌર્ણિમા પ્રચારમાં આવી એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

હિન્દુસ્તાનમાં આર્યોએ પ્રવેશ કર્યા પછી પોતાની સત્તા સ્થાપન કરવા માટે અનાર્યો સાથે લડવામાં તેમનાં કેટલાંએક વર્ષ ગયાં. કાળે કરીને શાન્ત સ્થપાયા બાદ જેતી અને ખીજા ધંધાઓની ખીલવણી થવા લાગી અને ઉદ્યોગથી ઉત્પન્ન થએલો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. તે દિક્ષાયત ભાવે વેચવાની તેમને આકાંક્ષા ઉત્પન્ન થઈ. આ પ્રમાણે પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના અનેક દેશો સાથે તેમનો વેપાર શરૂ થયો. ખ્રિસ્તી શકના છઠ્ઠા સૈકાના અરસામાં ગ્રીસ દેશમાં પિથેગોરસ નામનો એક મોટો તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ગયો. તેણે હિન્દુ લોકોના તત્ત્વજ્ઞાનનું પરીશીલન કરીને આર્યોના કેટલાંએક સિદ્ધાન્ત માલુમ છે એવું તેણે પોતાના લેખમાં પ્રતિપાદન કર્યું હતું. પુનર્જન્મ, બ્રહ્મા, અદિતિ વગેરે વિષયોનું તેને ઉત્તમ જ્ઞાન થયું હતું. તેના પછી આશરે સો વરસ બાદ હેરોડોટસ નામના ગ્રીક ઇતિહાસકારે હિન્દુઓના સંબંધમાં ઘણી પરચુરણ માહિતી લખેલી છે. આ ઇતિહાસકારે હિન્દુસ્તાનની જમિ ઉપર કોઈ પણ વખતે પગ મુક્યો નથી; છતાં આ દેશના લોકોનો ધાર્મિક ઇતિહાસ લખવાનાં સાધનો તેને ક્યાંથી મળી શક્યાં? ખ્રિસ્તી શક પૂર્વે પાંચસો હરસો વર્ષે ગ્રીસ દેશમાં આપણા વાહન્યે પ્રવેશ કર્યો.

તત્વજ્ઞાન જોવો અહીંના ગહન વિષય ત્યાંના પંડિતોને સમજાવવા માટે આર્ય પંડિતો તે દેશમાં ગયા હોવા જોઈએ. તે વગર અહીંના ગહન વાઙ્મયનો પ્રવેશ તે દેશમાં થવો સંભવિત નથી. ત્યાર પછી ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૪૦૦ વર્ષો બાદ મેંગેરથેનસ નામનો ગ્રીક પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો. તે ચંદ્રગુપ્તની નોકરીમાં (ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૩૧૭ થી ૩૧૨) હતો. તેના વખતમાં આર્યોએ ધણોખરો ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન કબજે કર્યો હતો. મેંગેરથેનિસે અનેક પ્રસિદ્ધ ગહેરોનું, હિન્દુઓના ઉદ્યોગનું, અનેક પ્રતાપશાળી રાજાઓ વગેરેનું વર્ણન પોતાના લેખમાં કર્યું છે. તેમા વેપારને લીધે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં બંદરોની માહતી પણ આપી છે. તેના ઉપરથી એવું દેખાય છે કે આપણા યોડાં નૌકાની મદદથી દૂરના દેશોમાં અહીંનો માલ વેચવાને માટે લઘ જતા હતા.

દક્ષીણ નામના ઇતિહાસકારે લખેલું છે કે પૂર્વ દિનારા ઉપરના કાલંગ દેશના રાજાને તામ્રોખેનના લોકો જંગલમાંથી હાથી લાવીને વેચતા હતા. આ ઉપરથી હાથીને લઘ જવા જોવી નૌકાઓપણુ તે વખતમાં તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. હિન્દુ લોકો જુદા જુદા ધર્મામાં કુશળ હતા એવું મેંગેરથેનિસે કહેલું છે, અને ખ્રિસ્તી શક પહેલાં કેટલાયે સૈંકા અગાઉ અરબસ્તાન, શીસ, દક્ષિણ વગેરે દેશોમાં હિન્દુઓની કારીગરીનાં કામો જઈ પહેંચ્યાં હતાં, એવું તેણે લખેલું છે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૫૦ વર્ષ અગાઉ સીલોન (લંકા) બેટ મગધ દેશના વિજય નામના રાજપુત્રે જત્યો હતો. ત્યાં હિન્દુઓની વસાહત પણ થઈ હતી. આ દેશને ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ તામ્રોખેન એ નામ આપ્યું છે, તે સંસ્કૃત તામ્રપર્ણી અથવા પાલી બ્રાહ્મણના તાંબપર્ણી

એ શબ્દનો અપભ્રંશ છે. જયધીર રાજાએ પોતાના વકીલને
 વહાણથી સિંહલદીપ મોકલ્યો હતો એવું રાજતરંગિણી ગ્રંથમાં
 લખેલું છે. તે ઉપથી હિન્દુ લોકો એ અઢી હજાર વર્ષ પહેલાં
 જળમાર્ગે પ્રવાસ કરતા હતા એવું શું સિદ્ધ નથી થતું ?
 બીજો એવો પણ પુરાવો મળે છે કે અહીંના લોકોએ કેટલાએક
 શતકો પહેલાં અન્ય ધર્મો અને અન્ય બાપા બોલનારા લોકોના
 દેશમાં જઈને ત્યાં વસાહત કરી હતી. ઇ. સ. ૪૦૦ના
 અરસામાં ચીન દેશનો બૌદ્ધ ગિહુક ફા-હાયન આ દેશમાં
 બૌદ્ધ ધર્મીય ગ્રંથો ભેગા કરવા માટે આવેલો હતો. સિલોન
 બેટ મુઘી પ્રવાસ કરીને તે ત્યાંથી કેટલાએક ગ્રંથો સહિત
 સ્વદેશ જવા માટે વહાણમાં નીકળ્યો. રસ્તામાં
 તોફાન લાગવાથી તે જવા બેટમાં ઉતર્યો. ત્યાં વસાહત
 કરીને રહેલા અનેક બ્રાહ્મણો તેની નજરે પડ્યા. ત્યાર બાદ
 કેટલાએક મહિના પછી ચીન દેશ જવા માટે તે જળમાર્ગે પ્રવાસ
 કરતો હતો, એટલામાં ફરીથી તોફાન ચઢે વહાણ ઘુડવાની
 તૈયારીમાં હતું તે વખતે વહાણ ઉપરના કેટલાએક બ્રાહ્મણોએ
 માન્યું કે તે બિહુકને લીધે જ પ્રવાસમાં ફરીફરીને વિઘ્ન આવે
 છે તેથી તેમણે તેને કોઈ પણ બેટમાં પાછળ મુકવાનો વિચાર
 કર્યો એવું ફા-હાયને પોતાના પ્રવાસના વર્ણનમાં લખેલું છે.
 તે ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતમાં જવા બેટમાં બ્રાહ્મણોની
 વસાહત હતી અને દૂરનો પ્રવાસ કરનારા બ્રાહ્મણો તેના
 વહાણમાં હતા. પ્રાચીન દાળમાં

મુમાત્રા બેટમાં હિન્દુઓની વસાહત
 હતી એવો પ્રાચીન વસ્તુસંશોધકોનો મત છે. વળી; ધીઆંસાદિરટ
 નામના માસિક પુસ્તકમાં ધીયુન નરસિંહનો તે સંબંધી

એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેનો હુંક સાર નીચે મુજબ છે — હિન્દુસ્તાનના દ્વીપસમુદાય જાવા બેટનું જોટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ સુમાત્રા બેટનું પણ છે. જાવા, સુમાત્રા, બોર્નિયો, એવિબીસ, સગાવા એ બેટના નામ અનુક્રમે યવ સુમિત્ર, બગણી, શવમા અને સવમ એ સંસ્કૃત શબ્દોમાથી નીકળેલા છે. હિન્દુસ્તાનમાથી વસાહત કરવા માટે જે લોકો બહાર નીકળ્યા તેમનો સુમિત્ર નામનો એક ઉપરી હતો અને તેના નામ ઉપરથી એક બેટનું નામ સુમાત્રા પડ્યું હતું. આ બેટમાનું અચિન નામનું એક શહેર અને તે જ નામનો પશ્ચિમ તરફનો પ્રાત પહોંચા સુમિત્ર એ નામથી ઓળખાતા હતા. પ્રાચીન કાળમા સુમિત્ર શહેર આ બેટની રાજધાની હતું અને તેનો અસિષ્ટ ભાગ હાલ પણ જોવા મળે છે. આ બેટમા આમલીના ઝાડ ઘણા થાય છે અને તેમના ઉપર વાદળની ભારે વસ્તી છે. તે ઉપરથી ત્યાના લોકોની એવી માન્યતા છે કે રામાયણમાનું કિષ્કિન્ધા નામનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ તે આ જ બેટ છે. વળી તેઓ વાલી, સુમીવ વગેરેને રહેવાની જગ્યા પણ બતાવે છે. સુમાત્રા બેટની વધારેમા વધારે લગભગ અને પહોળાઈ અનુક્રમે ૧૦૪૭ અને ૩૩૦ માઇલની છે અને એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧,૬૧૨ માઇલનું છે. આ બેટમા લોકવસ્તી બહુજ યોડી છે. ત્યાની લોકસંખ્યા આસરે પાત્રીસ લાખ હશે ત્યાનો પ્રદેશ હુમગળ છે; તેમા દુર્ગજિત, હરિ, વાણી, શક વગેરે નામની નદીઓ છે. સિવાય જવાબામુખી પર્વત અને સરોવરો પણ ત્યા છે સરોવરના નામ મણ્ડ્રિ, રાઠર વગેરે છે. આટલાણના અમલ લોકો નરમાસજસક હતા તેથી આર્યો ત્યા ગયા પછી

તેને દરૂ અને રાક્ષસના નામથી સંબોધતા હતા. ઇસવી સનના ૭૮મે વર્ષે હિન્દુ લોકો જાવા બેટમાં રહેવા માટે ગયા તે વિષે સર્વ ઇતિહાસકારો એકમત છે. સુમાત્રાની વસાહત જાવાની વસાહત કરતા બુની હશે એમ માનવામાં આવે છે. સુમાત્ર નામનો હિન્દુ ત્યાં વસાહત કરવા માટે ગયો. કૃષ્ણા નદીના મુખ પાસે શ્રીકૃષ્ણ નામનું શહેર હતું ત્યાંથી તે નીકળ્યો હતો. આ વસાહત વાળા લોકોને સુમાત્રાના અસલના રહેવાશીઓ તરફથી ઘણી હરકતો સહન કરવી પડી હતી. ચોથા સૈકામાં ગુજરાત અને સિંધ પ્રાંતના બૌદ્ધધર્મના કેટલાએક લોકો પ્રથમ સિલોન ગયા અને પછી તેઓ સુમાત્રા તરફ ગયા. હિન્દુ અને બૌદ્ધ એ બન્ને ધર્મના લોકો આ બેટમાં રહેવાની રહેતા હતા. તેમનાં અનેક દેવાલયો હાલ એકબીજાની નજદીક આવેલાં જોવામાં આવે છે. ત્યાંના લોકો પોતે સૂર્યવંશી અથવા ચંદ્રવંશી છે એવું અભિમાનથી કહે છે. પોતે સિંહદરના વંશજો છે એવું કહેનારા પણ કેટલાક લોકો ત્યાં છે. સુમાત્રા બેટનો રાજ્યકારભાર જાવા બેટના રાજાના હાથમાં હતો. સુમાત્રા બેટમાં ઠેકઠેકાણે રામ, શિવ, સીતા, બાવાની, દુર્ગા, મહાદેવ, મહેશ, મુર્તીવ, રૂદ્ર ઇત્યાદિ હિન્દુ દેવાલયોના અવશિષ્ટ ભાગ મળી આવે છે. જે પ્રમાણે અહીંના લોકો પરદેશમાં જતા હતા તેજ પ્રમાણે પરદેશના લોકો આ દેશમાં આવીને રહેતા હતા એવું પણ દેખાય છે; કારણ કે પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુએ કેટલાએક પરસ્થ લોકોનો નામનિર્દેશ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે:

વીન્દુદ્યાપોદ્દ્રવિષ્ણુઃ કામ્બોજા યવનાઃ શકાઃ ।

પારદાવત્સવાધીનાઃ કિરાતા દરદાઃ સત્તાઃ ॥

—મનુ ૦ ૧૦-૪૪

અવદેશમાના પૌણ્ડ્ર (ઉત્તર અગાળાના લોક), ઝોઢીયા પ્રાન્તના અને દક્ષિણ તરફના દ્રવિડ ઉપરાત કામોજ (કામુલી), ચવન (ચીક), શક (ટચુરેનીયન), પારદ, પદ્મવ (પારસી), ચિની વગેરે પરસ્થ લોકો આ દેશમા હતા. એ લોકો પ્રથમ ક્ષત્રિયો હતા, પરંતુ ક્રિયાલોપને લીધે પતિત થયા એવું મનુએ કહેલું છે. તેમના પરાક્રમની જગેજગ તારીફ થવાથી તેમને પતિત થયેલા ક્ષત્રિય ગણવામા આ-યા હશે ચવનોના જ્ઞાન માટે પણ આદર વ્યક્ત કરીને કૃષિવત્તેષિ પૂજ્યા એવે ઋષિ જેવા પૂજ્ય હોવા વિષે જ્ઞેતિષત્રયમા ચવનોચાર્યની તારીફ કરેલી છે. ચદ્રગુપ્તે સેત્યુકસ નામના ચવન રાજાની દીકરીનું પાણિયહણ કર્યું હતું. આદ્રવશીય શાતરાહન કુળનો પુલુમાયી શકની છોકરીને પગ્ણ્યો હતો. આ ઉપરથી પરદેશીઓ સાથે અહિના લોકોનો સંબંધ ઘાડો હતો એમ દેખાય છે. આ સ્થિતિ ચાતુ ગ્હે તે યોગ્ય નથી એવું તે સમયના ધર્માભિમાનીઓને લાગવાથી તેમણે અનેક પ્રતિબંધ કરીને ચવન વગેરે પરદેશીઓ સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો વ્યવહાર કરવો નહિ એવું ઠરાવ્યું. સ્મૃતિમા પણ એવો જ મત મળી આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણોની યોગ્યતા અને તેમનું ધાર્મિક પાત્રત્વ અત્યંત યેષ દરજ્જાના હોવાથી તેમને માટે કડક નિયમ કઢવામા આવ્યા હતા. હાલમા હિન્દુઓ જેને અત્યંત પૂજ્ય માને છે તે

પ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુ

એ જ હિન્દુઓનો મુખ્ય આચાર્ય છે, અને ધાર્મિક અથ, કામ, મોક્ષાદિ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો માર્ગ તેણે જ બતાવ્યો છે. તેણે જ નિયમો કરી આપ્યા છે તેને આજ બે સવા બે હજાર વર્ષોથી અનુલ્લંઘનીય માનીને હિન્દુઓ

માન આપતા આવ્યા છે. મનુએ દરેક જાતિનાં કર્તવ્યકર્મો નિવેદન કર્યાં છે. વળી, દિગ્નેએ અમુક જાતનો કરવી ન જોઈએ-પૂર્વ યુગમાં તે ચાલતી હતી પરંતુ કલિયુગમાં તે વર્ત્ય છે-એમ કહેલું છે. બીજા સ્મૃતિકારોએ તે જ જાતનો માટે બિન્ન મત પ્રદર્શિત કરેલા છે. કલિયુગમાં વર્ત્ય કરવાની કેટલીએક જાતમાંનું સમુદ્યાન પણ એક છે. મનુની પહેલાં સૂત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. તેમાં શ્રુતિ ઉપરથી થયેલાં શ્રૌતસૂત્રો અને સામાજિક વ્યવસ્થા માટે અસ્તિત્વમાં આવેલાં ધર્મસૂત્રો એવા બે ભાગ છે. એ જ ધર્મસૂત્રો એકત્ર કરીને તેમને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાનું શ્રેય મનુ અને યાજ્ઞવલ્કયને છે. મનુના કાળ પહેલાં ધર્મસૂત્રો ગદ્યપદ્યાત્મક હતા અને તે મોઢે કરવા એ શિક્ષણનું એક અંગ ગણાતું. સમાજની એક જવાબદાર વ્યક્તિ અને રાજ્યના નીતિથી ચાલનાર એક નાગરિક તરીકે પોતાનાં કર્તવ્ય જરાજર બજાવવા માટે આ સૂત્રોનો પાક કરવો પડતો. આવી પાકપદ્ધતિને લીધે ઉપલબ્ધ રહેલાં સૂત્રો ઉપરથી મનુએ સ્મૃતિ નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો. આ મનુ પહેલાં તે જ નામનો બીજો એક મોટો ધર્મસૂત્રકાર થઈ ગયો. તેનાં માનવસૂત્રો મહાભારત-રામાયણ કાળમાં લોકોને મોઢે હતાં, તેથી એ બન્ને ઇતિહાસોમાં એ સૂત્રો મનુસ્મૃતિમાં આપેલાં સૂત્રો પ્રમાણે જણાય છે. મનુસ્મૃતિ છદોબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત છે. વસિષ્ઠ, ગૌતમ, બોધાયન અને આપસ્તંભ એ પ્રસિદ્ધ ધર્મસૂત્રકાર હતા. પરાશર એ કલિયુગને માટે ઉદારમતવાદી ધર્મબદ્ધન કહેનારા સ્મૃતિકાર હતા.

વેદકાળમાં જાતિભેદ

હાલની મારક નહોતો એ આગળ કહેલું છે. વેદમાં વર્ણ એ

શબ્દ છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે પણ તે જ શબ્દ વાપરેલો છે. આર્ય અને અનાર્યમાંનો વર્ણભેદનો એ ઘોતક છે અને 'આર્ય વર્ણનું રક્ષણ કર્યું અને, દસ્મ્યનો' વધ કર્યો-હત્વો દસ્યન્પ્રાર્ય વર્ણમાવત્-એ પ્રમાણે વેદમાં ઇદ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. (ઋગ. ૩-૩૫) ક્ષત્રિય એ શબ્દ મૂળમાં તેજોબળદર્શક હતા. ઋગ્વેદમાં દેવોના પરાક્રમનું વર્ણન કરતી વખતે તેમને ક્ષત્રિય કહેલા છે. કાળે કરીને એ શબ્દ જાતિવાચક થયો. તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને વિપ્ર એ શબ્દ વિદ્વતાદર્શક હતા, તે ધીમે ધીમે જાતિવાચક થયા. બુદ્ધતા વખતમાં જાતો ઘણા ઉચ્ચ સ્વરૂપમાં હતી. તેમનો પ્રતિકાર કરવાના હેતુથી બુદ્ધ ધર્મ-મુદારક તરીકે આગળ આવ્યા. પછી બૌદ્ધ ધર્મ ફરીથી ચર્ચા સિન્દુ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું. એવે પ્રસંગે જુદી જુદી જાતોનું ભિન્નત્વ ખુલ્લી રીતે જણાઇ આવે માટે અનેક પ્રતિબંધ કરાવવામાં આવ્યા. મયૂખ, નિર્ણયસિદ્ધિ વગેરે ગ્રંથોમાં બૃહન્નારદીય પુરાણનાં કેટલાંએક વચનો કલિવર્ત્યના મથાળા નીચે આપેલાં છે.

સમુદ્રયાતુઃ સ્વીકારઃ કમંઠલુવિચારણમ્ ।

એટલે સમુદ્રયાન કરેલા મનુષ્યનો સ્વીકાર કરવો અને સંન્યાસ લેવો એ બાબતો કલિયુગમાં વર્જ્ય છે. આદિત્યપુરાણમાંનું નીચેનું વચન પણ તેમાં મળે છે:

દ્વિજસ્યાઘૌ તુ નૌયાતુઃ શોધિતસ્યાપ્યસંગ્રહઃ ।

દ્વિજે સમુદ્રયાન કરે અને તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને શુદ્ધ કરવામાં આવે તોપણ તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો નહિ. આ વિશે મિનાક્ષરીમાં બૌદ્ધાયન ઋષિનું વચન છે અને તેમાં સમુદ્રયાન તથા જીજ્ઞા બાબતો માટે જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે.

વ્યવહારમયૂખમાં નારદતું વચન છે, તેમાં નૌકામાં જેસી જળમાર્ગથી
 દીપાંતરે જનારને ઔરસપુત્ર હોય તોપણ ભાગ મળતો નથી
 એમ કહેલું છે. વિલાપત જતું નહિ એ માટે જે વચનમાં
 નિષેધ છે તેમાં ખીજ દેશોનો પણ સમાવેશ કરેલો છે. તે
 એવો કે:—

સિંધુસૌવીરઘૌરાષ્ટ્રાંસ્તયા પ્રત્યંતવાસિન : ।

અંગવંગકલિંગાશ્વ ગત્વા સંસ્કારમર્હતિ ॥

એટલે સિંધુ (સિંધ), સૌવીર (હોલકરશાહીમાંહેનો સિંધુ
 નદી પાસેનો પ્રદેશ), સૌરાષ્ટ્ર (ગુજરાત માંહેનો સોમનાથના
 દેવાલયની આસપાસનો મુલક), પરધર્મીઓનો દેશ, અંગ
 (કુરુક્ષેત્ર પાસેનો મુલક), બંગ (બંગાલ), કલિંગ (મદ્રાસ ઇલાકા
 માંહેનો સર્કારપ્રાંત), એ સર્વે દેશોમાં જઈ આવ્યા પછી સંસ્કાર
 કરવો જોઈયે. સમુદ્રયાનની માફક ખાજીપણ અનેક બાબતો બૃહ-
 નારદીય પુરાણમાં કલિયુગમાં વર્ણ્ય કહેલી છે. દાખલા તરીકે:
 સંન્યાસગ્રહણ, મધુપર્કમાં પશુનો વધ, શ્રાદ્ધને વખતે માંસદાન,
 કન્યાતું પુનર્દાન, દીર્ઘકાલ બ્રહ્મચર્ય, આજન્મ તીર્થયાત્રા,
 મામાની છોકરી સાથે વિવાહ. પરંતુ હાલની સ્થિતિ તરફ
 જોઈયે તો આ સર્વ બાબતો ઉધારેછોડે ચાલે છે, એટલું જ
 નહિ પણ દિનમાં શ્રેષ્ઠ એવા જે બ્રાહ્મણો તેમનામાં પણ
 ચાલે છે; પછી નૌકાગમનમાં શું પાપ રહ્યું? વળી, જે
 દેશો કલિવર્ણ્યમાં કહેલા છે તે હિન્દુસ્તાનના દેશોમાં તો આપણે
 આજે હજારો વર્ષથી જોઈએ આવીયે છીએ. બૃહસ્પતિ અને
 કલિવર્ણ્યનો પુરસ્કર્તા દેવલ ઋષિ સિંધપ્રાંતના હતા.
 ધૃતરાષ્ટ્રનો જમાઈ જયદ્રથ પણ ત્યાંનો રહેનારો હતો. અને
 કૌરવો તેને ત્યાં જતાઆવતા હતા. કૌરવો કલિયુગમાં જ

થયા એવી ઇતિહાસ સાક્ષી આપે છે. આ સર્વ વર્તમાન દેશમાં
 કેટલી બધી આહલ્ય વસ્તી છે ? બીજા દેશના આહલ્યો પણ
 ત્યાં જઈને વગર હરકતે રહે છે. અંગ દેશની રાજધાની
 કલ્યાલય (કલ્યાલ)માં દાનેશ્વરી કલ્યા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે
 તેના ઔદાર્યનો લાભ લેવા માટે હજારો આહલ્યો તે ઠેકાણે
 દૂરદૂરના મુલકમાંથી જતા હતા. ઔદાર્યન સત્રકાર ખ્રિસ્તી
 શકના પાંચસો છસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયો. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના
 લોકો સમુદ્રયાત્રા કરે છે એવું તેણે જણાવ્યું છે અને તે દેશની
 રૂઠી મુજબ આ કૃત્ય નિષિદ્ધ માનવું નહિ એવો તેનો મત
 છે; પરંતુ જે ઠેકાણે તે કરવાનો સપ્રદાય નથી ત્યાં જ નિષિદ્ધ
 માનવું એવું તેણે કહેલું છે. અર્થાત્ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના દિનેને
 જે કરવાની છૂટ છે તે જ બાબત કેવળ રૂઠિના અભાવથી
 દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનના દિનેને કરવાની છૂટ ન હોય એ વિચિત્ર
 છે. કોઈ પણ પદ્ધતિનું દીર્ઘકાળ સુધી અવલંબન કરવું તેને જ
 રૂઠિ કહે છે. આવી રીતે કોઈ પણ બાબત ચાલુ રહેતાં રહેતા
 તેનો સમાવેશ રૂઠિમાં થઈ શકે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.
 ત્રિકાલાબાધિત એવા સામાજિક નિયમ દરાવવા એ કોઈ પણ
 મનુષ્યપ્રાણીને માટે શક્ય નથી. સમય પ્રમાણે સામાજિક
 નિયમોમાં પણ ફેરફાર કરવાની આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. જે
 આપણે ઇ. સ. પૂર્વે બે હજારની વાતો અત્યારની વીસમી
 સદીમાં પકડી રાખવાનો મૂર્ખાઈખરેલો આચર કરીયું તો
 આપણે દુનીયાના બીજા લોકો સાથે કદી ટકી શકીશું નહિ.
 હાલનો જીવનકલહ કેટલો તીવ્ર છે એ ધ્યાનમાં લઈને આપણે
 આચારવિચારમાં યોગ્ય ફેરફાર નહિ કરીએ તો આ જો નાશ
 થશે અને પૃથ્વીના પર ઉપરથી શૂંસે ઝ નહીં. અમે પૂર્વજોનું

અભિમાન રાખીયે છીયે એવું કહેનારાઓએ પોતાના પૂર્વજોનાં
 પરાક્રમો પણ જરાજર ધ્યાનમાં રાખવાં જોઈયે. પુષ્કરતીર્થમાં
 જ્યારે મોટા યજ્ઞ કરવામાં આવ્યો ત્યારે હજારી, ચીની અને
 ઇરાની રાષ્ટ્રના લોકોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યું હતું. રાજસૂય
 યજ્ઞની પહેલાં ભીમ, અર્જુન, નકુલ અને સહદેવ એ પાંડુપુત્રો
 પરદેશમાં ગયા હતા એવું પ્રાચીન લેખો કહે છે. ખ્રુદ રામચંદ્રે
 સમુદ્ર જોળાંગીને તે કામમાં પોતાની અનુમતિ આપેલી છે.
 સમુદ્રને પેલે પાર જઈને જે પ્રમાણે રામે સીતાની પ્રાપ્તિ કરી
 તે જ પ્રમાણે ગમે તે સમુદ્ર જોળાંગીને આપણે વિદ્યા અને
 કળા સંપાદન કરવી જોઈયે. કૃષ્ણમંદુકની હલકી સ્થિતિ છોડી
 દઈને જે દિવસે આપણે સત્ય માર્ગનું અવલંબન કરવાને
 ઉત્સાહથી આગળ આવીશું, અને જે દિવસે આપણા આચાર્યો
 તેમજ પંડિતો દેશના યુવાનોને જ્ઞાન, કળા અને વિદ્યા પ્રાપ્ત
 કરવાને પરદેશ જતાં આશીર્વાદ આપશે અને એ જ સચો
 ધર્મ છે એમ સમજાવશે તે દિવસથી આર્યાવર્તની ઉન્નતિના
 કાળ શરૂ થશે; ત્યારે જ લોકોમાં નવું તેજ અને નવું ચેતન
 આવશે. જેમને આપણે અજ્ઞાનને લીધે ભ્રષ્ટ મનતા હતા તે
 અપણાંથી ફેટલા બધા આગળ વધ્યા છે ? સુદૈવે તેમના
 પ્રગતિશીલ વિચારોને લીધે આપણને વિદ્યાનો લાભ મળીને
 આપણને આગળ વધવાની તક મળે છે. એવે પ્રસંગે ધર્મની
 લાહડી આડી ધરી આપણને પાછા ખેંચનારા લોકો હજી પૂરા
 જગ્યા નથી એમ કહેવાની શરૂ પડે છે.

આપણી ચાહુ સ્થિતિ

ધ્યાનમાં લઈએ તો એમ જણાય છે કે બીજા સુધરેલાં રાષ્ટ્રો
 સાથે સરખામણી કરતાં સાંપત્તિક દૃષ્ટિથી આપણે બહુ પડંતી

સ્થિતિમાં હીયે. બીજી બાજતો (તત્ત્વજ્ઞાન, શોધ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન)માં પણ આપણી સ્થિતિ સતોષકારક નથી. એનું કારણ એટલું જ કે આપણે આપણી પોતાની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ ન કરતાં પુરાતન કાળમાં થઇ ગયેલા ઋષિઓ, સૂત્રકારો અને સ્મૃતિકારોની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીયે હીયે. સ્મૃતિકાર, શ્રુતિના મંત્રદ્રષ્ટા, સૂત્રકાર, પુરાણકાર અને ઇતિહાસકારોમાં પગલે પગલે મતભેદ હોવાનું જોવામાં આવે છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે તે જે જે કાળમાં થઇ ગયા તે તે કાળને અનુસરીને તેમના વિચાર હતા, પરંતુ આપણે તેનો ખ્યાલ ન કરતા રૂઢિ પરત્વે જે મતો આપણે ગ્રહણ કર્યા છે તેને જ વળગી રહેવાનો ચત્ન કરીયે હીયે. જે હજાર વર્ષ પહેલાનું નાણું આજે કેવી રીતે ચાલશે ? શોખ ખાતર તે સધરવું અથવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે મહત્ત્વનું છે એમ સમજીને તેને પાસે રાખવું એ વિશે કોઈ ના નથી કહેતું, પરંતુ આજે તે ચલાવવાની ખટખટ કરવી એ તદ્દન દુરાગ્રહ છે. જે પ્રમાણે કનિષ્ઠકનું નાણું શિવાજી મહારાજની કાગ્ગીર્દીમાં ચાલવું શક્ય નહોતું તે જ પ્રમાણે શિવરાઈ નાણું આજે ચાલે એ બનવાજોગ નથી. સ્મૃતિમાંના કાયદાઓની પણ એવી જ સ્થિતિ સમજવી. પૂર્વસ્થિતિ ફરીથી પ્રાપ્ત કરી લેવી એ જ પરમ ધ્યેય છે એવું કહેનારા ભવિષ્યની મહત્ત્વાકાંક્ષાને જુદા પ્રકારનું જ વલણ આપે છે એમ મોગ દિલ્લીગીરી સાથે કહેવું પડે છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાથી આધાર આપીને તેને માટે નકામી માયાકૃત કરવી તેના કરતાં સ્વાતંત્ર્ય અને દેશનો ઇતિહાસ શું કહે છે તેનો વિચાર કરવો એ જ વધારે શાયદા-કારક છે. જૂનાં ગોદડાને યોગડા લગાડીને તેનું મૂળ સ્વરૂપ

પણ 'જદલી નાંખ્યું એ શું જસ થયું નથી ?' એ પ્રમાણે વર્તીને જ 'પૂર્વજ્ઞેતુ' અભિમાન રાખવું જોઈએ એમ કહેનારા આપણા હિન્દુ બાઈઓની સ્થિતિ ખરેખર દયાજનક છે. કાયદાઓ મનુષ્યને માટે છે, પરંતુ મનુષ્ય કાયદાઓને માટે નથી એ સત્ય જે દિવસે હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાં ઉતરશે તે જ દિવસ મુદ્દિન સમજવો. ત્યાં સુધી સૂર્ય જો કે આર્યાવર્તની ઉપર પ્રકાશ પાડે છે તોપણ ત્યાં રાત્રિનું જ રાજ્ય ચાલે છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. જૂનાને માન આપવું ખરું, પરંતુ નવામાંથી યોગ્ય વસ્તુ લેતાં શરમાતું ન જોઈએ. સત્યાનંદ, ભૂતદયા, પ્રેમ, સ્વાર્થત્યાગ, પારમાર્થિક વૃત્તિ, જ્ઞાનાનંદા એ ગુણો પૂર્વજો પાસેથી લેવા અને હિંમત, ઉત્સાહ, પ્રયત્નવાદ, ઉદ્યમશીલતા એ ગુણ નવામાંથી લેવા. જૂનાની અને નવાની યોગ્ય પ્રમાણમાં મિલાવટ એનું નામ જ દેશની ખરી ઉન્નતિ. હાલના સમયમાં આવા પ્રકારના ગુણોને સમાજમાં પ્રાદુર્ભાવ કરનારા સ્મૃતિકારો જોઈએ છે. સતત ઉદ્યોગ, સ્વાર્થત્યાગ, ઉલ્લાસવૃત્તિ, સત્ય, સ્વાવલંબન, પાવિત્ર્ય અને આત્મવિકાસ એ સાત સાધનોની મદદથી પોતાનો ઉત્કર્ષ કરી લેવાની આર્યોએ તૈયારી કરવી જોઈએ. છોકરા છોકરીઓને શબ્દજ્ઞાન થાય કે તરત ઉત્કર્ષનો આ મકામત્ર શીખવી તેમને દેશના આધારસ્તંભ બનાવવા જોઈએ. માતાના દૂધમાંથી બાળકો આ ઉત્કર્ષામૃતનું પાન કરી શકે એવા ઇલાજ સમાજે લેવા જોઈએ. સમુદ્રયાત્રાના વિધિનિષેધનો પ્રશ્ન બાળુએ મુકી પોતાના દાખલાથી તેની ઉપયોગિતા જનતાની નજરમાં લાવી આપવી જોઈએ એમ આ

સમુદ્રપૂજનનો દિવસ

સર્વ આર્યોને નિવેદન કરે છે. પ્રાચીન કાળમાં જન, યુદ્ધ, આહાણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર વગેરે લોકો સમુદ્રયાત્રા કરતા હતા. ઇજિપ્ત

ગ્રીસ, લંકા, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જાવા દર્યાદિ દેશોમાં જન્મને પોતાના દેશની સંપત્તિ વેપાર કરીને વધારતા હતા. હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો કળાકૌશલ્યનો માવ જોવી રીતે તેમણે તે દેશોમાં પહોંચ્યાહો તેવી રીતે અહીંના તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને દેવતાઓનું આવાહન પણ ત્યાં કર્યું. જૌહ ધર્મનો પ્રચાર જાપાન સુધી કરનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. ગ્રીસ દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાન ફેલાવનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. એવા લોકોની—એવા પરમ પૂજ્ય પૂર્વજોની—કીર્તિ નારણા પૌર્ણિમાને દિવસે આપણે એકદિલથી ગાવી જોઈએ. તેમની સતતિ, દેવાલયો, દેવ અને બાપા આજ સુધી જાવા બેટમાં હયાત છે. હમણા જ ચીન દેશમાં હિન્દુઓનું એક દેવાલય જમીનમાં દટાયેલું મળી આવ્યું છે. જે પુણ્યાત્માઓ આપણા દેવતાઓને સાત સમુદ્રોની પેલે પાર લઇ ગયા તેમને અને ખીજે ઠેકાણે વસાહત કરી રહેલી હિન્દુ જાતિના પિતરોને યાદ કરી તેમને સમુદ્રોદકથી તિલતર્પણ આપવું જોઈએ. હાલ વિદ્યાને અને વેપારઉદ્યોગને માટે જે અનેક આર્થબાંધવો પરદેશ ગયા છે તેમને યાદ કરી તેમના કલ્યાણને માટે વરુણ દેવની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. ગઈ સાલ જળમાર્ગથી આપણો વેપાર ફેટલો ચાલ્યો, તે કેવી રીતે વધારવો વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર વેપારીઓએ તે દિવસે કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી આપણા વેપારની સ્થિતિ કેવી છે તેની તેઓ અટકળ બાધી શકશે. નારણા પૌર્ણિમાના તહેવાર એ પ્રમાણે પાળવાથી સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બન્ને સાધી શકાશે.

અર્ધચંદ્રીન કાળના ઋષિ

સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે ‘મારા હિન્દુ ભાઈઓ, યોગ્ય

ફેરફાર કરવાથી કંટાળા જામી જૂના રિવાજો અને ચાલતા
 આવેલા સંસ્કારોને અતિ મહત્ત્વ આપશો નહિ. તેમ કરવાથી
 હાલના કરતાં પણ તમે હીન થશો. હિન્દુસ્તાનના પ્રાચીન
 ઋષિઓના તમે વંશજ છો એ મને કબુલ છે, પરંતુ તેમના
 કુળમાં આજે તમે રહેતા નથી. જગતની ચાતુ અજાણમાંથી
 તમે પોતાની જાતને અજાણી રાખી શકશો નહિ. વરાળનાં
 યંત્રો, આગબોટો, તારયંત્રો એ તમારી આસપાસ પથરા-
 ચેલાં છે. વીસમી સદીમાં યુરોપ, અમેરિકા વગેરે દેશોના
 શાસ્ત્રજ્ઞ, શિલ્પજ્ઞ અને મજૂરો સાથે તમારે બાથ લીડવાની
 છે. આ મુદ્દને તમારાથી ટાળી શકાશે નહિ. આ નવા જ્ઞાનને
 મેળવીને તેને તમારું પોતાનું બનાવવું ન હોય તો તમે પણ
 તમારા પૂર્વજોની સાથે પિતૃલોકમાં જામી રહો. બાહ્ય વસ્તુઓ
 ગ્રહણ કરો અને તમારી પોતાની ઉન્નતિ કરી લો. માત્ર શ્રુતિરૂપી
 ગ્રાણુ તમે તમારા હૃદયમાં જાગતો રાખજો.'

શ્રીકૃષ્ણજન્માષ્ટમી

શ્રીકૃષ્ણજન્મો જન્મોત્સવ હિન્દુસ્તાનના સર્વ વાણના લોક ખડું જ આનંદથી દરેક વર્ષે શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે પાળે છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર અત્યંત આનંદ અપનાઈ અને પાવન કરનાઈ છે એમ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુ લોકો માનતા આવેલા છે. મહાભારત, હરિવંશ, ભાગવત અને જૈમિની અશ્વમેધમાં એ ચરિત્ર મળે છે. તે અહીં વિગતવાર આપવું શક્ય નથી, એટલે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રમાંની મહત્ત્વની વાતો ટુંકામાં નીચે આપીએ છીએ.

શ્રીરામચંદ્રના વખતમાં યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં મધુવન નામનો એક અત્યંત શૃંગાર અને રમણીય મુલક સમુદ્ધે કબજે કર્યો હતો. તેને ચરસેન દેશ કહેતા હતા. પહેલાં મધુ નામના એક રાક્ષસે તે દેશમાં વસાહત કરીને રાજધાનીનું જે શહેર સ્થાપ્યું હતું તેને મધુપુરી અથવા મથુરા કહેતા

હતા. કેટલાએક વખત સુધી શત્રુદ્વેષના વંશજોએ તે દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી. કાળે કરીને તેમની સત્તાનો નાશ થયા બાદ શરસેન દેશમાં યાદવ, અંધક, બોજ, ભૈમ, કુકર, દાશાર્હ અને વૃષ્ણિ એ સાત ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોના કુળોએ વસાહત કરી. તે પૈકી યાદવો મુખ્ય હતા અને વસુદેવ નામનો યાદવ જાગીરદાર બોજ રાજાનો માંડલિક હતો. તે યસુના નદીની સામી બાજુએ ગોવર્ધન નામની ટેકરી પાસે પોતાની જાગીરમાં રહેતો હતો. યાદવો અને બીજા ક્ષત્રિય જાતિનો તે વખતનો મુખ્ય ધંધો ખેતી, ગૌરક્ષણ અને વેપારનો હતો. (કાળે કરીને વૈરયોએ ખેતી અને ગૌરક્ષણ ધંધો હલકો ગણ્યો તથા તે અતુર્થ વર્ણ તરફ ગયો.) જે ઠેકાણે હવા, પાણી અને ચારાની અતુકૂળતા હતી તે ઠેકાણે ક્ષત્રિય લોકો ગાયોનાં ટાળાં પાળાને રહેતા હતા અને ગોવાળાયાનો ધંધો કરતા હતા. તેમાં વસુદેવ મુખ્ય હતા અને બધા ગોવાળા-આઓ તેમનો હુકમ ઉઠાવતા હતા. તે વખતે શરસેન દેશનો રાજા ઉગ્રસેન હતો. તે ધણો સદાચરણી હોવાથી તેની પ્રજા ધણી જ સુખી હતી. પરંતુ તેનો પુત્ર કંસ ધણો દુષ્ટ નીકળ્યો. બાઈની મદદથી તેણે પોતાના બાપને કેદ કર્યો અને પોતે રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. કૂર કંસે પોતાની પ્રજાને અનેક રીતે હેરાન કરવાની શરૂઆત કરી. ઉગ્રસેનની કન્યા (કંસની બેન) દેવપ્રી વસુદેવની સ્ત્રી હોવાથી વસુદેવ પોતાના સસરાની વતી સામે યશ એવી બીક કંસને લાગવાથી તે તેને શત્રુ માનવા લાગ્યો. વસુદેવના છોકરાઓ તરફથી પોતાને ધન ન પહોંચે માટે જન્મતાં જ તેમને મારી નાંખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. તેણે પોતાની બેનનાં છ ગાળકોને જન્મતાં જ

પથ્થર પર પછાડીને ઠાર કર્યાં. સાતમા વખતે ખીકને લીધે
 દેવકીનો ગર્ભ ગળા પડ્યો. વસુદેવને રોહિણી નામની ખીજ
 એક સ્ત્રી હતી. તે દેવકી કરતાં મોટી હતી. તે એ વખતે
 ગર્ભવતી હોવાને લીધે વસુદેવે કંસની ખીકથી તેને પોતાના મિત્ર
 નંદને ઘેર મોકલી દીધી. તેને જે છોકરો થયો તેનું નામ સંકર્ષણ
 રાખવામાં આવ્યું. પાછળથી તેને બળરામના નામથી બોલાવતા
 હતા. દેવકી આઠમે વખતે ગર્ભવતી થઇ કે તરત જ તેને
 અને વસુદેવને કંસે પાકા બંદોબસ્તમાં રાખ્યાં. આ છોકરાનો
 તેને વિશેષ ભય હતો, કારણકે તેના હાથથી કંસનો નાશ
 થશે એવું નારદે ભવિષ્ય ભાષ્યું હતું. કર્મધર્મસંયોગે આઠમા
 મહિનામા દેવકીને પ્રસવ થયો. આવળુ વદ આઠમને દિવસે
 મધ્યરાત્રે જોરમા વરસાદ પડતો હતો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનો
 જન્મ થયો. આ છોકરાને કોઇ પણ રીતે બચાવવાનો વસુદેવે
 નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી પહેરાવાળાને ભરહંધમાં પડેલા
 જોઇને તે બાળકને લઇને મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યા અને
 યમુના નદી ઓળંગીને નંદને ઘેર જઇ પહોંચ્યા. તે વખતે
 નંદની પત્ની યશોદા પણ તરત જ પ્રસુતા થઇ હતી, અને તેને
 પેટે કન્યાનો જન્મ થયો હતો. પોતાના સુકુમાર બાળકને ત્યાં
 સુકીને નંદની છોકરીને લઇને તે પાછા પોતાના મહેલમાં
 આવીને દાખલ થયા. ખીજે દિવસે કંસ કારાગૃહમાં આવ્યો
 અને દેવકીની આજીજીઓને ધ્યાનમાં નહિ લેતાં તે છોકરીને
 પથ્થર પર પછાડી જમને ઘેર રવાના કરી. તે વખતે કંસને
 ભાસ થયો કે એક તેજઃપુંજ દિવ્ય શક્તિ તે કન્યામાંથી
 નીકળી અને તેણે કંસને કહ્યું કે તારાં ઓએ વરસ પૂર્વે
 થઇ રહેલાં આવ્યાં છે. નંદની એ જ કન્યાને શક્તિ તરીકે
 માનવામાં આવી અને તે બગવતી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે પોતાના શત્રુનો નાશ કર્યો છે એવું માનીને કંસ પાડો ગયો. આ તરફ નંદને ઘેર પુત્રજન્મ થયો તે માટે સર્વને બહુ આનંદ થયો. તેનું નામ કૃષ્ણ રાખવામાં આવ્યું. નંદ ગોકુળનો રાજા હતો. આશરે ચારપાંચ મહિના પછી તે સરકારી મહેસુલ ભરવા માટે કૃષ્ણ સહિત મથુરામાં આવ્યા ત્યારે કૃષ્ણ પોતાનો છોકરો છે એમ બીજા કોઈને ન જણાવતાં વસુદેવે તેને નિહાળીને જોયો અને તેને જતદી પાછા લઈ જવાનો નંદને આગ્રહ કર્યો.

કૃષ્ણ જતે ધણે મસ્તીખોર, ચાલાક અને નાનામોટાનું ચિત્ત આકર્ષણ કરી લેનારો હતો. યશોદાને તે એક ક્ષણ પણ શાંત બેસવા દેતો ન હતો. મસ્તીખોર બાળક માબાપને પ્રિય હોય છે, એટલે તેનાં દૌતુકો જોવામાં નંદ યશોદાનો કાળ બારે આનંદમાં જતો હતો તેમાં નવાઈ નથી. રામ અને કૃષ્ણની જોડી હતી. તે જરા મોટા થયા અને હરવા ફરવા લાગ્યા ત્યારે ગોપગોપીઓને બહુ પ્રિય થઈ પડ્યા. કૃષ્ણ અને રામ સાત વર્ષના થયા કે તરત નંદ તેમને ગાયો ચારવા મોકલવા લાગ્યા. બાળ ગોવાળીયાઓ ઉપર કૃષ્ણે ટુંક મુદતમાં સ્વામિત્વ મેળવ્યું અને તેમનો ઉપરી બન્યો. તેના ઉપરીપણા નીચે ગોકુળના સર્વ બાળગોવાળીયાઓ ઝાડના છાંયડા નીચે અનેક રમતો રમતા.

તે કાળના ગોવાળીયાઓના રિવાજ મુજબ નંદે ગોકુળમાંથી પોતાનું ચાણું ઉઠાવી તેના કરતાં વધારે સારા મુલકમાં જવાનો વિચાર કર્યો. તે પ્રમાણે સર્વ ગોપગોપીઓ પોતાનો સંરસામાન અને ઢોરો લઈને ઉત્તર તરફ ગયા અને ઇંદાવન નામના એક નવા જંગલમાં તેમણે પોતાનું ચાણું જમાવ્યું.

તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આગરે ચૌદ વરસની હતી બળરામ તેનાથી પાંચ છ મહિને મોટો હતો તે બન્ને ગાયો આરવાનો ધધો બહુ આનંદથી કરવા લાગ્યા કૃષ્ણ મોરલી વગાડવામાં બહુ હુશિયાર હતો તેની મનોહર રાગિણીઓથી પશુપક્ષીઓ પણ તલ્લીન થતા હતા તો પત્ની ગોપગોપીઓ તે મધુર મોગ્ધીના અવાજથી તલ્લીન થાય તેમાં શી નિમિત્ત ? ગોવાળીયાઓની સોમતમાં રહેવાથી આ બન્ને ભાઈઓને કુસ્તી કરવાની ટેવ પડી બન્ને જણા મલ્લવિદ્યામાં હુશિયાર થયા દૂધધીના જેવો સાત્ત્વિક આહાર, નિમેળ હવા અને પ્રેમજન તથા શુદ્ધ વિચારની કેળવણીને લીધે ને ઘણા જ શક્તિમાન થયા તેમનું સૌન્દર્ય જોઈને મજાવાસી સ્ત્રીપુરુષો મોહિત થતા લાગ્યા.

એ મજાની પાસે જ ગાયોને પાણી પાવાનો એક મોટો ધરો હતો નાગ નામનો એક ઉન્મત્ત માણસ તે ધરામાં એ નાખતો હતો તેથી ત્યાં પાણી પીનારા ઢોરો મરણ પામતા હતા કૃષ્ણે તે નાગને વશ કર્યો અને તેને ત્યાંથી હાકી કાઢ્યો. તે જ અરસામાં ધેનુકાશુર અને પ્રલબ્ધ નામના જે દૈત્યો ગાયોના ટોળામાં જઈને તેમને ચોરી જવાની ખગ્ખ કરતા લાગ્યા તેમને પણ તે પરાક્રમી ભાઈઓએ મારી નાખ્યા આ ઉપરથી કૃષ્ણના ભાઈ સંકર્ષના બળદેવ, બળરામ અને પ્રલમહન એના નામો પડ્યા શરદ્ ઋતુના પ્રારંભમાં ગોવાળીયાઓ ઇંદ્રના નામથી શક્તેત્સવ કરતા હતા પરંતુ કૃષ્ણની સૂચનાથી તે ઓગળવ કરવાનો વિચાર માડી વાળીને જે ગોવર્ધન પર્વતને લીધે ગાયોને ભરપૂર ચરો મળતો તેને ઉત્સવ ઉજવ્યો આથી ઇંદ્રને ગુસ્સો ચડ્યો અને તેણે મજા ઉપર સાત દિવસ સુધી બપોરે દિવસ દરેક બધાને હેરાન કરાવ્યા.

નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે શ્રીકૃષ્ણે ગોવર્ધનને ઉપાડી તેની નીચે
 બધાઓને રહેવાની સગવડ કરી. આ પ્રમાણે કૃષ્ણનાં પરાક્રમની
 વાતો આનુબાણના દેશમાં ફેલાઈ. બળરામ અને કૃષ્ણનો ચહેરો
 એકસરખો હોવાથી તે બન્ને વસુદેવના જ પુત્રો હોવા જોઈએ
 એવું લોકો કહેવા લાગ્યા. કૃષ્ણજન્મ સંબંધીની ખરી વાત
 જ્યારે ખુદ કંસને કાને ગઈ ત્યારે તે ગુસ્સાથી રાતોપીળો થઈ
 ગયો. વસુદેવે પોતાને છેતર્યો છે એવું જ્યારે કંસના જાણવામાં
 આવ્યું ત્યારે દરબાર ભરીને તેણે વસુદેવનું કઠોર વાણીથી
 અપમાન કર્યું અને કૃષ્ણ તથા બળરામને પોતાની નગરીમાં
 બોલાવી તેમને ઠાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તેમને બોલાવવા માટે
 તેણે અકૂરને મંજ તરફ મોકલ્યો. એ બન્ને ભાઈઓ જ્યારે ત્યાંથી
 આવવા નીકળ્યા તે વખતે મંજનાં સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ જે શોક
 કર્યો તેનું વર્ણન અનેક પ્રાસાદિક કવિઓએ કર્યું છે. તે જ્યારે
 સાંભળીએ છીએ ત્યારે હજી પણ આપણાં મન ઉપર ભારે અસર
 થાય છે. કૃષ્ણ અને બળરામ સાથે મુદ્ધિક અને આહુરે ઘણો વખત
 સુધી કુસ્તી કરી. આખી મથુરા નગરી આ ખેલ જોવા માટે
 આવી હતી. આખરે તે બન્નેનો બળરામ અને કૃષ્ણે પરાજય
 કરી સંહાર કર્યો. દરવાજા પાસે એક ગાંડા હાથીને ઉભો
 રાખી કૃષ્ણ અને બળરામને મારી નાંખવાની કંસે યુક્તિ કરી
 હતી તે પણ નિષ્ફળ ગઈ. આવી રીતે તે ગોવાળાયાના
 છોકરાઓ ભારે થઈ પડ્યા એવું જોતાં કંસ ઘણો જ ગુસ્સે
 થયો અને વસુદેવ તથા રામ-કૃષ્ણ માટે કટુ બાધણ કરવા
 લાગ્યો. આથી જે પ્રમાણે સિંહ હરણના ઉપર તરાપ મારે
 છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણ કંસના ઉપર દોડી ગયા અને એક ઝપાટે
 તેને જમીન પર પછાડી મારી નાંખ્યો. થઈ કંસના વૃદ્ધ અને

નીતિમાન પિતા ઉગ્રસેનને રાજ્ય પાછું સોંપી કૃષ્ણ અને રામ
 પોતાનાં ખરાં મામાપને ઘેર રહેવા ગયા. અહીં એક
 વાત કહેવી જોઈએ કે ઉગ્રસેનનો આગ્રહ હતો છતાં કૃષ્ણે
 મથુરાની ગાદી ઉપર ખેસનાનું કબ્જા કર્યું નહિ અને પોતાને હાથે
 ઉગ્રસેનને તે રાજ્યકુટ પહેરાવ્યો. કૃષ્ણના આ નિરપેક્ષપણા મારે
 ધન્ય છે એમ કેળુ નહિ કહે? નંદને ઘેર રહેવાથી
 ક્ષત્રિયોને યોગ્ય એવા જે જનોઈ વગેરે સંસ્કાર બાકી રહ્યા
 હતા તે સર્વ વસુદેવે પૂરી રીતે દરાવ્યા અને બન્ને પુત્રોને
 ઉજ્જયિનીમાં સાદીપતિ ગુરુના આશ્રમમાં વેદાધ્યયન અને
 ધનુર્વિદ્યા શીખવા મુક્યા. અલ્પકાળમાં તેઓએ આ વિદ્યા
 શીખી લીધી અને ગુરુની અનેક પ્રકારે સેવા કરીને શિષ્યોએ
 તેમને સંતુષ્ટ કર્યા ગરીબ બ્રાહ્મણ-પુત્ર સુદામાં તેમનો ગુરુમંત્રુ
 હતો અધ્યયન પૂરૂ થયા પછી રામ-કૃષ્ણ મથુરા પાછા આવ્યા
 પ્રજવાસીઓની માફક મથુરાના તમામ લોકો પણ તેમના ઉપર
 અત્યંત પ્રેમ રાખતા હતા. જરાસંધ રાજાની બે દીકરીઓ (અસ્તિ
 અને પ્રાપ્તિ) કંસની પટરાણીઓ હતી કૃષ્ણ અને બલરામે
 કંસને મારી નાખ્યો તેથી તેનું વેર લેવું જોઈએ એવું કંસની
 ગણ્ડીઓએ પોતાના બાપને કહ્યું. જરાસંધ બહુ પરાક્રમી અને
 સાર્વભૌમ રાજા હતો અને તેના તાબામાં ઘણા સંસ્થાનિકો
 હતા. દરુપ દેશનો રાજા દંતવક, ચેદી દેશનો શિશુપાલ,
 વિદર્ભનો બીખ્મક અને તેનો યુદ્ધકુશલ પુત્ર રુક્મી, કાશ્મીર
 દેશનો જાનર્દ, સૌવીરનો શૈબ્ય, તેમજ કાશી, વિદેહ, મદ્ર,
 ત્રિગર્ત, શાલ્વ, દરદ વગેરે દેશના રાજાઓની મદદથી
 જરાસંધે મથુરાને ઘેરો ઘાલ્યો. કૃષ્ણ અને રામના સેનાપતિપણા
 નીચે યુદ્ધ શરૂ થયું. તેમાં અનેક રાજાઓનો પરાભવ થયો.

આખરે ૨૮ દિવસે ઘેરે ઉઠાવી જરાસંઘ પોતાની રાજધાની તરફ પાછો ફર્યો. પણ ફરી પાછો લડવાની તૈયારી કરીને જરાસંઘ મથુરા ઉપર ચઢી આવ્યો. ત્યારે આપણે લીધે મથુરા ઉપર આ જીલમ ગુજરે છે એ વ્યાજખી નથી એમ વિચારી કૃષ્ણે બલરામ સાથે મથુરા છોડી દક્ષિણ દેશ તરફ જવાનો વિચાર કર્યો. આ ખખર જરાસંઘને મળ્યા એટલે તેણે મથુરા ઉપર ઘેરો ન ધાલતાં કૃષ્ણ-બળદેવની પૂઠ પકડી તેમને ગોમન્ત પર્વતની તળેટીમાં પકડી પાડ્યા. પણ ફરીથી જરાસંઘના લશ્કરનો પરાભવ થયો એટલે તે સ્વદેશ તરફ પાછો ફર્યો. કૃષ્ણે ફરીથી મથુરાનો રસ્તો લીધો. રસ્તામાં કરવીરના રાજા શૃંગાલની સાથે ઢંઢબુદ્ધ થયું તેમાં તેને ઠાર કર્યો અને તેના પુત્રને સિંહાસન ઉપર બેસાડી પોતે મથુરામાં આવ્યા. આ વખતે કૃષ્ણની ઉમર આશરે ૨૨-૨૩ વર્ષની હતી. એ જ અરસામાં તેની કદ કુંતી (વસુદેવની બેન)ને પાંડુના મૃત્યુને લીધે વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થવાથી અકૂરને હસ્તિનાપુર તરફ મોકલી પોતાની કદના છોકરાઓ (ધર્મ, ભીમ અને અર્જુન)ની પ્રેમથી સંભાળ રાખવા માટે મૃતરાષ્ટ્રને સંદેશો મોકલ્યો. મથુરામાં પરચકની ખીક જતી રહેલી હોવાથી શાંતિ સ્થાપવા લાગી. થોડા જ વખતમાં કુંડિનપુરમાં ભીષ્મક રાજાએ પોતાની દીકરી રક્તિમણીનો સ્વયંવર કરવાનો વિચાર કરી દેશોદેશના રાજાઓને નિમંત્રણ કર્યું. પરંતુ તે અને તેનો પુત્ર રુક્મી એ જરાસંઘના પક્ષના હોવાથી તેમણે કૃષ્ણને નિમંત્રણ મોકલ્યું નહોતું. રક્તિમણીની ઇચ્છા કૃષ્ણને જ વરવાની હતી, પરંતુ તે શી રીતે જાને એની તેને સમજ પડતી ન હતી. તેટલામાં કૃષ્ણ ત્યાં આવી પહોંચ્યા. ફક્ત મુર્ધાગિપિક્ત રાજા ન હોવાથી તેને સ્વયંવરમાં

આવવાનો અધિકાર નથી એવું જ્યારે શિશુપાલ વગેરે રાજાઓએ પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારે કૃષ્ણના પક્ષ પૈકીના એક રાજાએ પોતાનું અરજી રાજ્ય કૃષ્ણને આપી તેને મુદ્દાબંધેક પણ કર્યો. આથી વિરુદ્ધપક્ષીઓને રીસ ચડી અને તે પાછા ચાલ્યા ગયા. કૃષ્ણે મિત્રનું રાજ્ય પાછું આપ્યું અને પોતે પણ મથુરા પાછા ગયા. અર્થાત્ સ્વયંવરનું ઠામ ખંધ રહ્યું જરાસંધ અને દાલયવને (એ જ દાહીયો નાગ હોવો જોઈએ) શરીથી મથુરા પર હાથો કર્યો. કૃષ્ણે તેને યુક્તિથી ખીજાની મારફતે ઠાર કરાવ્યો. પોતાને લીધે ફરી શરીથી મથુરા ઉપર જીલમ મુજરે છે એવું ધ્યાનમાં લઈને તે નગરી છોડી જવાનો કૃષ્ણે નિશ્ચય કર્યો અને પશ્ચિમમાં દારકાપેટ ઉપર ચાલ્યો સહિત જઈ તેણે વસાહત કરી.

દારકાની નગરરચના બહુ જ સુંદર કરવામાં આવી. તે દેકાણે ચાલ્યોની સંતતિ અને સપત્તિ દિવમે દિવમે વધતી ગઈ અને લોકો દારકાને ઇંદ્રપુરીની ઉપમા આપવા લાગ્યા. કૃષ્ણ દારકામાં આવી રહ્યા પછી રુકિમણીના વિવાહનો વિચાર ચાલવા લાગ્યો અને તેને રુકિમણી સલાહથી શિશુપાલ સાથે પરણાવવાનું હતું. કૃષ્ણનો પ્રેમ રુકિમણી પર અને રુકિમણીનો પ્રેમ કૃષ્ણ ઉપર હતો. રુકિમણી તરફથી આ બાબતનો દાગળ કૃષ્ણને મળતા વાર જ લગ્નસમારંભને વખતે કૃષ્ણે કુડિનપુરમાં જઈને તેનું યુક્તિથી હરણ કર્યું અને તેને રથમાં બેસાડી દારકા તરફ લઈ ચાલ્યા. તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર પચીસ વર્ષની અને રુકિમણીની ઉંમર અઠાર વર્ષની હોવી જોઈએ. સુમુદ્ર ઉપર કૃષ્ણરુકિમણીના લગ્ન થયા. ચોડા વખત પછી અત્યંત સુદર એવો પ્રધુમ્ન તેમને પેટે જન્મ્યો. રુકિમણી

શિવાય કૃષ્ણને બીજા સાત સ્ત્રીઓ હતી. તેમનાં નામ સત્યભામા, નામજિતી સત્યા, સુદતા, લક્ષ્મણા, જમ્બુવંતી, મિત્રાવંદા અને દાલિંદી હતાં. તેમને પેટે અનેક વીર પુત્ર અને વીર કન્યા જન્મ્યાં. જમ્બુવંતીનો પુત્ર સાંખ મોટો વીર હતો. કૃષ્ણને પોતાની બધી સ્ત્રીઓ ઉપર સરખો પ્રેમ હતો અને તેમના સમાગમમાં તે આનંદમાં વખત ગાળતો હતો. આ જુદી જુદી સ્ત્રીઓ સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ કારણપરત્વે થયાનું ભાગવતમાં લખેલું છે. કૃષ્ણના વૃદ્ધ પિતા વસુદેવ જીવતા હતા તેને હસ્તે તેણે અનેક યજ્ઞ કરાવ્યા, સત્પાત્રોને અનેક દાન અપાવ્યાં. આ પ્રમાણે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને કૃષ્ણે મધ્ય વયનો પૂર્વાર્ધકાળ દારકામાં ગાળ્યો.

ધૃતરાષ્ટ્રના છોકરાઓ કૌરવો કૃષ્ણની રક્ષના પુત્રો ધર્મ, ભીમ, અને અર્જુનનો દોષ કરતા હતા અને આગળ જતાં તેમનો નાશ કરવાનો વિધાય પણ કરવા લાગ્યા. તેમનો નાશ કરવાથી આજુ રાજ્ય આપણને મળશે એવી આશાથી ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોએ લાખતું ધર તૈયાર કરી તેમાં પાંડુપુત્રોને રાખ્યા અને એક રાતે તે ધરને આગ લગાડી. કૌરવોનું કપટ પાંડવોના જાણવામાં આવવાથી તેઓ વખતસર તે ધરમાંથી નીકળી ગયા; પણ આની કૌરવોને ખબર ન હતી તેથી તે લોકો તો પાંડવો મરી જ ગયા છે એમ માનવા લાગ્યા. પણ દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે પાંડવો પ્રગટ થયા અને મન્થવેષ કરીને પાંચે ભાઈઓ દ્રૌપદી સાથે પરણ્યા. જ્યારે કૌરવોને ખબર પડી કે પાંડવો જીવતા છે ત્યારે તેમને ભય લાગ્યો અને કૃષ્ણ તથા પાંચાલના રાજાની મદદ લઈ તેઓ યુદ્ધ ન કરે એટલા માટે તેમણે વિદુરને પાંડવો યાત્રે મોકલ્યા અને ગંગાના કાંઠા ઉપરનો

ઝળદ્રુપ પ્રદેશ પોતે રાખીને યમુનાના કાઠા ઉપરનો જ ગલી
 પ્રદેશ પાડવોને આપ્યો. કૃષ્ણની સલાહથી પાડવોએ આ વાત
 કમુલ રાખી અને ઇદ્રપ્રચ્ચ નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું.
 પછી કૃષ્ણ દારકા તરફ પાઠા ગયા. દ્રૌપદીને તે બેનની માફક
 માનવા લાગ્યા. પાડવોની દિવસે દિવસે ચડતી ચવા લાગી.
 કોઇક દોષના નિવારણ માટે અર્જુન ખાર વરસ સુધી તીર્થ-
 યાત્રા કરવા નીકળ્યો હતો. દારકાથી ઘેર પાછા ફરતી વખતે
 તેણે બળરામની બહેન (કૃષ્ણની ઝોરમાન બહેન) સુભદ્રાનું
 સુકિતથી હરણ કર્યું, પણ પછી તેમનો વિવાહ યથાવિધિ થયો.
 કૃષ્ણની સલાહથી પાડવોએ ખાડવ વન બાળી ત્યાનો વિસ્તૃત
 પ્રદેશ વસાહતને લાયક કર્યો. પાડવો વૈભવશિખરે પહોંચ્યા
 પછી મયાસુર નામના કારીગરે પોતાના કળાકૌશલ્યથી ઇદ્ર
 પ્રચ્ચને સ્વર્ગપુરીનું રૂપ આપ્યું. પાડવોના પરાક્રમની છાતિ
 સર્વ ઠેકાણે પ્રસરી રહી.

પોતાના કાકાના છોકરાઓને નિર્જન પ્રદેશ આપી પોતે
 ઝળદ્રુપ મુલક રાખ્યા છતાં પાડવોનો વૈભવ બહુ વધ્યો છે એ
 જોઈને કૌરવોના અત કરણુમા મત્સર અને દ્રેષ ઉત્પન્ન થયા.
 તેવામાં પાડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને દેશદેશના ગણ્યોને
 અને કૌરવોને આમત્રણ કર્યું તે વખતે તેમની સપત્તિ જોઈને
 સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પાડવોની સપત્તિ કેવી રીતે હરણ
 કરવી તેનો વિચાર તે વખતથી જ કૌરવો કરવા લાગ્યા. રાજસૂય
 યજ્ઞ કરતા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે પાડવોને સલાહ આપી કે યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન-
 પણે પાર પડે એટલા માટે દુષ્ટ અને બલિષ્ઠ જરાસંધનો પ્રયત્ન
 નાશ કરવો જોઈએ ત્યારે ધર્મરાજએ અર્જુન અને બીમને
 કૃષ્ણની સાથે જગસંધના દેશમાં મોકલ્યા. તેમણે જરાસંધને

૬૬ યુદ્ધ માટે આવાહન કર્યું. આ મહાલયુદ્ધમાં જરાસંધ બીમના
 હાથે માર્યો ગયો. જરાસંધે કેદ કરેલા અનેક ક્ષત્રિયોને બંધન-
 મુક્ત કર્યા પછી જરાસંધનું રાજ્ય તેના છોકરાને સોંપીને
 શ્રીકૃષ્ણ, ભીમ અને અર્જુન ઈંદ્રપ્રસ્થમાં પાછા આવ્યા.
 જરાસંધને કૃષ્ણે મારી નાખાવ્યો અને તેનું માન દિવસે
 દિવસે વધતું જાય છે એ જોઈને કૃષ્ણનો દ્વેષ કરનારો પૌંડ્ર-
 વાસુદેવ (વસુદેવનો પુત્ર) તેની સાથે યુદ્ધ કરવા માટે આવ્યો.
 કૃષ્ણની માફક પૌંડ્ર-વાસુદેવ પણ વનમાલા અને શંખ ચક્રાદિ
 આયુધો ધારણ કરતો હતો, અને પોતે શ્રી વિષ્ણુનો અવતાર
 છે એમ મનાવતો હતો. કૃષ્ણે પોતાના ચક્રથી તેનું શર કાપી
 નાંખ્યું. યુધામન્યુ પોતાના ચારે ભાઈઓને ચારે દિશા જીતવા
 માટે મોકલ્યા અને પોતાનું સ્વામિત્વ અનેક દેશો ઉપર સ્થાપન
 કર્યા પછી માંડલિક રાજાઓને નિમંત્રણ કરીને રાજસૂય યજ્ઞ
 બહુ ઠાંકમાંથી શરૂ કર્યો. આ સમારંભમાં દેવોને હવીથી,
 આસુણોને દક્ષિણથી, રાજાઓને અનુપમ સત્કારથી અને બીજા
 લોકોને ઉત્તમોત્તમ પદવાઓ સંતુષ્ટ કર્યા. આખરે સમારંભ
 માટે આવેલી મોટી મોટી વ્યક્તિઓનું પૂજન કરવાનો વિધિ
 ચાલુ થયો. બીજમની સલાહથી અગ્રપૂજનનું માન શ્રીકૃષ્ણને
 આપવામાં આવ્યું, ત્યારે શિશુપાલ (જરાસંધનો સેનાપતિ
 અને એદીનો રાજા) ક્રોધાગ્રમાન થઈને કહેવા લાગ્યો, “હે
 પાંડવો, મૂર્ખની માફક કૃષ્ણને પહેલું માન તમે શા આધારથી
 આપો છો? વૃદ્ધ ગણીને જો તમે એની પૂજા કરતા હો તો
 તેનો બાપ જે તેનાથી વૃદ્ધ છે તે અહીં હાજર છે, માટે તેની
 પૂજા કરો. આચાર્ય ગણીને જો તેને શ્રેષ્ઠ ગણુતા હો તો
 દ્રોણાચાર્ય તેના કરતાં અગ્ર માનને લાયક છે. વેદ

જાણનારો ગણી કૃષ્ણને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો પ્રત્યક્ષ વ્યાસ
 મહર્ષિ એ અહીં આ હાજર છે તેમના જોડેલો વેદવિદ્ બીજો
 કોઈ નથી રાજ તરીકે તમે તેને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો તેના
 કરતા શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન, બીષ્મક, કૃતસક્ષાણુ, પાંડવ, શાલ્વ, શલ્ય,
 રુક્મી વગેરે મહાન રાજાઓ અહીં આ છે ” આવી,
 રીતે બાપણુ કરીને તેણે કૃષ્ણની કઠોર શબ્દમા નિર્ભત્સના
 કરી બીષ્મે કૃષ્ણની યોગ્યતા સમાજનોને સમજાવી દઈ આખરે
 કહ્યું કે, ‘કૃષ્ણ એ જ્ઞાનવૃદ્ધ, બલવૃદ્ધ અને ધનવૃદ્ધ છે તે સર્વ
 દિગ્ગેમા શ્રેષ્ઠ છે વેદવેદાંગો તે જાણે છે અને સત્ત્વગલસપત્ત
 એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તે બધાના આચાર્ય, પિતા અને ગુરુ
 છે’ આ સાબળતા જ શિશુપાલ બડબડ કરવા લાગ્યો
 થોડી પળમા જ દંડયુદ્ધના આનાહન સુધી વાત આની
 પહોંચી અને કૃષ્ણે ચક્ર ફેકી તેને જમને ઘેર મોકલી આપ્યો
 શ્રીકૃષ્ણની હિંમત અને પરાક્રમ જોઈને સર્વ સભા હસ્તિમત
 થઈ ગઈ અને શિશુપાલનો વધ કરવા માટે તેમણે કૃષ્ણની સ્તુતિ
 કરી યજ્ઞકાર્ય યોગ્ય વખતે પૂરું થયા બાદ બધા પોતપોતાના
 ઘેર ગયા, પરંતુ આ યજ્ઞમા જ મહાભારતના યુદ્ધનું મૂળ
 રહ્યું હતું

રાજસૂય યજ્ઞ પછી કૌરવોએ ધર્મ, ભીમ વગેરે
 બાઈઓને હસ્તિનાપુરમા બોલાવી કષ્ટથી દૂત (બુગાર)
 રમવાની અને તેમનું રાજ્ય ખુશચી લેવાની યુષ્ઠિ
 કરી. આ કષ્ટકાર્યમા તેમણે કુશળ એવા શકુનીની
 મદદ લીધી દુકામા કહેવાનું કે આ રમતમા ધર્મે

તાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ પોતે પોતાના
 બાઈઓ સહિત હાર ખાધી અને પાડવોને કૌરવોનું દાસત્વ

સ્વીકારવા પ્રસંગ આવ્યો. આખરે દ્રૌપદીને પણ પાંડવોએ જીત્યાં મુકી. તેને હાર્યા પછી દુર્યોધને તેને રાજસભામાં બોલાવી અને તેનાં વસ્ત્રો સર્વેની સમક્ષ ઉતારવાની તેણે દુઃશાસનને આજ્ઞા કરી. તે નીચ તેનાં લુગડાં ઉતારવા લાગ્યો ત્યારે દ્રૌપદીએ બહુ જ આજીજીથી કૃષ્ણની મદદ માટે સ્તુતિ કરી. કૃષ્ણે અંતરિક્ષ રહીને તેનાં વસ્ત્રો પૂર્યાં. આખરે થાકીને દુઃશાસન નીચે બેઠો ત્યારે સભ્ય-જનોએ તેનો ધિક્કાર કર્યો અને દ્રૌપદીની સ્તુતિ કરી. ધૃતરાષ્ટ્રે પણ પ્રસન્ન થઈને તેને વર માગવાને કહ્યું, ત્યારે પોતાના પતિઓને દાસત્વમાંથી છુટા કરી તેમનું રાજ્ય પાછું આપવાને માટે તેણે તેની પ્રાર્થના કરી. વિદુરના કહેવાથી ધૃતરાષ્ટ્રે તે પ્રાર્થના માન્ય રાખી; પરંતુ તેના પુત્રોએ હરાવ્યું કે ફરીથી એક વખત વૃત્ત રમવું. તેમાં જે હારે તેણે બાર વર્ષ વનવાસ અને એક વર્ષ અઘાતવાસ ભોગવવો બેઠ્યો. તેમણે કષ્ટથી પાંડવોને હરાવ્યા તેથી તેમને વનવાસમાં જવાની ફરજ પડી.

કૃષ્ણને આ છૂતની અને પાંડવોની દુર્દશાની ખબર પાછળથી મળી. તેવામાં તેના નગર ઉપર શાલ્વે સ્વારી કરી તેને બહુ હેરાન કર્યો. હાલની મારક તે લડાઈમાં શાલ્વે સૌભ નામના આકાશવિમાનનો ઉપયોગ કર્યો હતો એવું મહાભારતમાં લખેલું છે. પછી શાલ્વની પાછળ પડીને કૃષ્ણે તેનો નાશ કર્યો. પાંડવોની ચોડા વખત પછી તેણે વનમાં મુલાકાત લીધી. જે કૌરવોએ કષ્ટથી રાજ્યહરણ કર્યું અને મહાસતી દ્રૌપદીનું અપમાન કર્યું તે કૌરવોનો નાશ કરીને ફરીથી તેમને વૈભવશિખરે પહોંચાડીશ એવું કહીને.

કૃષ્ણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું. તે વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આશ્ચર્ય સિત્તેર વર્ષની હતી. પછીના તેર વર્ષ કૃષ્ણે હારકામા રહીને તપશ્ચર્યામાં અને વૈરાગ્યમાં કાઢયા. આ વખતે તેમણે ઉપનિષદોનો અભ્યાસ કર્યો અને તે યોગીશ્રેષ્ઠ હોવા બદલ તેમની કીર્તિ ફેલાઈ. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં (અ. ૩-૧૬, ૫.) દેવકીનો પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ધોર આગિરસ પાસેથી આત્મવિદ્યા શીખ્યો એમ કહેલું છે.

ધનવાસમાથી પાછા ફર્યા પછી પાંડવોએ કૌરવો પાસે પોતાનું રાજ્ય માગ્યું, પણ તેમણે આપ્યું નહિ. કૃષ્ણે કરેલા ઉપદેશની પગલા ન કરતા તેઓ લડવા માટે તૈયાર થયા. આ મહાયુદ્ધમાં કૌરવો તરફથી અગીયાર અક્ષૌહિણી (૩૩ લાખ) અને પાંડવોની તરફથી સાત અક્ષૌહિણી (૨૨ લાખ) સૈન્ય લડાકામાં ઉતર્યું. કૃષ્ણે બન્ને પક્ષોને મદદ કરવાનું કબજુલ કર્યું. તેણે કૌરવોને લશ્કરની મદદ આપી અને અર્જુનનું સારથીપણું સ્તીકાર્યું. યુદ્ધ ચાલતું હતું ત્યારે અનેક પ્રકારની સલાહ આપીને તેણે પાંડવોને વિજય અપાવ્યો. આ ધનધોર સંગ્રામનું વર્ણન (મહાભારતમાં) વાચીએ છીએ ત્યારે શરીરના ફાટા ઉભા થાય છે આખરે કૌરવોનો મમૂળગો નાશ થયો અને પાંડવો ફરીથી સાર્વભૌમ રાજા થયા. ત્યારે યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુનને મોહ ઉત્પન્ન થવાથી તેણે લડવા માટે ના પાડી ત્યારે કૃષ્ણે કર્તવ્યકર્મ સંબંધી તેને અમૂલ્ય ઉપદેશ કરી તેનો મોહ દૂર કર્યો. એ જ ઉપદેશને ગીતાઉપનિષત અથવા ગીતા કહે છે.

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે કૃષ્ણની ઉંમર આસરે ૮૩ વર્ષની હતી. તેણે પોતાની પાછલી જીંદગી વિદેહીની મારફત બ્રહ્મા-

પાસનામાં ગુજરી. પછી યાદવોમાં મઘનું વ્યસન વધ્યું. તેઓ સંપત્તિના મદથી હનમત થયા અને અનીતિથી વર્તવા લાગ્યા ત્યારે તેમનો અંતકાળ પાસે આવ્યો છે એવું કૃષ્ણને જાણ્યું. ચોઠા જ વખતમાં યાદવોમાં આપસમાં બચંકર લડાઇ થઇ અને સર્વ વીરોનો નાશ થયો. બળરામ તે પહેલાં જ સંસારનો ત્યાગ કરીને યોગસાધનામાં નિમગ્ન થયા હતા. તેમના આશ્રમમાં જઈને કૃષ્ણે યોગીની માફક બ્રહ્માસન માડ્યું. તે ધ્યાનસ્થ બેઠા હતા એટલામાં એક શિકારીએ તેને હરણુ સમજીને તેના ઉપર બાણ છોડ્યું. આથી કૃષ્ણનું મૃત્યુ થયું. શ્રીકૃષ્ણ અને બળરામનાં પ્રેતો શોધી કાઢીને વ્રજેએ તેમની ઉત્તરક્રિયા કરી. કારકના અનર્થની ખબર અર્જુનને મળતાં જ અનાથ સ્ત્રી-પુરુષોને પોતાના દેશમાં લઇ આવવા માટે તે ત્યાં ગયો. જેવો અર્જુન બંધાંને લઇ દ્વારકા બહાર નીકળ્યો કે તરત જ સમુદ્ર આગળ વધ્યો અને શ્રીકૃષ્ણે વસાવેલી પવિત્ર દ્વારકા નગરી પાણીમાં ડુબી ગઈ. મરતી વખતે કૃષ્ણની ઉંમર ૧૦૧ વર્ષની હશે એવું જ્યોતિષ અને ગણિતશાસ્ત્રોએ ઠરાવ્યું છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

આવણુ વદ આઠમને દિવસે અપવાસ કરીને મધ્યરાત્રે બાલકૃષ્ણની ઘોડપોપચારે પૂજા કરવી. પૂજન પછી માત્ર સુંકની વડી લેવી. બીજે દિવસે આઠમ પૂરી થયા પછી ભોજન કરવું. પૂજન માટે માટીની પ્રતિમા આણેલી હોય તો તેને જળમાં વિસર્જન કરવી. કૃષ્ણજન્મના ઉત્સવકાળ માટે શાસ્ત્રકારોએ નિશ્ચિત કાંઈજ દહેલું નથી. કેટલાએક કૃષ્ણના ઉપાસકો રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત અષ્ટમી હોય તેને જ જન્મઘટી માને છે. કેટલાએક જે દિવસે અષ્ટમી તિથિ હોય

તે દિવસે મધ્યરાત્રિને વખતે રોહિણી નક્ષત્ર હોય કે ન હોય
 પણ તે જ વખતે કૃષ્ણજન્મ થયો એમ પ્રતિપાદન કરે છે.
 કૃષ્ણનો જન્મ મધ્ય રાત્રે મથુરામાં થયો, પરંતુ ખીજે દિવસે
 સવારે ગોકુળમાં તેની પ્રસિદ્ધિ થઇ એ ઉપરથી તે જ
 દિવસને મુખ્ય માનીને કેટલાએક લોકો જન્મોત્સવ કરે છે.
 આ ઉત્સવને ગોકુળાષ્ટમીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આઠ રૂઢિ

કૃષ્ણ જન્મોત્સમીનો દિવસ આખા હિન્દુસ્તાનમાં વધતા ઓઠા
 પ્રમાણમાં પાળવામાં આવે છે. ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, કારકા
 વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ મોટા દમામથી પાળવામાં આવે છે.
 વૈષ્ણવ મતના પ્રતિપાદક અને પ્રવર્તક એવા કેટલાએક
 આચાર્યો આ દેશમાં થઇ ગયા તેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિનું
 મહત્ત્વ આ દેશમાં બહુ વધ્યું. કૃષ્ણ એ સુદ્ધ અથવા ખ્રિસ્તની
 માફક એક વિશિષ્ટ ધર્મ સ્થાપન કરનારો પુરુષ હતો,
 તેણે ધર્મની દિશા દેખાડી આપી, એટલું જ નહિ પણ સર્વ
 પ્રચલિત ધર્મોની અને કાળે કરીને અસ્તિત્વમાં આવવાનેગી
 અનેક ધર્મપંથની એકવાક્યતા કરી આપીને તે બધા
 એક જ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવાના જુદા જુદા રસ્તાઓ
 છે એમ બતાવી આપ્યું. તેટલા માટે પ્રાચીન અને અર્વા-
 ચીન લોકો કૃષ્ણને જગદ્ગુરુનું નામ આપે છે. આ દેશમાં
 જન્મને લીધે કૃષ્ણભક્તિ ફેલાઇ એવા અનેક આચાર્ય અને
 સાધુસંત થઇ ગયા. તેમના સંબંધી વિગતવાર હકીકત
 ‘મહાએકાદશી’ના તહેવારના વિવેચનમાં જોવી. હાલમાં
 કૃષ્ણાષ્ટમી પાળવાનો જે રિવાજ ચાલે છે તે ધ્યાનમાં લઇએ
 તો શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં તેનો ઉત્સવ રૂઢ થવા માટે જે સત્ય

ઘટનાઓ બની છે તે લોકોના ધ્યાનમાં હોય એમ દેખાતું
 નથી. કૃષ્ણ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે, એટલું જ નહિ પણ તે
 પ્રત્યક્ષ જગતના રક્ષણ કરનાર વિષ્ણુ દેવતા છે એમ માનીને
 તેની પ્રતિમાની પૂજા કરવી અને તેણે બાલવયમાં કરેલી લીલાનું
 ભક્તિથી કથન અને શ્રવણ કરવું એટલે આપણી ધાર્મિક જવાબ-
 દારીની પરિસમાપ્તિ થઈ એમ અત્યારના લોકો માને છે.
 કેટલાએક તે દિવસે પ્રહરરાત્રિની અંદર પૂજાઅર્ચા આટોપી
 રલાહાર કરે છે. કેટલાએકને ઘેર ગોકુળનો સુંદર અને કાષ્ઠ-
 નિક દેખાવ તૈયાર કરી તેમાં કૃષ્ણજન્મનો ઉત્સવ કરવામાં
 આવે છે. સર્વ વર્ષના લોકો આ દિવસને મહત્વનો માને છે.
 તેમાં પણ વૈષ્ણવ મતાનુયાયીઓ આ દિવસને વિશેષ
 આસ્થાથી પાળે છે. કોઈ કોઈ વખત વિષ્ણુનાં દેવાલયોમાં
 દીપારાધના, પાલખીનો વરઘોડો, આંદોલનોત્સવ, કૃષ્ણલીલાના
 ખેલ, ભાગવતનું વાચન, હરિકીર્તન, ભજન, ગાન વગેરે
 પ્રતિપદાથી આત્મી સુધી ચાલે છે.

મથુરા, ગોકુળ અને વૃંદાવન

માં લાખો જનાણુઓ તે દિવસે ભેગા થાય છે. કૃષ્ણચરિત્ર સાથે
 મથુરા, ગોકુળ અને વૃંદાવનનો ઘાડો સંબંધ હોવાને લીધે તેમની
 માહિતી અહીં આપીએ છીએ. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં એવી
 કથા છે કે સત્યયુગમાં કેદાર નામનો એક ઉત્તમ રાજા થઈ
 ગયો. જૈગીપવ્ય ઋષિના ઉપદેશથી તેણે પોતાના છોકરાને રાજ
 સોંપી અરણ્યવાસ કર્યો. તેને વૃંદા નામની એક કન્યા હતી.
 તેણે આજન્મ અવિવાહિત રહેવાનું મત સ્વીકારીને
 યમુનાને કિનારે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. તેથી શ્રીકૃષ્ણ
 સંવૃદ્ધ થયા અને કહ્યું કે 'વર માગ'. ત્યારે વૃંદાએ બે હાથ.

જોડી વર માઝો કે 'તમે મારા પતિ થાઓ'. કૃષ્ણે તેની
 વિનંતિ માન્ય કરી અને તેને પોતાને ઘેર લઇ ગયા. જે
 વનમાં તે રાજનંદિનીએ તપ કર્યું તેનું નામ વૃન્દાવન
 પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણના કાળથી વૃન્દાવનની ખ્યાતિ વધતી ગઇ.
 મથુરા નગરીથી આગળ યમુનાને પેસે પાર ગોકુળ નામનું
 ગામરું છે. તે ઠેકાણે મજનાં ઢોરો ચરાવવામાં આવતાં હતાં.
 ગોકુળની પાસે જે જગાએ ઢોરો ચરતાં હતા તે જગાનું 'ગૃહ-
 દન' (મહાવન) નામ છે. પ્રાચીન લેખો ઉપરથી જણાય
 છે કે ગોવર્ધન ટેકરી સુધી મથુરાનો વિસ્તાર હતો અને ત્યાં
 ઢોરોને ચારવા માટે શ્રીકૃષ્ણ આજ ગોવાળીયા સાથે જતા હતા.
 મજ ઉપર ધનધોર વરસાદ પડીને જ્યારે ગોવાળીયાની ઝુંપડીઓ
 જમીનદોસ્ત થઇ અને તેઓ બચબીત થયા ત્યારે તેમને લઇને
 કૃષ્ણ ગોવર્ધનને આશરે ગયા અને તેમનું રક્ષણ કર્યું; તે
 ઉપરથી પણ ગોવર્ધન પાસે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. યમુના
 નદી પણ તે ટેકરી પાસે વહેતી હતી એવું જૂના લેખો ઉપરથી
 સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ કાળે કરીને યમુનાનો પ્રવાહ બીજી તરફ
 વળવાથી વૃન્દાવન તથા ગોવર્ધન પાસેથી તે ગુમ થઇ અને
 હાલ તે બેની વચમાં ચૌદ માઇલનું અંતર પડેલું છે. વૃન્દા-
 વનમાં ગોવર્ધનગિરિ છે એવો ઉક્ત્તેષ સ્કંદપુરાણમાં મળે છે.
 વૃન્દાવનનો વિસ્તાર પાંચ યોજન (વીસ કોસ) હોવાનું તેમાં
 જણાવેલું છે. એ જ પ્રદેશમાં નિંબવન નામના સ્થળમાં
 મહર્ષિ અરુણનો પુત્ર આરુણી નામનો એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી
 તપશ્ચર્યા કરતો હતો. નિંબવનને નિંબગ્રામ પણ કહે છે. કૃષ્ણે
 ગોકુળ છોડ્યા બાદ વૃન્દાવનમાં ગોવર્ધનની પાસે આરુણી
 મહર્ષિએ મુકામ કર્યો; તે પ્રદેશનું પણ નિંબગ્રામ એ જ નામ

છે. આરણી મહા પાવત્ર અને માતી હતા એવું દેવર્ષિ નારદે, બકિતસૂત્રમાં કહેલું છે. હાલમાં પણ તે બન્ને નિઃશ્ચયોને આરણીની તપોભૂમિ ગણીને પૂજ્ય માનવામાં આવે છે. આરણી ઋષિને નિમ્બાર્ક પણ કહે છે. એ સનક સપ્રદાયના પ્રવર્તક હતા.

વૃન્દાવન ગામ યમુનાના કાંઠા ઉપરનું વિસ્તૃત નગર હતું. તેની સાબીતી હાલમાં ત્યાંના નંદ્યાટ અને ચીરઘાટના અસ્તિત્વ ઉપરથી મળે છે. તે ઘાટ પ્રાચીન કાળમાં નદીમાં સ્નાન કરવા માટે બાંધવામાં આવેલા હતા. પરંતુ યમુનાનો પ્રવાહ ત્યાંથી બદલાયો અને આજે તે તેના પ્રવાહથી કેટલાયે ગાઉ દૂર છે. વૃન્દાવનથી હાલનું મથુરા છ માઇલ દૂર છે. શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં આ અંતર જરા વધારે હતું એમ જણાય છે, કારણકે વૃન્દાવનવાસીઓને મથુરા પહોંચતાં બે પ્રહર લાગતા હતા એવું અનુમાન બાગવત પરથી નીકળે છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનું અનિષ્ટ પરિણામ વૃન્દાવન, મથુરા અને વ્રજભૂમિને પણ ભોગવવું પડ્યું. એ યુદ્ધમાં શર વ્રજોનો નાશ થયો. બૌદ્ધધર્મીઓએ વ્રજભૂમિ ઉપર પોતાના ધર્મની છાપ એસાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો અને હજારો બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ ત્યાં વાસ કરીને રહ્યા હતા, એવું ચીનના પ્રસિદ્ધ મુસાફરો ફા-હિયન અને હુએન-ત્સિઆંગના લેખો ઉપરથી જણાય છે. પછી ઇ. સ. ૧૦૧૭માં મહમ્મદે વીસ દિવસ સુધી મથુરા ઉપર હલ્લો કરીને તે નગરી ઉજ્જડ કરી. ઇ. સ. ૧૫૦૦માં સુલતાન સિકંદર લોદીએ મથુરાનો નાશ કર્યો, પરંતુ તે વખતે નિમ્બાર્ક સંપ્રદાયી સાધુ કેશવ કાસ્મીરી બટાચાર્યે સિકંદરને યુક્તિપ્રયુક્તિથી વશ કરી તેને ત્યાંથી રવાના કર્યો. પછી શ્રી કેશવાચાર્યની શિષ્ય-

શાખામાંથી વધારે યોગ્યતાવાળા ગોસ્વામી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા અને
 મોગલો, પેશ્વા, વગેરે અધિકારસંપન્ન લોકો તરફથી મથુરાના
 ધાર્મિક વૈભવમાં વધારો થતો ગયો. માત્ર 'ઔરંગઝેબે' અનેક
 દેવાલયો જમીનદોસ્ત કર્યા. અંગ્રેજ સત્તા સ્થાપન થઈ ત્યારથી
 મથુરામાં શાંતિ છે. ગોવિંદદેવ, મદનમોહન, ગોપીનાથ, જુગલ-
 કિશોર, રાધાવલ્લભ વગેરે પુરાતન ભગ્નમંદિરો ઐતિહાસિક
 સ્થાન તરીકે પ્રાચીન ઇતિહાસની સાક્ષી આપે છે. તેમની
 નજદીક હાલમાં ખીજાં નવીન મંદિરો સ્થાપન કરવામાં
 આવેલાં છે. શ્રી રંગનાથ શેરજીનું મંદિર, શાહજીનું મંદિર,
 લાલબાજીનું મંદિર અને શ્રી બ્રહ્મચારીજીનું (જ્વાલીયરના
 મહારાજનું) મંદિર એ બધાં જોવાલાયક છે. ઘાટોમા ભરત-
 પુરની લક્ષ્મીરાણીનો ઘાટ જોવાલાયક છે. વંશીવટ, સેવાકુંજ,
 શ્રંગારવટ, કૈવારવટ અને નિધુવન એ સુપ્રસિદ્ધ પ્રાચીન સ્થાનો
 છે. વૃન્દાવનમાં આવેલું મહિનામાં મુલન અથવા દોલોત્સવ
 અત્યંત જોવાલાયક થાય છે. સંયુક્ત પ્રાંતના આર્યસમાજે
 વૃન્દાવનને પોતાના કાર્યક્ષેત્રનું કેન્દ્ર બનાવીને મજમુદગી ઋષિ-
 કુળ અને આચાર્ય કુળ નામની બે ઉત્તમ સંસ્થાઓ સ્થાપન
 કરી છે. રામકૃષ્ણ (પરમહંસ) મિશનની વતી એક ધર્મોદ્ધ
 દેવાખાનું ત્યાં ચાલે છે. યમુના નદીના પ્રવાહનું વહેણ જન્મીને
 ને વૃન્દાવન પામે યજ્ઞને જાલ્ય એવું કરવા માટે સરકાર અને
 રજવાડાઓનું ધ્યાન ખેંચાયું છે અને આશરે આઠ લાખ રૂપીયા
 તે કામ માટે ખર્ચ કરવામાં આવે તો વૃન્દાવનને પ્રાચીન સૌંદર્ય
 પ્રાપ્ત થશે એમ કહે છે. શ્રીકૃષ્ણનું નામ અનરમર થયેલું છે,
 છતાં તેમના વૃન્દાવનમાં મુદારણા કરીને તેને પ્રાચીન સૌંદર્ય અને
 વૈભવ પ્રાપ્ત કરાવી આપવા એ સર્વ કૃષ્ણભક્તોનું પ્રથમ કર્તવ્ય

છે. શ્રીકૃષ્ણનું એ એક સ્મારક છે એમ કહીયે તો વાધો નથી. આરોગ્યદૃષ્ટિથી જન્મદાવનની સુખાકારી સારી નથી, પણ તે સુધારવાનો યત્ન સરકાર અને લોકો કરે છે એ અત્યંત આનંદની વાત છે.

કૃષ્ણને અવતારોમાં ગણે છે, માટે અવતારની દૃષ્ટિએ તેના હાથે ક્યાં ક્યાં મહત્કાર્યો બન્યાં એનો વિચાર કરતા પહેલાં અવતારની વ્યાખ્યા જે શ્રીકૃષ્ણે પોતે જે કહેલી છે તેનો અર્થ બરાબર સમજી લેવો આવશ્યક છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતાપદેશ કરતી વખતે અર્જુનને કહ્યું છે કે:

परित्राणाय साधनाम् विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥

સાધુનું પરિત્રાણ કરવા માટે, દુષ્ટત્યોનો નાશ કરવા માટે અને ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે હું દરેક યુગમાં જન્મ લઉં છું એવું જે શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું હતું તેને અતુસરીને તેના હાથે કાર્યો કેવી રીતે બનતાં ગયાં તે જોઈયે તો કૃષ્ણ એ અવતાર હતા એમ સમજવાનું સહેલું થઈ પડશે. પ્રથમ

परित्राणाय साधनाम्

એ દૃષ્ટિથી કૃષ્ણચરિત્રનો વિચાર કરીયે. દેવદાને પેટે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયા બાદ તેને નંદ ગોવાળીયાને ઘેર લઈ જવામાં આવ્યા. તે ગોવાળીયાઓ અસલ ક્ષત્રિય હતા, પરંતુ તેમણે સમશેર ચલાવી રક્તપાત કરવાનો વ્યવહાર મુકી દઈને ગાયો પાળવાનો અને ગોરસ વેચવાનો ધંધો સ્વીકાર્યો હતો. આવા વ્યવસાયમાં પડેલા લોકો સ્વાભાવિક રીતે જ યુદ્ધજ્ઞાવિશારદ અને રાજકાર્યમાં મુંઝાયેલા તેમના ક્ષત્રિય યાત્રિભાઈઓની મારફત સંપત્તિમાન અથવા અધિકારયુક્ત નહોતા. વસુદેવની જેન પાંડ

રાજાને આપી હતી, અર્થાત્ રાજકુટુંબો સાથે યાદવોનો સંબંધ
 હતો, તોપણ સાંપત્તિક દૃષ્ટિથી યાદવોની સ્થિતિ સારી નહોતી. તે
 સમ્બંધીલ, સદાચારી અને પ્રેમાળ હતા. શ્રીકૃષ્ણ તેમનામાં
 ઉછર્યા તેથી તેમના સાત્ત્વિક ગુણો તેનામાં સ્ફોરે વિકાસ
 પામ્યા. દીન સ્થિતિમાં દિવસ કાઢનારાં ગોપગોપીઓને
 માટે તેના અંતઃકરણમાં આદર ઉત્પન્ન થયો. પ્રેમનો વિકાસ
 થવાથી સર્વ ઠેકાણે મમત્વશ્રુદ્ધિ પ્રસ્થાપિત થાય છે તેથી
 સ્વાર્થત્યાગનો અનુપમ ગુણ મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થાય છે.
 પોતાનો સ્વાર્થ ન જોતાં શ્રીકૃષ્ણે જે મહત્ત્વનાં કામો કર્યાં છે
 તેનું ખરું કારણ જોઈએ તો ગરીબ ગોવાળીયાઓમાં તેણે
 ગાળેલું બાલપણુ છે. દહીરોટલા ઉપર નિર્વાહ કરનારા
 અને નિષ્કાંચન ગોવાળીયાઓમાં મોટા થયેલા કૃષ્ણ
 પરાક્રમથી પ્રાપ્ત કરેલા રાજ્યપદનો ઉપભોગ લેવાને બદલે
 તે યોગ્ય વારસને હવાલે કરે અને આવેલા વૈભવને તરછોડે
 તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ સ્વાર્થત્યાગ કયો હોય ? કંસ, જરાસંધ,
 શૃંગાલ વગેરે કેટલાએક આસુરી સ્વભાવના રાજાઓને
 ચમસદને પહોંચાડ્યા પછી તેમનાં રાજ્યો પર પોતાનું સ્વામિત્વ
 સ્થાપન કરવાનો વિચાર જ તેને આવ્યો નથી, એટલું જ નહિ
 પણ તે રાજ્યો તેણે યોગ્ય વારસોને હવાલે કર્યાં. જે યાદવોમાં
 તેનું બાળવય ગયું તેમના ગુણ ઉપર લુબ્ધ થઈને તેમની
 સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાનો તેણે ચત્ન કર્યો. વખત જતા
 યાદવો ધનાઢ્ય થયા અને તેની દારકા નગરી ઇંદ્રપુરીથી
 અદ્ભુત બની. જ્યારે ગરીબ સુદામો તેની ખરી જહોજલાલીને
 વખતે મગવા માટે આવ્યો ત્યારે કેટલાએક આધુનિક ધનવાન
 ગુરુજીવોની માફક દરવાજોથી તેને પાછો ન કાઢતાં અનેક

પ્રકારે પોતાનો એમ દર્શાવીને તેની ગરીબાઈ દૂર કરી. પાંડવો
 અને કૌરવો બન્ને તેના સગા હતા; પરંતુ પાંડવોનો, પક્ષ
 સત્પક્ષ છે એમ જાણીને તેમને વિજય અપાવવા પોતે સારથી
 જેવું કામ પણ સ્વીકાર્યું. ખાંડવ વન બાળીને નવીન પ્રદેશ તૈયાર
 કરવાના કામમાં તેણે અર્જુનને મદદ કરી. રાજસૂય યજ્ઞની
 વખતે તેણે રસોદધ્યાઓ સાથે પણ કામ કર્યું. અર્થાત્
 સાધુના પરિત્રાણ માટે પ્રસંગાનુસાર જે ઉચ્ચનીય કામો
 તેને કરવા જેવાં લાગ્યાં તે તેણે ઉત્સુકતાથી કર્યાં. રજસુ
 અને તમસુ ગુણ કરતાં સત્ત્વ ગુણુ શ્રેષ્ઠ છે અને સત્ત્વરથ
 લોકોને જ્યારે રજોગુણી અને તમોગુણી લોકો તરફથી ત્રાસ
 થાય છે ત્યારે સાત્ત્વિક જનોનું રક્ષણ કરવું એ આપણું
 પ્રથમ કર્તવ્ય છે એમ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું હતું. સાદા
 અને સરળ ઉપાયોથી સાધુનું પરિત્રાણ કરી શકાય એમ નથી.
 કૃષ્ણે હુર્યોધનને અનેક રીતે સમજાવ્યો અને કૌરવોની
 અંદરનો ટટો મટાડવાનો અનેક રીતે યત્ન કર્યો, પરંતુ
 તે જ્યારે તેમાં સંજ્ઞ થયો નહિ ત્યારે જ તેણે પાંડવોને યુદ્ધને
 માટે ઉભા થવાની સલાહ આપી. સારાંશ કે સાધુનું રક્ષણ
 કરીને તેમને દુષ્ટોના હાથમાંથી છોડાવવાનો એક જ રસ્તો
 ખુલ્લો છે અને તે યુદ્ધનો છે. અવતારકૃત્યો પૈકી જે
 બીજું કૃત્ય

ચિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્

તે પણ શ્રીકૃષ્ણે સાંગોપાંગ પાર પાડ્યું. બાલવયમાં કાળીયા
 નાગ અને મધુકૈકભના જીલમમાંથી મળને છુટું કર્યું, કંસને
 યમસદન મોહલી મથુરાની પ્રજાનો ત્રાસ દૂર કર્યો અને
 નરમેધ કરવા સુધી તૈયાર થયેલા જરાસંધને જમરાબને ઘેર

પહોંચાડી અનેક રાજાઓને બધનમુક્ત કર્યાં. શિશુપાલ, શૂગાલ વગેરે ગરિંદ્ર અને નીચ પ્રવૃત્તિના રાજાઓનો નાશ કરીને પ્રજાને સુખી કરી. દુર્યોધનાદિ દુષ્ટ, મત્ત અને જીલમી કૌરવકુળનો નાશ કરવા માટે અર્જુનનું સારથીપણું સ્વીકારીને પાદરોને હાથે તેમનો નાશ કરાવ્યો. પોતાના સર્ગાવહાલા યાદવો દુર્યોધનના સપડાઈને અંધાર કૃત્ય કરવા લાગ્યા, તે જોતા જ તેમના ઉપર પ્રેમ હોવા છતાં પણ ભૂ-ભાર કમી કરવા માટે તેમનો નાશ કરવામાં શ્રીકૃષ્ણે આયકો ખાધો નહિ. આ પ્રમાણે દુષ્ટત્યોનો વિનાશ કરવાના કામમાં તેમણે અલૌકિક પરાક્રમ, સાહસ, બળ અને નિશ્ચય જગતને બતાવ્યા. અવતાર-કૃત્યો પૈકી ત્રીજું અને અત્યંત મહત્ત્વનું એવું

ધર્મસંસ્થાપનાનું કાર્ય

શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું. તે વખતે ધર્મસંસ્થાપના કરવાની શી જરૂર હતી એ પ્રશ્ન સહેજ ઉભો થાય છે. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે
 यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अमृत्याय नमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

હે ભારત, જ્યારે જ્યારે ધર્મ ક્ષીણ થાય છે અને અધર્મનું પ્રાબલ્ય થાય છે ત્યારે ત્યારે હું જન્મ લઉં છું. અર્થાત્ જ્યારે ધર્મસંસ્થાપનાનું કામ શ્રીકૃષ્ણને ભારતકાળમાં કરવું પડ્યું ત્યારે અધર્મનું પ્રાબલ્ય કેવી રીતે વધ્યું હતું તે જોઈએ. મુખ્યત્વે કરીને સમાજનું બંધારણ બરાબર રહે અને બ્યવહાર સીધી રીતે ચાલે તે માટે આ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ ઉત્તમ પ્રકારે કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી લેવા એનું જ્ઞાન સોંપાડે છે તે જોઈએ. સમાજમાં કેવળ સાત્ત્વિક વૃત્તિનો વધારો થાય એટલે પ્રગતિ થઈ એમ

સમજવું નહિ. ધડલોક અને પરલોકમાં સદ્ગતિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમોગુણથી યોગ્ય કર્મના નિયમે સમાજનાયકોએ ધડવા જોઈએ. પુરુષાર્થને માટે ઉલટી દૃષ્ટના લોકોમાં રૂઢ થાય તો તેનું પરિણામ વિપરીત થાય છે. એક બાબુથી પ્રવૃત્તિપર વર્તનનું જોર તો ખીચી તરફથી નિવૃત્તિનું ધાંધલ મચાવવામાં આવે છે. પ્રવૃત્તિના માર્ગે જવું એ ખરી ઉત્તતિની દૃષ્ટિથી જોટલું અનિષ્ટ છે તેટલું જ નિવૃત્તિપર કર્મમાં લીન થઈ જવું એ હાનિકારક છે. એ બન્નેમાં સમતોલપણ રહેવું જોઈએ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ અથવા નિવૃત્તિપર પ્રવૃત્તિ હોવી એ અત્યંત મહત્ત્વનું છે. તેમના સમતોલપણમાં ચુક પડે તો સમાજના સમતોલપણમાં પણ ભૂલ પડી એમ સમજવું. એનું પરિણામ એ આવે કે કદાચ દિશામાં પગલું ભરવું તે સમાજને માલુમ ન પડતાં સમાજ અવળે જ રસ્તે જશે. આ સ્થિતિ સધારવા માટે ધર્મસંસ્થાપકો પૃથ્વી ઉપર વખતો-વખત જન્મ્યા છે. બધા ધર્મસંસ્થાપકોએ એ જ કાર્ય કર્યું છે એમ બારીકપણે જોવાથી માલુમ પડશે.

પાંડવો અને દૌરવો તે વખતના નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિના પુરસ્કર્તા હતા એમ કહી શકાય. એક પક્ષે સંન્યસ્ત વૃત્તિનો સ્વીકાર કર્યો તો બીજાએ બધી રીતે પ્રવૃત્તિને આશરો આપ્યો. તેને લીધે, દરેક ઠેકાણે ધર્માધર્મનો અને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિચાર કરીને પગલું ભરનારા પાંડવો પ્રમાણે બંધીતાં બંધીતાં એકિંક કર્તવ્ય રીતે દર્યોધન

અધને ધર્મ સબધીની ભગતી જ કદપનાઓ પ્રમાણે વર્તતા
 હતા. પાપપુણ્યનો ઉલટો જ અર્થ તે લોકો કરતા હોવાથી
 જગતના વ્યવહારોનો વિચાર તાત્વિક દૃષ્ટિથી કરવાની તેમનામાં
 તાકાત રહી ન હતી. અનેક દેવતાઓની ઉપાસના, તે
 દેવતાઓને સંતુષ્ટ કરવા માટે અનેક યજ્ઞયાગાદિક ઉપાય,
 મોહને લીધે બુદ્ધિનાશ થવાથી દર્તવ્યપરાડબુખતા, દેહ
 અને આત્માને માટે યોગ્ય જ્ઞાનનો અભાવ, દેવ માટે અંધ-
 શ્રદ્ધા, સદ્ધર્મનું રહસ્ય પારખવામાં સમાજની અપાત્રતા,
 કેવળ જન્મ ઉપરથી જ વર્ણનું ઉચ્ચનીચપણું માનવાની દ્વિપિત
 પદ્ધતિ વગેરે અનેક બાબતો જોઈને શ્રીકૃષ્ણે સદ્ધર્મનો
 અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો અને તેના મોહનો નાશ કરીને યોગ્ય
 કર્મ કરવા માટે તેને સલાહ આપી. આ દિવ્ય ઉપદેશને
 ભગવદ્ગીતા કહે છે. પ્રવૃત્તિમાંથી નિવૃત્તિના માર્ગ તરફ લઈ
 જવાને માટે આ ગીતાપદેશ જોઈશે. સમર્થ છે તેટલો જ તે
 નિવૃત્તિપરાયણુ ને સત્દર્તવ્યની દિશા દેખાડનારો છે. હિન્દુ-
 સ્તાનમાં આજે સેંકડો વર્ષથી આ ઉપદેશની અસર સમાજપર
 થઈ છે અને આડે રસ્તે જનારાઓને તે ફરીફરીથી સીધે
 માર્ગે લાવે છે. અજ્ઞાનનો નાશ કરનારો આ ઉપદેશ મોટિભારકર
 તુલ્ય પ્રકાશમાન છે. આ ગીતામૃત પીને આ દેશમાં અનેક આર્યોને
 પરમધામ અને શાંતિનો લાભ મળેલો છે. સ્ત્રીઓ, શૂદ્ર, પતિત
 અને આકાળ માનેલા લોકોને માટે પણ આ દિવ્ય ઉપદેશ ફરી
 સાધુસંતોએ સ્વર્ગના કમાડ ખુલા કર્યા છે, એટલું જ નહિ
 પણ અત્યારના જમાનામાં તો પૃથ્વીના બધા લોકો ગીતાધર્મ
 ઉપર ગાડા થાય છે. અમેરિકા અને યુરોપમાં ગીતાધર્મને
 અમૂલ્ય અને તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી અદ્વિતીય માનવામાં આવે છે.

શ્રીકૃષ્ણે કહેલો ધર્મ પરમ વંદ્ય અને સર્વમાન્ય થવા લાગ્યો છે. આ દૃષ્ટિથી જોતાં શ્રીકૃષ્ણ એ હિન્દુસ્તાનને માટે જ ધર્મસ્થાપન કરનાર મહાત્મા થઇ ગયા એમ ન કહેતાં સર્વ જગતને માટે વિશ્વધર્મ કહેનાર ધર્મસંસ્થાપક થઇ ગયા એમ કહીએ તો ખોટું કહેવાય નહિ.

જે ભગવદ્ગીતા ઉપર સેંકડો ટીકાત્મક ગ્રંથો રચાયા છે અને આજે પણ રચાય છે, જે ગીતાની મદદ વડે લોકોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે શ્રી શંકરાચાર્ય, રાનેશ્વર, વામનપંડિત, વિઠ્ઠલચાર્ય ટિળક વગેરે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાભિન્ન જનોએ પ્રયત્ન કર્યા છે, જેની મહત્તા પૃથ્વી ઉપરના સર્વ વિદ્વાનો કબૂલ કરે છે તેનું યોગ્ય વિવેચન આ નાનકડા લેખમાં કરવું એ શક્ય નથી. માટે સામાન્ય રીતે આ ગીતાપદ્દેશની અલ્પ-સ્વલ્પ ઓળખાણ થાય તેટલા માટે બહુ જ ટુંકામાં તેનો સાર આપીએ છીએ. પોતાને આર્ય કહેવડાવનારા દરેક જણે અભ્યાસ કરીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ સમજી લેવું જોઈએ:

ભગવદ્ગીતાપદ્દેશ

આ શરીરનું નામ ક્ષેત્ર છે અને શરીરને જાણનારને ક્ષેત્રજ્ઞ કહે છે. પરમેશ્વર પોતે જ ક્ષેત્રજ્ઞ દેહ અને દેહી છે. ક્ષેત્રથી ક્ષેત્રજ્ઞ જુદો છે. ક્ષેત્ર એટલે દેહ અને ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે દેહી અથવા આત્મા. આત્મા એ નિત્ય, અવિનાશી અને અપ્રમેય (પૂર્ણપણે ન સમજાય તેવો) છે. તે અજન્મા પુરાણપુરુષ છે. મનુષ્ય જે પ્રમાણે જૂનાં વસ્ત્ર દેહી દઈ નવાં વસ્ત્ર પહેરે છે તે પ્રમાણે આ દેહી જૂનો દેહ તજી દઈ નવો દેહ લે છે. આત્મા એ અવ્યક્ત, અચિંત્ય

અને અવિકાર્ય છે. દેહને ઇન્દ્રિય, રૂપ, સુખ, દુઃખ, ચેતના, ધૈર્ય, જન્મ, મરણ વગેરે છે, આત્મા એ બધાથી અળગો છે. માટે પોતાની ફરજનો વિચાર કરીને, જન્મને લીધે પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મ કરવામાં માણસે પાછળ પડવું ન જોઈએ. કર્મ છેવટ સુધી કરવું જ જોઈએ. કાગળકે કર્મથી કોઈ છુટી શક્યો નથી. પરંતુ એટલું ધ્યાનમાં રાખવું કે કર્મ 'કરવા

જેટલો જ મનુષ્યને અધિકાર છે; ફળને માટે

કર્મયોગ

કોઈપણ વખત અધિકાર નથી. માટે યોગયુક્ત

થઈને, હૂંપણું છોડી દઈને કર્મનું આચરણ

કરવું. લાભ, હાનિ, સિદ્ધિ, અસિદ્ધિ માટે સમયુક્તિ રાખવી. આ સમયુક્તિને જ યોગ કહે છે. કર્મફળની આસક્તિ છોડનારાઓ જન્મમંધનમાથી મુક્ત થઈને સાયુજ્યપદને પામે છે. આપણી ફરજ આપણે બજાવવી જોઈએ. તે કાર્ય સિવાય ચાલે તેમ નથી. વિક્કાનોએ જનતાને ક્ષમાર્ગ બતાવ્યો જોઈએ; આપણે આસક્તિ રહિત કર્મ કરીને અસુજનોમાં તેનો દાખલો બેસાડવો જોઈએ; કારણકે શ્રેષ્ઠ લોકો જે પ્રમાણે ચાલે છે તે પ્રમાણે જ ખીજા લોકો પણ ચાલે છે એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

કર્મનો ત્યાગ કરવો એમ કેટલાએક કહે છે, પરંતુ તેઓ એટલું સમજતા નથી કે કર્મ ન કરવું એ કાંઈ કર્મત્યાગ નથી. શ્લેષ્ઠારહિત કર્મ કરવું તેને જ

કર્મત્યાગ

કર્મત્યાગ સમજવો. કર્મના ફળની

અને

મનોવિનય

આસક્તિ તજીને જે કર્મ કરે છે તે જ

ખરો સંન્યાસી અને તે જ ખરો યોગી

છે. જે નિષ્કામ થયો તે રાગદ્વેષથી મુક્ત થયો છે. સર્વ

સ્થળે જોને બ્રહ્મ દેખાય છે તેને જ પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. આપણે જ આપણો ઉદ્ધાર કરી લેવો જોઈએ. આપણે જ આપણા મિત્ર અને આપણે જ આપણા શત્રુ યદ્યપે છીએ તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. જેણે પોતે વિવેકથી પોતાનું મન જીત્યું છે તે જ પોતાનું હિત કરી શકે છે; પરંતુ જે અવિવેકી છે તે પોતે જ પોતાનો શત્રુ બને છે. માટે અંતઃકરણ બહુ શાંત રાખીને, નિર્ભય થઈને, બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળીને, મનનો ઉત્તમ પ્રકારે નિરોધ કરીને, પરમેશ્વરમાં ચિત્ત રાખીને, પરમેશ્વર એ જ સર્વસ્વ છે એમ માનીને રહેવું. આ પ્રમાણે યત્નના નિરોધ કરનારો આખરે નિર્વાણ-શાંતિ પામે છે. મન સ્વાભાવિકરીતે ચંચલ છે, માટે અભ્યાસથી તેને જીતવું જોઈએ. ધૈર્યથી બુદ્ધિને સંયમમાં રાખી, વિષયોથી ધીમે ધીમે અળગા થવું અને મનને ઉત્તમ રીતે આપણી સાથે નિશ્ચલ કરવું, તેમજ આડીઅવળા કલ્પનાઓ ન કરતાં સ્થિર રહેવું.

જે પ્રકારથી લોકો પરમેશ્વરને બજો છે તે પ્રકારનું તે જ્ઞા આપે છે. માણસો ગમે તે રીતે પરમેશ્વરનું પૂજન કરતા હોય તોપણ અંતે તેઓ પ્રભુને જ જઈને મળે છે.

રાગપીડિત, જિજ્ઞાસુ (એટલે આત્મજ્ઞાન ભક્તિયોગ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારા), અર્થાર્થી (એટલે ભોગસાધનની ઇચ્છા કરનારા)

અને જ્ઞાની એવા ચાર પ્રકારના લોક ઇશ્વરને બજો છે. તેમાં જ્ઞાની શ્રેષ્ઠ છે. જન્મ અને મૃત્યુથી છુટવાને માટે પરમેશ્વરનો આશ્રય લઈને જે પ્રયત્ન કરે છે તેમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ સર્વ અધ્યાત્મજ્ઞાન જાણે છે અને સર્વ ઈર્મ પણ જાણે છે. અંતઃકાળને વખતે ઇશ્વરનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જે આ

હને છોડી દે છે તે ઇશ્વરસ્વરૂપમાં મળ્યા જાય છે. અનન્ય ભક્તિથી સદાસર્વદા ઇશ્વરનું સ્મરણ કરનારા, નિરંતર શાન્ત ચિત્તવાળા યોગીને પરમેશ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જેનામાં સર્વ ભૂત-માત્રોનો અંતર્ભાવ થયો છે અને જેના સામર્થ્યથી આ વિશ્વ નભે છે, તે પરમ પુરુષ અનન્ય ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પરમેશ્વરમાં ચિત્ત રાખીને અને તેમાં જ જીવ લગાડીને, એકબીજાને ઇશ્વર વિષે જ્ઞાન આપે છે અને સર્વકાળ સંતોષ માને છે તે જ ઇશ્વરને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જે અનન્ય ભાવે ઇશ્વરનું ચિંતન કરીને સર્વદા સ્થિર ચિત્તથી તેને બળે છે, તેમના યોગક્ષેમની શીકર ઇશ્વરને જ હોય છે. ઇશ્વર પ્રીત્યર્થે શુદ્ધ ચિત્તથી અને ભક્તિથી કંઈ નજીવું પણ અર્પણ કરવામાં આવે, તો તે ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલા ઉપાહારનો સ્વીકાર તે મોટા પ્રેમથી કરે છે. આપણે જે કંઈ કરીએ, તે બધું ઇશ્વરને અર્પણ થાય એવી બુદ્ધિથી કરવું જોઈએ. એમ કરવાથી કર્મોના બંધનથી મનુષ્ય મુક્ત રહેશે અને એ પ્રમાણે મુક્ત થયેલો મનુષ્ય ઇશ્વરને પામશે પરમેશ્વર સર્વ ભૂતો તરફ સમબુદ્ધિથી વર્તે છે; પરંતુ તેની જે ભક્તિ કરે છે તેઓ તો તેની સાથે તદાકાર બની રહે છે. ભક્તિથી ગમે તે સ્થિતિના મનુષ્યને ઇશ્વરપ્રાપ્તિ થાય છે, કારણ કે ઇશ્વરને ઘેર જરાપણ ઉચ્ચનીચ ભાવ નથી.

જ્ઞાનયોગ એ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે. જે શ્રદ્ધાવાન છે, જેની જ્ઞાન તન્મ્ર એકનિષ્ઠા છે, જેણે ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરેલો છે તેને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિના યોગથી ધણી જ શાંતિ મળે છે. જે અજ્ઞાની છે અને જેને શ્રદ્ધા નથી, જેનું મન સદા સંશયી હોય છે તે નાશ પામે છે. તેને માટે આ લોક નથી,

પરભોક્ષ નથી અને સુખ પણ નથી. આત્મજ્ઞાનથી જેનું અજ્ઞાન જતું રહેલું છે તેનું તે આત્મજ્ઞાન પરમેશ્વરના સ્વરૂપને પ્રદર્શિત કરે છે. પરમેશ્વરમાં જેઓ પોતાની બુદ્ધિ અને મન લગાડે છે, તેનામાં જ પોતાની નિષ્ઠા રાખે છે અને સર્વદા તેમાં જ નિમગ્ન રહે છે, તેઓના જ્ઞાનથી

જ્ઞાનયોગ

તેમના પાતક ધોવાઈ જાય છે અને તેઓ પુનર્જન્મમાંથી છુટે છે. જેઓ જ્ઞાની છે

તેમને આપસરભાવ અથવા ઉચ્ચનીચ ભાવ નડતા નથી. તેઓની દૃષ્ટિ બધા ઉપર સરખી હોય છે. જેમના મનમાં સમતા ઉત્પન્ન થઈ છે તેઓ આ લોકમાં છે છતાં તેમણે સંસાર જીત્યો છે, કારણકે બ્રહ્મ એ નિર્દોષ અને સર્વત્ર સમાન છે માટે બ્રહ્મમાં તેઓ સ્થિર છે. સર્વ કર્મોના ફળનો અંતર્ભાવ જ્ઞાનના ફળમાં હોય છે.

સર્વ જડ પદાર્થોનું જે મૂળ સ્વરૂપ તેનું નામ પ્રકૃતિ. પ્રકૃતિનો જે ચૈતન્યરૂપ માલિક તેને પુરુષ કહે છે. તે જ પરમાત્મા છે. જીવ એ પરમાત્માનો અંશ છે. પરમેશ્વરી માયા પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અનાદિ છે.

પ્રકૃતિને અંગે સત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એવા ત્રણ ગુણ એટલે શક્તિ છે. સત્વગુણ એટલે પ્રૌઢતા, રજોગુણ એટલે ચંચલતા અને તમોગુણ એટલે મંદતા. એ ત્રણેમાં સત્વગુણ શ્રેષ્ઠ છે. પ્રકૃતિને ઠેકાણે આ ગુણોનો જેમ જેમ ઉત્કર્ષ અથવા અપકર્ષ થશે તેમ તેમ તેના પ્રકારનાં કાર્યો બનશે. તેમને લીધે જ જગતમાં ફેરફાર થાય છે. આ ત્રણ ગુણોના ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષનું કારણ એ બહુ મૂઢ બાબત છે. તે પરમેશ્વરની અગાધ માયા છે. પરમેશ્વરના આધારથી સર્વ બ્રહ્માડો માળાના મણકાઓની

માફક ગુંથાયેલા છે. આ અતિ દિવ્ય અને ત્રિગુણાત્મિકા ધ્રુવરી માયા બહુ જ દુસ્તર છે. જેઓ અનન્યભાવથી ધ્રુવરને ભજે છે તેઓ આ માયામાથી પાર પડે છે. સર્વનો અધિપતિ જે ધ્રુવર તેના આશ્રયથી પ્રકૃતિ સર્વ ચરાચરને ઉત્પન્ન કરે છે, અને તેથી બધું જગત ફરીફરીને ઉદય પામે છે. મૂર્ખ મનુષ્ય અર્થ અહંતા ધરીને કહે છે, “ મે કલાણું કર્યું, મેં લીકણું કર્યું, ” પરંતુ ખરી હકીકત જુદી જ છે. પ્રકૃતિના ગુણને લીધે જ આ સર્વ ફેરફારો ચાલે છે. ઇદ્રિયો અને વિષયોની વચ્ચે એકબીજાની પસંદગી હરેલી છે. તેને અનુમરીને તેમના કાર્યો ચાલે છે; પરંતુ પરમેશ્વરે મનુષ્યને બુદ્ધિનું સ્વાતંત્ર્ય આપેલું હોવાથી તેના પાપપુણ્યનું ફળ તેને જ ભોગવવું પડે છે. પરમેશ્વરની આસપાસ યોગમાયાનો એટલે અપરિતિઘટના-ચાતુર્યનો પડદો છે, એટલે પરમેશ્વર બધાને પ્રત્યક્ષ દેખાતો નથી. જગત મૂઢ છે અને તેથી પરમેશ્વર અનાદિ, અવ્યય છે એ વાત તે સમજી શકતું નથી.

માણસે પોતાની ખરી સ્થિતિ જાણી લેવી જોઈએ. તેણે નિષ્કામ વૃત્તિથી પોતાના કર્તવ્યકર્મો માનવી ધ્યેય કરવા જોઈએ અને કર્મના અસંખ્ય દોષોમાથી મુક્ત રહેવા માટે પોતાનું અંતઃકર્ણ શુદ્ધ રાખીને અનન્ય ભક્તિભાવથી પરમેશ્વરને ચરણે જવું જોઈએ. મનને મંચમમાં રાખી નિષ્કામ કર્મ કરવું જોઈએ, ભક્તિથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવો જોઈએ અને જ્ઞાનના યોગથી પરમ શ્રેષ્ઠ પરમ અક્ષર અને કદી પણ વિદાર ન પામનાર એવા બ્રહ્મમાં લીન થઈ જવું જોઈએ. એ જ મનુષ્યનું તરવાનો રસ્તો છે, અને પરમાત્મસ્વરૂપના લય પામવું એ જ તેનું અંતિમ ધ્યેય છે.

આ રીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધી આપનારો ધર્મોપદેશ જેણે કર્યો અને જેણે અર્જુનનો મોહ દૂર કરી તેને કર્તવ્યકર્મમાં પ્રવૃત્ત કર્યો, જેણે દુષ્ટોનો સંહાર કરીને અને દરાવીને સાધુઓનું રક્ષણ કર્યું તે

શ્રીકૃષ્ણ વિષે ગેરસમજણ

આ દેશમાં ઘણી છે એવું આપણે જોઈએ છીએ. કૃષ્ણે જોષીઓની સાથે નાની ઉંમરમાં અસ્લાધ્ય વર્તન કર્યું, તે બદ્ધ રસિક હતો અને રાસક્રીડા વગેરે ખેલોમાં રાધા જેવી પરવધુ સાથે વિષયોપભોગમાં મગ્ન રહેતો વગેરે ઘણા આરોપ શ્રીકૃષ્ણની ઉપર મુકવામાં આવે છે. એ વાતો શક્ય માનીને પણ શ્રીકૃષ્ણને માટે હિન્દુ લોકો શી રીતે આદર બતાવે છે, તે અન્ય ધર્મના લોકો અને આપણામાંના કેટલા-એક નવીન મતના લોકો પણ સમજી શકતા નથી. ખરું જોતાં ઉપર વર્ણવેલાં કૃત્યોનો મહાભારતમાં ઉલ્લેખ નથી. અને કૃષ્ણને માટે પ્રમાણવાળો ગ્રંથ તો મહાભારત જ છે. રાજસૂય યજ્ઞને વખતે બીજો દેહું હતું કે કૃષ્ણ જ સભામાં મુખ્ય સ્થાને બેસવાને લાયક છે; દારણ કે ઉદારતા, વ્યવહાર-ચાતુર્ય, વેદજ્ઞાન, શૌર્ય, વિનય, પરાક્રમ, વિદ્યતા, સૌન્દર્ય વગેરે સર્વ ગુણોથી સંપન્ન કૃષ્ણ સવાય બીજો કોઈ નથી. વળી એની વૃત્તિ પણ નિષ્કામ છે. (સભાપર્વ અ. ૩૮. ૧૯-૨૮૦) કૃષ્ણ અર્જુન કરતાં ૧૮ વર્ષે જ મોટા હતા, પરંતુ અર્જુનને તેને વિષે અત્યંત પૂન્યશુદ્ધિ હતી. અર્જુન કૃષ્ણની સાથે જ રહેતો, તેની સાથે જ રમતો, તેની સાથે જ જામતો. કૃષ્ણ જો કપડી અને દુરાચારી હોત તો તેના ઉપદેશની અસર અર્જુન પર બિલકુલ થાત નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેના

ઉપદેશ સામળવાને પણ અર્જુન તૈયાર થાત નહિ. વચ્ચરણુને વખતે દ્રૌપદીએ તેને ગોપીજનપ્રિય એ નામથી સંબોધ્યા છે. કૃષ્ણનો ગોપીઓ સાથેનો વ્યવહાર જો શુદ્ધ અને નિમળ ન હોત તો તેના ગોપીઓની સાથે સંબંધ છે એ વાતનો ઉલ્લેખ તે સમામા કરત પણ નહિ, અને બીજાના પાવત્ર્ય પર હુમલો કરનાર કૃષ્ણને પોતાના પાવિત્ર્યનું રક્ષણ કરવા બોલાવત પણ નહિ કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેનો પ્રેમ શુદ્ધ હતો એ દેખીતું છે. શ્રીકૃષ્ણે જે ધર્મોપદેશ કર્યો છે તેમા સ્ત્રીઓને પણ અનન્ય ભક્તિભાવથી પુરુષોની જેમ મોક્ષ મળી શકે છે એમ તેમણે કહ્યું છે. સ્ત્રી, ચાડાળ, વેશ્યા અને શૂદ્ર એ પણ મોક્ષના અધિકારી છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે. આ પરથી તે કેટલા ઉદારમતવાદી હતા એ દેખાઈ આવે છે. રાજસ્ય યજ્ઞને વખતે શિશુપાલે જે ભાષણ કરેલું તે આ વાતનો ભારેમા ભારે પુરાવો છે. અર્ધહરણુને વખતે ક્રોધાધ યજ્ઞને તે કૃષ્ણને કાંવે તેમ બોલ્યો છે. તેણે કહ્યું, “કૃષ્ણે પૂતના આદિનો વધ કર્યો આથી જ તમે તેને મહાન ગણો છો ?” આમ એણે કૃષ્ણની ઘણી નિંદા કરી, પણ એના આખા ભાષણમા કૃષ્ણની અનીતિનો ઉલ્લેખ સરખો નથી. કૃષ્ણ જો ખરેખર અનીતિમાન હોત તો શિશુપાલ એનું પોગળ બહાર પાડ્યા વિના રહેત નહિ.

દ્યુતમા હારી જવાથી પાડવો જ્યારે હતાશ યજ્ઞ ગયા હતા ત્યારે તેમને આશ્વાસન આપી કૃષ્ણે તેમને શાત કર્યા અને દુનીયાને આદર્શ બનવાનો અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો. એવા કૃષ્ણ પોતે અનીતિમાન હતા એમ કહેવું એ કેટલું મૂર્ખાઈભરેલું છે ? નાનપણથી તે ગોપીઓ સાથે રહેતા. તેમની સાથેનું તેનું વર્તન જો શુદ્ધ ન હોત તો જ્ઞાનવાન ગોપ એની પાઠજ

ઘેલા ન થયા હોત અને જે મહાવિદ્યા અને શારીરિક બળને
 માટે તે વિખ્યાત થયા તે પણ તે પ્રાપ્ત કરી ન શકત. કૃષ્ણ
 ચોરી કરવામાં પ્રવીણ હતા વગેરે અનેક વાતો અને વિષે જેમણે
 રચી છે તેમણે સીમંતક મણિની કથા ધ્યાનપૂર્વક વાંચી.
 ચોરીના આરોપમાંથી છુટવા માટે જેણે અત્યંત સાહસનાં
 ઠમો કરી છેવટે મણિ શોધી કાઢ્યો તે કૃષ્ણ દૂધ, દહીં, માખણ
 વગેરે જેવી નજીવી વસ્તુઓની ચોરી કરતા એમ કેમ કહી
 શકાય ? ભારતીય યુદ્ધ પછી અભિમન્યુની સ્ત્રીને જ્યારે મૃત
 બાળક જન્મ્યું ત્યારે સર્વ લોકો કૃષ્ણ પાસે આવીને શોક
 કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણનું હૃદય પીગલ્યું અને મૃત બાળકને બોળામાં
 લઈ તેણે નીચેના વચન ઉચ્ચાર્યા : “ જો મેં આજ મુંઘી
 વિનોદમાં પણ અસત્ય બાપણુ ન કર્યું હોય અને યુદ્ધમાં પાછી
 પાની ન કરી હોય, ધર્મ અને તેના સંરક્ષાપકો-પ્રાણજો-
 જો મને પ્રિય હોય, વિજયને સમયે પણ બીજાનો વિરોધ
 ન કર્યો હોય, કંસ અને કેશીનો વધ ધર્મથી જ દર્યો હોય,
 તો આ મૃત બાળક સજીવન થાશે. ” (અશ્વમેધ પર્વ)
 આ ઉપરથી સત્ય વચન અને ધાર્મિક વર્તનથી જ કૃષ્ણ
 સર્વે સ્થળે વિજયી થયા, તેમજ તેનું વર્તન પ્રારંભથી જ
 નિષ્કલંક હતું એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. મહાભારત ઉપરથી
 એકંદર રીતે કૃષ્ણના ચરિત્રનો વિચાર કરતાં તે એ કાળના
 મોટા મુત્સદ્દી, વીર પુરુષ અને મહાત્મા હતા એમ જણાઈ
 આવશે. ભારતીય યુદ્ધ અને બીજા કેટલાએક પ્રસંગે તેણે કષ્ટ
 અને અન્યાયથી ચત્રનો નાશ કર્યાનું વર્ણન છે, પણ આ વર્ણન
 મહાભારતની કેટલીએક આઠાસઓમાં છે તો કેટલીએકમાં નથી.
 વળી, કાળ, પ્રસંગ અને ઉપયોગિતાનો વિચાર કરી તેણે દરેકાં

અથવા કરાવેલાં કાર્યો યોગ્ય હતાં કે કેમ તેનું વિવેચન કરવાનો આપણા જેવા સામાન્ય જીવોને શો અધિકાર ? માટે એ વિષે વિચાર કરવામાં વધારે જગ્યા ન રોકતાં જેમણે

કૃષ્ણ વિષેની સારીનરસી વાતો

સમાજમાં પ્રચલિત કરી તેમનાં લખાણોનો વિચાર કરીયે. પુરાણોની વાતો એકબીજાને મળતી નથી આવતી. કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ જટલો હરિવંશમાં છે એટલે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. કૃષ્ણની લીલાનું વર્ણન ભાગવતમાં વધારે છે. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં તેની 'લીલાનું' છટાદાર વર્ણન કરેલું છે. પરંતુ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એ બધું કંઈ જ કામનું નથી. ગોપીઓ સાથે રાસક્રીડા કર્યાનું વર્ણન વિષ્ણુપુરાણમાં છે, પરંતુ તેમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં બ્રહ્માએ મધ્યસ્થ રહી રાધા સાથે કૃષ્ણનો વિવાહ કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. એ બન્ને ઐતિહાસિક રાસલીલાનું વર્ણન છે, પરંતુ ભાગવતમાં તે વધારે વિસ્તારપૂર્વક કરેલું છે. એ ઉપરથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે ભાગવત અને બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના લેખકોએ પોતાના કલ્પના-ચાતુર્યથી આ લીલાનું વર્ણન કરેલું છે. હરિવંશમાં કૃષ્ણે પોતાના આયુષ્યના છેલ્લા ભાગમાં કરેલા કાર્યોનું, તેણે ભારતીય યુદ્ધમાં કરેલા પરાક્રમોનું અથવા અનીતિમાં પડેલા પોતાના જ ભાઈઓ યાદવોનો નાશ કર્યાનું વર્ણન નથી. પોતાના શત્રુનો સંહાર કર્યા પછી વ્રજમાં જઈને નંદ-યશોદાની મુલાકાત કરીને ઋષિનું દર્શન કરવા પુષ્કરતીર્થ ગયા એટલું જ હરિવંશમાં કહેલું છે. ભારત અને વિષ્ણુપુરાણમાં પણ સંપૂર્ણ કૃષ્ણચરિત્ર મળતું નથી. કૃષ્ણની સ્ત્રીઓ માટે હરિવંશમાં એમ લખેલું છે કે પ્રાગ્જયોતિષપુરના રાજા નરકાસુરે કેદમાં રાખેલી સ્ત્રીઓને મુક્ત કર્યા બાદ તેમણે કૃષ્ણને વરમાળા આરોપી; પરંતુ એ

શ્રીઓની સંખ્યા ૧૬,૦૦૦ હતી એવું તેમાં કહેલું નથી. ત્યાર પછીના લેખકોએ શ્રીઓની સંખ્યા ૧૬,૦૦૦ ઉપર ઠરાવી. જેણે ધર્મનું પ્રતિપાદન ઉત્તમ રીતે કર્યું અને અનુનને વિષયોના મોહથી મુક્ત થવાનો માર્ગ બતાવ્યો,

મનમના ભવ મદ્ગ્જો મદ્યાગ્રી માં નમસ્કુર ।

મામેદૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજાને પ્રિયોડસિ મે ।

(એટલે “ તું મારામાં ચિત્ત એકાગ્ર કરી મારી ભક્તિ, પૂજન અને વંદન કર, એટલે તું ખરેખર મને આવીને મળાય.”) એવો આશીર્વાદ જેણે અનુનને અને તેની મારશત માણસ-જાતને આપ્યો, તે જ શ્રીકૃષ્ણ ૧૬,૦૦૦ શ્રીઓના ધણી હતા, રાધાના વલ્લભ હતા એવી વાતો ઉપર આપણે વિશ્વાસ રાખી શકીએ ? હિન્દુઓએ આવી વાતોને માની લીધી એ તેમનું દુર્દૈવ છે. વૈષ્ણવધર્મ જેવા સાર્વજનિક ધર્મમાં આવા વિચારો અને વાર્તાઓને રચાન મળ્યું એ દુર્દૈવની વાત છે. તે પંથની અવનતિનું મુખ્ય કારણ જ આ વાર્તાઓ છે. ભાગવત એ એક ઉત્કૃષ્ટ અને રસપૂર્ણ ગ્રંથ છે એ સદુકોષને માન્ય છે, પરંતુ આપણે ધારીએ છીએ એટલે તે પ્રાચીન નથી. લગભગ ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં બંગાળામાં મુસલમાનોના રાજ્યના વખતમાં થઈ ગયેલા ‘બોપદેવ’ નામના વિદ્વાને એ ગ્રંથ લખ્યો છે. કૃષ્ણભક્તિનો પ્રચાર એ ગ્રંથથી વધ્યો એ ખરું, પરંતુ એ ઇતિહાસ નથી એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. કૃષ્ણની લીલાના અનેક અર્થ દરવામાં આવે છે. ટંદાવનની ગોપીઓ એટલે મનોરત્નિઓ અને કૃષ્ણ એટલે પરમાત્મા. મનોરત્નિઓ પરમાત્મામાં લય પામે છે. વળી રાધા એટલે જીવાત્મા અને કૃષ્ણ એટલે

દરમ્યાન કૃષ્ણે તેમના વચ્ચે સંતાડી દીધા અને ગોપીઓ નભાવસ્થામાં તેની સામે પાછીમાથી બહાર આવી, એ સર્વ સંગનો પરિત્યાગ કરી શ્રીકૃષ્ણને ચરણે પોતાની જાત અર્પણ કરવી એનું સૂચક છે એમ વેદાંતીઓ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ આવી વાતોથી કૃષ્ણના ઐતિહાસિક અસ્તિત્વને આઘાત પહોંચે છે. આવી વાતો માત્ર કવિના કલ્પનાચાતુર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. લોકોએ તે આનંદની સાથે વધાવી લીધી છે, પણ તેથી એ કંઈ ખરી ન માની લેવી જોઈએ. બીજી પણ અનેક ચમત્કારની વાતો જો કૃષ્ણચરિત્રમાંથી બાહ્ય કરવામાં આવે તો તેથી શ્રીકૃષ્ણની યોગ્યતા ઘટી નહિ જાય. એક ઠોસાથી ઉન્મત્ત હાથીનો સંહાર કર્યો, ગોવર્ધન પર્વતને ટચ્છી આગળી પર ધારણ કર્યો, મૃત બાળકને સજીવન કર્યું, સાત દેશુવાળા નાગને* વશ કર્યો એટલા પરથી તે અવતાર નથી મનાયા; પરંતુ તેમની તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ અને સત્કર્મ કરવાની તત્પરતાને લીધે તેમને અવતારપદ અપાયું છે. કૃષ્ણ એ મનુષ્યની જેમ જન્મ્યા, મનુષ્યની જેમ ઉછર્યા અને મનુષ્યની જેમ જ મરણ પામ્યા; પરંતુ તેને હાથે થયેલા મહાન કાર્યોને લીધે તેને દેવત્વ પ્રાપ્ત થયું. નર કરની

* નાગ અને આર્યોની વચ્ચે લાંબા વખત સુધી લડાઈ ચાલી આખરે સુલેહ થઈ, અને આર્યોએ તેમના પર હુમલો કરવો નહિ તેમજ નાગોએ આર્યોને ઇજા કરવી નહિ એવું ઠર્યું આ સલાહનું સૂચક નાગપંચમીનો તહેવાર છે અને વિષ્ણુપુરાણની કથાનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અર્થ બેસાડી શકાય એમ પ્રતિપાદન કરનારા લોકો છે. એને મટિ કાંઈ જ નિશ્ચિત કહી શકાતું નથી તેથી આજકાલ નાગપંચમીના રૂઢ અર્થમાં જ અહીં તેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

કરે તો નર કા નારાયણ હો જાય એનું શ્રીકૃષ્ણ એ સરસમાં
સરસ ઉદાહરણ છે.

હેતુ અને યોધ

શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે જે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ
હિંદુ લોકો મોટા પ્રેમથી અને ભક્તિપૂર્વક ઉજવે છે તેનો અવ-
તાર સાધુઓનું રક્ષણ કરવા માટે અને દુષ્ટોનો વિનાશ કરવાને
માટે તથા ધર્મસ્થાપનાને માટે આશરે ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં આ
દેશમાં થયો. કૃષ્ણના સમદાસીન મહામુનિ વ્યાસે કૃષ્ણના આયુધ-
માંની જે મુખ્ય અને મહત્ત્વની વાતો મહાભારતમાં આપેલી
છે તે ઉપરથી શ્રીકૃષ્ણ એ એક હિંમતવાળા, દૂરદર્શી મુત્સદી
અને ધર્મજ્ઞ હતા એ સ્પષ્ટ થાય છે. તેમના વખતમાં ધર્મ
અને કર્તવ્યકર્મનું બાન સમાજના આગેવાનોને પણ ન હતું;
જેને લીધે જગત ચાલે છે તે ધર્મનો ઉપદેશ નિર્ભયતાથી
કરનાર અધિકારી પુરુષોની આવશ્યકતા તે વખતે ભાસવા
લાગી હતી. અને એ અવતારકાર્ય શ્રીકૃષ્ણે ઉત્તમ પ્રકારે
અગ્નિયું. વેદ અપૌરુષેય છે માટે તેને પૂજ્ય ગણી તેમાં
ખતાવેલી વિધિ પ્રમાણે યજ્ઞયાગાદિ મારશ્વત સ્વર્ગપ્રાપ્તિ
કરી લેવી એવો કેટલાએકનો મત હતો, તો કેટલાએક યજ્ઞાસુઓ
જગતની ઉત્પત્તિ કેમ થઈ, તે કદાચ ક્ષત્રિયી દ્રુપી રહ્યું
છે, તેનો લય કેમ ચાલે છે, જગત સાથે આપણો શો
સંબંધ છે, આપણે કોણ છીએ, શા માટે આવેલા
છીએ, અને આખરે કયાં જવાના છીએ, વગેરે પ્રશ્નોનો
ઉકેલ કરવામાં રાતદિવસ રોકાયેલા રહેતા હતા, પરંતુ
બધા પોતપોતાની દૃષ્ટિથી જ વિચાર કરતા હોવાથી સમાજ
ગોઠાણામાં પડચો હતો. તે કાળે પ્રચલિત થયેલા

તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી, કૃષ્ણ પછી ઘણો વખત પીત્તા બાદ ગૌતમ,
 કણ્વાદ, કપિલ, પતંજલિ, નૈમિનિ અને વ્યાસ એમણે
 અનુક્રમે ન્યાય, વૈશેષિક, સામ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાંત
 એ શાસ્ત્રો રચ્યા આ શાસ્ત્રોને પદ્મશાસ્ત્ર કહે છે. શ્રી કૃષ્ણે તે
 સમયના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિચારોમાં યોગ, સામ્ય અને વેદાંતમાં
 જે ઐક્ય રહેલું છે તે બતાવીને અને તેમનો એકબીજા ઉપરનો
 આધાર સિદ્ધ કરીને સમાજનો ભ્રમ દૂર કર્યો. તેમાં પશુ
 તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ભક્તિનો મેળ કરી આપવાથી સર્વ વર્ણના
 લોકોને ધર્મપ્રાપ્તિના માર્ગ સુગમ થયો. માયાવાદમાં
 પ્રસાદ જવાથી કર્તવ્યશૂન્ય બનેલા સમાજને શ્રીકૃષ્ણે ઐહિક
 અને પારલૌકિક કર્તવ્યકર્મની યોગ્ય દિશા બતાવી કર્મ,
 ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણની મદદથી આ ભયકર દેખાતો
 ભવસાગર તરીને દરેક જણ સુરક્ષિત રીતે પેલે પાર જઈ
 શકે છે, અને સર્વ દુઃખાદિશ્ચ પદાર્થનું આદિકરણ જે બ્રહ્મસ્વરૂપ
 તેમાં મળી જઈ જન્મમરણના અસખ્ય ફેરામાંથી છૂટી શકે છે
 એ શ્રીકૃષ્ણે જગતને બતાવ્યું માટે જ તેને જગદ્ગુરુ ગણેલા છે

નરજન્મનું માર્ત્વ

ધ્યાનમાં લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કરેલો ઉપદેશ દરેક મનુષ્યે
 હૃદયપર કોતરી રાખવો જોઈએ તે ઉપદેશનો મુદ્દો ધ્યાનમાં
 લઈને પોતાનું આયુષ્ય શુદ્ધ રાખવું એ જ તરણોપાય છે.

દેહો દેવાલય પ્રોક જીવો દેવ સનાતન ।

ત્યજદજ્ઞાનનિર્માલ્યં સોઽહમાર્થેન યૂજયેત્ ॥

આ માનવદેહ એ દેવાલય છે અને તેની અદરનો રહેવાથી
 જીવ એ દેવ છે અજ્ઞાનરૂપી નિર્માલ્યનું વિસર્જન કરીને

અંતર્ય આત્મા કેવળ ઇશ્વર છે એવી ભાવનાથી તેની પૂજા કરવી. દેહ એ દેવાલય છે એવી દરેક મનુષ્યની ખાત્રી થયા પછી તે દેવાલયને પવિત્ર રાખવા માટે આપણે જેટલો પ્રયત્ન કરીએ તેટલો ઓછો છે. આત્માને આ દેહનો કંટાળો ન આવે તેટલા માટે આપણે તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી જોઈએ. આ દેહની બક્ષિશ આપણને આપી તે માટે આપણે ઇશ્વરનો ઉપકાર માનવો જોઈએ. પરંતુ દેહ એ દેવાલય છે એ ભાવના દૃઢ ન થવાથી આપણે હાથે પગલે પગલે અસંખ્ય અપરાધો થાય છે અને એવા અપવિત્ર સ્થાનમાં રહેવાનો ઇશ્વરને પણ કંટાળો આવે છે. બધા ધર્મના વિદ્વાન લોકો ભગવદ્ગીતાને માન આપે છે. તેમાં શ્રીકૃષ્ણે કહેલું કર્મયોગનું બંધારણ વ્યાપક અને ધર્મ, નીતિ તથા વેદાંત એ ત્રણ ઉદાર તત્ત્વો ઉપર રચાયેલું હોવાથી બધા લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. માનવ ઉત્પત્તિમાં ધર્મ, નીતિ અને વેદાંતનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે તે જુઓ. સ્ત્રી અને પુરુષ, ઉચ્ચ અને નીચ, એ સર્વના અંતઃકરણમાં પ્રેમ, સદ્ભાવ, સમતા અને સદસદ્વિવેકપ્રુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરનારો ધર્મ મનુષ્યને સન્માર્ગનું અવલંબન કરવાની દરજ્જા પાડે છે. અર્થાત્ મનુષ્ય પાપભીરૂ થાય તો જ તેનું વર્તન શુદ્ધ અને સરળ થઈ શકે છે. સમાજનો સંબંધ સરળ રીતે ચાલે તે માટે નૈતિક બંધન જરૂરનું છે. નીતિ ઉપર જ કુટુંબ, સમાજ, રાજ્ય અને રાષ્ટ્રનાં મુખ્ય શાન્તિ અને પ્રગતિનો આધાર છે. નીતિ વિરુદ્ધ કૃત્યો કોઈ ન કરે તેટલા માટે રાજ્યાસનની વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્ર વચ્ચે જ્યારે અનીતિનું વર્તન ચાલે છે ત્યારે 'યુદ્ધ ઉર્ગરિયત' થાય છે અને શસ્ત્રથી અન્યાયનો પ્રતિદાર કરવા

માટે રાગ અને તેની પ્રજા ધરખાર છોડીને આગળ આવે છે. આ બધા કરતાં વેદાંતનું ધ્યેય એક પગલું આગળ વધેલું છે. આખી માનવજાતિને એક કરવા અને જાતિ, ધર્મ, પંથ, ભાષા અને દેશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા કૃત્રિમ ભેદભાવને દૂર કરવાનો વેદાંત પ્રયત્ન કરે છે. તેમ કરવાને વેદાંત જ સમર્થ છે. વેદાંત એ સાર્વભૌમિક ધર્મ અને ત્રિકાલાખ્યાયિન નીતિ છે. સુખદુઃખના ચક્રાવામાં સપડાયેલા અને સદાના દુઃખી રહેનારા જીવને વેદાંત સન્નિવેદાનદની ઝોળખાણુ કરાવી આપે છે. જગતના ઉદ્ધાર માટે શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલી ગીતા એ વેદાંતનો શુભ સંદેશ છે. જેમને શ્રીકૃષ્ણને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ છે તેમણે ગીતામાં કહેલા સન્માગ પ્રમાણે ચાલીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી લેવો એમ આ જન્માષ્ટમીનો તહેવાર સૂચન કરે છે. પ્રેમ, એક્ય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી થતો એવી પ્રાર્થના દરેક મનુષ્યે દરરોજ કરવી અને શ્રીકૃષ્ણમાં લીન થવાનો પ્રયત્ન કરવો.

પિઠોરી અમાવાસ્યા

શ્રાવણ વદ અમાસને દિવસે ઢેટલાએક વર્ષમાં પિઠોરી વ્રત કરવાનો શિવાજ છે. મંગળાગૌરી, હરિતાલિકા વગેરે જે વ્રતો હાલના કાળમાં સ્ત્રીઓમાં રૂઢ છે તેમાંનું એક પિઠોરી વ્રત છે અને મુખ્યત્વે દરીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ સંતાનપ્રાપ્તિ અર્થે આ વ્રત પાળે છે. આ વ્રત પાર્વતી પ્રીત્યર્થે છે. ભવિષ્યોત્તર પુરાણમાં એવી કથા છે કે પાર્વતીએ ઇંદ્રાણીને આ વ્રતનો મહિમા જતાવ્યો અને એ વ્રત આચરવાથી સૌભાગ્ય, સંતતિ અને અર્થપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહ્યું. જે કથા ઉપરથી આ વ્રત અસ્તિત્વમાં આવ્યું તે કથા નીચે પ્રમાણે છે. જૂના વખતમાં શ્રીધર નામના એક પાહણીને સુમિત્રા નામની સ્ત્રી હતી. તેના જ્યેષ્ઠ પુત્રનું નામ શંકર અને તેની પત્નીનું નામ વિદેહા હતું. વિદેહાને દરેક વરસે શ્રાવણ માસની અમાસે પ્રસવ થતો અને તે પછી છોકરું મરી જતું. તેનાં સાસુસસરાનું

આદ્ય પશુ તે જ દિવસે આવતું હોવાથી તે પાળી શકાતું ન હતું. આથી ધરનાં માણસોની સલાહથી તેના પતિએ તેને ધરની બહાર કાઢી મુકી. તેથી નવાજન્મેલા બાળકને સાથે લઈ તે એક અરણ્યમાં ગયો. ત્યાં તેને એક દેવીની સાથે મુલાકાત થયો. દેવીએ પ્રસન્ન થઈને તેને કહ્યું કે આ ઠેકાણે ૬૪ દેવીઓ આવે છે. તેમનું દર્શન કરવાથી તારી મનકામના પૂર્ણ થશે. પછી જ્યારે દેવીઓ ત્યાં આવી ત્યારે વિદેહા તેમને ચરણ ગણ અને તેમના આશીર્વાદથી તેને પતિસમાગમ થયો અને તે આઠ દીર્ઘાયુષી પુત્રની માતા થઈ.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

આવણુ વદ અમાસને દિવસે અપવાસ કરી સાયંકાળે પહેલા પ્રહરમાં આઠ કળશ ગોડવીને બ્રાહ્મી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇન્દ્રાણી, મહેશ્વરી અને ચામુંડી એટલી દેવીઓની પ્રતિમા સ્થાપન કરવી. તે ઉપરાંત ૬૪ મોપારીઓ ગોડવીને જુદી જુદી ૬૪ દેવીઓની તેમાં આરાધના કરવી. તેમની પૂજા કરીને ઐશ્વર્ય અને પુત્રપ્રાપ્તિને માટે તેમની પ્રાર્થના કરવી. પછી ધરની કુમારિકાઓને પુરણપોળીનું વાચન આપવું.

ચાલુ રૂઢિ

વટસાવિત્રી અથવા મંગળાગૌરી જોટલું આ વ્રત રૂઢ નથી. ધર્મશાસ્ત્રમાં પણ તેનો ઉલ્લેખ નથી. જેને સંતાન જીવતાં ન હોય એ સ્ત્રી આ વ્રત આચરે છે. સોળ સોમવાર નામનું શિવનું પણ વ્રત પાળવાનો રિવાજ શૈવ સાંપ્રદાયી સોફોમાં છે. મુંબઈના ગૃહસ્થ લોકોમાં આ વ્રતનો પ્રચાર વિશેષ છે. ભીંત ઉપર ૬૪ દેવતાનાં ચિત્ર કાઢીને તેમની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ વ્રત વિશે વિચાર કરીયે તો એમ જણાય છે કે મંગળાગૌરી,

હારતાલિકા વગેરે કામ્ય વ્રતોની માફક આ વ્રત પણ હમણાં જ
 અસ્તિત્વમાં આવેલું છે. વૈતાળપચ્ચીશીની વાતોના જેવી
 એક સામાન્ય વાત ઉપરથી આ વ્રત ઉત્પન્ન થયું તેથી નવાઈ
 લાગે છે. દરેક વરસે પ્રસુતિ થઈને છોકરું મરણ પામે એટલા
 માટે વિદેહાને સુવાવડી હોવા છતાં ધરમાંથી હાંટી મુકવામાં
 આવી, એ ઉપરથી જે પુરાણમાં આ વાત લખી છે તે
 બલિષ્ઠપુરાણના સમયમાં હિન્દુ સમાજની સ્થિતિ કેટલી
 ખગડેલી હશે એનું અનુમાન થઈ શકે છે. સ્ત્રી એટલે ધરમાં
 આણેલી એક દાસી છે અને તેને લીધે જો કોઈ પણ પ્રકારની
 અડચણ આવે તો તેનો તરત ત્યાગ કરવામાં કંઈ જ હરકત નથી
 એવી માન્યતા આજ કેટલાંએક શતકોથી આ દેશમાં રૂઢ થયેલી છે.
 ધર્મશાસ્ત્રકારોએ સ્ત્રી જાતિ માટે જે અયોગ્ય તિરસ્કાર બતાવેલો
 છે તેનું પરિણામ આપણે આજે બોગવી રહ્યા છીએ. સ્મૃતિકાર
 મનુએ સ્ત્રીઓની યોગ્યતા અને તેમના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર શાસ્ત્ર-
 વચનોની કુદાડી મારીને તેમની વ્યાજબી યોગ્યતા પણ ઘટાડી દીધી
 છે. અર્ધાંગિની ગૃહિણીના પદથી તેમને પદચ્યૂત કરવામાં આવી
 તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે મનુના દાળથી સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન
 અવસ્થામાં રાખવામાં આવી. મનુનો મત કેટલો અનુદાર હતો તે
 સંબંધી અનેક ઉતારા આપી શકારો. (અ. ૯, ૧૪—૧૫)
 સ્ત્રીઓને જાતકર્માદિ ક્રિયા અથવા મંત્રનો અધિકાર નથી.
 તેમને અસત્યની મારફત ગણવી. તેઓ સ્વભાવે આગમુ,
 દંબી, કામક્રોધથી ખરેલી, ખીળાઓની ચરમ ન રાખનારી
 છે એવું મનુનું દહેવું છે. જે આર્યાવર્તમાં સીતા, દમયંતી,
 સાવિત્રી, અર્ધતી, વાયકૂનવી જેવી અસંખ્ય સાંધવી સ્ત્રીઓ
 થઈ ગઈ તે દેશની સ્ત્રીઓ વિશે મનુએ ઉપર જણાવ્યા મુજબનો

‘મત શા માટે પ્રદર્શિત કર્યો હશે તે કહી શકાતું નથી. તેણે કહેલું છે કે સ્ત્રી બાળક હોય, તરુણ હોય કે વૃદ્ધ હોય, તોપણ તેણે કોઈ પણ કાર્ય સ્વતંત્રપણે કરવું નહિ. તેણે બચપણમાં બાપના, યૌવનમાં પતિના અને વૈધવ્ય સ્થિતિમાં પુત્રના કબજામાં રહેવું. અનેક દારણોથી સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કરવાનો પતિને અધિકાર છે એવા અર્થનાં અનેક સ્મૃતિવચનો છે. તેમાંનું નીચેનું સ્મૃતિવાક્ય તો અત્યંત અનુદારપણાનું છે:

વન્ધ્યાષ્ટમેઽધિવેદ્યાષ્ઠે દશમે તુ મૃતપ્રજા ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥ (૧-૮૧)

૨- છોકરાં ન થતાં હોય તો આઠમે વર્ષે, છોકરાં થઈને મરી જતાં હોય તો દશમે વર્ષે, માત્ર છોકરીઓ જ થતી હોય તો અગ્નિ-યારમે વર્ષે અને અપ્રિયવાદિની હોય તો તત્કાલ સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. વિદેહા આમાંની ખીજ કલમ પ્રમાણે અપરાધી કરવાથી પ્રસવની સાથે જ તેને અરણ્યનો રસ્તો લેવો પડ્યો. હિન્દુ સમાજમાં આવા નિયમોની અસર આજે પણ યોડીધણી જોવામાં આવે છે. પવિત્ર વિવાહસંસ્કારની આવી રીતે અવગણના થાય તો પછી તે સંસ્કારોથી ઉત્પન્ન થતી પ્રજાની અધોગતિ થાય તેમા શી નવાઈ ? ઉપરથી તદ્દન ઉલટું સીધર્મને વિષે લખતાં સ્મૃતિકારોએ સ્ત્રીઓને નીચે પ્રમાણે આગ્રહ કરી છે.

૧) વિશીલઃ કામવૃત્તો વા ગુણૈર્વા પરિવર્જિતઃ ।

૨) ઉપચયઃ સ્ત્રિયા સાષ્ટ્યા સતતં દેશવત્પતિઃ ॥

૩) નાસ્તિ સ્ત્રીણાં પૃથગ્યજ્ઞો ન વ્રતં નાપ્યુપોધિતમ્ ।

૪) વર્તિ શુશ્રૂયતે યેન તેન સ્વર્ગે મહીયતે ॥

૬-૧૬૪-૬૫

પતિ શીલ વિનાનો, દુર્ગુણી અથવા ગમે તેવો હોય તોપણ
 એ દેવ પ્રભાણે પૂજ્ય છે એમ માનીને તેની સેવા કરવી.
 પતિની સેવાયાદરી એ જ સ્ત્રી માટે સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો માર્ગ
 છે. યજ્ઞ, યજ્ઞ કે ઉપવાસથી તેમને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ થશે નહિ.
 મનુસ્મૃતિમાં પરમાત્માસ્વરૂપ, બ્રહ્મચર્ય, ઇન્દ્રિયનિયંત્ર,
 ગુરુજનોની ચોગ્યતા, અતિયિસત્કાર, પતિપત્નીના ધર્મ, ન્યાય-
 નિરૂપણ ઇત્યાદિ વિશે આપેલા કેટલાએક નિયમો જોટલા સર્વ-
 વ્યાપી, ઉદાર અને હિતકર છે તેટલા જ સમાજનું અંગ જે
 સ્ત્રીઓ તેમને વિશેના વિચારો વિધાતક છે. સ્ત્રીઓની
 સ્થિતિ સુધારવાનું કામ રાષ્ટ્રહિતની દૃષ્ટિએ અત્યંત આવશ્યક
 છે, માટે સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષોએ આપણા સ્ત્રીસમાજને
 અગાધ પંકમાંથી બહાર દાઢવો જ જોઈએ. વિદ્યાર્થી જેમનાં
 મન સંસ્કારી થયાં છે તેમણે પોતાની બહેનો, પુત્રીઓ અને
 પત્નીઓનું અગાધ દૂર કરવાને બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
 મનુ પંચી ઘણે વખતે પુરાણો લખાયાં. ત્યાર પછી ત્રણ
 રચાયાં અને શક્તિપૂજનનું મહત્ત્વ વધ્યું. દેવીમાં સંતતિ અને
 સંપત્તિ આપવાની શક્તિ છે એવું તંત્રકારોએ અને પુરાણોના
 લેખકોએ પ્રતિપાદન કર્યું. જે દેવીઓની આરાધના કરવાથી
 પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવાય છે તે દેવીઓનાં નામ જ કેટલાં
 બયાનક છે તે જોવા જેવું છે. પ્રેતાક્ષી, ડાહિની, નિયાયરી,
 રૂદ્રવૈતાલી, વિરૂપાક્ષી, નરભોજના, દલહપ્રિયા, રાક્ષસી, બપંદરી,
 ધ્વંસિની, કુર્મુખી, પ્રેતવાહના, ત્રાટકી, યમદૂતિ, દીર્ઘલબોધી,
 દાહદૃષ્ટિ, બક્ષણી, વ્યાઘ્રી, પ્રેતબક્ષણી, મુંડધારિણી વગેરે. અને
 એ નામોનો અર્થ ધ્યાનમાં લઈએ તો દેવની શક્તિને એટલી
 બધી બયાનક અને દદરૂપી બનાવવી એ ચોગ્ય છે કે કેમ એની

શકા થાય છે. દેવોમા અત્યંત સાર્વિક અને શ્રેષ્ઠ ગુણ છે અને તેથી તે જ ગુણ તેમનામા આરોપવા જોઈએ સતતિ અધ્યાયુધી થવાના કારણો કયા છે એ જીઓએ બરાબર સમજી લેવું જોઈએ અને ઉપર જણાવેલી દેવીઓનો ધરમા પગપેસારો ન થાય તેની સમાજે ખાસ કાળજી રાખી તેમનું અજ્ઞાન દૂર કરવું જોઈએ જીવનકલહ સામે તેઓ ટકી શકે એવું તેમને શિક્ષણ આપવું જોઈએ, એટલે કે આરોગ્ય દેવતાની પૂજા કરવી જોઈએ અને ધરનું આરોગ્ય ઠાયમ રહે તે માટે સ્વચ્છ હવા અને અજવાળું પુષ્કળ મળે તેની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ તેમ કરવાથી પીઠારી અમાવાસ્થાના વ્રતપાલનનું પુણ્ય મળશે તેમજ મનવાંછિત ફળ પણ પ્રાપ્ત થશે.

પોળા અથવા વૃષભોત્સવ

આવણી અમાસને દિવસે ખેડૂત લોકો પોળા નામનો તહેવાર પાળે છે. આ તહેવાર બળદને માટે છે. તે દિવસે તેમને રંગીને અને શણગારીને ગામમાં ફેરવે છે. ઘાટ ઉપરના કેટલા-એક ભાગોમાં આ તહેવાર રૂઢ છે. સતારા જીલ્લામાં અષાઢ મહિનામાં મૂળ નક્ષત્રને દિવસે ખેડૂત લોકો આ તહેવાર પાળે છે. ત્યાં તે 'બે'દર' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. સોલાપૂર, દોંડ, પૂના, કલ્યાટક અને મહારાષ્ટ્રના કેટલાક ભાગમાં બાદરવા મહિનાની અમાસને દિવસે 'પોળા'નો તહેવાર પળાય છે. પોળાને દિવસે ખેડૂત લોકો પોતપોતાનાં ઢોરોનું પ્રદર્શન કરવા આતુર હોય છે. તે દિવસે બળદોની શરતો દોડાવવામાં આવે છે. આવી રીતે આખો દિવસ ખેડૂતો આનંદમાં ગાળે છે. રાત્રે વાજતેગાજતે બળદોનો પરઘોડો કાડવામાં આવે છે ત્યારે નાનામોટા સર્વે લોકો તે જોવાને ભેગા મળે છે. આ તહેવારને

માટે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નથી, તથાપિ કેટલાએક બ્રાહ્મણોમા તે દિવસે માટીનો બળદ બનાવી તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ ચાલુ હોય એમ જણાય છે. આપણા દેશમા પુરાણ કાળથી જ
 ગોધનનું મહત્ત્વ

વિશેષ માનેલું છે વેદકાળમા તો ગાયો સપત્તિ તરીકે મનાતી હતી. ગાયોની અનેક ઠેકાણે સ્તુતિ કરેલી છે, અને તેમનું શત્રુથી રક્ષણ થાય તે માટે ઘણીવાર ઇંદ્રની સ્તુતિ કરેલી જોવામા આવે છે. મહાભારતકાળમા પણ ગાયોને ધન તરીકે ગણતા હતા. ગાયોનું પાલણપોષણ કરવું એ અત્યંત પવિત્ર અને પુન્યનું કામ છે એવું હિન્દુઓનું માનવું છે. એથી જ શ્રીકૃષ્ણનું 'ગોપાળ' નામ અત્યંત પ્રચલિત થયેલું છે. કેટલેક ઠેકાણે તો ગાયનું રક્ષણ કરવા માટે શત્રુની ઉપર હથીયાર ચલાવવાનું પણ પુરાણોમા લખેલું છે. ગાયને પવિત્ર માનવી, તેને દેવ તરીકે ગણી તેની પૂજા કરવી એ હિન્દુ ધર્મનું એક ખાસ લક્ષણ છે.

નદી (પીઠીયો) ને શ કરના વાહન તરીકે દરેક શિવમંદિરમા અગ્રસ્થાન મળે છે લિંગાયતોને 'બસવ' નામ બહુ પ્રિય છે. બસવનો અર્થ બળદ થાય છે. દેવતાઓના જે જુદા જુદા વાહન છે તેમા 'બસવ' એ એક જ નામ પ્રચારમા આવેલું જણાય છે. અસલના વખતમા જે આર્યોએ બળદની મદદથી ખેતીના ધધાનું મહત્ત્વ વધાર્યું, તેમણે તેની કાળજી સારી રીતે રાખીને આ દેશની સપત્તિમા ઉમેરેા કર્યો. હાલ ખેડૂતવર્ગની સ્થિતિ સારી ન હોવાથી તેમની પાસે પૂગતા ઢોર નથી, તેથી તેઓ જમીનની સભાળ સારી રીતે રાખી શકતા નથી પહેલાં જેમ દરેક કુટુંબમા એક બે ગાય રાખવાનો રિવાજ હતો તેમ

આજે નથી, અને કદાચ કોઈ ઠેકાણે હોય તો તે એટલી દુર્બળ હોય છે કે તે આરોગ્યવર્ધક અને શક્તિદાયક દૂધ આપી શકતી નથી. ભરપૂર દૂધદહીં વિના બાળકો સશક્ત થઈ જ ન શકે, અને શહેરમાં રહેનારાઓને તો શુદ્ધ દૂધની જે મળ છે તેની ખચર જ નથી હોતી. ચહાની દુકાનોમાં દિવસે-દિવસે જલ-મિશ્રિત દૂધનો ખપ વધતો જતો હોવાથી વધારે ભાવ આપીને પણ સાફ દૂધ મેળવવું અશક્ય થઈ પડ્યું છે. પોળા જેવા તહેવારનો લાભ લઈને સુશિક્ષિત લોકો આ બાબતમાં ઘણો સુધારો કરી શકે તેમ છે. આવા તહેવારોમાં ભાગ લઈને ખેડૂત-વર્ગનાં દુઃખો શાં છે, તેમની જરૂરીયાતો શી છે વગેરે બાબતોને તે દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ અને ઢોરોની સ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. પ્રદર્શનો ભરીને તથા ધનામે આપીને આ કામને ઉત્તેજન આપી શકાય. જો તેમ કરવામાં નહિ આવે અને ચાલુ સ્થિતિ સુધારવામાં નહિ આવે તો આપણા અનદાતા બળદ અને બળદ આપનારી ગાયો આપણો સત્વર ત્યાગ કરશે.

ભાદરવો મહિનો

બાદરવા મહિનામાં એકાન્ત વ્રત કરવું. તેથી ધન, ધાન્ય
 અને આરોગ્યની વૃદ્ધિ થાય છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. આ
 મહિનામાં હૃદયિકેશને દૂધપાક, ખીરંજ અને મીઠું ધરાવવાથી
 તે સંતુષ્ટ થાય છે. ગણેશચતુર્થી, ન્યેલાગૌરી અને
 વામનદ્વાદશીના તહેવારો આ મહિનામાં આવે છે. તે સવાય
 હરિતાલિકા અને ઋષિપંચમીનાં વ્રત પણ સ્ત્રીઓ પાળે છે.
 અનંતવ્રતનું આચરણ કુલાચાર મુજબ બાદરવા સુદ ચૌદશને દિવસે
 કરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં બાદરવા સુદ આઠમને દિવસે
 દુર્ગાષ્ટમીનું વ્રત પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે સ્ત્રીઓ ગણપતિને
 ઘરો ચડાવે છે, તેનું પૂજન કરી અપવાસ કરે છે અને કુલેર
 ખાય છે. આ વ્રતનું વર્ણન વ્રતરાજમાં કરેલું છે. તેમાં સુદ ૮થી
 ૧૬ દિવસ સુધી કરવાનું જે મહાલક્ષ્મીવ્રત તેનું વર્ણન પણ
 આપેલું છે. મહારાષ્ટ્રમાં આ વ્રત પ્રચલિત નથી. ગો-ત્રિરાત્રિ
 નામના વ્રતમાં બાદરવા સુદ તેરશથી ત્રણ દિવસ સુધી અપવાસ
 કરી ગાયની પૂજા કરવામાં આવે છે અને ચોથે દિવસે પારણું
 કરવામાં આવે છે. આ વ્રત સૌભાગ્ય અને સંતતિ આપનારું
 છે. સ્ત્રીઓ ચાર પાંચ વરસ સુધી આ વ્રત પાળે છે. મહારાષ્ટ્રમાં
 આ વ્રતનો પ્રચાર નથી, તોપણ સૌભાગ્ય અને સંતતિની પ્રાપ્તિ
 માટે ગાયની પૂજા કરવાને રિવાજ છે. બાદ્રપદનો કૃષ્ણપક્ષ
 પિતૃશની પ્રીત્યર્થ શ્રાદ્ધાદિક કર્મો કરવા માટે યોગ્ય છે અને
 તે મહાલય પક્ષના નામથી ઝોળખાય છે.

હરિતાલિકા

હરિતાલિકા એ તહેવાર નથી, પણ એક કૌટુંબિક વ્રત છે અને માત્ર કેટલાએક દાક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણોમાં જ તેનો પ્રચાર છે. તેની ઉત્પત્તિ વિષે પુરાણોમાં એવી કથા છે કે પૂર્વકાળમાં જ્યારે પર્વત રાજાની કન્યા પાર્વતી વરવા યોગ્ય થઈ ત્યારે નારદની સલાહથી તેના પિતાએ તેને વિષ્ણુ સાથે પરણવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ પાર્વતીના મનમાં શંકરની સાથે પરણવાનો વિચાર હતો, તેથી તેણે પોતાની સખીઓ મારફતે પોતાના બાપને સંદેશો કહેવડાવ્યો કે ‘તમે મને વિષ્ણુ સાથે પરણાવશો તો હું પ્રાણ-ત્યાગ કરીશ.’ આટલું કહીને જ તે અટકી નહિ, પણ પોતાની સખીઓ સાથે મસલત કરીને ઘરમાથી નાસી જવાનો સંજોગ નિશ્ચય કર્યો. તે પ્રમાણે નાસી જઈને એક અરણ્યમાં શિવને પ્રસન્ન કરવા માટે તેણે તપશ્ચર્યા શરૂ કરી. કાળે કરીને શિવજી પ્રસન્ન થયા અને પાર્વતી સાથે પરણ્યા. તેણે જે વ્રત કર્યું તે જ

મત પાળવાથી ઇચ્છિત વર પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે હરિતાલિકાગૌરીના નામથી ગૌરીની પૂજા સખીઓ સાથે કરવામાં આવે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

બાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સર્વ દંન્યાઓએ અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ મંગળસ્નાન કરી નદીની શુદ્ધ રેતી લાવી તેનાં ત્રણ લિંગો બનાવી સ્થાપન કરવાં. પછી તેમની પૂજા કરી બ્રાહ્મણને પાનસોપારી, દક્ષિણા અને સૌભાગ્ય-વાચન આપીને તેનો આશીર્વાદ લેવો. તે દિવસે અપવાસ કરવો. રાત્રે જગરણ કરીને હરિતાલિકાની કથાનું શ્રવણ કરવું. બીજે દિવસે પરોઢીયામાં લિંગોની ઉત્તર-પૂજા કરી તેમને વિસર્જન કરવાં. પૂજને માટે શેષ હોય તે તૃતીયા લેવી. બીજે દિવસે તૃતીયા માત્ર એક મુદ્દત હોય તો 'પણુ ગૌરીવત તે જ દિવસે કરવું, કારણ કે ચતુર્થીનો દિવસ શુભ માનેલો છે.

આ વ્રતની રીઠી

માત્ર મહારાષ્ટ્રમાં કેટલાએક સ્માર્ત સંપ્રદાયી બ્રાહ્મણોમાં છે. એકંદર કથાનો બાતાર્ય જ્ઞેતાં તો આ વ્રત કુમારિકાઓએ પાળવું જોઈયે; પરંતુ કેટલીએક સ્ત્રીઓ લગ્ન થયા બાદ પણ આ વ્રત પાળે છે અને પતિના મરણ પછી તેને લગતાં અપવાસ, પૂજા વગેરે કરે છે. પાર્વતી અને તેની સખીની માટીની બનાવેલી રંગીન મૂર્તિઓની અને શિવલિંગની પૂજા કરવામાં આવે છે. આવશ્ય સુદ ત્રીજને દિવસે સુવર્ણગૌરી (મધુઆવણિકા) નું, આવશ્ય વદ ત્રીજને દિવસે દંજલગૌરીનું, અને બાદરવા સુદ ત્રીજને

દિવસે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ હરિતાલિકા ગૌરીનું પૂજન કરવું એમ શાસ્ત્રમા દર્શ્યું છે.

અંગાળામા હરિતાલિકાને બદલે વરદચતુર્થીનું વ્રત પ્રચારમા છે. તે માધ પૂર્ણિમાને નિવસે ઇચ્છિત વરપ્રાપ્તિ માટે સ્ત્રીઓ પાળે છે. તે દિવસે શિવની પૂજા કદપુષ્પોથી કરવી એવું પદ્મપુરાણ અને બીજા ગ્રંથોમા કહેલું છે. એથી તે દિવસને કદચતુર્થી પણ કહે છે. જોકે સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેએ ગૌરીની પૂજા કરની એવું કહેલું છે, તથાપિ માત્ર સ્ત્રીઓ જ તે દિવસ પાળે છે. તે દિવસે કુમારિકાઓને ધનધાન્ય, મોદક વગેરેના વાચન આપવા એવું દેવીપુરાણમા કહેલું છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં માધ સુદ બીજથી ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરી ઉત્સવ આવે છે. તેમા કુમારિકાઓ તથા વિવાહિત સ્ત્રીઓ ભાગ લે છે. હરિતાલિકા ગૌરીના

વ્રત ઉપરથી બોધ

શો લઘુ શકાય તે જોઈએ. આની ઉત્પત્તિનું કારણ પાર્વતી છે એવું બનારીને લિંગપૂજા વગેરે કથાઓ પુરાણકારો આગળ લાવ્યા એ વાત જોઈ ખરી છે, તોપણ શિવ અને પાર્વતી એ બન્ને એકબીજાને પરપર્યા તે વખતે શિવપ્રીત્યર્થ લિંગ-પૂજા કરવાનો રિવાજ નહોતો. (શિવરાત્રિનો તહેવાર જુઓ) પ્રાચીન કાળની કથા ઉપરથી આ પ્રીતિવિવાહની કથા લખતી વખતે પુરાણલેખકે તે વખતમા પ્રચલિત લિંગપૂજાનો પ્રકાર આ કથામા દાખલ કર્યો એ જ વાત ખરી છે. શિવ વિષે જે વખતે પૂજ્યશ્રુદ્ધિ વધી અને તેની ગણના દેવોમા ચવા લાગી, એટલું જ નહિ પણ તેને પ્રત્યક્ષ મહાદેવ માનવા લાયા તે વખતે જુદી જુદી વિધિઓથી શિવની પૂજા કરવાની પદ્ધતિ શરૂ થઈ પાર્વતી

જ્યારે શિવને પરણ્યા ત્યારે તે તેને દેવ માનીને પરણ્યાં નહોતાં.
 પોતાને યોગ્ય વર એ જ છે એવું સમજીને જ તેને પરણ્યાં અને
 પોતાના બાપની મરજી વિરુદ્ધ તેણે એ પ્રીતિવિવાહ કર્યો. એવા
 વિવાહ પ્રાચીન કાળમાં થયાના અનેક દાખલાઓ પુરાણો
 અને ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. સુભદ્રા બળરામની
 મરજી વિરુદ્ધ અર્જુનને પરણી; શકુંતલાએ કણ્વમહર્ષિની
 અનુમતિ લીધા વિના જ દુષ્યંત રાજા સાથે ગાંધર્વવિવાહ
 કર્યો; સાવિત્રીએ તો પોતે જ સત્યવાનને પસંદ કર્યો; નગ
 અને દમયંતીના વિવાહની કથા તો અત્યંત રસપૂર્ણ છે; શ્રીકૃષ્ણને
 વરવાનો રુકિમણીએ નિશ્ચય કર્યો અને અંતે બીજાને વરવાનો
 વખત આવ્યો ત્યારે તેણે તે કેવી યુક્તિથી ટાળ્યો એ વાત
 પ્રસિદ્ધ છે. સ્વયંવર અને પ્રીતિવિવાહમાં રહેજ બેદ હતો.
 કારણકે સ્વયંવરમાં તો શરત પૂરી કરનારને જ કન્યાએ પરણવું
 એવું બંધન હોવાથી તેમાં પસંદગી કે નાપસંદગીના સવાલ જ
 રહેતો નહોતો. ઉપર જે દાખલાઓ આપેલા છે તે જુદી
 જાતના છે અને તે ઉપરથી કન્યાઓ યોગ્ય હમરે પહોંચ્યા
 પછી પોતાની સાંસારિક જવાબદારી પૂર્ણપણે સમજીને યોગ્ય
 પુરુષો સાથે કેવી રીતે પરણતી તે જાણી આવે છે. અંબાના
 મનમાં બીજાની સાથે જ પરણવાનું હતું, પરંતુ બીજા આજન્મ
 અવિવાહિત રહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે એમ જાણતા છતાં તેણે
 બીજા કોઈની સાથે વિવાહ કર્યો નહિ એ વાત ધ્યાનમાં
 રાખવા જેવી છે. એવી રીતે પ્રાચીન કાળમાં બનેલા કેટલાયે
 દાખલા આપી શકાય તેમ છે. આ ઉપરથી એટલું જ
 જણાય છે કે રામાયણ-મહાભારતકાળમાં પોતાનો પતિ પસંદ
 કરવાની સ્ત્રીઓને હૃદ હતી, એટલું જ નહિ પણ એ રિવાજ

ત્યાર પછી પણ ચાલુ હતો અને ક્ષત્રિયોમાં એવા વિવેક
 ચલાના અનેક દાખલા પણ છે. તેમાંનો એક દાખલો પૃથ્વીરાજ
 ચલુઆણનો છે. જ્યારે જયચંદ રાજાએ સયુક્તાનો સ્વયવર
 ભરી અનેક દેશના ગજાઓને નિમત્રણ કર્યું, ત્યારે તેની
 કન્યાએ જેને મનથી વર્યો હતો તે પૃથ્વીરાજને નિમત્રણ ન
 કરતા તેનું અપમાન કરવાના હેતુથી દરવાજા પર તેનું એક
 પુતળું ઉભું કર્યું તે વખતે સયુક્તાએ સ્વયંવરમંડપ તરફ
 નજર કરી, પણ ખીજા કોઇની માથે ન વરતા તેણે બારણા પગના
 નિર્જીવ પુતળાના ગળામા માળા પહેરાવી. અને શ્રી કૃષ્ણની
 માફક પૃથ્વીરાજ પણ તેને પોતાના રથમા બેસાડીને પોતાની
 રાજધાનીમા લઇ ગયો (આ કથા ભવિષ્યપુરાણમા પણ
 આપેલી છે) સાગર કે એરી જાતના વિરાડ પહેલા થતા હતા
 અને હાલ હિન્દુ સિવાય ખીજા ધર્મના લોકોમા તે થાય પણ
 છે. પારસી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકોમા કન્યા પોતાનો પતિ
 પસંદ કરે છે. પગલુ છુગડેડા (toigalce) કરવાની છટ તે
 ધર્મે આપેલી હોવાથી અને કાયદાએ એ બામતમા પુરુષ
 અને સ્ત્રીને ઘણી છટ આપેલી હોવાથી એ પ્રીતિનિવાહનો
 ચાલ સમાજના સ્થૂંચને અને નૈતિક પ્રગતિને કેટલેક અંશે
 વિરાતક છે એમ કેટલાંકનું માનવું છે. તોપણ બે અજાન
 બાળકો વચ્ચે ઇવનસબંધ જોડી દેવો એ કંઈ એણે અનિષ્ટ
 નથી. વિરાડસરકારની પવિત્રતા સમજીને આપણે હિન્દુ
 ઓએ બાળલગ્નનો રિવાજ ખિલકુવ બંધ કરવા પ્રયત્ન કરવો
 જોઇએ. મૈસુર અને વડોદરા એ રાજ્યોએ આ બામતમા
 કાયદા કરી એનું મહત્ત્વ લોકોની નજર આગળ મુક્યું છે
 અને તેથી તેઓ સર્વ હિન્દુઓની સ્તુતિને પાત્ર બન્યા છે.

સસાર એટલે શું, પતિ અને પત્નીનો સંબંધ કેટલો પવિત્ર
 છે, પતિ અને પત્નીનું એકબીજાને સર્વ રીતે અનુકૂળ હોવું
 એ કેટલું બધું અગત્યનું છે વગેરે બાબતોનો પૂર્ણ વિચાર
 કરી આપણાં બાળકોનાં લગ્ન કરવાં જોઈએ. પદ્માના
 રૂપમાં બને તેટલી મોટી રકમ કઢાવવાની કન્યાપક્ષની રાક્ષસી
 મહત્વાકાંક્ષાનો વરપક્ષ ભોગ થઇ પડે છે અને તેથી વિવાહ
 કાર્યમાં જે સાંપત્તિક અડચણો આવે છે તેથી કેટલાયે
 કુટુંબો પાયમાલ થઇ જાય છે. આ બાબતનો વિચાર કરતાં
 આ આસુરી ચાલ કાઢી નાંખવો જોઈએ. જંગાળમાં બુનેલો
 સ્નેહલતાની આત્મહત્યાનો હૃદયદ્રાવક દાખલો આ દુષ્ટ રિવાજનો
 નાશ કરવાને માટે બધા વડીલ જનોને અને તરણોને વિનવે
 છે. જરક-કુમારી વિવાહ, અગાન બાળકોના વિવાહ, કેવળ
 દ્રવ્યની આશાથી થનારા વિવાહ બધે પાડો એમ હરિતાલકા
 વત કહે છે. ગૌરીએ વૃદ્ધ શંકર સાથે લગ્ન કર્યું એવું જે
 વર્ણન છે તે તદ્દન અસત્ય છે એમ શંકરે વિવાહ પછી
 કરેલાં અદ્ભુત પરાક્રમે ઉપરથી જણાઇ આવશે. શંકર-
 પાર્વતીના જરક-કુમારી વિવાહ વિષેની વાતો પુરાણકારોએ
 વિનોદ ખાતર રચી હશે. આર્ય ઋષિઓના વંશજો ! તમારા
 વિવાહસંસ્કારમાં દાખલ થયેલી અનીતિ તદ્દન કાઢી નાંખો
 અને તેને શુદ્ધ કરો. એથી તમારું આર્યત્વ કાયમ રહેશે ને
 તમારો સમાજ શ્રેષ્ઠ બનશે.

ગણેશચતુર્થી

જેના નામમા વિદ્ય સમુદ્રનુ અગસ્ત્યની પેડે શાપણ કરવાનુ સામર્થ્ય છે અને જે વેદાન્તનું જ્ઞાન કરાવે છે તે ગણપતિનો વાર્ષિક મહોત્સવ દરેક બાદરવા સુદ ચોથને દિવસે પાળવામા આવે છે દરેક હિન્દુ માહનાની રૂઢલ પક્ષની ચતુર્થી સિદ્ધિવિનાયકીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને બાદરવા સુદ ચોથ એ મહાસિદ્ધિવિનાયકી કહેવાય છે. કૃષ્ણ પક્ષની ચતુર્થીનુ નામ સકટચતુર્થી છે. એ તિથિ મંગલવારે આવે તો તેને અગાગ્રી સકટચતુર્થી માનીને તે દિવસે ચત્રોદય વખતે ગણપતિની પૂજા કરવાથી સર્વ પ્રકારના સંકટોનો નાશ થાય છે એમ ભાવિક હિન્દુઓ માને છે. આવણુ અને માઘની અગારકી વિશેષ શ્રેષ્ઠ મનાય છે. ગણપતિની ઉત્પત્તિ વિષે અનેક કથાઓ પુરાણમાં મળે છે. મુકુલ પુરાણ, ગણેશ

પુરાણ અને ગણેશ ભાગવત એ ત્રણ સંસ્કૃત ગ્રંથ ઉપપુરાણાત્મક છે અને તેમાં આવેલી કથાઓમાં મેળ નથી. તોપણ ગણેશની ઉત્પત્તિ વિષે સામાન્ય રીતે નીચેની કથા કહેવામાં આવે છે :

મત્સ્ય પુરાણમાં લખેલું છે કે એક વખત પાર્વતીએ પોતાના શરીરનો મેલ કાઢીને તેનું એક પુતળું બનાવ્યું. તેને હાથીનું મોઢું હતું અને બાહીનો ભાગ પુરુષના જેવો હતો. પછી તેણે તે પુતળાને પાણીમાં નાખ્યું એટલે તેણે વિશાળ દેહ ધારણ કર્યો. દેવોએ તેને ગંગાપુત્ર માનીને તેની પૂજા કરી. બ્રહ્મદેવે વિનાયક નામક રૂદ્રગણોની સરદારી તેને આપી. પાર્વતીના શરીરના મેલથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ માટે તેને શિવપુત્ર કહે છે. ખીજા એક કથા એવી છે કે તારકાસુરના સૈન્યમાંના ગળાસુર નામના અસુરે શંકરના ક્રમડળને લાત મારી તેનું અપમાન કર્યું. એ કૃત્ય પોતાના દારપાલ ગણપતિનું જ હોવું જોઈએ એમ સમજીને શંકરે તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. પરંતુ પોતાના પુત્રનો નાહક શિરચ્છેદ કર્યો માટે વિલાપ કરતી પાર્વતી પાસેથી તેને ખરી હકીકત જાણી ત્યારે તેણે ગળાસુરનું હાથી જેવું શિર કાપીને ગણપતિના ધડ ઉપર બેસાડ્યું. એ ગળાસુર તારકામય સંગ્રામમાં કપાલીરુદ્રના હાથે મરણ પામ્યો એવું મત્સ્ય પુરાણમાં કહેલું છે. એવી પણ કથા છે કે ગળાસુરનો વધ કરવા માટે વિષ્ણુએ પાર્વતીને પેટે જન્મ લીધો, તેનું યોગ્ય વખતે અષ્ટ સિદ્ધિઓ સાથે લગ્ન થયું અને તેમણે તેને દરેક કાર્યમાં મદદ કરી. ગણપતિની ઉત્પત્તિનો તાત્ત્વિક દષ્ટિએ વિચાર કરીને ગણપતિ એ પ્રણવસ્વરૂપ હોવાનું ગણેશ પુરાણના બારમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેલું છે. ગણપતિ

એ મૂળમાં ગણેશ ન હોતાં ગુણેશ એટલે કે સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ ત્રણ ગુણોના અધિપતિ હતા. સૃષ્ટિને વ્યાપનારો પરમેશ્વર ઐ પ્રણવવાચ્ય છે એમ માની ગણપતિ તેનું જ રૂપાંતર છે એમ બતાવેલું છે. એકદંત, વક્રદંત એ પ્રણવના ઉપરના ભાગ છે, માટે એ નામો ગણપતિને આપવામાં આવેલાં છે. ચતુર્થીને દિવસે ગણપતિપૂજનનો રિવાજ છે તેનો અર્થ એવો છે કે ચતુર્થ તૃર્થાવસ્થામાં પરમેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તે દિવસે ચંદ્રદર્શનનો નિષેધ છે, કારણ કે ચંદ્ર એ મનની દેવી છે અને મન ચંચળ હોય છે. ચંદ્રદર્શન ન કરવું તેનો અર્થ મનને એકાગ્ર કરવું એવો છે. ગણપતિનું વાહન જે ઉંદર તેને કાળરૂપ સમજવો. ઉંદર જે પ્રભાણે અહર્નિશ પદાર્થમાત્ર કોતરે છે તે જ પ્રભાણે કાળ, પણ સૃષ્ટ પદાર્થોનો નિરંતર નાશ કરે છે. એ કાળને જ જોણે જીતીને પોતાનું વાહન બનાવેલું છે તે ભૂતમાત્રનો પતિ ગણરાજ શ્રેષ્ઠ છે એવો આ દેવનો તાત્ત્વિક અર્થ છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિાધ અને રૂઢિ

ભાદરવા સુદ ચોથને દિવસે ગણપતિની માટીની મૂર્તિની પૂજા કરવી. આ દેવને દુર્વા અને મોદક બહુ પ્રિય હોવાથી, તેનું નૈવેદ્ય ધરવું. રૂઢિત અનુસાર નવવિધા ભક્તિથી તેને સંતુષ્ટ કરવા. દોઢ, પાંચ, સાત, દસ અથવા એકવીસ દિવસ પછી ગણપતિનું જળમાં વિસર્જન કરવું. ત્યાં સુધી આચ્છવ ચાલુ રાખવો. ગણેશચતુર્થી પાળવાની પદ્ધતિ દક્ષિણમાં વિશેષ દેખાય છે. દક્ષિણ દેશમાંથી જે લોકો ઉત્તર તરફ જઈને વસ્યા છે તેમનામાં પણ આ આચ્છવ રૂઢ છે. મુંબઈ છલાકાના કેટલાએક ભાગમાં તે દિવસે કાગળ ઉપર અથવા પાટલાપર

ચંદનથી ગણપતિનું ચિત્ર કાઢીને તેની પૂજા કરે છે. અન્ય ધર્મિઓના જીવનથી દેશત્યાગ કરીને જંગલમાં ન્હારી જવાનો પ્રસંગ આવવાથી પોતાની ધાર્મિક વિધિનું રક્ષણ કરવા માટે આ રિવાજનો આપણા પૂર્વજોએ સ્વીકાર કર્યો હશે. તે રિવાજ કોકણના કેટલાએક ભાગમાં આજે પણ જોવામાં આવે છે. કેટલાએક લોકો ચિત્રને બદલે માટીની પ્રતિમાની સ્થાપના કરે છે. ત્રીજે દિવસે શંકર અને ગૌરીની મૂર્તિઓની પૂજા કરવાનો રિવાજ કેટલેક ઠેકાણે છે. કોકણ, મહારાષ્ટ્ર અને મુંબઈમાં સાતમથી નામ સુધી જ્યેષ્ઠાગૌરીનો ઓચ્છવ દાહથી પાળવામાં આવે છે અને એક જ દિવસે ગૌરી ગણપતિનું વિસર્જન કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણથી શરૂ સુધી સર્વ વર્ણના લોકો એ દેવની પૂજા ભક્તિથી કરે છે. બંગાળમાં ગણપતિનો ઓચ્છવ રૂઠ નથી, પરંતુ શિવના બે ગણોની પૂજા કરવામાં આવે છે. કાગણ સુદ ચૌદશને દિવસે ઘંટાકર્ણ નામના ગણુની પૂજા થાય છે, અને એ ગણુ અતિશય સુંદર હોવાને લીધે તેના પૂજનથી સૌંદર્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. આ ગણુના સૂચક તરીકે પાણીથી ભરેલા એક ઘડાની પૂજા કરવામાં આવે છે. તે જ મહિનામાં ઘેટૂ નામના ખીજ એક ગણુની પૂજા કરવામાં આવે છે અને આમડીનું કોષ્ઠપણુ દર્દ ન થાય તે માટે તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવે છે. દ્રવિડ દેશમાં રામેશ્વર સુધી ગણેશોત્સવ ચાલુ છે. તે જુદા જુદા પ્રદેશમાં જુદી જુદી રીતે પગાય છે. કાનહી લોકો ગણેશ ચતુર્થીને 'બેનકન હગ્ગ' અને તેલુગુ લોકો 'પિલ્લેપર ચવનિ' કહે છે. તે લોકોએ ગણપતિને પિલ્લેપર નામ આપેલું છે. ત્યાંના લોકોની એવી માન્યતા છે કે

આહ્વણના આરાધ્ય દેવ શંકર, ક્ષત્રિઓના વિષ્ણુ, વૈશ્યોના
 બ્રહ્મા અને શૂદ્રોના ગણપતિ છે. ગણપતિની પૂજા ચતુર્થ
 વર્ણના લોકો પણ ભાવપૂર્વક કરે છે તે ઉપરથી ત્યાંના લોકોની
 એવી માન્યતા થઈ હતી. દરેક દેશી રાજ્ય અને રાજસંન્યાસીઓ
 પણ આ તહેવાર મોટા ઠાઠથી પાળે છે. મુંબઈ, પૂના વગેરે
 પ્રસિદ્ધ ઠેકાણે ચિત્રોના માર્વાજનિક દેખાવો એ પ્રસંગે
 બતાવવામાં આવે છે. હાલમાં ગણપતિનો સાર્વજનિક ઉત્સવ
 કરવાનો રિવાજ બંધ પડવા લાગ્યો છે અને તે સમયે
 ગણપતિની મૂર્તિ સામે પુરાણ, કથા અને કીર્તન ઉપરાત જુદા
 જુદા વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવાનો રિવાજ શરૂ થયો છે.
 બજનમંડળીઓનો રિવાજ કેટલાંએક કારણોને લીધે નિષ્પજ
 નીવડ્યો. હરિતાલિકા અને ગણેશચતુર્થી દક્ષિણની મારફત
 ગુજરાતમાં પાળવામાં આવતા નથી. કેટલેક ઠેકાણે હરિતાલિકાની
 પૂજા કરવાનો રિવાજ શરૂ થયેલો છે. ગણેશ ચતુર્થીને દિવસે
 બાજરીના લોટમાં ગોળ અને ધી નાખીને તેની કુલેર બનાવી મુકે
 છે, તે ઉંદરો આવીને ખાઈ જાય છે. કાઠીયાવાડમાં ઘેર ઘેર
 ગણપતિની મૂર્તિ હોય છે. આ વૈશાખ સુદ ચોથને દિવસે મૂર્તિને
 તેલ અને સિંદુર ચડાવી પૂજા કરવામાં આવે છે અને નૈવેદ્ય
 ધરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રની મારફત બહારથી ગણપતિ લાવી
 તેની સ્થાપના કરવાનો રિવાજ નથી, હિન્દુસ્તાનમાં બધે ઠેકાણે
 આ ચોથનો તહેવાર ચાલુ હોવાનું જણાતું નથી, તથાપિ

ગણપતિ વિષે પૂજ્યજીવિ

તો દરેક હિંદુના અંતઃકરણમાં પૂર્ણપણે વસે છે. એ દેવ
 વિધ્નોનો નાશ કરવામાં સમર્થ હોવાથી નિત્યપૂજના
 પંચાયતનમાં તેનો સમાવેશ થયેલો છે. સર્વ શુભાશુભ
 સંસ્કારોમાં ગણેશની પૂજા પ્રથમ થાય છે. નેપાળથી

ઠેક રામેશ્વર સુધી ગણેશની પૂજનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. તેનું કારણ એ છે કે શૈવ અને વૈષ્ણવ એ બન્ને પંથના લોકો આ દેવને ભજે છે, અને તેઓ પોતપોતાના મત પ્રમાણે તેને શિવ-સ્વરૂપ અથવા વિષ્ણુસ્વરૂપ માને છે. હિન્દુસ્તાનના દરેક ગામમાં વિધ્નહર્તા ગણપતિનું દેવાલય હોય છે અને કેટલાએક તો તેને કુળદેવતા સમજે છે. તામીલ દેશમાં તેને 'તુમિકાષ્ઠ અલવર' એટલે શુદ્ધિમાન ગળનન એમ કહે છે. તંજાવરમાં ગણપતિનું પ્રસિદ્ધ દેવાલય છે. ત્રિચિનાપલ્લીમાં પણ ઉચ્છિપિદ્વેયર નામનું ગણપતિનું દેવાલય અત્યંત ભવ્ય અને સુંદર છે. અનેક સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ગ્રંથોના આરંભમાં ગણેશસ્તવન કરેલું જોવામાં આવે છે. મરાઠીમાં ગણેશપતાપ, ગણેશલીલામૃત, ગણેશભાગવત, ગણેશપુરાણ, ગણેશવિજય વગેરે અનેક જૂના ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંની શ્લોકસંખ્યા દોઢ લાખથી વધારે હશે. આ દેવના અનુયાયીઓનો પંથ જુદો જ છે. ને

ગણપત્ય પંથ

ના નામથી ઓળખાય છે. આ વિષે એવી કથા છે કે વેદમાંના રુદ્ર, મરુત વગેરે અનેક ગણોનો અધિપતિ મનાનો હતો. આ ગણમાં રુદ્રના જ શુભ વાસ કરતા હતા એવું માનીને તેને પણ રુદ્ર કહેવામાં આવતો. તે રુદ્રોનો અથવા ગણોનો નાયક હતો અને તેને ગણપતિનું નામ આપવામાં આવેલું હતું. અથર્વશીર્ષ ઉપનિષદમાં અનેક દેવ અને જૂનોને રુદ્ર એ નામ આપેલું છે. તેમાંના એકનું નામ વિનાયક છે. વિનાયક એ સર્વ ઠેકાણે છે અને મનુષ્યના દરેક કૃત્ય પર તેની નજર હોય છે એવું મહાભારત (અનુશાસન પર્વ)માં કહેલું છે. વિનાયક, ગણેશ્વર અથવા ગણપતિ અનેક હોવાનો ઉલ્લેખ છે; અને વિના-

યજ્ઞોની પ્રાર્થના કરવાથી તેઓ સંકટનું નિવારણ કરી કાર્યસિદ્ધિ
 કરી આપે છે, એટલા માટે તેમનું નામ સિદ્ધિવિનાયક
 પડ્યું. માનવ ગૃહ્યસૂત્રમાં ચાર વિનાયક હોવાનું કહેલું છે
 અને તેનો સંચાર જે મનુષ્યના હૃદયમાં થાય તેને હાથે
 અસાધારણ કાર્ય બને છે એવો ઉલ્લેખ છે. તેમનો કોપ થાય
 તો છોકરાંઓ મરે છે અને એવી બીજી અનેક જાતની હાનિ થાય
 છે. માટે વિનાયકને સંતુષ્ટ કરવા સાઠ માંસ, મત્સ્ય, અન્ન
 અને ખીચડીનો બલિ અર્પણ કરવો તથા દુર્વા વગેરેથી ઢાંકીને
 જે ટેકાણે ચાર રસ્તા મળતા હોય તે ટેકાણે મુકવો એવા
 અનેક જાતના વિધિ કહેલા છે. રદ્ર અને બ્રહ્મદેવે વિનાયકને
 ગણોનો નાયક નીમ્યો અને મનુષ્યમાત્રના કાર્યમાં વિઘ્ન
 ઉપસ્થિત કરવાનું સ્તુત્ય (?) કામ તેને સોંપ્યું. એક જ
 વિનાયક જ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તેને બલિ અર્પણ કરીને
 સંતુષ્ટ કરવા વગેરે વિવેચન યાગવલ્ક્ય સ્મૃતિમાં કરેલું છે.
 અંગિકા એ વિનાયકની માતા છે અને તેની પણ પૂજા કરવી
 એવો યાગવલ્ક્યનો મત છે. આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે
 વિનાયક એ રુદ્ર જેવા જ બયાનક છે, પરંતુ પ્રસન્ન કરી
 લેવામાં આવે તો હિત કરનારા છે. ગૃહ્યસૂત્રો લખાયા ત્યારે
 ચાર વિનાયક હોવાની માન્યતા હતી. સ્મૃતિકાળમાં વિનાયક
 એક જ છે એવું દરાવવામાં આવ્યું અને એની માતા અંગિકા
 છે એવો સામાન્ય મત થયો. વિનાયકનાં કૃત્યો, તેને આપવામાં
 આવનારો મત્સ્યમાસાદિક બલિ એ સર્વ જોતા તો તેને ભૂત-
 પિશાચાદિના નાયક અથવા આગેવાન માનવામાં આવતા
 એવું સિદ્ધ થાય છે. પૌરાણિક કાળમાં ગણપતિ-વિનાયક
 હિન્દુઓના અત્યંત પ્રમુખ દેવ બન્યા. તે વિઘ્નહર્તા છે એ દૃષ્ટિથી

અધા તેની તરફ જોવા લાગ્યા અને તેથી કાર્યારંભમાં તેનું ચિંતન કરવું એ દરેક કૃત્યમાં મહત્ત્વનો વિધિ થઈ પડ્યો. ખ્રિસ્તી શકના ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકા સુધી ગણપતિ-વિનાયકની મહત્તા વધી નહોતી. ત્યાર પછી જ તેની પૂજા કરવાનો રિવાજ પડ્યો એવો ડૉ. ભાંડારકરનો મત છે. જોધપુરની વાયવ્ય દિશામાં ૨૨ માઇલ પર આવેલા ઘટિયાલામાં વિક્રમ સંવત ૯૧૮ (ઇ. સ. ૮૬૨) માં બાંધેલો એક મિનારો છે અને તેના શિખર પર ચારે બાજુએ વિનાયકનાં ચિત્ર કોતરેલાં છે. તેમાં શરૂઆતમાં તેની પ્રાર્થના કરેલી જોવામાં આવે છે. કેટલાંએક પ્રાચીન કોતરકામોમાં પણ ગણપતિની મૂર્તિ કોતરેલી હોય છે. આ ઉપરથી આશરે એક હજાર વર્ષ પહેલાં ગણપતિ-વિનાયકની ઉપાસના કરવાનો રિવાજ આ દેશમાં ચાલુ હતો એમ સિદ્ધ થાય છે.

ગણપતિના ગજનન ક્યારે અને કેવી રીતે થયા એનો ખુલાસો મળતો નથી. પુરાણમાં તેને માટે કારણો આપેલાં છે તે ઉપરથી તેના ધડ ઉપર ગજતુંડ બેસાડ્યું એ સંયુક્તિક દેખાતું નથી. રુદ્ર અને તેની પત્ની ગજવર્મ્મ જોડતાં હતાં. જે અરણ્યમાં રુદ્રનો અને તેના વિનાયક વગેરે ગણોનો વાસ હતો તે સ્થળને હાથીઓનું રહેઠાણ સમજી વન્યપશુમાં વિદેય બુદ્ધિમાન જે હાથી તેનું શિર વિનાયકને જોડવાની કશ્પના પુરાણકાળમાં ઉદ્ભવી હશે. શિવના અન્ય ગણોને પણ બીજા પ્રાણીઓ (વાનર, બિલાડી, સિંહ) નાં માથાં છે એવું પુરાણો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એ સર્વ ગણોમાં ગણપતિને અત્યંત બુદ્ધિમાન અને વિદ્વાન માનવામાં આવે છે. વેદમાં બૃહસ્પતિને અત્યંત જ્ઞાનવાન અને બુદ્ધિશાળી ગણીને તેને ગણપતિ તરીકે સંબોધેલા છે.

ગણાનાં ત્વા ગણપતિં હવામહે
 કવિં કવીનામુપમમ્ભવસ્તમમ્ ।
 જ્યેષ્ઠરાજ ગ્રહણાં ગ્રહણસ્પત
 આ ન શૃણ્વન્નૂતિભિઃ સીદ સાદનમ્ ॥

(મં ૨-૨૩ સુ)

અર્થ, “ તું સમુદાયોનો પ્રભુ હોવાથી ગણપતિ છે, જ્ઞાની જનોમા તું અત્યંત જ્ઞાની છે, જેમની કીર્તિ અતિશય ઉત્કૃષ્ટ છે તેવામા પણ તું શ્રેષ્ઠ છે. તુ રાજધિરાજ છે, તને અમે આદરથી બોલાવીએ છીએ. હે સૂક્ત દેવતા બ્રહ્મણસ્પતિ ! અમારો સાદ સાબળી તારી સર્વ શક્તિ સહ આ આસન ઉપર વિરાજમાન થા. ” એ જ સૂક્તથી ગણપતિની પણ સ્તુતિ કરેલી આપણે હાલ જોઈએ છીએ. એટલે કે વેદકાળમા ગણપતિ કેવળ રુદ્રોના અથવા ભૂતપિતાય આદિના નાયક તરીકે જ પ્રસિદ્ધ હતા. પુરાણો રચાયાં ત્યારે તે જ ગણપતિ વિદ્યનહર્તા, સિદ્ધિવિનાયક અને વિદ્યાધર બૃહસ્પતિ થયા એ ઉપલા વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. અથર્વ વેદનો મુખ્ય મંત્ર ઐં ય ગણપતયે નમઃ : ’ એ હાલના ગણપતિ માટે નથી એવો વિદ્વાનોનો મત છે. પરંતુ પાણિનીની પહેલાં તૈત્તિરીયારણ્યકના અરસામા રચાયેલા નારાયણોપનિષદમાં ગણપતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ ઉપરથી ગણેશમકિત ખ્રિસ્તી શકની શરૂઆતમા પ્રચારમા આવી એવું સાબિત થાય છે. આનંદગિરિએ શંકરદિગ્વિજયમાં ગણુપતય પંથના છ વિભાગ હોવાનું કહેલું છે. તે નીચે મુજબ છે : ૧ મહા ગણુપતિ પથ—એ પથના લોકો ગણુપતિ એ જ જગત્કર્તા છે અને તેણે જ બ્રહ્માદિ દેવ તથા એકંદર વિશ્વ ઉત્પન્ન કર્યું એમ માને છે. ૨ હગ્નિ ગણુપતિ પથ—તે પંથના

લોકો ઉપર જણાવેલા સૂક્તમાંના બ્રહ્મણુરપતિ એ જ ગણુપતિ છે
 અને તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ છે એમ માને છે. ગણુપતિની મૂર્તિ, તેનું યજ્ઞ-
 પત્રીત, વસ્ત્રો વગેરે પીળા રંગનાં હોવાં જોઈએ, તેની મુંઠ
 અને એકદંતની તમમુદ્રાઓ સરીરપર ધારણ કરવામાં શ્રેષ્ઠતા રહેલી
 છે એવો આ પંથનો મત છે. એ પંથ મધ્વાચાર્યના વૈષ્ણવ પંથ
 પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોવો જોઈએ અથવા મધ્વાચાર્ય
 તમમુદ્રાધારણુ સંબંધી કરેલી આજ્ઞાની તેનાપર અસર થયેલી
 હોવી જોઈએ. ૩ ઉચ્છિષ્ટ ગણુપતિ પંથ—આ પંથના લોકો
 વામભાગી પ્રમણુ નિંદ્રા રીતે તેની ભક્તિ કરે છે. ૪ નવનીત
 ગણુપતિ પંથ, ૫ સ્વર્ણ ગણુપતિ પંથ, ૬ સંતાન ગણુપતિ
 પંથ—આ પંથના લોકો પેતે શ્રુતિ પ્રમાણુ ગણુપતિની પૂજા
 કરે છે એમ કહેલું છે. ગણુપતિ એ જ આદિદેવ છે અને
 તે દેવાધિદેવ હોવાને લીધે દરેક શુભકાર્યના આરંભમાં તેની
 પૂજા કરવામાં આવે છે એમ તેઓ પ્રતિપાદન કહે છે. આ
 પંથના લોકો મહારાષ્ટ્રમાં પ્રાચીન કાળમાં હતા અને હાલ પણ
 છે. ચિંચવડ ગામમાં લગભગ અઢીસો વર્ષ પહેલાં શ્રી. મોરયા દેવ,
 ધરણીધર, ગોસાચીનંદન, નિરંજન, ચિંતામણિ દેવ ઇત્યાદિ
 ગણુપતિના પરમ ભક્ત થઈ ગયા. પહેલા માધવરાવ પેશ્વા પણ
 ગણુપતિના ઉપાસક હતા અને થેઉરના ગણુપતિની ઉપાસના
 મનોભાવથી કરતા હતા. પૂના પાસેના ચિંચવડ, કોંકણમાંના
 પુળે અને ઉત્તર કાનડા જીલ્લાના ઇડગુંજ ગામમાંના ગણુપતિનાં
 મંદિરો હજી ચાલુ છે. પ્રસિદ્ધ અષ્ટ વિનાયકોનાં આઠ પવિત્ર
 સ્થળો પણ મહારાષ્ટ્રમાં જ છે. આ ઉપરથી જણાય છે કે
 એક વખતે દક્ષિણ પ્રાંતમાં ગણુપત્ય પંથે લોકોના ધર્મવિચારો
 ઉપર અસર પાડી હતી. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર
 કરીએ તો એમ કહેવામાં હરકત નથી કે વેદકાળ પહેલાં

સુરાસુરો (દેવદૈત્ય)માં જે મોટી લડાઈ થઈ તેમા ગણપતિ તે સમયના સેનાપતિ હોવા જોઈએ. ગમે તેવા વિદ્નો આવે તોપણ પોતાના બુદ્ધિસામર્થ્યથી તેનો નાશ કરીને અને શત્રુઓને પગલે પગલે અડચણો ડબી કરીને પોતાના પક્ષને જય મળે એવું તેણે કર્યું હશે માટે જ તેને વિદ્નરાજ અને વિદ્નહર્તા એ બન્ને નામ મળ્યા હશે. કાળે કરીને ગણપતિનું ઐતિહાસિક અસ્તિત્વ અને તેના પરાક્રમોનું વર્ણન અસાધારણ મનાયુ અને તેથી તેને ધાર્મિક સ્વરૂપ અને મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયા. હાલમા આ દેવની પૂજા

વિદ્નવિનાશક મંગળમૂર્તિ

તરીકે કન્વામા આવે છે. તે સોળ વિદ્યા અને ચોસઠ કળાથી પૂર્ણ છે અને તેની કૃપાથી સદ્બુદ્ધિ અને સદ્વિદ્યા પ્રાપ્ત થાય છે એવું આપણે આર્યો માનીએ છીએ. કાર્ય ગમે તેટલું મહત્ત્વનું અથવા નજીવું હોય, પણ તે ખાતરીથી સફળ થશે જ એ કહેવું કઠણ છે. અદૃશ્ય નિધી અણીને વખતે કેની રીતે નડશે એ કહેવું અશક્ય હોય છે. માટે દરેક કાર્યની શરૂઆતમા વિદ્નહર્તા પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરીને તેના કૃપાજનની નીચે કાર્ય કર્યા જવું એ મનુષ્યમાત્રનો ધર્મ છે. વિદ્નો વારવાર ઉપસ્થિત થાય અને આપણી પ્રગતિને આડે આવે તોપણ ન ડગમગતા ઈશ્વરમક્તિરૂપી અમેઘ ઢાલ હાથમા લઇને આગળ દૂર કરના જવું એમા જ પુરુષાર્થની ચાની ગહેલી છે. આ જમાનામા ગણપતિ જેવા ગજલુડધારી અને સચ્ચિદાનંદ પરમેશ્વર બન્ને એક છે એમ માનવું અશક્ય થયું છે તેથી જેમના વિચાર પ્રગલ્ભ છે એવા લોકો ચતુર્થા જેવો તહેવાર યાજવામા આવે સારે જરા તિરસ્કાર જતાવે છે. એવા વિચારી

અને શાની લોકોએ આ તહેવારને શુદ્ધ અને વિશાળ સ્વરૂપ
 આપવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. અસલના વખતમાં આપણા
 દેશમાં હાલની પદ્ધતિ પ્રમાણે 'કલબ' અથવા સમાજ ન હતા
 તે વખતે આવા તહેવારોથી લોકો એકબીજા સાથે ભળતા
 ને આનંદ કરતા. આજે પણ તેમ કરવું શક્ય છે. હલકા
 વર્ગના લોકો આ દિવસે ખૂબ મદ્યપાન કરે છે. આપણા
 ગરીબ ભાઈઓને આવાં અધાર્મિક કૃત્યોથી બચાવી ખરો
 નીતિનો-ધર્મનો માર્ગ બતાવીને તેમને સારે રસ્તે દોરવાનો
 પ્રયત્ન સુશિક્ષિત લોકોએ અવશ્ય કરવો જોઈએ અનેક દેવોને
 ઠેકાણે એક જ દેવ છે એ સમજવાનું સામર્થ્ય લોકોમાં
 ઉત્પન્ન કરવાને માટે પુરાણિકોએ અને હરિદાસોએ આવા
 તહેવારોને વખતે પ્રયત્ન કરવો એ યોગ્ય છે. કેવળ પેટ
 ભરનારા પુરાણિક અને હરિદાસને હાથે કોઈપણ સામાજિક
 સત્કાર્ય થવું શક્ય નથી. આવે પ્રસંગે પસિદ્ધ ચિત્રકારો
 પાસેથી ગણપતિનાં ચિત્રો તૈયાર કરાવીને તેનાં પ્રદર્શનો
 ગામેગામ ભરવામાં આવે તો ચિત્રકળાને ધણું પોષણ મળે.
 વિખ્યાત લેખક રચિતનના કહેવા પ્રમાણે ચિત્રકળામાં સામાજિક,
 નૈતિક અને બીજી ઉન્નતિ રહેલી છે. એટલા માટે સમાજ-
 હિતેચ્છુઓએ ચિત્રકારોને ધનામે આપીને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ
 અને આ મદત્તની બાબત તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું જોઈએ.
 સ્વામી વિવેકાનંદે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે " ભારતવર્ષમાં
 નવજીવન સ્ફુરે એવા પ્રયત્ન આજે અત્યંત આવશ્યક છે. "
 વિધ્નહર્તા પરમેશ્વરની સહાયતાથી એવા પ્રયત્નો એકાગ્રચિત્તે
 આગળ ચલાવવાની ફરજ આજકાલના સુશિક્ષિત નેતાઓ
 અને નવજીવનોની છે. સમાજની નૈતિક ઉન્નતિ સાધવા માટે

સંસ્કારી અને નિરુપૃહ આગેવાનો

કમર કસશે તો આપણા હેતુઓ જોતજોતામાં પાર પડશે. જગતનો ઇતિહાસ એની સાક્ષી આપે છે. આજ સુધીનો અનુભવ એવો છે કે, મહાન વ્યક્તિઓના પ્રયત્નથી જ સામાજિક ક્રાંતિઓ થઈ છે અને જે સમાજે સુધરવાની ના પાડી છે તેનો નાશ થયો છે. ગ્રીસ અને રોમ દેશનો ઇતિહાસ આની સાક્ષી પૂરે છે. ત્યાંના તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ વખતોવખત કરેલા ઉપદેશને ન ગણુકારતા એ રાષ્ટ્રોએ માત્ર શુષ્ક ધાર્મિક વિધિનો સ્વીકાર કર્યો અને તેને પરિણામે તે મહાપરાક્રમી રાષ્ટ્રોનો નાશ થયો. પ્રાચીન જાતિઓમાંથી શક્તિ જુઓ અને હિન્દુજાતિ જ બાકી રહી છે. હિન્દુલોકોએ પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પોતાના વિચાર અને વર્તનમાં ફેરફારો કર્યા અને હાલ પણ કરે છે. અને આપણે એમ કહ્યું તેથી જ જીવતા રહ્યા છીએ. વેદકાળમાં અનેક દેવોની ઉપાસના ચાલુ હતી, પણ પછી ઉપનિષદકાળમાં દેવ એક જ છે એમ નક્કી થયું. અને પરમેશ્વરના દિવ્ય સ્વરૂપનું ઋષિમુનિઓ ધ્યાન ધરવા લાગ્યા. વેદકાલીન યજ્ઞની કલ્પનાનું રૂપાંતર આત્મયજ્ઞમાં થયું. સત્યજ્ઞાનની મહત્તા સમજતાં જ સમાજ જાગૃત થયો. પછી જ્ઞાન શુષ્ક લાગવાથી શ્રીકૃષ્ણે તેની સાથે બાંધતો મેળ જોડી તેને અપ્રતિમ સુંદર સ્વરૂપ આપ્યું અને તેને અનુમરવા હિન્દુરાષ્ટ્ર તૈયાર થયું. પણ અનેક આક્રોશના સપાટામાં આ રાષ્ટ્ર સપડાયું અને તેથી સહેજે જ્ઞાનાભિવૃદ્ધિનો રસ્તો ન મળવાથી તે દૈવવાદની અને બીજા ધાર્મિક વિધિની જાળમાં સપડાયું. પણ આજે ફરીથી વિચારક્રાંતિ થઈ ઉચ્ચતર ધર્મતત્ત્વો અને નીતિતત્ત્વોનો ઉદય થવા લાગ્યો છે. અસલના વખતમાં

આપમુનિઓએ અને હાલના વખતમાં સંતોએ પ્રચાર કરેલા
 વિશાળ જ્ઞાનભાગને અનુસરવા તરફ જ બધાનું વલણ છે,
 એ એક શુભ ચિહ્ન છે. આવે પ્રસંગે આ બદલાયેલા વાતાવરણમાં
 શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને શાશ્વત સુખનો લાભ કરી આપનારું દિવ્ય
 તેજ ઉત્પન્ન થાય એટલા માટે દરેક આર્યમાતાના ધરજોડે આગળ
 આવવું જોઈએ. આ મહત્કામમાં વિઠ્ઠલહર્તા પરમેશ્વરની મદદથી
 અમને યશ પ્રાપ્ત થજો.

ઋષિપંચમી

ઋષિપંચમી એ તહેવાર નહીં તે એક દિવસ અને માત્ર સ્ત્રીઓ તે પાળે છે. એ પ્રત્યેક સ્ત્રી માટે એક પવન છે અને તે દિવસે સ્ત્રીઓ ઋષિઓની કૃત્તિ કરે છે, એ કૃત્તિ તો દિવસને ઋષિપંચમીનું નામ મળે છે. એક માટે નીચેની એ કથાઓ ભવિષ્યોપર દર્શાવે છે. એક સમયે વૈદર્ભ દેશમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ નદીઓનાં મેદાનો હતું. તેમને એક પુત્ર અને એક દીકરી એ આગ્રા દર્શા. એ સમયે તેમણે કૃત્તિ કરી અને તેની નાની ઉમરમાં જ તેનો પતિ મરી ગયો. તે દિવસ દિવસ માત્ર પિતાની સેવામાં ગાળી હતી. આ દિવસ વાનપ્રસ્થાશ્રમ સ્ત્રીઓ સ્ત્રી અને હોદ્દાઓ નાં નવાડિનારે એક પદ્ધતિ રહેવા લાગે. એ દિવસે એવા ચમત્કાર થયો કે

કન્યા સુધ ગયા પછી થોડી વારમાં તેનું આખું શરીર જીવડાંમાં પડતાઈ ગયું. ઉત્તકે આના કારણના જવાબમાં જણાવ્યું કે ગત જન્મમાં તે રજસ્વલા હતી ત્યારે તેના હાથે પાપ થયું હતું તેથી તેની આવી દશા થઈ છે. એણે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે તેની પાસે ઋષિપત્નીનું મત કરાવ્યું; તેથી તેને ફરીથી જૂળસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. (ઉત્તકે આ મત કહ્યું ત્યાં સુધી તેની પત્નીને તે વિષે માહિતી નહોતી એવું સિદ્ધ થાય છે. કન્યાનાં જીવડાં થયાં, જીવડાંની ફરી કન્યા થઈ, પણ તે કેવી રીતે અને ક્યારે બન્યું અને છોકરીને જ હરતે આ મત કરાવ્યું કે જીવડાં પાસે કરાવ્યું તેનો ખુલાસો આ કથા ઉપરથી થતો નથી.)

આ મત વિષે બીજી એક કથા એવી છે કે ઉપર જણાવેલા વિદર્ભ દેશમાં સુમિત્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની પત્ની રજસ્વલા હતી ત્યારે ઘરમાં અડકી, તેથી બન્ને પતિપત્નીને અગ્રક્રમે કુતરાનો, બળદનો અને જીવડાંનો અવતાર મળ્યો, પણ સમર્પિતું પૂજન કરવાથી તેમનો ઉદ્ધાર થયો. (વિદર્ભ દેશમાં આ બન્ને જાતો બની. એવું તેના લેખકોએ જણાવેલું છે. જીવડાંનો અવતાર મળ્યા પછી આ મત તેમણે કેવી રીતે કયું તે સમજાતું નથી.)

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતી એવી છે કે મધ્યાહ્ન વખતે નદી અથવા કુવા પાસે જઈને આ મતનો સંકલ્પ કરીને પંચગવ્ય પ્રાશન કરવું. અષ્ટેકાની સમિધાથી દાંત સાફ કરીને સૌભાગ્યવતી સીંચે શરીરે હળદર ચોપડવી અને વિધવાએ ગોમય ચોપડવું. પછી ઠંડા પાણીએ સ્નાન કરવું. એ પ્રમાણે ૧૦૮ વખત

જ્ઞાન કર્યા પછી પાટલા ઉપર સત્સર્પિના નામની સાત
 ઝોપારીઓ મુકીને તેમની પૂજા કરવી બ્રાહ્મણોને વાયન અને
 દક્ષિણા આપવી અને ઋષિઓની કથા શ્રવણ કરવી આ પચમીને
 દિવસે કંઈક કંઈમૂળનો આહાર કરવો, બગદના શ્રમથી પેદા થયેલી
 ઝીંજો વાપરવી નહિ આ પ્રમાણે આ વ્રત સાત વરસ સુધી
 પાળવામા આવે તો પાપનો નાશ થાય છે (અર્થાત્ શરીરના
 કીડા બનવાની અથવા કીડાનો જન્મ પ્રાપ્ત થવની બીક ગ્રહેતી
 નથી) કાળિયાવાડમા કેટલેક ઢેકાણે પુરુષો પણ ઋગિપચમીનું
 વ્રત આચરે છે આ વ્રત આચરવાનો રીવાજ વણેભાગે
 કોકણની કેટલીએક બ્રાહ્મણની સ્ત્રીઓમા છે એવું જણાય છે
 મહારાષ્ટ્રની અને કેટલીએક બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ તદ્દા ન્હાનપણથી
 એ વ્રત પાળે છે, તો કેટલીએક તદ્દન વૃદ્ધાવસ્થામા
 આચરે છે બગાગામા આ વ્રત રૂઢ નથી પણ ત્યાં એક એવી
 માન્યતા છે કે અપાડ મહિનામા પૃથ્વી ત્રણ દિવસ રજસ્વલા
 હોય છે તે ત્રણ દિવસ સુધી કોઈ જમીન ખેડતું નથી અથવા
 બી વાવતું નથી એ દિવસોને ત્યાના લોક ‘અમુવાસી’ કહે
 છે તે દિવસે બગદના શ્રમથી પાકેના પદાર્થનું મેવન કરવું
 નહિ એમ કહેલું હોવાથી બીજી રીતે પેદા કરેલું મીઠું, ધાન્ય
 વગેરે વસ્તુઓનો યથેચ્છ ઉપયોગ લેવામા આવે છે આ

વિચિત્ર વ્રત

તદ્દન અર્વાચીન છે રજસ્વલા સ્ત્રીએ કેટલાએક વખત
 સુધી ધરકામથી અળગા રહેવું એ આરોગ્યદૃષ્ટિએ જરૂરનું છે
 આરોગ્યનું મહત્ત્વ જે ધર્મમા વિશેષ કહેલું છે તે
 અરુપ્ત (પારસી) ના ધર્મમા રજસ્વલા સ્ત્રીઓ માટે કડક

નિયમો છે; પરંતુ વ્રત-અપવાસ વગેરે બાબતોની તે લોકોને ખબર નથી. હિન્દુ ધર્મમાં એ વસ્તુઓને મહત્વનું રૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. કર્મકંડ લોકો રજસ્વલા સ્ત્રીનો શબ્દ કાને પડે તો પણુ સ્નાન કરે છે; કેટલાંએક મંત્રવાદી કહેવડાવનારાઓ ભોજન કરતી વખતે એવી સ્ત્રીનો શબ્દ કાને પડે તો જમણુ છોડીને જતા રહે છે. એવી સ્ત્રીનો પડછાયો નાના બાળક ઉપર પડે તો તે અશક્ત થાય છે એમ માનનારા અચાની લોકો પણ આપણા દેશમાં ધણા છે. રજસ્વલા સ્ત્રીના પડછાયાથી પ્રાપ્ત થયેલી નબળાઇ ઉપર દવા આપવાને પણ રિવાજ છે. સમરક્ષામંત્રિત ભસ્મ પણ બાળકોને શરીરે ચોપડવામાં આવે છે. આ વ્રતની ઉત્પત્તિની કથા જોટલી અસંભવનીય અને હોકરવાદી છે તેટલી જ તે વ્રત આચરવાની રીત પણ કંટાળો ઉપજાવનારી છે; ગોમય, માટી વગેરે પ્રકાર ખરેખર ચીતરી ચઢે એવા છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આવી કથાઓ ઉપર વિશ્વાસ રાખી અવળાં કર્મો કરનાર આપણી સ્ત્રીઓ

નકપિ એટલે કેાણુ

અને આ પંચમીનું મહત્વ કેટલું છે એ ન જાણતી હોવાથી આવી વિચિત્ર રીતે આ વ્રત પાળે છે. આસરે છ સાત લગ્નર વર્ષ પહેલાં આર્થ લોકો હાલના હિન્દુસ્તાન દેશની વાયવ્ય દિશામાં રહેતા હતા. (નૃસિંહજયંતિના વર્ણનમાં કહ્યા મુજબ) કાળે કરીને તેમનામાં ભયંકર કલહ ઉત્પન્ન થયો, ત્યારે તેમાંનાં કેટલાંએક કુટુંબો પૂર્વ તરફ વળ્યાં અને તેમણે પંજાબમાં પ્રવેશ કર્યો. અહીં આવ્યા પહેલાં યુદ્ધમાં અને બીજી બાબતોમાં તેમને જય અપાવનાર ઈંદ્ર, રુદ્ર, વિષ્ણુ વગેરે નાયકોને

તેમણે દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમના પરાક્રમોનું અનેક રીતે વર્ણન કર્યું. તેમને માટે યજુષ્યાગાદિક કરીને અગ્નિ દ્વારા તેમને સંતુષ્ટ કરવાનો ક્રમ આરંભ્યો. આ દેશના અસહના જે લોકો હતા તેમના આચારવિચાર ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી આર્યોને તેઓ અનેક રીતે ત્રાસ આપતા આથી પોતાને સુદૃઢ વિજય મળે અને શત્રુઓનો નાશ થાય એટલા માટે આર્યોના આગેવાનો અને તેમના વશજોએ પોતાના પૂર્વજોની પ્રાર્થના માટે સૂક્તો રચ્યા અને તેમની સહાયતા માટે પ્રાર્થના કરી. તે લોકો વિશ્વના મહાન્ તત્ત્વો—જેવા કે પૃથ્વી, તેજ, વાયુ, પાણી વગેરે—ને પોતાના પૂર્વજો માનતા હતા; માટે તેમની બહુ જ દિવ્ય અને ભવ્ય ભાવામા તેમણે પ્રાર્થના કરી આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આર્યો અને અનાર્યોનું યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું ત્યાં સુધી પ્રાસાદિક અર્થ-પૂર્ણ સૂક્તો રચાતા જ રહ્યા આ પ્રાર્થનાના સ્તોત્રોને ‘વેદ’ કહે છે. વેદ એટલે જ્ઞાન. વેદને ઠેકાણે શ્રુતિ * શબ્દ પણ વપરાયો છે.

* વેદ અપૌરુષેય છે અને તેમને આપેલું ‘શ્રુતિ’ એ નામ યથાર્થ દેખાય છે અપૌરુષેય કહેવાનું કારણ કે જેમની સ્તુતિ માટે તે રચાયા તે સર્વ દેવ છે એમ માનવામા આવે છે, અને તે કાણે રચ્યા એ કહેવું શક્ય નથી એવી માન્યતા છે તે વખતે લેખનકળા અસ્તિત્વમા આવી ન હતી માટે વેદનું રક્ષણ શ્રવણ દ્વારા કરવામા આવ્યું તેથી જ તેમને શ્રુતિનું નામ આપવામા આવ્યું હશે પારસી લોકોના દેવાધિદેવ અહુરમઝદ (અસુર મહત્) ઝરતુસ્તનો કહેલો ધર્મ જે ઝદ અવસ્તા નામના ધર્મત્રયમા છે તેને ‘ઓરા’ કહે છે. ઓરાનો અર્થ શ્રુતિ એવો થાય છે ઝદનો અર્થ પણ લગભગ વેદ અથવા જ્ઞાન એવો થાય છે એ ઉપરથી જણાશે કે પ્રાચીન ઇરાની

શ્રુતિ એટલે ધર્મને મુખે શ્રવણ કરેલું જ્ઞાન. એટલે વેદ એ મનુષ્યે રચેલા નથી, પણ દેવ તરફથી પ્રાપ્ત થયા છે; તેટલા માટે તેમને અપૌરુષેય કહે છે. એવા વેદ ચાર છે અને તેમનાં નામ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ પ્રમાણે છે. એમાંના પહેલો એ બધામાં શ્રેષ્ઠ છે અને છેવટનો અથર્વણ એ બધામાં કનિષ્ઠ છે. ઋગ્વેદ એ અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં જે સંસ્કૃત ભાષા પ્રચલિત હતી તેમાં લખાયેલો છે. પરદેશના અને આપણા દેશના અનેક પંડિતોના પરિશ્રમને લીધે ચારે વેદોનાં ભાષાંતર અંગ્રેજી અને બીજી પરદેશી તથા સ્વદેશી ભાષામાં ઉપલબ્ધ થયાં છે અને તે ઉપરથી સુસંબદ્ધ એવો પ્રાચીન ઇતિહાસ પણ લખવામાં આવ્યો છે. વેદનાં મૂકતો જે મહાપુરુષોએ રચ્યાં અને ગાયાં તેમને ‘ઋષિ’ એ બહુ નામની સંગ્રા આપવામાં આવી. તેમને મંત્રદ્રષ્ટા પણ કહે છે અને તેમણે રચેલાં જંબબદ્ધ મૂત્રોને મંત્ર કહે છે.

વેદરચનાનું કામ આશરે પાંચસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું અને તે રચવામાં અનેક ઋષિઓએ મહેનત લીધી. પુરાણ કાળમાં અનેક ઋષિઓ થઈ ગયા. તે બધાએ વેદનું રક્ષણ કર્યું અને વેદધર્મનો પ્રચાર કર્યો. હાલનો દરેક દિવસ પોતે કોઈ પ્રાચીન ઋષિનો વંશજ છે એમ માને છે. તે હમેશાં સંધ્યા કરતી વખતે પોતાના ગોત્રનો ઉચ્ચાર કરીને પોતાનો

અને આર્થો એક જ પ્રકારના ધર્મવિચારોથી પ્રેરિત હતા; પરંતુ દરેકના વિચારોની દિશા માત્ર ભિન્ન હતી. મહામહત્તી અને ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકો પણ તેમનો ધર્મ પ્રત્યક્ષ ધર્મ તરફથી પ્રાપ્ત થયો એવું માને છે. તે ક્યન કરનારો એ જ તેમનો દેવદૂત, દેવપુત્ર અથવા પૈર્જનાર છે.

સંબંધ પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે છે એનું સ્મરણ કાયમ રાખે છે. સર્વ વેદમાં મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેના દશ પ્રકરણ અથવા મંડળ છે. તેમાં પહેલું અને છેવટનું મંડળ અનેક ઋષિઓને દાથે રચાયેલું છે. બૃગુકુસોત્પન્ન ગૃત્સમદ અને તેના વંશજોએ બીજું મંડળ, વિશ્વામિત્રે ત્રીજું, વામદેવે ચોથું, અત્રીએ પાંચમું, બારહત્તે છઠું તથા સાતમું, કણ્વે આઠમું અને અંગીરસે નવમું એ પ્રમાણે વચલા આઠ મંડળો જુદા જુદા ઋષિઓએ રચ્યા. તેમણે જુદાજુદા તેત્રીસઃ દેવતાઓની સ્તુતિ કરેલી છે. પરંતુ એ સ્તુતિનું પરિણામ ‘ઈશ્વર એક જ છે’ એ બાવનામાં થયેલું છે. વેદકાળમાં એકંદરે ૯૧ ઋષિઓ ચંદ્ર ગયા એવું મત્સ્ય પુરાણમાં કહેલું છે.

તે ઋષિઓનું આયુષ્ય જે ત્રણ હજાર વર્ષો કરતાં પણ અધિક હતું કે કેમ એવો સવાલ રામાયણ, મહાભારત અને બીજાં પુરાણો ઉપરક્રપરથી વાચનારાઓ તરફથી ઉપસ્થિત થવાનો મંભવ છે. એક જ ઋષિ પુરોહિતે ત્રીસત્રીસ પેઢી સુધી અડધ કુળમાં પુરોહિતપણું કર્યું એમ જણાય છે. આને ખુલાસો કરવો કઠણ નથી. એવી માન્યતા થવાનું મુખ્ય કારણ એટલું જ છે કે પ્રાચીન મહાન ઋષિઓની અનેક પ્રચલિત દંતકથાઓનો સમાવેશ જુદાજુદા ગ્રંથોમાં લેખકોએ અભિમાનપૂર્વક કરેલો છે. મહાભારતના લેખક વ્યાસ જ પુરાણોના લેખક થવાને યોગ્ય છે એમ માનીને તેની પડીના પુરાણોના લેખકોએ એ માન પણ પ્રથમ લેખક વ્યાસને

●આ ૩૩ પ્રકારના દેવો પરથી પુરાણકારોએ દેવોના સુખ્યા તેનીસ કરાડની કરી.

જ આપ્યું. એક જ ઋષિનું નામ અનેક પેઢી સુધી ચાલવાનું બીજું કારણ એ પણ છે કે મૂળ ઋષિનું નામ તેના વંશજોએ ઉપનામ તરીકે વાપરવાનો રિવાજ રાખ્યો. એ પ્રમાણે વ્યાસ, વિશ્વામિત્ર, વસિષ્ઠ વગેરે એક જ વ્યક્તિનાં નામો તેની શાખાના સર્વ પુરુષોએ ઉપનામ તરીકે વાપર્યાં. પ્રાચીન ઋષિમાંના જે મહર્ષિ વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા તેમનાં નામ ચિરસ્મરણીય કરવા માટે ઉત્તર તરફના દ્રુવ નક્ષત્રની આસપાસ ફરનારા નક્ષત્રપુંજમાંના સાત તેજ:પુંજ નક્ષત્રોને સાત ઋષિનાં અને એકને એક ઋષિપત્નીનું નામ આપવામાં આવેલું છે. તેમને સપ્તર્ષિ કહે છે. તેમનાં નામ કશ્યપ, અત્રિ, ભારદ્વાજ, વિશ્વામિત્ર, ગૌતમ, જમદગ્નિ અને વસિષ્ઠ એ પ્રમાણે છે, અને તેમાંના વસિષ્ઠની પત્નીનું નામ અરૂંધતી છે. આ

સપ્તર્ષિની પૂજા

ઋષિપંચમીને દિવસે સ્ત્રીઓ કરે છે. તે પૂજાથી રજોદર્શન વખતે કરેલાં પાપ ધોવાઈ જાય છે એમ તેઓ માને છે. એ ઋષિઓ હાલના લોકોની માફક ગૃહસ્થાશ્રમી હતા, પણ પારમાર્થિક લાભ સાધવા તરફ તેમનું વલણ વધારે હતું તેથી તેમણે ઉચ્ચ દૃષ્ટિબિંદુથી જગતના સુખ:દુઃખ તરફ જોયું એટલું જ. બાહ્ય બીજી બધી રીતે તેઓ ગૃહસ્થાશ્રમી સત્પુરુષ હતા. તેમનામાં કેટલાએક બ્રાહ્મણ, કેટલાએક ક્ષત્રિય અને કેટલાએક વૈશ્ય-વૃત્તિના હતા તેની વેદ સાક્ષી આપે છે. આ ઋષિઓના આચારવિચારોનું નિરીક્ષણ કરીને તેમના વ્યવસાયનુસાર તેમને 'વર્ણ', 'બ્રહ્મર્ષિ' અને 'રાજર્ષિ' એવાં - અર્થપૂર્ણ નામો

પુરાણકારોએ આપેલાં છે. દાખલા તરીકે નારદમુનિની ગણતરી દેવર્ષિઓમાં અને વસિષ્ઠ કૃષ્ણાદિની બ્રહ્મર્ષિઓમાં કરવામાં આવી છે. જે પ્રમાણે પૂર્વ કાળમાં અનેક ઋષિઓ થઈ ગયા તે પ્રમાણે આધુનિક કાળમાં પણ આપણા દેશમાં અનેક પુરુષ આ પદવીને યોગ્ય થઈ ગયા. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, માધવરાવ રાનડે, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને તેમના જેવા કેટલાએક સત્પુરુષો ચાલુ જમાનામાં ઋષિપદે પહોંચ્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, ડૉક્ટર ભાડારકર જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ આર્ય ઋષિઓ હજી જીવે છે. ઋષિઓની આ પરંપરા આપણા દેશમાં અવ્યાહત ચાલુ છે. તેના તરફ નજર નાખી આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આપણે ભવિષ્ય કાળ તરફ જોવું જોઈએ. જે આર્ય-પુત્રોએ અને પુત્રીઓએ આપણા ધર્મનું કંઠણ પ્રમગે રક્ષણ કરીને આપણી યોગ્યતા અને આપણુ શીવ વધાર્યું તેમની પ્રીત્યર્થે આ

ઋષિપંચમીના દિવસ

સર્વ તરુણ અને વૃદ્ધોએ, સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ પાળવો જોઈએ. તે દિવસે કથાકીર્તન, નાટકો અને વ્યાખ્યાનો કરીને પ્રાચીન મહતોનું સ્મરણ આર્યમાતાના પુત્રોને યાદ રહે એવું કરવું જોઈએ. દેહાત્મબુદ્ધિનો ત્યાગ કરીને સત્ય, શાશ્વત અને સુખદાયક ધ્યેયનો વિચાર દરેક જણે કરવો જોઈએ એમ આ તહેવાર સૂચવે છે. ઋષિઓના ગુણાનુવાદ ગાંધી અને તેમને જ આપણા આદર્શ માનીને ચાલીએ તો આપણું કલ્યાણ થયા વગર રહેશે નહિ. આર્ય મહિલાઓ! અજ્ઞાનને ફેંટી દઇને જ્ઞાનના સામ્રાજ્યમાં દાખલ થાઓ. ઋષિપંચમીના મન વિષે જે કથા ઉપર આપી છે તેનો પૂર્ણ વિચાર કર્યા

પછી પણ એ વ્રત હાલની માફક જ કરવું જોઈએ એવું તમને
 લાગે છે? જોમ અમે અમુક વ્રત કરીશું જ એવી હઠ
 પકડીને બેસવું એ તમારે માટે યોગ્ય નથી તેમ આડા
 કર્મમાર્ગમાં ધકેલનારાં વ્રતો તમારા હાથે કરાવવાં એ તમારા
 પુરુષોને માટે પણ અયોગ્ય છે. માટે નકામી હઠ પકડીને ન
 બેસતાં તમારું ખરું ધ્યેય શું છે અને તમારો ખરો ધર્મ શામાં
 રહેલો છે તે બરાબર સમજી લો. આ વ્રતના મૂળમાં રહેલો
 પ્રધાન હેતુ બુલશો નહિ. તમારા પોતાના અને તમારા પુત્ર-
 પૌત્રોના આરોગ્ય માટે રજોદર્શનને વખતે પાળવાના નિયમો
 તમે પૂર્ણ રીતે પાળો. એ પ્રમાણે વર્તવું એ તમારું કૌટુંબિક
 કર્તવ્ય છે, તમારો સ્ત્રીધર્મ છે. તમારી દૃષ્ટિ પ્રાચીન કાળ
 તરફ ફેરવો અને તે વખતે સ્ત્રીઓની યોગ્યતા શા માટે વિશેષ
 મનાતી હતી તે બરાબર સમજી લો. પુરુષોની માફક કેટલીએક
 સ્ત્રીઓ પણ ઋષિપદે પહોંચી હતી માટે જ તેઓ વંદ્ય થઈ
 હતી તે ધ્યાનમાં રાખો. કેટલીએક આર્યદુહિતાઓએ વેદનાં
 સૂત્રો રચ્યાં છે, તો કેટલીએકે ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનમાં
 ઉમેરો કર્યો છે તે યાદ કરો. ગાર્ગી, અરૂંધતી, લોપામુદ્રા,
 સુલભા, અહલ્યા, અનસૂયા, સીતા, દ્રૌપદી, તારા વૃંદા વગેરે
 મહિલાઓનાં નામ અજરામર કેમ થયાં તેનો વિચાર કરો.
 આજકાલ સરલાદેવી ઘોસલ, રમાબાઈ રાનડે, કાશીબાઈ
 દાનિટકર, ચિમણાબાઈ સાહેબ ગાયકવાડ, સરોજિની નાયડુ
 વગેરેનાં નામ પ્રસિદ્ધ કેમ થયાં તેનો પણ વિચાર કરો. તેમનું
 જીવન સમજી લઈને તમારી યોગ્યતા વધારો. અહલ્યાબાઈ
 હોળકર, જિજ્ઞાબાઈ, મિરાંબાઈ, પન્ના દાસી, મુક્તાબાઈ, જના-
 બાઈ વગેરે સાધ્વીઓનાં નામથી તમને અભિમાન થવું જોઈએ.

તમે પણ તેમના જેવી થશો તો તમારે પેટે ઋષિ અને
 ઋષિપત્નીઓ અવતાર લેશે. ગૃહિણી તરીકે તમારા
 પર આવેલી જવાબદારી અને તમને સોપેલાં કાર્યો જે
 અત્યંત મહત્ત્વના છે તે યોગ્ય રીતે પાર પાડો. અધેડાના
 પાન, મૂળીયાં અથવા પંચગવ્ય આપ્તવાથી અને છાણુ, માટી
 અથવા હળદર ચોપડીને ૧૦૮ વખત સ્નાન કરવાથી તમારા
 આત્માની સદ્ગતિ થશે નહિ; તે તો ફક્ત સદાયરણુ, પરોપકાર
 અંતર્ગત શુદ્ધતાથી જ પ્રાપ્ત થશે. માટે તે પવિત્ર દિવસે
 અરૂંધતી સદ્ સમર્પિને નમસ્કાર કરીને તેમનો આશીર્વાદ મેળવો
 એટલે તમારી ઉન્નતિ થશે.

જ્યેષ્ઠાગૌરી

ભાદરવા મહિનાના શુક્લ પક્ષના અંતુરાધા નક્ષત્રમાં ગૌરીનું આવાહન, જ્યેષ્ઠા નક્ષત્રમાં પૂજન અને મૂળ નક્ષત્રમાં વિસર્જન કરવાનો રિવાજ મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણા હિન્દુસ્તાનમાં છે, અને તે તહેવાર જ્યેષ્ઠાગૌરી અથવા મહાલક્ષ્મીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ તહેવાર પ્રચારમાં આવવાનું કારણ પુરાણમાં એમ બતાવ્યું છે કે પ્રાચીન કાળમાં દૈત્યોએ દેવોને અતિશય હેરાન કર્યા ત્યારે સ્ત્રીઓને પોતાનું સૌભાગ્ય કેવી રીતે સચવાશે તેની ફિકર પડી. તેમણે બેગાં યજ્ઞને આ સંકટમાંથી મુક્ત થવા માટે મહાલક્ષ્મીની વિનંતી કરી. એથી પ્રસન્ન થઈને મહાલક્ષ્મીએ ઉન્મત્ત થયેલા દૈત્યોનો સંહાર કર્યો અને પોતાના ભક્તોને સુખી કર્યા. તેમ કરેલા આ ઉપકાર માટે આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે. આ તહેવાર ત્રણ દિવસ

ચાલે છે. ગણપતિ ઉત્સવ પછી જે ત્રણ દિવસમાં જ ગૌરીની
 સ્થાપના કરવામાં આવે છે. આ તહેવાર ઘણું ભાગે બાદરવા
 સુદ આઠમને દિવસે હોય છે. એ તિથિને દુર્ગાષ્ટમી પણ
 કહે છે. અનેક ઠેકાણે ગૌરી સાથે જ ગણપતિવિસર્જન
 કરવાનો ચાલ જોવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે કરીને સ્ત્રીઓને
 આ તહેવાર વધારે પ્રિય હોય છે. એનું કારણ એટલું જ કે
 મહાલક્ષ્મીના પૂજનથી આપણે અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ
 એમ તેમને લાગે છે. કેટલેક ઠેકાણે પુરુષો પણ આ
 તહેવાર પાળે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં ગૌરીઉત્સવના આ
 ત્રણ દિવસ મોટા આનંદથી પાળવામાં આવે છે. ગૌરીપૂજનના
 પ્રકાર દેશપરતે ભિન્નભિન્ન હોય છે. કેટલાએક લોકો ધાતુની
 તો કેટલાએક લોકો માટીની મૂર્તિઓ કરી અને ઘણા લોક
 કાગળ ઉપર ગૌરીનું ચિત્ર કાઢી તેની પૂજા કરે છે. બ્રાહ્મણ
 વર્ગના યજ્ઞ લોકો આ તહેવાર પાળતા નથી. કેટલાએક
 બાદરવા સુદ ત્રીજને દિવસે સ્થાપેલી ગૌરી સામે વાયન મુકીને
 તેના ઉપર દીવા મુકે છે. આ ગૌરીને અર્પણ કરેલાં સૌભાગ્ય-
 દ્રવ્યો (કંકુ, ફણી, ચીડીયા, જંગડીઓ વગેરે)
 વાપરવાનો ચાલ કેટલાએક દક્ષિણાત્ય બ્રાહ્મણોમાં જોવામાં
 આવે છે. તૃતીય અને ચતુર્થ વર્ણના લોકોમાં આ તહેવારનો
 પ્રચાર વિશેષ છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણોમાં ગૌરીની પૂજા કરવાની
 પદ્ધતિ નીચે પ્રમાણે છે: કુંભારને ત્યાંથી પાંચ નવી માટલીઓ
 લાવીને એકમાં ધાન્ય મુકે છે અને તેની સાથે પીળા રંગનો
 દોરો, ટોપરાના પાંચ વાટકાઓ અને પાંચ ખારેકો મુકે છે.
 પછી માટલીઓ એક ઉપર એક એકઠે છે, અને સૌથી
 ઉપર ગૌરીનું મોટું ખેસાડે છે. આ મોટું માટીનું, કાગળનું

અથવા નાની ઢાંકણી ઉપર રંગેલું હોય છે. તેવી જ એક
 બીજી ગૌરી કરીને પાસે બેસાડે છે. ત્રણ દિવસ સુધી ગૌરીનાં
 ગીત, પૂજા વગેરે ચાલે છે. ત્રીજે દિવસે માટલીએ
 નીચે ઉતારીને સ્ત્રીઓ ખારેક અને ટોપરાના કકડાઓ પીળા
 રંગના દોરામાં સાત ગાંઠો વાળી ગળામાં પહેરે છે. આવી
 જાતના દોરાઓ છોકરાઓના ગળામાં બાંધવા માટે પણ
 તૈયાર કરવામાં આવે છે. પછી શુભ દિવસ જોઈને તે દોરાઓ
 દૂધ અને દહીંમાં પલાળી ખેતરમાં વાવવામાં આવે છે.
 ઢાંકણના કેટલાએક લોકોમાં—કોળી, મરેઠા વગેરે વર્ગમાં—તે
 દિવસ પુરુષોના મેળા નીકળે છે અને કેટલાએક તરફથી દારૂની
 દુકાનોને પોપણ મળે છે. કોળીઓનાં બેરાંઓ વસ્ત્રાલંકાર પહેરી
 ગાતાં ગાતાં અને નાચતાં નાચતાં જઈને ગૌરીને પાણીમાં
 વિસર્જન કરે છે. ગૌરી પાસે ધન, ધાન્ય, સમૃદ્ધિ, અને
 દીર્ઘાયુષ્ય માગવું એ જ આ તહેવારનો મુખ્ય હેતુ દેખાય છે.
 શકિતપૂર્ણતા અનેક પ્રકારોમાંના જ્યેષ્ઠાગૌરી એ એક
 પ્રકાર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધન, ધાન્ય, સમૃદ્ધિ અને
 દીર્ઘાયુષ્ય માગનારા દેવીના ઉપાસકોએ દારૂના ધાતકી વ્યસનને
 આધીન થઈને દ્રવ્યનો નાશ કરવો તેના કરતાં વધારે દુઃખદ
 વિષય શો હોય શકે? મુંબઈમાં ગૌરીઉપાસકોનો ભરાવો નીચલા
 વર્ગમાં વધારે છે. એવા લોકોને ધર્મનું ખરું રહસ્ય સમજાવીને
 ઠેકાણે લાવવાનો પ્રયત્ન તારદેવ પાસે રહેનારા કેટલા-
 એક લોકો તરફથી ચાલે છે એ અત્યંત આનંદની વાત છે.
 જે લોકોમાં આવા અનીતિના અને અધર્મના શિવાજ ચાલુ
 છે તે લોકોને દરેક વરસે આ તહેવારને વખતે મદ્યપાન
 વિરુદ્ધ બાપ્ત્યાન આપવાથી કાંઈ વળશે નહિ. તેમનું અગાન

દૂર કરવામાં આવશે તો સહેજે તેમની આંખો ઉઘડશે અને તેઓ ઠેકાણે આવશે. માટે વિદ્યાર્થીયારની પાછળ પડેલા લોકોને , ખરે પ્રગતિનો માર્ગ કયો છે તે સમજાવી દેશું એટલે આખ્યાનોની આવશ્યકતા નહિ રહે.

વામનદ્વાદશી

દશ અવતારમાંનો પાંચમો જે વામન તેના નામે બાદરવ! મહિનાની શુક્લ દ્વાદશી પાળવામાં આવે છે. વામન અવતારની કથા વામન પુરાણમાં એવી છે કે પ્રાચીન કાળમાં બલિ નામનો એક વિખ્યાત ચક્રવર્તી રાજા થઈ ગયો. તે પ્રસિદ્ધ દૈત્યકુલોત્પન્ન વિષ્ણુમકત પ્રસ્લાદનો પુત્ર હતો; તે પાપબીર અને સદાચરણી હતો. વળી, તે દાની તરીકે સર્વ ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હતો. તેણે પોતાનાં પરાક્રમથી અખૂટ સંપત્તિ મેળવી. તેની સત્તા દશે દિશામાં સ્થપાઈ હતી અને તેની રૈયત આનંદથી સુખસમૃદ્ધિ ભોગવતી હતી. દેવોને પણ તે ત્રાસ આપતો ન હતો તેથી તેની સાથે યુદ્ધ કરવાને તેમને યોગ્ય દારણ્ય મળતું નહોતું; એટલા માટે બલિરાજનું સામ્રાજ્ય કપટથી લેવાના

વિચારથી દેવોએ તે કામ માટે અદિતિના પુત્ર વામનની યોજના કરી. તેણે બ્રહ્મચારીનો વેષ ધારણ કર્યો અને બલિના યજ્ઞ વખતે યજ્ઞસમારંભમા હાજર રહી પોતાની વિદ્વતાથી તેણે રાજાને ચક્રિત કર્યો. રાજાએ સંતુષ્ટ થઈને તેને પૂછ્યું કે “ તારે જે જોઈએ તે માગ.” ત્યારે વામને માત્ર ત્રણ પગલા ભૂમિની માગના કરી. બલિના ‘પુરોહિત શુક્રાચાર્ય’ વામનનું કપટ જાણી ગયા અને ભૂમિનું દાન ન આપવા માટે તેમણે બલિને સૂચના કરી. પરંતુ તે પહેલા જ બલિએ દાન આપવાનું કબજા કરેલું હોવાથી તેને પોતાનું વચન પાળું ખેંચી લેવું ગમ્યું નહિ. પછી ભૂમિદાન આપવા માટે વામનના હાથ ઉપર પાણી રેડતા જ વામને પોતાનું ખર્ચ વિશ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને ખે પગલાંમા જ તેણે ભૂમિ અને સ્વર્ગ વ્યાપી દીધા હવે ત્રીજું પગલું કયા મુકવું તે માટે તેણે બલિને સલાહ કર્યો, ત્યારે બલિએ પોતાનું શિર નમાવ્યું ને વામને તેના મસ્તક ઉપર પગ મુકીને તેને પાતાળમા પહોંચાડી દીધો. બલિનું શીવ, તેનું દાન, વીરતા અને સદ્વતન જોઈને વામનને સતોષ થયો અને ‘હું તારો દારપાળ થઈને રહીશ ’ એવું તેણે તેને વચન આપ્યું. એ વચન પ્રમાણે આજ મુધી તેઓ તેના દારપાળ તરીકે ઉભા છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રીતિ

બાહરવા સુદ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો. બપોળે વખતે વામનની પૂજા કરવી, રાત્રે તેની કથા વાચવી અને આખો દિવસ હરિષ્ઠીર્તન, વિષ્ણુનામસ્મરણ, તથા ભજનપ્રીર્તન કરવા. આખી રાત ઉઝગરો કરી ઠાઠશીને દિવસે તેની પૂજા કરવી અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવું દહીં અને દૂધ ભરીને

વાંસેણું, છત્રી, જોડા વગેરે દેાન આપવાં અને આહારને
 બોજને કંટાવવું. એ પ્રમાણે એકાદશી અને દ્વાદશીના
 દિવસો વિષ્ણુસ્મરણમાં ગાળવા. આ તહેવારની રૂઢિ મહારાષ્ટ્રમાં
 કેટલાએક વૈષ્ણવસંપ્રદાયી આહારોમાં જ પ્રચલિત છે.
 મહાબારમા આ તહેવારનો ઉત્સવ બહુ જ જોવાલાયક હોય છે.
 તેને 'ઓનમ્' કહે છે. મહાબારમાં તે વખતે ચોમાસું પૂરું
 થઈને ધન્યધાન્યની સર્વત્ર સમૃદ્ધિ હોય છે. ધરના દરવાજા
 ઉપર કુત્રનાં તોરણો બાંધવામાં આવે છે. રાત્રે દીયોત્સવ થાય છે.
 તે જ દિવસે નવાં કપડા અને ત્રાસણો વેચાતાં લેવાનો ત્યાં
 રિવાજ છે. આ તહેવાર બધા વર્ણના લોકો પાળે છે.
 જન્મણ વગેરે થયા પછી રમતો રમવામાં આવે છે. તે જોવા
 માટે ગામના લોકો ભેગા થયા છે. અસુરોનું રાજ્ય જઈને
 દેવોનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી પ્રજાની સાંપત્તિક સ્થિતિ કેવા
 પ્રકારની થઈ તે જોવા માટે તે દિવસે બલિરાંજન પૃથ્વી ઉપર
 આવતરે છે. પોતાનો વૈભવ તેમને બતાવવા માટે લોકો આ
 તહેવાર પાળે છે. ગુજરાતમાં વામનની પૂજા બાદરવા સુદ બારણને
 દિવસે ન કરતાં શ્રાવણ સુદ પાંચમને દિવસે કરવામાં આવે
 છે. તે દિવસને બળેવ કહે છે. વામને તે દિવસે બલિનો પરા-
 જય કર્યો એવું માનીને બલિની યાદગીરી ખાતર આ બળેવને
 તહેવાર પાળવામાં આવે છે. તે દિવસે આહારો નહીંકરે જઈને
 શ્રાવણીની જેમ શરીરશુદ્ધિ કરે છે. સપ્તર્ષિની પૂજા કર્યા બાદ
 યજોપવીત ધારણ કરવામાં આવે છે અને જૂનું યજોપવીત
 તદ્દીમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. નદીનું શુદ્ધ પાણી લોટામાં
 ભરીને તેનો ઋષિઓને અર્ધ આપ્યા પછી આ શરીરશુદ્ધિ
 ચણેલી ગણાય છે. ત્યાર પછી ચોર આહારોના જન્મણ દાયને

કાંડે રાખડી* બાધે છે. આ રક્ષાબધનનો વિધિ રાજપૂતો સુરક્ષિત રહેવા માટે થાય છે. નદીપરથી ઘેર આવ્યા બાદ બાધબધને પણ રાખડી, બાંધવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રના આવણી, પોવતી પૂનમ અને વામનદ્વાદશી એ ત્રણ તહેવારોનો થોડો થોડો ભાગ ગુજરાતના બળેવના તહેવારમાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આ દિવસને કોઈ તહેવાર તરીકે ગણતું નથી. પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી અનેક

પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાતોનું રૂપાંતર

કેવી રીતે થયું તે સમજવા માટે વામનાવતારની વાત એક ઉત્તમ દાખલો છે. આ કથાનો ખરો અને સગળ 'અર્થ' એવો છે કે દેવોની વતી વામને આવીને તેમનું બધું રાજ્ય પચાવી બેઠેલા બલિ પાસે થોડી જમીન માગી. બલિ ઉદાર હૃદયનો હોવાથી તેણે દેવોની વિનંતિ માન્ય કરીને તેમને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપ્યો. પરંતુ તેનું પરિણામ એ થયું કે દેવોએ ધીમે ધીમે તેનું આખું રાજ્ય કમજો કરી લીધું. દેવ અને દૈત્ય અથવા સુર અને અસુરોની વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થતી હતી. (તેનું વર્ણન નૃસિંહાવતારની કથામાં આવેલું જ છે.) બલિ ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તેની પ્રજા પણ સંતુષ્ટ અને રાજનિષ્ઠ હતી. તેથી તરવારના જોર પર તેને હરાવવો એ દેવોને માટે અશક્ય હતું તેથી રાજનીતિ-શાસ્ત્રના ચતુર્વિધ માર્ગોનો જો કપટનો ઉપાય તે યોગ્ય દેવોએ બલિને છેતર્યો અને કાળે કરીને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી લીધો. આ વેદકાળ પહેલાંની વાત છે. ચતુર્થ બ્રાહ્મણમાં

* નક્લી મોતી, રેરામી કુલ વગેરેને રેરામના અથવા સુવરના દોરામાં પહેાવે છે તેને રાખડી કહે છે.

આ પરિવર્તનનું વર્ણન સીધી રીતે આપેલું છે તે ઉપરથી પણ ઉપર આપેલા ઐતિહાસિક પુરાવાને પોપણ મળે છે. તેમાં કહેલું છે કે દેવ અને દૈત્યની વચ્ચે લડાઈ થઈ ને દેવો હાર્યા. દૈત્યોને લાગ્યું કે હવે દેવો પોતાનું માથું ઉંચું કરી શકશે નહિ. ત્યારે વિષ્ણુએ વામનરૂપ ધારણ કરીને અસુરો પાસે થોડી જમીન માગી અને દૈત્યોએ તેને રહેવા જોટલી જમીન આપવાનું વચન આપ્યું. પછી વિષ્ણુએ વિરાટરૂપ ધારણ કરીને સર્વ વિશ્વ વ્યાપી લીધું. આ વાત બન્યા પછી ઘણો વખત ગયા આદિ વેદ અસ્તિત્વમાં આવ્યા ત્યારે વેદમાં તે જ વાત બીજી રીતે લખીને વિષ્ણુની સ્તુતિ કરવામાં આવી. ઋગ્વેદમાં (મં. ૧-૧૫૪-૨ અને ૩) નીચેની ઋચાઓ મળી આવે છે:—

प्र तद्विष्णुः स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरोगि रिष्टाः ।

यस्याह्यु त्रिषु विक्रमणष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा ॥

प्र विष्णवे शयमेतु मन्म गिरिक्षित उरगायाय वृण्णे ।

य इदं दीर्घं प्रयतं सधस्यमेको विममे त्रिमिरित्पદેભિઃ ॥

અર્થ:—“વિષ્ણુની તેના પરાક્રમને લીધે જ બહુ સ્તુતિ થાય છે. પર્વત અને ગુફાઓમાં રહીને ઘોર પ્રદેશમાં સંચાર કરનારા સિંહની માફક તે મહાપરાક્રમી છે, અને તેનાં ત્રણ સર્વવ્યાપક પગલાંમાં જ વિશ્વનાં સર્વ ભુવનો સહેજે સમાઈ જાય છે. આ મનોહર કવિતા વિષ્ણુના કાન પર જતી. પ્રેમાળ સ્તુતિનો ભોક્તા અને જેનો યશ પૃથ્વી ઉપર પ્રસરેલો છે એવો એ વીર છે. આ એકંદર વિશ્વ ઘણું વિસ્તૃત અને બન્ધ્ય છે અને તે તેના એકલાનાં ત્રણ પગલાંમાં જ સમાયેલું છે.” મૂળ વાત ઐતિહાસિક છે અને વેદ ગાયત્રીએ તેનું અભિમાનપૂર્વક વર્ણન કરેલું છે; પરંતુ કાળે કરીને અદિતિ અને અદિતિપુત્રના

જાગ અર્થનો લોપ થયો અને આકાશ એટલે અદિતિ અને અદિતિપુત્ર એ જ વામન (વિષ્ણુ) એટલે સૂર્ય એવો અર્થ થયો અને ત્રણ પગવાનો અર્થ ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત એ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો. વામનાવતારની કથાનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે. વામને બલિને પાતાળમાં ધક્કેલી દીધો એનો અર્થ એટલો જ સમજવો કે તેને પદ્મ્યુત કરી દેશમાંથી હાકી મૂક્યો. તોપણ તેણે તેનું યોગ્ય પ્રકારે રક્ષણ કર્યું અને તેની પ્રીત્યર્થે દર વર્ષે દીવાળીને વખતે મોટો ઉત્સવ કરીને તેનું નામ ચિરસ્મરણીય રહે એવું કરવાનું પણ આશ્વાસન આપ્યું.

હાલમાં આ તહેવારને બધી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. હિંદુ લોકો ઇતિહાસનું મહત્ત્વ સમજતા નથી અને તેથી તેઓ ઇતિહાસ લખતા નથી એમ કેટલાકનું કહેવું છે. પણ એ વાત ખરાબ નથી. માત્ર જે પ્રસંગો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનાં લાગ્યા તેની જ યોગ્યતા વિશેષ છે એવું માનીને તત્કાલીન લેખકોએ તે નોંધી રાખ્યા. પુરાણો, રામાયણ અને મહાભારત એ તો ઇતિહાસ છે. તેમાંનો પ્રદિગ્ધ અને અતિ-શયોક્તિનો ભાગ ગાળવામાં આવે તો તેમાં શુદ્ધ ઇતિહાસ જ જણાશે. વેદાત પણ આર્યોનો ઇતિહાસ છે. કૃપનિપદો કૃપરથી પણ તે વખતના સમાજની કલ્પના થાય છે. અહીંના લોકોમાં અનેક કારણોને લીધે ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ વધતી ગયેલી હોવાથી પ્રાચીન ઇતિહાસને બધી રીતે ધાર્મિક વલણ પ્રાપ્ત થયું. વામનદ્વાદશી જેવા ઐતિહાસિક મહત્ત્વના દિવસો પણ તદ્દન ધાર્મિક તહેવાર બની ગયા તેનું પણ એ જ કારણ છે. આ તહેવાર ઉપરથી ખોધ શો લઇ શકાય તે તપાસાયે. આ સર્વ વિશ્વ જેમ અમલદારબુક્ત છે તેમ આ વિશ્વમાં બનનારી ઘટનાઓ પણ

ચમત્કારી જ છે. પૃથ્વીને નંદરો અને જગતનો ઇતિહાસ એનું
 વિચારપૂર્વક નિરીક્ષણ કરીને તો એવું જણાશે કે પ્રાચીન-
 કાળથી તે આજ સુધીમાં જગતમાં હંમેશા રૂપાંતરો થઈ ગયા
 છે. રાજ્ય-તુલ્યને લીધે નિરપરાધીઓ ઉપર જુલમ ગુજર્યો.
 'બળીયાના બે ભાગ' એ ન્યાય પ્રમાણે જલિમ લોકોએ
 નિર્બળ લોકોને પાદકંત કર્યા. આવા લોકોને હરાવવા માટે
 કોઈ વખત ઠળનો તો કોઈ વખત બળનો ઉપયોગ કરનારા
 લોકો આગળ આયા. આ પૃથ્વી ઉપર કોઈ વખત દેવોનું તો
 કોઈ વખત દાનવોનું રાજ્ય થયું છે, પરંતુ જેમનામાં સત્વગુણ
 વિશેષ હતો અને આપ-પરભાવ ઓછો હતો, જેનામાં સત્ય, ન્યાય
 અને સમતા માટે પરિપૂર્ણ આદર હતો એવાઓની સત્તા
 મુખ્યકારી અને રચાયી થઈ છે. સામ, દામ, દંડ, ભેદ
 વગેરે સીધા અને કપટના માર્ગોનો આશ્રય પ્રસંગાનુસાર
 લેવામાં આવેલો છે. વામન ઉપર કપટી નીતિનો આરોપ
 મુકનારાઓ જગતનો ઇતિહાસ તપાસી જુએ તો તેમને માલમ
 પડશે કે આ આરોપમાંથી કોઈ પણ રાષ્ટ્ર મુક્ત નથી. પરંતુ
 કુટિલનીતિ તાત્કાલિક લાભદાયી હોય તોપણ રાષ્ટ્રની ખરી
 ઉન્નતિ ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખે છે. રાજ્ય અને પ્રજા
 સદાચારી હોય તો જ રાષ્ટ્રનું કલ્યાણ થાય છે. બલિ પોતે શીલવાન
 હતો, પરંતુ તેની દૈત્ય પ્રજા આમુરી વૃત્તિની હતી અને
 દેવોને ત્રાસ આપવામાં મણા રાખતી નહોતી. તેનું ફળ તેમને
 મળ્યું. શીલવાન બલિનું નામ અન્નરામર થયું, પરંતુ તેના જોર
 પર ઉન્નત થઈને ઉધે રહેને ચાલનારા દૈત્યોનો આખરો
 પરાજય થયો, એ જાણીને દરેક આમુરી વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો
 જોઈએ એ જ પ્રગતિનો માર્ગ છે. એ જ માર્ગે સર્વ સાધુ,

ઝાની જન તથા સર્વ મહતો ગયા છે. એ જ માર્ગે આપણે
 આર્યોએ પણ જવું નોંધ્યે. આપણે આ વામનદાદશીના
 તહેવાર ઉપરથી આટલું શીખીએ તોપણ આ તહેવાર
 રૂઢ થયાનું સાર્થક થશે

અનંત ચતુર્દશી

અનંત ચતુર્દશી એ તહેવાર નથી, પણ એક કામ્ય વ્રત છે. કુલાચાર હોય તો અથવા સંકલ્પ કરેલો હોય તો જ તે પાળવામાં આવે છે. આ વ્રતનો મહિમા શ્રીકૃષ્ણે યુધિષ્ઠિરને કહ્યો હતો અને તેની પાસે આ વ્રત કરાવ્યું હતું એવું મહાભારતમાં કહેલું છે. આ વ્રતની ઉત્પત્તિ વિશે એવી કથા છે કે પ્રાચીન કાળમાં સુમંતુ નામના એક બ્રાહ્મણને સુશીલા નામની એક કન્યા હતી. તેની ઓરમાન માતાએ તેને ત્રાસ આપ્યો તેથી વિવાહ પછી તે પોતાના પતિ કૌંડિણ્યઋષિ સાથે અરણ્યમાં ચાલી ગઈ. તે વખતે આ પતિપત્ની અત્યંત દરિદ્રાવસ્થામાં દિવસ કાઢતાં હતાં. પતિ સાથે અરણ્યમાં ફરતાં એક વખતે

સુશીલાએ કેટલીએક સ્ત્રીઓને લાલ ગંગનાં વસ્ત્ર પહેરીને કલશ-
 પૂજા કરતી જોઈ. તેમની પાસેથી તે વ્રત સમગ્ર તેણે યથામતિ
 અને બક્તિપૂર્વક તે આચર્યું તેના જ્ઞાન તરીકે તે દેવતા-
 ને વૈભવ પ્રાપ્ત થયો. પછી તેણે અશ્વર્યદાયી અનંત પ્રીત્યર્થ
 ધાગણ કરેલો યૌઃ ગાઠવાળો દોરો પોતાના પતિને બતાવ્યો
 અને અનંતની કૃપાથી જ આપણને વૈભવ મળ્યો છે એમ કહ્યું.
 તેની આ વાત કૌડિય ઋષિને પસંદ પડી નહિ અશ્વર્યપ્રાપ્તિનો
 આધાર કંઈ મત પર નથી, પણ ઉદયમયી જ આપણને
 અશ્વર્યનો લાભ થયો છે એવું તેણે કહ્યું અને તે અનંત વ્રતનો
 દોરો તેણે અગ્નિમા નાખી દીધો. એથી તેનો વૈભવ નષ્ટ થયો
 અને તે અનંતની પાછળ ઘેસો બન્યો. એકવાર પણ અનંતના
 દર્શન થાય એટલા માટે તે જગલમાં બટકતો હતો. એવામાં ઉત્કૃષ્ટ
 કૃષ્ણાથી ભરેલું એવું એક આબાનું ઝાડ તેણે જોયું, પણ તેની
 આસપાસ એક પણ પક્ષી ફરકતું નહોતું. આગળ જતા તેણે
 જોયું કે એક બળદ, વાછરડા અને ગાય ભરપૂર ચારો છતા
 પણ ચગતા નહોતા. વધારે આગળ જતા તેણે એ તળાવ જોયા,
 પરંતુ તેનો ઉપયોગ કરનાર કોઈપણ નજરે દેખાયું નહિ.
 પછી એક હાથી અને એક ગધેડો તેના જોવામાં આવ્યા.
 આ સર્વ જ્ઞા, સરોવર અને પશુઓને તેણે અનંતના દર્શન
 કેની રીતે થશે તે પૂછ્યું, પરંતુ તેઓ તે સંબંધી કંઈ બોલ્યા
 નહિ. આખરે નિરાશ થઈ તે જમીન ઉપર પડ્યો, એટલામાં
 બક્તિવશ અનંત પ્રકટ થયા અને વગ્દાન આપ્યું કે તારો
 પૂર્વ વૈભવ તને પ્રાપ્ત થશે તે જ વખતે તેણે કૌડિયને કહ્યું
 કે “ તને રસ્તામાં મળેલો આબો એક વેદ્ય બ્રાહ્મણ હતો,
 પણ વિદ્યાદાન ન કરવાથી તેની આ દુર્દશા થઈ. જગદ એ

ગયા જન્મમાં દાનધર્મપરાડમુખ ધનિક હતો અને મનુષ્ય સામાધાન કરવા પુરતું એકબીજાને દાન કરનારી પૂર્વ જન્મની આ બે બહેનો સરોવર રૂપે છે. ગધેડો અને હાથી એ પ્રકૃત તારા ક્રોધ અને ગર્વના સૂચક છે. આપું સ્પષ્ટીકરણ થતાં જ તેણે અનંતની દયા માગી એટલે તે શરીથી વૈભવસંપન્ન થયો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ તથા રૂઢિ

બપોરને સમયે સુશોભિત મંડપમાં શુદ્ધ પાણીથી ભરેલો તાંબાનો ઘડો સ્થાપન કરવો. તેને બે પંચીયાં બાંધવાં અને દર્ભનો શેષ તૈયાર કરી મુકવો. ઘડા ઉપરના પાત્રમાં મોહિની સાથે અનંતની પ્રતિમા અથવા શાલિગ્રામ સ્થાપન કરીને ઘોડશોપયારે તેની પૂજા કરવી. તેવી જ રીતે ચૌદ ગાંડોવાળા રેશમી દોરાની પણ પૂજા કરવી. રાત્રે નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય, કથાશ્રવણ વગેરે કરીને અનંતની સેવા કરવી અને પૂજા પૂરી થયા પછી બ્રાહ્મણોને પઠવાનનું વાચન અને દક્ષિણા આપવાં. એ પ્રમાણે ચૌદ વરસ સુધી વ્રત કરવાથી ઇચ્છિત હેતુ સિદ્ધ થાય છે. અનંતવ્રત શેષ પ્રિત્યર્થ છે અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં વૈષ્ણવ લોકમાં તેનો વિશેષ પ્રચાર છે. બંગાળામાં પણ એ વ્રત આચરનારા લોકો છે, પરંતુ ત્યાં તે કૃષ્ણ પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે અને તે દિવસે અનેક પ્રકારનાં શ્લોકો અને મિઠાઈ કૃષ્ણને અર્પણ કરવામાં આવે છે. આ વ્રત ચૌદ વર્ષ સુધી પાળવામાં આવે તો વિષ્ણુલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે એવું ત્યાંના લોકો માને છે. હાલમાં સત્યનારાયણનું માહાત્મ્ય વિશેષ વધ્યું છે અને મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં તે વધારે માન્ય થતું ચાલ્યું છે. મુંબઈમાં તો સાર્વજનિક સત્યનારાયણ સુધી લોકો આવી પહોંચ્યા છે. સર્વ

૧૦. | ॥ કામ્ય કર્મોના ત્યાગે '

કરીને નિષ્કામ મુદ્ધિથી જગતના સર્વ વ્યવહાર કરવા એવું કહેનાર શ્રીકૃષ્ણ, જગતના સુખદુઃખ તરફ નિરપેક્ષ વૃત્તિથી જોનાર ધર્મરાજ પાસે આ વ્રત કરાવે એ સંભવનીય નથી. મહાભારતમાં ધણો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે તેમાં જ આ અનંતવ્રત વિષેનો ભાગ છે એવો વિદ્વાન શોધકોનો મત છે. કેવળ વ્રતાચરણથી મનકામના સિદ્ધ થતી હોત તો સાત અક્ષૌહિણી સૈન્યની મદદથી પોતે સારથીપણું સ્વીકારીને પાડવોની વતી સમરાગણ પર જવાની તસ્દી શ્રીકૃષ્ણે લીધી ન હતી હાલના કાળમાં અગ્નિતત્વમાં આવેલા સત્યનારાયણ, સત્યનાયક વગેરે વ્રતોના જેવું જ અનંત વ્રત છે અને તેના ઉત્પત્તિ કર્તાઓએ જેમ તેનો સમઘ પુરાણકાળ સાથે જોડ્યો તેમ અનંતવ્રતનો સંબંધ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડી દીધો હશે એ નિર્વિવાદ છે આના નતો કેટલેક અંશે ઇશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા ઓછી કરવાને અને મનુષ્યને નાહિ મત કરવાને કારણે ભૂત થાય છે, કારણકે માનતા પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો મનુષ્ય ઇશ્વરની શક્તિ વિષે સાગદ્ર બને છે, એટલું જ નહિ પણ તે દેવવાદી બનીને દૈવ પ્રયત્નનું મહત્ત્વ ભૂલી જાય છે આર્થ કહેવડાવનારાઓએ ધર્મની બામતમાં નિષ્કામ ભક્તિ કરવા તરફ અને મન ઇશ્વરમય કરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ ઉપની કથામાં સર્વ અસમદ્ધ અને પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન સાથે મેળ ન ખાય એવા જે વિધાનો છે તે ઉપરથી આ નતની કથા ગ્યનારને કોઈ પણ ઉપાયે સાસાદિક દૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ વધાવનારો પિયાર હતો એવું સિદ્ધ થાય છે પુનર્જન્મના વિધાન મુજબ કોઈ પણ જીવ આમો અથવા સરોવર ચમને પુનર્જન્મ પામે એ અશક્ય છે તેમનો જન્મ પ્રાણીઓમાં જ

1 1 1 1

ચવાનો. ગધેડો સહનશીલ હોય છે અને હાથી ખુદ્ધિશાળી હોય
 છે. આ કથામાં તેમની તુલના રાગ અને ગર્વ સાથે કરી છે.
 પંચતંત્રની વાતો ઉપરથી જે પ્રમાણે બોધ લઈ શકાય છે
 તે જ પ્રમાણે અનંત વ્રતની કથા ઉપરથી પણ બોધ લઈ શકાયો.
 તે એટલો જ કે અનંતની કૃપા વગર જગતમાંના કોઈપણ
 સ્થાવર જંગમ પદાર્થને પૂર્ણવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.
 આંખાને અનંતની કૃપાથી માધુર્ય પ્રાપ્ત થાય છે. સરોવરનો જન્મ
 મળેલી ખેડેનોએ પરોપકાર અને સદ્ધર્મની ખરી દિશા જોઈ
 હોત તો તેઓ નિરપયોગી જલાશય થઈને પડી ન હોત.
 ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખ્યા વગર કરેલાં કર્મોનું ફળ તેમને આવી
 રીતે મળ્યું. વિદ્વત્તા હોય છતાં તેનો લાભ જે બીજાને આપતો
 નથી તેની દશા ઉપર જણાવેલા બળદની મારફત ચવાની છે.
 અનંતનો વાસ સર્વત્ર છે અને તેની કૃપાથી જ સર્વ જગત
 ચાલે છે તથા જેમનામા ઉત્તમ ગુણ નથી તેમનામાં અનંત
 અથવા ઇશ્વર સમાયેલો નથી એવું અનંત વ્રત કહે છે.

અનંતવ્રતની રખીયા બાંધનારાઓએ બીજી એક વાત
 ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ. અનંત એ પરમેશ્વર છે. અને સર્વ
 પદાર્થોનો નાશ થાય તોપણ આખરે જે કંઈ શેષ રહે છે તે
 કાળ રૂપી શેષનું આ વ્રતમાં અધિષ્ઠાન કરવામાં આવે છે.
 અનંતની રક્ષા તેની અદ્ભુત શક્તિ દર્શાવે છે અને તે શક્તિના
 સ્ત્ર ઉપર હિંદુ ધર્મે માનેલા ચૌદ બ્રુવનોને ગાઠાને રૂપે મણિપ્ર
 પ્રમાણે ગ્રથિત કરેલા છે. આવા આ પરમ સમર્થ અનંતનું
 સ્મરણ સદાસર્વદા રાખવા માટે વ્રતસ્થ થઈને હાથમાં ચક્ર
 કંઠે પ્રમાણે બાંધેલા દોરાને જાળે એવું વર્તન રાખવાનો
 અનંતના દરેક ઉપાસકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, એટલે કાલાતીત
 જે અનંત તેનામાં જ તે ક્ષીન થઈ જન્મમરણના દેરામાંથી
 કાયમનો છુટકો-અર્થાત્ તેને પરમપદની પ્રાપ્તિ થશે.

મહાલય પક્ષ

ફરેક બાદગવા મહિનાનો મૃધ્ણપક્ષ પિતૃદાયને માટે અત્યંત યોગ્ય છે એવું શાસ્ત્રપરોએ ઠગાવ્યું છે. હાલમાં તે 'પિતૃપક્ષ' અથવા 'મહાલય પક્ષ'ના નામથી ઓળખાય છે. હિન્દુ ધર્મની ગ્યના પિતૃમન્તિના પાયા ઉપર થયેલી છે અને તેની ગ્યના કૃનાગઓએ સૂક્ષ્મ વિચારપૂર્વક આપણા કર્તવ્ય-કર્મની દિશા ગવી મુકી છે દેહથી અળગા શાશ્વત અને નિર્લેપ આત્માની સત્તા અને મગ્ણ પત્રીની સ્થિતિની કલ્પના ઉપર અનેક સસ્માર અસ્તિત્વમાં આવેના છે હિન્દુ અને પાગસી ધર્મમાં પ્રચલિત અત્યેષ્ટિ સસ્કાર, તેમની પછી દરવામાં આનતી ક્રિયા, શ્રાદ્ધકાર્ય વગેરે સર્વ ઉપની કલ્પનાથી જ રૂઢ થયા છે આત્મા દેહથી અગગો છે જ નહિ એવું 'ધર્મનું'

મત હોય તો આવા સંસ્કાર રૂઢ થવા શક્ય નથી. પુન-
ર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ ન રાખનારા ખ્રિસ્તી અને મુસલમાન
ધર્મમાં શ્વાદ્ધ જેવા ધર્મવિધિ પ્રચલિત નથી. હિંદુ ધર્મ
પુનર્જન્મનું પ્રતિપાદન કરે છે અને જેમ મરણ પછી જીવાત્માને
કર્માનુસાર ઉત્તમ, મધ્યમ અથવા કાનટ યોનિમાં જન્મ
પ્રાપ્ત થાય છે તેમ સારાં નરસાં કર્મ પ્રમાણે તેને સ્વર્ગ
અથવા નરકવાસ મળે છે એવું મનાય છે. 'ક્ષીણ પુણ્યે મર્ત્ય-
લોકં વિશંતિ' એ ન્યાયે—પુણ્યસંચય એ જ સ્વર્ગમાં જવાને
અને ત્યાં રહેવા માટે સાધન છે અને તેના વ્યય થતાં જ
પ્રાણી મૃત્યુલોક પર જન્મ લે છે એવું ગીતાવાક્ય
છે. સ્વર્ગમાં ચડવું અથવા મૃત્યુલોકમાં ઉતરવું એ
માર્ગને ઉપનિષદકારોએ 'પિતૃયાન' એવું નામ આપેલું છે, અને
જે માર્ગને લીધે જીવ જન્મમરણના ફેરામાંથી કાયમનો છૂટે
છે તે માર્ગને દેવયાન કહે છે. આ

દેવયાન અને પિતૃયાન

વિષેની માહિતી છાંદોગ્ય, બૃહદારણ્યક, મુંડક વગેરે
ઉપનિષદોમાં અને ગીતા, ભાગવત વગેરે પ્રાચીન અને અર્વાચીન
ગ્રંથોમાં મળે છે. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં તે માહિતી "ધણ જ
વિસ્તારપૂર્વક આપેલી છે. દેવયાનના અર્થમાં પ્રદાશનો ભાવ
જતાવેલો છે.

દેવયાનના જોડીયાં ચન્દ્ર ૧ દેવપથ, ૨ બ્રહ્મપથ, ૩
સૂર્યમાર્ગ, ૪ વિરજમાર્ગ, ૫ જ્ઞાનમાર્ગ, ૬ વિદ્યુન્માર્ગ, ૭
અર્ચરાદિ માર્ગ, ૮ નિવૃત્તિમાર્ગ અને ૯ શ્રેયમાર્ગ છે.
પિતૃયાન એ પ્રદાશનો અભાવ અથવા અજ્ઞાનનું સંસકં છે
અને તેના જોડીયાં ચન્દ્ર ૧ ધૂમ માર્ગ, ૨ ચંદ્રમાર્ગ, ૩
કર્મમાર્ગ, ૪ પિતૃપથ, ૫ સંકૃતિમાર્ગ, ૬ શ્રેય માર્ગ, અને

૭ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. આ બે માર્ગનો સ્વીકાર કરવાથી બિન ફળા
 પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ
 થાય છે અને તે પગલે પગલે આક્રમવો પડે છે. અગ્નિ, તેજ,
 દિવસ, શુકલપક્ષ, ઉત્તરાયણના ૭ મહિના, દેવલોક, આદિત્ય-
 લોક, ચંદ્રલોક, વિદ્યુત્લોક અને છેવટે બ્રહ્મલોક એ પ્રમાણે
 દેવયાનના મુકામો છે. છેલ્લે પગથીયે પહોંચેલો બ્રહ્મચારી પુરુષ
 પુનર્જન્મ પામતો નથી. પિતૃયાન માર્ગનો સ્વીકાર કરનારા
 લોકો ધ્રુમલોક, રાત્ર, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના ૭ મહિના,
 પિતૃલોક, આકાશ અને છેવટે ચંદ્રલોકમાં જન્મને પહોંચે છે.
 જીવાત્માઓ ચંદ્રલોકમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી સ્વર્ગલોકમાં
 જાય છે. ત્યાં પુણ્ય ખૂટે કે તરત નીચે ઉતરતા ઉતરતાં સ્વર્ગમાંથી
 ચંદ્રલોક, ત્યાંથી આકાશ, વાયુલોક, મેઘ, વૃષ્ટિજલ, વનરપતિ,
 અન્ન અને ત્યાંથી પિંડરૂપે પુનર્જન્મ પામે છે; એવો આ
 પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. તે લોકના નામ જુદી જુદી જાતનાં હોય છે;
 તોપણ સામાન્ય રીતે ઉપલુ વર્ણન વિશેષ માન્ય થયેલું રેખાય
 છે. ચંદ્રલોકમાં પિતરો પહોંચ્યા પછી ત્યાં તેઓ અમૃતાન્નનું
 મવન કરીને નિર્વાહ કરે છે. આ અમૃતાન્ન ચંદ્રલોકની સાથે
 કૃષ્ણપક્ષમાં ક્ષીણ ચતુર્થ જાય છે. માટે કૃષ્ણપક્ષમાં અહીંથી
 તેમના વંશજોએ અન્ન પહોંચાડવું જોઈએ, અને એટલા માટે
 જ શ્રાદ્ધની અને પિંડોદકની યોજના કરી છે. આમાસને દિવસે
 તો પિતૃકાર્ય અવસ્ય કરવું જોઈએ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.
 મનુષ્ય મરી ગયા પછી એક વરસે ચંદ્રલોકમાં જઈ પહોંચે છે.
 ત્યાંજુદી જીવાત્માને અન્નોદક પહોંચાડવા માટે મૃતના નામથી
 શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ. (ગરુડ પુરાણ) એક વર્ષ પછી મૃત જીવ
 પિતૃસ્વરૂપ થાય છે.

આદ્યના કાળ

જુદા જુદા કહેલા છે. એ વિશે વિષય પુરાણમાં આપેલી માહિતી (૩-અ-૨૪) એવી છે કે દરેક અમાસે અને અષ્ટમીને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ. તે ઉપરાંત યોગ્ય દ્રવ્ય, અને સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ મળે તો વ્યતિપાત, અયનસંક્રાંતિ, વિપુલ-સંક્રાંતિ, ચંદ્રસૂર્યચંદ્રણ અને દરેક સંક્રાંતિને દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું. અમાસને દિવસે પુષ્ય, આર્દ્રા, પુનર્વસુ વગેરે નક્ષત્રોના યોગ વખતે શ્રાદ્ધ કરવામાં આવે તો પિતરો વિશેષ તૃપ્ત થાય છે. વૈશાખ શુદ્ધ ૩, કારતક શુદ્ધ ૯, બાદરવા વદ ૧૨ અને માઘ મહિનાની અમાવાસ્યા એ ચાર તિથિઓ યુગાદિની સંજ્ઞા છે અને તે વખતે શ્રાદ્ધ કરવું એ અત્યંત શ્રેયસ્કર છે; કાંચકે તે વખતે બધા પિતરો યમલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર આવે છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. 'દિન દિને ગયા તુલ્યમ્' એ ન્યાયથી દરેક દિવસે કરેલું શ્રાદ્ધ ગયાક્ષેત્રમાં કરેલા પિતૃકાર્યની સમાન પુણ્યદાયક છે; પરંતુ દરરોજ આવાં શ્રાદ્ધો ન કરતાં જે તિથિએ આપ મરી ગયા હોય તે જ તિથિએ મદ્દાસ્ય શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ છે. માટે અમાસને દિવસે સર્વ વર્ણના લોકો પિતરો માટે કાગવાસ આપે છે. શ્રાદ્ધને વખતે શુદ્ધ અંતઃકરણ, પવિત્ર દ્રવ્ય, પ્રશસ્ત કાળ, નિર્દોષ વિધિ, શાસ્ત્રોક્ત સત્પાત્ર બ્રાહ્મણ અને અનન્ય બક્તિથી મનુષ્યને હચ્છિત રજા ગ્રામ થાય છે. દરેકે શક્તિ અનુસાર શ્રાદ્ધકાર્ય કરવું જોઈએ. બ્રાહ્મણ અને ખીનજોને યથાશક્તિ અન્ન અને દ્રવ્યદાન આપવું જોઈએ. કાંધપણ આપવાની શક્તિ ન હોય તો એક દિવસનો ચારો ગાયને નાખવો જોઈએ. તેટલું કરવું. પણ શક્ય ન હોય તો જંગલમાં જઈને સૂર્ય તરફ જગલ કુપાડી કરવી અને

પિતરોને હૃદયેશી નમસ્કારપૂર્વક કહેવું કે “મારી શ્રાદ્ધ કરવાની
 શક્તિ નથી માટે પિતરોને હું નમસ્કાર કરું છું. મારી ભક્તિથી
 પિતરો તૃપ્ત થાઓ.” શ્રાદ્ધને માટે કેવા બ્રાહ્મણને બોલાવના
 તે વિશે પુરાણકાર અને શાસ્ત્રકારોએ ઉત્તમ નિયમ કરી
 આપેલા છે એને તે મનનપૂર્વક પાળવા જેવા છે તેમ કળાથી
 આજ્ઞાપતી જેમ દ્રવ્યનો દુરુપયોગ ન થતા સદાચાર્યમા તેના
 ઉપયોગ થશે ને યોગ્ય જ બ્રાહ્મણ સમાજમા પૂજ્ય થશે
 વેદવેદાંગો, ગણનારો, વેદવિહિત કર્મ કરનારો, સદાચારસપક્ષ,
 યોગાભ્યાસી, ઋત્વિજ, વિદ્વાન, મુશિક્ષિત, સત્તનિષ્ઠ અને
 બધી રીતે પવિત્ર એવો બ્રાહ્મણ શ્રાદ્ધપ્રસંગને માટે યોગ્ય છે
 અસિન્ધિ, નીચ પ્રવૃત્તિનો, કુકર્મ અને યાનિદા કરનારો, દ્રાહી
 ધર્મબાહ્ય આચરણથી ઉદ્ગનિર્નાહ કરનારો, દ્રવ્યની આશાથી
 દેવપૂજા કરનારો, આમોપાધ્યાય, માત્રાપનો ત્યાગ કરનારો
 એવા બ્રાહ્મણને શ્રાદ્ધને વખતે બોલાવવો નહિ. શ્રાદ્ધને વખતે
 કાંઈ બૂખ્યો અતિથિ અથવા સન્યાસી આવે તો તેની પૂજા
 કરીને તેને જમાડવો. શુભગતમા મહાનય પક્ષ પાળનામા આવે
 છે બાદગ્યા વદ ૯ ને ડોરલી નોમથી ઝોળખે છે મા વિધના
 થઈને અથવા સધવા મરી ગયેલી હોય તોપણ તે દિવસ
 તેનું શ્રાદ્ધ કરવાનો ગિનાજ છે કારીયાવાડમા “નાનાબોગાની
 તોરશનો” દિવસ પાળવામા આવે છે તે દિવસે જે નાના
 છોડગઓ મરી ગયેલા હોય તેમની ખાનગ કાગવાસ આપવામા
 આવે છે. મહારાષ્ટ્ર, શુભગત અને કારીયાવાડમા ધાયન
 ચર્તુદશીને દિવસે જાખમી થઈને મરી ગયેલા માણુઓનું શ્રદ્ધ
 કરવાનો ગિવાજ છે.

શ્રાદ્ધની આવશ્યકતા

ઉપર કહેલા વિવેચન ઉપરથી શ્રાદ્ધની કલ્પના મૂળ કયા વિચારથી ઉદ્ભવી તે જણાઇ આવશે. જે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં જાણી, ચાર્વાક વગેરે લોકોને પિતરોને મૃત્યુલોકમાંથી પિંડ પહોંચાડવાની કલ્પના યોગ્ય દેખાતી નહોતી તે જ પ્રમાણે આજે પણ કેટલાએકને આ શ્રાદ્ધની રૂઢિ અજ્ઞાનમૂલક અને જંગલી લાગે છે. આ પદ્ધતિ ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠવાને માટે કેટલેક અંશે પુરોહિતોનો વર્ગ જવાબદાર છે એવું કહેવામાં દરકત નથી. ગયા, કાશી, ગોકર્ણ, કુંભકોણમ, રામેશ્વર વગેરે ક્ષેત્રોમાં પિતૃકાર્ય કરવું વિશેષ લાભદાયક છે એમ માનવામાં આવે છે, પણ તે ઠેકાણે શ્રદ્ધાથી જનારા યાત્રાળુઓને બૂંટવાને ટાંપી રહેલા બિશુકોને જોઇએ ત્યારે અમારા કથનની યથાર્થતા જણાઈ આવે છે. પ્રેતસંસ્કાર અને ઉત્તરક્રિયા ઉત્પન્ન કરનારાઓનો હેતુ એક કોરે જ રહી ગયો અને આ બાબતને બહુ જ વિચિત્ર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થઇ ગયું. મૃત્યુની દરકાર કરવી નહિ એવું જે આર્યોએ કહેલું છે તેમના જ વંશજોએ શ્રાદ્ધ અને અંત્યેષ્ઠિ જેવા સંસ્કારોને ભયંકર રૂપ આપ્યું. તેથી મૂળ હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. આ બાબતમાં યોગ્ય સુધારો કરીને આ સંસ્કારો સાદા, ઉપાધિરહિત અને ઉચ્ચ કોટિના કરવા જોઇએ. શ્રાદ્ધનો મૂળ અર્થ 'શ્રદ્ધાથી આપેલું' (શ્રદ્ધયા દીયતે) એવો છે માટે જેમણે આપણને જન્મ આપ્યો, જેમની કૃપાથી આપણે નાનાથી મોટા થયા, જેમણે આપણા કલ્યાણ માટે પોતાના સ્વાર્થનો ત્યાગ કર્યો, તે પિતરો માટે પ્રેમથી સત્પાત્રે યથાશક્તિ દાન કરવું એ જ ખરું શ્રાદ્ધ છે. તેમની આખર વધે એવું વર્તન રાખવું તેને જ આપણે પિંડદાન અને તિવ્રતર્પણ કહીશું.

આસો મહિનો

આસો એ ચોમાસાનો છેવટનો મહિનો છે અને તેમાં પાળવાના જે તહેવારો છે તે બધાને ઋતુપરત્વે વર્ષાઋતુસવનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું છે. આ મહિનામાં દશમી, એકાદશી અથવા પૌર્ણિમા એમાંના કોઈ પણ દિવસે કાર્તિકસ્નાનનો આરંભ કરવો. કોઈ પણ તીર્થ પર રહી પરોઢીયામાં એક મહિના સુધી કાર્તિકસ્નાન કરવું એવું ધર્મસિંધુમાં કહેલું છે. આ મહિનામાં મહાત્મના તહેવારો દશેરા, કોમ્લગરી પૌર્ણિમા અને દીવાળી આવે છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ આસો શુદ્ધ ૧૦થી વદ ૪ સુધી દશરથ લીલાવત પાળે છે. આસો વદ ૪ને દિવસે અપવાસ કરે છે; સાંજે તારાનું દર્શન કર્યા પછી પાણી પીયે છે અને ચંદ્રનું દર્શન થયા બાદ બોજન કરે છે.

નવરાત્ર મહોત્સવ

અનાડ્ડચારેણ માલિન્ય અત્યાચારેણ મૂર્ખતા ।

વિચારાડ્ડચારયોર્યોગિઃ સદાચારઃ સ ઠચ્યતે ॥

માઈડેય પુરાણમાં દેવીમાહાત્મ્યમાં કહેલું છે કે જગતમાં જ્યારે તામસી અને દુર વૃત્તિના લોકો પ્રબળ થઈને સાત્ત્વિક, ઉદાર અને શાન્તચિત્ત લોકોને ત્રાસ આપે છે ત્યારે તેમના હાથથી સંસ્કૃતોને છોડવીને તેમને શ્રીથી સુખાસન પર બેસાડવા માટે પગ્મ સમર્થ એવી શક્તિદેવી વારંવાર અવતાર ગ્રહણ કરે છે. દેવીના આવા અનેક અવતાર થયા છે. તેણે કરેલા મહાન કૃત્યોની સ્તુતિ કરીને ભક્તજનોએ જ્યારે પોતાના અંતઃકરણમાં પ્રેમ અને આદર પ્રસન્નતાના શબ્દમાં વ્યક્ત કર્યો ત્યારે એક વખતે દેવીએ એવું અભયવચન આપ્યું કે “અહો ભક્ત” હું તમારા મરણથી માટે સદૈવ તત્પર રહીશ. સંકટ સમયે અનન્યભાવથી મારે શરણ આવશો કે તરત હું પ્રગટ થઈને

તમને દુઃખમુક્ત કરીશ હું તમારા ઉપર હમેશા પ્રસન્ન રહું
માટે દરેક આશ્વિન શુકલ પ્રતિપદાથી નવ દિવસ ઘટપૂજન,
હોમહવન વગેરે વિધિઓથી માઈ પૂજન કરજો. મારા ઉપર
અચલ નિષ્ઠા રાખીને સંકટ સમયે જે મારી દરજ્યા માગશે
તેમના કલ્યાણ માટે હું સદૈવ તત્પર રહીશ.” આ ઉપરથી
નવરાત્ર પાળવાનો રિવાજ પ્રચલિત થયો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

સર્વ માનવજાતિને દેવીનવરાત્રોત્સવ કરવાનો અધિકાર
છે. આ વિષે શાસ્ત્રકારોએ વર્ણુ અથવા લિંગભેદ રાખેલો
નથી. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને રહેચ્છ એ સર્વેને
આ ઉત્સવ કરવાની શાસ્ત્ર-સંમતિ છે. માત્ર વર્ણુભેદ પરત્વે
તેનો વિધિ ભિન્ન હોય છે. બ્રાહ્મણોએ સાત્ત્વિક, બીજા દિવસે
(મધ્યમાંસાર્પણ યુક્ત) રાજસ તથા શૂદ્ર અને રહેચ્છોએ મંત્રહીન
તામસ પૂજા કરવી. પ્રતિપદાને દિવસે ઘટસ્થાપના કર્યા પછી
નવમી સુધી સપ્તમીના જપ, દેવીભાગવતનું રમરણ, અખંડ
દીપ, પુષ્પમાલા સમર્પણ, ઉપવાસ—નકારડો અથવા એક
લુકતપત, સૌભાગ્યવતી ઓઝો અને કુમારિકાઓને ભોજન
અને તેમની પૂજા, છેવટને દિવસે હોમહવન અને બલિસમર્પણ
વગેરે કર્મો કરીને દેવીને સંતુષ્ટ કરવી. ઘટની પાસે નવું ધાન્ય
વાવવું અને તે વિસર્જન કર્યા પછી તેના રોપા પ્રસાદ તરીકે
શિરપર ધારણ કરવા. પાંચમને દિવસે હપાંગલલિતા દેવીનું
પત કરવું. મૂળ નક્ષત્રમાં સરસ્વતીનું આવાહન, પૂર્વોષાદામાં
પૂજા, ઉત્તરાષાદામાં બલિદાન અને શ્રવણનક્ષત્રમાં વિસર્જન
કરવું. આસો શુદ્ધ આઠમ તથા નોમને મહાતિથિ માને

છે. દેવીનવરાત્રનો જે વિધિ શાસ્ત્રમાં કહેલો છે તે મુજબ
 બેઠે આ ઓઝ્યવ બધે ઠેકાણે પાળવામાં આવતો નથી, તો-
 પણ સાધારણ રીતે હિન્દુસ્તાનમાં દરેક કુટુંબમાં આ દિવસોમાં
 દાઢપણ પૂજા કરવામાં આવે છે. કુલાચાર મુજબ એ પૂજનો
 વિધિ સાત્તિક અથવા રાજસ હોય છે. દેવીના સર્વ દેવાલયોમાં
 નવરાત્રમાં મોટો ઓઝ્યવ ચાલે છે. ગુજરાતમાં કુલાચાર મુજબ
 નોરતાં કરવામાં આવે છે અને ઘટસ્થાપના થાય છે. પરણેલી
 સ્ત્રીઓ ચોથ અથવા આઠમનો એકાદ ઉપવાસ કરે જ છે
 અને કુસેર ખાય છે. ગુજરાત અને દાડીયાવાડમાં નોરતામાં
 ગરબા ગાવાનો ધણો રિવાજ છે. તે દિવસોમાં રાત્રે ગરબાની
 આસપાસ સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ ધરે છે અને ગરબીઓ
 ગાય છે. તે બંને માટે બહારના લોકોને બોલાવવાનો પણ
 રિવાજ છે. લગ્ન સમારંભ વખતે પણ ત્યાં સ્ત્રીઓ ગીત ગાય છે.
 મહારાષ્ટ્રમાં એ રિવાજ નથી. કેટલાએક ગામોમાં અમુક
 સ્ત્રીઓ ગીત ગાવામાં હોશીયાર હોય છે.

મહારાષ્ટ્રની જેમ ગુજરાતમાં પણ દુર્ગાદેવી માટે નોગ્તાનો
 મહોત્સવ મોટી શ્રદ્ધાથી પાળવામાં આવે છે એવું ઉપર કહેલું
 જ છે. ત્યાં પૂજની રીત દક્ષિણ તરફની રીત કરતાં જગ જુદા
 પ્રકારની છે. બીંત ઉપર ઘોડા બાગમાં સફેદ રંગ લગાડી તેના
 ઉપર સિંદુરનું ત્રિશળ કાઢે છે એ ત્રિશળને જ માતાજીની
 મૂર્તિ તરીકે માને છે. તેની સામે દેવીનું નિવાસસ્થાન તૈયાર
 કરવામાં આવે છે. સાધારણ રીતે પર્વત અને જંગલનો દેખાવ
 તૈયાર કરવામાં આવે છે. માટીનો ઢગલો બનાવી તેના ઉપર
 જુવારા વાવવામાં આવે છે. તેમની વચમાં પાણીથી બરેલો
 માટીનો ઘડો મુકી તેના ઉપર નારીયેળ મુકવામાં આવે છે.

પછી તેની પૂજા કરવામાં આવે છે. કાણું પાડેલા
 માટીના એક ઘડામાં (ગરબામાં) દીવો સજાગાવી
 તે ત્રિશૂળ સામે મુકવામાં આવે છે. ગામડાંમાં તો કોઈ મોટા
 મેદાનમાં જાડ પુરીને લોકો તેના ઉપર દીવા ટીંગાડે છે અને
 તેની આસપાસ ગરબા ગાતાં ને તાળીઓ પાડતાં ફરે છે. તે
 જાડને અથવા જ્યાં દીવા મુકવામાં આવે છે તે રચનાને ગરબા
 કહે છે અને તે ઉપરથી જ તેની આસપાસ જે ગીતો ગાવામાં
 આવે છે તે ગીતોને ગરબા કહે છે. આઠમને દિવસે માતાને
 જાળિ આપવામાં આવે છે અને નોમને દિવસે શુવારા વગેરે
 નદીમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ કલકતાનો
 દુર્ગાપૂજનો ઉત્સવ આ દિવસમાં બહુ જ મોટા પાયે થાય
 છે. પ્રતિપદાથી પૂર્ણિમા સુધી આ ઓચંદ્ર વચ્ચે છે અને તે
 વખતે નાનામોટા સૌ તેમાં પેરાવાયેલા હોય છે. બંગાળનો આ
 રાષ્ટ્રીય મહોત્સવ છે એમ કહી શકાય. દુર્ગાપૂજા એ ઘણાખરા
 લોકોનો કુલાચાર છે. તે સિવાય કેટલાએક જણ નવો સંકલ્પ
 કરીને નવરાત્રવત આચરે છે. દેવધરમાં દેવીની પ્રતિમા અને
 ઘટસ્થાપના કરીને તેમની મોટા દાંડની પૂજા કરવામાં આવે
 છે. ઘેરઘેર નૃત્ય, ગીત, પૂજા, કીર્તન વગેરે ચાલે છે; તે જોવા
 માટે હજારો દેવીભક્તો આખી રાત ફરતા જોવામાં આવે
 છે. દેવીના દેવાલયમાં વાઘ, નૃત્ય, ગીત, આદોહન, લીલા,
 ખેલ, દીપોત્સવ વગેરે થાય છે તેથી આખું વાતાવરણ
 ઉજ્જ્વલતાથી ભરાઈ જાય છે. કલકતાનો દુર્ગાપૂજનોત્સવ
 અવર્ણનીય હોય છે. છેવટની ત્રણ રાત સુધી મહાપૂજનો
 સમારંભ થાય છે તે વખતે દીવાઓના લખલખાટથી અને
 માણુમાંની ગરદીથી રાત છે એકું લાગતું જ નથી. . કાલિ

માનકી જય ' એવા જયજયકારથી આકાશ ગાછ ઉઠે છે.
 દોલ અને નગારાના અવાજને લીધે અન્નપૂર્ણા આવનારા
 માથુસને તો એમ જ લાગે કે આખું ગામ જાણે રણકલ્લોલમાં
 રોકાઈ ગયું ન હોય ! આ ઉત્સવને પ્રસંગે ઉચ્ચતીય ભાવના
 રહેતી નથી. નાનાંમોટાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, રાજા અને રંક,
 બ્રાહ્મણ અને દેવ એ બધા એક જ કાલિમાતાના બાળકો છીએ
 એમ માનીને દેવી સામે પોતાનું શિર નમાવે છે. આ ઓચ્છવમા
 જે હિંસાનો અને અનાચારનો શિવાજ દાખલ થયેલો છે તે કાઠી
 નાંખીને દેવીને તેનું ખરૂં જગજગનનીનું સૌમ્ય અને પ્રેમજન
 સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો કેટલું સાફ થાય ? દુર્ગાના પૂજન
 પછી તરત જ એટલે પૌર્ણિમાને દિવસે કાલિપૂજા અથવા
 સ્વામાપૂજનો ઉત્સવ થાય છે. આ દેવીનું રૂપ અત્યંત ભયંકર
 હોય છે. તેને રૂઢિરગ્રિયા સમજીને તે દિવસે જુદા જુદા
 પશુઓના બળિ તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. મધમાસની
 ગેલઠેલ હોય છે. બીજે દિવસે કાલિની મૂર્તિ જળમાં વિસર્જન
 કરવામાં આવે છે. સ્વામાપૂજા પછી આશરે દશ દિવસે
 દુર્ગાપ્રીત્યર્થ જગદ્ધાત્રીપૂજા કરવામાં આવે છે. જગતની પાંચક
 શક્તિ છે માટે તેને જગદ્ધાત્રી એ નામ મળ્યું. લાલ વસ્ત્રો
 ધારણ કરેલી આ સિંહારૂઢ દેવી સામે અનેક નૃત્ય, ગીત ચાલે
 છે. મૂર્તિ સામે નગ્ન નાચવાથી સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે એમ
 ભાવિક હિન્દુઓની માન્યતા હોવાથી એવું બિભત્સ નૃત્ય ત્યા
 ચાલે છે એમ કહેવાય છે. જગદ્ધાત્રીના પૂજનનું શ્લ યગુર્વિધ
 પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ છે એવો ભાવિક જતોનો મત છે. પૌર્ણિમાને
 દિવસે લક્ષ્મીપૂજનો ઉત્સવ થાય છે અને તે દિવસને કાળગરી
 પૌર્ણિમા કહે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં લક્ષ્મીપૂજન, આશ્વિન

માસની અમાસને દિવસે થાય છે. ધાન્યના કોઠારને લાલ રંગ ચોપડી તેને ન્હાનું વસ્ત્ર અર્પણ કરે છે. તે વખતે પૂજાદિ ઉપચારો પણ થાય છે. તે રાત્રે ઉજાગરો કરનારાઓ પર જ લક્ષ્મી પ્રસન્ન થાય છે એવું માનીને પાનાં અથવા જુગાર રમતાં બેસવાનો રિવાજ બંગાળામાં છે. આ એકંદર વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે કે આ નવરાત્રિના દિવસોમાં શક્તિની જુદા જુદા સ્વરૂપમાં પૂજા કરવામાં આવે છે. જગજગનની તરીકે ઉપાંગલલિતાની, પાલનપોષણ કરનારી તરીકે જગદ્ધાત્રીની, સંપત્તિદાયિની તરીકે લક્ષ્મીની, વિદ્યાદાયિની તરીકે સરસ્વતીની અને સંહારકર્ત્રી તરીકે દાસિની પૂજા કરવામાં આવે છે. આવી રીતે સર્વ સમર્થ મનાયેલી આ દેવીની ઉપાસના કરનારાઓનો પંથ

શાક્ત પંથ

તરીકે ઓળખાય છે. તે વિષેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે. શક્તિ પંથમાં બે પક્ષ છે. એક પક્ષના લોકો સાત્ત્વક પદ્ધતિથી શક્તિનું પૂજન કરે છે અને તેનું સ્વરૂપ પણ શાંત અને પ્રેમજન્ય છે એવું માને છે. આ પક્ષ દક્ષિણમર્ગી, ઉત્તરલૌકિક, સમયિન વગેરે નામોથી પ્રસિદ્ધ છે. બીજા મતને તંત્રમર્ગ, આગમ, મંત્રશાસ્ત્ર, પૂર્વકૌલ, વામમર્ગ, ઉપાસના વગેરે કહે છે. શક્તિઉપાસનાનો વિધિ અવૈદિક અને ખરા આર્ય ધર્મને મળતો નથી. આ પંથની સ્થાપના ‘નાથ જોગી’ નામના એક માણસે કરી. તેણે એ વિષે શિવપાર્વતી સંવાદ રૂપે અનેક ગ્રંથો લખ્યા. તે ગ્રંથોને તંત્ર કહે છે. તેમાં પૂજા, યાસ, મુદ્રા, બીજના મંત્ર વગેરે અનેક પ્રકારો લખેલા છે.

અને તેમની દેવીઓને દશ મહાવિદ્યા કહે છે. એ દેવીઓનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શ્યામા (કાળી) ૨. તારા ૩. ત્રિપુરા ૪. જગલામુખી
૫. ઊત્તમમત્તકા ૬. માતંગી ૭. ધૂમાવતી ૮. ભૈરવી ૯.
મહાવિદ્યા અને ૧૦. ભુવનેશ્વરી. તે ઉપરાંત તેના વિચિત્ર
ગુણોને લીધે, અને તેણે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે જે અવતાર લીધા
તેને લીધે ત્રિપુરસુંદરી, લલિતા, શાતાદુર્ગા, મહિષાસુરમાર્દિની
ચંડી, ચામુડી વગેરે અનેક નામોથી તે પ્રખ્યાત છે. તેમની
પૂજના પટલ, મત્ર, સદ્ગત્તનામ, પદ્ધતિ, ખીન, કવચ, ન્યાસ,
મુદ્રા, હોમ, બળિ વગેરે અનેક વિધિ છે. હિન્દુધર્મમાં નિઘ
માનેલા મઘમાસ વિના એ વિધિ પૂર્ણ થતા નથી. તાત્રિક
મંત્રને અનુસરીને કોઈએ રચેલા દેવીમાહાત્મ્ય નામના
મંથને પ્રમાણ માનીને તેનું પઠન અત્ર અવણ, સપ્તશતીનો
ચંડીપાઠ વગેરે આચાર નવરાત્રમાં કરવામાં આવે છે. આ
માહાત્મ્યમાનો રૂધિરાધ્યાય નો કર પ્રવૃત્તિની સીમા બતાવે છે.
શાકતોએ પોતાના દેવોમાં અનેક ભૈરવો હોવાનું કહેવું છે
અને તેમણે અનેક દેવીઓ અથવા ભૈરવીઓ પણ કહેવી છે
શાકત લોકો સ્ત્રીઓને શક્તિ અને પુરોને વીર અથવા ભૈરવ
કહે છે અને પ્રત્યક્ષ સ્ત્રીની પૂજા અશ્વીલ વિધિથી કરે છે.
દેવીની કૃપા સંપાદન કરવા માટે કેટલાએક ખૂબ ઉમ્મ અનુશનો
કરવા પડે છે. પ્રેતની ઉપર આસન કરીને બેસવું, હાડકા અને
દાતની માળાઓ પહેરવી વગેરે અનેક જાતની વિધિઓ છે.
તેમનું વર્ણન કરવાને અમારી કલમ ચાલી શકતી નથી.
તાત્રિકેની કાલગણના, પંચાંગ, શ્રાદ્ધ, અંત્યેષ્ટિ વગેરે વિધિ
વૈદિકોની પદ્ધતિથી ભિન્ન છે. તેમનામાં યત્રો ધંજાં છે અને

તેમાં શ્રીચક્ર એ એક છે. એ પંત્રો શાલિગ્રામશિલા ઉપર, ભૂર્જ-
 પત્રો ઉપર અથવા સ્ફટિક ઉપર તૈયાર કરેલાં હોય છે. દાશા-
 તથા કાશ્મીરમાં તે મળે છે. તે રાખવાથી આધિ વ્યાધિનો
 નાશ થાય છે અને સર્વ મનકામના સિદ્ધ થાય છે - એવું
 ઘણા હિન્દુઓ માને છે. જોઓ એ મતના નથી તેમને
 કંટક અથવા પશુ એવી ઉપમા આપવામાં આવે છે
 અને જોઓ તે મતમાં પ્રથમ પ્રવેશ કરે છે તેમને પૂર્ણ-
 ભિષેક અથવા પદ્માભિષેક કરવામાં આવે છે. સર્વ તાંત્રિક લોકો
 પોતાનામાં અદ્ભુત સામર્થ્ય છે એવું કહે છે. જરણ, મારણ,
 ઉચ્ચાટન, શત્રુનાશ, વર્ષાકરણ, મોહન, સૈન્યસ્તંભન, મેઘસ્તંભન,
 યુદ્ધિસ્તંભન, સર્પનિવારણ, રોગનિવારણ વગેરે અદ્ભુત કૃત્યો
 અમે કરી શકીએ છીએ એવું શક્તિ ઉપાસકો કહે છે. તેથી
 તેમના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને કેટલાએક ભાવિક અને બોળા
 લોકો પોતાનો ભવ જગાડે છે. શક્તિપૂજા પ્રીત્યર્થ ભૈરવીચક્ર
 ઉત્પન્ન કરવાની કલ્પના મહાભૈરવ જે શિવ તેની લિંગપૂજા
 ઉપરથી ઉદ્ભવી છે એ નિર્વિવાદ છે. આ વિષે વધારે સ્પષ્ટી-
 કરણ લોકોને નહિ ગમે તેથી કર્યું નથી. એકંદર રીતે
 શાક્ત મત વેદને, સામાજિક નીતિને અથવા સુવિચારને
 અનુસરનારો નથી એવો સુવિચારી લોકોનો મત છે. શાક્ત
 ઉપરથી અપભ્રંશ થયેલો શબ્દ 'છાકટો' આ પંથનું હીણાપણું
 બતાવવા માટે જસ છે એમ કહેવામાં આવે છે. વામ માર્ગના
 અનુયાયી જાત અથવા વર્ણભેદ પાળતા નથી. ભૈરવીચક્રની
 પૂજા ચાહે છે તે વખતે લો 'સ્રમજોત્તકાર' હોય છે. વારાંગના,
 રજસ્વલો સ્ત્રી, ઢેઢરી અને ભંગીયાણીના હાથનું એકું ખાવું,
 તીર્થોનું દર્શન કરવા જેટલું પવિત્ર-પુણ્યકારક છે એવો તેમનો

મત છે આવો આ બધા સપ્રદાય બગાડ, નપાળ, કાશ્મીર દ્રવિડ, મનનાર, મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટક પ્રાંતોમાં વધતા જોઈ પ્રમાણમાં ચાલુ છે શાકતોના ખિંમત્સ, કૂ અને કટાળો ઉપજવનારા વિધિઓ સરકારી કાયદાની બીકથી ગુપ્તપણે ચાલે છે આ ઉપાસકોમાં બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય, રૈય, શૂદ્ર અને કેટલાંએ મ્લે-જોનો સમાવેશ છે મત્ર સામર્થ્યથી પોતે અદ્વિત કૃતો કરી શકે છે એમ તેઓ લોકોને મને છે અને હેતરપાંડીના ધધા ઉપર નિરાદ ચલાવે છે બગાડના 'ઓઝા' બ્રાહ્મણો કદર શાકત છે 'ક્લૌચડી વિનાયકો ચતુર્વર્ગીય ચઢિકા' એવું કહે છે જે પ્રમાણે પ્રાચીન કાળમાં બૌદ્ધ, જૈન વગેરે ધર્મનું પરિણામ પ્રાચીન હિન્દુધર્મ ઉપર થયું અને હાલ ખ્રિસ્તી ધર્મનું થાય છે તે જ પ્રમાણે

તંત્રશાસ્ત્રનું વૈદિક ધર્મ ઉપર પરિણામ

થયું વેદકાળ પછી 'બ્રાહ્મણ' અગ્નિતત્વમાં આયા તે અખતે જ મત્રમાં શક્તિ છે એવી માન્યતા ફેલાઈ અને જુદા જુદા કર્મના જુદા જુદા ફળો કહેવામાં આવ્યા તે જ પાયા ઉપર તંત્રશાસ્ત્રે જુદા જુદા મત્રોની રચના કરી વૈદિકોને પણ એ મત્ર પસંદ પડવાથી વૈદિક કર્માચરણમાં અનેક તાત્ત્વિક મત્રોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો સધ્યાનો આસનવિધિ મુના અર્ધ, તેમ જ કુડમડપનો વિધિ એ સર્વેનો ઉદય વત્રમાંથી થયેલો છે મહારુદ્ર વગેરે વૈદિક કર્મમાં પણ તાત્ત્વિક ભાગ છે અને મહિદાન પણ તાત્ત્વિક છે ન્યાસ, મત્રપૂજન, હ હ્રીં, હા, ર, કૌં, વ સ્, હૃં ક્લૌં, કૂ, કૌં રા ક, ચ, ટ, થ વગેરે બીજોનો ઉચ્ચાર કરીને દેવની મૂર્તિમાં

લાવીને બંગાળામાં તેમની વસાહતો કરી એમ કહેવાય છે,
 એટલે એ જ અરસામાં પ્રૌરાણિક દેવતાઓએ આ આનંદમાં પ્રવેશ
 કર્યો હશે અને કાળાની ઉપાસના કરવાનો, ચાલુ પણ એ જ
 અરસામાં (બારમા સૈકામાં) વિશેષ વધ્યો હશે. (ભવિષ્યપુરાણ
 જુઓ.) ત્યાર પછી જપદેવ કવિએ 'ગીત ગોવિન્દ' નામના
 મનોહર કાવ્યમાં કૃષ્ણભક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું. ચૌદમા
 સૈકામાં બિહારના વિદ્યાપતિ અને બંગાળાના ચંદ્રિદાસ કવિએ
 કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ સૌકો આગળ મુક્યું. ત્યાર પછી રામાનંદ
 અને તેમના શિષ્ય કમ્પીર લોકો આગળ રામનો મહિમા ગાઇ
 શક્તિપૂજાથી તેમનું મન મુગ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પંદરમા
 સૈકામાં ચૈતન્યે મહેનત કરીને કૃષ્ણભક્તિ વધારી, તથાપિ ઉચ્ચ
 વર્ગના લોકોની કાળા ઉપરની ભક્તિ ઓછી થઇ નહિ.
 સત્તરમા સૈકામાં સુકુંદગમ નામના કવિએ બે સુરસ કાવ્યો
 રચીને સકિતદેવીના કૃપાપ્રસાદથી મનુષ્યોની મનોકામના સિદ્ધ
 થાય છે એમ બતાવ્યું. બંગાળા સાહિત્યમાં એ બન્ને કાવ્યો
 અત્યંત સુરસ ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ ચાલુ
 રજપૂતોની સત્તા પાંચમા સૈકાથી તે બારમો સૈકા સુધી ચાલુ
 હતી. બલ્લાળ રજપૂત અને દાકતી રજપૂતોની ચંડાઇએ
 દક્ષિણના કેટલાએક પ્રાંતો ઉપર ચઢી હતી, અને તેનું રાજ્ય
 બસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું. તે સમયે દક્ષિણમાં દેવીપૂજનો પ્રવેશ
 થયો હશે. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની રાજ્યસ્થાપના થયા બાદ
 તેમનાં ઉપાસ્ય દેવી ભવાનીનાં દેવાલયો ત્યારે તરફ સ્થાપન
 થયાં. આ પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દેવીપૂજનો પ્રચાર
 થયો. ગુડી પડવા જેવા તહેવારથી વર્ષારંભ કરીને આખરે
 રામધનિથી ઠસુપિત થયેલી બીભૃસ હોળી ઉપર આપણે આવીને

અર્ચકાયા એ જ વાત આપણા ધર્મને લાગુ છે. વેદથી પ્રારંભ અને તત્ત્રિમાં સમાપ્તિ ! આ જોતાં મન ખુલ્લું જ હુખી થાય છે. ભર્મહરીએ કહ્યા પ્રમાણે—

‘શિરઃસાર્વં સ્વર્ગેત્પશુપતિશિરસ્તાઃ ક્ષિત્તિપર ।’

‘મહીપ્રાદુત્તુદ્ગાદત્તનિમવનેષ્યાપિ જલધિમ્ ॥’

‘અર્ધોઽદ્વગાં શેયં પ્રદમુવગતા સ્તોકમેયવા ।’

‘વિવેકપ્રથનાં ભવતિ વિનિષ્ઠાત શતમુગ્ધઃ ॥’

એક વખત સ્વર્ગમાથી ઉતરેલી ગંગા નીચે જતા જતાં અતે સમુદ્રમા મળી ગઈ. તેમ આપણી ધર્મરૂપી ગંગા અર્ચકાયા વેદમાથી નીકળીને ઉપનિષદોના મેરુતંકે ઉપર ઉતરી; ત્યાંથી પુગણો, માહાત્મ્યો, ‘તત્ત્રિ ઉપરથી વહેતાં વહેતા તેના અવાહની હજારો શાખાઓ ફટી છે અને તેનું સ્વરૂપ અશુદ્ધ થઈ ગયું છે આ ધર્મનદીનો પ્રવાહ હાલમા કાદવ અને કચરાથી દુર્ગંધિત થયેલો છે. આથી આ કનિષ્ઠાવસ્થાને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આજ સુધી રામાનંદાદ સાધુ સતોએ કરેલો છે આ શક્તિપૂજનનો જોગ્ય જાંઘ પાડીને તેને

‘જુદું’ શુદ્ધ વલણ

આપ્યું તેથી શક્તિપૂજનને ઠેકાણે ગમવીલાનો હેતુસવ મોટા હાલમાથી પંજળ, અર્ચોધ્યા, સંમુક્ત પ્રાત વગેરે ઠેકાણે કરવામા આવે છે. નવરાત્રની શરૂઆત થાય છે ત્યારથી નાની મોટી ‘શરીઓમાં અને મહોત્સાઓમા રામાયણનો પાઠ ચાલે છે. નાટકસાળામા ગર્મચરિત્ર નવી પદ્ધતિથી ભજવવામાં આવે છે. પુરાણિક, કથાકાર, નટ, ‘ભાઈ’ ગવૈયા, કવિઓ, ચિત્રકાર, દારૂદ્રમ કરવાનો જો એ સર્વ ગમ્મમય ! થઈ જાય છે. હજારો લોકો તે વખતે ‘આનંદસાગરમા મગ્ન થઈ જાય છે. એ ખિલું

લાવીને બંગાળામાં તેમની વસાહતો કરી એમ કહેવાય છે.
 એટલે એ જ અરસામાં પ્રૌરાણિક દેવતાઓએ આ પ્રાન્તમાં પ્રવેશ
 કર્યો હશે અને કાળીની ઉપાસના કરવાનો, આજ પ્રજા એ જ
 અરસામાં (બારમા સૈકામાં) વિશેષ વધ્યો હશે. (ભવિષ્યપુરાણ
 જુઓ.) ત્યાર પછી જ્યેષ્ઠ કવિએ 'ગીત ગોવિન્દ' નામના
 મનોહર કાવ્યમાં કૃષ્ણભક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણન કર્યું. ચૌદમા
 સૈકામાં બિહારના વિદ્યાપતિ અને બંગાળાના ચંદ્રિદાસ કવ્યે
 કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ લોકો આગળ મુક્યું. ત્યાર પછી રામાનંદ
 અને તેમના શિષ્ય કંપીરે લોકો આગળ રામનો મહિમા ગાઇ
 શક્તિપૂજાર્થી તેમનું મન મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પંદરમા
 સૈકામાં ચેતન્યે મહેનત કરીને કૃષ્ણભક્તિ વધારી, તથાપિ કુચ
 વર્ગના લોકોની કાળી ઉપરની ભક્તિ ઓછી થઇ નહિ.
 સપ્તરમા સૈકામાં મુકુંદરામ નામના કવિએ બે સુરસ કાવ્યો
 રચીને શક્તિદેવીના કૃપાપ્રસાદથી મનુષ્યોની મનોકામના સિદ્ધ
 થાય છે એમ બતાવ્યું. બંગાળી સાહિત્યમાં એ બન્ને કાવ્યો
 અત્યંત સુરસ ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ ચાલુમ્મ
 રજપૂતોની સત્તા પાંચમા સૈકાથી તે બારમો સૈકા સુધી ચાલુ
 હતી. બલ્લાળ રજપૂત અને કાકતી રજપૂતોની ચંડાઇઓ
 દક્ષિણના કેટલાએક પ્રાન્તો ઉપર થઇ હતી, અને તેનું રાજ્ય
 બસો વર્ષ સુધી ચાલ્યું. તે મેમયે દક્ષિણમાં દેવીપૂજનો પ્રવેશ
 થયો. હરો. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની રાજ્યસ્થાપના થયા બાદ
 તેમનાં ઉપાસ્ય દેવી ભવાનીનાં દેવાલયો ત્યારે તરફ સ્થાપન
 થયાં. આ પ્રમાણે આખા હિન્દુસ્તાનમાં દેવીપૂજનો પ્રચાર
 થયો. ગુડી, પડવા જેવા તહેવારથી લગ્નરિત કરીને આંખરે
 રાખધ્વનિથી ક્ષુપિત થયેલી બીભત્સ હોળા ઉપર આપણે આવીને

સાવીને બંગાળામાં તેમની વસાહતો કરી કે
 એટલે એ જ અરસામાં પ્રારાણિક દેવતાઓએ
 હશે હશે અને કાળીની ઉપાસના કરવાનો આ
 અરસામાં (બારમા સૈકામાં) વિશેષ વધ્યો હશે.
 બુદ્ધો.) ત્યાર પછી જયદેવ કવિએ, 'ગીત' એ
 મનોહર કાવ્યમાં કૃષ્ણભક્તિના માહાત્મ્યનું વર્ણન
 સૈકામાં બિહારના વિદ્યાપતિ અને બંગાળાના
 કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ લોકો આગળ મુક્યું. ત્યાર
 અને તેમના શિષ્ય કબીરે લોકો આગળ રામનો
 શક્તિપૂજાર્થી તેમનું મન મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન.
 સૈકામાં ચેતન્યે મહેનત કરીને કૃષ્ણભક્તિ પ્રધારી
 વર્ગના લોકોની કાળી ઉપરની ભક્તિ ઓછી
 સત્તરમા સૈકામાં મુકુંદરામ નામના કવિએ બે
 રચીને શક્તિદેવીના કૃપાપ્રસાદથી મનુષ્યોની મન
 થાય છે એમ બતાવ્યું. બંગાળા સાહિત્યમાં એ
 અત્યંત સુરસ ગણવામાં આવે છે. દક્ષિણ તરફ
 રજપૂતોની સત્તા પાંચમા સૈકાથી તે બારમો સૈકા
 હતી. ખજાણ રજપૂત અને દાકતી રજપૂતોની
 દક્ષિણના કેટલાએક પ્રાન્તો ઉપર ચઢી હતી, અને તે
 ખસો વર્ષ સુધી આક્રમ્યું. તે સમયે દક્ષિણમાં દેવીપૂજા
 થયો હશે. મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠાઓની રાજ્યસ્થાપના
 તેમનાં ઉપાસ્ય દેવી ભવાનીનાં દેવાલયો ત્યારે તરફ
 થયાં. આ પ્રમાણે આખા ભારતમાં દેવીપૂજાને
 થયો. ગુડી પડવા જેવા તથા પાર્વતી કરીને
 રાખધ્વનિથી ઠલુપિત થયેલી બે ઉપર આપણે

વિજયાદશમી અથવા દશેરા

રામાયણના પાત્રમા સર્ગમા રઘુવંશની કથામા નીચે જણાવેથી એક વાત છે. પ્રાચીન કાળમા પૈંડુ શહેરમા દેવદત્ત નામના એક બ્રાહ્મણને કૌત્સ નામનો છોકરો હતો. તે સુશીલ હતો. તેને બણવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી જનોઈ બાદ બડોચ નામના શહેરમા વસતંત્ર ઋષિને ઘેર તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આવીને રહ્યો. કેટલોએક દાળ ગયા બાદ કૌત્સ સદ્ગુણ શાસ્ત્રમા પારંગત થયો, ત્યારે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપીને તેના ઋણમાથી કેવી રીતે મુક્ત થવું એનો તેને વિચાર થયો. આખરે ગુરુની રજા લેતી વખતે તેણે અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેનો આભાર માન્યો અને કહ્યું કે “આપને મનગમતો પદાર્થ જે હોય તે કહો એટલે ગુરુદક્ષિણા ખાતર તે આપને લાવી આપીશ ” ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, “ કૌત્સ, દક્ષિણા માટે વિદ્યા શીખવવી એ અનુચિત કર્મ છે. શિષ્યને વિદ્વાન થયેલો ગુરુ જુએ એટલે તેને બધું જ

રામાનંદ જેવાની મહેનતનું ફળ છે. માટે જનતાની નૈતિક ઉન્નતિ કરવા ખાતર નિરપૂઠ અને મહેનતુ સમાજહિતચિંતકોની જરૂર છે. દુનીયામાં પ્રાચીન કાળથી અનેક ધર્મો હલ પામ્યા. દરેક ધર્મમાં અનેક પંથ ઉપસ્થિત થયા તે લોકો મૂળ ધર્મને ભૂલી ગયા. તેમાંના કેટલાએક પંથ અલ્પ કાળમાં જ મરણ પામ્યા. હિન્દુસ્તાનમાં પણ અનેક પંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે હવે નામશેષ થઈ રહ્યા છે. હાલમાં પ્રચલિત ધર્મ-મતો પણ કાળે કરીને નાબૂદ થશે તે નવા મતોનું સામાન્ય સ્થાપન થશે એ નિર્વિવાદ છે.

સદ્ધર્મનું ખરું લક્ષણ

સુપ્રસિદ્ધ સ્મૃતિકાર મનુએ એ હજાર વર્ષો પહેલાં કહેલું છે કે—

ધૃતિઃ ક્ષમા દમોઽસ્તેયં શૌચમિન્દ્રિય નિગ્રહઃ ।

ધીર્વિદ્યા સત્યમક્રોધો દશકં ધર્મલક્ષણમ્ ॥ ૯૨॥

ધૈર્ય, ક્ષમા, મનોનિગ્રહ, પરોપકાર, પવિત્રતા, ઇન્દ્રિયનિગ્રહ, શાસ્ત્રજ્ઞાન, વિદ્યા, સત્ય અને શાન્તિ એ ધર્મનાં દસ લક્ષણ છે. આ કસોટીએ જે ધર્મવિધિ ચડતા નથી તે શાસ્ત્રખાલ્ય છે એ ધ્યાનમાં રાખીને પોતાનું આચરણ યોગ્ય દિશામાં બદલવું જોઈએ. દુરભિમાન, બીરુતા, વિપયલોભુપતા, હિંસા, ક્લેશ-પ્રેરિત કર્મ એ સર્વનો ત્યાગ કરીને દરેક આર્થે ખરા ઇશ્વરને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ખરી નીતિ કંઈ, ખરા દેવ કયો, તેનું જ્ઞાન અને તેની કૃપા સંપાદન કરવાનો ખરો માર્ગ કયો એ અધિકારી-સત્પુરુષો પાસેથી સમજી લઈ, ધૈર્યથી, ખંતથી અને શાન્ત ચિત્તથી અજ્ઞાનના અંધકારમાંથી જ્ઞાન-પ્રકાશમાં આવવું જોઈએ. એમ કરવાથી જન્મતપિતા જે પરમેશ્વર તે પ્રસન્ન થશે, નહિ તો તેની સંહારક શક્તિથી આપણો નાશ થશે.

વિજયાદશમી અથવા દશેરા

રામાયણના પાત્રમા સર્ગમા રઘુ ન રાની કથામા નીચે જણાવેલી એક વાત છે. પ્રાચીન કાળમા પેઢણ શહેરમા દેવદત્ત નામના એક બ્રાહ્મણને કૌત્સ નામનો છોકરો હતો. તે સુશીલ હતો. તેને બણવાની ઇચ્છા થઈ. તેથી જનોઈ બાદ બડોચ નામના શહેરમા વગતણ ઋષિને ઘેર તે વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે આવીને રહ્યો. ઠેટલોએક દાળ ગયા બાદ કૌત્સ સકળ શાસ્ત્રમા પારંગત થયો, ત્યારે ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપીને તેના ઋણમાથી કેની રીતે મુક્ત થવું એનો તેને વિચાર થયો. આખરે ગુરુની રજા લેતી વખતે તેણે અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક તેના આભાર માન્યો અને કહ્યું કે “આપને મનગમતો પદાર્થ જે હોય તે કહો એટલે ગુરુદક્ષિણા ખાતર તે આપને લાવી આપીશ ” ગુરુએ ઉત્તર આપ્યો, “ કૌત્સ, દક્ષિણા માટે વિદ્યા શીખવવી એ અનુચિત કર્મ છે શિષ્યને વિદ્વાન થયેલો ગુરુ જુએ એટલે તેને બહુ જ

આનંદ થાય છે અને તે જ તેની ગુરુદક્ષિણા છે. ” પરંતુ
 કૌત્સને ગુરુના ઋણમાં રહેવું પસંદ પડ્યું નહિ, અને
 શી દક્ષિણા આપવી તે ગુરુને આગ્રહ અને વિનયપૂર્વક વારંવાર
 પૂછવા લાગ્યા. ત્યારે વરતંત્ર ઋષિએ કહ્યું, “મારે દક્ષિણા
 લેવી જ એવો જો તારો આગ્રહ હોય તો તને શીખવેલી દરેક
 વિદ્યા માટે એક કરોડ સુવર્ણમુદ્રા એટલે ચૌદ કરોડ મુદ્રાઓ
 એક જ માણસ પાસેથી મને લાવી આપ. ” આ શરત કૌત્સે
 કબૂલ રાખી અને પોતાની વિદ્યાશક્તિ પર આધાર રાખી
 ત્યાંથી બહાર પડ્યો. પરંતુ ચૌદ કરોડ મુદ્રા અને તે વળી
 એક જ માણસ પાસેથી મેળવવી એ કાંઈ જેવુંતેવું કામ ન
 હતું. રાજા રઘુ ઉદાર અને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો છે
 એવી તેની ખ્યાતિ હતી. કૌત્સ-તેની પાસે ગયો; પરંતુ તે જ
 વૃષ્ટિ રઘુરાજાએ ત્રિશ્ચુત યજ્ઞ કરી પોતાનું સર્વસ્વ બ્રાહ્મણોને
 દાન કરી કાઢીધું હતું. તેથી તે પણ અત્યંત ગરીબ દશામાં
 આવી પડેલો હતો. કૌત્સે જ્યારે જોયું કે તેની ઇચ્છા કંઈ ત્યાં સંપૂર્ણ
 નહિ થાય ત્યારે તેને બહુ દુઃખ થયું. રઘુરાજાએ પોતાને ઘેર
 આવેલા વિદ્વાન બ્રાહ્મણોનો યોગ્ય સંકાર કર્યો અને તેના
 આવવાનું કારણ પૂછ્યું. કૌત્સે કહ્યું, “રાજા, તારાથી મારી
 મનોવાંછા પૂર્ણ થવાનો સંભવ દેખાતો નથી. પણ તારે તે
 વિષે દિલગીર થવાનું કારણ નથી. ખીજો કોઈ દાતા શોધી
 કાઢવા મને જવા દે.” કૌત્સનું આ ભાવણ સાંભળી રાજા હસ્યો અને
 હું તને ત્રણ દિવસમાં મુદ્રાઓ આપું છું એવું આશ્વાસન કૌત્સને
 આપી પોતાને ઘેર રાખ્યો. કૌત્સને આપવાની સંપત્તિ વસુલ
 કરવા માટે તે ઇંદ્ર સાથે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ
 વાતની ઇંદ્રને ખબર પડતાં જ તેણે અયોધ્યા નગરની બહાર

આપટાના અમો શમીના ઝાડોડિપગ કુબેરે પાસે સુવર્ણ મુદ્રાઓનો...
 રસાદિ વસ્તોઓ... મુદ્રાઓને તે બધી મુદ્રાઓ કૌતસને આપી...
 તેણે તે ખર્ચે તેના પિતૃમાતૃ... ધરી તેને સ્વીકાર કરવા
 વિનંતિ કરી પરંતુ તેણે રૂઝા ૧૪ કરોડ મુદ્રા રાખી અને
 બાકીની કૌતસને આપી આપી કૌતસ બાકી રહેલી મુદ્રાઓ રઘુરાજ
 પાસે પાછી લઈ ગયો, પરંતુ તેણે તે લીધી નહિ આખરે તે જ
 આપટાના અને શમીના ઝાડ નીચે તે મુદ્રાઓનો ઢગલો કરીને
 લોકોને તે લઈ જવા કૌતસે કહ્યું લોકોએ અનાયામે મીઠા ત
 થવાની તક બાધીને તે શહેરના સ્ત્રીમાડા હાથરના આપટાના
 અને શમીના ઝાડની પૂજા કરી, જોઈને તેમણે મોતું લૂટ્યું
 અને એકમીઠાને આપીને આનંદ થયો તે દિવસ વિજયા
 દશમીનો હતો તે વખતથી આ ઝાડોડાની પૂજા કરીને સુવર્ણ-
 મુદ્રાને બદલે ઝાડના પાદકા લૂટવાનો રિવાજ પ્રચારમાં આવ્યો
 કે આમ આ તહેવારની ઉત્પત્તિ થઈ

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

✓ દામને દિવસે મપોગને વખતે (અને તે શ્રવણ નક્ષત્રયુક્તો
 હોય તો ઉત્તમ) ઘેર લાથી અથવા ઘોડો હોય તો તેની અને
 છત્ર આમરાદિક રાજમિત્રોની તેમ જ શસ્ત્રો અને વાગોની
 પૂજા કરવી ગામની ખાસ કરીને ધ્યાન બાળુએ ગમીના અને
 આપટાના ઝાડોડાની પૂજા કરી અપરાજિતા સ્ત્રીનું અર્ચન કરવું-
 રાજ્યને દ્વિપાળ અને વાસ્તુદેવતાની પૂજા કરવી ચતુના પૂતળાનું
 શસ્ત્રથી ખડક કરવું મોટા ફાંદામાંથી સીમોદન ઘન કરીને પૂજેલા
 શમીના અથવા આપટાના મૂળમાંથી માટી અને અક્ષત
 સહિત વાજતે ગાજતે ઘેર પાછા આવવું સ્ત્રીઓએ તેમના
 આવાગણ લેવા વસ્ત્રાનકાર પહેરીને પ્રથમીનો દિવસ ખૂબ

આનંદમાં ગાળવેા. તે દિવસે ધૃષ્ટભિત્રો સાથે મિથાજ બોજન કરવું. આસો શુદ્ધ ૧૦, ૧૧ અને ૧૫ ને દિવસે કાર્તિક સ્નાનનો આરંભ કરીને એક મહિના સુધી પરોઢીયામાં બે ધડી રાત રહે ત્યારે હઠીને તીર્થમાં અથવા કુવા ઉપર ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવું તેથી પાપ ધોવાઈ જાય છે એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે.

ચાલુ રૂઢિ

દશેરા શબ્દનો અર્થ દશમો દિવસ એવો થાય છે. તે દિવસે ધટની પાંસે રોપેલા જીવારા દેવીને અને દેવોને અર્પણ કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગોવાળીયાઓ અને બીજા વર્ણના લોકો કાલિનાગ ઉપર બેસાડેલા કૃષ્ણની પૂજા પ્રતિપદાથી દશમી સુધી કરે છે. તેને શિલંગજીનો ઓમ્કાર કહે છે. ઉપર જણાવેલ નવધાન્યના રોપાઓ શિલંગજીની પાધડીમાં તોરણ તરીકે ભરાવે છે. શિલંગજી એ શબ્દ સીમોદ્ધાનનો અપભ્રંશ છે. તે દિવસે ઘણે ઠેકાણે પાડા અને બકરાનો બલિ આપવાનો રિવાજ છે. જુદી જુદી પ્રાણિરક્ષક સંસ્થાઓ તરફથી આ હિંસાનો રિવાજ અટકાવવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે અને કેટલાંએક દેશી રાજ્યોની સહાનુભૂતિથી તેમને તે કાર્યમાં યશ મળતો જાય છે. પાડાનો બલિ આપીને તેને ગામના સીમાડા ઉપર દાટવામાં આવે તો તે ગામમાં એક વરસ સુધી રોગ-ચાળો થતો નથી એવી માન્યતા છે. મુખ્યત્વે કરીને ગામના આમદેવતા અને બીજા દેવતાઓનાં મંદિરોમાં શમીની પૂજા કરવામાં આવે છે. પછી તેની એક ડાળ તોડે છે અને તેનાં પાંદડાં, તલના રોપાનાં ફૂલ, બાજરીનાં પાંદડાં અને આપટાનાં પાંદડાં શ્રી ગણપતિને અર્પણ કરવામાં આવે છે. પછી તે પાંદડાં

ગામના સીમાડા ઉપર લઘુ જાય છે અને ત્યાં ગામના લોકો
 તેની લૂંટ કરે છે. દેવની મૂર્તિને શશુગારી પાલખીમાં બેસાડી
 ગામના સીમાડા મુખી ઠાકમાઠથી વાળતે ગાજતે લઘુ જવામાં
 આવે છે. દેવાલયોમાં નૃત્ય, ગાન, દીપોત્સવ વગેરે કરવામાં
 આવે છે અને સૌ નાનાં મોટાં દેવના દર્શન કરવા જાય છે.
 હાલમાં એ દિવસે સંમેલન બરવાની રીત દાખવ થઈ છે
 અને અનેક સંસ્થાની સ્થાપના એ જ મુદ્દત ઉપર કરવામાં
 આવે છે. મરાડાઓ, રજપૂત વગેરે સરદારો અને ગઝાઓ
 તે દિવસે ઘોડાની અને શસ્ત્રની પૂજા કરે છે કેટલાએક દેશી
 રાજ્યોમાં તે દિવસે દરગાહ બરાય છે દશેરાને દિવસે સોના
 તરીકે શમીના અને આપટાનાં પાદડા એકબીજાને આપવાનો
 રિવાજ મુખ્ય ધલાકામાં છે. સતારા તરફ લુવાગ્નાં પાનને
 રૂપા તરીકે અને આપટાના પાનને સોના તરીકે આપવાનો
 રિવાજ છે. મ્દૈસુર અને વડોદરામાં દશેરાનો તહેવાર વધારે
 ઠાઠથી પાળવામાં આવે છે. ત્યાં ગજદરબાર બરાય છે અને દ્વાવ
 તો પ્રદર્શન પણ બરવામાં આવે છે. મ્દૈસુરમાં એ જ વખતે
 સામાજિક, ઔદ્યોગિક અને ખીજ મહત્વના વિષયોની ચર્ચા
 કરવા માટે પરિષદ બરવામાં આવે છે ગુજરાત અને કાઠિયા-
 વાડમાં દશેરાને દિવસે શમીપૂજન કરવાનો રિવાજ છે, પરંતુ
 મહારાષ્ટ્રની માશક “ મોતુ ” (આપટાનાં તથા ખીજડાના
 પાનને દશેરાને દિવસે મોનાની ઉપમા આપે છે) વહેચવાનો
 રિવાજ નથી. તે દિવસે રાખડી છોડી નાખવામાં આવે છે.
 રજપૂત લોકો રાત્રે દિલ્લાનું ગ્લેશ કરનારી દેવીની તે દિવસે
 પૂજા કરે છે. શમીપૂજન પછી બધા રજપૂતો એકઠા થઈ
 બાલા, બરછી વગેરે હથીયારોને સાચમ્મ કરે છે, ઘોડાની

રાવો દોઢતે છે. અને એક દરે કડાઈની લેવારીને બેઠાવા કરે
 છે. કેટલાએક આસ્તિકાંદિનું લોકેમાં ચસીની ઇપૂર્ણ કરી શિર
 પાછા આવતી વિખતે જાડના મૂળ પ્રાચેની માટી, પાંદડાં, સોપારી
 અને જીવરિં સાથે લઈ આવે છે. અને એ બધાનો એક જોળા
 કરી બ્રવાસ વખતે સાથે રાખે છે. તેથી વિદ્યેનું જે છે એવા
 તેમની માન્યતા છે. બહેની જીવારો પાંદડીમાં ભરાવવાનો ચાલ
 બહુ ઠેકાણે બેવીમાં આવે છે.

શ્રી રામજીને વિજ્યાદશમીનાં સુમહર્ત ઉપર લોકાધિપતિ
 રાવણ સાથે યુદ્ધ કરવા માટે દક્ષિણ દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું
 અને તે લડાઈમાં તેમને યશ મળ્યો. રામ માટે અત્યંત પૂજ્યબુદ્ધિ
 ધરાવનારા રજપૂતો દશેરાના શુભ સુહર્તો મોતાના શત્રુઓ ઉપર
 ચડાઈ કરતા. મરાડાઓ પણ તેને લશ્કરી તહેવાર માનીને
 ખીજના મુલક પર ચડાઈ કરવા માટે તે જ દિવસે પ્રસ્થાન
 કરતા અને ચોખ્ખતાનુસાર બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કરતા. હાલ પણ
 કેટલાએક રજપૂત દેશી રાજાઓ અને સરદારો મોટા દમામથી
 દશેરાને દિવસે સીમોલ્લંઘન કરીને લડાઈનો કાઢે બતાવે છે.
 ખેશાઓ પોતાના આશ્રિત સંસ્થાનિકોને દશેરાને દિવસે દરબાર
 ભરીને માનનો પોષાક આપતા. ખેશાઓના રોજ્ય પછી બ્રિટિશ
 રેસિડેન્ટ અધિસ્તન માલકમ વગેરેએ પણ તે જ રિવાજ આણ
 રાખ્યો હતો. વિઠોરીયા મહારાણીના રાજ્યમાં દશેરાના
 દરબારનો સમાવેશ અંગ્રેજ વર્ષારંભને દિવસે પૂનામાં દક્ષિણની
 સરદારોના એજન્ટ તરફથી ભરાતા દરબારમાં થયેલો છે, અને
 સ્વરાજ્યના દિવસોમાં દશેરાને દિવસે જાગીરા અને મોટી
 મોટી પદવીઓ અપાતી તેને બદલે હવે વાઘસરાય તરફથી

અંગ્રેજી સ્થાપનાને દિવસે સન્માનાયે ખિતાબોતી ખેરાલ આપવામાં
આવે છે તે જ દિવસે લાહોર અને બીજાં ઠેકાણે

રામલીલા

નામનો મોટો ઝાગજાગ થાય છે તાડના ઝાડ નેટવેા ઉચે
રાવણ તૈયાર કરીને તેનાથી ઝાઝી ઉચોઈના ખીજ રાક્ષસો
ગામના મેટા મેદાનમાં ઉભા કરવામાં આવે છે દરેક મહોલા
તગ્મથી એકે એ રાક્ષસો તે ઠેકાણે ઉભા કરવામાં આવે છે.
તે રાક્ષસો કાગળના બનાવેલા અને પૌવા હોય છે અને
તેની અંદર દારૂ ભરી મુકે છે સુદર છોકરાઓને રામ
લક્ષ્મણના વેશ પહેરાવી ખૂબ હાડમોડથી તે ઠેકાણે લઈ
આવે છે. જૂતા પિચારના ભારિક હિન્દુઓને જ્યારે આ
વેધારી દશરથપુત્રોને નમસ્કાર કરતા નેહ્યે છીરે ત્યારે
રામ જેવી પ્રાચીન વિભૂતિ માટે હિન્દુઓના અત કરણમાં
કેટલો પ્રેમ છે તે જણાઈ આવે છે રાક્ષસોના મોટા
અગડબજ દારૂના ગાડામાં લોની જે ઠેકાણે ઉભા કરવામાં
આવે છે તે ઠેકાણે જ્યારે રામ આવી પહોંચે છે ત્યારે
લકાનગરીના રક્ષણ માટે પાતાના મત્રીમંડળની જાણ કે
મલાહ લેતો હોય એના રાવણની આસપાસ ભેગા થયેલા
આશરે સાડ સિતેર લગ્ગર લોકો એકદમ જયધોષ કરે છે.
લકાનગરીની (દારૂખાનાથી ભરી) નગના પણ ઘણી જોવા-
લાયક હોય છે. કાથીબકતોએ દારૂલો કાનીમાંતાનો વધોડો
તે જ વખતે ત્યાં આવે છે રાત પડતા જ બને પક્ષો
તરફથી બાણ છુટવા લાગે છે, અને આતરે એક દલાકમાં
લકાનગરી અને રાક્ષસો બળાને ખાખ થઈ જાય છે.
રાક્ષસો બળવા લાગે કે તરત તેમાંથી મેંકડો જાતના ચકો,

ક્રુલો વગેરે સળગીને તોપોની માફક ધડાધડ અવાજ થાય છે. દરીરા પછી જે દિવસે ભરતભેટને સમારંભ પાલુ જોવા જોવો થાય છે. આ ઓગસ્ટ ઉપરથી રામચરિત્રની માહિતી નાનાં મોટાંઓ સર્વેને મળે છે. આવી જતના રામલીલાના અને ખીજા ઉત્સવો મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતમાં ચાલુ થાય તો કેવું સાઈ? ચાલુ જમાનાના લોકોને પૌરાણિક કથાઓમા રસ પડતો નથી, તેથી પહેલાંની માફક રામાયણ મહાભારતની રમતો બંધ પડી છે અને બીજા ચમ્પાવલા ખેતો રંગભૂમિ ઉપર જોવાની રાક્ષસી મહત્ત્વાકાંક્ષા લોકોમાં ઉત્પન્ન થઈ છે.

શમી અને મંદાર

ની કથા ગણેશપુરાણના ક્રીડાકાંડમાં આપેલી છે. તે એવી છે કે એક વખતે માલવ દેશમાં ઔર્વ નામનો એક મહાશાની અને તપોનિષ્ઠ ઋષિ રહેતો હતો. તે યોગસામર્થ્યથી ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેતો. તેને શમી નામની એક સુંદર કન્યા હતી. ધૌમ્ય ઋષિના છોકરા મંદાર સાથે તેનું લગ્ન થયું હતું. શમી અને મંદાર તરણુ અવસ્થામાં આવ્યાં ત્યારે તેઓ એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યાં. એક દિવસે તે બન્ને જણાં તેમના ગુરુ શૌનકને ઘેર જતાં હતાં એટલામાં રસ્તામાં તેમણે મહાગાણપત્ય બ્રહ્મું આશ્રમ જોયો.

માટે તેની પ્રાર્થના કરી. પરંતુ પોતાનો પરમ ભક્ત શું નાખુશ કરવાનું ગણપતિને - ગમ્યું નહિ, - તેથી ગણપતિએ એવો વર આપ્યો કે શમી અને મંદારનું મહત્ત્વ ત્રણે સોદ્ધમાં વધશે અને લોકો તેમની પૂજા કરશે. શૈતનકે તેથી સંતુષ્ટ થયો. પરંતુ ઔર્વ ઋષિએ અમિરૂપે શમી વૃક્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. શમીની સમિધા હોમને માટે અત્યંત આવરયક ગણાય છે. તેના ધર્પણથી અગ્નિ* ઉત્પન્ન થાય છે. શમી પુષ્પ અને મંદાર પુષ્પથી શંકર સંતુષ્ટ થાય છે એમ માનવામાં આવે છે. ખીજ એક કથા એવી પણ છે કે ન્યારે પાડવો વિરાટનગરી (વાઘ ક્ષેત્ર) માં તેરમું વર્ષ અજ્ઞાતવાસમાં રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે જુદો જુદો વેપ પહેરી પોતાના શસ્ત્રો શમીના ઝાડ ઉપર ટીંગાડી દીધાં હતા.

પ્રાચીન કાળના ખેતીના ઉત્સવનું રૂપાંતર દશેરામાં થયું હશે એમ જણાય છે. ઉપર આપેલી કથાઓમાંની સર્વગ્રાંતની (રઘુરાજની) કથા ખરી રીતે ઐતિહાસિક નથી. રઘુરાજ એ નિઃસંશય ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતા. જો હિંદુ અને કુબેરને દેવતા માનીએ તો રઘુએ હિંદુ પર ચડાઈ કરી એ વાત તદ્દન અસંભવિત લાગે છે. તેનો વાસ્તવિક અર્થ એવો લાગે છે કે હિંદુ જળનો વર્ષાવ કરતાં જ એમર સમૃદ્ધિ થઈ અને લોકો મુસંપન્ન થયા. સુવર્ણનું આધિપત્ય પુરાણકારોએ કુબેરને આપ્યું છે તેથી તેનું નામ આ કથામાં આવેલું હશે. ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું

* શમી વૃક્ષના લાકડાનું ધર્પણ કરવાથી અગ્નિ પેદા થાય છે તેથી ઋષિએ તેનો ઉપયોગ અગ્નિ સજ્જાવવા માટે કરવા લાગ્યો, અને તેથી જ શમીની સમિધા પવિત્ર માનવામાં આવી. ઔર્વ ઋષિએ આ શોધ કરી તેથી ઉપલી કથા રચવામાં આવી હશે.

વર્ણન કરવા માટે કેટલાએક અલૌકિક, અમલકારોના ઉમેરો કરવાની વૃત્તિ આપણા પુરાણકારોમાં હતી, તેની સાક્ષી 'અવિધ્યપુરાણ' જેવા ગ્રંથ આપે છે. આ પુરાણોમાં પૃથ્વીરાજ, તૈમુરલંગ, મહમ્મદ ઘેરી વગેરેની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ આપેલી છે. પણ તે અમલકાર અને અતિશયોક્તિથી પૂર્ણ છે. જે વ્યક્તિઓના સંવાદ રૂપે તે આપેલી છે.

ઉપલી વાત ઉપરથી અસહનના ક્ષત્રિય લોકો જીતમાં આણેલું સોનું પોતાના શત્રુ ઉપર હુમલો કરતી વખતે સૈન્યને ઉત્કેરવા માટે તેની પાસે લૂંટાવતા હશે એવું અનુમાન કાઢી શકાય. ખેતરનો પાક ઘેર લાવવાનો દિવસ પણ દશેરા હશે. નવરાત્રમાં નવ ધાન્ય વાવી છેવટને દિવસે તે દેવને અર્પણ કરે છે એ આનો પુરાવો છે. કેટલાએક લોકો ખેતરમાંથી પાકેલાં અનાજનાં હુંડાં લાવી નવમીને દિવસે તેની પૂજા કરે છે, અને ઘરને આગલે બારણે ટીંગાડે છે. ઘરમાં વપરાતાં વાસણો, ખાંડણી, સાંબેલું વગેરેને ધાન્યનાં કણસલાં બાંધવાનો રિવાજ કોંકણમાં છે. મકરસંક્રાંતને વખતે આવો વિધિ ઘણે ભાગે બંગાળના કેટલાએક ભાગોમાં કરવામાં આવે છે. તે વખતે સ્ત્રીઓ અનાજના કોઠારને ઘાસની પુળાઓ બાંધે છે, અને બાંધતી વખતે 'બાવન પૌટી' એમ કહે છે. તેનો અર્થ, 'બાવન ગાંધું થાઓ' એવો છે. તેમના આ વિધિને 'બાવન બંધન' કહે છે. તેથી આખું વરસ સમૃદ્ધિમાં જાય છે એવી માન્યતા છે. જુના વંખતમાં રામીના ઝાડ નીચે નવાં અનાજનો દગલો કરીને ત્યાંથી તે ઘેર લઈ આવનાં હશે એવું જણાય છે. દશેરા એ કેવળ

કૃષિવિધયક ઉત્સવ

હોયો નેધર્યે એવું કેટલીએક વાતો ઉપગ્યા જણાય છે જગવેદમા
નાયે પ્રભાણે ક્ષેત્રપતિ દેવતાની પ્રાર્થના કરેલી છે —

ક્ષેત્રસ્ય પતિના વય દિતેનેવ જયામસિ ।

મામશ્વ પૌષયિન્ત્વાસ નો મૃઢાતીદશે ॥ ૧ ॥

શુન વાદા શુન નર શુન કૃપતુ લાઘ્વમ્ ।

શુનં વરત્રા ચખ્યન્તા શુનમઘ્નામુદિત્ગય ॥ ૪ ॥

ભર્વાંચી સુભગે ભવ સ્ત્રીતે વન્દામદે ત્વા ।

યયા ન સુભગાસસિ યયા ન મુકલાસસિ ॥ ૬ ॥

(મઢઢ ૪—સૂક્ત ૫૮)

અર્થ — હિતકર્તાએ સહાય કર્યા મુજબ ક્ષેત્રપતિની મદદથી
અમે ધેતુ અને અશ્વને પોષક એવું અનાજ છતી લાવીશું
તે ક્ષેત્રપતિ અમારા જેવા ઉપર પશુદયા કરશે (૧) બળદ
આનદથી, હોદ્દા હિત્તાદથી અને હળ ઉત્તમ રીતે જમીન
ખેડે તેવું થાઓ. નેતર મજાનુત બાંધત્રા દો સુખપ્રાપ્તિ થાય
એવી રીતે તારૂં હળ ચલાવ (૪) બાગ્યશાસિની સીતા,
અહીં આવ, અમે તને વદન કરીએ છીએ, કારણકે
તેમોઠરવાથી તું અમારી બાગ્યવિધાત્રી બને; હે—અમાગ
હેતુઓ સરળ કરનારી બને છે (૬) (આ મુક્તમાની
સીતા એ કૃષિદેવી છે.) શાસ્ત્રમાં દશમીને દિવસે જે
અપરાજિતા નામની દેવીની પૂજા કરવાનું કહેલું છે તે ક્ષેત્ર-
પતિ સીતાદેવી-હોદ્દા નેધર્યે એવું દેખાય છે કાળે કરીને કાત્રિય
તેજનું અને તે તેજનુદ્ધિનું કાગ્ધુ જે શક્તિ તેની પૂજનું
મોદાત્મ્ય વધેનું ગયું. તે જ પ્રભાણે આ સમૃદ્ધિદાયી દેવતાને

અપરાજિતા માનવામાં આવી હશે એવું લાગે છે. તે ઉપરાંત ઇન્દ્રની આરાધના પણ તે મૂક્તમાં કરેલી છે. આ દેશમાં કૃષિ વિષયક પદાર્થોને, કૃષિકર્મ વગેરેને પ્રાચીન કાળથી બહુ માન આપવામાં આવેલું છે. ધાન્યની સમૃદ્ધિનો આધાર ઇશ્વરની ઇચ્છા ઉપર છે એમ માનીને તેની કૃપા મેળવવા માટે રાજા અને પ્રજા બહુ ચત્ન કરતાં હતાં. ધાન્યને ધન અથવા લક્ષ્મી સમજીને તે તૈયાર થાય ત્યારે રાજાઓ શત્રુથી તેનું રક્ષણ કરતા હતા. વર્ષાકાળ પૂરો થતાં જ પ્રજા સાથે ગામના સીમાડા સુધી જઈને નવું ધાન્ય દરબારી હાડમાઈથી ઘેર લઈ આવતા. દશેરા એ કૃષિવિષયક એકાન્તવનું રૂપાંતર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. આનંદે અઢી ત્રણ લગ્નને વર્ષ પહેલાં અસ્તિત્વમાં આવેલા આ તહેવારનું આવું રૂપાંતર થાય તેમાં નવાઈ નથી. આજે આટલા વખત સુધી આ તહેવાર ટકી રહ્યો એ ઉપરથી જ તેની ઉપયુક્તતા અને આપણા લોકોની પુરાણપ્રિયતા જણાઈ આવશે. ચીન દેશ પણ હિન્દુસ્તાનની મારફત જ પેતી ઉપર આધાર રાખનારો હોવાથી ત્યાં રાજાને હાથે સુમુહૂર્ત ઉપર ખેતરમાં હજી ચલાવવાનો સમારંભ બપોરથી કરવામાં આવતો. તે વખતે રાજપુત્ર અને પ્રધાન પણ ખેતર ખેડવાનો વિધિ કરતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં Harvest Home નામના તહેવારને દિવસે ટેટલાએક પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય લોકો નવું અનાજ ઘેર લઈ આવતા અને આજે પણ તેમ કરે છે.

હેતુ અને યોધ

હાલમાં દશેરાનું મહત્ત્વ યમીનાં અને આપટાનાં પાંદડાં આપવામાં જ સમાયેલું છે. જૂના વખતમાં જે ખેતીમાં મોટાઈ મનાઈ અને 'ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ નોકરી'

એ કહેવન પ્રચારમા આવી તે ખેતી અજાની, આજસુ અને
 ફીન દગામા દિવસ ગુજ્જનારા લોકોના હાથમા મુઠી આપણે
 પોતે કનિઠને જ શ્રેષ્ઠ માની બેઠા છીએ. ખીજા દેશના લોકોએ
 સગવડતી અને મીતાને પ્રમત્ત કરીને પોતાના ડગગમા ગણેવી
 છે અને તેમના આશીર્વાદની મદદથી ધાન્ય અને ધનની સમૃદ્ધિ
 તેઓ માધી લે છે ખેડૂતવર્ગની સ્થિતિ દિવસે દિવસે સુધગતી
 જાય છે અને તેમના દેશના દાગિશ્વરનો નાગ થતો જાય છે.
 લક્ષ્મીનો વરદ હસ્ત તેમના માથા ઉપર દાયમનો છે એમ આપણે
 નેહ્યે છીએ. આપણે માત્ર રૂપમડૂકવત ગેરમા પોતાને કૃતાર્થ
 માનીએ છીએ દ્રવ્યોત્પાદક ઉદ્યોગ વિશે આપણને આજ નથી. કર્મ-
 યુગનો પ્રારભ થઇ ગયો છે અને પગ્દેશી લોકો પોતાના શિક્ષણ અને
 પોતાના દટાતથી આપણને જગૃત કરે છે છતાં આપણે દલિ-
 યુગના રોદણા ગુલામા જ આયુષ્ય ખર્ચી નાખીએ છીએ અસ્પૃ-
 સ્યતાના ભયાનક પર્વતો, ગદ, મતમર, મનભેદ, ઉચ્ચનીચભાવ
 અને દાગિશ્વ જેવી દિવાયો આપણા હાથે જ પોતાની આસપાસ
 ગચીને કેદખાનાના કેદીઓની માફક આપણે હીન સ્થિતિમા
 પડેલા છીએ. આ મર્વ સીમાઓનું ઉચ્ચ રત કરીને જે દિવસે
 આપણે બહાર પડીશું તે દિવસ આપટાના અને ગમીના
 પાદડાને બદલે ખરૂં સોનું આપણુ હાથમા આવશે તે સીમો-
 વ્ય રતનો દિવસ પવિત્ર દશેરા હશે એમા મનદેહ નથી મીમા
 ભદ્ર'ન કરી એટલે એક પગલુ આગળ વધવું. જેમને પોતાની
 ઉન્નતિ સાધી હોય તેમણે જે મહાત્માઓની સૂચનાથી આ
 મીમોદય'નનો દિવસ અગ્નિતત્વમા આવ્યો તેમને માટે આદર
 દર્શાવેા નેહ્યે અને દરેક જગને દિવસ સગવડતી અને
 મીતાનો કૃપાપ્રમાદ મેળવવાનો નિશ્ચય કરવો નેહ્યે.

દીવાળી

આસો વદ ૧૩થી કારતક શુદ્ધ ૨ સુધી આખા હિન્દુ-સ્તાનમાં જે ઉત્સવ મોટા ઠાકમાઠથી પાળવામાં આવે છે, તે દીપાવલિ અથવા દીવાળીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. યાજ્ઞોક્ત રીતે જોતાં દીવાળીનો તહેવાર ત્રણ દિવસનો છે. તોપણ અલિપ્રતિપદા અને ચમદ્વિતીયાની ગણતરી પણ આ તહેવારમાં કરેલી છે. આ પાંચે દિવસનાં નામ જુદાં જુદાં છે અને દરેક દિવસે અમુક નિશ્ચિત ધર્મવિધિ કરવામાં આવે છે. પહેલો દિવસ

ધનતેરશ

ના નામથી ઓળખાય છે. આ તહેવાર વિગે પુરાણમાં એક વિચિત્ર કથા છે કે પ્રાણીમાત્રના જીવનની મુદત પૂરી થતાં જ તેમનો પ્રાણ દરણુ દરનાશ યુગે એક વખત પોતાના સેવકોને પૂછ્યું: “ચમપાશ નાંખીને પ્રાણદરણુ કરતી વખતે તમને દોષને માટે દયા કપજી હતી?” સેવકોએ કહ્યું: “એક વખત હંસ નામનો

રાજા પોતાની રાજધાનીથી બહુ દૂર અરણ્યમાં સિંહારે ગયો હતો. ત્યાંથી તે આરામ લેવા માટે નજીકના દેવરાજના મહેલમાં ગયો. તેણે તેનો આદરસત્કાર કર્યો. દેવરાજને તે વખતે પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ હતી તેથી તે ખૂબ આનંદમાં હતો. તે દિવસ છઠ્ઠીના ઉત્સવ હતો. દેવીએ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને રાજાને કહ્યું: 'આ છોકરો લખને ચોથે દિવસે સર્પદંશથી મરણ પામશે.' રાજાને બહુ દુઃખ થયું અને અપમૃત્યુ ટાળવા માટે તેણે કેટલાય કુપાયો કર્યા. હસેરાજાને પણ આ બવિધ્ય સાંભળીને ખોટું લાગ્યું. દેવરાજના છોકરાનું અપમૃત્યુ ટાળવાનું કામ તેણે માથે લીધું અને યમુના નદીના મધ્ય ભાગમાં એક સુંદર મહેલ બંધાવી તેમાં તે છોકરાને રાખ્યો. ચોખ્ખ વખતે એક સુસ્વરૂપ રાજકન્યા સાથે તેનો વિવાહ થયો. આ સમારંભને ચોથે દિવસે રાજપુત્ર સર્પદંશથી મરણ પામ્યો, ત્યારે તેના પ્રાણ લઈ આવતાં અમને બહુ જ દુઃખ થયું. કારણકે આવા આનંદોત્સવને વખતે આવો દુઃખદાયક બનાવ જોઈને અમને બહુ દયા આવી. આવો પ્રસંગ કોઈના ઉપર પણ ન આવે એવું જો આપ કરશો તો આપનો ધણો ઉપકાર થશે." એવકોનું આ બાપણુ સામળીને યમે કહ્યું: "સેવકો! આશ્વિન વદ ૧૩થી પાંચ દિવસ સુધી દરરોજ સાંજે જે લોકો સર્વ દેહાણે દીપોત્સવ કરશે, તેમનું તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે અપમૃત્યુ થશે નહિ." પણ આ કથા ઉપરથી આ દિવસને ધનતેરસ સાથી કહે છે તેના ખુલાસો થતો નથી. દીવાળીનો આ પહેલો દિવસ છે એટલું જ જણાઈ આવે છે.

નરકચતુર્દશી

દીવાળીનો બીજો દિવસ નરકચતુર્દશીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ભાગવતમાં એવી કથા છે કે પ્રાચીન કાળમાં બૌમાસુર

અથવા નરકાસુર નામનો એક બ્રહ્મવાન અસુર પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ઇંદ્રનું છત્ર, અદિતીનાં કુંડળો અને અમર પર્વત ઉપરનું મણિપર્વ નામનું સ્થાન હરણ કર્યાં. દેવ અને માનવને તે અત્યંત ત્રાસ આપવા લાગ્યો. તેણે અજ્ઞેય ધવાને માટે પોતાની રાજધાનીની આસપાસ પર્વતોના અને શસ્ત્રોના કિલ્લા રચ્યા. તે દુષ્ટ દૈત્ય સ્ત્રીઓને હેરાન કરવા લાગ્યો. સોળ લગ્નર ઉપર રાજકન્યાઓને તેણે કેદખાનામાં પૂરી રાખી અને તેમને પરણવાનો તેણે વિચાર કર્યો. આથી બધે ઢેકાણે હાહાકાર થઈ રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણને આ વાતની ખબર પડતાં જ તેમણે સત્યભામાને સાથે લઈને તે અસુરના કિલ્લા ઉપર હલ્લા કર્યો. નરકાસુરને મારીને સર્વ રાજ્યકન્યાઓને તેમણે મુક્ત કરી અને ઇંદ્રાદિ પાસેથી નરકાસુરે જે ધન હરણ કર્યું હતું તે તેમને પાછું આપ્યું. ચતુર્દશીને દિવસે ઉપકાલને વખતે નરકાસુરનો વધ કરીને તેના લોહીનું તિલક પોતાને ટપાળે કર્યું અને જ્યારે તે ઘેર આવ્યા ત્યારે નદે તેને મંગળરનાન કરાવ્યું. સ્ત્રીઓ ઓવારણાં લઈને આનંદમાં મહાલી. આપ્તુ શહેર આનંદ-હસવમાં મગ્ન થઈ ગયું. આ યુદ્ધના સ્મારક તરીકે નરકચતુર્દશીનો દિવસ દીવાળીમાં મુખ્ય ગણાયો છે. ગુજરાત અને રજપુતાનાના કેટલાએક ભાગમાં તે દિવસે દનુમાનની પૂજા કરવાનો રિવાજ છે.

લક્ષ્મીપૂજન

દીવાળીને ત્રીજે દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. તે વિશે એવી કથા છે કે ગૃતા વખતમાં બળિ નામનો મોટો વૈભવશાળી રાજા હતો. તેણે પોતાની સંપત્તિ અને પરાક્રમથી દેવાદિકોને પણ દારાગૃહમાં પૂરી રાખ્યા. સાદાત્ લક્ષ્મીને પણ બળિના કેદખાનામાં રહેવું પડ્યું. તે વખતે શ્રી વિષ્ણુએ વામનરૂપ

ધારણ કરીને ત્રણ પગલા ભૂમિનું દાન માગવાનો ઢોંગ કર્યો અને આખા વિશ્વ ઉપર પોતાનું પ્રભુત્વ સ્થાપન કર્યું. બધા સાથે લક્ષ્મી પણ સુખે થઈ જાગિને પાતાળમાં પૂરી રાખવામાં આવ્યો. લક્ષ્મીનો એ રીતે અસુગેના હાથમાંથી છટકારો થયે તેથી બધાને આનંદ થયો અને તેનો વાસ દરેકના ઘરમાં ફાયરમનો થાય તે માટે ભક્તિપૂર્વક તેની પૂજા કરવાનો ગિલાજ તે દિવસથી પ્રચારમાં આવ્યો. અમામને દિવસે લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે.

ચાલુ ૩૬

દીવાળીના દિવસોમાં અન્ય ગરબાનું, દીપોત્સવ, ગોક્ષીડન, બાધળીજ વગેરે વિધિ બધે ઠેકાણે રાધતા ઝોઝા પ્રમાણમાં થાય છે. યદિકાર્પણ, યમતર્પણ, ગોવર્ધનપૂજા ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોપાત વિધિ કોઈ કરતું નથી. કનાટકમાં બલિપ્રતિપદાન દિવસે જુદા જુદા પ્રકારની ગમતો ગમગમાં નાના મોટા સર્વે ભાગ લે છે. દક્ષિણ દેશમાં બાધળીનનો તહેવાર ખામ કોઈ પાગતું નથી. લક્ષ્મીપૂજન પણ કોઈ રંગ ઘેર કરતું નથી. યક્ત વેપારી લોકો તે દિવસે પોતાના ચોપડા કાઢીને લક્ષ્મી-સમ્પત્તીનું પૂજન કરે છે. જગાણાની દુર્ગાપૂજનો નોગતાનો ઉત્સવ પૂરો થયા પછી લક્ષ્મીપૂજન કરવામાં આવે છે. મુબજ એ વેપારીનું પ્રસિદ્ધ મથક હોવાથી ત્યાંના વેપારીઓ લક્ષ્મીપૂજનો ખુબ મહત્ત્વ આપે છે. શહેરમાં યટાકીયાનો ફડફડાત જ્યાં ત્યાં સબજાય છે. વિજળીના દિવાઓથી મુગાપુરી તે દિવસ દીપી નીકળે છે. ધનિક વેપારીઓ મુખ્યત્વે કરીને શુભગાનના છ અને તેમના નૂતન વિક્રમ સવત્સરનો આરંભ કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાથી થતો હોવાથી હિમાયના નવા ચોપડાઓનું તેઓ

પૂજન કરે છે. સાથીઓ પૂરી ધરનું આંગણું સુશોભિત કરવાનો ચાલ મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં છે. મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં જુગારને ધાર્મિક ક્રિયા સમજી લઈ તે વડે લક્ષ્મીને પ્રસન્ન કરવા વેપારીઓ મથે છે, અને કોઈ કોઈ વાર આખા વરસની કમાણી ગુમાવી જેસે છે. નીચલા વર્ગની તરુણ સ્ત્રીઓ દીવાળીના દિવસોમાં ગીત ગાતી ગાતી બંધી શેરીઓમાં યરે છે. તે વખતે તેમને ખાવાનું આપવાનો રિવાજ છે. સ્ત્રી પુરુષો માટે દીવાળીના દિવસમાં નવાં વસ્ત્રો લેવાનો દરેક ઘરમાં રિવાજ છે. આ તહેવાર પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓ અને છોકરાંઓને વધારે આનંદદાયી લાગે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં દીવાળીનો તહેવાર મહારાષ્ટ્રની માફક મોટા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવતો નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સવારના પહોરમાં સ્નાન કર્યા પછી સૂંદના લુકાવાળા દવા ખાવાનો રિવાજ છે. કોંકણ અને મહારાષ્ટ્રમાં ધરનાં નાનાં મોટાંઓનાં ઓવારણાં લઈ કોઢીયાં કોઢીને તે ચાટવાનો રિવાજ છે. મદ્રાસમાં હલકા વર્ણના લોકો દીપોત્સવ વગેરે કરે છે. તામીલ અને તેલંગ પ્રાન્તમાં દીવાળીના દિવસે અભ્યંગસ્નાન કરીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી એક ખીજને નીચેના પ્રશ્ન કરે છે:

‘કેમ બાઈ, પવિત્ર ગંગાનું સ્નાન થયું કે?’ ત્યારે ‘હા બાઈ, તમારા આશીર્વાદથી થયું’ એમ સામો માણસ જવાબ આપે છે. તે દેશમાં દીવાળીને દિવસે નવાં વસ્ત્રો નથી વેતા પણ કૃતિકા ઉત્સવને વખતે લે છે. દીવાળીના ઉત્સવની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે અને ક્યારે થઈ તે જરાજર સમજવાને તેનો ખરો

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

વિસ્તારપૂર્વક કહેવાની જરૂર છે. જુદા જુદા ધર્મશાસ્ત્રકારો

અને સૂત્રકારો આ ઉત્સવ વિષે જે લખી ગયા છે તે બધા
 પરથી આશ્વિન પૂર્ણિમાથી તે અમાવાસ્યા સુધીનો વિધિ
 ધર્મસિન્ધુકારે પોતાના ગ્રંથમાં નોંધી રાખ્યો છે. આશ્વિન
 પૂર્ણિમાને દિવસે કોઝગર વ્રત કરીને લક્ષ્મી અને ઇંદ્રની પૂજા
 કરી. નારીયેળનું પાણી આશન કરીને જુગારનો આરંભ કરવો.
 તે દિવસે લક્ષ્મી મંથરાતે ધરમા આવીને કહે છે, “જે ઉઝગરો
 કરીને જુગાર રમે છે તેમને હું ધનવાન કરીશ.” દેવ અને
 પિતરને નારીયેળ, પડંઆ ઇત્યાદિ પદાર્થ ધરીને ભાઈબધો
 સાથે બેસીને તે ખાવા. તે જ દિવસે અશ્વાયુજી કર્મ કરવું.
 આશ્વિન પૂર્ણિમા અથવા અમાસને દિવસે આગ્રયણ કરવું.
 જુદાજુદા નક્ષત્રોને વખતે ભગર, સામેા અને જવનું આગ્રયણ
 કરવું. પહેલું આગ્રયણ શરદ ઋતુમાં કરવું જોઈએ. આગ્રયણ
 કર્યા શિવાય કોઈ પણ નવું ઉત્પન્ન થયેલું ધાન્ય ખાવું નહિ.
 જેઓ ‘જુદું’ આગ્રયણ કરી શકતાં ન હોય તેમણે ઉપર
 જણાવેલાં ત્રણે ધાન્યોનો ‘પુરોડાશ’ કરીને દર્શપૌર્ણિમાને દિવસે
 સ્થાણીપાઠ કરવો. એ જ પૂર્ણિમાને દિવસે જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથવા
 કન્યાને દીવો ઉતારવો. આસો વદ બારસ ‘ગોવત્સ હાદશી’ના
 નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દિવસે વાજરડા સહિત ગાયનું પૂજન
 કરીને તેને અડદ વગેરે અનાજનાં વડા ખવડાવવાં. દેવ, બ્રાહ્મણ,
 ગાય, ઘોડા, જ્યેષ્ઠ, ત્રેષ્ઠ, કનિષ્ઠ એ સર્વેને ધરની સ્ત્રીઓએ
 દીવા ઉતારવા. અપમૃત્યુ ટાળવા માટે ચમપ્રીત્યથે પ્રદોષને
 વખતે ઘર બહાર દીવો કરવો. આસો વદ ચતુર્દશીને
 દિવસે નરકથી ડગ્નારાઓએ તલનું તેલ ચોળીને અબ્ચંગ
 આન કરવું. રાતના છેલ્લા પહોરથી ચંદ્રોદય પછીનો કાળ
 શ્રેષ્ઠ ગણવો. હળથી ખોદી કહાડેલું માટીનું ઢેકું અને અધેડો,

દુધી અને ટાંડળાની ડાખળાઓ. સ્નાન કરતી વખતે ત્રણ વાર શરીર ઉપરથી ફેરવવી. ત્યાર પછી ગંધનું દીલું કરી કાર્તિક સ્નાન કરવું, અને સ્નાન થયા બાદ યમતર્પણ કર. પ્રદોષ વખતે મઠ, તટ, કોટ, બાગ, માર્ગ, ગૌશાળા, અશ્વશાળા, ગજશાળા વગેરે કેટલાં સ્થાનો સ્પર્શિત દીવા કરવા. એ મુજબ ત્રણ દિવસ સુધી દીવા કરવા. તુલા રાત્રીના સૂર્ય થયા બાદ ચતુર્દશી અને અમાસને દિવસે પ્રદોષ વખતે પુરુષોએ હાથમાં બળતા કાકડા (ઉલ્કાદર્શન) લઈને પિતરોને માર્ગ બતાવવો. મઠી અમાસને દિવસે પ્રાતઃકાળમાં તેલ ચોળીને અભ્યંગ સ્નાન કરી દેવની પૂજા પૂરી થયા પછી બપોરને વખતે પાર્વણ શ્રાદ્ધ કરવું. પ્રદોષ સમયે દીવા સળગાવવા. ઉલ્કાદર્શન અને લક્ષ્મીપૂજન વગેરે કર્યા પછી ભોજન કરવું. બાળકો, વૃદ્ધ, અને રોગી સિવાય બીજાઓએ દિવસના ભોજન કરવું નહિ. આશ્વિન વદ ચતુર્દશી, અમાવાસ્યા અને કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાના ત્રણ દિવસોને દીપાવલિ કહે છે. અમાવાસ્યાને દિવસે મધ્ય રાત્રિને વખતે સ્ત્રીઓએ પોતપોતાના ઘર સામેના આંગૂળામાંથી અલક્ષ્મીને હાંકી કાઢવી.

ગુજરાતમાં અમાસને દિવસે મહાકાંળા, મહાલક્ષ્મી અને મહાસરસ્વતીની પૂજા કરવામાં આવે છે. આ પૂજનમાં શાહીના ખડીયો એ મહાકાંળા, રૂપીયો એ મહાલક્ષ્મી અને ચોપડા એ મહાસરસ્વતી મનાય છે. આ પૂજનને ચોપડાપૂજન કહે છે. ધનનેરસને દિવસે ધનનું પૂજન કરવામાં આવે છે.

, ધરનો કચરો અરણોદય પહેલાં રૂસ્તા ઉપર દરજાન આગળથી ખૂમ પાડતા જનારા લગીયાના શરીર ઉપર ફેંકવાનો કેટલોક કેસો રિવાજ છે. આ વિધિ ચૈત્રીરસ માનનારાઓ હોળાને બીજે દિવસે પેરાંદીયામાં કરે છે. આ રિવાજ દર્નાટકમાં જોવામાં આવે છે.

દીવાળીનું પ્રાચીનત્વ

દીવાળીનો તહેવાર પ્રચારમાં ક્યારે આવ્યો તે અજ્ઞાત નથી, તોપણ તેને આવું સ્વરૂપ પૌરાણિક કાળમાં પ્રાપ્ત થયું એ નિર્નિવાદ છે. કાળથી કે પુરાણમાં કહીને કેટલીએક કથાઓ માટે તેનો સંબંધ જોડેતો દેખાય છે અગીયારમાં સદ્કામાં પ્રસિદ્ધ આશ્વિનની ઉર્ષ અથવા રતન-પીરનો એક વિદ્વાન ગદ્ય-લિપિ-સુસ્તાનમાં આવ્યો હતો તે વખતના હિન્દુ લોકોના આચારવિચારોનું તેમજ ગૃહકીર્તિ અને સામાજિક સ્થિતિનું તેણે જે અતિદાસિક વિવેચન કરેલું છે, તે ઉપરથી દીવાળીનો તહેવાર તે વખતે હાલની માફક જ પાળવામાં આવતો એવું દેખાય છે અથવા આવરે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં હમણાની માફક દીવાળીનો તહેવાર લોકો પાળતા હતા પૌરાણિક કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુનું મહત્ત્વ વધ્યા પછી તેમના ઉપાસકોએ તેમના પ્રિય દેવ માટે અનેક કથાઓ ગવી અને પૂર્વકાળથી આવતા આવેલા ધર્મશાસ્ત્રોના નિધિનો અને તહેવારોનો સંબંધ તે દેવા સાથે જોડ્યા તેને લીધે દીવાળી એ વિષ્ણુના અનાર શ્રીકૃષ્ણની પ્રીત્યર્પે છે એવું ગાનવામાં આવ્યું કૃષ્ણને માટે જન્મ જન્મ પ્રત્યક્ષુદ્ધિ વધતી ગઈ તેમ તેમ કૃષ્ણચરિત્રમાં અનેક અદ્ભુત કથાઓનો મમારેગ કરવામાં આવ્યો. આપણે આ પારાણિક કાળની પાઠ્ય ગ્રંથને વેદ અને ઉપનિષદકાળ પછીના મૂલકાળમાં (૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાની) સામાજિક સ્થિતિનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરીશું તો એવું જણાશે કે તે વખતે પ્રચલિત અનેક ગૃહ સંસ્કારોનું રૂપાંતર થઈને હાલના કેળાએક તહેવારો પ્રચારમાં આવ્યા છે તે વખતે દરેક ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષ વર્ષમાંથી સાત પાકે કરતો હતો. એ યગ કરવાનો

વિધિ પણ સુલભ હતો તેથી તેમાં વધારે ખર્ચ અથવા ત્રાસ થતો નહોતો. દાન ધર્મ કરવાં, અગ્નિ પ્રદીપ કરીને પાકાહુતિ આપવી અથવા સત્પાત્ર, વિદ્વાન બ્રાહ્મણોને અન્નવસ્ત્ર આપવાં એની ગણતરી પાક્યગ્રમાં થતી. ૧ અષ્ટક, ૨ પાર્વણ, ૩ શ્રાદ્ધ, ૪ શ્રાવણી, ૫ આમયણ, ૬ ચૈત્રી અને ૭ આશ્વયુજ એવા સાત પાક્યગ્ર દર વર્ષે જુદાજુદા મહિનામાં કરવામાં આવતા. તેમાંથી

પાર્વણ, આશ્વયુજ અને આમયણ

એ ત્રણ પાક્યગ્રનું એકીકરણ અને ઉપાંતર થઈને હાલનો દીવાળીનો ઉત્સવ અસ્તિત્વમાં આવેલો હોય એવું જણાય છે. પ્રાચીન કાળથી આર્યોનાં અંતઃકરણમાં પિતરો માટે આદર અને પ્રેમ હોવાને લીધે દરેક પૂર્ણિમા અને અમાસને દિવસે તેમના પ્રીત્યર્થે પાર્વણ અથવા પિંડપિતૃયગ્ર નામનો પાક્યગ્ર કરવામાં આવતો. તેમાં પણ નવું ધાન્ય ધરમાં લાવતી વખતે જે યગ્ર કરવામાં આવતો તે વિશેષ મહત્વનો હતો. હાલની દીવાળીની ઉત્પત્તિ વિષે આપેલી યમની વાત અને તે તહેવાર પછી તરત જ કરવામાં આવતું બાઘબીજ નામનું સ્મારક અને બીજાં શાસ્ત્રોકત કૃત્યોનો સંબંધ પિતરોના રક્ષક યમ સાથે છે. પિતરોના ઉદ્ધાર માટે દીપોત્સવ, અધિકારાનુરૂપ સવ્યાસપત્રચથી યમતર્પણ કરવાની આજ્ઞા વગેરે જોતાં આસો વદ ૦)) ને દિવસે પાર્વણ નામનો પાક્યગ્ર—અને તે પણ મોટા. ઉત્સાહપૂર્વક—કરવાનો ચાલ જૂનો વખતમાં રૂઢ થયો હતો એ સિદ્ધ થાય છે.

પૌરાણિક કાળમાં યમની જૂની કલ્પનાનો નાશ થયો. અને તેને જુદું અને ભયંકર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. વેદકાળમાં તે

નરકનો ધણી નહોતો, પણ સ્વર્ગમાના એક મુખ્ય દેવ તરીકે તેને માન આપવામાં આવતું. તે સત્કર્મો કરનારને ગતિ આપનારો અને સજ્જનોનો સહાયકત છે એ પ્રમાણે તેનાં સ્તોત્રો ઋગ્વેદમાં ગાયેલા જોવામાં આવે છે. ૧૦-૧૬-૧

પુરાણમાં યમને સૂર્યપુત્ર કહેલો છે. સૂર્યની ગતિ સાથે મનુષ્ય માત્રનું આયુષ્ય ક્ષીણ થતુ જાય છે. અર્થાત્ મૃત્યુના દિવસ સમીપ લાવનાર દેવનેજ તે સૂર્યપુત્ર એમ માનવામાં આવ્યું છે તેમા નવાઈ નથી. વૈવસ્વત (આકાશ) એ પિતા અને શરણુ (અરુણોદય) એ માતા; એમને પેટે યમ જન્મ્યો એમ ઋગ્વેદ કહે છે. યમની ભગિની યમીનો ઉલ્લેખ પણ તેમા કરેલો છે, અને યમ તથા યમીની વચ્ચે અત્યંત પ્રેમ હતો એવું દર્શાવેલું છે. તેમને માટે કરેલું વિવેચન વાંચવામાં આવે તો દિવસ અને રાત્રિને જ યમ અને યમી એવા અલંકારિક નામો આપવામાં આવેલાં હતા એવું દેખાય છે. યમ-દ્વિતીયાના તહેવારને બહુભગિનીના પ્રેમનું સ્મારક ઠરાવતી વખતે પૌરાણિક ગ્રંથકારોએ વેદકાલીન યમ અને યમીની જ દરપનાઓને પ્રગટ સ્વરૂપ આપ્યું એમ સ્પષ્ટ થાય છે. દીવાળીમાં સમાયેલો

બીજો પાક્યજ્ઞવિધિ

અશ્વયુજનો છે. અશ્વયુગ અથવા આશ્વિન મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે તે કરવામાં આવતો. ઋગ્વેદના છઠ્ઠા મંડળમા જે ઉલ્લેખ મળે છે તે ઉપરથી એવું દેખાય છે કે અશ્વયુગ માસની પૂર્ણિમાને દિવસે ઇંદ્રને ખીર અર્પણ કરવામા આવતી. બકરીનું ઘી (આબ્ય) યગમાં રેડીને આશ્વિનઋષ્યમા અશ્વયુગદ્યોતે, પૂર્ણચંદ્રને, શરદઋતુને અને પ્રજાપતિને આહુતિ આપવામાં

આવતી. ગાયોપ્રીત્યર્થ દહીં અને માખણની આહુતિ આપ્યા પછી ગાય અને વારછડાને તે દિવસે રાતે બેગાં રાખવામાં આવતાં આ પુરાતન વિધિની જે માહિતી સાંખ્યાપને આપેલી છે તે ઉપરથી તે કૃષિવિષયક છે એ ચોખ્ખું દેખાય છે. તે જ દિવસે કૃષિની દેવતા સીતા પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કરવામાં આવતો અને નીચેના શબ્દોથી તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવતીઃ “ જેનામાં વેદપ્રણીત અને અલિંગ વૈભવ સર્વદા વાસ કરે છે એવી હિંદુપત્ની સીતાની હું પ્રાર્થના કરું છું. મેં આરંભેલાં સર્વ કાર્યોમાં તે મને મદદ કરે. જેની પાસે અનેક અશ્વ અને અનેક ગાયો છે, જે આનંદનો નિધિ છે, જે સર્વ પ્રાણીમાત્રનું રક્ષણ કરે છે અને જેની પાસે ધાન્યનાં અનેક ખેતરો છે તેની હું યજ્ઞને વખતે પ્રાર્થના કરું છું. તે અવિચલ દેવતા મને કોઈ પણ વખતે એકલો ન મુકે ” (૨-૧૭-૯)

ફરક માત્ર એટલો જ છે કે કૃષિદેવતા સીતાને ઠેકાણે પુરાણ કાળમાં વિષ્ણુપત્ની લક્ષ્મીની સ્થાપના કરવામાં આવી. ધન-ધાન્યની દેવતા તરીકે લક્ષ્મીનું મહત્ત્વ બહુ વધ્યું. જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં લક્ષ્મીનું નામ મળતું નથી. જે પ્રમાણે રૂઝના બચંકર સ્વરૂપ ઉપરથી રુદ્રાણીને બચાનક શક્તિદેવી માનવામાં આવી તે જ પ્રમાણે વિષ્ણુમાં જે સાત્ત્વિક અને મુખદાયક ગુણ હોવાનું પુરાણોમાં કહેલું છે તે ગુણોને જાળે એવી દિવ્ય પત્ની લક્ષ્મી છે એમ દરાવીને તેનામાં સદુથી ઉત્તમ ગુણોની સ્થાપના પુરાણકારોએ કરી. સીતાનું સ્થાન લક્ષ્મીએ લીધા પછી આશ્વિન માસની પૂર્ણિમાને દિવસે લક્ષ્મી-પૂજનનો ઉત્સવ કરવાનું શરૂ થયું. કોઝગરી પૂર્ણિમાના નામથી આ એન્થ્રવ કાલીના તેમજ બીજાં દેવોના દેવાલયોમાં કર-

વામાં આવે છે. દીવાળીનું લક્ષ્મીપૂજન, કેટલેક ઠેકાણે જુગાર
 રમવાની પદ્ધતિ, કોળંગરી પૂર્ણિમાથી પિતરોપ્રીત્યર્થ આકાશ-
 દીવા સળગાવાનો રિવાજ, તે દિવસે નવીન ધાન્યની ખીર
 કરવાની કેદિ, નવી ડાંગરના પૌંઆ ખાવાનો રિવાજ, તે જ
 વખતે નવીન ધાન્યનો સ્થાલીપાક કરવાનો ખંગાળા તરફનો
 રિવાજ, આ ઓચવની સાથે ગોપૂજા અને ગોફીડનવિધિ કરવાની
 પદ્ધતિ વગેરે વસ્તુઓ ધ્યાનમાં લેતાં આશ્ચર્યગી ગૃહ યજ્ઞને
 દીવાળી સાથે જોડવામાં આવેલો છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે.
 પુરાણકાળમાં વેદકાલીન સીતા, ઇંદ્ર વગેરે દેવો ભૂલાઈ ગયા
 અને કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધ્યું. વિષ્ણુનો અવતાર જો કૃષ્ણ તે ઇંદ્રથી પણ
 વેદ છે એમ જતાવવા માટે તેના હાથે ઇંદ્રનો પરાજય થયો
 અને તેજો ટચલી આગળી ઉપર ગોવર્ધન પવત ઊપાડી ગાયો
 અને ગોપીઓનું રક્ષણ કર્યું એમ દર્શાવવામાં આવ્યું. દરેક
 અવતારનો ઉદ્દેશ અસુરોનો સંહાર અને ગોઆહ્વાનનું પ્રતિ-
 પાલન છે. આ વિધાનો સાથે નરકાસુર અને ખીજા દૈત્યોની
 કથાઓ રચવામાં આવી. પુરાણકાળે યમરાજાને સ્વર્ગલોકમાંથી
 નરકલોકમાં લઈ આવ્યા તેને જ પછી નરકાસુર જનાવવામાં
 આવ્યો અને ખીજા દૈત્યોની કથાઓ રચવામાં આવી, અને તેનું
 રહેકાણુ તેના પિતા સૂર્યની ઋશિ તન્દ્ર (પૂર્ણમાં) પ્રાગ્જ્યોતિષપુરમાં
 હોગની કથા રચી. આશ્વિન મહિનામાં આપણા દેશનું
 નૈસર્ગિક સૌંદર્ય અને સાપ્તિક સ્થિતિ સારી હોવાથી આ
 કૃતિવિષયક તહેવાર સર્વ લોકોને આનંદદાયક અને શ્રદ્ધા
 કરવા લાયક લાગ્યો. ઘરમાં નવીન ધાન્ય આવ્યા પછી તેની
 અને તે આપવાને સાધનભૂત થયેલા ગોકુળની પૂજા કરવી
 એ પ્રાચીન સાત્ત્વિક આર્યોને ઇચ્છ લાગ્યું. ગાયો અને ગોવા-

જાયા વિધેનાં ઋગ્વેદમાં મળી આવનારાં સૂકતો જોતાં જોધન કેટલું મૂલ્યવાન મનાતું તે જણાઇ આવે છે. દીપોત્સવ, મંગળ-સ્નાન વગેરે ધાર્મિક વિધિઓ પ્રચારમાં આવ્યા તે પણ યોગ્ય જ છે. દીવાળીમાં આગ્રયણ નામના ત્રીજા વિધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. અગ્રહાયન અથવા માર્ગશીર્ષ મહિનાની પૂર્ણિમાને દિવસે

આગ્રયણ (નવાગ્રેષ્ઠિ)

કરવામાં આવતું. માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમાની રાત્રિને સંવત્સરની પત્ની માનીને તેને આહુતિ આપવામાં આવતી. તે વખતે યુગના પંચવાર્ષિક મુદતના પાંચ સંવત્સરે સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદવત્સર, ઇહત્સર અને વત્સરના નામથી સંમોધીને આહુતિ અર્પણ કરવામાં આવતી. અર્થાત સંવત્સરસમાપ્તિનો આ ઓચ્છવ હતો એમ જણાય છે; પરંતુ એ વિષે કાંઈ નક્કી કરી શકાતું નથી, કારણકે ગૃહ્યવિધિમાં ચૈત્રી એ ચૈત્ર મહિનાનો વર્ષનો છેવટનો વિાંધ છે એમ કહેલું છે. તે ઉપરથી ચૈત્ર મહિનો છેવટનો છે એવું કહે છે. જૂના વખતમાં માર્ગશીર્ષ મહિનામાં અનેક ધર્મવિધિ કરવામાં આવતા. મુખ્યત્વે કરીને ઋતુદેવતાને આહુતિ આપવામાં આવતી. ઋતુઓના વર્ણનમાં જોઈએ તો મંદુ અથવા વસંત ઋતુને પહેલી ઋતુ માનેલી છે, અર્થાત ચૈત્ર અને વૈશાખ એ જ મહિના વર્ષારંભના મહિના ગણાવા જોઈએ. પરંતુ ‘રાજા કાલ્કય કારણમ્’ એ ઉક્તિ પ્રમાણે નવીન વર્ષનો દિવસ કાળે કરીને બદલાતો ગયો ને કોઈ વખત ચૈત્ર તો કોઈ વખત વૈશાખ, કોઈ વખત માર્ગશીર્ષ તો કોઈ વખત કાર્તિક માસને સંવત્સરનો પ્રથમનો મહિનો થવાનું

આન મળ્યુ હશે માર્ગશીર્ષની પામેને. કાર્તિક મહિનો વરસને
પહેલો મહિનો છે એવું વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમા લખ્યું છે.

કાર્તિક મહિનાને રાજની આજ્ઞાથી સત્સંગનો પ્રથમ
મહિનો ઠરાવવામા આવ્યો અને તેને નૂતન વર્ષના પ્રારંભનો
દિવસ ગણીને આનંદમા ગાગરાનો રિવાજ પડવાથી દીવાળીને
મહોત્સવનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આશ્વિન માસનો દેવનાઇદ્ય અને
કાર્તિક માસની દેવતા ધાત્રીનું પૂજન આપણા પૂર્વજો તે તે
મહનામા કરતા હતા હજી કાર્તિક મહિનામા ધાત્રીપૂજનના
નામથી નનમોજન અથવા આવલીમોજન કરામા આવે છે.

હોતું અને બોધ

હિન્દુઓના અનેક તહેવારો છે તેમા દીવાળી જોડો
પવિત્ર અને આનંદદાયક તહેવાર બીજો કોઈ પણ નથી. એ
તહેવારોમા સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકો એ સર્વેને આનંદ
દાય છે. એક બીજાને ત્યાં જવા આવવાની અને ઉપહાર
કરવાની રૂઢિ હોવાને લીધે સમાજમા પ્રેમભાવ વૃદ્ધિગત થઈને
બહુભાવ વધે છે. બાઈમહેનનો પ્રેમ કાયમ રહે એ માટે 'બાઈ
બીજ' કરવાનો જે વિધિ પ્રચારમા આવ્યો છે તે પણ
આર્યોની સાત્ત્વિક વૃત્તિને જોએ તેવો છે. ગોપૂત્રદિથી અસનના
વખતના આર્યોના અત કરણુમાની ગોપાલનની શ્રદ્ધા જણાઈ
આવે છે. કૃષ્ણને ગોપાલ તરીકેનું માન પણ એટલા માટે જ
આપરામા આવે છે. હાલમા સ્થપાયેલી ગોગમથુની સંસ્થાઓ
જનાવરોની સ્થિતિ મુદાગ્વાનો પ્રયત્ન કરે છે. ધુળીયાની
પ્રાણીરક્ષક સંસ્થા, મુનમની ઉવદયાગ્રાનપ્રસાંગ મહાળી અને
તેજ પ્રમાણે બીજો ઠેકાણો મુગા જનાવરોનું રક્ષણ કરવા માટે
સ્થાપવામા આવેલી સંસ્થાઓને પેસાદાર લોકોએ મદદ કરીને

તેમની જનાવર તરફની દયા બતાવી આપી છે, અને તેથી
 તેમને ધન્યવાદ ધોટે છે. તેમની વિનંતિ પર વિચાર કરીને
 કેટલાએક દેશી રાજ્યોએ ધાર્મિક તહેવારોમાં ચનારા પશુવધ
 પણુ બંધ કર્યા છે એ આનંદની વાત છે. દીપોત્સવથી રાત્રિ
 અને દિવસનું અંતર દૂર કરવું એ જ દીવાળીનું મુખ્ય અંગ છે,
 યમ અને યમીની મુલાકાત એટલે રાતના અધારાને દૂર કરીને
 તેને દિવસના જેવી ઉજ્જણી કરવી. અજ્ઞાનનું આવરણુ તે
 અંધકાર છે, તેને દૂર કરી દિવ્ય દ્રષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય એવું કરવું
 એ જ દીવાળીના તહેવારનો ખરેખર ઉદ્દેશ છે.

કારતક મહિનો

કારતક મહિનો અંગ્રેજી નવેમ્બર મહિનાના અરસામાં આવે
 છે. આ મહિનામાં ચાતુર્માસની માફક અનેક પદાર્થો નિર્મિત
 મનાયેલા છે. કાર્તિકસ્નાન કરવું. જ્ઞાન આપનાં, પુરાણ
 શ્રવણ કરવાં, આઠાશ-દીવો સળગાવવો વગેરે વિધિ કહેલા
 છે. આ મહિનામાં પ્રતિપદાને દિવસે બલિદૈત્યની પૂજા, દીપો-
 ત્સવ, ગોકીડા, ગોવર્ધનપૂજા, માર્ગપાલીઅર્ધન, ગજઆઠ
 વગેરે રમતગમત, જુગાર, સ્ત્રીઓએ દાવા ઉતારવા વગેરે
 વિધિઓ કરવા. આ મહિનાના મુખ્ય તહેવાર બલિપ્રતિપદા,
 મમદિતીયા, છત્રસીવિવાહ, ધાત્રીપૂજન અને ત્રિપુરી
 પૂર્ણિમા છે. કારતક શુદ્ધ ૧૧ ને દિવસે વિષ્ણુની નિદ્રા
 પૂરી થાય છે તેથી તે તિથિને બોધિની એકાદશી કહે છે. તે
 દિવસે પંદરપુરમાં મોટી જાત્રા ભરાય છે.

બલિપ્રતિપદા

પ્રજાળ પ્રનાપી દૈત્યાધિપતિ બલિને મ્હાત કરવા સુરોમા શ્રેષ્ઠ વામને બહુ વેળ ધાગણ કર્યો તેનું અંતિદામિક વિવેચન વામન દ્વાદશીના મથાળા નીચે આપેલું છે. વામને ત્રીજું પગલું બલિના ગરન-ઢવર મુકી તેને પાતાળમાં દાખી દેતા પહેલાં બલિની વિનનિયા તેને વરદાન આપ્યું: “જે કે મેં તને પાતાળમાં ક્યો છે, તોપણ તારી બકિતને વશ થઈને હું તને એવું વરદાન આપું છું કે તારું સ્મરણ સર્વત્ર અને ચિરકાલ રહે તેલા માટે કારતક શુદ્ધ પ્રતિપદાને દિવસે તારા નામે લોકો આનંદે સ્વ કરશે. તારી વિનતિને માન આપીને હું એવી આજ્ઞા કરું છું, કે તે વિવેકે કોઈએ સુરાપાન અથવા બીજા અનામાર કરવા નહિ. કાર્તિક શુદ્ધ પ્રતિપદાને બલિપ્રતિપદા માનીને તેની પૂજાઅર્ચા દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ ‘કસ્તી.’ આ પ્રમાણે બલિને આશીર્વાદ આપ્યો તેથી દીવાળી અને બલિપ્રતિપદાને

તહેવાર સાથે કરવાનો રિવજ આ દેશમાં પડ્યો, આ તહેવાર માટે

શાઓકત વિધિ અને રૂઠિ

એવી છે કે ઘરના વચ્ચેના ઓરડામાં બલિ અને તેની પત્ની વિધવાવસીલું ચિત્ર કાઢી તેની પૂજા કરવી. રાત્રે ચતાં જ દીપની આરાધના કરીને આખું નગર શણગારવું. રાત્રે રાજાએ નગરમાં દરબારીઓ સાથે ફરીને શહેરવાસીઓનો વૈભવ જોઈ સંતુષ્ટ થવું. તે દિવસે ગજગ્રાહ (Tug of war) ની રમત રમવી. એક બાંખી લાકડીને દર્ભ વીંટાળી તે દેવધરનાં બારણાં આગળ અથવા ચોરા ઉપર મુકવી. તેના એક છેડા હલકા વર્ણના લોકોએ અને બીજા છેડા ઉંચા વર્ણના લોકોએ પકડવો. બન્ને બાજુની પાછળ બારબાર હાથના અંતર ઉપર એક એક રેપા કરવી પછી બન્ને બાજુએ લાકડીને પોતાની બાજુએ ખેંચવી અને જે પક્ષ તેને બાર હાથ સુધી ખેંચી લઈ જાય તેનો જય થયો એમ માનવું. આ જયચિહ્ન રાજાએ ખાસ જોવું.

તે દિવસે મહારાષ્ટ્રના કેટલાએક ભાગમાં ખેડૂત અને બીજા લોકો છાણની પુતળીઓ તૈયાર કરી જમીન ઉપર મુકે છે. તેમને પાંચ પાંડવ અને કુંતિ કહે છે. તેમની પૂજા કરીને તેમને નવા અન્નનો ચાળ ધરે છે. પછી તે પુતળીઓને છાપરા પર મુકે છે અને પૂર્ણિમાને દિવસે તેમનો દેવતા સળગાવી તેના ઉપર નવા ચોખાની ખીર રાંધે છે. મુંબઈમાં તે દિવસે કેટલાએક ઉંચા વર્ણના લોકોમાં કમાડમાં છાણની જ્વતાવેલી પુતળી મુકી તેના ઉપર દીવા મુકવાનો તથા પાંચ પાંડવ કરવાનો રિવાજ છે.

જુલુષુની સલાહથી ગોવાળીયાઓએ ઇંદ્રનો આગ્રહ ને કરતા
 ગોવર્ધનની ભૂજા કરી. તે પ્રીત્યર્થે હાલ ગોવાળીની પૂજા
 કરવાનો રિવાજ છે ઢોરના શીગડા રંગીને ગેર સગરિ-એ
 અને ડીલ ઉપર લાલ, રંગના ટપકા કરે છે. તેમની પૂજા ક્યાં
 પછી, તેમના આગામી રોટલી અને નારીયેળની કાચલી બાધી
 તેમને દોડાવે છે. કલ્યાણક્રમા તે દિવસે, ગોવાળીયાઓને પૈસા
 આપવાનો રિવાજ છે.

ગુર્જરાતમાં વિક્રમ સંવત અને દક્ષિણ દેશમાં
 શાલિવાહન શક વાલે છે. એમ પાછળ કહેલું જ છે આ
 તરફ કંઈમી અને વૈષ્ણવી લોકો-દારતક મહેનાથી નવું વસ્ત્ર
 ગણે છે જુના વખતમાં ગાયકવાડી ગજ્યમાં સરકાર દરબારમાં
 જઈ મહેનાથી એટલે ચોમાખાની શરૂઆતથી નવું વસ્ત્ર
 ગણવાનો રિવાજ હતો તેને મૃગસાત કહેવામાં આવતું. દેવે
 એ જિવોન મગને જુનાઈની આખરમાં નવું વસ્ત્ર બદલાય છે
 તેપણ મહાગણ રીતે કારતક શુદ્ધ પડવાને વર્ષાગમને
 દિવસ ગણોતે તે પ્રેમપૂર્વક પ્રાગવોમાં આવે છે તે દિવસે
 દોસ્તદારો અને સગાનહાનાઓ એકેબીજને ઘેર મળવા નમ
 છે મહારાષ્ટ્રમાં જેવી રીતે ધરની સામે બધી દારીને પોતી
 પૂજા કરવાનો રિવાજ છે, તેવો રિવાજ ગુર્જરાતમાં નથી. તે
 દિવસે મંદિરોમાં અનકુલ થાય છે. તેમાં સ્વતંત્રતાના
 પંકવાનો, શહેમાં, ભારત ચગેરે બનીથી મેં દારીને તેનું
 મેવેધાખતાવે છે. એ અગસામાં શુર્જરાતમાં નવું અને નાજ
 ચાકતું હેત્વાર્થ પ્રથમ દારીને મેંનેરે બનીથી નો રિવાજ

પડેલો હશે. શ્રીકૃષ્ણે મોવર્ધનનો ઉદ્ધાર કર્યો તે ખાતર આ તહેવાર પાળવામાં આવે છે એમ ગુજરાતમાં મનાય છે. દેવાળીના નવાત્રેદી સાથે અનકુટનો સંબંધ છે એવું કહેવામાં હરકત નથી. કારતક શુદ્ધ પડવાને ગુજરાતમાં 'નર પટોળા' કહે છે.

હેતુ અને યોધ

આ તહેવાર અત્યંત વિશાળ સ્વરૂપનો છે અને પ્રાચીન કાળની રાજ્યનીતિનું શુદ્ધ અને સાંસ્તિક સ્વરૂપ, ધ્યાનમાં રાખવાનું તે એક સાધન છે. રાત્રીનો પરાજય થયા છતાં તેને યોગ્ય માન આપવામાં આવતું અને તેના યોગ્ય ગુણોની કંદર કરી તેને છાજે એવું વર્તન તેની સાથે રાખવામાં આવતું. મહાભારતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જે રાજનીતિ અને રાજકારણની બાબતનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે, તે વાંચીએ છીએ ત્યારે પ્રાચીન આર્ય વીરોએ આ બાબતનો કેટલો બધો ઉડો વિચાર કરેલો હતો તે જણાઈ આવે છે. પ્રજાએ કરેલા ઓચ્છવો અને તહેવારો તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી તે વધારે ઉત્સાહથી થાય એવું કરવામાં પણ રાજાઓ પોતાનો ધર્મ માનતા હતા. હાલ પણ દેશી રાજાઓ મોટા તહેવારોને વખતે પ્રજાજનને જે પોતાના દર્શનનો લાભ આપે છે, એ રિવાજ પ્રાચીન રહિતો છે. ગજગાદની રમત શારીરિક બળ અજમાવવા માટે છે. હલકા અને હિંચા વર્ણના લોકો આ બાબતમાં ક્યાં સુધી બરોબરી કરી શકે છે તે જોવાના હેતુથી તે કરેલો હશે એમ લાગે છે. જે કોઈ વર્ગ નબળો જોવામાં આવે તો તે દૂર કરવાને રાજા તરફથી કાંઈ મંત્ર કરવામાં આવતો કે નહિ તે સમજાવતું નથી. પણ રાજા

તરફથી માન મેળવવા માટે દરેક વર્ણુ પોતાનું શરીરસામર્થ્ય
 વધારવાનો ચત્ન કરતો હતો એમ માનવાને હરકત નથી.
 ચાલુ જમાનામાં સમાજના આગેવાનો તરફથી બહિષ્કૃતિપદા જેવા
 તહેવારોને દિવસે જુદા જુદા મરદાની ખેરોની યોજના કરીને,
 હરિશાષ્ટમાં જય સંપાદન કરનારાઓને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર
 મેળાવડા બરી તેમાં ઇનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે
 તો ઠીક થાય. એકાદો ખેલ રાષ્ટ્રીય હરાવી તેમાં નાનામોટાઓએ
 પ્રાવિણ્ય બતાવવું જોઈએ. એમ કરવાથી ઘણું શાયદો થશે.
 પ્રાચીન કાળમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ પદવીએ પહોંચેલી મસ્લવિધાનો
 જીર્ણોદ્ધાર કરવા તરફ પણ સમાજસુધારકોએ ધ્યાન આપવું
 જોઈએ.

યમદ્વિતીયાં 'અથવા' ભાઈબીજ.

કારતક શુદ્ધ બીજનો દિવસ યમદ્વિતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે દિવસે મૃત્યુદેવ યમરાજ પોતાની બહેન યમુનાને ઘેર ગયા હતા અને તેને વસ્ત્રાલંકાર વગેરે આપી તેને ત્યાં ભોજન કર્યું હતું એવી કથા પુરાણમાં છે. આ દિવસ ભાઈ-બહેનની મુલાકાતનો છે, અને બહેન તે દિવસે ભાઈની પૂજા કરે છે, તેથી તે તહેવારને ભાઈબીજ કહે છે. યમદ્વિતીયા અથવા ભાઈબીજનો પ્રચાર ગુજરાતમાં બહુ નથી. તોપણ કાઠીયાવાડમાં બહેનને ઘેર ભાઈનો જન્મવાનો અને શક્તિ અનુસાર બહેનને કાપડું કરવાનો રિવાજ પડતો જાય છે. શાસ્ત્રકારોએ આ કૌટુંબિક વિધિને ધર્મમાં દાખલ કરી એમ ઠરાવ્યું કે આ તહેવાર પાળવો એ દરેક ભાઈ અને બહેનનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. તે મુજબ સર્વ જગ્યા વર્ણના લોકો એ તહેવાર પાળે છે. સગી બહેન ન હોય તો કાંકણી દીકરી, શ્વસ્ટી દીકરી અથવા

આમની દીકરીને ત્યાં જઈને પણ હેતથી ભોજન બ્રહ્મ કરવાને અને સક્તિ મુજબ તેને દાઢ પણ ભેટ આપવાને દાઢ બૂલવું નથી, તે જોઈને મનેતે અવર્ણનીય આનંદ થાય છે. એક જ માને પોટે, જન્મેલા જે બાળકોની સ્થિતિ ઘણીવાર ભિન્ન હોય છે તેમા પણ ભાઈ અને બહેનની સ્થિતિમાં કોઈ કોઈ વખત જમીન આસમાનનો ફરક હોય છે. ધનકનકના વૈભવથી પિતાના સગાને બૂલી જનાગ બાઈને અથવા બહેનને આ યમદિતિયાનો તહેવાર તેમના કર્તવ્યકર્મની યાદગીરી આપે છે જોકે દીવાળીના દિવસે અનેક સગાઓ હેતથી એકબીજાને મળે છે, તોપણ તે તહેવારોની સાથે આ ભાઈબીજનો દિવસ સ્વતંત્ર રીતે ગોઠવવાની યોજના કરનાગએને ખરેખર ધન્યવાદ ધટે છે. ભાઈઓ ! તમે ગરીબ હો કે તવગર હો, તોપણ તમારે માટે તમારી બહેનના અત કરણમા જે શુદ્ધ પ્રેમ વમે છે તેની તમને દરૂપના પણ થઈ શકે ખરી ?

દીવાળીના મયાળા નીચે યમ અને યમીની માહિતી આપતી વખતે અમે દેશુ છે કે દિવસ અને રાતની મુલાકાતનું વેદગાયકોએ કરેલું એ વર્ણન છે જે વખતે સુચ અસ્ત પામે છે તે વખતે રાત્રિની મુલાકાત લેતી વેળાએ, આકાશમા સૂર્યના મોતેરી કિરણોના તેજથી જે અનુપમ ચિત્ર તૈયાર થાય છે તેનું યથાર્થ વર્ણન આજ સુધી કોઈ કવિ કરી શક્યો નથી અથવા કોઈ ચિત્રકારને પણ તે તતોતત દાઢતાં આવડ્યું નથી બાધુ અને ભગિનીના પ્રેમને વિષે પણ એમ જ છે. તે પ્રેમ અવર્ણનીય છે. તે પ્રેમ અતિ વિશાળ અને અતિ શુદ્ધ છે. જેમના મનમા સદાકાળ તે વમે છે તે જ તેની કિંમત કરી શકે છે, તે જ તેના આનંદનો

તુલસીવિવાહ

હર વરસે કારતક શુદ્ધ બારથને દિવસે તુલસીના વિવાહ કરવામા આવે છે. એ વિષે પદ્મપુરાણમાં એવી કથા છે કે અસલના વખતમાં જલધર નામનો એક મહાપ્રતાપી અને અસાધારણ યોદ્ધો થઇ ગયો. તેણે દેવાને પાદાકાત કર્યા અને પોતાના બાધમધ દૈત્યોને સુખી કર્યા. તેની ઘંટા નામની સ્ત્રી મહાપતિવ્રતા હતી. તેના પુણ્યપ્રતાપે જલધર ત્રિભુવનમા અન્યથ થઇ બેઠો, માટે તેને કૈવી રીતે હરાવવો તેની દેવાને શીકર થઈ. જલધરે ઈંદ્રપુર પર હલ્લો કરી દેવેદ્રને હરાવવાની ઝોળી તૈયારી કરવા માડી, અને દેવ અને દૈત્યોમાં બયંકર યુદ્ધ થયું. એમાં અનેક દેવો મરાયા ત્યારે જલધરને વશ કરવાને શ્રીવિષ્ણુએ એક કપટ રચ્યું. તે જાણતા હતા કે જલધરનું આ અતુલ બળ તેની પત્નીના જનવલ્લભાન પાતિવ્રત્યને જ આભારી હતું. તેથી તેને નષ્ટ

કરવાની તેમણે મુક્તિ કરી. જલધર રણમાં મરણ પામ્યો છે
 એમ બતાવવા ખાતર બે વાંદરાઓ પાસે જલધરના સિર
 અને ધડ જેવા ખરાબર દેખાતા બે અવયવોના ભાગ
 વિધ્યુએ તેની પત્ની આગળ લાવી મુકાવ્યા, ત્યારે વૃંદા દુઃખથી
 વ્યાકુળ થઈને અત્યંત શોક કરવા લાગી. એટલામાં એક કપડી
 સાધુએ સંજીવની મંત્રથી તે જલધરને સંજીવન કર્યો. આ રીતે
 વિધ્યુ જલધરને વેગે સતી વૃંદાની પાસે ઉભા રહ્યા. તે વખતે
 પરમાનંદથી ઘેલી થયેલી વૃંદાએ પોતાનો મૃત પતિ સંજીવન
 થયો એવું માનીને જલધર રૂપી વિધ્યુને આલિંગન આપ્યું.
 આ પ્રમાણે વિધ્યુ તેને ઘેર રહેવા લાગ્યા. વૃંદા ભક્તે અજ્ઞાન
 હતી, પણ તેનું પાતિવ્રત્ય ખરિત તો થયું જ. તેથી જલધર
 ધીમે ધીમે બલહીન થતો ગયો અને છેવટે સંશ્રામમાં પડ્યો.
 કાળે ફરીને વૃંદાને ખરી હકીકત માલમ કપડી, ત્યારે અત્યંત
 ક્રોધથી સંતપ્ત થઈ તેણે વિધ્યુને શાંપ આપ્યો કે તને પણ
 પત્નીને વિયોગ થઈ બે મહિનાની સદાસુસ્તેવાનો વખત આવ્યો.
 રામાવતારમાં પછી તે જ પ્રમાણે થયું. ત્યારબાદ
 અસિની ચિત્તા ખડકીને વૃંદાએ તેમાં પ્રવેશ કર્યો, પોતાના
 કપડાથરણથી; વૃંદા સુખી મહા સાધ્વીનો નાહક નાશ કર્યો
 તેથી વિધ્યુને બહુ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. તેની ચિત્તા પાસે
 તો ઘેલાની માફક ખેંચી રહ્યા. તેનું ઘેલાંપણ દૂર કરવા ખાતર
 પ્રાર્વતીએ અમશાનભૂમિમાં તેની રાખ દુધર, તુગસી, આમળી
 અને આવતીનાં ખીં વાવ્યાં અને તેના જવણું રેણું ઉછેર્યો.
 સેમાંથી વૃક્ષો સર્વ મુળે વૃંદાની વૃક્ષ હોવાથી તે વિધ્યુને
 ખડુ પ્રિય થઈ પડી. પછી વૃંદાએ સ્ત્રિમણી રૂપે અવતાર
 લીધો અને વિધ્યુ કૃષ્ણાક્ષર રૂપે અવતર્યા, ત્યારે તેમની સંયો

તેના અંતરુદ્ધ શુદ્ધ ૧૨ને દિવસે વિવાહ થિયા આ રુકિમણીકૃષ્ણ
વિવાહ દરસાલ અષો હિન્દુઓ ઉજવે છે. ૧

શાસ્ત્રાકર્ત વિધિ અને રૂઢિ

તે દિવસે સર્વ હિન્દુ લોકોમાં તુલસીવિવાહ કરવાનો
રિવાજ છે તુલસીકથાગિત લીપીને સુશોભિત કરે છે અને
તેમાં શેરડી પુરીને આમળા અને લીની આમલી નાખે છે.
વૃદ્ધાવનની આસપાસ શેરડીનો સુશોભિત મડપ તૈયાર
કરવામાં આવે છે રાતના પહેલા પ્રહરમાં બધી પૂજા પૂરી
કરવામાં આવે છે પછી મડપની આસપાસ આરતી,
ત્રીપાગધના, મગવાણકો વગેરે કરવામાં આવે છે અને બેગા
થપેલા લોકોને ધાણી, મમરા, શેરડીની ગડેરી વગેરેનો પ્રસાદ
લેયવામાં આવે છે સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તે જ દિવસે તુલસીને
આગતી ધરે છે ચાતુર્માસમાં હિન્દુ લોકો વિવાહ કરતા
નથી તુલસીવિવાહ અને ચાતુર્માસની શરૂઆતની વચ્ચેના
ગાગામાં જે શુભ મુહૂર્ત આવે છે તે મુહૂર્તે વિવાહ થાય છે
જેને દીકરી ન હોય એવા પૈસાદાર લોકો તે દિવસે કૃષ્ણ-
રુકિમણીનો વિવાહ ખરા લગ્નની માફક ખૂબ ધામધૂમથી કરે છે.
ગુજરાતમાં ધરેધર તુલસીવિવાહ થતા નથી, પણ મન્દિરમાં
અગીયારશને દિવસે થાય છે. કાઠિયાવાડમાં શુદ્ધ ૯-૧૦-૧૧
ને દિવસે સ્ત્રીઓ ઉપવાસ કરે છે અને ગામના એકાદ પ્રસિદ્ધ
ઠેકાણે શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિને સ્થાપી વિવાહનો સમારભ કરે
છે ત્યાં ગામના લોકો પોતાની શક્તિ અનુસાર શેરડી અને
સુદીઓ બેઠ તરીકે મોકલે છે.

તુલસીનું માહાત્મ્ય

હિન્દુ કહેવડાવનાર દરેકના બારણા આગળ તુલસી

આરો હોવાનો જ. પછી તે હવે વૃથાનો ખાણુ હોય કે
 નીચ મનાતો ટડ હોય. તુલસીપૂજન એ હિન્દુધર્મના અનેક
 લક્ષણોમાંનું એક ખાસ લક્ષણ છે. એમ કહેવાને હરકત નથી.
 સ્ત્રીઓ તો તેને સૌભાગ્ય આપનારી અને મહાપતિવ્રતા માને
 છે. તુલસી માટે હિન્દુઓનાં અંતઃકરણમાંનો પૂજ્યભાવ છે
 જ; પણ ખ્રીષ્ટ ધર્મના લોકો પણ તુલસી માટે આદર ધરાવે
 છે. આ બધું જોતાં આ વનરપતિને વિષે દુનિયામાં એટલી
 બધી ભક્તિ કેમ હશે એની નવાઇ ભાગે છે. *અગ્રેષ્ઠ ભાષાના
 કાવ્યમાં તુલસીનો અર્થ પવિત્ર ઝાડ એવો કરવામાં આવેલો
 છે. ગ્રીક ભાષામાં તુલસીને ‘એલિથિફોન’ કહે છે, અને એ
 શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘રાજયોગ’ એવો થાય છે. ફ્રેંચ અને
 જર્મન ભાષામાં તુલસી માટેના શબ્દો ગ્રીક શબ્દોની મારફત
 બહુમાનાર્થી છે. છટાલી અને ગ્રીસ દેશમાં પ્રચીન કાળમાં
 તુલસીમાં કંઈ ખાસ ગુણુહોવાની માન્યતા હતી. તુલસીપત્ર
 ઉપર પકવાનનો ચાળ લાવી મુકવામાં આવે તો સ્ત્રીઓ તેને
 અંડકની નહોતી. તુલસીની નાની ડાંખળીઓ પોનાની સાથે
 મન્દિરમાં લઇ જતી અને ઘેર આવી તેનાં પત્રો બોંય ઉપર
 નાંખતી. એવું કરવાથી નવું વર્ષ હીમેષ્ઠીમે જશે એવું
 સ્ત્રીઓ માનતી.

તુલસીપત્ર ખાવાથી મંદવાડ થતો નથી એવી પણ
 તેમની માન્યતા હતી. તુલસીપત્ર કબાટમાં રાખવાથી આખું વરસ
 હંદર, કંસારી, કીડા વગેરેથી કપડાનો બચાવ થાય છે એમ
 પણ તેઓ માનતી. ખ્રિસ્તની કબર ઉપર તુલસીનો છોડવો
 હવે હવે એવું ખ્રિસ્તીઓ માને છે. પોના ૧૧ પ્રેમીની કબર
 *મિ. કિંગ્ડમ Tale of the Tulsi Plant જુઓ.

પર તુલસીનો છેડા રોપ્યાનો હસ્તેખ એક અગ્રેજી નવલકથામાં આવે છે. તુલસી એટલી પવિત્ર મનાયેલી છે કે દાન આપતી વેળા હિન્દુઓ તુલસીપત્રનો ઉપયોગ કરે છે.

હેતુ અને બોધ

તુલસી સંબંધી વિચાર કરનારા આધુનિક મુશિક્ષિત લોકો અને બીજાઓ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે આ જાડો (વડ, પીપળો, ઉમરો)ની પૂજા અને પ્રદક્ષિણા કરવાનો હેતુ એ છે કે તેમના નિકટ સહવાસથી પૂજા કરનારનું આરોગ્ય વધે છે. ખારણું આગળ પાવેલા એક વેંત જેવડા તુલસીના રોપાની પૂજા કરી તેને પાંચ પ્રદક્ષિણા ફરનાથી આરોગ્ય વધવાનો સબબ નથી એવું કોઈ પણ દ્રવ્યુલ કરશે. તે જ પ્રમાણે તુલસી । એક બે રોપા અગણ્યામાં ઉગાડવાથી આંતુબાંતુની દવા શુદ્ધ થશે અને દુર્દુર્મનું આરોગ્ય સ્વચ્છતા એ પણ સંબંધિત નથી. માટે નવી દૃષ્ટિથી તુલસી માહાત્મ્યનો વિચાર ન કરતા જુની કથા ઉપરથી શો બોધ લઈ શકાય એમ છે તેનો વિચાર કરીએ. વૃદ્ધના પાતિવ્રતને લીધે બલધરને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયું એવું જો દહેતુ છે તેનો અર્થ એટલો જ કે ન પતિપરાયણ હોવાને લીધે તેની સલાહ અને તેની ધીરજથી તે દરેક કાર્યમાં યશ મેળવતો ગયો; પરંતુ વિશ્વના કપટથી તેના સહકારથી વચિત થયો અને તેથી ગણમાં મરાયો કૌટુંબિક તેમજ રાજકારણના કાર્યોમાં પ્રાચીન કાળની સ્ત્રીઓ પોતાના પતિને મદદ કરતી કૈકેયી અને સત્યબામા પોતાના પતિ સાથે રણાગણમાં ગયેલી એવું પ્રાચીન અથો ઉપરથી જણાય છે રાણી ચંદ્રાવતીનો પતિ રાણો જયવંતસિંગ હારીને બ્યારે

ઘેર. પ્રાંતો ન્દાસી ન્દાવ્યો ન્દાત્રેન રાણીએ તેને. કિનારા
 દરવાજામાં ખેસવાયે ન્દાધિ. ત્યાંથી ત્રિને પાછો પુદ્. કરવા.
 મોકલ્યો. ઇતિહાસ આ વાતની સક્ષી પુરે છે. આવી રીતે
 સહધર્મચારિણી યદને પોતાના પતિને જોમણે મદદ કરી એવી
 સ્ત્રીઓ પોતાના કુળને અને દેશને સુધુરુપ યદ છે. હાલ
 આપણા દેશની સામાજિક સ્થિતિ જોતાં સ્ત્રીઓમાં આપણી
 જોડે સહકાર કરવા જોઈલા લાયકાત આપણે રહેવી દીધી
 હોય એવું દેખાતું નથી. રસોડાનાં તથા સુવાવડનાં કામો
 તેમને સોંપી આપણે તેમને અગાનના અધારમાં હુબાડી દીધી
 છે. આવી સ્ત્રીઓ બહેને પતિવ્રતા હોય તોયે વ્યવહારના કામમાં
 તેમની પાસેથી શી સલાહ અને મદદ મળે? જલધરની
 પત્ની જ્દામાંથી ઉત્પન્ન થયેલો તુલસીનો કેમળ છોડ પુરુષોને
 સ્ત્રીઓની લાયકાત વધારવાને અને સ્ત્રીઓને જ્ઞાનપ્રાપ્તિદ્વારા
 પોતાની લાયકાત વધારી પુરુષોને ઉપયોગી બનવાને કહી
 રહેલો છે. પોતાને આ કર્તવ્યનું જ્ઞાન કરાવવા માટે દરેક
 સ્ત્રીપુરુષે સવારના પહોરમાં તુલસીનાં દર્શન કરતી વેળા તેની
 પાછળ રહેલા જ્દાના મહત્ત્વનું સ્મરણ કરવું ઘટે છે.

ધાત્રીપૂજન

બંગાળામાં કારતક મહિનામાં જગદ્ધાત્રીપૂજા ' નામનો એક મોટો ઓગ્રહ થાય છે. તે ઓગ્રહ વિન્દુસ્તાનના આ ભાગમાં થતો નથી તોપણ કારતક શુદ્ધ દશમથી પૂનમ સુધી વનમાં જામને આમળી (આમળાનું ઝાડ ની પૂજા કરવાનોઅને ત્યાં જ ધામધુમથી ભોજન કરવાનો રિવાજ જોવામાં આવે છે. તે ઉપ થી એ ઓગ્રહનું નામ ' આમળી ભોજન ' પડેલું છે. તે પૂજા દામોદરની પ્રીતિના નિમિત્તે કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, ગોવા, કોચીન વગેરે ઠેકાણે 'આમળી ભોજન'ના રિવાજ ઉપરાંત એકાદ દેવતાની મૂર્તિને વાજતે-ગાજતે નજીકના વનમાં આમળીના ઝાડ નીચે લઈ જવામાં આવે છે. એકાદ વિસ્તૃત અને શાંત જગા જોઈને તે ઠેકાણે આમળીના ઝાડની આસપાસ ઓટલો બાંધેલો હોય છે. ભોજન

થયા પછી સાંજને વખતે લોકો દેવતાને પાલખીમાં બેસાડી
 વાજવેમાજતે ઘેર લઇ આવે છે. આ પૂજનથી ધાત્રીદેવી
 સંતુષ્ટ થાય છે અને ભોજન કરનારાનાં પાપ ધોવાઇ જાય છે
 એવી માન્યતા છે. ગુજરાતમાં ધાત્રીપૂજન, (આમળી પૂજન)
 વૈકુંઠ્યતુર્દશી અને ત્રિપુરીપૂર્ણિમા દોષ ઉજવતું નથી. માત્ર
 મન્દિરોમાં પ્રસંગોપાત ઉજવવામાં આવે છે. વડોદરા જેવા
 શહેરમાં દક્ષિણી લોકોની વસ્તી છે તેથી પબ્લિક પાર્ક જેવા
 રમણીય સ્થળે જઈને ત્યાં વનભોજન અથવા ઉમણી કરવાનો
 રિવાજ છે. સરકાર તરફથી ઉમણી વખતોવખત થાય છે.
 આવી જાતની ઉમણીઓ રાજ્ય અને પ્રજામાં પ્રેમભાવ પેદા
 કરનારી હોય છે. હાલના વખતમાં આવા વનભોજનનું સ્વરૂપ
 બદલાયેલું હોવાથી શહેરમાં રહેનાર લોકો જોકે તેનું ધાર્મિક
 મહત્ત્વ નથી સ્વીકારતા, તોપણ વરસમાં એક બે વખત
 ભાઈબધો જોડે પોતાના રહેઠાણથી જરા દૂર એવે સ્થળે ત્યાં
 એકબે દિવસ ભોજનમાં ગાળે છે. વનભોજનનો
 આ રિવાજ ખરેખર લાભદાયી છે. તે ધર્મની સાથે જોડાયેલો
 હોવાથી કેટલાએક હિંસાત્મક અને ક્રોધી રિવાજો બદલ
 થવાનો સંભવ છે. હાલમાં મુંબઈના સમાજસેવકસંઘે
 (Social Service League) પોતાના કાર્યક્રમમાં આવા
 વનભોજનોને દાખલ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો છે. અને શહેરમાં
 રહેનાર મરીજ છોકરાઓને વરસમાં એકવાર સ્વચ્છ વાતાવરણ
 અને પ્રુષ્ઠ અજવાળું હોય એવે સ્થળે લઈ જઈ ત્યાં
 સ્વાદિષ્ટ ભોજન પીરસે છે. આમ એ બાળકોમાં નિર્સર્ગ વિશે
 પ્રેમ જીવન કરવાનો એમણે સરસ ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે.
 આપણા ગરીબ બાંધવોની આવી રીતે ખર્ચ લેનાર દેશસેવકોને
 ખંચ છે.

વૈકુંઠચતુર્દશી

કારતક શુદ્ધ ૧૪ એ 'વૈકુંઠચતુર્દશી' ના નામથી પ્રખ્યાત છે. સનતકુમાર સહિનામા એવી કથા છે કે શ્રી વિષ્ણુ વૈકુંઠમાથી કાશીક્ષેત્રમાં આવ્યા. મણિકર્ણિકામાં સ્નાન કરી કાશી વિશ્વેશ્વરને હજાર કમળો ચડાવવાનો તેમણે સંકલ્પ કર્યો. પૂજા ચાલતી હતી ત્યારે શમ્ભુએ એક મ્મળ કોરે મુકી દીધું ત્યારે ખુરતા કમળની ભરપાઈ કરવા માટે વિષ્ણુએ પોતાનું નેત્રમ્મળ અર્પણ કર્યું. વિષ્ણુની ભક્તિથી પ્રમદ થઈ શિવે તેને ચક્રાધાર આપ્યું. હરિહરની આ મુલાકાતને અગે વૈકુંઠચતુર્દશીના વ્રતનો પ્રચાર થયો. આ તિથિએ જે માણસ અરુણોદય વખતે શિવની અને રાત્રે વિષ્ણુની પૂજા કરે છે અને તે દિવસે ઉપવાસ કરે છે તેને વૈકુંઠપ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેલું છે. શ્રદ્ધિ પ્રમાણે દેવળી જીની માન્યતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખનારી ભાર્વિક

ઝીઝો જ આ પ્રત પાળે છે. સ્માર્ત અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના લોકો તે દિવસે કેવળ પોતપોતાના દેવની પૂજા કરીને કૃપવાસ કરે છે, પરંતુ હરિહરની મુલાકાતનો આ દિવસ હોવાથી તે બે દેવોમાં ભેદ ન માનનારા એવા ભાગ્યે જ કોઈ મળી આવે છે. કેવળ કથા તરફ જોઈએ તો આ પ્રતમાં કાંઈ સાર જણાતો નથી. કારણકે શિવનું કમળને સંતાડવું અને વિષ્ણુનું તેના બદલામાં પોતાની આંખ કાઢી આપવી એ વાત પંચતંત્રની વાર્તા જેવી લાગે છે. આવી કથાઓથી ઇશ્વર વિશે પૂજ્યત્વભાવ વધવાનો સંભવ નથી. પુરાણકારોએ શિવ અને વિષ્ણુની અનેક વાર્તાઓ રચીને પોતપોતાના પ્રિય દેવતાનું મહત્ત્વ વધારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેને પરિણામે

મતભેદ અને મતાંતરે

ઉત્પન્ન થયા છે. વૈષ્ણવ અને શૈવ એકબીજાને સાંખી નથી શકતા. ખાવાની ચીજો ઉપર પણ બે એકબીજાની નજર પડે તો તે ચીજને અભડાએલી માનનાર માણસો શૈવ અને વૈષ્ણવ બન્ને પંથમાં છે. લિંગાવત - લોકો પણ બેના મળામાં લિંગ નથી હોતું એવા લોકોની નજર પોતાની અન્નસામગ્રી પર પડવા દેતા નથી. શૈવ અંથમાં રક્તિપૂજા કરવી એવું લખેલું છે તો વૈષ્ણવ અંથમાં શાકતોને ધર્મબ્રહ્મ માનવા એવું લખેલું છે. એક ગોપીચંદન અને તુલસીમાળાને વખાણે છે તો બીજે ભરમધાગ્યુ અને રુદ્રાક્ષમાળાનાં મુણગાન કરે છે. દ્વૈતાદૈતવાદ, પદાર્થવાદ, માયાવાદ, મીમાંસા અથવા, કર્મવાદ, ઇશ્વરવાદ, અનીશ્વરવાદ, આત્મઅનાત્મવાદ, આદિઅનાદિવાદ, તર્કવાદ, શુદ્ધાદૈતવાદ, વિશિષ્ટાદૈતવાદ, સમુણનિર્મુણવાદ વગેરે અનેક વાદોમાં ગુંથાઈ જવાથી આપણી ધર્મબુદ્ધિ દીપ્ત

યતી જાય છે. પંથભેદ તરફ જોઈએ તો પણ નિરાશ થવું પડે
 છે. રામાનંદી, કૃષ્ણપંથી, શ્રીસંપ્રદાયી, ગણપત્ય, શક્ત, સૌર, શૈવ, વૈષ્ણવ, વદ્વલભપંથી, દાદુપંથી, ઉદાસી, સત્નામી, રામસ્નેહી, જોગી, નાથપંથી, અવધૂત, પ્રણામી, બીજભાગી, લિંગાયત, જૈન, સત્સંગી, મહાતુભાવી, વારકરી, ગોસાવી, સાધુ, મહુકદાસી, રામદાસી, કાપાલી, અધોરી, વામભાગી, પાશુપત, પ્રવૃત્તિભાગી (ગૃહસ્થાશ્રમી), નિવૃત્તિભાગી (સંન્યાસી, વેરાગી,) કૌલિક, અવધૂતભાગી, અગ્નિહોત્રી, ભાગવત, હરબ્યાસી (હરિવાસી), કંઠીવાળા વગેરે એકઠો પંથોએ આજ સુધી સનાતન ધર્મ વિષે આર્યોના મનમાં શંકા ઉત્પન્ન કરી તેને ડોળી નાંખ્યા છે. અગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાય પછી નવા નવા પંથો સ્થપાતા જાય છે અને દરેક પંથના પ્રવર્તકો પોતાનો જ પંથ રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિને પોષનારો છે એમ માને છે. એકેશ્વરવાદી (પ્રાર્થનાસમાજ) આર્યસમાજ, ચિંચાસોશી, બ્રહ્મસમાજ, સનાતન ધર્મસમાજ, વેદાંત (રામ-કૃષ્ણ પરમહંસપ્રણીત) વગેરે એના દાખલા છે. આ બધાના સકંજલમાંથી છુટીને સર્વ પંથો અને મતોનું ધ્યેય જે અનાદિ અને અનંત તત્ત્વ છે તેને પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગો જે દિવસે આર્યો લાગશે તે જ દિવસ સોનાનો થશે. આર્યાવર્તને કાયમને માટે સંગઠિત કરનારો એવો શ્રેષ્ઠ આર્યધર્મ બતાવનારો, પુરુષ ક્યારે અવતરશે ?

ત્રિપુરી પૂર્ણિમા

પ્રાચીન કાળમાં ત્રિપુર નામનો એક રાક્ષસ ઉન્મત્ત થઈને દેવોને બહુ હેરાન કરવા લાગ્યો. તેણે પોતાની રાજધાનીની આસપાસ ત્રણ જળરક્ષત દીવાલો બાંધી અને તેના રક્ષણ નીચે સુરક્ષિત થઈને બેઠો. ત્રિપુરેનો તે સરદાર હોવાથી તેની સામે ઇદ્રાદિકનું કાંઈ ચાલતું નહિ. પોતાનું રક્ષણ ઠી રીતે કરવું તેની દેવોને શિકર પંડી, ત્યારે નારદની સલાહથી તેઓ શંકરને ચરણ ગયા. તેણે ત્રિપુરાસુરનો નાશ કરીને દેવોને તેમનો ઓયેલો વૈભવ પાછો મોકલી આપ્યો.

કારતકી પૂનમને દિવસે દેવોને આ ક્ષતેહ મળી તેથી એ દિવસ પાળવામાં આવે છે.

આશુ રૂદિ

શાસ્ત્રમાં કથા પ્રમાણે તે દિવસે સર્વ જિવાલયોમાં દીપોત્સવ કરી મૂર્તિના વરધોડા કાઢી તે દિવસ ઉજવવામાં

આવે છે. જીવો કુખમાં (કાળ) જાન અને રોષાળ કરે છે. આ દિવસને મોટી હોવાળી માનીને કેટલાએક સહેરામાં વેશારી લેઈ કટાકડા, અને બીજા આતસબાજી કરે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એ દિવસને વિશેષ મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. એ દિવસને શિવના પુત્ર કાર્તિકેય અથવા રકંદનો જન્મદિવસ માનીને તેની મૂર્તિની પૂજા, દીપોત્સવ વગેરે વિધિ મોટા ઠાઠમાંથી કરવામાં આવે છે. મુઘલપૂર્વે એ કાર્તિકેય છે અને તેને રક્ષુદેવ પણ કહે છે એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. તારકાસુરનો નાશ કરનારો વીર પ્રતાપશાળી અને અલૌકિક શોભાવાન હોવાનો ઉલ્લેખ પુરાણમાં મળે છે. જાત્રામાં કહેલું છે કે ધાત્રીપૂજનને દિવસે કાર્તિકેયનું દર્શન કરવું. આ જ અરસામાં દક્ષિણ દેશમાં શિવનો એક બીજો મહોત્સવ કારતક મહિનાની આખરે થાય છે. શિવ એ અગ્નિસ્તંભ છે અને તેનાં મૂળ અથવા શિખરનો પતો બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ એ બન્નેને લાગ્યો નથી એવું પુરાણમાં કહેલું છે. ત્રિમૂર્તિમાં શિવ શ્રેષ્ઠ છે એ સિદ્ધ કરવા માટે જ આ કથા રચવામાં આવી છે એ સ્પષ્ટ છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં તે દિવસે કૃતિકા નામનો મહોત્સવ ગંભીર ઠાઠમાંથી ઉજવવામાં આવે છે. તે તહેવાર શિવની પ્રીતિને અર્થે પાળવામાં આવે છે. રોશની, વરઘોડો, મહાપૂજા વગેરે તો થાય જ છે, પણ તે ઉપરાંત આતસબાજી પણ કરવામાં આવે છે. આશરે વીસ હાથ ઉંચે યાંત્રો દેવળ સામે ઉભો કરી કપુર અને બીજા જટ મળગનારી વસ્તુઓથી તેને સુંગઘાવવામાં આવે છે. તિરુવેણ્ણમલ્લી, ત્રિચિનાપટ્ટી, તિરુસેનિ, મુમિલમ્ વગેરે દેશો જ્યાં દેવરીએ ઉપર દેવાલયો છે ત્યાં કારતક મહિનામાં

ખંડકે ઉપર દીવખિત્તી કરવામાં આવે છે; તેથી આસપાસના પ્રદેશમાં અર્વણનીયે શોભા થયું રહે છે. નવી વહુને દીરી, નવાં વાસણુ અને સોડીઓ આપવાનો ત્યાં રિવાજ છે. તામિલ લોકોમાં કહેવત છે કે 'કાલિકૈકઠાપુર મળે ઇલ્લે' એટલે 'કૃતિકાત્સવ' પછી વરસાદ શાનો ?' તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ તહેવાર વર્ષાઋતુની સમાપ્ત સૂચવનારો હશે.

હોતુ અને બોધ

દેવળ પુરાણોની કથાઓ પરથી ઉપલા તહેવારોનો પ્રચાર થયો એમ નહિ કહી શકાય. સ્વરાજ્યના દિવસોમાં આ દેશમાં જુદી જુદી જે કાંતિઓ થઈ તેમના સ્મારક તરીકે અથવા ઋતુ અનુસાર લોકોમાં તે વખતે જે ઉત્સાહ ઉત્પન્ન થતો તે દર્શાવવા માટે તે ઉત્પન્ન થયા હશે. ગમે તે કારણ હોય પણ આ ઝોન્ડવોમાં કોઈ પણ રીતે કુદર્શોની સ્થાપના થી એ ઝોન્ડની વાત છે. ઝોન્ડવનું અંગ જેવું શુદ્ધ અને હંસાહ આપનારે હોવું જોઈએ તેવું જ આ ઉત્સવોનું હોવાથી તેમને દીવાળીના ઉત્સવની હારાહાર મુકવામાં આવ્યા છે. પ્રાંતમાં શુદ્ધ દેશભક્તિ પેદા કરવા માટે આવા ઉત્સવોને વધારે લોકપ્રિય કરવાનો શિક્ષિત લોકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તાંત્રિક દષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે અમુર અને દેવ, ત્રિપુર અને શંકર વગેરે શબ્દો માત્ર લાક્ષણિક છે. ક્રોધ, લોભ અને તે બધાનો સંરંદાર જે મદામોહ (અમુર) બળવાન થઈને દેવોને (દિવ્યોને) ત્રાસ આપવા લાગ્યો, ત્યારે એ દિવ્યો શિવને (ઓત્માને) શરણ ગઈ (તેમાં લીન થઈ); શિવે (અત્માએ) એક જ બાણથી (શુદ્ધ ચિન્માત્રની મદદથી) ત્રિપુર (સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ શરીરો) માં બ્યાપી

રહેલા ઠામાદિ અમુરોને ગગનમાથી (અવ્યાકૃતમાથી અથવા
 માયાભ્રમમાથી) નીચે પાડવા કામદોષાદિકોને છતીને
 નિતેદ્રિય થાઓ એવો આ તહેવારને આશ હોવાથી આર્યોને
 તે પૂજ્ય થયો એમા કાષ્ઠ નવાઈ લાગતી નથી

માગશર મહિનો

માગશર મહિનો ઑક્ટોબર મહિનાના અરસામાં આવે
 છે. પ્રજાની સારીરસંપત્તિ આ માહિનામાં ધણેભાગે સારી નથી
 રહેતી. આંતુ કારણ એ છે કે ચોમાસું પૂરું થવાથી વાદળોના
 ઘેરાથી મુક્ત થયેલા સૂર્યનાં કિરણો આખા ચોમાસાનું સાદું
 વાળવા તત્પર થાય છે. એ તાપ અસહ્ય થઈ પડવાથી મંદવાડ
 પોતાનો પગપેસારો કરી લે છે. તામીલ દેશમાં આ મહિનાને
 ‘મરગાલી’ કહે છે અને આ અશુભ મહિનો પૂરો થયા
 બાદ પોષ મહિનામાં મકરસંક્રાંતિના અરસામાં એક મોટો
 ઉત્સવ ઉજવાય છે, એ દેશમાં આ મહિનાની શુદ્ધ એકાદશી
 ઘણી પવિત્ર મનાય છે. કારણ તે દિવસે શ્રીકૃષ્ણના દેહમાંથી
 એકાદશી નામની દેવી ઉત્પન્ન થઈ હતી એવી ત્યાંના લોકોની
 માન્યતા છે. તે વિષેની હકીકત બ્રહ્માનંદ પુરાણમાં મળી
 આવે છે. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે ‘બધા મહિનામાં શ્રેષ્ઠ એવો
 માગશર મહિનો તે હું જ છું—માસાનાં માર્ગશીર્ષોડશ્મ—
 એમ કહેલું છે. એ ઉપરથી વિષ્ણુની પ્રીતિને અર્થે પાળવામાં
 આવનારી આ તિથિને આટલું મહત્ત્વ મળ્યું હશે, આ દિવસ

મહત્વનો માનવાનું ખીજું કારણ એ લાગે છે કે તે દિવસે
 ટ્રવિડ દેશમાં 'નામ્મલ્લર' નામના એક સાધુએ સંત
 તુકારામની માફક મનુષ્યદેહે વૈકુંઠગમન કર્યું. તે પ્રસંગે તેનાં
 દર્શન કરવા દેવતાઓ સ્વર્ગમાયી નીચે ઉતરી આવેલા એવી
 ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. એ પરથી તે દિવસને મુક્કોટી
 અથવા વૈકુંઠએકાદશી કહે છે 'મુક્કોટી' એ 'મુખ્યદેવી મુક્કોટી'
 નું સંક્ષિપ્ત છે અને તેનો અર્થ તેનીસ દરોડ એવો થાય છે
 નામ્મલ્લર સાધુનું સ્વર્ગારોહણ જોવા માટે પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલા
 દેવોની સંખ્યા ઉપરથી મુક્કોટી શબ્દ આ મહાએકાદશીને
 જોડવામાં આવેલો છે. પંડરપુરની માફક શ્રીરંગમાં પણ આ
 એકાદશીના દસ દિવસ અગાઉથી ત્રણ અઠવાડીયા સુધી
 મોટી જાત્રા જરાય છે. તે વખતે હજારો લોકો ત્યાં ભેગા થાય
 છે. માગશર મહિનામાં મહત્વનો ઓઝગ્ર શ્રીદત્તજયંતિનો છે.

ગુજરાતમાં ચંપાપટ્ટી અને દત્તજયંતિના તહેવારો પ્રચારમાં
 નથી. ક્ષત્રિય મરાઠાઓનું કુદૈવન મહારી માર્તન્ડ હોવાને
 લીધે આ દિવસ ત્યાં ખૂબ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

ચંપાપછી

માગસર શુદ્ધ પડવાથી 'છડ' સુધી કેટલાંએક સિવાલયોમાં અને ખાસ કરીને દેવીનાં મંદિરોમાં ઝોઝવ ચાલે છે. તેમાંથી છેલ્લો દિવસ મુખ્ય માનેલો છે. સાધારણ રીતે છડની તિથિ દેવપ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે. માઘ મંદિરોમાં શીતજોષ્ઠી, ચૈત્ર મંદિરોમાં અરોહણી અને જ્યેષ્ઠ મંદિરોમાં અરણ્યપછી એ વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી કેટલીક ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં અને કેટલીક દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં મહત્ત્વની મનાય છે. ચંપાપછીનો ઝોઝવ મહારાષ્ટ્રના કેટલાંએક ભાગમાં ભાવપૂર્વક પાળવામાં આવે છે. નેજુરી, પાલી, મંગસુળી વગેરે ખડોખાનાં ને મુખ્ય રથજો છે ત્યાં ચંપાપછીનો ઝોઝવ નેવાલાયક હોય છે. યંકરે ખડોખાનો અવતાર લઇને મણિમદ્દ નામના દેવનો સંહાર કરેલો એવી એક કથા છે. ખડોખાની આ 'મહાજસા' એ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે ઉપરથી ખડોખાને

‘મહારી મહાજસાકાન્ત’ કહે છે. તેમના બહુતોમાં કેટલાએક મહારીને તો ‘કેટલાએક મહાજસાને’ પોતાનું કુલદેવત માને છે. ‘મહારી-મોર્તિન્ડ’ એ દેવતા ‘મરાઠા નેવા’, ‘સિન્ધિ’, ‘ખવાસના લોકોમાં’ વિશેષ પૂજ્ય છે. વેદ અને પુરાણોમાં ‘શિવ’ વિશે નો માહિતી આપેલી છે તેમાં આ ખંડોખાનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી, એટલુંજ નહિ પણ આર્યાવર્તમાં મહારાષ્ટ્રના ‘ચોડા ભાગ’ સિવાય બીજો કોઈ પણ ઠેકાણે આ દેવતા ઉપાસકો નથી. આ દેવને વાઘા અને મુરલીઓ અર્પણ કરવાનો ખોટો રિવાજ, તેના એકાદ્યની વખતે થનારા કેટલાંએક અમાનુષ કૃત્યો અને તેના ભક્તો મુખ્યત્વે ઠરીને નીચલા વર્ગના લોક છે એ બધું જોતાં ખંડોખા નામના કોઈ સાદસી કૃત્યો કરનાર મનુષ્યને દેવપણું પ્રાપ્ત થયું હશે એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે.

કોઈ અસાધારણ શક્તિવાળો માણસ જોવામાં આવે તો તેને શંકર અથવા વિષ્ણુમાંના એકાદનો અવતાર માનવા તરફ પ્રાચીન કળથી દિન્દુઓનું વલણ છે. તે પ્રમાણે આ ખંડોખાને પણ શંકરાંશ એટલે શંકરના અવતાર તરીકે પાછળથી માનવા લાગ્યા હશે. આમ મહાપુરુષમાંથી દેવત્વની કાંટિએ પહોંચેલા એવા કેટલાએક પુરુષો મળી આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ ઇત્રપતિ શિવાજી મહારાજને પણ શંકરનો અવતાર માનવા તરફ કેટલાકનું વલણ છે. મલબારમાં તિરુપતી નામનું એક ભવ્ય દેવાલય છે તે બાલાજી નામની એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિના માન, ખોતર બાંધવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં દર સાલ મોટી જત્રા મરાય છે. વઢાડમાં પણ દેવત્વને પહોંચેલા કેટલાએક પુરુષોનાં દેવાલયો છે. જિ. વિ. સર. એ. સી. સિયલે એશીયાટિક રટીકમાં દરેલી ચર્ચા; વાંચવાલાયક છે.

અંધાપણીને રકંદપણી પણ કહે છે. કાર્તિકેય અથવા રકંદની પૂજા કાર્તિક માસમાં કરવાનો. રિવાજ. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં છે. ખંડોખા જેવા દેવને હીણપ લમાડવાનો અમારો ઉદ્દેશ છે એવું કોઈએ અનુમાન કરવું નહિ. ખરી હકીકતથી બધાને વાકેફ કરવા એટલો જ અમારો ઉદ્દેશ છે. સાધારણ જનસમાજમાં શ્રેષ્ઠ અને કર્તવ્યપરાયણ માણસો દેખાય તો તેમને દેવના અવતાર માની તેમનું બજન કરવું અને કીર્તિ ગાવી એવો આ દેશમાં રિવાજ છે. પાશ્ચિમાત્ય દેશોમાં પણ શ્રેષ્ઠ માણસોની સ્મૃતિ કાયમ કરવાનો રિવાજ છે, પણ તે આપણાથી જુદી જાતનો છે. સાર્વજનિક ઉધરાણું કરી આવા સત્પુરુષોનાં ધાતુનાં અથવા પર્યટનાં પ્રતિમાં બનાવી તે શહેરના મુખ્ય ભાગમાં અથવા મોટા સંઘકાલયમાં હાંસ કરવામાં આવે છે. તેમાં પણ પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક પુરુષોની જ્યોતિષો મોટા પ્રમાણ પર ફજવવામાં આવે છે. આ રિવાજથી નવજીવાનોને પ્રાચીનકાળના સત્પુરુષોનાં આદર્શ જીવન સમજી લેવાની તક મળે છે અને તેમને પગલે ચાલવાની પ્રેરણા મળે છે. પરંતુ આપણો રિવાજ જુદી જાતનો છે. શ્રેષ્ઠ પુરુષોને દેવના અવતાર માની લઈ તેમને અને તેમની કૃતિઓને ગોખવામાં ગોળી તેની રોજ સવારસાંજ પૂજા કરીએ છીએ અને તેમના જેવા કામો આપણાથી—કાળા માથાના માનવીઓથી—કેમ થાય એમ માનીને મનને હેતરીએ છીએ. તેથી આ તહેવારોને દિવસો લોકચિકીત્સાનું કામ એક બાજુએ જ રહી જાય છે. આખો દિવસ કેવળ મોજશોખ અને ઉત્સવમાં જ વીતી જાય છે. આનું મુખ્ય કારણ આપણામાં અવતારની કલ્પના રદ છે એ છે. અવતારોમાં પૂર્ણાવતારી, અંધાવતારી, આવેશાવતારી,

કનાવતારી અને વખૂત્યવતારી એવા વર્ગો પાડવામા આવેલા છે. ખટોખા તેમાનો આવેશાવતારી હોવો જોઈએ. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી જીખટોખા જેવા વીર પુરુષની એવામા પોતાને અર્પણ કરવાનું જીવન રિવાજ પરથી ઉત્પન્ન થયેલી 'વાધા મુરલી' ની સરસ્યા હાથમા અધોગતિએ પહોંચેલી છે એમને સુધારવાનો પ્રયત્ન હાથમા ચાલી રહેલો છે અને નીચતા વર્ગોમા જેમ જેમ વિધાનો પ્રચાર થતો જશે તેમ તેમ એ રિવાજનો પણ નાશ થતો જશે

દેવસેવાની અમાનુષ્ય પદ્ધતિ

આ તહેવાર માટે શાસ્ત્રોપાત એવો વિધિ નથી માગ્યું શુદ્ધ પડવાથી ડુલાચાર મુજબ ઘટસ્થાપના, સુવાસિની-મોજાન વગેરે પ્રકાર ચાલે છે થોડા વખત પહેલા આ જોગજીવમા 'મગાડ' કાઢવાનો રિવાજ હતો 'બગાડ' એટલે પટથરના પેડાવાળા મોટા ગાડાની વચ્ચેવચ્ચ એક મોટા ચામલો ઉભો કરી તેને એક મોટા ખીલો આડો ઠોકવામાં આવતો અને જે માણસે માનતા કરી હોય તે માણસની પીડમા તે ખીલો ધોચી તેને લટકાવવામા આવતો હજારો માણસો ભેગા થઈ એ ખીલ ઉપર બેસી જાયો (ખાડેલી હજાર) ઉડાડી ને ગાડુ ચલાવતા તે ગાડાને આડથી બાર સુધી બગદ જોડવામા આવતા તે વખતે માનતા કરનારા માણસને કેટલું દુ:ખ થતું હશે તેની કલ્પના વાચકે પોતે જ કરી લેવી માનતા પૂરી કરવાનો આ કૂર રિવાજ જોગવતા પ્રમાણમા લગભગ આખા હિન્દુસ્તાનમા હતો દેવીના મંદિર સામે પડેલા ચામલા અને પેડા તેની સાક્ષી પુરે છે કર્ણાટકમા (ભડી હલ્લ) બાડીજત્રા નામનો જોગજીવ દારતક માસથી વૈશાખ માસ સુધી

થતો અને તે વખતે 'બગાડ' કાઢવાનો રિવાજ હતો. બંગાળામાં ચૈત્ર મહિનામાં અગીયારશથી પૂનમ સુધી ચરકપૂળ નામનો મોટો ઓચ્છવ શિવપ્રીત્યર્થ કરવામાં આવે છે. તે વખતે કેટલાએક શ્દ્ર લોકો કલકત્તાના શિવાલયમાં સંન્યાસીને વેષે મતસ્થ થઈને બેસે છે. પછી પૂનમને દિવસે વાળંઓના તાલમાં નાચતાં નાચતાં ચરક (પૈડું) પૂળ માટે કાઢીઘાટ ઉપર બેગા થાય છે. ત્યાં પાંસળીઓ, જીભ, બરડો વગેરે શરીરના બાગેને લોઢાના સળીયા, બરછી, તલવાર, છરી વગેરેથી મોંઘી લઈ પૈડા પર ગોળ ચક્કર ફરવાનો રિવાજ હતો. પણ બ્રિટિશ સરકારે તે રિવાજ બંધ કરવાનો નજર ખાટ્યો છે. ઓચ્છવનું બાકીનું સ્વરૂપ જેવું ને તેવું રહેવા દીધું છે એ સમાધાનની વાત છે. નિરાહાર રહેવું, ઉંઘા દીંગાઈને તપ કરવું, ધૂત્રપાન અને પંચામ્રિ સાધનથી તપતા રહેવું વગેરે શિવશક્તિને પ્રસન્ન કરવાનાં જે અનેક સાધનો પ્રાચીન કાળમાં હતાં તેમનો 'બગાડ' પણ એક અવશેષ હોય એવું લાગે છે.

શ્રીદત્તજયંતિ

શ્રીદત્તજયંતિનો એ=૭૪ માગશર મહિનાની પૂનમે દત્તાત્રેયના બકતો બક્તિભાવથી ઉજવે છે. આ દેવ વિષે ભિન્ન ભિન્ન યથોમાં ભિન્ન ભિન્ન માહિતી મળી આવે છે. હાલમાં જે ત્રિમૂર્તિની પૂજા કરવામાં આવે છે તેની કલ્પના નીચે આવેલી પુરાણકાલીન કથા પરથી લીધેલી હોવી જોઈએ. મહર્ષિ અત્રીની પતિવ્રતા સ્ત્રી અનસૂયા આશ્રમમાં એકલી હતી તે વખતે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેષ એ ત્રણ દેવો તેના પાતવ્રત્યની પરીક્ષા કરવા માટે રુદ્ર બ્રાહ્મણોને વેપે તેના આશ્રમમાં આવ્યા. “નન્ન યદને અમને અન્નદાન આપ” એવી વિચિત્ર માગણી તેમણે તેની પાસે કરી. અનસૂયાનું મન દુભાયું. પરંતુ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મ પાળવાને સદા તત્પર એવી સતીએ દંડ સંકલ્પ કરી દેવોએ ઇચ્છ્યું એ દાન તેમને આપવા માટે જ્યારે ઘરમાંથી બહાર આવી ત્યારે દેવોએ બાલરૂપ ધારણ કર્યું.

તેના પાતિવ્રત્યના તેજથી સંતુષ્ટ થઈ તે ત્રણ દેવોએ પોતાનું
 ખર્ચે રૂપ પ્રકટ કર્યું અને તે ત્રણે બાળકો તેને અર્પણ કર્યાં.
 તેમનાં નામ સોમ, દત્ત અને દુર્વાસ એવાં રાખવામાં આવ્યાં.
 કાળે કરીને એ ત્રણ છોકરાઓ મોટા થયા ત્યારે દુર્વાસ તપ
 કરવાને માટે ચાલ્યો ગયો, સોમે ચંદ્રમંડળમાં પ્રયાણ કર્યું
 અને મહાત્મા દત્ત માત્ર પોતાનાં માત્રાપને મુખ આપતો
 તેમના આશ્રમમાં જ રહ્યો. અત્રિપુત્ર એટલે આત્રેય અને દેવોએ
 તે આપ્યો તેથી ' દત્ત ' એ પ્રમાણે આત્રેયદત્ત અથવા
 દત્તાત્રેયના નામથી તે પ્રસિદ્ધ થયો. અત્રિએ એકવાર આ
 મૃત્યુલોકમાંથી પ્રયાણ કર્યું, પરંતુ ચાલુ વૈવરવત મન્વંતરની
 શરૂઆતમાં અત્રિના નામથી તે પાછો જન્મ્યો. તેને સોમ,
 દત્ત, દુર્વાસા અને અર્ધમા એમ ચાર પુત્રો અને અમલા
 નામની એક કન્યા એમ પાંચ બાળકો થયાં.

મહાભારતમાં અનુસાસન પર્વમાં (અ. ૯૨) સ્વયંબૂ
 મન્વંતરમાં અત્રિ ઋષિના ત્રણ પુત્રોમાંનો દત્ત એક હોવાનો
 ઉલ્લેખ કરેલો છે. સ્વારોચિષ મન્વંતરમાં સપ્તર્ષિઓમાં
 દત્ત એક ઋષિ હતો અને તેને નિમિ નામનો એક પુત્ર
 હતો. નિમિનો કુલગુરુ વસિષ્ઠ મનુકાર્ય માટે વખતસર ન
 આવ્યાથી નિમિએ પુરોહિતપણાનો અધિકાર તેની પાસેથી
 ધીનવી ગૌતમને આપ્યો. મનુષ્યનું જીવન ક્ષણભંગુર છે એવી
 નિમિની દૃઢ ભાવના થયેલી હોવાથી કોઈ પણ સત્કાર્ય કરવામાં
 તે વિલંબ કરતો નહિ. ક્ષણની કલ્પના આંખની પાંપણીઓ
 વારંવાર પટપટાવવાથી થઈ શકે છે. કાળના એ વિભાગને
 નિમિ ઉપરથી નિમિષ એવી સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થઈ. જીવનમાત્રા
 ક્ષણભંગુર છે એવું ધ્યાનમાં રાખી સત્કાર્ય વખતસર કરવાને

જો આપણા આર્યો તૈયાર થાય તો કેવું સાફ ? નિમીત્તો વંચ
 વૈદેહીના નામથી પ્રખ્યાત થયો. (મત્સ્યપુરાણ અ. ૪ અને
 દેવીમાગવત સ્કંદ ૪ અ. ૧૬) દત્તનો જન્મ ચાલુ મન્ય-
 તરની શરૂઆતમાં પ્રથમ પર્યાયના ત્રેતાયુગમાં થયો. તે પરમ
 બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો. અલર્ક, પ્રહ્લાદ, યદુ અને સહસ્રાર્જુન એમણે
 તેના શિષ્ય થઈ તેની પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી
 એવું વર્ણન પણ મળી આવે છે. યુષ્ઠિના ક્રમ મુજબ નવ
 માસ ગર્ભવાસ બોગવી માગશર મહિનાની પૂનમે અનસૂયાને
 હિરે દત્તનો જન્મ થયો એવો ઉલ્લેખ સ્કંદપુરાણમાં છે. અથ-
 ર્વણ વેદોપનિષદને દત્તાત્રેય એવું નામ આપેલું છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

દત્તજયંતિનો ઓગળવા પાળવા માટે ખાસ કોઈ શાસ્ત્રોક્ત
 વિધિ નથી. તે ઓગળવાની સાત દિવસ પહેલાં ગુરુચરિત્રનું
 પારાયણ કરવાનો રિવાજ છે. આને જ ‘ગુરુચરિત્ર સમાહ’
 કહે છે. ભજન, પૂજન અને મુખ્યત્વે કરીને પ્રીતિ વગેરે
 ભક્તિના પ્રકાર પ્રચારમાં છે. શૈવ અને વૈષ્ણવ બન્ને પંથના
 લોકો દત્તના ઉપાસક હોય છે. મહારાષ્ટ્ર સિવાય હિન્દુસ્તાનના
 બીજા ભાગમાં દત્તની પૂજા બહુ જોવામાં નથી આવતી.
 મહારાષ્ટ્રમાં શ્રીપાદયતિ, નરસિંહયતિ અને નરહરિયતિ-દત્તસાંપ્ર-
 દાયના આ ત્રણ વર્ગોએ દત્તભક્તિનો ધણો પ્રચાર કર્યો છે.
 સર્વ વર્ણના ભાવિક હિન્દુ લોકો ગુરુચરિત્રનું વાચન, પઠન
 અને શ્રવણ ભક્તિથી કરે છે. ગુરુચરિત્ર, ઔદુંબર વૃક્ષ (ઉમરૌ)
 અને ત્રિમૂર્તિ દત્તાત્રેયની દરરોજ અને મુખ્યત્વે કરીને
 ગુરુવારે પૂજા કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગાલુગાપુર,

નરસોજાની વાડી, મિરજ પાસે આવેલું ઔદુંબર નામનું ગામડું, ગોવા પ્રાન્તમાં સાંખળી, મ્હૈસુરમાં બાબાપુડન નામના ટાપુમાં પિતાનું મન્દિર† એ બધાં જનગૃત સ્થળો છે એવી માન્યતા છે. આમો વદ બારસને ‘ગુરુદ્વાદશી’ કહે છે. તે દિવસે આ દેવના માનમાં કેટલાંએક મન્દિરોમાં મોટો જોત્સવ થાય છે. કેટલાંએક પૈસાદાર લોકો પણ તે દિવસે અમુક કારણસર ‘માનતાની બિજા’‡ માં લાવેલું અન્ન પોતે ખાય છે અને પુષ્કળ ધન ખર્ચીને હજારો મરીઓને અન્નદાન કરે છે. કળિયુગમાં શીઘ્ર રજા આપનારો દત્ત સિવાય બીજો દેવ નથી, જનગૃત કે સ્વપ્નાવસ્થામાં પોતાનો સાક્ષાત્કાર કરાવનાર એ એક જ દેવ છે એવી લોકોની માન્યતા હોવાથી દત્તની ભક્તિ અપાટન-ખંધ દેલાઇ. ગુરુચરિત્રમાં દત્તની અદ્ભુત કથાઓની સ્તીઓના કામળ મન પર એટલી બધી અસર થાય છે કે બપોરને વખતે કોઈ વેરાગી બિજા માગવા આવે તો તેને પ્રત્યક્ષ દત્તાત્રેય માની લઈ હદ ઉપરાંત તેમનું આતિથ્ય કરે છે અને તેથી કેટલાંએક આળસુ અને ટાંગીઓનું અનાયાસે કામ સરી જાય છે. ચાલુ જમાનામાં પણ ‘સંત’ ની ઉપાધિ પામેલા ઘણા લોકો જોવામાં આવે છે અને તેમને દત્તાવતારી સમજીને કેટલાંએક ભાવિક લોક તેમની સેવા કરતા જોવામાં આવે છે.

† એ દેવાલય સાધુ કર્ણદરને માટે છે એનું મુસલમાનો માને છે અને હિન્દુ લોક તેને દત્તના મન્દિર તરીકે માને છે. એક જ દેવજમાં હિન્દુ અને મુસલમાનોને બેગા જોઈને મળ લાગે છે.

* કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિને માટે દેવની પાસે માનતા કરી હોય કે તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થયે અમુક દિવસ બીજા માગીને ખાઈરા. આવી ‘બિજા’ માનતાની બિજા ‘કહેવાય છે.

દત્તાત્રેયનું સ્વરૂપ

હાલમાં દત્તાત્રેયનું જે સ્વરૂપ માન્ય થયું છે તેને ત્રિમૂર્તિદર્શક ત્રણ મોઢા, છ હાથ અને જે પગ છે. ચાર વેદના સૂચક ચાર શ્વાન અને એક દામધેનુ એની પાસે હિમા છે એવું ચિત્ર આલેખવામાં આવે છે. કેટલાએક વૈષ્ણવ મતાભિમાનીઓ આ સ્વરૂપ પર ઠટાકા કરે છે અને વિપ્લુતો અશભૂત અનસૂયાપુત્ર સામાન્ય માણુઓની જેમ એક જ મોઢાવાળો હતો એમ તેઓ પ્રતિપાદન કરે છે બૌદ્ધકાળ પછી કોતરવામાં આવેલી કેટલીક પ્રાચીન ગુફાઓમાં દત્તની ત્રિમૂર્તિ જોવામાં આવે છે. જગતને નિર્માણ કરી તેનું પાપન કર્યું અને અન્તે પોતામ્બ જ તેનો લય કરવો એવી જેની લીલા છ એવા સર્વ શક્તિમાન ઇશ્વરનું સ્વરૂપ એકમુખી માનીને કે ત્રિમુખી એ બધું સરખું જ છે. આ ભાવના એવાજ અત કરણુમાં ફસી ગયા પછી ‘સદસગ્રીઈ’ અને સદસ પાદ’ અર્થાત્ હજારો મોઢા અને હજારો પગ જે ઇશ્વરને કલ્પેલા છે તેને ત્રણ મોઢા છે કે એક મોઢું છે એ વાદ સ્વાભાવિક રીતે મૂગી જશે.

ત્રિમૂર્તિની કલ્પના

નોં ઉદય પ્રથમ વેદકાળમાં થયો હગ્નિદાગ આગળથી નીકળેલા ધીમી ગતિએ ઝરઝર રહેનારા ઝરાતુ રૂપાતર જેમ અન્તે જગતવિખ્યાત અને પવિત્ર ગંગા નદીમાં થયું તેમ વેદકાળની ત્રિમૂર્તિની કલ્પનાનો ધીમેધીમે એટલો બધો વિસ્તાર થયો કે પુરાણોમાં તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ તદ્દન બદલાઈ ગયું વેદગાયકોએ અને દેવોની સ્તુતિ કરી છે પણ અગ્રસ્થાન તો અગ્નિ, મરુત અને સૂર્ય એ ત્રણ દેવોને જ મળ્યું છે સર્વ

દેવતાઓની પ્રાર્થના માટે રચેલાં મૂર્તિના દેવતા જે બ્રહ્મણ-
 સ્પતિ તે જ ઉપનિષદકાળનો બ્રહ્મ અને પુરાણકારોનો બ્રહ્મા,
 જેની કૃપાદષ્ટિથી સૃષ્ટિનું પાલનપોષણ થાય છે તે સૂર્ય એ જ
 વિષ્ણુ અને જગતનો પ્રલય કરવાને સમર્થ જે રુદ્ર તે જ શંકર
 એવો ત્રિમૂર્તિની કલ્પનામાં ફરક થયો. આ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના
 શક્તિ હિન્દુધર્મમાં જ સમાયેલી છે એવું નથી, પણ આ પૃથ્વી
 ઉપરના બીજા મોટા મોટા ધર્મોને પણ તે સ્વીકારવી પડી છે
 એ ધ્યાનમાં લાવવા જેવું છે. આર્યધર્મનો પડોશી જે
 પારસી ધર્મ તેમાં પણ અગ્નિ, આપ અને સૂર્ય એ ત્રણની
 મારફતે દેવાધિદેવ અદુરમઝદને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને એ
 ત્રણ રૂપો સર્વેશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે એવી માન્યતા છે.
 પ્રારંભમાં જે હિન્દુધર્મનો બાધ હતો પણ અંતે જેને હિન્દુધર્મ
 સાથે ઝૂઝવું પડ્યું એવા બૌદ્ધ ધર્મને પણ ત્રયીની કલ્પના
 કબુલ કરવી પડી. બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ એ ત્રણને દરેક બૌદ્ધ
 શરણુ જવું જોઈએ એવી તે ધર્મની આજ્ઞા હતી અને
 તે ધર્મમાં જોડાયેલા મહારાજા અશોકે ઉભા કરેલા સ્તંભો
 ઉપર પણ આ આજ્ઞાનો ઉલ્લેખ છે.

હિન્દુ લોકો અનેક દેવતાંઓની પૂજા કરે છે, પરંતુ બ્રહ્મા,
 વિષ્ણુ અને મહેશ એ ત્રણમાં બધા દેવોનો સમાવેશ થાય છે.
 તે જ પ્રમાણે બધા સમગ્ર હિન્દુઓ ખરો અનાદિ અને અનંત
 દેવ એક જ છે એવું માને છે એમ ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આલ્ફ્રેડ-
 નીએ વણવેલું છે. તેણે આ ત્રિમૂર્તિની સરખામણી ખ્રિસ્તી-
 ધર્મની ત્રિમૂર્તિની કલ્પના સાથે કરી છે. ખ્રિસ્તીધર્મવાળાઓ
 પરમેશ્વરનું અસ્તિત્વ પિતા (દેવ) પુત્ર (ખ્રિસ્ત) અને પવિત્ર
 આત્મા (Holy Ghost) એ ત્રણ સ્વરૂપમાં માને છે. પુરાણ-

કારોએ ત્રિમૂર્તિની કલ્પના નક્કી કરતી વેળા બુદ્ધધર્મની ત્ર્યમૂર્તી
 મદદ લીધી હોય એ સંભવિત છે. કારણકે પ્રસિદ્ધ ધર્મકાર
 મનુના અંચમા ત્રિમૂર્તિનો ઉલ્લેખ નથી. તેણે વિષ્ણુ શબ્દ
 એક જ વખત અને તે પણ 'ગતિ' એ અર્થમાં વાપરેલો છે.
 (અ. ૧૨-૧૨૧) આ જગત મજ, સત્ત્વ અને તમ એ
 ત્રિગુણોથી બરેલું હોવાથી પરમેશ્વર ત્રિગુણાત્મક છે એવું
 ઉપનિષદકારોનું મત બન્યું. પાછળ દેલા પ્રમાણે વેદકાળમાં
 મુખ્યત્વે કરીને આ ત્રણ ગુણ ધારણ કરનારા બ્રહ્મણ્યરૂપિત,
 સૂર્ય અને રુદ્રને અતુલ્ય બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ એમ
 પુણ્યકારોએ ઠરાવ્યા તે પછી અસ્તિત્વમાં આવેલા ઉદયનમ્,
 દાત્યામન, પરાશર અને વ્યાસના સ્મૃતિત્રયોમાં ત્રિમૂર્તિનો
 ઉલ્લેખ મળી આવે છે ખ્રિસ્તી શકના છઠ્ઠા સૈકાના અરસામાં
 ચદ્રક કવિએ ગ્યેલા મૃત્તકટિક નાટકમાં (અંક ૬) પણ
 ત્રિમૂર્તિનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ પરથી એટલું સ્પષ્ટ થાય છે
 કે આશરે એક હજાર વર્ષથી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવની
 ત્રિમૂર્તિ વિશેનો મત ચોક્કસ થતો ગયો. પરંતુ આનંદમા-
 નુત્ર દત્ત એ જ આ ત્રિમૂર્તિનો અવતાર એ કેમ માનવામાં
 આવ્યું એ સમજાતું નથી. હિંદુ ધર્મે શ્રીકૃષ્ણ જેવા
 પૂર્ણાવતારને માન્યા તેમ બીજા અશાવતારોને પણ માન્યા. એ
 અશાવતારોમાં દત્ત નામની એક વિભૂતિએ જન્મ લીધો અને
 આધ્યાત્મિક વિકાસને માટે તેણે એક કાળે ભગીરથ પ્રયત્ન
 કર્યો. સૃષ્ટિ, રચિતિ અને લયને પોષનાર મજ, સત્ત્વ અને તમ
 એ ત્રિગુણનું સ્મરણ કરાવનાર દત્તમૂર્તિ, સગુણ માયે નિર્ગુણ
 ઉપાસનાનું સ્મરણ કરાવનાર ચતુર્વેદ રૂપી શાન, જન્મ-
 મરણનો દેરો ઠાળી પગમાત્રાપ્રાપ્તિ કરાવનાર કામધેનુ,

શીતળ છાયા અને અમૃતસમા રસનું પાન કરાવનાર ઉમરાવું
 ટક્ક—એવું મનોહર ચિત્ર જેમણે પોતાને ઘેર સંઘર્યું છે તેમણે
 ખરા સત્ત્વગુણી દત્તની સ્થાપના પોતાના અંતઃકરણમાં કરવી
 અને તે ગુણને પોતાનો કરી લેવો અને કૃષ્ણ યજુર્વેદના
 શ્લોકોના ઉપનિષદમાંના (અ. ૧-૮-૧૦) નીચેના વચનનો
 મર્મ જાણીને જીવનમુક્ત થવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે.

સંયુક્તમેતત્ ક્ષરમક્ષરં ચ વ્યક્તઅવ્યક્તં ભરતે વિશ્વમીશઃ ।

અનીશધ્યાત્મા બધ્યતે મોહભાવાત્ જ્ઞાત્વા દેવં મુચ્યતે સર્વપાપીઃ ॥

જ્ઞાત્વા દેવં સર્વપાપાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ ક્લેશૈર્જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ ।

તસ્યાભિધ્વાનાત્તૃતીયં દેહભેદે વિશ્વૈશ્વર્યં કેવલપ્રાપ્તકામઃ ॥

“નશ્વર અને શાશ્વત, વ્યક્ત અને અવ્યક્ત પદાર્થોમાંથી
 ઉત્પન્ન થયેલું આ વિશ્વ પરમેશ્વરને લીધે ટકી રહેલું છે. ખરી
 રીતે સર્વ કર્મોથી અલિપ્ત રહેલો જીવાત્મા ભોગની ઇચ્છાથી
 બંધાય છે. તેને દેવનું જ્ઞાન થતાં જ તેનાં બધાં બંધન ટૂટી
 જાય છે અને અજ્ઞાનથી થતાં સુખદુઃખોને ભૂલી જઈ તે
 જન્મમરણના ફેરામાંથી મુક્ત થઈ જાય છે. ત્રિગુણાત્મક
 પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરાવી “હું” એટલે વિશ્વ, વિશ્વ
 એટલે “હું”, હું વિશ્વનો છું અને વિશ્વ માઈ છે એવી દૃઢ
 भावना અંતઃકરણમાં ઠસાવવાને શ્રીદત્તબકિત કારણભૂત થાને.”

પોષ મહિનો

આ મહિનો અંગ્રેજી ડિસેમ્બર મહિનાના અરસામાં આવે છે. એ મહિનામાં લગ્ન, જનોઈ વગેરે શુભ કાર્યો કરવામાં આવતા નથી. ધર બાંધવાનું ખાતમુહૂર્ત કરવા માટે આ મહિનો ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. આ મહિનાને ધનુર્માસ કહે છે, અને સૂર્યોદય પહેલાં બ્રાહ્મણો સાથે ભોજન કરવાથી અન્નપ્રયે થયેલાં પાપો ધોવાઈ જાય છે એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તેથી કેટલાએક ભાવિક લોકો પાપનો નાશ કરવા માટે આ પ્રિય ઇલાજ આદરે છે. આ મહિનાનો મોટો તહેવાર મકરસંક્રાંતિનો છે. સૂર્યદેવને માટે અનેક વ્રતો કરવાં, તલ અને સુવર્ણદાન કરવું, શંકરને ધીનો અભિષેક કરવો વગેરે ધર્મક્રિયાઓ શાસ્ત્રકારોએ કહેલી છે. તે ક્રિયાઓ બધી પંજાતી હોય એવું દેખાતું નથી. મકરસંક્રાંતિને દિવસે તીર્થ પર સ્નાન કરવાથી મરણ પછી સદ્ગતિ મળે છે એવી સમજીત ધર્મશાસ્ત્રકારોએ કરાવેલી હોવાથી આ મહિનામાં ગંગા અને બીજી નદીઓને કાંઠે આવેલાં ક્ષેત્રોમાં લાખો માણસોની જનતા ભરાય છે. પોપ મહિનામાં કોઈ પણ શુભ ગૃહ સંસ્કાર કરવામાં આવતા ન હોવાથી મોટો તે મહિનાને શન્ય મહિનો કહે છે.

મકરસંક્રમણ

સંક્રમણનો અર્થ ઝોળંગીને જવું એવો થાય છે. ઝોરસે મકર નામની નક્ષત્રરાશીમાં સૂર્યનો પ્રવેશ થાય છે તેને જ મકરસંક્રમણ કહે છે. પૃથ્વી લંબવર્તુલાકાર માર્ગ પર સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે એ જોડે ખરું છે, તોપણ તે સ્થિર છે અને સૂર્ય જ તેની આસપાસ ફરે છે એવો ખાસ આપણને થાય છે. સૂર્યના ફરવાના દૈન્યનિક માર્ગને 'ક્રાંતિવૃત્ત' એ નામ આપવામાં આવેલું છે. આરબસ્થાનથી આ ક્રાંતિવૃત્તના એકસરખા ૧૨ ભાગ કદપેલા છે. આ બારે ભાગમાં આવેલા નક્ષત્રોના સ્થિર જગ્યાઓના આકાર કદખી લઈ તે આકારોને મળતાં આવે એવા નામ તેમને આપેલા છે. જ્યોતિષની ભાષામાં તેમને રાશી કહે છે. ૧ મેષ (મિટા), ૨ વૃષભ (બગદ), ૩ મિથુન (જોડું), ૪ કર્ક (કરચડો), ૫ સિંહ, ૬ કન્યા, ૭ તુલા (ત્રાજવું), ૮ વૃશ્ચિક (વીછી), ૯

ધનુ (ધનુષ્ય), ૧૦ મકર (મગર), ૧૧ કુંભ (ધડો) અને ૧૨ મીન (માછલું) એ બાર રાશીઓ છે. ચંદ્ર પણ જુદીની આસપાસ ફરે છે અને તેની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થાય એટલે એક ચાંદ્રમાસ પૂર્ણ થાય છે. જે ચાંદ્રમાસમાં સૂર્યનું મેષ-સંક્રમણ થાય છે તે મહિનાને ચૈત્ર કહે છે, જેમાં વૃષભ-સંક્રમણ થાય તે વૈશાખ, એ પ્રમાણે પોષ નામના ચાંદ્રમાસમાં મકરસંક્રમણ થાય છે. જે મહિનામાં સંક્રમણ હોતું નથી એટલે બે રાશીની વચમાં સૂર્ય છે એવો ભાસ થાય છે તે મહિનાને અધિકમાસ કહે છે. (આ વિષે વિગતવાર માહિતી પાના ૧૦ થી ૧૩ ઉપર આપેલી છે.) આ ઉપરથી જણાશે કે સૂર્ય એક વર્ષમાં બાર રાશીમાંથી પસાર થતો દેખાય છે એટલે એ મુદતમાં બાર સંક્રમણ થાય છે. તેમાંના મકર અને કર્ક એ મહત્વના ગણવામાં આવે છે. કારણ કે પહેલું-મકર-સંક્રમણ-એ ઉત્તરાયણનો અને અષાઢમાંનું બીજું-કર્કસંક્રમણ-એ દક્ષિણાયનનો આરંભ મૂકે છે. ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ થાય ત્યારે સૂર્ય ઉત્તર તરફ જતો દેખાય છે અને તેથી દિવસ જેમ જેમ વધતો જાય છે તેમ તેમ રાત ઓછી થતી જાય છે. દક્ષિણાયનમાં તેનાથી ઉલટું હોય છે.

આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણ ઉત્તરધ્રુવ તરફના પ્રદેશમાં હતું એવો વિદ્વાન પડિતોનો તર્ક છે. ત્યાં વરસમાં ૭ મહિના રાત અને ૭ મહિના દિવસ હોય છે માટે તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં (૩-૯-૨૨)કહેલું છે કે:—

एकं वा एतदेवानाहः यत्संवत्सरः ॥

એટલે ‘સંવત્સર એ દેવોનો એક દિવસ છે’ એમ કહેલું હશે. સંવત્સર એટલે દેવોની અહોરાત્ર (દિવસ અને રાત્રને

અહોરાત્ર કહે છે) એવું વેદ પછીના કાળના જ્યોતિષમા પ્રસિદ્ધ છે. આથી પણ ઉપલા તર્કને આધાર મળે છે. ૭ મહિનાની ધોર ગતિ પુરી થયા પછી શ્રી સૂર્યનારાયણનું પ્રથમ દિરણુ ન્યારે ઉત્તરાયણના પ્રારંભમા પૃથ્વી પર પડતું ત્યારે બધા ખુશ ખુશ થઈ જતા આ આનંદને માટે જે એવજીવ કરવામા આવતો તે જ હાલ મકરસંક્રાંતિના તહેવાર તરીકે પાળવામા આવે છે. એ ઉપરથી એ દિવસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કેટલો મહત્વનો છે તે જણાઈ આવશે. કેટલાએક વિદ્વાનોનું એમ કહેવું છે કે ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ એ જ અસલના વખતમા વર્ષારંભનો દિવસ હતો. કારણકે એ મુહૂર્ત ઉપર શિશિર ઋતુનો પ્રારંભ થાય છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમા ઋતુઓ વિષે ઋતવઃશિશિરાદયઃ(અશ્વમેધ પર્વ અ. ૪) એમ કહેલું છે. કાળે દરીને અનેક કારણોને લીધે વસતાદિ ઋતુઓ માનવામા આવી અને વર્ષારંભના દિવસો પણ જુદા ઠરાવવામા આવ્યા. (પાના ૧૮ થી ૨૪ અને ૩૫ જુઓ). જ્યોતિષ ગણિત મુજબ મકરસંક્રમણ ચોપ માસમા (જન્યુઆરીની ૧૧ થી ૧૪ તારીખની દરમિયાન) થાય છે. ખરી રીતે મકરસંક્રમણ ૨૩ મી ડિસેમ્બરે થતું જોઈતું હતું. કારણકે તે દિવસે રાત બધા કરતાં મોટી હોય છે. તે પછી તે ઓછી થતી જાય છે અને દિવસ લાંબો થતો જાય છે. તા. ૨૩ મી માર્ચને રોજ દિવસ અને રાત બન્ને એકસરખાં હોય છે. પછી દિવસ વધતો વધતો તા. ૨૩ મી જુનને દિવસે તે બધામા મોટો હોય છે. પછી દિવસ ઘટતો જાય છે અને તા. ૨૩ સપ્ટેમ્બરને રોજ દિવસ અને રાત ફરીને સરખાં થાય છે. ટર્ક અને મકર રાશી ઉપર સૂર્ય આવ્યા જેવું જણાય છે ત્યારથી ઋતુમાનમા ૧૨૬ પડતો

જાય છે. મહર રાશી ઉપર સૂર્ય આવ્યાની નિશાની તરીકે મહરસંક્રાંતિનો તહેવાર પ્રચારમાં આવ્યો. મહરસંક્રમણના તહેવારનો ખરો ઇતિહાસ ઉપર મુજબ છે, છતાં

ધાર્મિક માન્યતા

જુદી જ છે. શક્તિપૂજનનું મહત્ત્વ વધ્યા પછી દેવીના જુદાજુદા અવતારોનું સ્વરૂપ વર્ણન કરવામાં આવ્યું ત્યારે સંક્રમણની સંક્રાંતિ દેવી થઇ અને તે સંક્રાંતિને દિવસે સંકરાસુરનો નાશ કરે છે એવું કહેવામાં આવે છે. તે અનેક-જુદા દેવી એકાદ વાહન પર ખેસીને વસ્ત્રાલંકાર અને અસ્ત્રોથી સજ્જ થઇ એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં જાય છે એવું પણ પંચાંગમાં લખેલું છે. દાખલા તરીકે ઇ. સ. ૧૯૧૬ના જાન્યુઆરી માહિનાની ૧૪ મી તારીખે રૅડડર્ડ ટાઇમ ૧૦ કલાક અને ૩૨ મિનિટ મહરસંક્રમણ થયું. એ સંક્રાંતનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે. “વાહન ગધેડું, આગળ ઘેટો, વસ્ત્ર સફેદ, તિલક ગોપીચંદનનું, હાથમાં કેવડો, ચસ્ત્ર લાકડી, ભક્ષણ પકવાન, દાગીના હીરાના, જાત પક્ષીની, ઉમર તરુણ, સૂતેલી, ઉત્તર તરફથી આવનારી, દક્ષિણ તરફ જનારી એવી છે અને નૈઋત્ય તરફ જુએ છે.” સંક્રાંતિ દેવી જે જે પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરે છે તેમનો નાશ થાય છે એવું સંક્રાંતિદિવસ પણ કહેવામાં આવે છે. આપણા દેશમાં પ્રાચીનકાળમાં જ્યોતિષ-શાસ્ત્રમાં પારંગત થઇને કેટલાએક આર્યોએ પોતાનું નામ અમર કર્યું છે. એ વખત પછી ખરું જ્યોતિષનું મહત્ત્વ ઘટતું ગયું અને

ફલજ્યોતિષ

આગળ આવ્યું. જ્યોતિષશાસ્ત્રકારોએ આકાશના તારાઓ વિષે જે શોધ કરી તેનું પરિણામ મનુષ્યના જીવન પર થાય એવી

માન્યતાથી શ્લઙ્ગ્યોત્તિપદાસ્ત્ર રચવામાં આવ્યું છે. એટલે આ
 શાસ્ત્રમાં જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને જળ વિષેની કેટલીક ચચો એ
 બંનેનું મિશ્રણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કાળથી મનાતા આવેલા
 મંગળ, બુધ, શુક્ર, શુક્ર અને શનિ એ પાંચ ગ્રહોમાં સૂર્ય
 અને ચંદ્રને પણ ઉમેરવામાં આવ્યા. તે ઉપરાંત રાહુ અને કેતુ
 નામના બે કાલ્પનિક ગ્રહો પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યા. આમ
 એકંદર નવ ગ્રહો મનુષ્યના સારાનરસાના કારણભૂત છે એવું
 શ્લઙ્ગ્યોત્તિપદાસ્ત્રકારનું દહેવું છે. પુરોપના શ્લઙ્ગ્યોત્તિપદાસ્ત્રો જુદી
 રીતે પણ જેનું અસ્તિત્વ સાચું છે એવા ગ્રહો પરથી ખગોળશાસ્ત્રના
 ગણિતના હિસાબ પ્રમાણે બવિધ નક્ષો કરે છે. પણ આપણે
 ત્યાંના જ્યોતિષીઓ તો પુરાણકાળમાં જેનું અસ્તિત્વ હતું પણ
 આજ જેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ બીલકુલ નથી રતો એવી નિરબન
 પદ્ધતિથી જળ નક્ષો કરે છે. આ વિષે સેંદડો અથ મળી આવે
 છે પણ કોઈ બેના મતનો મેળ ખાતો નથી મનુષ્યના જન્મને
 સમયે સૂર્ય જે રાશીમાં રોય છે તેને લગ્ન કરેવામાં આવે છે. ૨૧
 લગ્નની જુદી જુદી દિશાઓમાં બીજા ખરા ખોટા ગ્રહોની સ્થાપના
 કરવામાં આવે છે. જન્મકાળ પરથી જળવિચર નક્ષો
 કરવાની પદ્ધતિ 'હોરાશાસ્ત્ર' અથવા 'જનક' કહે છે.
 બાર ખાનાની એક કુંડલી મનાવી તેમાં જન્મ સમયે આકાશમાં
 ગ્રહોની કેવી રીતે હતી તે લગ્નની જુદી જુદી દિશાઓમાં
 જુદે જુદે સ્થળે તે તે ગ્રહોની સ્થાપના કરીને બતાવવામાં આવે
 છે. એ સ્થળે ને અનુક્રમે તત્ત્વ, ધન, સંજ્ઞ, સુહૃત, મૃત, રિપુ,
 જ્ઞાયા, મૃત્યુ, ધર્મ, દર્મ, આય અને જાય એવાં નામો છે.
 આ નામોથી સૂચિત થનારી અને તે વિષેની બીજી બધી
 વાતોનો વિચાર તે તે રાશીના ગ્રહ પરથી અને બીજા ગ્રહોના

તે સ્થળે જોડે દષ્ટિ આદિનો જે સંબંધ હોય તે પરથી કરવામાં આવે છે. આરબી, ગ્રીક વગેરે મ્લેચ્છો તરફથી પણ ફલજ્યોતિષ વિષે માહિતી મેળવી આપણા લોકોએ પ્રાચીન કાળમાં તે શાસ્ત્રને સમૃદ્ધ કર્યું. 'તાજિક' એ શાખા યવનો પાસેથી જે લેવામાં આવી. વર્ષારંભ વખતે જે લગ્ન હોય તે જ વર્ષલગ્ન સમજીને તેના ઉપરથી ફલ કહેવાની પદ્ધતિ તાજિક શાખા પરથી લેવામાં આવી. હાલમાં એ જ પદ્ધતિથી સંક્રાંતિ અને અંવત્સર પણ કહેવામાં આવે છે. પોતાનું ભવિષ્ય જાણવા માટે મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે ઉત્સુક હોય છે. તેના આ જીજ્ઞાસુપણાને ભીષે સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, હોરાશાસ્ત્ર, ચક્રનશાસ્ત્ર વગેરે ભવિષ્ય વિષેના શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમની ઉપર વિશ્વાસ રાખનારા લોકો ફતીયામાં બધે ઠેકાણે છે. તેઓ સમજી લેવામાં આવે છે કે આધાર ન રાખતાં પોતાની જીવનયાત્રા પૂરી થાય ત્યાં સુધી પોતાથી અને એટલી કાળજીથી બધાં કામો કર્યે જાય છે. તેમને એવો દૃઢ વિશ્વાસ હોય છે કે પરમેશ્વરની ઇચ્છાનુસાર શુભ અથવા અશુભ ફળ મળે છે, અને તેથી તેઓ શાન્તિથી બધું સહન કરી લેવાને હમેશાં તૈયાર હોય છે. પ્રગતિનો ખરો માર્ગ એ જ છે. તે માર્ગ છોડી દઈ આજે કેટલાંક એક સૈકાથી આપણે હિન્દુ લોકો ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રને આધારે સામાજિક, ઔદ્યોગિક, રાજકીય વગેરે કામો કરીએ છીએ. તેનું પરિણામ શું આવ્યું તે સમજવાને આપણા અધઃપાતનો પ્રતિલાસ અને હાલની અવનત સ્થિતિના દાખલાઓ પૂરતા છે. બધા સ્થાવર જીવોનું બધું ભવિષ્ય વરતી ચક્રનશાસ્ત્ર ન મહાકર્ય કરતાં પરમેશ્વર છે એટલું જ બરાબર, તે આપણે

ચડતા જ જઇશું. 'સંક્રાંતિના તહેવાર વિધેનો

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

એવો છે કે તે દિવસે તિલતર્પણ કરીને વાસ્તુદેવો અને વિશ્વ-
દેવોની મંત્રાપચારથી પૂજા કરવી. દિવસના સ્નાન, દાન, શ્રાદ્ધ,
ભોજન ઇત્યાદિ કરવા, મહાદેવ ઉપર તલ અને ચોખ્ખા ચડાવવા,
તલના તેલના દીવા સળગાવવા. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ પાંચ
ઘડા, બે છીખા, પાંચ માટલીઓ (માટીની) લાવીને તેને ચૂનો
અને કંકુ લગાડવા અને તેમા ઘઉં, કપાસ, હળદરના ગાઠીયા
વગેરે ભરી પાંચ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓને હળદર અને કંકુ સાથે
ઘટા વાચન તરીકે આપવા એવી રીતે શાસ્ત્રમા કહેલી છે. આને
સુધટ અથવા સુગડ કહે છે. પરણેલી કન્યાઓ પાનેથી પહેલે
વરસે સંક્રાંતિને દિવસે તેલ, રૂ, મીઠું, જીરું વગેરે ચીજોનો નૌના-
ગ્યવતીઓને અપાવવાનો રિવાજ દક્ષિણના પ્રાણલોભા છે,
સંક્રાંતિના આગલા દિવસને ભોગી કહે છે. તે દિવસે દત્તમ
વસ્ત્રાલંકાર પહેરી સૌભાગ્યની ચીજોનો ઉપભોગ કરવો અને
ખીચડી, માખણ વગેરે પ્રદાર્થ દેવને ધરાવી પછી પોતે ખાવા.
સંક્રાંતિને બીજો દિવસે દેવીએ કિંકર નામના દૈત્યનો વધ કર્યો
હતો તેથી તેને કરીનો દિવસ અથવા કંકાત કહે છે. તે દિવસે
સવારના પહોરમાં સ્ત્રીઓએ ચોટલો ઓળા સૌભાગ્યવતીનો
ખોળો ભરવો વગેરે વિધિ કહેલો છે.

આ તહેવારની રીત

ઠેકઠેકાણે જુદી છે, તથાપિ તેનું મુખ્ય લક્ષણ ત્રેમવૃદ્ધિ એ છે.
મહારાષ્ટ્રમાં તે દિવસે 'તીજગુણ' નામનો હલવો એકબીજામા
બહેંચવાનો રિવાજ છે. સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ અને કુમારિકાઓ
તે વખતે પોતાની સખીઓને મળે છે અને દળદર, કંકુ તથા

'તીર્થગુણ' એકબીજાને આપે છે. તે ઉપરાંત કેટલેક ઠેકાણે સ્ત્રીઓ તરફથી હજાર કંકુના સમારંભ અને પુરુષો તરફથી સંગ્રેહનો થાય છે. મકરસંક્રમણને દિવસે સમુદ્રસ્નાન, તીર્થ-સ્નાન, તલતર્પણ, શ્રાદ્ધ, દાન વગેરે કાર્યો પણ કરવામાં આવે છે. યંગાળામાં સંક્રાંતિને દિવસે નિલદાન આપવામાં આવે છે. ગોળ અથવા ખજૂરના રસમાં તલ નાંખીને તે પણ આપવાનો રિવાજ છે. ત્યાં એ મેવાને 'તિળુઆ' કહે છે. ચોખાના લોટમાં સાકર અને ધી મેળવીને પિષ્ટક નામનું પકવાન તૈયાર કરીને તે સગાવહાલાં સાથે ખાવાનો અને ગરીબ લોકોને વહેંચવાનો રિવાજ છે. તે ઉપરથી એ તહેવારને યંગાળામાં 'તિળુઆ સંક્રાંતિ' અને 'પિષ્ટકસંક્રાંતિ' એ નામ આપવામાં આવેલાં છે. રેશમી અથવા બીજા વસ્ત્રમાં પિષ્ટક લપેટીને પરદેશમાં રહેનારા પોતાના મિત્રોને તે મોકલવામાં આવે છે. તે જ દિવસે 'આવનખંધનનો ત્રિધિ' થાય છે (૫૯ ૪૪૬ જુઓ) તે સંક્રાંતિને દિવસે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવી માન્યતાથી ગંગાસાગરમાં સ્નાનને માટે આશરે એકથી બે લાખ માણસો બેગાં થાય છે. (પાનું ૧૬૮ જુઓ. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં દ્રવીડ દેશમાં 'પોંગલ' નામનો તહેવાર ત્રણ દિવસ સુધી મોટા પ્રમાણમાં ઉજવવામાં આવે છે. પહેલો દિવસ ભોમી પોંગલ અથવા ઇદ્ર પોંગલ છે અને તે વધાન્કતુતા દેવ ઇદ્રની પ્રીત્યર્થ પાળવામાં આવે છે. બીજો દિવસ સૂર્યની પ્રીત્યર્થ છે અને તેને સૂર્યપોંગલ કહે છે. તે દિવસે સૌમાન્ય-વતી સ્ત્રીઓ નાચી પછી બીનાં કપડા સાથે એક વાસણમાં દુધ અને ચોખા મુકી આગળમાં ગેરડી તે રાધે છે. તેને આંધણુ આવે છે તરત સ્ત્રીઓ 'પોંગલ ઓ પોંગલ' એવી

અમો પાડે છે. પછી તે ખીરનો નૈવેદ્ય અણુપતિને ધરાવે છે, થોડી ગાયને ખવડાવે છે અને ખાડીની ધરના માણસો ખાય છે. 'પોમલ' સજ્દ તેવગૂં ભાયાના 'પોંધડી' અને તામિય ભાયાના 'પોંઝૂ' સજ્દ ઉપરથી આવેલો છે અને તેનો અર્થ 'રાધવુ' એવો થાય છે, અર્થાત્ પોંગલ એક જાતનો 'પાકોત્સવ' છે એમ દહી શકાય ત્રીજે દિવસે મદ્ધપોમલ નામનો ગાયોનો પોગવ થાય છે. તે વખતે દોર, ઘોડા વગેરે પશુઓની પૂજા કરવામા આવે છે અને તેમને વાજતેમાજતે મામમા ફેરવવામા આવે છે મહુરા અને તિવેલીમા આ તહેવાર મોટા દાઢમાડથી ઉજવવામા આવે છે. તે દિવસે 'તાઢ્ઢાઢ્ઢ વ્ઢા બાપિ ગોઢ ગોઢ ઢાલા' એમ કહેતા કહેતા તીજગૂં વહેચવાનો રિવાજ મહારાષ્ટ્રમા છે. 'ખીર તૈયાર થઈ કે?' એમ પૂછવાનો રિવાજ દ્રવિડ દેશમા છે ગુજનામા તીજગૂં આપવાનો કે સ્ત્રીઓએ હાદર કંકુ આપવાનો કે પુરુષોએ શ્રાદ્ધ કરવાનો રિવાજ નથી, પરન્તુ ત્યા ખમી જાતોમા દાનપુન્ય કરવાનો રિવાજ છે. 'ઋષિપત્રમીને' દિવસે 'પન્નુસણુ' નામનો જૈનવર્ધારમનો તહેવાર હોય છે તે દિવસ તે ધર્મના લોકો એકબીજાને મળાને એકમીજ પ્રત્યે કરેલા અપરાધોની ક્ષમા માગે છે. તેથી ફેટલાએક શત્રુઓ પણ મિત્ર મવાનો સભવ છે એ સકાંતિના સંબંધમા તલનું મહત્ત્વ વિશેષ ગાયુ છે

તિલસ્નાયી તિલાદ્વતી તિલહોમી તિલોદકી ।

તિલમુક્તિલદાતા ચ પટ્ તિલા પાપાશના ॥

એટલે તયના પાણીમા સ્નાન કરવું, તય વાગીને ચરીરે ચોપડવા, તલનો હોમ કરવો, પિતરોને તલનું પાણી આપવું, તલ ખાવા અને તિલદાન કરવું એ અત્યન્ત પુણ્યદાયક છે એવું

શ્રાવણ વચન છે. બંગાળામાં વરાહદાદશી (મહા શુદ્ધ ૧૨) ને દિવસે
 એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. તલની ઉત્પત્તિ સંબંધી એક
 કથા છે તે ઉપરથી તે ચમરાજની તપશ્ચર્યાને લીધે પેદા થયા
 એવું દેખાય છે. તેથી જ ચમપ્રીત્યર્થ બધા કાર્યમાં તલને
 એક ગણવામાં આવે છે. પિતૃકાર્ય કરવાના જે અનેક ઉદ્દેશો
 છે તેમાં એ પણ એક ઉદ્દેશ છે કે પોતાની સંતતિનું કલ્યાણ
 થાય અને તેની વૃદ્ધિ થાય. બીજાં અનાજોના પ્રમાણમાં તલની
 પેદાશ વધારે છે એટલે આ ધાન્ય સંતાનની વૃદ્ધિ સૂચવનારું
 હોવાથી તે માટે દરેલી સર્વ ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં વાપરવાનો
 રિવાજ પ્રચલિત થયો હશે. પ્રાચીન ગ્રીક લોકોમાં લગ્નકાર્યને
 વખતે વધુવરની સંતાનની વૃદ્ધિને અર્થે તલનાં પકવાન તૈયાર
 કરી વહેંચવામાં આવતાં હતાં. ઉત્તરાયણની શરૂઆતમાં હિન્દુ લોક
 જેમ તિળગુળ, તિલુઆ અથવા પિષ્ટક વહેંચે છે તેમ એ જ
 અરસામાં આવનાર નાતાલના (ક્રિસ્ટમસના) તહેવારોમાં
 ખ્રિસ્તી લોકો દ્રાક્ષની પાવરોટી (plum cake) એકબીજાને
 ત્યાં મોકલે છે. રોમન લોકોમાં જૂના વખતમાં મકરસંક્રમણને
 દિવસે અંજીર, ખજૂર અને મધ સગાંવહાલાઓને ત્યાં મોકલવાનો
 રિવાજ હતો. તે ઉપરાંત શુભેચ્છાદર્શક પત્રો પણ મોકલવામાં
 આવતા. ખ્રિસ્તી લોકોમાં ક્રિસ્ટમસ કાર્ડ (xmas card)
 મોકલવાનો હાલમાં રિવાજ છે એ ઉપરથી જણાઈ આવશે
 કે ઉત્તરાયણની શરૂઆતનો સમય અત્યંત પવિત્ર અને શ્રેષ્ઠ
 માનીતે તેની ખાતર તહેવાર પાળવાનો રિવાજ બધે ઠેકાણે
 છે. હિન્દુઓએ તે દિવસને ધાર્મિક રૂપ આપેલું છે એટલું જ.

હેતુ અને બોધ

મકરસંક્રમણનો ઉત્સવ બહુ ઉદાર હેતુઓથી સમાજમાં
 રૂઢ કરવામાં આવ્યો છે. આર્યોમાં પરસ્પર પ્રેમ વધે,

આપણે પ્રગતિના માર્ગ પર રહીને માનવજન્મનું માર્થક કરી
 લક્ષ્યે એટલો જ આ તહેવારનો મુખ્ય હેતુ છે આ તહેવારને
 માટે પાળવામા આવનાર વિધિ પ્રેમવર્ધક અને શુદ્ધ સ્વરૂપના
 છે તે દિવસે બરાનારા સમેલનો, હળદર કકુના સમારભ,
 'લીલગુળ' આપવાનો અને એકબીજાને મળવાનો રિવાજ
 આર્થત્વને ઊભો એવા જ છે આવા તહેવારોને લીધે જો
 આપણા અતઃકરણમા આપણે બધા એક જ ભૂમિમાતાના
 બાળકો છીએ એવો બહુભાવ ઉત્પન્ન થાય તો આપણુ કેટલું
 બધુ કલ્યાણુ થશે ? વસંતાગમનનો આનંદદાયી અને શુભ
 સંદેશો લાવનાર સક્રમણનો તહેવાર આપણી શુભ ઇચ્છાઓ
 અને પ્રેમને સજીવન કરે છે ઉત્તરાયણનો પ્રારભ થાય છે
 ત્યારથી સદિ ક્રમેક્રમે રમણીય થતી જાય છે. આ નિર્મળ
 સ્વરૂપમા પરમ કૃપાળુ જગન્નાયકનું ઉજ્જવલ પ્રતિબિંબ પણ
 આપણને દેખાય છે અને તેના ચરણમા આપણે લીન થઈએ
 છીએ ફૂલો અને ફૂલોપરના પતંગીયાઓ, નિર્મળ આકાશમાના
 તારાઓ, ફૂલ અને પાદડાઓના ભારથી નમ્ર થયેલા વૃક્ષો
 અને વેલો, અમૃતતુલ્ય કૌમુદીનો વર્ષાવ કરનારો ચંદ્રમા,
 રથજો રથજો મદગતિએ વહેનારા ઝરણાઓ અને નદીઓ, શાવ
 અને ગભીર એવો સમુદ્ર એ બધા તરફ જોઈએ છીએ
 ત્યારે ઇશ્વરના તેજોમય સાનિધ્યનો કદક ભાસ થાય છે.
 દિનાબધિને લીધે સતકાર્યમા પડીને તે ચલાવવાને વધારે વખત
 મળે છે આવા આ મંગલ કામમા એક બીજાને ઉપયોગી
 થવાની ટેવ પાડવી જોઈએ એવું આ સક્રમણનો તહેવાર બધા
 આર્યોને પ્રેમપૂર્વક કહે છે.

મહા મહિનો

મહા મહિના અંગ્રેજ ફેબ્રુઆરી મહિનાના અરસામાં આવે છે. એ મહિનામાં તીર્થમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવું કહેલું છે. પ્રયાગક્ષેત્રમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોએ વાળ કઢાવવા પુણ્યદાયક ગણેલા છે. આવી માન્યતા હોવાથી ઉત્તર તરફની કેટલીએક સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પણ માથું ઝંડાવે છે. એને વેણીદાનવિધિ કહે છે. કેટલીએક સ્ત્રીઓ બે આંગળ જોટલા વાળ કપાવે છે અને ત્રિવેણીની પૂજા કરે છે. આ વિધિથી અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા છે. ધણી મરી ગયા પછી વાળ ઝંડાવવાથી ધણીને માટે સ્વર્ગનાં દ્વાર ઉઘડે છે અને તે જીવતો હોય છે ત્યારે વેણીદાન કરવાથી અખંડ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એવી માન્યતા છે. ધર્મને બહાને ફળની આશાથી મનુષ્ય શું નહિ કરે ? ગંગા અને યમુના નદીમાં આ મહિનામાં દેહવિસર્જન કરવાથી મુક્તિ મળે છે એવી માન્યતા પ્રચલિત હોવાથી ધર્મસિંધુ વગેરે ગ્રંથોમાં જલસમાધિનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ કહેલો છે. હાલમાં કાયદાએ એ મુક્તિનો સુગમ માર્ગ બંધ કર્યો છે. મહા શુદ્ધ પાંચમને વસંતપંચમી અને

સાતમને 'રથસપ્તમી' કહે છે. આ બન્ને દિવસો આ દેશના બધા
 ભાગમાં ઘણે ભાગે પાળવામાં આવે છે. મહા શુદ્ધ આઠમને
 ભીષ્મપ્રતીક કહે છે અને તે દિવસે ભીષ્મપિતામહની ખાતર
 તલતર્પણ વગેરે કરવાનો રિવાજ બંગાળ તરફ છે. મહા
 મહિનામાં મોટામાં મોટો તહેવાર શિવરાત્રિનો છે. એ સિવાય
 મહા શુદ્ધ આઠમને માસાષ્ટક, વરદ ચતુર્થી (પાનુ ૩૬૯
 જુઓ), શ્રી પંચમી, સીતલાષ્ટી (પાનુ ૨૬૭ જુઓ)
 ભૈરવેકાદશી, યુગાદ્ય વગેરે કેટલાએક તહેવાર બંગાળ તરફ
 પાળવામાં આવે છે. વસંતપંચમી, રથસપ્તમી વગેરે તહેવારો
 ગુજરાતમાં માત્ર કેટલાએક મહિરોમાં ઉજવવામાં આવે છે.
 એક વખતે જે ઠેકાણે સૂર્યોપાસના અને શતન્યુપાસના બેરમાં
 હતી ત્યાંથી એ તહેવારો લોપ થયા. તેનું કારણ વૈષ્ણવ ધર્મ
 અને કૃષ્ણભક્તિનો સાર્વત્રિક પ્રચાર અને વિજય એ છે. મહા
 શિવરાત્રિ અને જન્મપ્રતીકના તહેવારો બધા વર્ણમાં પાળવામાં
 આવે છે. ગુજરાતમાં નોરતા ચાર વખત સ્થાપવામાં આવે છેઃ
 આસા, મહા, ચૈત્ર અને અપાઠ માસમાં.

વસંતપંચમી

મહા શુદ્ધ પાંચમથી વસંતોત્સવનો આરંભ થાય છે, માટે તે દિવસને વસંતપંચમી કહે છે. મહા મહિનામાં મુખ્યત્વે કરીને દેવીના મંદિરમાં વાદ્ય, નાચ, ગાયન વગેરે આચ્છવ ચાલે છે. પન્દુ અને તે તે ઋતુઓમાં મળનારા સુંદર શ્લોકો ભેગા થયેલા લોકોમાં વહેંચવાનો કેટલેકે ઠેકાણે રિવાજ છે. વસંતઠાણમાં દરેક જાણે પોતાની શક્તિ અનુસાર મહોત્સવ કરવો જ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે; પરન્તુ લોકો પ્રપંચમાં એટલા બધા ગુંથાયેલા હોય છે કે તેમને વસંતારંભનો તહેવાર પાળવાનીયે કુરસદ નથી હોતી. વંશપરંપરાથી ચાલતી આવેલી સંપત્તિના ઉપભોગ કરનારા કેટલાએક નસીબદાર લોકો પોતાના મિત્રમંડળ સાથે ગાયન, વાદન, વનભોજન, મિષ્ટાન્નસેવન, જલક્રીડા વગેરે સમારંભોમાં મગ્ન રહે છે અને એવી રીતે વસંતના

દિવસો આનંદમાં માણે છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં આ પંચમીનો દિવસ પાળવાની રીત દરેક રથે જોવા મળે છે. પ્રદાગની છે. દક્ષિણમાં આ તિથિ વિશેષ રીતે પાળવામાં આવતી હોય એમ દેખાતું નથી. તિથિત્વમાં સંવત્સરપ્રદીપમાંથી જે ઉતારો લીધેલો છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે આ દિવસ લક્ષ્મી-પ્રીત્યર્થ પાળવાનો છે. તે દિવસે લક્ષ્મીને અન્નપાણી અને સુમધી પદાર્થો અર્પણ કરવા. શાહી, ખડીયો, દલમ અને ચોપડીઓ સાથે સરસ્વતીપૂજનનો એ દિવસ નિશ્ચિત કાળમાં આવેલો હોવાથી તેને શ્રીપંચમી ગણીને ખંગાળા લોક તે દિવસે સરસ્વતીની પ્રતિમાની યથાવિધિ પૂજા કરે છે. પરમાના ઘરડા-જુવાનીઓ વગેરે સરસ્વતીને નમસ્કાર કરી તેને માનતા પણ કરે છે. તે દિવસે લખવાનું કામ બંધ હોય છે. લખવાનું બહુ જરૂરી કામ હોય તો ખડીયા અથવા કોનસાયા પાટીના પર લખવામાં આવે છે; પરંતુ બાવિંક લોકો કાગળનો ઉપયોગ બનતા સુધી કરતા નથી. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં સરસ્વતીપૂજનને દિવસે કોઈ તાર આવે નો તે ઉગાડીને વચસામાં પણ ધર્મનો દ્રોહ માનનાર કેટલાક બાવિંક હિન્દુઓ આજે પણ ગળા આવે છે. શ્રીપંચમીને દિવસે સાંજને વખતે દાકરાઓ વિદેશી રમતો રમે છે અને કાઢના બગીચામાંથી જોઈએ તટના ફળો ભૂટી ખાવાનો પોતાને સપૂર્ણ અધિકાર હોય એમ માને છે. પરંતુ આજકાલ સિદ્ધિલુનો પ્રચાર સાર્વનિક થતો હોવાથી અજાનથી ચાતુ રહેનો આ અનીતિકર રિવાજ બંધ પડતો જાય છે. પૂજાને બીજો દિવસે ગણપત્તિનર્જનના સમારંભની જેમ બક્ત લોકો શારદા દેવીની મૂર્તિને મોટા કામડાથી નજીકના જલાણય તરફ લઈ જાય છે અને તેમાં તે મૂર્તિને પધરાવે છે.

વસંતપંચમીનો ઓગળ્ય જેવી રીતે આજે હિન્દુ લોકોમાં પ્રચલિત છે તેવી જ રીતે જુના વખતમાં રોમ દેશમાં તે ચાલુ હતો એવું માનવાને સખળ કારણ છે. રોમન પંચાગમાં આ વસંતારંભના દિવસનો ઉલ્લેખ છે. વસંતઋતુ એ રતિ અને મદનની ઋતુ છે એવું માનવામાં આવે છે, પણ તેમનાં મંદિરો ન હોવાથી લક્ષ્મી અને વિષ્ણુની પૂજા તે દિવસોમાં કરવામાં આવે છે. ચૈત્ર અને વૈશાખને ખરે વસંતકાળ માનેલો છે, પરંતુ મહા મહિનામાં ઉત્તરાયણની સાથે જ તેની શરૂઆત થાય છે માટે વસંતપંચમીને વસંતઋતુના પ્રારંભની તિથિ માની છે. વસંતઋતુ બંધી ઋતુઓ કરતાં ઉત્સાહવર્ધક હોય છે અને આપણે પણ તેને છાજે એવી જ શક્તિ ધારણ કરવી જોઈએ. જેટલું પ્રસન્ન સ્વરૂપ સૃષ્ટિ ધારણ કરે છે, તેટલા જ આપણા કંગાલ દેશભાઈઓ તેનું સૌંદર્ય નિહાળી પ્રસન્ન થાય એવો સમાજસેવકોએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વિવાહ, જનોઈ વગેરે અનેક સમારંભ વસંતકાળમાં થાય છે. એવા પ્રસંગો પર કેવળ આપણા પોતાનાં સગાં અને પૈસાદાર મિત્રોને જમણુવારમાં નોતરવાનો રિવાજ છે. આવા સમારંભનો ઠાઠ દૂરથી જોઈ દીપી જનારા આપણા ગરીબોને પોતાની શક્તિ અનુસાર અન્નવસ્ત્રદાન કરવામાં આવે તો એક દિવસ પણ કંટકમય સંસારની વિસ્મૃતિ કરાવ્યાનું પુણ્યકર્મ ઇશ્વરના દરબારમાં જરૂર રજુ થશે. આર્થ તરીકે એ આપણો ધર્મ છે. ખીલેલાં ફૂલો, સુંદર રંગનાં પતંગીયાં અને વનમાં પાકનાર અમૃતસમાં મિષ્ટ ફળો, સૃષ્ટિ માતાના પ્રસાદથી સર્વેને—પછી તે ગરીબ હોય કે પૈસાદાર—મળી શકે છે. સમાજના કૃત્રિમ બંધનોના પાશને સ્હેજ સિથિલ કરી આપણે જો ખરા અંતઃકરણથી

પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરવાને તત્પર થાયે તો સૃષ્ટિદેવતા
આપણા પર પ્રસન્ન થયા વિના રહે ? તેથી દરેક જાણુને પોતાની
શક્તિ અનુસાર પોતાના દેશબાધવોના મનને આનંદ પમાડી
તેમની પ્રેમવૃત્તિને જાગૃત કરવી જાણે છે.

રથસપ્તમી

મહા શુદ્ધ સાતમને મહાસપ્તમી કહે છે અને એ દિવસ સુર્યદેવ માટે પાળવો એવું ભવિષ્યાદિક પુરાણોમાં કહેલું છે. સુર્ય એક તેજવાળો ગોળો છે અને તેની આસપાસ પૃથ્વી અને પૃથ્વી જેવા જ ખીખ કેટલાક ગોળા ફરે છે, એ બેકે ખરૂં છે તોપણ સુર્ય એ માણસના સુખનું સાધન હોવાથી તેને દેવ માનીને તેની પૂજા થઈ થઈ. તે દિવાળ માત્ર હિન્દુસ્તાન અને ધરાન દેશમાં જ ન રહેતાં એશીયામાધનર, રોમ અને ગ્રીસ દેશો સુધી જઈ પહોંચે. સૂર્યોપાસનાને મુખ્ય હેતુ આરોગ્યસુખની પ્રાપ્તિનો છે. તે માટે પુરાણમાં અનેક વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી છે. તેમાંની એક વાર્તા એવી છે કે એક વખત કાશ્યપ દેશમાં યશોવર્મા નામનો રાજા થઈ ગયો. તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં એક પુત્ર થયો. તે અશક્ત અને રાગી હોવાથી તેને કયા ઉપાયોથી સાજો કરી શકાય

એ વિષે રાગએ કલ્પજ્યોતિષીએની સલાહ લીધી ત્યારે તેમણે એની સલાહ આપી કે નવમહતો મુકુટમણિ જે સૂર્ય નેની બાજુ ઉપર અવરૂપા હોવાથી તેને આરોગ્યલાભ નથી, માટે મહાસત્તમીને દિવસે વ્રત પાળી સૂર્યની પૂજા કરવી અને તે દેવને પ્રતજ કરવા તે પ્રમાણે રાગએ વ્રત પાળ્યું તેથી તેનો પુન નીરોગી અને મહા તેજસ્વી બન્યો. જુદા જુદા દેશોમાં એ તિથિને જુદા જુદા નામો અપાયા છે. બંગાળમાં તેને બારકુસપ્તમી કહે છે.

મુદ્ધકલ્પદ્રુમકારોએ મહા માસને માકરી માસ નામ આપેલું છે અને તે તિથિને માકરીસપ્તમી કહે છે. ઉત્તરમાં એ જ તિથિ અયવા અને જ્યન્તિસત્તમીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. મન્વંતરોનો એ પહેલો દિવસ છે અને તે દિવસે સૂર્ય-નારાયણ સાત યોગવાળા નવા રથમાં બેસી આકાશમાર્ગે જવા નીકળે છે, તેથી દક્ષિણમાં તેને રથસત્તમી કહે છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

એ સત્તમીને આગલે દિવસે ઉપવાસ કરવો અને બીજે દિવસે પહેા શટતાં જ માથા ઉપર દીવો મુકી સ્વચ્છ અને શાન્ત પાણીમાં દાખલ થવું. ત્યાં સર્વોદય સુધી સ્નાન કર્યા પછી શરીરથી મસ્તક ઉપર દીવો મુકી સૂર્યનું ધ્યાન ધરવું અને તે દીવાને પાણીમાં વિર્સજન કરવો. સ્નાનને વખતે આકાશના અને બેરડીના સાત સાત પાદડા ગાથા ઉપર લેવા એવું મદનગ્ન અને નિર્ભયસિન્ધુ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલું છે અને બંગાળ તથા દ્રવિડ દેશની બાવિઠ સ્ત્રીઓ તેમ કરે છે. સૂર્યની પ્રાર્થના કર્યાં મંત્રોથી કરવી તે વિગે કાશીખંડ, મુદ્ધકલ્પદ્રુમ, બવિષ્ણુ-પુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં વિગતના પદ્ય જુદી જુદી દર્શાવેલ

આપેલી છે. સ્નાન કરીને દેવતર્પણ કરવું અને તુલસી-
ક્યારાની સામે સૂર્ય અને તેના સાત ઘોડાવાળા રથનું ચિત્ર
કાઢવું તથા તેની પૂજા કરવી, છાણું સળગાવીને તેની ઉપર
માટીના વાસણમાં તૈયાર કરેલી ખીરનું સૂર્યને નૈવેદ્ય ધરવું,
બ્રાહ્મણોને દક્ષિણા અને દાન આપવાં, બ્રાહ્મણ તથા સૌભાગ્ય-
વતીઓને જમાડીને પંચી પોતે જમવું એવો વિધિ દહેશો છે.

આર્યાવર્તમાં મહાસપ્તમી માટે પાયસ (ખીર) કરવાનો
રિવાજ ઘણે ભાગે બધે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. પણ આ
તિથિ દરેક ઠેકાણે જુદી રીતે પાળવામાં આવે છે. દ્રવિડ
દેશમાં તે દિવસે શાસ્ત્રોક્ત વિધિએ કામો કરવામાં આવે છે.
રાત્રે ગાયન, વાદન, દીપોત્સવ અને રથોત્સવ^૧ ઇત્યાદિ
પ્રકારની ધામધુમ ચાલે છે. આ તિથિ અનધ્યાયની હોવાથી
તે દિવસે વિદ્યાર્થીઓને ચોપડીઓને અડકવાની પણ સખ્ત
મનાઈ છે. બંગાળામાં દારતદી પૂનમ અને દરેક રવિવારને
દિવસે સૂર્યનારાયણની પૂજા થાય છે, તેને ઐત (સૂર્ય) પૂજા
કહે છે. માટીના એક નાના વાસણને લાલ રંગ ચોપડે છે

^૧રથોત્સવની કલ્પના આર્યોએ પ્રથમ બૌદ્ધો પાસેથી લીધા હશે.
ખ્રિસ્તી રાક્ષાચોયા અને સાનમા સૈદ્ધમાં ચીની પ્રવાસી ફાહિયાન અને
હુએનત્સિયાંગ હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી કરવા આવેલા ત્યારના તેમના
પ્રવાસવર્ણનમાં એમ લખેલું છે કે બૌદ્ધ ધર્મીય રાજના દુકમથી
રથમાં બેસાડેલી ખુદની મૂર્તિનો વરપોડો કાઢવામાં આવ્યો હતો તે
તેમણે જોયો હતો. ધાર્મિક સંસ્કારો તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચવા
મટે આમ મોટા પ્રમાણ પર ઉજવાતા તહેવારો મદદ રૂપે માલ છે.
રથોત્સવનો મુખ્ય કાળ મદા શુદ સાતમથી વૈશાખી પૂનમ સુધીનો
દોષ છે.

અને તેના પર કેવડાનું પાદડું અને ખાવાના પાનનું બીડું મુકીને લાલગંગના કુસો ચડાવે છે અને ખીર તથા પિષ્ટક અર્પણ કરે છે. તેજ પ્રમાણે સ્ત્રીઓ હળદરકંડું વહેચે છે. મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના ધણુખરા ભાગોમાં રથસપ્તમીને દવમે હળદરકંડું વહેચવાનો અને બોળા બરવાનો ગિવાજ છે, પરંતુ ત્યાં ઐતપૂજનો ગિવાજ નથી.

સૂર્યોપાસના અને સૌરપંથ

વેદકાળમાં સૂર્યોપાસના હતી એવું સૂર્યની પ્રાર્થના ઉપરથી ચોખ્ખું દેખાય છે. સૂર્ય અદિતીના પુત્ર હોવાથી નેને આદિત્ય એ નામ આપવામાં આવ્યું આકાશને અદિતી એ નામ આપવામાં આવેલું એવું ઋગ્વેદના સૂકનો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. સૂર્ય પાપોનો નાશ કરે છે એવી પ્રાચીન આર્યોની માન્યતા હતી તેથી તેમણે સૂર્યને એવી પ્રાર્થના કરી કે “ તુ અમને પાપમુક્ત કર અને અમે નળપાપ છોયે એમ વરણુદિ બીજા દેવોને જણાવ ” (ઋગ્વેદ મ ૭-૬૦-૧, ૬૨-૨) કૌશીતકી બ્રાહ્મણોપનિષદમાં કહેવું છે કે કૌશીતકી સવારમાં, મપોરે અને માંજે સૂર્યને અર્ધ્ય આપતો અને પોતાને પાપ મુક્ત કરવા માટે તેની પ્રાર્થના કરતો. આજે પણ દિનને એ રીતે અર્ધ્ય આપીને સૂર્ય, મન્યુ અને મન્યુપતિની પોતાને પાપમાર્ગમાંથી બચાવવાને પ્રાર્થના કરે છે. પછી ગાયત્રી-મંત્રનો ઉચ્ચાર કરીને તેઓ ‘અસાવાદિત્યો વ્રહ્મ’ એમ કહી પોતાના મન્તકની આમપામ તથા વખત પાણી રેરવી તે નાખી દે છે. (‘અસાવાદિત્યો વ્રહ્મ’ નો અર્થ આ આદિત્ય અથ્વા છે એવો થાય છે.) સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તને વખતે સૂર્ય તરફ દૃષ્ટિ રાખી હન્ય અને અન્ત યતાં મુધી ગાયત્રી મંત્ર

જાપવો એવું આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમાં કહેલું છે. જનોઈને વખતે છાંદ્રાને સૂર્યની સામે ઉભો કરીને ગોર નીચે પ્રમાણે પ્રાર્થના કરે છે: 'હિ સવિતર, આ તારો વિદ્યાર્થી છે. તું એનું રક્ષણ કર. તેને મૃત્યુમુખે પડવા દઇશ નહિ.' ધન અને કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સૂર્યની ઉપાસના કરવી એવું 'ખાદિર ગૃહ્યસૂત્ર'માં કહેલું છે. યુધિષ્ઠિરને સૂર્યે અમૃત અન્ન આપનારી યાજ્ઞી આપી ત્યારે તેણે સૂર્યની પ્રાર્થના કરી હતી એવું મહાભારત-માં વર્ણવેલું છે. (મયૂર સાતમા સૈકામાં હર્ષવર્ધન પાસે હતો. તેણે સૂર્યસ્તુતિના ૧૦૦ શ્લોક રચેલા છે.)

ઉપલા વિવેચન પરથી જાણી શકે જૂના વખતમાં આર્યા-વર્તમાં સૂર્યોપાસનાનો રિવાજ ચાલુ હતો અને પાપના નાશ તથા અન્ન, ધનધાન્ય, કીર્તિ અને આરોગ્યની પ્રાપ્તિને માટે તેની પ્રાર્થના કરવામાં આવતી હતી. સૂર્યનાં બાર નામોનો ઉચ્ચાર કરી તેને બાર નમસ્કાર કરવાની રીત આજે પણ આ દેશમાં ચાલુ છે. શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, શક્તિ વગેરે દેવતાઓની પૂજા કરનાર અને તેમનું ભજન કરનાર પંથ આ દેશમાં નિર્માણ થયો; તે જ પ્રમાણે સૂર્યને દેવ માની તેની પૂજા કરનાર એક પંથ નીકળ્યો તેમાં શી નવાઈ? એ પંથ 'સૌર' ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ પંથના લોકો સૂર્ય એ જ આ સ્વાવર જંગમ સૃષ્ટિનો આત્મા છે એવું પ્રતિપાદન કરે છે અને તે અધા દેવોમાં શ્રેષ્ઠ છે એવો શ્રુતિનો આધાર આપે છે;

• 'શિવ' દેવાનામુદગાદનીકં ચક્ષુર્મિત્રસ્ય ધરણસ્યાગ્ને ।

• જાપ્રા દ્યાવાપૃથિવી અન્તરિક્ષં સૂર્યં આત્મા જગત્સત્સ્પુષ્પ ।

(મં. ૧-૧૧૫. સુ.)

અર્થ:—“ મિત્ર, વરણ અને અગ્નિના ચતુરૂપ એવી દેવોની આશ્ચર્યકારક સક્તિનો ઉદય થયો છે; સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓનો આત્મા એવો આ સૂર્ય ગુણોક, ભૂલોક અને અન્તરીક્ષને વ્યાપી રહેલો છે ” આ મહતો ઉપર સૌર પંથવાળાઓ વધારે આધાર રાખે છે. સૌર પંથમાં છ ભેદ છે: એક પંથના લોક લાલ ચંદનનું ગોળ તિલક કપાળમાં કરે છે અને લાલ રંગની કુલમાળા પહેરે છે. બીજા ત્રણ પંથના લોકો ઉદયકાળના સૂર્યને બ્રહ્મદેવ, મધ્યકાળનાને શિવ અને અસ્તકાળનાને વિષ્ણુ તરીકે માનીને તેની પૂજા કરે છે. પાંચમો પંથ એ ત્રણે વખતે દેખાનારા સૂર્યને ત્રિમૂર્તિ તરીકે માને છે. તે પંથના કેટલાએક લોકો સૂર્યાસ્ત અને સૂર્યોદયની દરમિયાન અન્ન ગ્રહણ કરતા નથી. છઠ્ઠા પંથના લોક સૂર્યના ચિહ્નવાળા મુદ્રા તપાવીને શરીર પર તેનો ડામ લે છે અને ઓમ નમ શ્રીમર્યાય એ સપ્તાશ્વરી મંત્ર જાપે છે, અને વેદના મુક્તોમાંના પુરુષસૂક્ત અને શતદ્રીયનો અર્થ પોતાને અનુકૂળ એવો કરી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે તે મુક્તો સૂર્યની હાસના માટે જ છે.

ગમાયણ અને મહાભારત કાળમાં સૂર્યના સ્વતંત્ર મંદિરો બાંધી ત્યાં તેની પૂજા કરવામાં આવતી એવું દેખાય છે. પાંચી પુરાણકાળમાં જ્યારે મૂર્તિપૂજા પ્રચલિત થઈ ત્યારે સૂર્યની પ્રતિમા કેરી હોવી જોઈએ તે વિશે પુરાણકારોએ અનેક તર્ક કર્યા. છઠ્ઠા મેકામાં ‘વરાહમિહિર’ નામનો એક મહાન જ્યોતિષી થઈ ગયો. સૂર્યની મૂર્તિ કેવી બનાવવી એ તેણે-કહેલું છે. કલ્પતરુ અંચમાં મહા શુદ સાતમને દિવસે મંદિરની ચંદરની સૂર્યપ્રતિમાની પૂજા કરવી એવું કહેલું છે. એ ઉપજ્ઞી

એમ જણાય છે કે આશરે ૧૫૦૦ વરસ પહેલા આ દેશમાં સૂર્યનાં દેવાલયો હતાં. આવાં સૂર્યમંદિરોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરનારા અનેક શિલાલેખ અને તામ્રપટ આજે મળી આવે છે. પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનમાં મુલતાનથી કચ્છ સુધી આવાં દેવાલયો હતાં. મુલતાનનું સુપ્રસિદ્ધ સૂર્યમંદિર હુએનસિઆંગ અને આલ્મેરુનીએ જોયેલું હતું. સત્તરમા સૈકામાં મર્માધ ઔરંગઝેબે તે મંદિરનો નાશ કર્યો. કાશ્મીરમાં માર્તેડનું મુંદર દેવાલય છે. તે આઠમા સૈકામાં બંધાયું હતો એમ કહેવાય છે. શ્રીનગર (કાશ્મીર)થી આશરે ૨૦ માઈલ પર સૂર્યનું બીજું એક મંદિર છે, તે આશરે પાંચમા સૈકામાં બંધાયું હતો એવું સર ડેનિંગ્ડામનું કહેવું છે. હાલમાં ખાસ સૂર્યને માટે બંધાયેલું દેવળ કોઇ ઠેકાણે જોવામાં આવતું નથી. મુંબઈમાં માત્ર એક સૂર્યમંદિર જોવામાં આવે છે. તોપણ લમબગ બધાં દેવાલયોમાં સૂર્યના નામનો એકાદ પથર અથવા પ્રતિમા જોવામાં આવે છે અને તેના ઉપર ધરો અને લાલ રંગનાં પુલો ચણાવવામાં આવે છે. અગદાગીર અને કિસવરથ ઉપર સૂર્યનું ચિત્ર કાઢવામાં આવે છે. શ્રાવણ મહિનામાં રવિવારે સૂર્યના નામે સોપારી મુઠી તેની પૂજા કરવાની રીત નક્ષિત્રી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓમાં છે. આર્યોની મારક બીજા ધર્મવાળાઓ સૂર્યને દેવ તરીકે માનતા નથી, પરંતુ અઢવાડીયામાં એક દિવસને તેનું નામ આપી તેના પ્રત્યેની માનની લાગણી દર્શાવે છે. બૌદ્ધ ધર્મ કનિષ્ઠ રાજાનાં નાણાં ઉપર “માયરો” એ અક્ષરો છે. માયરો, મિહિર, મિહર એ જુદી જુદી બાપાઓના શબ્દો, જંદ બાપાનો ‘મિત્ર’ અને સંસ્કૃત ‘મિત્ર’ એ બધાં સૂર્યનાં નામ ધ્યાનમાં રાખતા જોવાં છે, સૂર્યોપાસનાનું

અર્થ:-“આખા જગતને પ્રેમનારો જે જન્મવાનું તેનું જન્મને
 અત્યંત પ્રિય લાગે એવું જે જેકે એક તેમ છે તેનું અમે
 ધ્યાન ધરીએ છીએ. તે જ જન્મવાનું (સ્વર્ગ) અમારી ભુદિને
 અને ધ્યાનમગ્નિને મુખ્ય પ્રેરણા કરાગે.” દિલ્લીગીરીની વાત
 તો એ છે કે આ પ્રાર્થનાનો અર્થ હાવના પ્રાર્થના સમગ્રતા
 નથી તો પછી તેમનાં કૃત્યો ઉપર અથવા વિચારો ઉપર તેનું
 પરિણામ ક્યાંથી ચાલે? આ ગામનીમંત્રણ લુના વખતમાં
 કેટલો મધો એક માનવામાં આવતો તે આ મંત્રણ પર જાણે
 વગેરે ઉપનિષદો ઉપરાંત સ્વતંત્ર ગાયત્રીમાયણાદિકે એવા
 બીજાં મંત્રો રચાયા છે તે ઉપરથી જણાઈ આવશે. આમ
 વર્તમાં વેદકાળથી સૂર્યોપાસના આત્મ દત્તી તોપણ જાણના
 દેશમાં તો તેનો પ્રચાર

પરધર્મના અને પરદેશના લોકો

દ્વારા જ થયો એવું ભવિષ્યપુરાણમાંના વિગતવાર વર્ણન
 ઉપરથી જણાશે. ઐતિહાસિક મંત્ર દર્શવા માટે અધિકારમુક્ત
 અને પૂરી હકીકત ન મળવાથી તે વખતે મળી આવેલાં સાધનો
 પર આધાર રાખી આ પુરાણલેખકોએ હંતકથાઓનો
 આધાર લીધો અને ઇતિહાસમાં અલૌકિક ચમત્કારોનો ઉમેરો
 કર્યો એ વાત ખરી છે, તોપણ સ્પષ્ટમંદિરો વિચાર કરતાં એક

જાણાય છે કે સ્વદેશમાથી દેશવટો લઇ અહીં આવેલા ‘મગ’ નામના પરદેશીઓએ આર્યપૂજનો પ્રચાર આ આર્યભૂમિમાં કર્યો. ઇરાની લોકોનો ધર્મસંસ્થાપક ઋતુસ્ત સૂર્યોપાસક હતો એવું બવિષ્યપુરાણ ઉપરથી અને ખીજા ઐતિહાસિક પુરાવા પરથી પણ સિદ્ધ થાય છે. એ સંબંધે થોડી હકીકત પાછળ (પાને ૧૫૭ મે) આપી છે. એ પુસ્તકમાં આર્યોમાં બાઇ બાઇ વચ્ચે ઝગડા થવાથી સુર અને અસુર તથા દેવ અને દાનવ એવા બેદ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા તે પણ બતાવેલું છે. બવિષ્યપુરાણમાં એવું વર્ણન છે કે શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાંખને ક્રુદ્ધ રોગ થયો. યાદવોના ધર્મગુરુ ગૌરમુખની સલાહથી સૂર્યની પૂજા કરવા માટે તેણે શાકલીપમાંથી ‘ મગ ’ નામના સૂર્યોપાસક બ્રાહ્મણને બોલાવ્યા. મુગ્ધિન્દ્ર નામના મિહિર ગોત્રવાળા બ્રાહ્મણને નિશુબા નામની એક કન્યા હતી. તેને સૂર્યથી ઋતુસ્ત અથવા જરતુષ્ટ નામનો પુત્ર થયો અને તેની સંતતિ મગના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇ. ઇ. સ. ૧૧૩૭-૩૮ના એક શિલાલેખમાં મગ લોકોની ઉત્પત્તિ સૂર્યથી થઇ અને

●અર=ખેટલું એ ખેતી વિષેના શબ્દ ઉપરથી આર્યશબ્દ નિર્માણ થયો. જુના વખતમાં તેઓ ખેતીને ઉપયોગી એવા ઘોડા, ડેંટ, બળદ વગેરે ઢોરોનાં ટોળાં પાળતા. આ પશુસંપત્તિ પરથી કેટલાએક કુટુંબોને નીચેનાં નામ પ્રાપ્ત થયાં છે:—

૧ શુદાર્પ (શુભાશ્વ અથવા અશ્વશુભ), ૨ પાવોદાર્પ (પાવોદાર્પાશ્વ) ૩ જમારપ (ચમાશ્વ) ૪ ઝરન કુસનો ઋતુસ્ત ૫ અશ્વપતિ, હૈંથ અને હય વગેરે નામના કેટલાએક પુરોહિતો વર્ણન પારસી ધર્મગ્રંથમાં અને ભારતનાદિ પુરાણોમાં પણ મળે છે. કે શબ્દ ગાવો (ગાય) ઉપરથી આવ્યો.

સાંખ્ય તેમને આ દેશમાં લઈ આવ્યો એવું કહેલું છે. આલ્મે-
રુનીએ આ દેશમાં આ-આ પછી મગને લેયા અને તેઓ
ધરાની મગોના વંશજ છે એવો પોતાનો અભિપ્રાય તેણે
ગ્રાહી ગણ્યો છે. વખત જતા મગના વંશજોનો વિસ્તાર થયો
અને રજપુતાના, બંગાળ અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક
બાગમાં તેઓ ફેલાયા. એ મગ લોકોની શુદ્ધિ તીવ્ર હતી એવી
તેમની ખ્યાતિ છે અને તેમનામાં કેટલાએક નામાકિત કવિઓ
યજ્ઞ ગયા છે.

ધરાની અને આર્યધર્મની તુલના હિપ્પ શાકદ્વીપ અને
ત્યાંના મૂળના રહેવામી મગ લોકોનો હલ્લેખ કરેલો છે.
હિન્દુસ્તાન બહારના બીજા ધર્મવાળા લોકોને શક કહેવાનો
રિવાજ હતો. ભવિષ્યપુરાણમાંનું શાકદ્વીપ હાલ ધરાનના
નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં મગ નામની કોમ હોવાનું ઇતિહાસ
પરથી દેખાય છે. મનુએ તેમને પશ્વ (પાર્શ્વ) કહેલા છે.
ડૉ. દોંગ જેવા સુતીક્ષ્ણ ઇતિહાસગ્રંથોધકે પાર્શ્વ ધર્મગ્રંથોનો
શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે હિન્દુ લોકો
અસલમાં ધરાનની ઉત્તરમાં વસતા હતા. ત્યાં કેટલાએક
કુટુંબોમાં બાઈભાઈઓમાં કલહ જાગ્યો અને જે થોડા લોકો
દેશત્યાગ કરીને પૂર્વ તરફ ગયા તેમણે પંજાબમાં વસાહત
કરી. આ આર્યોના અતઃકરણમાં દેવ અને ધર્મને વિશે શ્રદ્ધા
હતી, એટલે તેમણે ધર્મ વિશે જ ઘણું કાર્ય કર્યું. આર્યોના
મુખ્ય ધર્મગ્રંથને વેદ કહે છે અને તેમના ધરાની બાઈઓએ
પૂજ્ય માનેલા ગ્રંથને અવસ્તા અથવા ઝદ અવસ્તાન કહે છે.
આ બંને ગ્રંથોમાં વર્ણન કરેલા દેવતાઓ ધણે બાજે એક જ

* જંદ સાથા જુની સરેકત બાપા સાથે મળી આવે છે.

છે, એટલું જ નહિ પણ ઋગ્વેદમાંના કેટલાએક દેવતાઓ તે જ નામથી અથવા થોડાં ફેરફારથી અવસ્તા ગ્રંથમાં મળે છે. વાયુ, વૃત્ત, હવિષ્ (યવિષ્) એ દેવો અને સૂર્ય તથા વરુણની ઉપાસના એ જ અથવા એના જેવાં નામોથી કરેલી જોવામાં આવે છે. યજુર્ગાદિકના બધા વિધિ સરખા છે અને શુદ્ધ શુદ્ધ સ્તોત્રોમાં વાપરેલો 'યજુ' શબ્દ યજ્ઞ અને યજ્ઞનાચક્ર છે. આપણા યજ્ઞ સોમરસ અને પવિત્ર માંસ વગર થતા નહોતા. તે જ પ્રમાણે પારસીઓના યજ્ઞ પણ એ વસ્તુઓ વગર થતા નહોતા. સોમને બદલે 'હોઆમ' શબ્દ અવસ્તા ગ્રંથમાં વાપરેલો છે. મિત્રવરુણ વગેરેની દૃશ્યો ઋગ્વેદના જેવી જ અવસ્તા ગ્રંથમાં પણ મળે છે અને કેટલીએક પ્રાર્થનાતું જોવામાં આવે તો એ જોની વચ્ચે કંઈ બેદ દેખાય નહિ.

જે પ્રમાણે પારસીઓના ધર્મગ્રંથમાં દેવ શબ્દ મૂળમાં ધર્મ અર્થે વાપરેલો છે તે જ પ્રમાણે ઋગ્વેદના કેટલાએક ભાગમાં અમુર શબ્દ ધર્મરૂપે માટે વાપરેલો છે. તેથી જ રીતે અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ વગેરે દેવોની સ્તુતિ ઋગ્વેદ અને અવસ્તા ગ્રંથના કેટલાએક ભાગમાં એક જ રીતે કરેલી જોવામાં આવે છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે પારસીઓ અને આર્યલોક છુટા પડ્યા તે પહેલાં જે પ્રાર્થનાઓ તેમનામાં હતી તે તેઓ છુટા પડ્યા પછી પણ જેનીને તેથી જ રહી; પણ જેમ જેમ વિરોધ વધતો ગયો તેમ તેમ તેઓ એકબીજાના દેવની નિંદા કરવા લાગ્યા, અને તેથી કેટલાએક દેવનાચક્ર શબ્દો પણ વિરુદ્ધ અર્થે વપરાવા લાગ્યા. આર્યોના દેવાધિદેવ ઇન્દ્રને પારસીઓએ નીચ અને હુન્મો મારીને નરકાધિપતિ બનાવ્યો. અને જે ત્વષ્ટાને વેદ માનારાઓએ લાખો ગાજો આપી તે જ

ત્વષ્ટા અથવા તીર પાગસીઓને પૂજ્ય થયો. વેદગાયકોએ પારસીઓના પૂજ્ય દેવાધિદેવ અસુર (અહુર) ને માટે તિરસ્કાર બતાવ્યો ત્યારે પારસીઓએ દેવને ભૂતમા ગણ્યા.

વેદ અપૌરુષેય છે એવો આર્યોના મન છે. અવસ્તા ધર્મગ્રંથ પણ ઋયુસ્તને પ્રત્યક્ષ ઇશ્વર તર્કથી મળ્યો, અને મનમાં ધર્મસંબંધી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થયા પછી બ્રહ્મનું દેવતાની માગ્યત અહુરમઝ્દને ઋયુસ્તે કેટલાએક પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના જવાબ તે દેવાધિદેવે શ્રેય દેવદત્તની મારફત આપ્યા એવું પારસીઓ માને છે. જે પ્રમાણે મનુ આર્યોના મોટા નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ થઇ ગયો એમ હિન્દુઓ માને છે તે પ્રમાણે મનુશ્વર (મનુષ્યેશ્વર) પારસીઓના મોટા સ્મૃતિકાર થઇ ગયો એવું તેઓ માને છે હિન્દુઓએ બ્રહ્મને બધી વસ્તુઓનું આદિકારણ માન્યું ત્યારે ધરાનમાના તેમના ભાઈઓએ તેનો (બ્રહ્મનો) બ્રહ્મન એટલે 'સાડું મન' એવો અર્થ કર્યો. આર્યોએ પુનર્જન્મથી પુટવાને ઉપાય શોધ્યો ત્યારે પારસીઓએ પોતાનું મૃત શરીર ફરીથી સજીવન* થશે એમ માનીને દેહાત્મવાદને છાજે એવી ગીતે અમરત્વ (અમરતત્વ) અને અજ્ઞેયપણું માગી લીધું. પારસીઓના મુખ્ય ધર્મગ્રંથ ઝંદ અવસ્તા, ગાથા, વેદિદાદ, યજ્ઞને અથવા યરન એટલા છે. પહેલો ગ્રંથ ઋયુસ્તે પોતે અને તેના શિષ્યોએ લખ્યો. 'ગૈ' એટલે ગાયું એ ઉપરથી આવેલા ગાથાગ્રંથમાં દેવોની પ્રાર્થના છે. વેદિદાદ અથવા વેદેવાદાદ (વિ એટલે વિરુદ્ધ અને દેવો એટલે દેવોની) માં આર્યોના દેવોની નિંદા છે. યજ્ઞસ્તે

* ખ્રિસ્તી લોકોની પુનરુત્થાપના (Resurrection) ની દૃષ્ટના આ દૃષ્ટના સાથે મળતી આવે છે.

અથવા યજ્ઞ એ યજ્ઞ વિધેની માહિતીનો ગ્રંથ છે. એકંદરે પોતાના ધર્મગ્રંથ અપૌરુષેય હોવા બદલ બંને ધર્મવાળાઓની કલ્પના—પારસીઓનો બહાન અને આર્યોનું બ્રહ્મ, 'ત્રિશ' એ શબ્દને મળતો શબ્દ 'શ્રુતિ' વગેરે જોતાં પારસીઓ માત્ર દેશબંધુ જ નહિ પરંતુ ધર્મબંધુ પણ છે એમ આજે દેખાય છે. પાઞ્ચ સિદ્ધાંતવાદારના વિવેચનમાં વર્ણન કરેલા ઇરાની લોકો

અમુર, દૈત્ય અથવા દાનવ

દત્તા એવું જો દહેલું છે તે માટે ઘણા પુરાવા આપી શકાય એમ છે; પરંતુ વિસ્તારના બાધથી તેમ કરવું ઉચિત નથી. મરાની લોકો હજી પોતાને 'દાંધાવો' દહેવડાવે છે. દસ્યવઃ અને દાનવ શબ્દો દાંધાવો ઉપરથી આવેલા હશે એવો ડૉ. સ્પૂતરનો મત છે. ગંગાજ, બિહાર અને ઓરિસ્સામાં આવીને વસેલા આ લોકોનો તેમજ દાંબોજ, પારદ અને પશ્ચિમનો મનુસ્મૃતિમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. એ બધા ઇરાનીઓના વંશજ દત્તા એવું પાંડિતોનું દહેવું છે. ઋગ્વેદમાં વ્રતને દાવન એમ દહેલું છે અને યજુર્વેદમાં (૫૦-૭૩) તથા અથર્વ વેદમાં (૪૦-૨૪) એ શબ્દ શત્રુને અર્થે વાપરવામાં આવેલો છે. અવસ્તા મંથમાં પણ એ જ શબ્દ શત્રુ અર્થે વાપરવામાં આવેલો છે એવું ડૉ. દોગનું દહેવું છે. મહાભારતમાં [આદિ પર્વ ૬૭] દહેલું છે કે વ્દાસ્યે એ પૂર્વજન્મમાં દાનવાધિપતિ દત્તા અને 'મગધ' એ નામ 'મગ' ઉપરથી પડ્યું એવું બલિષ્ઠપુરાણમાં મુચવેલું છે.

મદ્-દાવનિ ને ચમ્માત્તન મગધા : સ્મૃતા : ।

(‘મગ’નું એટલે દોષોનું ધ્યાન કરતા હોવાથી એટલે કે ક્યા કર્મથી ક્યો દોષ લાગશે એનો વિચાર કરીને વર્તન કરતા હોવાથી, તેમનું નામ ‘મગધ’ પડયું.) એ મગોનાં ૧૮ કુટુંબો આ દેશમાં આવ્યા હતાં અને વેદનો વિપરીત અર્થ કરનારા પણ તેઓ જ હતા એવું બલિષ્ઠપુરાણ પરથી જણાય છે. મગ લોકો કમરની આસપાસ અવ્યંગ વીંટાળતા હતા, તેને જંદ બાપામાં એવ્યાઓધન અને સંસ્કૃતમાં અવ્યંગ કહે છે, અને હાલમાં પારસીઓ તેને કસ્તિ કહે છે. તેમનો કસ્તિ અને સદરા પહેરવાનો રિવાજ આપણા જનોધના વિધિને લગભગ મળતો આવે છે. ૧૨૦૦ વર્ષ પહેલાં પારસી લોકો પોતાના દેશનો ત્યાગ કરી આ દેશમાં આશ્રય લેવા આવ્યા ત્યારે તેમનામાં અગ્નિપૂજા, સૂર્યપૂજા અને વર્ચ્યુઅલવસ્થા* વગેરે રિવાજો આર્યોની રીતભાતને મળતા નેઈ સંનણુ ગામના રાજાએ તેમને આશ્રય આપ્યો. એ લોકો સખ્યામાં થોડા છે પણ દાનશૌર્ય, જ્ઞાનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા, ઉદ્યમ, હિંમત, પ્રેમભાવ એ ગુણો તેમનામાં અખંડ વન છે, અને આખા ભરતખંડને પૂજ્ય મહર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી તથા શિરોજશાહ મહેતા જેવા પ્રખ્યાત મુત્સદી અને વાડીયા, મર જમશેદજી ટાંટાભાઈ જેવા મહાન પુરુષો પણ એમનામાં જ થઈ ગયા છે. આપણી જોડાજોડ ઉભા રહી આર્યભૂમિની મેવા કરવા માટે આપણા અંધુઓ આપણને પાછા મળ્યા એ આપણું સદ્ભાગ્ય ગણાય.)

*પારસીઓમાં અયર્વાહુ અથવા અયોર્નન, રયેશર, વસ્ટેરીયસ અને હુતોક્ષ એ ચાર ભેદ જુના વખતમાં હતા તે ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રના અર્થમાં વપરાય છે.

હેતુ અને બોધ

પરમેશ્વર સર્વ સ્થાવર જંગમ નૃપ્તિમાં વ્યાપક છે અને અખિલ બ્રહ્માંડ તેનું દેવાલય છે. કોઇ પણ ધર્મસંસ્થાપક અથવા ધર્મગ્રંથ તેનું યથાર્થ વર્ણન કરી શક્યા નથી. પરમેશ્વરનો જેમણે આજ સુધી વિચાર કર્યો છે તે બધાએ તેની પ્રાપ્તિના ભિન્ન ભિન્ન માર્ગો બતાવી આપ્યા છે. કોઇએ અગ્નિનું તો કોઇએ સૂર્યનું મહત્ત્વ ગાયું અને ઉપાસનાની ભિન્ન ભિન્ન પદ્ધતિઓ બતાવી ગયા.

એક વખત સર્વ પ્રાચીન રાષ્ટ્રોમાં અગ્નિપૂજા જોસભેર ચાલતી. હિન્દુસ્તાનમાં તો યજ્ઞના અગ્નિ માટે ધણો જ આદર હતો. યજ્ઞાદિકોની આદુતિ ઉપર દેવોનો ઉદરનિર્વાહ ચાલે છે અને અગ્નિ સિવાય યજ્ઞ પરિપૂર્ણ થઇ શકતો જ નથી એવી માન્યતા હોવાથી અગ્નિનું મહત્ત્વ એટલું બધું ગાવામાં આવ્યું કે તેને ‘સકલ દેવ કન્યાણકર્તા’ એવી પદવી મળી. સર્વ દેવોમાં ઉમરમાં તે નાનો માનવામાં આવતો કારણકે દરેક યજ્ઞને વખતે સમિધાના ધર્પણથી તેને નવેસર સજગાવવામાં આવતો અને એ જ કારણથી તેને ધર્પણોદ્ભવ—પ્રમંથ—એવું નામ મળ્યું. કાળે કરીને એ સર્વ દેવોની બક્તિ એક જ સર્વશક્તિ-માન દેવમાં પરિણત થઇ. ઋગ્વેદના દશમા મંડળમાં પરમેશ્વરના સ્વરૂપનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે.

“તે સર્વનો પેદા કરનારો અને શ્રેષ્ઠ છે. તેણે બધું (વિશ્વ) ઉત્પન્ન કર્યું છે, તે બધાનું ભરખુપોષણ કરે છે અને વરુમાત્રનો તે અધિપતિ છે. તે સપ્તર્ષિઓથી પશુ દૂર રહે છે અને જેનાપર તેની કૃપા થાય છે તેને મનવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પિતાએ આપણને ઉત્પન્ન કર્યા, જે આખી

માનવજાતિ અને પદાર્થમાત્રને ઓળખે છે તેને અનેક નામ હોવા છતાં તે પોતે એક જ છે. (શ્લોક ૧૦-૮૨) જેણે આપણને જીવ અને શક્તિ આપેલા છે, જેની આરાધનું સર્વ દેવો પાલન કરે છે, જેનો પડછાયો એ જ મૃત્યુ છે, જેનું તેજ એ જ અમરત્વ છે, જે જડ ચેતન પદાર્થોનો માલિક છે, જેના પરાક્રમથી આ હિમાલય પર્વત, આ પૃથ્વી અને આ સાગર નિર્માણ થયાં અને જેના હાથ આકાશમંડળમાં પસરાયેલા છે તે એક પરમેશ્વર સિવાય અમે બીજા કોનું યજન કરીએ ? ”
(શ્લોક ૧૦-૧૨૧)

સાધુસંતોને પણ આવી જ રીતે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો. સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, તારા, મહાસાગર વગેરેથી પરમેશ્વરના મહત્ત્વની કલ્પના થાય છે અને તેની ઉપાસનાથી પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લેવાનો પંથ બહુ વિશાળ છે. રથસપ્તમી જેવા કૃતસર્વો આપણને પ્રાચીન આર્યોનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેમના વંશજ તરીકે આપણું જે ધાર્મિક કર્તવ્ય છે તે અંતઃકરણમાં જગૃત કરે છે, માટે આજના જમાનામાં આ તહેવારોનું ગમે એટલું સાફ નરસું રૂપાન્તર થયું હોય તોપણ તેમના ઉત્પાદકોની અમે સ્તુતિ જ કરીએ છીએ. શ્રીસૂર્યનારાયણ બધાને સુખ અને જ્ઞાન આપજો.

મહાશિવરાત્ર

હિન્દુ લોકોમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ મુખ્ય દેવો કહેવામાં છે. તેમાંથી બ્રહ્માની પૂજા કરવાનો રિવાજ નથી, તોપણ દરેક શુભાશુભ કૃત્ય આખરે બ્રહ્માને જ અર્પણ કરવામાં આવે છે. બ્રહ્માર્પણ કર્યા વગર કોઈ પણ કૃત્ય પૂર્ણ થતું નથી. વિષ્ણુ અથવા શિવ એ બેમાંના એકની આરાધના દરેક હિન્દુ રોજ કરે છે. આ દરેક દેવને માટે ઉપાસનાના લુદા લુદા દિવસો મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. શિવનો કિત્તે જ દિવસે વધારે શ્રદ્ધા અને ભક્તિપૂર્વક પાળવામાં આવે છે તે દિવસને મહાશિવરાત્ર કહે છે. એ તહેવાર દરેક વરસે મહા વદ ૧૪ ને દિવસે પાળવામાં આવે છે. દરેક મહિનાની વદ ૧૪ ને શિવરાત્ર કહે છે અને મહા મહિનાની શિવરાત્ર વિશેષ મહત્ત્વની માનવામાં આવતી હોવાથી તેને મહાશિવરાત્ર કહે છે. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ તે કહેતાં પહેલાં શિવોપાસના આ દેશમાં કેવી રીતે શરૂ થઈ એ કહેવું

જશરી હોવાથી તે વિષેની માહિતી અહીં આપીએ છીએ

ઋગ્વેદમાં શિવોપાસના

આગ વેદમાનો મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેમાં શિવના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું વર્ણન રૂઢી સદાથી કરેલું છે. આ વિશ્વ જેટલું આનંદજનક અને શિવકારક છે તેટલું જ તે ભયપ્રદ અને અસિવ છે એમ વિચાર કરતા જણાશે. વર્ષાઋતુમાં યનારી મેવની ગર્જના, પવનના તોશનથી પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં યતા મોટા ખગભળાટ, વિજાગીના પડવાથી યતો અનર્થ, ધરતીકંપ અને તાગઓનું ખરવું વગેરે બનાવો મનમાં બીક ઉપજાવનારા છે આવા અનર્થોને પરિણામે અન્તે વિશ્વની પ્રગતિ જ યાય છે એ ખરું છે તોપણ તાત્કાલિક પરિણામને જોઈ જે પ્રયત્ન સહાગ્રહ શક્તિને લીધે આ કૃત્યો બને છે તેનું ચિંતન કરવા તરફ મનુષ્ય માત્ર પ્રેરાય છે. આપણા આર્ય ઋષિઓએ આ ભયાનક શક્તિને રૂઢનું નામ આપી અને રીતે તેની પાસે દયાની યાચના કરી છે. અન્નપાણીથી આપણું ભરણપોષણ કરનારી જગજગનનિને પદે પહોંચેલા શ્રીગિષ્ણુવ પ્રાચીન આર્યોને જેટલા પૂજ્ય હતા તેટલા જ બહુકે તેનાથીયે વિશેષ પૂજ્ય વિશ્વનો પ્રલય કરનાર આ દેવ થયા છે એટલે કે વિષ્ણુની પૂજનો ઉદ્દય જેમ તેના વિષેના પ્રેમને લીધે થયો તેમ રૂઢ-પૂજનો ઉદ્દય તેના વિષેની બીકને લીધે થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી આ રૂઢની સ્તુતિ અનેક પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨૪ માં સંક્રાન્તમાં નીચેનું વર્ણન છે

“ જે પ્રત્યક્ષ પરાક્રમ જ છે, જેને માથે જટાનો મુકુટ છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ જેનો આશ્રય લે છે એના રૂઢને અમે

સ્તુતિ અર્પણ કરીયે છીયે. તેને લીધે એ પગવાળાં (મનુષ્યો) ને પક્ષીઓ) અને ચાર પગવાળાં (પશુઓ) પ્રાણીઓનું કલ્યાણ થશે અને આ દેશના પ્રાણિમાત્રની અભિવૃદ્ધિ થઈને દુઃખમાંથી મુક્ત થશે. દેદીપ્યમાન, જટાધારી અને કુદરપ ધારણ કરનાર તે સ્વર્ગીય વરાહને વંદન કરીને અમે અહીં પ્રાર્થના કરીયે છીયે. પોતાની પાસે ઔપધો રાખી અમને સુખ, અભય અને રક્ષણ આપજો. હે રુદ્ર, અમારામાંના ઉચ્ચ કે નીચ કોઈને જે ઇજા થવા દઈશ નહિ. અમારાં માખાપને મારીશ નહિ. અમારાં પ્રિય શરીરને તારા તરફથી ઇજા ન પહોંચે. ગાય અને મનુષ્યથી તારું શસ્ત્ર દૂર રહે. વીરપુરુષોના આશ્રય રૂપ હે દેવ, માત્ર તારો વૈભવ અમારા માટે રાખજો. તું અમને સુખ આપ અને અમારા પક્ષનું સમર્થન કર. તું જમણા સામર્થ્યવાન હોવાથી અમને સુરક્ષિત રાખ. ”

કિપલા અને એવા જ અર્થનાં અનેક સ્તોત્રો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે રુદ્રને એ પગવાળાં પ્રાણીઓ પર સત્તા ચલાવનારો, તેમનો સંહારકર્તા અને હિતકર્તા પ્રાચીન આર્યો માનતા હતા. તે કલ્યાણકર્તા પણ છે એવું માનીને તેની પાસેથી વર માગવા તેઓ સદા તત્પર રહેતા. સર્વ વનસ્પતિનો તે સ્વામી હોવાથી સર્વ ઔપધો જાણનારો મોટો વૈદ્ય છે એમ સમજીને અનેક રોગોથી મુક્ત થવા માટે વેદગાયકોએ તેની સ્તુતિ કરેલી છે.

“ તારી ઔપધિથી તું અમારા સૈનિકોને નીરોગી કર. તું વૈદ્યોનો પણ વૈદ્ય છે એવી તારી ખ્યાતિ છે. હે રુદ્ર, તારો તે વરદ હસ્ત-પીડિતોને રોગમાંથી મુક્ત કરનારો તારો ઔપધીયુક્ત હસ્ત કયાં છે ? હે મરતો, તમારી ઔપધીઓ અત્યંત

પવિત્ર, મંગલકારક અને કૃષ્ણાણુપ્રદ છે. અગ્ને સહુનાં મુખ
 અને આરોગ્ય માટે રુદ્ર પાસે તેની યાચના કરીએ છીએ ”
 (ઋગ્વેદ મંડળ ૨, ૨૭)

એ પ્રમાણે રુદ્રને વૈધરાજ માનવાનું એક કારણ એવું
 લાગે છે કે સર્વ વનસ્પતિના નિવાસસ્થાન હિમાલય પર તે
 રહે છે, અને યોગ્ય વખતે વરસાદ પાડી તે દુનીયાનું પોષણ
 કરે છે એમ તેના ભક્તો માનતા. ઋતુ નિવાસસ્થાન અરણ્ય-
 મા અને હુગર ઉપર છે તેથી ત્યાના હિસકે પશુઓને
 માગવાને માટે પણ તે સમર્થ છે એકું કદ્ધી વધ તેને કુશલ
 રાજધારી કરેલો હશે.

“ ભગવાન ઋદના અસ્ત્રો અમને છોડીને ખીજા તરફ
 જાય તેના ભયકર ક્રોધનો આવેશ પણ ખીજા તરફ વળે.
 દાનશર યજમાનના હિતને માટે તુ તારા અટળ ધનુષ્યની
 પશુછ જગ દીલી કર ” આમ અતેન્દ્ર રીતે રથજો મથો
 તેની પ્રાર્થના કરેલી જોવામા આવે છે ઋગ્વેદકાળ પછી રુદ્રને
 માટેનો આદરભાવ એટલો ન થતા તે વધતો જ ગયો એની
 સાક્ષી તે વખતના લેખો પૂરે છે.

યજુર્વેદમાં શિવોપાસના

યજુર્વેદની તૈત્તિરીય સહિતામા ઋવર્ણન છે તે પરથી
 જણાય છે કે તે વખતે તેની પૂજા વિશેષ માન્ય થઈ હતી
 શતરત્રીમા રુદના વખાણુ કરેલા છે, અને ઘણે ભાગે એ જ
 વર્ણન તેની પછી અસ્તિત્વમા આવેલા પુરાણકારોએ જુદી
 જુદી કથાઓમા લીધેલું છે તેને પશુપતિ, ગિરીશ અથવા
 ગિરિત્ર, નીલકંઠ, કપર્દિન અથવા જટાધારી, શર્પ અથવા

ધનુર્વિદ્યાપદ્મ, શિવ, શંકર એટલે કલ્યાણકર્તા વગેરે અનેક અર્થપૂર્ણ નામો આપેલાં છે. અતિ ઉંચા પર્વતના શિખર પર રહેતું નિવાસસ્થાન છે અને આસપાસના મેધાગ્રાહિત પ્રદેશમાંથી તે વિદ્યુત્પ્રહાર કરે છે તેથી તેનું નામ ગિરીશ પડ્યું. ઇંદ્રધનુષ્યના રંગથી સુશોભિત થયેલાં વાદળાંઓમાં રહેનારા રુદ્રદેવને તામ્ર, અરુણ, બ્રહ્મ, નીલકંઠ વગેરે નામો આપવામાં આવ્યા. અતિ ઉત્તમ ઔપધિનો માલિક અને વિપનો વર્ષાવ કરનારો પણ એ જ છે, એ એ વર્ણનોનો સંબંધ જોડી ‘સમુદ્રમંથનને વખતે હાળાહળ વિપ પીવાથી તે નીલકંઠ થયા’ એવો કથાભાગ પાછળથી રચનામાં આવ્યો. અત્યંત ઉપયોગી એવાં ચાર પગવાળાં જનાવરોનો એ સ્વામી હોવાથી તેનું નામ પશુપતિ પડ્યું. અગ્નિ અને રુદ્ર એક જ છે એ કલ્પના માન્ય થવાથી તેની જટાને અગ્નિજવાલાઓની ઉપમા આપવામાં આવી અને તેને ‘કપર્દિન’ એ નામ આપવામાં આવ્યું. દુકાળ પાડવાની ઇચ્છા રાખનાર નિર્જળ વાદળો ઉપર વિદ્યુત્-શક્તિ નાંખી તેમને હડાવનારા રુદ્રને શર્વ અથવા ધનુર્વેદવેતા એવું નામ પ્રાપ્ત થયું. શિવ, શંભુ અને શંકર એ ત્રણ શુભસૂચક નામો તેના કલ્યાણપ્રદ ગુણો પરથી પડ્યા. એ પ્રમાણે રુદ્ર દેવતા માટે વિદ્વાનોએ અનેક તર્ક કરેલા છે.

અર્થોએ એ દેવને પૂજ્ય માન્યો તેમ નિષાધ, ચોર, ધાડ પાડનાર લૂંટારા, એવા શહેરથી દૂર રહેનારા લોકોએ તે જ વેદમાં વર્ણન કરેલા રુદ્રદેવની પૂજા આરંભી. પણ તેમણે તેને ત્રિષે સંકુચિત કલ્પનાઓ ખાંધી. તેને અરણ્યવાસી બનાવ્યો અને ઉગ્ર પંચાનન સાથે તેની સરખામણી કરી તેના ગળામાં માણસની ખોપરીઓની એક માળા પણ પહેરાવી. નિષાધોએ

તેને પોતાની માફક મૃગચર્મધારી સમજીને તેને કિરાવોનો અધિપતિ બનાવ્યો. એ પરથી તેને 'કૃતિમ વાસન' એટલે - મૃગચર્મધારી એવું નામ પ્રાપ્ત થયું ગામના સીમાડા પર અને જંગલની અંદરના મસાણુમાં પણ રહીને સ્વામિત્વ છે એમ માનીને તે ચિતાભરમધારી રૂઠમાતાધર છે વગેરે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. ખીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દેવતાના નિષાધ ઉપાસકોને રૂઠ કહેવામાં આવતા તેમ કુભાર, સુતાર વગેરે કારીગરો પણ તેને જાજતા હતા અને તેઓ ગણુ તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમનો નાયક ગણુપતિ તે રૂઠ દેવતાના જમણા હાથ જેવો હતો (ગણુપતિ વિષેનું વિવેચન જુઓ.) એ પ્રમાણે આર્ય અને અનાર્ય, સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત એ બધા રૂઠભક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા લાગ્યા.

ઉપનિષદ્માં શિવ

યજુર્વેદકાળમાં રૂઠનું મહત્ત્વ વધવાથી તેનું પરિણામ ઉપનિષદકારો પર પણ થયું સતરૂદ્રીમાં રૂઠને વિશ્વનું આદ્યકારણ, દેવોની ઉત્પત્તિ અને વર્ધન કરનારો મહાયોગી કહેલો છે. એ જ અર્થના કેટલાએક પ્રકાર શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્માં મળે છે રૂઠને ઇશ, ઇશાન અને શિવ એ નામો આપેલા છે અને તેનામાં અલૌકિક શક્તિ છે એવું વર્ણન કરેલું છે. તે પ્રાણીમાત્રના હૃદયમાં વસનાર અને વિશ્વને વ્યાપી ગ્રહેલો છે. તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્ય અમરત્વને પામે છે વગેરે જે ઉપનિષદ્માં કહેલું છે તે પરથી જેને પાછળથી બ્રહ્મ એ સંજ્ઞા આપવામાં આવી એ બ્રહ્મ એટલે રૂઠ જ છે એવો મત ઉપનિષદ્કાળમાં નામવામાં આવ્યો હશે અથર્વશીર્ષ ઉપનિષદ્માં રૂઠનું ખૂબ મહત્ત્વ વણુવવામાં આવેલું છે. તે

અનાદ્યનંત અને શાશ્વત છે અને વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને નાશ પણ એ જ કરે છે એવું બતાવેલું છે. તેને વિષ્ણુ, મહેશ્વર, ઉમા, સુદ, વિનાયક, હશિન, ભગવત, મહાદેવ, બ્રહ્મ ઇત્યાદિ નામો છે. ઓ એ પ્રણવનો જપ કરીને પાશુપતત્ર પાળવાથી મુક્તિ મળે છે એવું પણ આ ઉપનિષદમાં કહેલું છે.

ઉપનિષદકાળમાં વેદમાં વર્ણન કરેલા દેવોનું મહત્ત્વ ઓછું થતું જઈ એકેશ્વરી મતનો અનુવાદ કરવામાં સમાજના મુળભૂ લોકો શુંચાયા હતા. એ સર્વ દેવોનો ઉત્પાદક એવો એક જ દેવ છે એવો મત બનતો જતો હતો. કેનોપનિષદમાં કહેલું છે કે બ્રહ્માએ દેવોને અસુરો ઉપર વિજય મેળવી આપ્યો; પરંતુ અગ્નિ, વાયુ, ઇંદ્ર વગેરે દેવતાઓને જ્યારે અભિમાન થયું કે અમે પોતાના જ પરાક્રમથી જય મેળવ્યો છે ત્યારે ધાસનું એક તણખું હાથમાં લઈને બ્રહ્મદેવ પ્રગટ થયા અને અગ્નિને તેને બાળવાને અને વાયુને તે ઉડાડવાને કહ્યું. પરંતુ તેઓથી તે થઈ શક્યું નહિ. એટલામાં ઇંદ્ર આગળ આવ્યો ત્યારે બ્રહ્મદેવ અંતર્ધાન પામ્યા અને તેને ઠેકાણે હૈમવતી ઉમા પ્રકટ થઈ. ઇંદ્રે તેને પૂછ્યું કે, ‘અંતર્ધાન થએલા બ્રહ્મદેવ આ જ છે કે?’ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે ‘હા.’ આ ઉત્તારા ઉપરથી જણાશે કે ઇંદ્રાદિકને વિષે પૂજ્યમુદ્ધિ ઓછી થયેલી વિચારી લેખેનું ધ્યાન બ્રહ્મા તરફ ખેંચાયું. હૈમાવતી ઉમાએ જેને બ્રહ્મ કહ્યા તે જ શિવ હતા એ પણ ઉપલા ઉત્તારા પરથી સિદ્ધ થાય છે. શ્વેતાશ્વતરોપનિષદમાં માયા એ જ પ્રકૃતિ અને તેનો ભોક્તા મહેશ્વર છે એવું કથન છે. પુરાણકાળમાં મહેશ્વર એ નામ રૂને-શિવને-આપવામાં આવ્યું; તે જ પ્રમાણે માયા અથવા પ્રકૃતિ એ શિવની અર્ધાંગના દરી. શતપથ બ્રાહ્મણમાં

અંખિકા એ રુદ્રની બહેન છે એવું ઠરાવવામાં આવ્યું; પરંતુ પુરાણકાળમાં રુદ્ર અથવા શિવની પત્નીને અંખિકા એ નામ મળ્યું. મુંડકોપનિષદમાં અગ્નિની સાત શિખાઓનું વર્ણન કરેલું છે અને તેમને કાલી, કરાલી, મનોબલા, સુક્ષોદિતા, સ્ફુલ્લિંગિની અને વિશ્વરૂપી એવાં નામે આપેલાં છે. એ જ નામે વખત જતાં રુદ્રપત્નીને પણ આપવામાં આવ્યાં. ગૃણ્યસૂત્રમાં શિવને માટે શલભવ યજ્ઞનો વિધિ દર્શાવેલો છે તેમાં તેને મૃદ, ભવ, ઇંદ્ર, રુદ્ર અને શર્વ એ નામોથી સંબોધેલો છે. અર્થાત્ તેની પત્ની મૃદાની, ભવાની, ઈંદ્રાણી, રુદ્રાણી અને શર્માણી એ નામોથી પુગળ્યકાલમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

મહાભારતકાળમાં રુદ્રોપાસના

મહાભારતમાં અનેક ઠેકાણે શિવ વિષે ઉલ્લેખ છે તે પરથી એવું દેખાય છે કે વ્યાસે મૂળ ભારત લખી કાઢ્યા પછી લગભગ ૫૦૦ વર્ષ સુધી જુદા જુદા લેખકોએ તેમાં ઉમેરા કર્યા અને આ પર્વતપ્રાય ગ્રંથ સંપૂર્ણ થતા સુધીમાં રુદ્ર અથવા શિવ એ દેવ માટે આદરભાવ હતો. કિરાત (શિવ) અને અર્જુનનું યુદ્ધ, અર્જુન અને કૃષ્ણને હિમાલય ઉપર શંકરના દર્શન, અશ્વત્થામાને શંકર તરફથી ખડ્ગની પ્રાપ્તિ, અર્જુનને પાશુપતાસ્ત્રની શિવ તરફથી ભેટ, શિવના પ્રસાદથી જાંબુવતીને પેટે થયેલા શ્રીકૃષ્ણના પુત્ર સાગની કથા, ઉપમન્યુને ક્રમામહેશ્વરના દર્શન, અર્જુને યુદ્ધની શરૂઆતમાં કરેલું દુર્ગા-સ્તવન ઇત્યાદિ અનેક વાતોનો વિચાર કરીએ તો તે વખતમાં શિવ આર્થ લોકોને પૂજ્ય થયા હતા એમ કહી શકાય. વળી શિવ પ્રીત્યર્થ કરવામાં આવતી

લિંગપૂજા વિષેના માહિતી

પશુ મહાભારતમાં મળી આવે છે. તે ઉપરથી એ પૂજા કેટલાએક સંક્રાંતિ આ દેશમાં પ્રચલિત છે એવું દેખાય છે. આ પૂજા વિષેની ખાતરીલાયક ઐતિહાસિક માહિતી આપવી જરા દુષ્કર છે. વેદકાળમાં લિંગપૂજા પ્રચારમાં નહોતી, પરંતુ માત્ર અનાયોમાં તેનો પ્રચાર હતો (ઋગ્વેદ મંડળ, સૂક્ત ૨૧-૫) એવું દેખાય છે. લિંગની પૂજા કરનારાઓ તરફથી યજ્ઞને વિધન ન થાય એવા અર્થની પ્રાર્થના ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે લિંગપૂજકો આર્યોના યજ્ઞકાર્યમાં વિધન આણુતા. ખીજે એક ઠેકાણે ઇંદ્રે લિંગપૂજા કરનારાઓનો નાશ કરી તેમના શહેરમાંથી દ્રવ્ય લૂંટી લીધું એવો ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય છે કે ઇંદ્રને દેવ ન માનનારા અનાયોમાં લિંગપૂજનો રિવાજ હતો. કાળે કરીને અનાયો આર્યોની સાથે મળી જવાથી વેદમાર્ગીઓમાં પણ એ પૂજા શરૂ થઈ હશે. પતંજલિના વખતમાં શિવપ્રતિમા-પૂજનનો રિવાજ હતો એવું તેના સંતોષમાં આપેલા દાખલા ઉપરથી જણાય છે. તે વખતે સાર્વજનિક દેવાલયોમાં શિવપ્રતિમાની પૂજા ચાલતી હતી.

રામાયણકાળમાં લિંગપૂજા ઘણું બાગે નહોતી. રાવણ શિવલિંગની પૂજા કરતો હતો અને રામે 'સેતુબંધન' પહેલાં રામેશ્વરમાં શિવલિંગ સ્થાપન કર્યું એવો જ રામાયણમાં ઉલ્લેખ છે તે પ્રક્ષિપ્ત હશે એવો પડિતોનો મત છે. મહાભારતલેખનનું કામ ચાલતું હતું તે દરમિયાન ઉંચા વર્ગના લોકોએ લિંગપૂજા સ્વીકારી હતી એવું દેખાય છે, કારણકે ઉપમન્યુએ ઇંદ્રના વેષમાં આવેલા મહાદેવની સ્તુતિ કરતી વખતે શિવલિંગ એ

સર્વ સોકોને શ્રેષ્ઠ લાગવાથી તેની પૂજા સર્વત્ર થાય છે એવું
 કહેલું છે. પુગણુકાળમાં માત્ર આ પૂજનું મહત્ત્વ બહુ જ વધ્યું
 અને તેની ઉત્પત્તિ વિષે જાતજાતની કથાઓ રચાઈ. પદ્મ
 અને વાયુ પુરાણમાં આ કથાઓ મળી આવે છે. આ કથા-
 ઓનો મુખ્ય અર્થ એટલો જ છે કે શિવ નામનો દેવ અચાચર
 વિશ્વનો ઉત્પાદક છે અને લિંગ તેની શક્તિનું ચિહ્ન છે.
 પરંતુ એકલા શંકરે આ ઉત્પત્તિ કરી હશે એ વાત અસંભવિત
 હોવાથી શંકર સાથે તેની આદિ શક્તિ પાર્વતીને પણ પૂજામાં
 સ્થાન મળ્યું અને યોનિપૂજનો પ્રારંભ થયો. (એ વિષે વિશેષ
 માહિતી નવરાત્રની હકીકતમાં આપેલી છે.) કેટલાએક પુરાણો
 શિવની સ્તુતિનાં તો કેટલાએક વિષ્ણુની સ્તુતિનાં છે અને
 તેમાં લિંગપૂજા કરનારા શૈવોએ અને શાક્તિપ્રામશિલાની પૂજા
 કરનારા વૈષ્ણવોએ એકબીજાને સારી પેઠે ગાળો આપી છે.
 વેદકાળ અને પુરાણકાળની ઉપાસનાઓમાં ધણો જ ફરક છે.
 વેદકાળમાં જોકે અનેક દેવો પૂજ્યા માનવામાં આવતા હતા
 તોપણ ઉપાસકો માત્ર પોતાના જ ઉપાસ્ય દેવની સ્તુતિ કરતા
 હતા. પરંતુ પુગણુકાળમાં પોતાના દેવનું શ્રેષ્ઠત્વ સ્થાપવા માટે
 બીજા દેવોને હીણુપ આણવાના ઉપાયો જાણી જોઈને લેવામાં
 આવતા. આને પરિણામે આર્યોમાં અંદર અંદર ઝૂટ થઈ.
 હાલમાં હિન્દુસ્તાનમાં ૧૨ શિવસ્થાનો પ્રસિદ્ધ છે અને એ
 બધાં જુના વખતમાં શિવપુરી તરીકે પ્રખ્યાત હતાં એવું
 ત્યાંનાં દેવાલયો અને વસ્તી ઉપરથી જણાય છે. આ જ્યોતિ-
 લિંગનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧ પ્રભાસપાટણમાં મોમનાથ
- ૨ શ્રી શૈલ્યમાં મલ્લિકાર્જુન
- ૩ ઉજ્જયનીમાં મહાકાલ

૪ નર્મદા કિનારે ઔકારમાંધાતા

૫ હિમાલય પગ કેદાર

૬ ડાકિની જંગલમાં ભીમાશંકર

૭ શ્રીક્ષેત્ર કાશીમાં વિશ્વેશ્વર

૮ નાસિક પાસે ચંબકેશ્વર

૯ ચિતાભૂમિમાં વૈજનાથ

૧૦ દારકાવનમાં નાગનાથ,

૧૧ સેતુબંધ પર રામેશ્વર

૧૨ વેરલમાં ધૃષ્ટેશ્વર

તે ઉપરાંત ભિન્ન ભિન્ન સ્થળે મહત્ત્વ પામેલાં કાનડા જિલ્લામાંનાં ૫ લિંગો, કારવાર પાસે સેનજેશ્વર, ગોકર્ણમાં મહાબલેશ્વર, હોનાવર પાસે ગુણવંતેશ્વર, ધારેશ્વર તથા મુર્ડેશ્વર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં કાંજિવરમ, ત્રિચિના પલ્લી, શ્રીકાલ-હસ્તી, તિરુવણ્ણમલ્લિ અને ચિદંબરમના પૃથ્વી, આપ, અગ્નિ, વાયુ અને આકાશ એ પંચતત્ત્વાત્મક લિંગો અનુક્રમે પ્રસિદ્ધ છે.

પુરાણકાળ અને ત્યારપછીની શિવોપાસના

પુરાણકાળમાં શિવ અને વિષ્ણુનું વર્ણન કરતી વખતે વેદ-કાળથી તે પુરાણકાળ સુધીની રૂપોપાસનામાં જે ફેરફારો થતા ગયા એ બંધાનો સમાવેશ કરીને પુરાણકારોએ શિવનું સ્વરૂપ નક્કી કર્યું. આર્યો અને અનાર્યો ભિન્ન દૃષ્ટિથી તેને મહત્ત્વ આપતા. એ બંનેના વિચારોનું પ્રતિબિંબ પુરાણકાળની* શિવપૂજામાં દેખાઈ આવે છે. તે ઉપરાંત શિવ એ મહાયોગી, નાટ્યકુશળ* અને સંગીતપ્રવીણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

*શિવ એ વિદ્વાન વ્યાકરણશાસ્ત્રી પણ હતા. પાણિનીને વ્યાકરણના સૂત્રોની માદિતી તેની પાસેથી મળી એમ કહેવામાં આવે છે.

પુરાણકારોના પ્રયત્નથી શિવોપાસના તે વખતે બધે ઠેકાણે
ફેલાય અને તેને લીધે જ દ્વાદશ જ્યોતિર્લિંગો અને ખીજા
સુપ્રસિદ્ધ લિંગો જ્યાં ત્યાં પ્રસિદ્ધ થયાં. શિવની પ્રીત્યર્થ
પાળવામાં આવતા જુદા જુદા દિવસોમાં મહા વદ ચૌદશને
દિવસ શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલો છે. રાગણ વદ પડવાને
દિવસે લોકો શિવરાત્ર પાળે છે એવું આત્મેશની લખી ગયો
છે. દરેક મહિનો પૂનમથી ગણવામાં આવે તો એ તિથિ
મહા વદ પડે ગણાય. બંગાળમાં રાગણ વદ ચૌદશને દિવસે
એટલે ઘણું ભાગે આપણા રિવાજ પ્રમાણે જ શિવરાત્ર પાળવામાં
આવે છે. કારણકે ત્યાં પણ મહિનો પૂનમથી ગણવામાં આવે છે.

શિવરાત્રની ઉત્પત્તિ

જે કારણને લીધે યજ્ઞ તે વિધેની કયા ઇશાનસંહિતા,
શિવપુરાણ વગેરે ગ્રંથોમાં મળે છે. બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ કરતાં
શિવ શ્રેષ્ઠ છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે બન્ને જણા તે દિવસે
શિવલિંગનો આદિ અને અંત શોધી કાઢવા માટે સામસામી
દિશામાં ગયા અને એક વગસ પછી તે જ દિવસે તેઓ નિરાશ
યજ્ઞને પાછા વળ્યા અને શિવ આપણા કરતા શ્રેષ્ઠ એવી કમુ-
લાત કરી એમ ઇશાનસંહિતામાં કહેલું છે. ખીજા એક પૌરા-
ણિક કથા એવી છે કે એક શિકારી જળ નાખી શિકારની
રાહ જોતો એક મોટા ઝાડ ઉપર બેઠો હતો. એટલામાં કેટલાં-
એક હરણ તેની જળમાં સપડાયા. પરંતુ આ લોક છોડી

*નાટ્યકળામાં કુરાળ હોવાથી તેને નટશ્વર કહેતા હતા એ નટશ્વરનું
દેવાલય દક્ષિણમાં પ્રસિદ્ધ છે અને માગસર શુદ્ધ છઠ્ઠે દિવસે ત્યાં
આદ્રા ઉત્સવ નામનો મેળો જયંત્યુત્સવ બિજવાય છે. શિવના નૃત્યને
'તાડવ નૃત્ય' કહે છે.

ચતુર્દશીને દિવસે જ શિવરાત્ર આવ્યાનો અવસર ભાગ્યે જ આવે છે. આ અવસર વિશેષ પુણ્યકારક માનેલો છે. શિવ-પૂજન પછી મિટાત્ર ભોજન કરવું એવું શાસ્ત્રવચન હોવાથી શિવરાત્ર બાદ કરતા બીજા બધા શિવપૂજનને દિવસે દેવ-પૂજા પૂરી થતા વેંત ભોજન કરવામા આવે છે. પરંતુ શિવરાત્ર ત્રીજે પ્રહરે પૂરી થાય છે, અને હિન્દુ પદ્ધતિ પ્રમાણે મધરાત પછી ભોજન કરવું નિષિદ્ધ હોવાથી ફલાહાર કરવામા આવે છે, મારે ગિવગત્ર એ ઉપવાસનો દિવસ માનવામા આવે છે. સવ આસ્તિક શૈવપંથી લોકો શિવરાત્ર પાળે છે. કેટલાક વૈષ્ણવપંથના લોકો પણ તે દિવસે શિવલિંગની પૂજા કરવામા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના મતનો દ્રોહ નથી માનતા. કાળે કરીને આ ત્રતો શિથિલ થતા જાય છે અને રાતના એક બે પ્રહરમા જ પૂજન આટોપવામા આવે છે. નાના મોટા મધા શિવાલયોમાં દર્શનાભિવાધીઓની ભીડ થાય છે. કાશી, ગોકર્ણ, બેળિવી, સિદ્ધનાથ, વૈજનાથ, રામેશ્વર, ઝંકાર, મહાકાલેશ્વર વગેરે તીર્થસ્થળોએ લાખો લોકોની જત્રા ભરાય છે. ઉત્તર તરફના લોકો કાશીને જોટલું મહત્ત્વ આપે છે તેટલું જ મહત્ત્વ મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકના લોકો ગોકર્ણને આપે છે, અને દ્રવિડ દેશના લોકો મદ્રાસ છલાકામાંના એલૂર ગામની પાસે આવેલા બેળિવી ક્ષેત્રને આપે છે. રથોત્સવ અને તીર્થસ્નાન પૂરું થયા પછી ઓગ્ગવ પુરો થાય છે. આ ઓગ્ગવ ચાલુ હોય છે ત્યારે ચારે વર્ણના લોકોને દેવાધ્યની અંદર જઈને લિંગની પૂજા કરવાની છુટ હોય છે, એટલું જ નહિ પણ ચિદંબર જેવા શિવોપાસક જનેલા કેટલાએક શ્દ વર્ણના લોકોને ત્યાના બ્રાહ્મણો વેદ અને ઉપનિષદોનો પાઠ કરવાને અધિકારી માને

છે. આ લોકોને વેદપાઠનો અર્થ આવડે છે એ જોઈને નવાઈ લાગે છે. આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે જે પ્રમાણે વિપ્લુના ઉપાસકોની બધા લોકો વૈષ્ણવ અને એવી ઇચ્છા હતી તેમ શૈવ સંપ્રદાયના લોકો એ પંથ સર્વ વર્ણના લોકો માટે છે એમ માનતા હતા. વિપ્લુ, ગણપતિ, શક્તિ વગેરે દેવોના ઉપાસકોમાં નિર્માણ થયેલા અનેક પંથોની મારફત શૈવોમાં પણ અનેક પંથો છે. વામમાર્ગ, અધોરીપંથ, પરમહંસ, સરભંગી, પાશુપત, લાકુલિન, કાપાલ, કાલામુખ, શૈવ, વીર-શૈવ અથવા સિંગાયત વગેરે અનેક પંથો આજ સુધી આ દેશમાં ઉત્પન્ન થયા છે અને તેમાંના કેટલાએક હજી સુધી કાયમ છે. વીરશૈવ અને શૈવ એ પંથો સિવાયના બીજા પંથો શૂની બખાનક દર્શનાઓ પરથી ઉત્પન્ન થયેલા હોવાથી એ પંથના આચારવિચાર સાત્ત્વિક ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. લાકુલિન અને પાશુપતપંથ એ એક જ છે અને તેમજો શિવને કાર્ય અને કારણ માનેલો છે. યોગ અને વિધિ કરનારાઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એવું એ માને છે. ‘ઔ પ્રણવ’ નો સર્વ-કાળ જાગ્રત, ત્રિદાળ બસ્મસ્નાન વગેરે ઉપાયોથી મનુષ્ય શિવ-સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે એવું પણ એમનું માનવું છે. કાલામુખ પંથનું સ્વરૂપ એમના કરતાં વધારે બચકર છે. ખોપ-રીમાં અન્ન ગ્રહણ, આખા શરીર ઉપર ચિતાબસ્મવિલેપન, બસ્મ-બઝણ, મધસેવન, રત્નાક્ષમાલા અને જટાધારણ વગેરે આસુરી ઉપાયોથી શિવને પ્રસન્ન કરવા એવો એ પંથનો મત છે.

બવભૂતિએ માલનીમાધવ નાટકમાં કાપાલિકોતું વર્ણન કર્યું છે. કાલમાં એ પંથનો લોપ થતો જાય છે અને કાળે કરીને તે નાજુક થઈ જશે એમાં સંદેહ નથી. હજાર દેશમાં ‘કાશ્મીરી

શૈવ' નામનો એક ઉજ્જવલ સ્વરૂપનો પંથ છે. એ પંથના લોકો કર્મ અને માયાનો સંબન્ધ શિવની સાથે જોડતા નથી. મહેશ્વર (શિવ) એ જ પરબ્રહ્મ છે; તેણે માત્ર ઇચ્છાથી જગતની ઉત્પત્તિ કરી; જીવ અને શિવમા ભેદ નથી પણ અંતઃકરણના મેલને (અગ્નાને) લીધે તે ભિન્ન લાગે છે, માટે ચિત્તને એકાગ્ર કરી શિવસ્વરૂપમાં લીન થવાથી અગ્નાનરૂપી અધિકારનો નાશ થાય છે. ભસ્મલેપન વગેરે બાહ્ય ઉપચારોથી શિવ પ્રસન્ન થતા નથી એવું આ પંથના લોકો માને છે. સાધારણ રીતે આખા ભારતવર્ષમાં શૈવ સંગ્રાથી વિખ્યાત થયેલો પંથ કેટલાએક સરળ અને નિરૂપદ્રવી વિધિઓ પાળે છે. આત્મા એ પશુ છે અને શિવ એ જ પતિ છે, અને અગ્નાન, કર્મ અને માયા ઉપર જીત મેળવવી એ જ આ શૈવપંથનું મુખ્ય લક્ષણ છે. અન્ય દેવતાને અર્પેલા નૈવેદ્યનું ભક્ષણ, શિવની અથવા શિવમૂર્તિની નિંદા, દેવતા કરનો ઇન્કાર અને પ્રાણીઓની હિંસા એ બધું શૈવપંથીઓ માટે નિષિદ્ધ છે. કેટલાએક શૈવો પર વૈષ્ણવપંથનો પ્રભાવ પડવાથી તેઓ હરિહરમા ભેદ ન માનતા. શિવરાત્ર અને એકાદશી તેઓ સમાન ભક્તિથી પાળે છે. દ્રવિડ દેશમાં આશરે ૧૨૦૦ વર્ષથી શિવભક્તિ ચાલુ છે, એના અનેક પુરાવા મળી આવે છે. આદ્ય શ્રીમત્ સંકરાચાર્યે ઉત્તરમીમાસાનિવેદિત અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કર્યો અને કર્મકાંડનું મહત્ત્વ ઓછું કર્યું; અને કર્મ માત્ર દેહશુદ્ધિ માટે જ છે એવું પ્રતિપાદન કરીને વેદાંતમાર્ગનો પ્રચાર કર્યો. એમનો મત ધણા લોકોએ કબુલ રાખ્યો તેથી નિવૃત્તિમાર્ગનો ફેલાવો થયો. શ્રી સંકરાચાર્યના વિચારોની છાપ કાશ્મીરી શૈવપંથીઓ ઉપર પડી એવું માનવામા આવે છે. માદિ રાજના પુત્ર બસવે

લિંગાયત અથવા વીરશૈવ પંથ

સ્થાપ્યો એવી સાધારણ માન્યતા છે. પરંતુ આ પંથનો તેણે માત્ર પ્રચાર કર્યો-એનો મૂળ સંસ્થાપક તે ન હતો-એનો ન્નેધ્યે એટલો પુરાવો મળી શકે છે. એ લોકો એકેશ્વરી મતનો અનુવાદ કરે છે અને સત્, ચિત્ અને આનંદ (સચ્ચિદાનંદ) ને જ શિવત્વ માની પ્રકૃતિ અને પુરુષ નિર્મિત વિશ્વ એમનામાં જ લય પામે છે એવું કહે છે. એટલે તેમણે ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં માનેલ પુરુષપ્રકૃતિને સ્થલ, શિવને લિંગસ્થલ અને જીવને અંગસ્થલ એવી સંગ્રાઓ આપી છે. કલા અને ભક્તિ એવા શક્તિના બે વિભાગ કદપીને કલાની શિવમાં અને ભક્તિની જીવમાં સ્થાપના કરી છે. તે જ પ્રમાણે ભક્તિ એ જીવ અને શિવને એકત્ર કરનારી છે એવો આ પંથનો મત છે. લિંગ એ શિવનું માત્ર ચિહ્ન નથી પણ પ્રત્યક્ષ શિવ છે એવું માનીને તેને આખો વખત શરીર પર ધારણ કરવું એ વીરશૈવપંથનું મુખ્ય લક્ષણ છે. લિંગાયતોનો લિંગધારણવિધિ લિંગ સ્વાયત્ત દીક્ષાના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તે બ્રાહ્મણોની જનોઇ પ્રમાણે જ પવિત્ર અને જરૂરી ગણાય છે. એ લોકો ઐ નમઃ શિવાય એ પદાક્ષરી મંત્ર હમેશાં જપે છે. એ લોકો કદીયે મધમાંસનું સેવન કરતા નથી. તેમનામાં વિધવા પુનર્વિવાહનો રિવાજ પ્રચલિત છે. તેઓ અટકાવ આવેલી સ્ત્રીઓની આમડછેટ માનતા નથી. તેમનામાં જંગમ (ગોરજી) શીશવંત (ભક્ત) બજુજી (વિપારી) અને પંચમસાક્તી એવા ચાર ભેદ છે. તેમાંના બજુજીનો વર્ગ ધનવાન અને પદોપ-કારી હોવા વિષે તેની ખ્યાતિ છે. જંગમમાં કેટલાએક વિરક્ત છે. મૈસુરના ચિત્તગદ્ગર્માં એ લોકોનો મુખ્ય મંડ છે અને ત્યાંના આચાર્યને બધા લિંગાયતો હિપર ધર્માધિકાર છે.

ઉપસંહાર

આ દેશમાં વેદકાળમાં જુદા જુદા દેવોની ઉપાસનાનો આરંભ થયો. પછી સૂર્ય, ચંદ્ર, પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, વિગુત અને મેઘ એ બધામાં एकम् સત્ અર્થાત્ એક જ ઇશ્વર છે એવી શ્રદ્ધા ઉપાસકોમાં ઉપજી. કાળે કરીને ધાર્મિક શુદ્ધિમાં અનેક ફેરફારો થઈને પૌરાણિક કાળમાં શિવ અને વિષ્ણુ * એ બે દેવોને જ પ્રાધાન્ય મળ્યું. તેમાં પણ શૈવોની સંખ્યા વધારે છે. આવો આ સર્વવ્યાપી સંપ્રદાય—પછી તેમાં ગમે તેટલા સારા નરસા વિભાગ હોય—આપણને શું કહે છે એ મમજી લઈ તે પ્રમાણે ચાલવાનું આપણા હિંદુઓનું કર્તવ્ય છે. જેમ સર્વ દેવોનું વર્ગીકરણ ત્રિમૂર્તિમાં કરી શકાય છે તેમ આ દેશમાં પ્રચલિત ધર્મપંથોના પણ ત્રણ વર્ગો પાડી શકાય છે. આ ત્રણે વર્ગના લોક દેવને ઉદ્દેશીને અનુક્રમે તત્ત્વેવાહમ્, તરૈવાહમ્ અને ત્વમેવાહમ્ એટલે હું તેનો છું, હું તારો છું અને હું તું જ છું એમ કહે છે. જેની આધ્યાત્મિક પ્રગતિ ઓછી થયેલી છે તે ઇશ્વરને પોતાની સન્નિધિ ન માનતાં તે દૂર અને અદૃશ્ય છે એમ માને છે. તેના પગના અગાનના પડદા ન્યા મુઘી દૂર ન થાય ત્યાં મુઘી જ આ ધાર્મિક વૃત્તિ ગંઢી શકે છે. શ્રદ્ધાને લીધે આ પડદા જેમ જેમ દૂર થતા જાય છે તેમ તેમ બાવ, નિષ્ઠા, ઉત્સાહ, ઇત્યાદિની મદદથી મનુષ્ય ઇશ્વરનું સાન્નિધ્ય સમજી શકે છે અને તે તત્ત્વેવાહમ્ એટલે હું તારો છું એવું કહેવાને લાયક બને છે. આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ કે તરત ઇશ્વર તેને દષ્ટિગોચર થાય છે. આથી ગે

* આ દેવ વિષેનું વિવેચન મહાએકાદશીના વિભાગમાં જોવું.

હયુ' પગથીયું એટલે પ્રગતિની અંતિમ સ્થિતિમાં હું અને તું અથવા હું અને તે એ બેદભાવ જ રહેતો નથી. એને જ આધ્યાત્મિક પ્રગતિની પરમાવધિ કહે છે. આ સ્થિતિમાં પ્રભુ અને સેવક અથવા ધ્રુવર અને ભક્ત એકબીજામાં લીન થઈ જાય છે. તેને જ વેદાન્ત એટલે વેદનું અથવા જ્ઞાનનું ઉવટનું પગથીયું કહે છે. શિવોપાસનાનું અંતિમ ધ્યેય પણ એ જ છે. એટલા માટે જ શૈવ એ અદ્વૈતી છે એવું કહેવામાં આવે છે. ત્રિકાંડમાં જ્ઞાનકાંડની રચના એ જ અદ્વૈત મત ઉપર થયેલી છે. જ્ઞાનમાર્ગ વિશેષ અધરો છે એમ જાણીને ગીતામાં ઉપ-દેશ કરતી વખતે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે—

ક્લોશોડધિક્તરસ્તેપામવ્યક્તા સક્ષ્મચેતસામ્ ।

ગીતા (અ. ૧૨)

અવ્યક્તને ઠેકાણે ચિત્ત સ્થિર કરવું અધર્મ હોવાથી આ જ્ઞાનમાર્ગ કૈંકી દેવા જેવો છે એમ માનવું જોખમભરેલું છે.

પરા ભાક્તનો માર્ગ (એટલે કેવળ સત્ય અને અદ્વિતીય ધ્રુવરનું અનન્ય બાવથી ચિંતન કરવું) ઉપાસના કાંડમાં પણ ગૌણી ભક્તિમાર્ગથી * શ્રેષ્ઠ ગણેલો છે; પરંતુ ગમે તે ઉપાયથી પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવા એટલું જ જો દરેક પંથનું ધ્યેય હોય તો વ્યર્થ વાદવિવાદ અને દંઠ કરવામાં આયુધ્યનો દુરુપયોગ કરવામાં શો લાભ ? જોઆ કોઈ પણ ઉપાયથી ધ્રુવરનો સાક્ષાત્કાર કરી લે છે તેમને અંતર્બાહ્ય ધ્રુવર જ દેખાય છે. સર્વ વિષયોમાં ધ્રુવરનો હાથ, સહુના મનમાં ધ્રુવરનું ચિત્ત,

* અવતારાદિકોની કલ્પના કરીને ધ્રુવરની ભક્તિ કરવી એને 'ગૌણી ભક્તિમાર્ગ' એવી સંજ્ઞા આપી છે.

સર્વનાં નેત્રોમાં ઇશ્વરની દૃષ્ટિ, સર્વ કાર્યોમાં ઇશ્વરની પ્રેરણા,
 સર્વ પ્રેમમાં ઇશ્વરની ભક્તિ, સર્વ સદ્ગુણોમાં ઇશ્વરી સદ્ગુણ
 અને સર્વ સ્થળે ઇશ્વરનો વાસ હોવાનો તેમને અખંડ અનુભવ
 થાય છે. કેટલાએક શિવોપાસકોએ અદ્વૈત મનનો આશ્રય
 લઈ એવો અનુભવ મેળવ્યો છે. ત્યાં ભક્તિભેદ અથવા પથ-
 ભેદનો સવાલ નથી હોતો. સર્વ વર્ણને માટે શિવાલયનું દાર
 મુક્ત રહે છે. ભક્તિના આ આનંદાશ્રુથી નેત્રનો, અંકુશરનો
 મેલ ઘોષ નાખવાથી દૃષ્ટિ નિર્મળ થાય છે અને મનુષ્યનું
 અતિમ ધ્યેય એક જ છે એની પ્રતીતિ થાય છે. ત્યાં સુધી
 આપણે એકબીજાના દોષ જ નોંધ્યા કુશળ ત્યાં સુધી પ્રેમ અને
 એક્યનો આપણામાં વાસ થશે નહિ. તરતજાનનો વાદ તો
 જગતના અંત સુધી ચાલુ રહેવાનો જ છે. સામમા પક્ષે
 હમેશ રહેવાના જ. માટે વિકારવશ થઈને એકબીજાના દોષ
 દાદવામાં શક્તિનો દુરુપયોગ ન કરતા એકબીજાના ગુણ જોવા
 તરફ જ આપણી વૃત્તિ હોવી જોઈએ. કોઈ આર્થસમાજનો
 પક્ષ લે છે તો કોઈ જ્ઞાતોસમાજનો લે છે. કોઈ વૈષ્ણવી
 દીક્ષાની સ્તુતિ કરે છે તો કોઈ ગૈરપંથને અગ્રસ્થાન આપે
 છે. પરંતુ બ્રહ્મવિદાઓ તિ પરમ્ એટલે પગ્મેશ્વરને જાણનારાઓ
 ઉત્તમ ગતિને પામે છે એ મન બધાને જ કમુલ છે. એક જ
 પરમ ધામ તરફ પહોંચવાને બધા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. આ
 એકય સર્વ પંથોને કમુલ થશે તો કોઈ પણ નવા અથવા
 જુના પથના અચતુષ્પાદોને બીજા પંથના લોકો તરફ તિગ-
 રકાર બતાવવાનું કારણ નહિ રહે અને દરેકનો પ્રગતિનો
 માર્ગ નિષ્કંટક થશે. ઉપાનયદોએ કહ્યું મુજબ ના મયેત
 બ્હીવાંતું અથવા નિરાશ થવાનું કારણ નથી, મંગલકે સારી

વિદ્યાના પ્રભાવથી ઉપલી ભાવના બધાનાં અંતઃકરણમાં લક્ષ્ય પામવા લાગી છે.

પુરાણમતવાદી અને સુધારણાલિભાની

બાઈઓ! આ શિવસ્વરૂપનું નવી દૃષ્ટિથી અવલોકન કરો અને તેનું ભજન કરો, એટલે આધ્યાત્મિક અને આધિભૌતિક ક્ષતિને માટે મથનારા બન્ને પંથને સદાય કર્યા જેવું થશે. હિન્દુસ્તાન એ શિવનો વિરાટ દેહ, પ્રચંડ હિમાલય એ તેની જટા, અને ધવલગિરિ એ જ તેનો સુંદર મુકુટ છે; અને ઋષિ-મુનીઓએ જેનાં વખાણુ કર્યાં છે એવું પવિત્ર ગંગાતીર્થ તેની જટામાથી વહે છે. વિંધ્યાચલરૂપી નાગ એ તેનો કંદોરો છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફનો પ્રદેશ એ તેના હાથ છે અને પ્રચંડ ગર્જના કરનારો મહાસાગર એ તેનો ડમરૂ છે. શિવના અંશરૂપે આ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવામાં જ શિવસેવા સમાયેલી છે. આ શિવસ્વરૂપમાં જેઓ તક્ષીન થશે તેઓ કાળે કરીને શિવ-સ્વરૂપ જ બનશે.

મહોક્ષઃ સ્વદ્વાંયં પરશુરજિતં મરમ કળિનઃ ।

કપાલં ચેતીયત્તવ વરદ તંત્રોપકરણમ્ ॥ ૮ ॥

મહિમ્ન સ્તોત્રમાંના ઉપલા વર્ણન પ્રમાણે એક ધરડો બગદ, ભાંગી ગયેલો ખાટલો, જૂનો પરશુ, રાખનો ઢગલો, આસપાસ સર્પ, હાથમાં ખોપરી એવા જેના વૈભવ છે તે શિવની ઉપાસના અમ્મગણ્ય માનવી કે કેમ એ સવાલ ઉભો થાય છે. ઉપર વર્ણવેલી સંપત્તિ આજે પણ આપણા અજ્ઞાતા ખેડૂતોની પાસે આપણને પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જનાવરોને સંપત્તિરૂપ માની તેનું રક્ષણ કરનારા આ ગરીબ ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાનો યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યા વિના શિવને સંતુષ્ટ

કરવાનો બીજો ક્યો ઉપાય છે ? કારણકે શિવ તો ખેડૂત લોકોએ દેવ તરીકે માનેલા પશુઓનો (જનાવરોનો) પતિ છે. માટે જ આ પશુપતિની ઉપાસનાને અમે મહત્ત્વ આપીએ છીએ. શિવ તમોગુણી છે એવું માનવામાં આવે છે. હલકી કોમોમાં તેનો આ તમોગુણ જ પ્રધાન છે એમ શાસ્ત્રકારોનું કહેવું છે. જેના હાથમાં માનવસૃષ્ટિનું જીવન છે એવો આ નીચ મનાયેલો વર્ગ તમોગુણનો આશ્રય કરીને પોતાનું કાર્ય પાર પાડવાને શક્તિમાન થયેલો છે. માત્ર નૈતિક અને બૌદ્ધિક વિકાસથી રાષ્ટ્રની ઉત્તતિ યદ શકતી નથી. તે ગુણોના વિકાસ સાથે તમોગુણના તેજ અને શીલના પ્રાબલ્યની પણ જરૂર છે. તેથી જ તમોગુણના આધિપત્ય શિવની આરાધના પણ ઇષ્ટ છે.

રાષ્ટ્રહિત સાધવા માટે લોકોએવાનું કોઈ પણ કામ કરવું એ વિશ્વની શક્તિ અથવા દેવદેવતાઓની પૂજા કર્યા બરાબર છે. હિંદસ્વરૂપી વિરાટ શિવપ્રતિમાની પૂજા કરવા તેના પર આંધાર રાખનારા સર્વ પ્રાણીઓએ તૈયાર થવું જોઈએ. પૃથ્વીને બાપી રહેલો વિશાળ સાગર, બ્રહ્મપુત્રા અને સિંધુ જેવા નદ, કૃષ્ણા અને ગોદાવરી જેવી નદીઓ અને ન્દાના ન્દાના તળાવ, ખાખોચીયાં એ બધામાંથી વરાળરૂપે વાદળાંઓ ઉત્પન્ન કરી પ્રાણીના વર્ષાવથી જીવમાત્રના જીવનનું કાર્ય કમ્પૂરી શક્તિથી ચાલુ છે. તેમ રાજા અને રંક ઉચ્ચ અને નીચ સમજા અને દુર્બળ એ બધાએ એક દિલથી આર્યભૂમિરૂપી ચંકરને (સુખદાતા દેવતાને) ચરણે પોતાને અર્પણ કરી યથા-શક્તિ સત્કાર્ય કરવાને તૈયાર થવું જોઈએ. આ વાત દરેકના અંતઃકરણ ઉપર ઠસાવવાને જો આ શિવરાત્રિ મહોત્સવ

કારણમૂલક થાય તો પ્રભુ બધાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. કોઈ પણ
 કામ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવે તો તેનું ફળ મેળવ્યા વિના
 રહેતું જ નથી. ઉપર આપેલી નિષાધની વાત સત્કાર્ય કરવાને
 આપણને પ્રેરણા કરશે. શ્રી શંકરનો વરદ હસ્ત આ દેશ ઉપર
 કાયમ રહેા.

ફાગણ મહિનો

દક્ષિણમાં શ્રાગણ મહિનો વર્ષની આખરનો માહનો ગણાય છે. આ મહિનો અગ્રેજી માર્ચ મહિનાના અરસામાં આવે છે. શ્રીકૃષ્ણ પ્રાત્યર્થ આ મહિનામાં ગાય, ચોખ્ખા અને વસ્ત્રનું દાન કરવું. શ્રાગણની પૂનમ મન્વાદિ છે. એ તિથિને હોલિકા કહે છે. શ્રાગણ વદ પડવાને દિવસે વસંતારંભનો ઉત્સવ કરવો. બીજે દિવસે રાત્રીએ દરબાર ભરવો. તે વખતે પ્રગ્નજનોએ તેની ઉપર સિંદુર, કંકુ, ચંદન, અબીલ વગેરે નાખવાં અને શૃત્ય, ગાયન, વિનોદ વગેરેમાં તે દિવસ ગાળવો. આ મહિનામાં મુખ્ય—અને એક જ—તહેવાર હોળાનો છે.

ફાગણનો ઉત્સવ અને હોળી

શામિલાદન યજ્ઞની માસગણના પ્રમાણે છેવટના ત્રાગના મહિનામા ફાગણનો ઉત્સવ કરવો એવું બવિધ્યાદિ પુનર્ગમા કહેલું છે. સામાન્ય રીતે ગુદ નોમથી પૂનમ સુધી આ તહેવાર નાના મોટા સહ આનંદથી પાડે છે. આનંદ પૂર્વક તેને શિમગા, શામિલાદન અથવા હોળી, દૂતાણી મહેલવ, દોલયાત્રા વગેરે નામે છે. ઉત્તરમા તેને દોલયાત્રા, મેકમ્બ અને મદાગાટ્રમાં શિમગા અથવા હોળી અને રસિયુમા કામદન કહે છે. આ તહેવાર પાળવાની રીત બધે ઢેકાળે એક જ રીતની હોવા છતાં તેની ઉત્પત્તિ બધે ઢેકાળે સરખી નથી મનાતી. છતાંયે તેને વસંતોત્સવ અથવા

વસંતગમનોત્સવ

એ નામ આપવામાં દરેક જ નથી. ઉત્તર તરફના દેશો આ તહેવાર ફુલો વિશે દોરાનું માને છે. વિશ્વપુરાણ અને બાગ-

વતમાં કૃષ્ણ નાની ઉમરના હતા ત્યારે તેને ઝેરી દૂધ પાઇને તેનો જીવ લેવાને માટે કસે પૂતના નામની રાક્ષસીને મોકલી; પરંતુ દૂધ પીતાં પીતાં કૃષ્ણે તેનો પ્રાણ ચૂસી લઇને તેને (પૂતનાને) જમને ઘેર મોકલી એવી કથા છે. એ જ પૂતનાને હોળાની રાત્રે બાળવામાં આવે છે એવું માનવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત આ હોલિકાદહનની કેટલાએક દિવસ આગળથી કૃષ્ણની બાળલીલા રમવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્ર અને કેંકણના લોકો ભવિષ્યપુરાણ ઉપર આધાર રાખીને કહે છે કે અસત્વતા વખતમાં દૌંદા નામની એક મયંકર રાક્ષસી ન્દાનાં છોકરાંએને હેરાન કરવા લાગી ત્યારે બીભત્સ ગાળો અને શાપ આપીને અને ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રચંડ અગ્નિ સળગાવીને તેને બ્હીવડાવી ગામની બહાર હાંકી દાઢવા માટે આ યુક્તિ કરવામાં આવી. દક્ષિણના લોકો આ તહેવાર કેવળ કામદેવની ખાતર પાળે છે. યોગેશ્વર સિવ તપ કરવામાં તક્ષીન હતા ત્યારે મદનની મારફત દેવોએ તેનું ધ્યાન પાર્વતી તરફ ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેથી શંકરે ક્રોધિત થઇ પોતાની ત્રીજી આંખ ઉઘાડી મદનને બાળીને બરમ કર્યો એવી પણ એક કથા મળે છે.

પ્રાન્ત પરત્વે રૂઢિનો ભેદ

સાસ્ત્રમાં હોલિકાદહન વગેરે કેવી રીતે રવું તેના સહજ ઉપાયો બતાવેલા છે. પણ આત્મસ્વાતંત્ર્યના આ યુગમાં તેમને કોઇ ગણકારતું નથી. જંગાળમાં ફાગણ શુદ્ધ ચૌદશથી દોલ-યાત્રા ઉત્સવનો પ્રારંભ થાય છે. તે દિવસે ઘરનો માલેક અપવાસ કરે છે અને સવારે કૃષ્ણની અને સાંજે અગ્નિની પૂજા કરે છે. પૂજા પૂરી થયા પછી કૃષ્ણની મૂર્તિ, ઉપર શ્વેત (કંક)

નાખવામા આવે છે. ભેગા થયેલા લોકોના ઉપર પણ તે
 નાખવાનો રિવાજ છે. પછી ઘરની બહાર ધાસનું એક
 પુતળું બાળવામા આવે છે તે પુતળાને જ હોળી કહે છે.
 નીચલા વર્ણના લોકો હોલિકાદહનના તહેવારને ખૂબ મહત્વનો
 માને છે. શુદ્ધ તેરશથી પૂનમ સુધી મહારાષ્ટ્ર અને કર્ણાટકમા
 હોળીને દિવસે જે રીતરિવાજ પળાય છે તે જ રીતરિવાજ
 બંગાળમા પણ પાળવામા આવે છે. હિન્દી લશ્કરના લોકો
 પણ આ દિવસમાં પોતાના અધિકારીઓના ઉપર ગુલાલ
 નાખે છે અને તેઓ પણ તેમને રમવાની છૂટ આપે છે.
 પૂનમને દિવસે કૃષ્ણની મૂર્તિને હીંચકા ઉપર અથવા પારણામા
 મેસાડી સવારથી તે સાજ સુધી તેને હિડોળા ખવડાવવામા
 આવે છે. આ ક્રિયા ત્યાં પછી પણ કેટલાએક દિવસ સુધી
 આવે છે. આ મૂર્તિનું દર્શન કરવા માટે ઘણા લોકો એક-
 બીજાને ત્યાં જાય છે. ગામડાઓમા આ ઓચોવો સાર્વજનિક
 રીતે ઉજવાય છે.

ઓરિસ્સા પ્રાન્તમા બંગાળાની માફક જ દોસોતસવ થાય
 છે. માત્ર હોલિકાદહનવિધિ યતો નથી. ત્યાં ચૈતન્યસંપ્રદાયી
 લોકોનો જથ્થો મોટો છે. આ પંથના ગુમાસ્તો અને બ્રાહ્મણો
 કૃષ્ણમૂર્તિને પાવખીમા બેસાડી ઘેર ઘેર લઈ જાય છે. બધાને
 અત્તર અને ગુલાલ આપ્યા પછી વસ્ત્રો અને દક્ષિણા આપી
 ઘરનો માલિક તેમનો સત્કાર કરે છે. ગોવાળીયાઓને આ
 ઉત્સવ વધારે પ્રિય છે. તે દિવસે તેઓ નવાં કપડા પહેરે છે
 અને પોતાના ઢોરો માટે જરૂરી ચીજો પણ લાવે છે. એ
 ગોવાળીયાએ એક જથ્થાને કૃષ્ણનો વેપ આપીને તેના ઉપરી-
 ઘણા નીચે મેળા ભરે છે અને કેટલાએક દિવસ સુધી ટીપ્પ-
 રીના નાચ-વગેરેથી લોકોને કૃષ્ણલીલાનું અમરણ કરાવે છે

ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં કાગણુ શુદ્ધ પાંચમથી બધા લોકો લાલ અને પીળા રંગનાં કપડાં પહેરી ગુલાલ ઉડાડે છે અને ગાયન ગાય છે, અને એ પ્રમાણે પૂનમ સુધીના દિવસો ખૂબ આનંદમાં વીતાડે છે. ત્યાં સુધીમાં ગામના લોકો ગામને બહાર ઠેકાણે અનેક ઉપાયે લાકડાં છાણાં વગેરેનો ઢગલો ભેગો કરી રાખે છે અને પૂનમને દિવસે તેને સળગાવી તેની રાખ કરવામાં આવે છે. તે વખતે ગામના લોકો રમતગમત અને વાતો કરવામાં વખત ગાળે છે. અગ્નિનારાયણને લાકડાં વગેરે અર્પણ કર્યા પછી દરેક જણુ ગોતપોતાને ઘેર જાય છે. બીજે દિવસે બધી રાખ પાણીમાં નાખવામાં આવે છે. કેટલાં એક આસ્તિક લોક-મુખ્યત્વે શૈવ-હોળાની બસ્મને પાપનાશક માનીને શરીરે ચોળે છે. મુંબઈ ઇલાકામાં જુદે જુદે સ્થાને આ તહેવાર પાળવાની જુદી જુદી રીતો છે. તહેવારના દિવસ પણ બધે ઠેકાણે એકસરખા હોતા નથી. કેટલેક ઠેકાણે શુદ્ધ નોમથી પૂનમ સુધી તો કેટલેક ઠેકાણે પૂનમથી અમાસ સુધી પોતાના ગર્ભ પ્રમાણે લોકો ઉત્સવના દિવસ નક્કી કરે છે. તોપણ આ તહેવારનું પ્રધાન અંગ હોલિકાદહન બધે ઠેકાણે પૂનમને દિવસે કરવામાં આવે છે. ગામોગામ હોળા-દર વરસે દરાવેલી જગ્યાએ સળગાવવામાં આવે છે. તે વખતે દરેક ઘરનો જોળામાં એછો એક માણસ ત્યાં લાજર હોય છે. હોળાની વચમાં આખો, માક, સોપારી, એરડી અથવા કેળ એમાંનું એકાદું ઝાડ પૂરવાની રીત ધણે ઠેકાણે છે. તે 'શિવાય' શહેરનાં સરીયામ એક અને બીજા શેરીઓના રસ્તાઓ ઉપર હોળા સળગાવવામાં આવે છે. હોળા આખી રાત બળતી રાખવા માટે છાકરાઓ રાત્રે પહેરા બરે છે. હોળા પ્રજ્વલિત

હોય તે વખતે તે છોકરાઓની નજર ચુકવી કોઈ પણ માણસ, સાફ કપડાં અને જોડા સાથે ત્યાંથી પસાર થઈ શકે જ નહિ. તે દિવસે બ્રાહ્મણ લોકો પોતાની મંડળીમાં કાશી અને બાંગ પીતા અને ગંજીફા-પત્તા રમતા રમતા ઉજ્જગરો કરે છે. બીજા વર્ગના લોકો તો બાગ, ગાજી, ચંડુલ, અરીણુ, દારૂ વગેરે કેદી ચીજોને ઉદાર આશ્રય આપવાને માટે તે જ દિવસ છે એમ માનીને ખેબાન થાય ત્યાં સુધી તેનું સેવન કરે છે.

ગુજરાતમાં પણ બધા વર્ણના લોક હોળીનો તહેવાર પાળે છે. પૂનમને દિવસે હોળી સજાગાવે છે અને વદ પડવાને “ધુજેરી” કહે છે જૂના વખતમાં તે દિવસે ગામડાંઓમાં લોકો બે પક્ષ પાડીને, પયરા, ઘંટ, લાકડીઓ વગેરેથી મારા-મારી કરતા હલકી જતના કોળી, ઠાકરડા વગેરે લોકો દારૂ પીને મસ્ત બનતા અને તે મારામારીમાં એકાદ બે ખૂન પણ થતાં. હવે એ રિવાજ બંધ પડતો જાય છે. વિદ્યાપ્રચાર અને નૈતિક શિક્ષણનું એ પરિણામ છે. વડોદરા શહેરમાં એ તહેવાર ખૂબ ઠાઠથી પાળવામાં આવે છે. શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ મહારાજ ગાયકવાડે એમનો અત્યંત બાગ અંધ કરેલો છે. પરંતુ તેથી ગાયન વગેરે કળાઓને જે ઉત્તેજન મળતું હતું તેમાં હજુપ આવવા દીધી નથી. વદ પડવાને દિવસે દોલોત્સવ થાય છે. મંદિરમાં દેવની મૂર્તિને હિડોળા ઉપર બેસાડે છે અને તેને આસોપાલવ વગેરેથી સુગોળિત કરે છે તથા દેવ ઉપર ગુલાલ નાખે છે. તે દિવસે દરબાર ભરવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં રંગપંચમીનો તહેવાર સ્વતંત્ર રીતે પાળવામાં નથી આવતો. તેનો સમાવેશ હોળીના તહેવારમાં જ કરવામાં આવેલો છે એવું જણાય છે. મુંબઈ અને તેની આસપાસના-

આગમાં હોળી પહેલાં પાંચ દિવસ અગાઉ દરરોજ સૂર્યાસ્ત
 પછી ઘરની સામે નાની હોળી સજગાવવાનો રિવાજ છે.
 પૂનમને ખીજે દિવસે સવારના પહોરમાં એ જ અગ્નિ કુપર
 ગરમ કરેલા પાણીથી સ્નાન કર્યા પછી હોળીની પૂજા કરે છે
 અને વઢ પડવાને તહેવાર માનીને લોકો તે દિવસે મિષ્ટાન્ન
 ભોજન કર્યા પછી દેવતાં દર્શને જાય છે. મદ્રાસ પ્રલાકમાં
 શાગલુનો ઉત્સવ મોટા પાયા પર થતો નથી. ત્યાં શિવાલયની
 સામે હોળી સજગાવવાનો રિવાજ છે.

હોળી પછી શાગલુના ઉત્સવના ખીજા અંગની શરૂઆત
 થાય છે. ગોવામાં અને દક્ષિણ કેન્દ્રલુમાં ત્રાંસાં, શરણાઈ, દોલ
 વગેરે વાજીત્રો સાથે નાચમાં કુશળ એવી વારાંગનાઓને લઇને
 ગામવાળાઓ આસપાસનાં ગામડાઓમાં ઘેર ઘેર જાય છે.
 ત્યાં નાચ વગેરે રમતો થયા બાદ ઘરનો ધણી યાજ્ઞમાં
 ચોડું રૂપાનાઈ લઈ આવી તે લોકોને આપે છે. ગોવામાં અને
 કર્ણાટકમાં હલકા વર્ણના લોકો બીંડાના પૂલોની માળાઓ
 માયાથી તે પગ સુધી પહેરી લઈ ટીપરીની રમત રમતાં
 ઘરોઘર જાય છે. ત્યાં હોળીના દિવસમાં 'ધુમટી ધુમટ' નામનું
 વિચિત્ર વાજીત્ર આશરે પચાસેક લોકો ભેગા મળીને વગાડે
 છે. ધુમટ સાથે વગાડવામાં આવનારાં ઝાંઝ, શરણાઈ, તબલા,
 સારંગી વગેરેનો અવાજ, તાલથી નાચનારી વારાંગનાઓના
 પગ માંહેની ધુધરીઓનો છમ છમ અવાજ અને એ બધા
 કરતાં ચડીયાતો એ વારાંગનાઓનો 'મધુર કંઠ', એ બધાથી
 જ્યારે વાતાવરણ ગાજી ઉઠે છે ત્યારે આસપાસના બધા લોકો
 એક ક્ષણ સુધી જગતનાં દુઃખો ભૂલી ગયા હોય એવો ભાસ
 થાય છે. જતજતના વેપ લઈ લોકોનું મનોરંજન કરનારાં,

ભક્તિરસનાં ગાયન ગાનારા અને એકાદ છાંદસને ગધાનો
 વેપ આપીને તેની પાસેથી કૃષ્ણલીલાના ગાયન ગવડાવનારા
 મેળા જ્યારે ચાલતા હોય ત્યારે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન પેલા નાના
 ખાળકો તરફ છે એમ જોતા આ ઉત્સવમા સામેલ થનારા
 બાવિ નાગરિકોના બાવિ કાર્યક્રમ વિશે મનમા જાતજાતની
 કલ્પનાઓ ઉભી થાય છે. કેટલાએક શહેરો અને ગામડાઓમા
 હલકા વર્ણની સ્ત્રીઓ અને છાંદસીઓ પોતપોતાની ટોળાઓ
 ખનાવી ઘેર ઘેર જાય છે અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓની જેમ ગરબા
 ગાતી ગાતી ગોળ ફરે છે ઉત્સવમા સામેલ થનારા આ બધા
 લોકોનો હેતુ કેવળ પૈસા મેળવવા એ હોય છે. તેઓ ભૂલે-
 ચુકે પણ સત્કાર્ય કરતા નથી. કુર્ણાટકમાં જત કલ્પત્રી, ધારી
 વગેરે લોકો જેઓ હોળીનો તહેવાર મોટા ઉત્સાહથી ઉજવે
 છે તેઓ દારૂ નથી પીતા કે ભૂંડાં ગાયન નથી ગાતા. તેઓ
 મેળવેલા પૈસાનો ઉપયોગ દેવકાર્ય માટે કરે છે એ આનંદની
 વાત છે.

ઐતિહાસિક માહિતી

હિન્દુ રાજ્યો વસંતપંચમીથી વસંતઋતુ પૂરી થતા
 સુધીના ઘણાખરા દિવસ તહેવાર તરીકે ગણતા હતા, તેના
 કેટલાએક ઐતિહાસિક દાખલા મળી આવે છે કર્નલ ટાંડે
 રજપૂતોની રીતમાતોનું વર્ણન જે સરસ રીતે કરેલું છે તે
 ઉપરથી દેખાય છે કે વસંતપંચમીથી આજીમ દિવસ એટલે
 ફાગણની પૂનમ સુધી રજપૂત લોકો ઉદેપુરમાં ફાવે તેવું વર્તન
 કરતા. શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ વર્ગના લોક ખીમત્સ ગાયન ગાતાં
 લાટકતા કરતા. જાગ, અશીષુ અને કેરી પદાર્થોવાળા ત્રિફાલ
 ખાઈ અને દારૂ પીને મસ્ત બની હલકી જાતના લોક ઉદેપુરમાં

(મુખ્યત્વે દરીને ઝાગળ માસની ચરૂઆતથી) રસ્તાપર બટ-
 કના. તે વખતે તેઓ એકબીજા ઉપર ગુલાલ અને લાલ
 રંગનું પાણી છાંટતા. તેને લીધે કેટલાએક દિવસ મુઠ્ઠી લોડોનાં
 મોઢા અને કપડાં લાલ લાલ દેખાતાં. હેવટને દિવસે હોળીનો.
 વચ્ચાટો થોડા ઉપર દાદવામાં આવતો. તે વખતે ગુલાલના
 દડા બનાવી એક બીજાને મારવામાં આવતા. તે દિવસે
 મેવાટનો રાણો પળ પોતાના સરદારો સાથે એક બધ તણુમાં
 આજરે એકાદ કલાક મુઠ્ઠી હોળીના ઢાગ માંબળવા બેસતો.
 પછી તે સરદારોને જમણુ આપવામાં આવતું. બોજન થયા
 બાદ તેમને નારીયેળ અને એક લાકડાની તલવાર અક્ષિય
 આપવામાં આવતી. વસંતોત્સવની ચરૂઆત થયા બાદ ખરી
 તલવારથી મનુષ્યનો સિરચ્છેદ કરવો યોગ્ય નથી એવું માનીને
 આ આનંદમય વખતમાં યુદ્ધનો વિચાર મનમાંથી દાઢી નાંખી
 બંધાઈ એકબીજા સાથે સુલેહસંપત્તી રહેવું એ યોગ્ય છે
 એવું બતાવવાના હેતુથી નકલી તલવાર આપવાનો આ
 સમારંભ થતો દરો. તે પછી હોળી કર્યા બાદ એકબીજા ઉપર
 અખીલ અને ગુલાલ ઉડાડવામાં આવતો અને બીજો દિવસે
 એક પ્રદર વીત્યા પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર જઈ સ્વચ્છ
 થતા અને નવાં કપડાં પહેરી તેઓ પોતાના સરદારો અને
 રાજપુત્રોને શક્તિ અનુસાર નજરાણું અર્પણ કરતા.

કર્નલ ટોડના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી
 તહેવાર સાર્વજનિક રીતે પાળવામાં આ-
 પડ્યું તેની સાથે સમભાવ રાખતા
 રાજાઓના દરબારમાં રહેનારા સ્થિતિ
 વખતે મદારાજ સાથે જોગ્ય બેવાં

મહારાજા દૌલતરાવ શિંદેના દરબારમાં થયેલા હોળીના
 ઓગળવનું વર્ણન મેજર બાઉટને પોતાના એક પત્રમાં સરસ
 રીતે કરેલું છે. બંગાળાનો નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હોળીને
 વખતે ખોટા મંદેશા મોકલતો અને તે મંદેશા પર વિશ્વાસ
 રાખનારા સરદારોને તે મૂર્ખ કહી તેમની મસ્કરી કરતો એવું
 કર્નલ પીયર્સ લખી ગયા છે. આ રિવાજ અંગ્રેજી 'એપ્રિલ
 ફૂલ' (April fool) ના રિવાજ જેવો જ રમુજી છે. શહાજી
 બોસલે પાંચ વરસનો હતો ત્યારે રંગપંચમીના દરબારમાં
 લખોજી ગાંધવની નાની ઉમરની દીકરી જીગ્નધએ તેના ઉપર
 ગુલાવ છાંટ્યો. તેથી તેમનું પતિપત્નીનું સગપણ કરાવીને
 આખરે તેમનાં લગ્ન થયાં, અને તેમને પેટે નરકેસરી શિવાજી
 જન્મ્યા એવી કથા બાદ, ચારણ વગેરે લોકો પ્રેમથી ગાય છે.
 એ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે મરાઠાઓના રાજ્યમાં
 આ તહેવાર ઠાકથી પાળવામાં આવતો.

ફાલગુનોત્સવનાં અનિષ્ટ પરિણામ

વસંતાગમન તરીકે પાળવામાં આવતા આ તહેવારમાં
 જે ખરાબ રિવાજ દાખવ થયા છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન
 કરવું યોગ્ય નથી, તોપણ એ વિષે મૂગા રહેવું એ પણ યોગ્ય
 નથી માટે તેનું થોડું વિવેચન કરીએ છીએ. હિમાલયથી કન્યા-
 કુમારી સુધી આ તહેવાર જુદા જુદા નામે પાળવામાં
 આવે છે અને તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અનીતિ અને
 બીભત્સપણું જોવામાં આવે છે. ચોરી, ગાળાગાળી, શંખ-
 ધ્વનિ, લોકોના સામાનનો નાશ, અશ્લીલ સ્ત્રીપુરુષોને સાથે
 લઇને ફરવું, દારૂ પીને મસ્ત બનવું, સ્ત્રીઓને અશ્લીલ
 શબ્દોથી બોલાવવી, એકબીજાના કપડાં ઉપર શૂંડા શબ્દો

(મુખ્યત્વે કરીને શામળ માસની શરૂઆતથી) રસ્તાપર બટ-
કતા. તે વખતે તેઓ એકબીજા ઉપર ગુલાલ અને લાલ
ગંગુ પાણી છાંટતા. તેને લીધે કેટલાએક દિવસ મુઠી લોકોનાં
મોઢા અને કપડાં લાલ લાલ દેખાતાં. હેવટને દિવસે હોળીનો
વરંધાડો થોડા ઉપર કાઢવામાં આવતો. તે વખતે ગુલાલના
દડા બનાવી એક બીજાને મારવામાં આવતા. તે દિવસે
મેવાડનો રાણો પણ પોતાના સરદારો સાથે એક બધા તથુમાં
આશરે એકાદ કલાક મુઠી હોળીના ફાગ સાંભળવા બેસતો.
પછી તે સરદારોને જમણુ આપવામાં આવતું. બોજન થયા
બાદ તેમને નારીયેળ અને એક લાકડાની તલવાર અદિશ
આપવામાં આવતી. વસંતોત્સવની શરૂઆત થયા બાદ ખરી
તલવારથી મનુષ્યનો શિરચ્છેદ કરવો યોગ્ય નથી એવું માનીને
આ આનંદમય વખતમાં યુદ્ધનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખી
બધાએ એકબીજા સાથે મુલેદસપથી રહેવું એ યોગ્ય છે
એવું બતાવવાના હેતુથી નકલી તલવાર આપવાનો આ
સમારંભ થતો હશે. તે પછી હોળી કર્યા બાદ એકબીજા ઉપર
અબીલ અને ગુલાલ ઉડાડવામાં આવતો અને બીજો દિવસે
એક પ્રદર વીત્યા પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર જઈ સ્વચ્છ
થતા અને નવાં કપડાં પહેરી તેઓ પોતાના સરદારો અને
રાજપુત્રોને શક્તિ અનુસાર નજરાણું અર્પણ કરતા.

ઈર્નલ ટોડના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે આ
તહેવાર સાર્વજનિક રીતે પાળવામાં આવતો અને રાજાઓ
પણ તેની સાથે સમભાવ રાખતા એવું દેખાય છે. હિન્દુ
રાજાઓના દરબારમાં રહેનારા ખ્રિષ્ટિય રેસિડેન્ટ પણ હોળીને
વખતે મદારાજ સાથે ઓચવ જોવાને માટે જતા હતા.

મહારાજા દૌલતરાવ શિદેના દરબારમાં થયેલા હોળીના એકઠવનું વર્ણન મેજર બાઉટને પાતાના એક પત્રમાં સરસ રીતે કરેલું છે. બંગાળાનો નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હોળીને વખતે ખોટા મંદેશા મોકલતો અને તે મંદેશા પર વિશ્વાસ રાખનારા સરદારોને તે મૂર્ખ કહી તેમની મશ્કરી કરતો એવું કર્નલ પીયર્સ લખી ગયા છે. આ રિવાજ અંગ્રેજી 'એપ્રિલ ફૂલ' (April fool) ના રિવાજ જેવો જ રમુજી છે. ચહાજી બોસલે પાંચ વરસનો હતો ત્યારે રંગપંચમીના દરબારમાં લખોજી જાધવની નાની ઉમરની દીકરી જીજ્ઞાસુએ તેના ઉપર શુભાચ્છાઓ કર્યાં. તેથી તેમનું પતિપત્નીનું સગપણ કરાવીને આખરે તેમના લગ્ન થયાં, અને તેમને પેટે નરકેસરી શિવાજી જન્મ્યા એવી કથા બાટ, ચારણ વગેરે લોકો પ્રેમથી ગાય છે. એ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે મરાઠાઓના રાજ્યમાં આ તહેવાર ઠાકથી પાળવામાં આવતો.

ફાલગુનોત્સવનાં અનિષ્ટ પરિણામ

વસંતાગમન તરીકે પાળવામાં આવતા આ તહેવારમાં જે ખરાબ રિવાજ દાખવ થયા છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવું યોગ્ય નથી, તોપણ એ વિષે મૂળા રહેલું એ પણ યોગ્ય નથી માટે તેનું યોક્ષં વિવેચન કરીએ છીએ. હિમાલયથી કન્યા-કુમારી સુધી આ તહેવાર જુદા જુદા નામે પાળવામાં આવે છે અને તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અનીતિ અને બીભત્સપણું જેવામાં આવે છે ચોરી, ગાળાગાળી, શંખ-ધ્વનિ, લોકોના સામાનનો નાશ, અશ્લીલ સ્ત્રીપુરુષોને સાથે લઈને ફરવું, દારૂ પીને મસ્ત બનવું, સ્ત્રીઓને અશ્લીલ શબ્દોથી બોલાવવી, એકબીજાના કપડા ઉપર જુડા શબ્દો

(મુખ્યત્વે કરીને ડાંગણ માસની શરૂઆતથી) રસ્તાપર બટ-
કતા. તે વખતે તેઓ એકબીજા ઉપર ગુલાલ અને લાલ
ગંગુ પાણી છાંટતા. તેને લીધે કેટલાએક દિવસ સુધી લોકોનાં
મોઢા અને કપડાં લાલ લાલ દેખાતાં. હેવટને દિવસે હોળીનો.
વરંદાડો થોડા ઉપર કાઢવામાં આવતો. તે વખતે ગુલાલના
દડા બનાવી એક બીજાને મારવામાં આવતા. તે દિવસે
મેવાડનો રાજો પણ પોતાના સરદારો સાથે એક બન્ધ તણુમાં
આગરે એકાદ કલાક સુધી હોળીના ઢાગ સાંભળવા બેસતો.
પછી તે સરદારોને જમણુ આપવામાં આવતું. બોજન થયા
બાદ તેમને નારીયેળ અને એક લાકડાની તલવાર અક્ષિય
આપવામાં આવતી. વસંતોત્સવની શરૂઆત થયા બાદ ખરી
તલવારથી મતુખ્યનો શિરચ્છેદ કરવો યોગ્ય નથી એવું માનીને
આ આનંદમય વખતમાં યુદ્ધનો વિચાર મનમાંથી કાઢી નાંખી
બધાએ એકબીજા સાથે સુલેહસંપત્તિ રહેવું એ યોગ્ય છે
એવું બતાવવાના હેતુથી નકલી તલવાર આપવાનો આ
સમારંભ થતો હશે. તે પછી હોળી કર્યા બાદ એકબીજા ઉપર
અખીલ અને ગુલાલ ઉડાડવામાં આવતો અને બીજો દિવસે
એક પ્રદર વીત્યા પછી લોકો પોતપોતાને ઘેર જઈ સ્વચ્છ
થતા અને નવાં કપડાં પહેરી તેઓ પોતાના સરદારો અને
રાજપુત્રોને શક્તિ અનુસાર નજરાણું અર્પણ કરતા.

કર્નલ ટાડના ઉપલા વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે આ
તહેવાર સાર્વજનિક રીતે પાળવામાં આવતો અને રાજાઓ
પણ તેની સાથે સમભાવ રાખતા એવું દેખાય છે. હિન્દુ
રાજાઓના દરબારમાં રહેનારા ખ્રિષ્ટિય રેસિડેન્ટ પણ હોળીને
વખતે મદારાજ સાથે ઓચવ જોવાને માટે જતા હતા.

મહારાજા દૌલતરાવ શિદેના દરબારમાં થયેલા હોળીના
 ઓગળાનું વર્ણન મેજર બાઉટને પાતાના એક પત્રમાં સરસ
 રીતે કરેલું છે બંગાળાનો નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલા હોળીને
 વખતે ખોટા મદેશા મોકલતો અને તે મદેશા પર વિશ્વાસ
 ગમનારા સંદારોને તે મૂર્ખ કહી તેમની મસ્કરી કરતો એવું
 કર્નલ પીયર્સ લખી ગયા છે. આ રિવાજ અંગ્રેજી ‘એપ્રિલ
 ફૂન’ (April fool) ના રિવાજ જેવો જ રમુજ છે. શહાજ
 બોસને પાંચ વરસનો હતો ત્યારે ગંગાચમીના દરબારમાં
 લખોજી નાથવની નાની ઉમરની દીકરી જાનપદએ તેના ઉપર
 ગુલાન ગાટ્યો તેથી તેમનું પતિપત્નીનું સગપણ ઠરાવીને
 આખરે તેમના લગ્ન થયા, અને તેમને પેટે નરકેસરી શિવાજી
 જન્મ્યા એવી કથા બાટ, ચાગણુ વગેરે લોકો પ્રેમથી ગાય છે
 એ ઉપરથી એટલું જ જણાય છે કે મગડાઓના રાજ્યમાં
 આ તહેવાર કાઢ્યો પાળવામાં આવતો.

ફાલગુનોત્સવનાં અનિષ્ટ પરિણામ

વસંતાગમન તરીકે પાળવામાં આવતા આ તહેવારમાં
 જે બગાડ રિવજ દાખલ થયા છે તેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન
 કરવું યોગ્ય નથી, તોપણ એ જિને મૂગા રહેવું એ પણ યોગ્ય
 નથી માટે તેનું થોડું વિવેચન કરીએ છીએ હિમાલયથી કન્યા-
 કુમારી સુધી આ તહેવાર જુદા જુદા નામે પાળવામાં
 આવે છે અને તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં અનીતિ અને
 બીભત્સપણું જોવામાં આવે છે ચોરી, ગાળાગાળી, શખ-
 દાનિ, લોકોના સામાનનો નાશ, અશ્વીન સ્ત્રીપુરુષોને સાથે
 લઈને ફરવું, દારૂ પીને મસ્ત બનવું, સ્ત્રીઓને અશ્વીન
 શબ્દોથી બોલાવવી, એકબીજાના કપડા ઉપર મૂડા શબ્દો

લખવા વગેરે જે પાશવ કૃત્યો કરવામાં આવે છે તે બીજે
 કોઈ પણ પ્રસંગે કરવામાં આવતા નથી. પરંતુ આ તહેવારનું
 એ એક મુખ્ય અંગ થઈ પડવાથી નવા વિચારોના સમ્યક
 અને સદાચારી લોકોને આ શાશ્વતોત્સવથી ચીડ થઈ છે.
 બીજા ધર્મના લોકો આથી આપણી મશ્કરી કરે છે. અનાર્થ
 અને અવૈદિક રિવાજો હાલમાં જોવામાં આવે છે તેનું કારણ
 એવું જણાય છે કે અનેક અનાર્થોનો આર્થો સાથે સંસર્ગ
 થવાથી મૂળના રિવાજોમાં સડો પેડો. હોળીને બીજે દિવસે
 અન્ત્યજને અથા જાદ નહાવું એવું શાસ્ત્રવચન છે. આ
 ઉપરથી પણ એવું દેખાય છે કે આ તહેવાર આર્થો અને
 અનાર્થો સાથે મળીને ઉજવે એવો ઉત્પાદકોનો હેતુ હોવો
 જોઈએ. આ તહેવારની ઉત્પત્તિ સાથે ટોંટા રાક્ષસીની કથા
 પુરાણકારોએ જોડી દીધી છે. પરંતુ હાલમાં તો આ રાક્ષસી
 ક્યાંય જણાતી નથી; તેથી તેનો વધ કરવાની આ ધમાલ,
 તેની ગેરહાજરીમાં માત્ર નીનિતો વધ કરવાને જ કારણભૂત
 થાય છે. એટલા માટે આ તહેવારનું સ્વરૂપ શુદ્ધ અને
 નિર્મળ કરવામાં ધર્મ કોઈ રીતે આડે આવે એમ
 અમને લાગતું નથી. આ તહેવાર અત્યંત પ્રાચીન છે, એટલું
 જ નહિ પણ પૃથ્વી ઉપરના અધા દેશોમાં આ તહેવાર
 હોતો અને આજે પણ છે. મનુષ્ય પ્રાણી સ્વભાવતઃ ઉત્સવ-
 પ્રિય છે અને તેથી ઋતુપરતે તે તે ઋતુને શોભે એવા
 તહેવારો પ્રચારમાં લાવવાની ઇચ્છા તેને સહેજે ઉત્પન્ન થાય
 છે. પૃથ્વી ઉપરના ચાલુ તહેવારો અને કેવળ ધાર્મિક તહેવારો
 આ ઇચ્છાના મુલક છે. એમાંના પછી ઈંટીના દિવસમાં
 માણસની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ નથી હોતી. પાનાખર ઋતુનું વિપરીત

પરિણામ આખી સૃષ્ટિ ઉપર થાય છે અને વનની બન્ય
 શોભાનો નાશ થાય છે વનતાગમનને થીન સ્થિતિના પ્રાણી
 માત્ર અને વનસ્પતિમા નવું તેજ, નવો પ્રાણ નિસર્ગદત્ત
 એતના જોવામાં આવે છે. આ તરૂંવાળ એ મક્રમળ સ્થિતિના
 સૂચક છે એ મિલ્લ કુવાને દોરે રાક્ષસીનું વર્ણન કરનાર
 ભરિષ્યપુગણનું નીચલું એક જ વાચ્ય બસ છે

અથ પચદશા ગુણ કાલ્પનસ્ય નરાધિપ ।

સોનફાલ વિનિષ્ક્રાન્ત પ્રાત્રપ્રાપ્ત્યા મલેષ્યતિ ॥ ૧૩૨-૨૫

અર્થાત્ “હે રાજા, આજે ફાગણ શુદ્ધ પૂનમ છે તમે હી ૧૧
 દિવસ ગુણ થયા ને ગ્રીષ્મ મહત્ત્વે ગેસશે ” આ બધા થી હોમી
 એક ન હોના ત્રામદાયક દિવસ પગ થયા રિના એક
 આનંદપ્રસાદ સાર્વજનિક દિવસ એક સિદ્ધ થાય કે પછી
 જુલ જુલ સરદાયના પુણ્યમગ્યે આ તારવાના સમન્ધ
 પોતાના પ્રથમ વે માયે લગાડીને તમે તે વિનિષ્ક્રાન્ત
 તો કોઈએ તે દૃષ્ટિરિપ્ય છે એક નિતિપાદન દ્યુર્
 પાશ્ર્વત્ય દેરોમા પણ એ જ ધર્મના બની યોગમા જૂના
 રખતમા અને રેતાઓની પૂજા ચાલતી મિત્તની ધર્મને લીધ
 અને રેતવની રે નારા પામી એ જો કે ખરૂ છે, તાપણ ન
 જનાઓના જે અને તરેંગે સત હતા તમે ત્રિસ્તી
 સાધુઓ (પામી) માયે જોડનામા આજ્યા એ તા મેક્રમન
 લોકો જૂના વખતમા જનનુચારીની તમી તાગીમે વર્તન
 ગણિતે વિવિધ લાભો થયાના આનંદમા હોમી મળગારતા
 દાન પણ ક્રિષ્ટમ (નાના)ને વખતે આવી ગીત દોમી
 સળગારનામા આવે છે આનંદો તમે દર્શાવવા માટે દોમી

(bon-fire) સળગાવવાનો શિવાજ નગતના મુધરેલા લોકોમાં પણ છે. ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન રોમન લોકો દરેક વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના અરસામાં હોળીના જેવો જ તહેવાર પાળતા હતા. મુસલમાન ધર્મના લોકો મોહરમને વરસની શરૂઆતનો દિવસ માને છે અને શીયા પંથના લોકો અક્ષી અને તેના પુત્ર હસન તથા હુસેનની ખાતર તાજુત વગેરે બનાવીને એ તહેવાર પાળે છે. તે તહેવારમાં પણ હોળીનો વિધિ છે. એ સર્વ જુદા જુદા લોકોમાં વસંત માટે થતા ફેસલ (નાતાલ, ઇસ્ટર, મોહરમ, ફતાશની) ના પ્રકાર લગભગ સરખા જ છે. મનને રીઝવવા માટે જુદા જુદા વેશ લેવા, મિથામ બોજન કરવું, નૃત્ય તથા ગાન કરવાં વગેરે જેમ સર્વસામાન્ય છે તેમ મધપાન, અસહ્ય વર્તન વગેરે પણ સર્વસામાન્ય છે. આ ઉપરથી એવું દેખાય છે કે તહેવારો મનુષ્યના અંતઃકરણમાં એકલી સાંસ્કૃતિક વૃત્તિ જ નહિ, પરંતુ રાગસ અને તામસ વૃત્તિ પણ જન્યુત કરે છે. માટે મુજબ એ તહેવાર કૃત્ય કરનારાઓના હેતુ એક કોરે રહેલો હોય છે તેમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં સડો દાખલ થતો ગયો. તેથી કોઈને પણ એકબીજાની મસ્કરી કરવાનું કારણ નથી. આજની સ્થિતિ જોડે આવી છે તોપણ દરેક તહેવારને શુદ્ધ સ્વરૂપ આપવું એ દરેક ધર્મના પંથવાળાએ પોતાની શરજ માનવી જોઈએ.

વિચારના લાયક બાબતો

શ્રીકૃષ્ણે ગીતાની મારફત સર્વસામાન્ય અને ત્રિકાલાબાધિત નીતિનો બડોળ આપ્યા જગત આગળ ધર્મો અને

ધર્મનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો એવી તેમની ઈર્ષ્યા છે. તે જ ભગવંતના નામ સાથે સંકળાયેલા ડોલો-સપમાં કેટલાયે ખરામ અને અસહ્ય રીતરિવાજો જોવામાં આવે તેના કરતા વધારે નામોશીબરેલું બીજું શું હોય? યોગિરાજ સિવે ત્રીજી આખ દ્વાડી અગ્નિની ધગધગતી જ્વાળાઓ બહાર છોડી તેમને મોહપાશમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનમથને બાળીને બદ્ધ કર્યો તે પ્રસંગના સ્મારક તરીકે પાળવામાં આવનાર આ તહેવારમાં પશુને પણ ન શોભે એવા અનાયાસ પુટથી ચાત્રવા દેવા એ શુ માણસાઈ ભૂલી જવા જેવું નથી? શિવના જેની ત્રીજી આખ દરેક જણને હોય છે. તેને જ જ્ઞાનચક્ર કહે છે. જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી હીન મનોવૃત્તિનો નાશ કરવો એમ મૂલ્યવનારો હોળીનો તહેવાર નીતિને બુલાવી દઇ આપણને પાપકર્મમાં નાખવાને ઠાગણૂખૂત થાય એ કેટલું દુઃખદ છે? શુભાક્ષ અથવા અખીવ હિડાડવો, નાયગાયનથી મનને આનંદ આપવો અને આનંદની નિશાની તરીકે દરેક નામમાં હોળી મગગાવવી તેમાં અમને જગત વાધો નથી. પરંતુ કૃત્સાદની શ્રાદ્ધને બહાને આપણે દુઃખમાં એક બે અડવાડીયા ગાળીએ છીએ અને દુષ્ટ સરકારોને મનમાં રહેજે દાખલ થવા છંધે છીએ તથા તેને લીધે શરીરનો અને સપત્તિનો બગાડ થાય છે, એટલું જ નહિ પણ મેગવેલા જ્ઞાન અને આજર કપર પણ પાણી ડરે છે એ વિચારથી મન અત્યંત દુઃખિત થાય છે.

આર્યાવર્તમાં સંગીતકળાના કદ્ય પછી તેને વૈભવને ગિંખરે પહોંચાડનારા તે કળાના કેટલોએક બડો અને ભોક્તા યજ્ઞ ગયા. આ કળાનું યોગ્ય મહત્વ ધ્યાનમાં રાખી તેનો સંપૂર્ણ

અર્ચના ગંધર્વા સાથે જોડવામાં આવ્યો. ગાયનકળા સામવેદમાં
 ત્રમાયેલી છે એમ માનવામાં આવે છે. તે જ કળાની દાસીમાં
 અધ્યાગતિ થઈ છે. ગાયનકળા ઉપર ભરણુપોષણ કરનારો જે વર્ગ
 છે તેમની ગૈતિક ઉત્પત્તિ જ્ઞાતા આ કળાનો ઉત્કર્ષ થવો મુશ્કેલ છે.
 આ લોકોએ પંસા કમાવાની લાલચે લોકોની અભિરુચિને અયોગ્ય
 વચન આપેલું છે. આવી સ્થિતિમાં સર્વ સ્થળે ગાંધર્વ
 મહાવિદ્યાલયો સ્થાપી આ કળાને ઉત્તર કરવાને જ્યારે અનેક
 વિદ્યુદિગમ્યરો જન્મશે ત્યારે જ આપણા હૃદયો પાર
 પડશે. ભગત કીર્તનને વળતે ધ્વજસ્વરૂપનું સ્મરણ કરાવનારી
 ગગરાગિણીઓ હોળીના તહેવારમાં મનારૂતિને અનીતિના
 સામ્રાજ્યમાં ખેંચી લઈ જાય છે. સમાજદિનચિંતકો શું તેને
 માંટ દિલગીર થાય ?

માતા અને ભગિની સમાન ગણાયેલો 'શ્રીવર્ગ'
 એ વખતે નાના અને મોટાના મોઢામાંથી નીકળતા અપરાધોના
 મારનો ભોગ થઈ પડે છે એવું જોઈએ જોઈએ ત્યારે મન
 ખુબ દિલગીર થાય છે. ઇશ્વરે આપેલી વાણીનો આવી રીતે
 દુરુપયોગ કરનારાઓની અમને દયા આવે છે. બાવિ નાગરિકોનાં
 મોંમાંથી નીકળનારા અપરાધો કાને પડતાં જ દેશના બંધિય
 વિશે મન નિરાશ અને ચિંતાતુર બને છે. આપણી માતા
 અને ભગિની સમાન એવા શ્રીવર્ગની, આપણી માતૃ-
 ગતિની વિટંબના નાનાં છોકરાંઓને કરવા દેનારા વગેરે
 અને ગાનરૂઢ પુરોહ તેમને યોગ્ય વખતે જોઈના મહત્ત્વની
 ઓળખાણ કરી આપવામાં મુશ્કેલી તો તેમને અને તેમના
 વંશજોને હાથે સમાજમાં જાય અને સમતાનો પગપેસારો
 કરવાનું સત્કાર્ય કાઢી પણ વખત થાય એ શું શક્ય છે ?

કેટલાક વખતથી જાહેર રીતે ચાત્રતા આવેલા આ નિંદ
 વનનું પરિણામ સમાજ ઉપર કેટલું અનિદ થયું છે તે
 જાણવા માટે આપણા લોકોને જે અપરાધો જોલવાની ટેવ
 પડી ગઈ છે તે જસ છે. આ સ્થિતિ શુ દિવગીર થવા જેવી
 નથી ? દુર્યોધન, દુશાસન વગેરે આસુરી સ્વભાવના આર્યોએ
 સાધવી ટ્રોપીને સભામાં બેઠી લાવી તેના માનભંગનો જે
 અતિશય નિંદ પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે શ્રીકૃષ્ણે આખા દૈરવ
 કુળનો અને તેમના આશ્રિતોનો નાશ કર્યો. તે જ શ્રીકૃષ્ણના
 નામથી અનેક અસખ્ય લીલા યોજીને આપણી ભગિની અને
 માતા સમાન માનેલી સ્ત્રીઓની અનેક પ્રકારે વિટબના
 કરનારા ભારતીઓ ભગવતના પ્રખર કાપના ભોગ થાય છે
 અને તેની જ અવકૃપાથી તેઓ અધોગતિને પામે છે એમ
 કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ થાય. આ તટેવારથી જણાઈ
 આવતો આર્યોનો અધઃપાત મનમાં કયેશ હિતપત્ત કરનારો છે.
 આ ગિવાજ અનુચિત, અવૈદિક અને સદ્ધર્મબાહ્ય છે એવું
 કહીએ તો અનોગ્ય ગણાય નહિ. ૧૬ ઉપગત દાડ પીને બેભાન
 બની નગરનું સાધન કરનારો નરપશુ વગર વિચારે પોતાને
 હાથે જ પોતાનું ગણ કાપવાનું અપ્રોગ કર્મ કરે છે. 'સુદ્ધિબ્રંશ,
 પર ધ તા, અનાચાર અને અનારોગ્યના કાગળબૂત આ
 મધરૂપી પિશાચોને બાત્રી પડી નાચનાગ નરાધમો અદ્વકાળમાં
 અધોગતિ પામ્યા વિના કેવી રીતે રહેશે ? સમાજની અધોગતિ
 ન થાય એવું જેમને લાગતું હોય તેમણે આ અધઃપાતમાંથી
 લોકોને બચાવવા માટે સતત મહેનત કરવી જોઈએ. આવા તહે-
 વારોથી અગામી રહેવાથી પોતાનું દર્તવ્ય પુરું થયું એમ
 કોઈએ સમજવું નહિ. હાલમાં આ સજન્ધમાં ગામેગામ થતા

શાશ્વતોત્સવ પડી આવનાગ વર્ષાગ્નને દિવમે પડવાની શુદ્ધ
 ધન ચડાવવાની લાયકાત હોય એટલા માટે તમારામા વચ્ચેના
 આખરના દિવસો શુદ્ધ અને સાર્વજનિક બંધાઈમા અને કુવાસમા
 ગાળવા એ યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે અમે એરી સૂચના
 કરીએ છીએ કે હોળીના દિવસમા ગામડાની વચ્ચીના પ્રમાણમા
 એક અથવા બે સાર્વજનિક હોળી કરી. ગામના પચની
 એક કારોબારી સમિતિ નીમી તેમની સૂચના પ્રમાણે જરૂર
 જોઈ પૈસો ભેગો કરી તહેવારનો ખર્ચ બાદ જતા માણીની
 સિનક વાચનાવચ જરા જાતવર્ધનના સત્કારમા ખર્ચથી
 શાશ્વતોત્સવ માટે નાચ, ગાયન વગેરેની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક
 પદ્ધતિથી કરવી અને તે વખતે જ નાના મોટાઓને બાળુ,
 કીર્તન, પુગલુ વગેરે કરીને ઔદિક અને પારમાર્થિક કર્તવ્ય-
 કર્મની ઓળખાણુ તેમને કરાવી હોળીના એક બે દિવસ
 અગાઉથી નગરકીર્તનો શરૂ કરવા શહેરની વચ્ચીના પ્રમાણમા
 ના પ્રમાણની યોજના કરવાનું કામ શહેરના આગેવાનોની
 મહાજાઓને સોંપવું ન્યાય અને પથ વગેરે કોઈ
 શ્રવ ન આપતા એક દિલ્લી અને શુદ્ધ પ્રેરણાવા
 નો ગામેગામ અને શહેરોમા સ્વયંચરોની

સુશિક્ષિતોના પ્રયત્ન

જોધને મનને આનન્દ થાય છે. અર્વાચીન રાજર્ષિ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેએ રાષ્ટ્રીયત્વના ધ્યેય ઉપર રચેલી એક ભારત-સેવક સંસ્થાના આશ્રય નીચે સમાજસેવા માટે એક સંઘ સ્થાપ્યો છે અને તે સંઘ જ્ઞાનપ્રચાર, અન્ત્યજ્નેદ્ધાર, નીતિ-વર્ધન, ઋણુવિમોચન, પરસ્પર સહાય વગેરે કાર્યક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કાર્ય કરી રહેલ છે. મુંબઈ જેવા દશ લાખની વસ્તીવાળા શહેરમાં ઠેકાણું ઠેકાણું હોલિકાસમેલનો બરાવી લોકોની અસંખ્યમી વૃત્તિને ઠેકાણું લાવવાનું મહત્કાર્ય અનેક સુશિક્ષિત દેશહિતચિંતકો કરે છે. આવી સંસ્થાઓ આખા દેશને ખૂણે-ખોચરે સ્થપાય અને કેવળ દ્રાણુનોત્સવને વખતે જ નહિ, પણ સર્વ કાળ લોકોની નીતિમત્તા સુધારવા અવિશ્વાન્ત પ્રયત્ન કરતી રહે તો થોડા જ વખતમાં આ તહેવારને શુદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય. ચૈતન્યના ઉપદેશથી રાધાકૃષ્ણની ભક્તિ શુદ્ધ થઈ તેથી એ સંપ્રદાયના લોક આ તહેવારના અશ્લીલ અગ્ને ઉત્તેજ નથી આપતા. આ બધું એક વ્યક્તિનાં પરિશ્રમનું ફળ છે, તો પછી હજારો લોકો જો આ કામમાં પ્રેમથી અને ઉત્સાહથી જોડાય તો આ તહેવારનું લાલનું ભયંકર સ્વરૂપ બદલવાને કેટલો વખત લાગે ? સુશિક્ષિત ભાઈઓ ! અજ્ઞાન લોકોને દૂર રાખી આર્યભૂમિના અબ્યુદય માટે કરેલા પ્રયત્નથી દેશની ઉન્નાત થશે એવી ભ્રમણામાં રખે પડતા. અશિક્ષિત ભાઈઓ ! પ્રાચીન કાળની રૂઢિઓ તમને ગમે, તેટલી પ્રિય હોય તોપણ તમારા મુગ્ધ ભાઈઓ જો તમને યોગ્ય રસ્તો બતાવે તો તેમના શબ્દને માન આપો. પોતાનો કપો ખરો પાડવાની હક તમારી ઉન્નતિને આડે આવશે.

કાલગુનોત્સવ પંચી આવનારા વર્ષાઋતુને દિવસે પડવાની શુદ્ધ
 ધન્ય ચડાવવાની લાયકાત હોય એટલા માટે તમારામા વગ્મના
 આખગના દિવસો શુદ્ધ અને સાન્નિદ્ય હિસાબમા અને હિસાસમા
 ગાળના એ યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે અમે એની સૂચના
 કરીએ છીએ કે હોળીના દિવસમા ગામડાની વસ્તીના પ્રમાણમા
 એક અથવા બે સાર્વજનિક હોળી કરવી. ગામના પચની
 એક કારોબારી સમિતિ નીમી તેમની સૂચના પ્રમાણે જરૂર
 જોડેલો પૈસો ભેગો કરી તહેવારનો ખર્ચ બાદ જતા માણીની
 સિલક વાચનાલય જેવા જ્ઞાનવર્ધનના સંસ્કારમા ખર્ચવી
 કાલગુનોત્સવ માટે નાચ, ગાયન વગેરેની વ્યવસ્થા સાર્વજનિક
 પદ્ધતિથી કરવી અને તે વખતે જ નાના મોટાઓને બાપણ,
 કીર્તન, પુગણ વગેરે કરીને ઐહિક અને પારમાર્થિક દર્શવ્ય-
 કર્મની ઝોળખાણ તેમને કરાવવી હોળીના એક બે દિવસ
 અગાઉથી નગરકીર્તનો શરૂ કરવા શહેરની વસ્તીના પ્રમાણમા
 આવા પ્રકારની યોજના કરવાનું કામ શહેરના આગેવાનોની
 જુદી જુદી મંડળીઓને સોંપવું. ન્યાત અને પથ વગેરે ભેદને
 જગ પછુ આશ્રય ન આપતા એક દિલથી અને શુદ્ધ પ્રેરણાવા
 કાલગુનોત્સવ કરવો. ગામેગામ અને શહેરોમા સ્વયમેચકોની
 સંસ્થાઓ સ્થાપન કરી તેમા સુશિક્ષિત યુવકોને દાખલ કરવા.
 અથવા તહેવારોને વખતે લોકોની આધિભૌતિક અને પારમાર્થિક
 પ્રગતિને માટે શહેરના આગેવાનો અને મુખ્યત્વે કરીને
 નિશાળોના અધ્યાપકોએ ખનતી મદદ આપવી જોઈએ. સર્વમાન્ય
 વસંતાગમનનો આ તહેવાર શુદ્ધ સ્વરૂપમા ચાલુ ગણનાર
 ધર્મવીરો જ્યારે જન્મશે ત્યારે સુદિન હશે. પરમેશ્વરની કૃપાથી
 આવા સુદિન સત્તર પ્રાપ્ત થાય એની પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

છેવટની પ્રાર્થના

આઠી સુધી 'આર્યોના તહેવારોનો પ્રાચીન અને અર્વાચીન ઇતિહાસ' યથામતિ લખીને અમે અમારા ગુજરાતના બહુ ભગિનીઓને ભેટ કરીએ છીએ. વિંદે વિંદે મતિમિત્રા એ ન્યાય મુજબ આ પુસ્તકમાંના અમારા વિચારો બધાને પસંદ પડે એવા ન હોય તોપણ નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓ વિષે ઘણે ભાગે મતભેદ નહિ હોય એમ માનીએ છીએ.

૧ દરેક આર્યપુત્ર અને આર્યપુત્રીને સ્વધર્મ અને સ્વદેશ માટે આદર અને અભિમાન હોવાં જોઈએ.

૨ દરેક જણે પ્રાચીન કાળનું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૩ સત્ય, ન્યાય, મમતા, પાવિત્ર્ય, અંતર્ગાંઢ શુદ્ધતા અને પેરોપકારબુદ્ધિની મદદથી ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ દરેક જણે સાધવે જોઈએ.

ઉપલા ત્રણ હેતુઓને પુષ્ટિકારક આ તહેવારોનો ઇતિહાસ લખતી વખતે અમે ઘણી જગ્યાએ કચેરી સૂચનાઓનો વિચાર બધાએ કર્યો અને ઉપલા હેતુ પાગ પાડવા માટે અમે ઉપર જણાવ્યા છે તે અથવા બીજા પસંદ પડે તેવા ઉપાય યોજવા બેઠ્યાં. લોકસમુદાયમાં પ્રેમસંબંધ વધે ને સંપ થાય તે માટે તહેવારો જોવા મીત્તે રામબાણુ ઇવાજ એકેય નથી. શહે-વાસીઓ અને ગામડીયાઓના ઉત્સાહવર્ધક તહેવારો ગ્રેવા જ બેઠ્યાં; પરંતુ તેમનામાંથી અનીતિ અને અનાયાગ કાઢી નાખીને તેમને શુદ્ધ વર્ણ આપવાને માટે સુદ માણુઓએ કમર કસી બેઠ્યાં. આપણા ગૃહમંદાર શુદ્ધ થયા, તહેવારોમાંનો મડો કાઢી નાખવામાં આવ્યો, બંધુભાવનાનો વિકાસ થયો અને પરમાત્માની ઓળખાણ થવા વાગી એટલે આપણે ઉત્તતિપદે ચડ્યા એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઉપદેગામૃતથી બધી રીતે આપણી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રગતિ થાય એટલો જ આપણી કથાઓ, કીર્તના, મેળા, પૂજાસમારંભ, પ્રવચનો વગેરેનો દ્વેશ છે.

આર્યભૂમિમાં જન્મીને તેના અનાજથી જેમનું પોષણ થયું છે એવા આર્યઋષિઓના વંશજો ! ચાલે આપણે એકમીજનુ હિત સાધવા તૈયાર થઈએ. આપણા મનભેદ, પંથભેદ, વર્ણભેદ, જાતિભેદ વગેરે બધી જાતના ભેદોને લીધે ઉત્પન્ન થનારા દૈન્યાવને હિન્દુમાતાના ચરણ પામેના મહા-માગરમાં કાયમની જલસનાધિ આપીએ અને દેવની કિર્તિ માટે પ્રયત્ન કરીએ. પુણના પગથી વિશ્વ નિર્માણ થયું એવું આપણે માનીએ છીએ તો આત્મોત્તતિ અને દેશોત્તતિ માટે આપણા લલ્લમંડુર સુખદુખોનો યગ કરવાને માટે ચાલો

આપણે કાયમને માટે પોતાને હોમીયે. આર્યમાતાના જે પુત્રો માનૃકાર્ય માટે તન, મન અને ધનથી મહેનત કરે છે તેમનો જય થાઓ ! આર્યાવર્તના નાનામોટા જે રાજકર્તાઓ સ્વાર્થત્યાગ કરીને પ્રજાની પ્રગતિ માટે રાતદિવસ મથે છે તેમનો વિજય થાઓ !

સન્તઃ સન્તુ નિરંતર સુકૃતિનો વિશ્વસ્તપાપોદયા
રાજાનઃ પરિપાલયન્તુ વસુધાં ધર્મે સ્થિતાઃ સર્વદા ।
કાલે સંતતવર્ષિણો જલમુચસ્સંતુ સ્થિરાઃ પુણ્યતો
મોદન્તાં ઘનવદ્ધવાંધવસુહૃદ્ગૌઠીપ્રમોદાઃ પ્રજાઃ ॥

આખરે જે જગત્યાલકની ગ્રેરણાથી આ ગ્રંથલેખનનું કાર્ય હાથમા લીધું અને જેની કૃપાથી તે આજે પુરૂ થાય છે તે દયાધન પરમેશ્વર પાસે હિપલી સાર્વત્રિક કલ્યાણની માગણી કરીને અમે બંધાની રજા લઇએ છીએ.

પુરાતત્ત્વ

(ત્રૈમાસિક)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિરનું મુખપત્ર

જેમ ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ,
સાહિત્ય, ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન
આદિ વિષયો ઉપર લેખો
પ્રકટ કરવામા આવે છે.

વાર્ષિક લવાજમ: પોસ્ટેજ સાથે રૂા. ૫-૮-૦

લખો:

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર,
અમદાવાદ

કો પરિભાષા લેખક શ્રી હરિહર ભટ્ટ	૦-૪-૦
બાલગિદ્યાલ (ડૉ. મોન્ટેસોરી)	૦-૩-૦
શ્રી ગિરિનંદરા -૨ બરેલી	૦-૩-૦
તાર્તિઓ (શ્રી ગિરિનંદરા બરેલી બાપણ)	૦-૩-૦
૧૨ (બાળવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)	૦-૫-૦
સપાદક શ્રી જીગતરામ દવે	૦-૫-૦
(શ્રી ગિરિનંદરા બાગનો વિતાસ ગ્રંથ)	૦-૫-૦
સપાદક શ્રી જીગતરામ દવે	૦-૫-૦
કુમારી-નાની (બાળપોથી-બીજી આવૃત્તિ)	૦-૧-૬
સંયોજક શ્રી ગિરિનંદરા બરેલી	૦-૧-૬
કુમારી-મોગી (બાળપોથી)	૦-૨-૦
સંયોજક શ્રી ગિરિનંદરા બરેલી	૦-૨-૦
૧૧ પહેલી ચોપડી સંયોજક બરેલી મહાત્મા	૦-૬-૬
૧૧ બીજી ચોપડી	૦-૬-૦
૧૧ પીક" - કુમારિ . "આજરમતી" ની સાથે (વર્ણિત)	૩-૦-૦

વાંચનાં ઠેકાણા :

- ૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય, એવીસનીંગ, અમદાવાદ
- ૨ નવજીવન પ્રકાશન મંદિર : અમદાવાદ
- ૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં

કી પરિભાષા લેખ- શ્રી હનિહર ભટ્ટ	૦-૪-૦
બાલગિદ્ય (ડૉ. મોન્ટેગોરી)	૦-૩-૦
શ્રી ગિરિનરશંકર બેને-૧	૦-૩-૦
ત્રીઓ (શ્રી ગિરિનરશંકર બેનેના બાપણ)	૦-૩-૦
૨ (બાળવિતાનો સંગ્રહ, બીજી આવૃત્તિ)	૦-૪-૦
સપાદન શ્રી જુગતરામ દવે	૦-૪-૦
(ચાપિયોથી આગળનો વલિતાસંગ્રહ)	૦-૪-૦
સપાદન શ્રી જુગતરામ દવે	૦-૪-૦
ગાદી-નાની (બાળપોથી-બીજી આવૃત્તિ)	૦-૧-૬
સુચોન-૧ શ્રી ગિરિનરશંકર બેને	૦-૧-૬
ગાદી-મોદી (બાળપોથી)	૦-૩-૦
મથોજક શ્રી ગિરિનરશંકર બેને	૦-૩-૦
તી પહેલી ચોપડી સુચોન- બરૂચ જીવાળી નંબર ૧	૦-૪-૬
તી બીજી ચોપડી	૦-૬-૦
પીક"—દેમાગિ - "માખરમતી"ની સાથે (વાર્ષિક)	૩-૦-૦

વાનાં ટેકાણા:

- ૧ વિદ્યાપીઠ કાર્યાલય: એવીસનીજ, અમદાવાદ
- ૨ નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર: અમદાવાદ
- ૩ સર્વે જાણીતા ચોપડીઓ વેચનારાઓને ત્યાં